

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

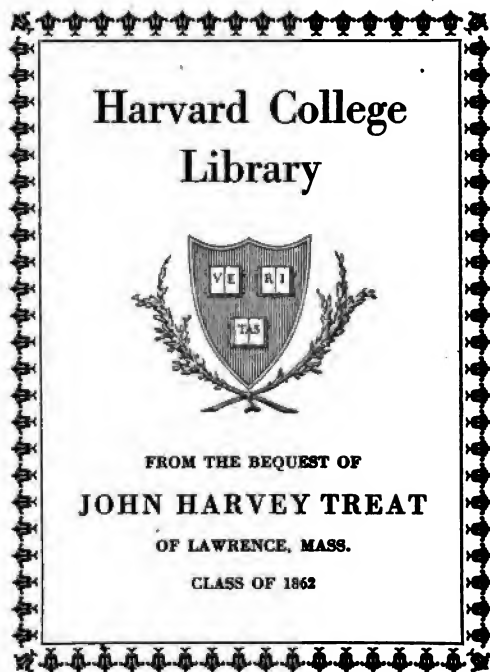
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

OL 45620.16

Խալ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ

ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԱԳՐՈՒ-
ԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՎ

ԳՐԵՑ

Հ. ՀԻԻԲՇՄԱՆ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. Բ. ՊԻԼԵՋԻԿՃԵԱՆ

ՄԻԻԹ. ՈՒՍԵՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1907.

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԻՈՑ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Nat. Lib.

ՅԳ.

53

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ

ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1907.

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԱԳՐՈՒ-
ԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՎ

ԳՐԵՑ

Հ. ՀԻՒԲՇՄԱՆ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. Բ. ՊԻԼԷՋԻԿՃԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԵՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1907.

OK 45620.16
GL 42951.5

Harvard College Library

Apr. 29, 1921

Treat fund

H. überchen anu, H.

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Ք Ա Ն

Մեծանուն Հ. Հիւքշման հայագիտին այս ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը՝ «Հանդէս Ամսօրեայ», ուսումնաթերթէ հանելով հայ հասարակութեան ներկայացուցած ատեն՝ պատշաճ կը համարինք ծանուցանել թէ գործոյն ամբողջութեան համար դրինք միանգամայն «Մեր աշխարհացոյցը», տիտղոսին տակ հեղինակին գրածը, որ՝ ըստ ինքեան այն ատեն նշանակութիւն կ'ունենար, եթէ յաջողէինք մենք ալ՝ կցել այս թարգմանութեան Հայոց աշխարհին քարտէզն իբր 600ին յառաջ քան գ-Զրիստոս: Մեր ալ քաղճանքն էր՝ այս քարտէզը հայացընել եւ ընդարձակել, քայց պարագայից

¹ Ուսումնասիրութեանս գերմաներէն տիտղոսն է՝ *Die altarmenischen Ortsnamen. Mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte. Von H. Hübschmann. Sonderabdruck aus dem 16. Bande der Indogermanischen Forschungen von K. Brugmann und W. Streitberg. (8° էջ 193—490). Strassburg. Verlag von Karl J. Trübner. 1904.*

աննպաստ բերմամբը ստիպուեցանք առ
այժմ յետաձգել մեր այս քաղճանքին
իրագործումը: Նմանապէս հեղինակին
նախազոր գործոյն ամբողջութեան հա-
մար՝ թարգմանութեանս կցեցինք:

Տեղւոյ անուանց ցանկին մէջ առ-
նուած են անուններն այն քաղմագան ծե-
երով, որովք հայ մատենագրութեան մէջ
կը ներկայանան: Ուստի ինքնին կ'իմա-
ցուի թէ անուն մը քանի մ'անգամ ալ
կրնայ ցուցակագրուած ըլլալ: Ինչ ինչ
նախահայկական անուններ ալ առնուած
են ցանկին մէջ:

Աւելորդ է ըսել թէ հեղինակն այս
ուսումնասիրութեամբ հայերէն ամէն յա-
տուկ անունները քննութենէ անցուցած
կ'ըլլայ, քանի որ անձի անունները շատ
տարիներ յառաջ ուսումնասիրած է (տե՛ս
Ազգ. Մտնդրն. ԺԾ. 3. «Հայկական յա-
տուկ անուանք»):

Վիեննա, 25. Յուլիս 1907:

ԹԱՐԴՄԱՆԻԶԸ

ԲՈՎԱՆԻԿԱՌԻԽՆ

	42
Յառաջարան թարգմանչին	Ե-Ձ
Բովանդակութիւն	Ե-Ը
Նախադր. — Ա. Համառոտութիւնք	Թ-ԺԳ
Բ. Տառադարձութիւն	ԺԳ-ԺԶ
Հատած Ա. — Հայաստան մինչեւ 650	
թուականը յետ Բրիտ-	
տոսի	1—51
Հատած Բ. — Հայաստանի հին բնակ-	
չութիւնք	51—62
Հատած Գ. — Հայկական նահանգներուն	
անունները	62—125
Ա. Բարձր Հայք	67—69
Բ. Չորրորդ Հայք	69—73
Գ. Աղձնիք	73—78
Դ. Տուրուբերան	78—82
Ե. Մոկք	83—84
Զ. Կորճէք	84—89
Է. Պարսկահայք	89—92
Ը. Վանականք	92—95
Թ. Սիւնիք	95—100
Ժ. Արցախ կամ Արձախ	100—101
ԺԱ. Փայտակարան	101—106
ԺԲ. Ուտի	106—112
ԺԳ. Գուգարք	113—115
ԺԴ. Տայք	115—118
ԺԵ. Այրարատ	118—125
Հատած Գ. — Գաւառներուն անունները	125—267
Ա. Բարձր Հայոց գաւառ-	
ները	126—136
Բ. Չորրորդ Հայոց գա-	
ւառները	137—159

Գ. Ազնեաց գաւառները	159—184
Դ. Տուրուբերանի գաւառները	184—198
Ե. Մոկաց գաւառները	198—201
Զ. Կորճէից գաւառները	201—209
Է. Պարոկահայոց գաւառները	209—210
Ը. Վանազուրականի գաւառները	210—225
Թ. Միւնեաց գաւառները	225—227
Ժ. Արցախու գաւառները	227—230
ԺԱ. Փայտակարանի գաւառները	231—232
ԺԲ. Ուտուշ գաւառները	232—234
ԺԳ. Գուգարաց գաւառները	234—240
ԺԴ. Տայոց գաւառները	240—246
ԺԵ. Այրարատայ գաւառները	246—254
Խորհրդածութիւն	254—257
Յաւելուած Ա. — Գետերու լեռներ	258—262
Յաւելուած Բ. — Մ. Խորենացի եւ Հայկ. աշխարհագրութիւնը	262—267
Հատած Ե. — Տեղւոյ անուաններուն կազմութիւնը	267—288
Հատած Զ. — Այբուբենական ցանկտեղւոյ անուանց, որ ամբողջապէս կամ կիսով չափ մեկնելի են	288—422
Մեր Աշխարհացոյցը	423—430
Յաւելուած եւ Ուղղելիք	431
Ցանկ տեղւոյ անուանց Ա. — Դ. Հատածներու	432—443

Ն Ա Խ Ա Ձ Դ

Ա. ՀԱՄԱՌՈՏՈՒԹԻՒՆՔ

ԱԱ. = Ալիշան՝ Այրարատ. վենետ. 1890:

Ագաթ. = Ագաթանգեղոս՝ Պատմութիւն.
վենետ. 1862. Ե դար:

Առ(աք.) Դաւր(իժեցի) տես Դաւրիժ.:

ԱՍ. = Ալիշան՝ Սիսական, տեղագրութիւն Սիւ-
նեաց աշխարհի. վենետ. 1893:

Ասող. = Ստ. Ասողկի՝ Պատմութիւն (մինչեւ
1004). Պետերբ. 1885. ԺԱ դարու սկիզբը:

Արծր. = Թովմաս Արծրունի՝ Պատմ. Տանն Արծրու-
նեաց (մինչեւ 936). Պետերբ. 1887. Ժ դար:
Բրոսէ տես Brosset.

գ. = գաւառ.

Գելցեր՝ Գէորգ Կիպր(ացի) տես Gelzer G. C.

Դաւրիժ. = Առաքել վ. Դաւրիժեցի՝ Պատմու-
թիւն (1602—1661). վաղարշապատ 1896.

Ժէ դար:

Եղ(իշ). = Եղիշէ՝ Մատենագրութիւնք. վենետ.
1859.

Ջենոբ = Ջենոբ Գլակ՝ Պատմութիւն Տարաւնոյ.
վենետ. 1832. Ը—Թ դար:

Թ. = Թիւ:

Թովմ. Արծր. = Արծրունի Թովմ. տես Արծր.:
Ինճիճ. ՀՀ. = Ինճիճեան Հ. Ղ.՝ Ստորագրութիւն
Հին Հայաստանեայց. վենետ. 1822:

Ժ

Ինճիճ. Նոր. Հայ. = Ինճիճեան Հ. Ղ.՝ Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի. Մասն Ա. հար. Ա. Վենետ. 1806:

Լաստիվ. = Արիստ. Լաստիվերոցի՝ Պատմութիւն (1000—1071), Վենետ. 1844. ԺԱ դար:

Լինչ տես Lynch.

ԽԱՍ. = Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée par le P. Arsène Soukry. Venise 1881. — Հայ. — ԳՂՂ.:

ԽԱՎ. = Աշխարհագրութիւն Մ. Խորենացոյ, հրտ. Ի Մարտիրոս-Յիւն. Խոր., Վենետ. 1865:

Խոր(են.). = Մ. Խորենացի՝ Պատմ. Հայոց. հրտ. Ի Մարտիրոս-Յիւն. Վենետ. 1865. Զ դար ?:

Կաղանկ. = Մովսէս Կաղանկատուացի՝ Պատմ. Աղուանից. Մոսկուա 1860. Ժ դար:

Կինէ տես Guinet.

Կիպերտի աշխարհացոյց կամ քարտէզ = Nouvelle carte générale des provinces asiatiques de l'empire Ottomane par Henri Kiepert. 1884.

Կիր. = Կիրակոս Գանձակեցի՝ Պատմութիւն. Վենետ. 1865. ԺԳ դար:

Կոր., Կորիւն = Պատմ. Վարուց Ս. Մեսրոպայ. Վենետ. 1894 (մեծատառք):

Հ.Ք. = Hübschmann H., Armenische Grammatik, Leipzig, I. Teil 1895, II. Teil 1897.

Ղազ., Ղազ. Փարպ. տես Փարպ(եցի):

Ղեւոնդ = Ղեւոնդ Վրդ.՝ Պատմութիւն (661—788). Պետերբ. 1887. Ը դար:

Մարքարա Eran. կամ Երանշ. = Marquart, Erānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaçi. Berlin 1901.

Միք. Աս. = Միխայէլի Ասորուոց պատրիարքի Ժամանակագրութիւն. Երուսաղէմ 1871:

Մովս. կաղանկ. տե՛ս կաղանկ.:

Մաթ. Ուռհ. = Մատթէոս Ուռհայեցի՝ Ժամանակագրութիւն (952—1136). շարունակած Գրիգոր Երեց (—1162). Երուսաղէմ 1869. ԺԲ դար:

Յայամ. = Յայամաւորք, ԺԳ—ԺԴ դար:

Յովհ. կաթ. = Յովհաննէս կաթողիկոս՝ Պատմութիւն Հայոց. (մինչեւ 925), Մոսկուա 1853. Ժ դար:

Յովհ. Մամիկ. = Յովհաննէս եպ. Մամիկոնեան՝ Պատմութիւն Տարօնոյ. Վենետ. 1832. Ը—Թ դար:

Շար. = Շարէք Մ.՝ Հայաստան, Քրդաստան եւ արեւմտեան Պարսկաստան բարեխախտ աւսորեստանեայ սեպագրերու համաձայն. Վիեննա 1904:

Պտղոմ.(էոս) = Claudii Ptolemæi geographia, կոչմունք կ'ըլլան Karl Müllerի հրատարակութեան էջերուն համեմատ. Պարիս 1901. հար. Ա. մասն Բ:

Պտմ. վրաց = [Ջուանշէր,] Պատմութիւն վրաց. Վենետ. 1884. ԺԱ—ԺԳ դար:

Պտմ. Ս. Հռիփս. = Պատմութիւն Ս. Հռիփսիմեանց (Մ. Խոր. ընծայուած). հրտ. ի Մատենադարանութիւնս եւն. Վենետ. 1865:

Պրոկոպ. = Procopius I—III. ed Dindorf, Բոն 1833—1838:

Սամ. Անեցի՝ Ժամանակագրութիւն: Վաղարշապատ 1893. ԺԲ դար:

Սեբ. = Սեբէոս՝ Պատմ. ի Հերակլն (մինչեւ 661), Պետերբ. 1879. Է դար:

Սմբատ = Սմբատ Գունդաստաբլ՝ Տարեգիրք (մինչեւ 1274), շարունակուած ուրիշէ մը (մինչեւ 1331). Պարիս 1859:

Վարդան = Հաւաքումն Պատմութեան (—1268) Վենետ. 1862. ԺԳ դար:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Nat. Lib.

ՊԳ.

53

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ

ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1907.

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԱԳՐՈՒ-
ԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՅԻՐՈՒԹԻՆՆԵՐՈՎ

ԳՐԵՑ

Հ. Հ Ի Ի Բ Շ Մ Ա Ն

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. Բ. Պ Ի Լ Է Ջ Ի Կ ճ Ե Ա Ն

ՄԻՒԹ. ՈՒՍՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ւ Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1907.

OK 45620.16
~~OL 42951.5~~

Harvard College Library

Apr. 29, 1921

Treat fund

H. überhanne, H.

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Ք Ա Ն

Մեծանուն Հ. Հիւքշման հայագիտին այս ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը՝ «Հանդէս Ամսօրեայ», ուսումնասիրութիւններով հայ հասարակութեան ներկայացուցած ատեն՝ պատշաճ կը համարինք ծանուցանել թէ զործոյն ամբողջութեան համար դրինք միանգամայն «Մեր աշխարհացոյցը», տիտղոսին տակ հեղինակին գրածը, որ՝ ըստ ինքեան այն ատեն նշանակութիւն կ'ունենար, եթէ յաջողէինք մենք ալ՝ կցել այս թարգմանութեան Հայոց աշխարհին քարտէզն իբր 600ին յառաջ քան գ.Քրիստոս: Մեր ալ քաղճանքն էր՝ այս քարտէզը հայացընել եւ ընդարձակել, քայց պարագայից

¹ Ուսումնասիրութեանս գերմաներէն տիտղոսն է՝ *Die altarmenischen Ortsnamen. Mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte. Von H. Hübschmann. Sonderabdruck aus dem 16. Bande der Indogermanischen Forschungen von K. Brugmann und W. Streitberg. (8° էջ 193—490). Strassburg. Verlag von Karl J. Trübner. 1904.*

աննպաստ քերմամբը ստիպուեցանք առ
այժմ յետաձգել մեր այս քաղճանքին
իրագործումը: Նմանապէս հեղինակին
նախազըր գործոյն ամբողջութեան հա-
մար՝ թարգմանութեանս կցեցինք:

Տեղւոյ անուանց ցանկին մէջ առ-
նուած են անուններն այն քաղմազան ճեւ-
երով, որովք հայ մատենագրութեան մէջ
կը ներկայանան: Ուստի ինքնին կ'իմա-
ցուի թէ անուն մը քանի մ'անգամ ալ
կրնայ ցուցակագրուած ըլլալ: Ինչ ինչ
նախահայկական անուններ ալ առնուած
են ցանկին մէջ:

Աւելորդ է ըսել թէ հեղինակն այս
ուսումնասիրութեամբ հայերէն ամէն յա-
տուկ անունները քննութենէ անցուցած
կ'ըլլայ, քանի որ անձի անունները շատ
տարիներ յառաջ ուսումնասիրած է (տե՛ս
Ազգ. Մտնդրն. ԺԵ. 3. «Հայկական յա-
տուկ անուանք»):

Վիեննա, 25. Յուլիս 1907:

ԹԱՐԴՄԱՆԻԶԸ

ԲՈՎԱՆԻԿԱԿՈՒԹԻՒՆ

	42
Յառաջարան Թարգմանչին	Ե—Զ
Բովանդակութիւն	Է—Ը
Նախազգ. — Ա. Համառօտութիւնք	Թ—ԺԳ
Բ. Տառադարձութիւն	ԺԳ—ԺԶ
Հատած Ա. — Հայաստան մինչեւ 650 Թուականը յետ Բրիտ- տոսի	1—51
Հատած Բ. — Հայաստանի հին բնակ- չութիւնը	51—62
Հատած Գ. — Հայկական նահանգներուն անունները	62—125
Ա. Բարձր Հայք	67—69
Բ. Չորրորդ Հայք	69—73
Գ. Աղձնիք	73—78
Դ. Տուրուքերան	78—82
Ե. Մոկք	83—84
Զ. Կորճէք	84—89
Է. Պարսկահայք	89—92
Ը. Վասպուրական	92—95
Թ. Սիւնիք	95—100
Ժ. Արցախ կամ Արձախ	100—101
ԺԱ. Փայտակարան	101—106
ԺԲ. Ուտի	106—112
ԺԳ. Գուգարք	113—115
ԺԴ. Տայք	115—118
ԺԵ. Այրարատ	118—125
Հատած Դ. — Գաւառներուն անունները 125—267	
Ա. Բարձր Հայոց գաւառ- ները	126—136
Բ. Չորրորդ Հայոց գա- ւառները	137—159

Գ. Աղմեաց գաւառները	159—184
Դ. Տուրուբերանի գաւառները	184—198
Ե. Մոկաց գաւառները	198—201
Ջ. Կորճէից գաւառները	201—209
Է. Պարսկահայոց գաւառները	209—210
Ը. Վասպուրականի գաւառները	210—225
Թ. Միւնեաց գաւառները	225—227
Ժ. Արցախու գաւառները	227—230
ԺԱ. Փայտակարանի գաւառները	231—232
ԺԲ. Ուտուղ գաւառները	232—234
ԺԳ. Գուգարաց գաւառները	234—240
ԺԴ. Տայոց գաւառները	240—246
ԺԵ. Այրարատայ գաւառները	246—254
Խորհրդածութիւն	254—257
Յաւելուած Ա. — Գետերու լեռներ	258—262
Յաւելուած Բ. — Մ. Խորենացի եւ Հայկ. աշխարհագրութիւնը	262—267
Հատած Ե. — Տեղւոյ անուներուն կազմութիւնը	267—288
Հատած Ջ. — Այբուբենական ցանկտեղւոյ անուանց, որ ամբողջապէս կամ կիսով չափ մեկնելի են	288—422
Մեր Աշխարհացոյցը	423—430
Յաւելուած եւ Ուզղելիք	431
Ցանկ տեղւոյ անուանց Ա. — Դ. Հատածներու	432—443

Ն Ա Խ Ա Ձ Դ

Ա. ՀԱՄԱՌՈՏՈՒԹԻՒՆՔ

ԱԱ. = Ալիշան՝ Այրարատ. վենետ. 1890:

Ագաթ. = Ագաթանգեղոս՝ Պատմութիւն.
վենետ. 1862. Ե դար:

Ա. (աք.) Դաւր(իժեղի) տէս Դաւրիժ.:

ԱՍ. = Ալիշան՝ Սիսական, տեղագրութիւն Սիւ-
նեաց աշխարհի. վենետ. 1893:

Ասող. = Ստ. Ասողիկ՝ Պատմութիւն (մինչեւ
1004). Պետերբ. 1885. ԺԱ դարու սկիզբը:

Արծր. = Թովմաս Արծրունի՝ Պատմ. Տանն Արծրու-
նեաց (մինչեւ 936). Պետերբ. 1887. Ժ դար:
Բրոսէ տէս Brosset.

Դ. = Գաւառ.

Գելցեր՝ Գէորգ Կիպր(ացի) տէս Gelzer G. C.

Դաւրիժ. = Առաքել վ. Դաւրիժեցի՝ Պատմու-
թիւն (1602—1661). Վաղարշապատ 1896.

ԺԷ դար:

Եղ(իշ). = Եղիշէ՝ Մատենագրութիւնք. վենետ.
1859:

Ջենոբ = Ջենոբ Գլակ՝ Պատմութիւն Տաբալանոյ.
վենետ. 1832. Ը—Թ դար:

Թ. = Թիւ:

Թովմ. Արծր. = Արծրունի Թովմ. տէս Արծր.:
Ինճիճ. ՀՀ. = Ինճիճեան Հ. Ղ.՝ Ստորագրութիւն
Տին Հայաստանեայց. վենետ. 1822:

Ժ

Ինճիճ. Նոր. Հայ. = Ինճիճեան Հ. Ղ.՝ Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի. Մասն Ա. հար. Ա. վենետ. 1806:

Լաստիվ. = Արիստ. Լաստիվերացի՝ Պատմութիւն (1000—1071), վենետ. 1844. ԺԱ դար:

Լինչ տէս Lynch.

ԽԱՍ. = Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée par le P. Arsène Soukry. Venise 1881. — Հայ. — դղղ.:

ԽԱՎ. = Աշխարհագրութիւն Մ. Խորենացւոյ, հրտ. Ի Մարեշեփր-Նի-ն-ն. Խոր., վենետ. 1865:

Խոր(են.). = Մ. Խորենացի՝ Պատմ. Հայոց. հրտ. Ի Մարեշեփր-Նի-ն-ն. վենետ. 1865. Զ դար ?:

Կաղանկ. = Մովսէս Կաղանկատուացի՝ Պատմ. Աղուանից. Մոսկուա 1860. Ժ դար:

Կինէ տէս Cuinet.

Կիպերտի աշխարհացոյց կամ քարտեզ = Nouvelle carte générale des provinces asiatiques de l'empire Ottomane par Henri Kiepert. 1884.

Կիր. = Կիրակոս Գանձակեցի՝ Պատմութիւն. վենետ. 1865. ԺԳ դար:

Կոր., Կորիւն = Պատմ. վարուց Ս. Մեսրոպայ. վենետ. 1894 (մեծատառը):

ՀՔ. = Hübschmann H., Armenische Grammatik, Leipzig, I. Teil 1895, II. Teil 1897.

Ղազ., Ղազ. Փարպ. տէս Փարպ(եցի):

Ղեւոնդ = Ղեւոնդ վրդ.՝ Պատմութիւն (661 — 788). Պետերբ. 1887. Ը դար:

Մաքքարա Eran. կամ Երանշ. = Marquart, Erānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaçi. Berlin 1901.

Միք. Ա. = Միխայէլի Ասորոց պատրիարքի Ժամանակագրութիւն. Երուսաղէմ 1871:

Մովս. կաղանկ. տես կաղանկ.:

Մտթ. Ոււհ. = Մատթէոս Ոււհայեցի՝ Ժամանակագրութիւն (952—1136). շարունակած Գրիգոր Երէց (—1162). Երուսաղէմ 1869. ԺԲ դար:

Յայսմ. = Յայսմաւորք, ԺԳ—ԺԴ դար:

Յովհ. կաթ. = Յովհաննէս կաթողիկոս՝ Պատմութիւն Հայոց. (մինչեւ 925), Մոսկուա 1853. Ժ դար:

Յովհ. Մամիկ. = Յովհաննէս եպ. Մամիկոնեան՝ Պատմութիւն Տաւրոնոյ. Վենետ. 1832. Ը—Թ դար:

Շար. = Շորէք Մ.՝ Հայաստան, Քրդաստան եւ արեւմտեան Պարսկաստան բարեկական-ասորեստանեայ սեպագրերու համաձայն. Վիեննա 1904:

Պտղոմ.(էոս) = Claudii Ptolemæi geographia, կոչմունք կ'ըլլան Karl Müllerի հրատարակութեան էջերուն համեմատ. Պարիս 1901. հար. Ա. մասն Բ:

Պտմ. Վրաց = [Ջուանշեր], Պատմութիւն Վրաց. Վենետ. 1884. ԺԱ—ԺԳ դար:

Պտմ. Ս. Հռիփս. = Պատմութիւն Ս. Հռիփսիմեանց (Մ. Խոր. ընծայուած). հրտ. ի Մատենագրութիւնս եւն. Վենետ. 1865:

Պրոկոպ. = Procopius I—III. ed Dindorf, Բոն 1833—1838:

Սամ. Անեցի՝ Ժամանակագրութիւն: Վաղարշապատ 1893. ԺԲ դար:

Սեբ. = Սեբէոս՝ Պատմ. ի Հերակլէ (մինչեւ 661), Պետերբ. 1879. Է դար:

Սմբատ = Սմբատ Գունդատաբլ՝ Տարեգիրք (մինչեւ 1274), շարունակուած ուրիշէ մը (մինչեւ 1331). Պարիս 1859:

Վարդան = Հաւաքումն Պատմութեան (—1268) Վենետ. 1862. ԺԳ դար:

Վարդան Աշխ. = Վարդան՝ Աշխարհադրութիւն
(ԺԳ - ԺԴ դարեր), առ Saint-Martin, Mé-
moires historiques et géographiques sur
l'Arménie, Paris 1819, հար. բ. էջ 406 եւն.
Փարսկ. = Ղազար Փարսկեցի՝ Պատմութիւն Հայոց.
Վենետ. 1873:

Փաւստ. = Փաւստոս Բիւղանդ՝ Պատմութիւն
Հայոց. Վենետ. 1832:

Օրբել. 1 եւ 2 = Ստեփ. Օրբելեան՝ Պատմութիւն
Սիւնեաց. Պարիս 1859:

Օրբել. 259 - 278 = Պատմութեան կից Սիւնեաց
նահանգին մէջ մի գաւառի 600 էն աւելի
շէնքերու ցանկը. 1300 էն ետքը: Հմմտ:
Brosset, Histoire de la Siounie I. Saint-
Petersbourg 1864, էջ 281-289:

Balāḍuri = Liber expugnationis regionum
auctore al-Balāḍuri ed. de Goeje. Լայպէն
1866.

Brosset Description = Description géogra-
phique de la Géorgie par le Tsarévitch
Wakhoucht, publiée d'après l'original
autographe, par M. Brosset, St. Péters-
bourg 1842.

Cuinet = Cuinet, La Turquie d'Asie, 1-4,
Paris 1890-1895.

Gelzer G. C. = Georgii Cyprii descriptio orbis
Romani (խրթ 600 ին) ed. Gelzer, 1890.
Ներածութիւն (էջ I-LXXII) եւ ծանո-
թութիւնք (էջ 84 եւ շար.):

Güterbock Römisch-Armenien = Römisch-
Armenien und die römischen Satrapien
im 4. bis 6. Jahrhundert von Karl Güter-
bock, Königsberg 1900.

IF. = Indogermanische Forschungen, Zeit-
schrift für indogermanische Sprach- und
Altertumskunde. Strassburg.

- JRAS. = Journal of the Royal Asiatic Society.
 JRGS. = Journal of the Royal Geographic Society.
 Lynch = Armenia, Travels and Studies by H. F. B. Lynch, 2 Volumes, London 1901.
 MAWB. = Monatschrift der k. Akademie der Wissenschaften zu Berlin.
 MSL. = Mémoires de la Société de linguistique de Paris.
 SAWB. = Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften zu Berlin.
 VBAG. = Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft.
 WZKM. = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes.
 ZA. = Zeitschrift für Assyriologie.
 ZAE. = Zeitschrift für allgemeine Erdkunde.
 ZDMG. = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.
 ZGE. = Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde.

Բ. ՑԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

Հին հայերէնը տառադարձելու կերպին կատմամբ մատնանիշ կ'ընեմ Հ. Բ. էջ 2, եւ իմ տառադարձութեամբս՝ Հայոց ալփաբետը միւսանգամ կը

1. Գրերէն ոմանց քով փակագծի մէջ գրուածները՝ որ նոյն տառերուն ձայնը մերձաւորապէս կը ներկայացընեն, գործածուելու են հայերէնը տառադարձելու պատմական, աշխարհագրական եւն գրութեանց մէջ, այն ամէն տեղ, ուր անհրաժեշտ պէտք մը չկայ՝ հայ. մէկ գիրը՝ լատինական մէկ գրով ներկայացընելու։ Այս պէտքը կը զգացուի լոկ լեզուաբանական աշխատութեանց մէջ։ Ըստ այսմ՝ լեզուաբանն օրինակի համար հայ. այբուբենին 14դ (ժ) եւ 17դ (ձ) գրերը տառադարձելու է Ըով եւ յով, իսկ պատմաբանը՝ տսով եւ զսով։

կարգեմ՝ անոր աւանդական կարգաւն՝ այնպիսեաց համար, որ հայերէնագէտ չեն. a, b, g, d, e, z, ē, ə, t' (= th), ž, i, l, x (= ch), c (= ts), k, h, j (= dz), ł, ċ, m, y, n, š, o, ğ (= ħh), p, j, ĩ, s, v, t, r, ç (= ths), v-u, p' (= ph), k' (= kh), ō¹. Մտադիր կ'ընեմ որ այս կերպով տառադարձած եմ նաեւ միջին-հայերէն անուններն ալ, թէեւ միջին հայերէնի արտասանութիւնն — ի մասնաւորի արեւմուտք — հին հայերէնի արտասանութենէն շատ խոտորած է²: Սակայն իմ վախճանիս համար նպատակայարմար չէր՝ նոյն անունն, որ օրինակի համար Ե. դարու մատենագրի մը քով Kapoit է, ԺԲ. դարու կիլիկեան հեղինակի մը քով Gabuid գրել, թէ եւ ԺԲ. դարուն այսպէս կ'արտասանուէր: Իսկ ասոր հակառակ՝ նորագոյն անունները, որ նորագոյն ժամանակի աշխարհացոյցներէն եւ ուղեգրութիւններէն ծանօթ են մեզ, յառաջ կը բերենք արդի ձեւով³, որուն դիմացը կը դնենք յետոյ հին հայերէն վերակազմեալ ձեւն՝ ի մեկնութիւն:

Հարկ է հոս նկատողութեան առնուլ կէտ մ'ալ, այսինքն այն խնդիրը թէ 0 + v (= + -) ձայնանիշը հին հայերէնի մէջ ձայնաւորէ յառաջ ինչպէս արտասանուելու է եւ ըստ այսմ՝ ինչպէս տառադարձուելու է: Ես ՀՔ. էջ 2 ընդունած եմ

¹ ē եւ ōի (է եւ օի) տեղ ուղղագոյն է e եւ o (բաց կարճ ձայնաւոր) գրել, տե՛ս Karst, Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen էջ 18 եւ 27 եւ շար.:

² Հմմտ. Karst անդ էջ 15-40:

³ Տարակոյս չկայ որ արդի ձեւն առ հասարակ որոշ չէ եւ լեզուաբանական նպատակի համար անգործածական է, եթէ լատինական սովորական արվարեստին օգնութեամբը կը ներկայացուի, առանց նկատողութեան առնելու այն կէտն ալ թէ եւրոպացի ուղեւորներուն մեծագոյն մասը չ'ըմբռներ նոյն կարգի նման հնչումներուն զանազանութիւնը:

Թէ ձայնաւորներէ յառաջ (բայ՝ ի անկատարներէն զ. օր. ֆէնո-է եւն եւ յատուկ անուններէն զ. օր. Մանուէլ)՝ ու կ'արտասանուէր իբր կէս-ձայնաւոր v (u), եւ ոչ իբր ձայնաւոր u , հւայտ՝ հիմնուելով միջին եւ արդի հայերէնի արտասանութեան վրայ՝, իսկ Մէյքէ MSL. 11, 394 ծան. կը համարի Թէ ինչպէս որ օրինակի համար յի (ji) բառին սեռականը յիոյ կ'արտասանուի, այսպէս ալ յի բառին սեռականը յիոյ (juoy եւ ոչ Թէ jvoy) կ'արտասանուէր, եւ ըստ այսմ՝ $o + v$ ($o + u$) ձայնաւորէ յառաջ ոչ Թէ v , այլ u արտասանուելու եւ տառադարձուելու է։ Թէեւ չեմ կրնար այս ի (i) նմանութենէն՝ ուի (u) ի նպաստ հանուած հետեւու-Թիւնը ստիպիչ կամ համոզիչ ընդունիլ, վասն զի ին (i)՝ ու (u) չէ եւ ուրիշ պարագաներու մէջ ալ մեզ չի ներկայանար ճիշտ այսպէս՝ ինչպէս ուն, սակայն ստիպուած եմ ըսել Թէ յեանագոյն արտասանութիւնը բոլորովին որոշիչ նշանակութիւն չունի, վասն զի միջին եւ արդի հայերէնի - (v) + ձայնաւոր՝ կրնայ հին հայերէնի ու (u) + ձայնաւորէ ծագած ըլլալ։ Բայց ասով ըսել չեմ ուզեր Թէ $o + v$ ($o + u$) ձայնաւորներէ յառաջ՝ Դիւր u կը հնչուի, վասն զի Դիւր (t'voy, սեռ. Դիւ-բառի), պարս. Դիւր (patvi, patvov, սեռ. եւ գործիական պարս. բառի) եւն, Դիւր (džvar) = ն. պարս. dušvar, պարս. Դիւր (patvast) պահ. patvastan, Արմենի (Aprvēž) = պարս. Parvēž, Դիւր (Dvin), ար. Դիւր, Ալվանկ (Ałvank) = յն. Ἀλβανοί եւն ապահովապէս u չեն հնչուիր, այլ v = u կամ $əv$ (ը-) կ'արտասանուին։ Բայց դարձեալ ասով ալ ըսել չենք ուզեր Թէ հին հայերէնի մէջ ձայնաւորներէ յառաջ ու Դիւր v (փոխանակ u ի) հնչուած ըլլայ, որչափ ալ միջին եւ արդի հայերէնն ասոր ի նպաստ երեւայ։ Որով-

հետեւ միշտ հնարաւոր կը մնայ թէ հին հայերէնի մէջ $o + v$ ($o + -$) ձայնաւորներէ յառաջ ինչ ինչ դէպքերու մէջ կ'արտասանուէր իբր անվանական v (զ. օ. Դժնար džvar, կարգա՝ Գըժնար dəž-var երկվանկ) եւ ինչ ինչ դէպքերու մէջ կը հնչուէր իբր վանական u (զ. օ. Ղենուի zenui, կարգա՝ Ղենուի երեք վանկ) կամ $əv$ (ը-) (զ. օ. տ'voy Ռույ, կարգա՝ Ռըույ երկվանկ): Արդ Ե. Գարուն յոյ (juoy) կ'արտասանուէր թէ յըույ (jəvoy), Կուակ (tuak) թէ Կըուակ (təvak), Լէզուի (lezui) թէ Լէզուի (ležiui), Լուանամ (luanam) թէ Լըուանամ (ləvanam): Այս խնդիրը տակաւին լուծուած չէ. եւ քանի որ այս վիճակի մէջ է խնդիրը, ազատ ենք $o + v$ ($o + -$)՝ v ու $əv$ կամ u ու $əv$ տառադարձելու: Ու՛ր որ հայ. $o + v$ ձայնանիշը հետեւողաբար ներկայացընել ուզէ, միշտ u պիտի տարադարձէ՝ առանց նկատողութեան առնելու թէ Ե. Գարուն u , v թէ $əv$ կ'արտասանուէր. իսկ ու՛ր որ Ե. Գարուն արտասանութեանը մերձենալ ուզէ, u , v կամ $əv$ պիտի ընտրէ եւ ամէն մէկ պարագայի մէջ՝ այս երեքէն որ մէկուն յարմար ըլլալն որոշելու տառապանքը պիտի ունենայ: Ես ասա եւ այժմ՝ ընդհանրապէս կը հետեւիմ միջին եւ արդի հայերէնին արտասանութեան, մինչեւ որ պարզուի թէ այս արտասանութիւնը կամ հնչումը որչափ կը նոյնանայ հին հայերէնի հնչման հետ, եւ թէ հոս եւ թէ այլուր կը հրաժարիմ տառադարձութեան հետեւողականութենէն, որուն արդէն մեծ ծանրակշռութիւն չեմ ընծայեր, քանի որ ինծի համար կարեւորագոյնն է՝ հին հայերէնի մէջ $o + v$ ինչպէս հնչուելուն հասնիլ:

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԻՆԻ ՄԱՍԻՆՆԵՐԸ

ՀԱՏԱԾ Ա.

Հայաստան մինչեւ 650 թուականը յետ
Քրիստոսի:

Ասորեստանցւոց եւ խաղտեայց (Նախա-
հայոց) սեպագիր արձանագրութիւնները՝ կը վկայեն
թէ Թ. Դարէ ի վեր ն. ք. քր. Վանայ լճին եզերք-
ներուն վրայ գոյութիւն ունէր պետութիւն մը,
որ խաղտեական սեպագրութեանց մէջ Բէ-ի-ն-
կը կոչուի, իսկ Ասորեստանցւոց բեւեռագրու-
թեանց մէջ՝ Ուր-ա-ս-ս-ի-է-ման — որուն կը հետեւի
Բէ-լ-ք — այս պետութեան բնակիչները խաղտեացիք
(որ խաղտեական արձանագրութեանց մէջ Xaldini
կ'ըսուին) կոչեց եւ զանոնք՝ յետոյ Պոնտոսի մէջ
նստող Χάλδοι ըսուած ժողովրդեան, քսենոփոնի
Χαλδαῖοι անուանածներուն եւ հայ մատենագրաց

1 Հմտ. A. H. Sayce, The Cuneiform Inscriptions
of Van, deciphered and translated, JRAS. 14 (1882), p.
377—732; M. Streck, Das Gebiet der heutigen Land-
schaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den
babylonisch-assyrischen Keilinschriften, ZA. 13, 57 եւ
լար. (1898) եւ 14, 103 եւ լար. (1899). — Streckի այս ու-
սումասիրութեան էջերը կը նշանակենք հայ թարգմա-
նութեանը (Հայաստան, Բրդաստան եւն) վրայէն, որ այս
օրերս լոյս տեսաւ մեր մամուլէն: Թարգմանութեանս
մէջ կը գործածենք Շտրէքի այս գործին համար լոկ
Շտր. համապատասխանը:

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԻՆԻ ՄԱՍԻՆՆԵՐԸ

Խաղախի(+)ներուն հետ նոյնացուց¹: Ասոնց լեզուէն մեր գիտցածը այնչափ է որ կրնանք ըսել թէ ասոնց լեզուն ոչ հայերէն է եւ ոչ ալ հնդկ-գերմանական: Ասոնց պատմութենէն մինչեւ հիմայ գիտենք գէթ անոնց թագաւորներուն անունները եւ քանի մը գործերը: Այսպէս կը յիշուին՝ Սարգուր Ա., որդի Լուտիպրիսի. Արամէ (Շար. 62, 84, 85), հակառակորդը Շուլմանաշարիգի (Սաղմանասար Բ. 860—824). Սարգուր Բ.², Ասորեստանցւոց լեզուաւ՝ Սիդուրի կամ Սեդուրի (Շար. 63, 85), Սաղմանասար Բ.ի թագաւորութեան վերջերը. Իսպուինիս (Իշպուինիշ), Ասորեստանցւոց լեզուաւ՝ Ուշպինա (Շար. 64, 83), հակառակորդը Շամշիադագի (Սամսիրաման = Սամսիադագ Գ., 824—811). Մենուաս (Մենուաշ). Արգիստիս (Արգիշտիշ) Առաջին. Սարգուր Գ., Ասորեստ. լեզուաւ՝ Սարգուրի (Շար. 65, 84, 87), Աշշուրնիրարիի (Ասուրնիրարի 754—745 WZKM. 14, 7) եւ Տուկուլտի(ա)պալիշարայի (Տիգլաթպիղեսեր Գ. 745—727) հակառակորդը. Ռուսաս (Ռուսաշ) Ա., Ասորեստ. լեզ.՝ Ուրսա, Ռուսա (Շար. 67, 84), հակառակորդը Շարրուկին(ու)ի (Սարգոն Բ. 722—705). Արգիստիս Բ., Ասորեստ. լեզ.՝ Արգիստի (Շար. 84), հակառակորդ Սարգոնի եւ անոր յաջորդին՝ Սինախիրբայի (Սանհէրբ

¹ Հմմտ. Lehmann, Der Name Chalder, VBAG. 1895, էջ 578 եւ շար. նոյնպէս Շար. 81: Հին հայերէնի մէջ ուղիղ ձեւն է միայն Խաղախ (եւ ոչ՝ Խաղախի): Թէ այս անունն այժմեան Զալգիրան (Կարսի հարաւակողմը՝ Երասխի վրայ. Մակու-չայի հարաւային կողմը՝ ըստ աշխարհացոյցին Կիպերոսի) անունն հետ գործ ունենայ (VBAG. 1895, 590; 1900, 44, 64,) հաւատարի չ'երեւար ինձ, վասն զի ին գծուարաւ կրնար չ դառնալ:

² Սարգուր Ա.ի եւ Բ.ի վրայ ա՛ն VBAG (= Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft) 1900, 36.

705—681). Ռուսաս Բ., Արգիստիս Բ. ի որդին Ռուսաս Առաջնոյն թուր (ZDMG. 56, 111), Աշուրախիդդինի (Ասարհադդոն 681—668) ատեն. Սարգուր Չորրորդ. Երիմնաս. Ռուսաս Գ., Աշուրբանի(ա)պաղի (Ասուրբանիպաղ 668—626) ատեն եւ վերջէն (մինչեւ գրեթէ 585) իշխող խաղտեայց պետութեան վրայ¹: Ասորեստանցիներէն այս պետութեան տրուած Ուրարտու, Հին Կապարանի մէջ նոյնին կրած Արարատ² անունը կ'երեւայ թէ նոյն է Այրարատ անունն հետ, որով Հայք Երասխայ դաշտը կը կոչէին. արդ այս պարագան ենթադրել կու տայ թէ այս անունը նախնաբար յատուկ էր թէ Երասխայ դաշտին ու թէ հոն բնակող ժողովրդեան եւ թէ վերջէն Ասորեստանցիք այս անունը վանայ լճին եղբրքը գտնուող պետութեան յատկացուցին. ըսուածէն զատ՝ ուրիշ բան չկայ այս ենթադրութեան կողմն ելլող եւ շատ բան կայ՝ այս ենթադրութեան դէմ³: Տարակոյս չկայ որ այս պետութեան սկզբնաւորութիւնն առ այժմ դեռ չատ մթապատ է: Պետութեանն

¹ Հմմտ. Հիմայ նաեւ Lynch, Armenia 2, 71—76.

² Երբ. Arārāt իբր երկիր եւ պետութիւն՝ «Ի լեռինս Արարատայ» Ծնն. ք. 4. «յերկիրն Արարատայ» Դ. թագաւորութեանց ժ. 37 — Ես. լէ. 38 (ուր հայերէնի մէջ՝ «յերկիրն Արարատայի տեղ» «Ի Հայս» է). «Թագաւորութիւնք Արարատայ, Մեննեանց եւ Աղբանաղայ» Երեմ. ծա. 27:

³ Հմմտ. Weber, Ararat in der Bibel, Theolog. Quartalschrift 83, 321—374 (տես ասոր հայ թարգմանութիւնը՝ Արարատը Ս. Գրոց մէջ, ուսումնասիրութիւն Դր. Սիմոն Վէբերի, Վիեննա 1901. Աղբ. Մանդր. ԼԹ.) եւ Šanda, Mittheil. d. Vorderas. Ges. 1902, Untersuchungen zur Kunde des alten Orients էջ 14 եւ շար. Թերեւս Արարատ-Ուրարտու. անունը՝ պետութեան եւ վան-Տոսպ մայրաքաղաքին կործանումէն ետքն սեփականուած ըլլայ Երասխայ հովտին. Marquart, Osteurop. u. ostasiat. Streifzüge 289.

անունը առաջին անգամ յայտնի կը յիշուի (Շտր. 62) Աշշուրնազիր(ա)պաղի (Ասուրնասիրպաղ 884 — 860) ատեն, որ Սուրնատի ակնաղբւրէն¹ մինչեւ Ուրարտու գտնուող երկիրները նուաճած ըլլալուն վրայ կը պարծի (JRAS. 14, 360. Շտր. 62): Պետութեանս մայրաքաղաքն է ըստ ասորեոտանեայ սեպագրութեանց (JRAS. 14, 390; WZKM. 14, 36. Շտր. 70) Արշ-շէ-(-նո-)- խաղտեայց Արամէ թագաւորին օրովը՝ Սաղմանասար Բ.ի ատեն (860—824), որ շատ անգամ Ուրարտուի վրայ յարձակած է, իսկ Խապուինիս-Մենուասի (JRAS. 14, 468, 515) եւ յաջորդ թագաւորներուն քիչ մ'աւելի յետնագոյն խաղտեան արձանագրութիւնները Բի-ն- (առաջին անգամ Մենուասի օրովը յիշուած JRAS. 14, 515) պետութեան ու երկրին իբր մայրաքաղաք կը նշանակեն Տո-շո- քաղաքը (Հայ. Տոսպ, այսօրւան Վան քաղաքին տեղը), որ Տիգղատպիղեսեր Կ.ի (745—727) բեւեռագրութիւններուն ասուրերէն Տո-րո-շոյին² հետ նոյն է կ'ըսուի (Շտր. 72):

¹ Նինուէի եւ Մաֆիս լեռանց մէջ, տարբեր՝ Տիգրիսի Ջիբնէ-սու աղբերագետին պրէն, ուր Սաղմանասար Բ. 854ին եւ 846ին այցելած է եւ արձանագրութիւններով զարգարած: Այս արձանագրութեանց մէջ խօսքը Տիգրիսի աղբւրներուն վրայ է (Schrader, Keilinschr. Bibl. 1, 135) եւ ոչ թէ Սուրնատի աղբեր: Տիգրիսի այս աղբերագետին վերին ընթացքը այժմ Բիւքալէն-սու կամ, ինչպէս լեման լսած է, Բիրքէլէն-սու կը կոչուի. Ջիբնէ անուն գիւղէն սկսեալ է որ այս գետը Ջիբնէ-սու կ'ըսուի: Հմմտ. Taylor JRGS. 35, 41, Lehmann VBAG. 1901, 226 եւ շտր., Belek, Btrg. z. alten Geogr. u. Gesch. Vorderas. էջ 66: Բիւքալէն եւ Բիրքէլէն տեղ լինչ իւր աշխարհացոյցին վրայ կը գրէ Bakirein (Natural tunnel): Տիգրիսի աղբեր կողմերը գտնուող գիւղերուն համար հմմտ. լեման անդ 228:

² „Turušpā (var.) Turušpia city in the country of Mannai“. Bezold, Catalogue V

Ուրարտուէն պէտք է զանազանել անոր
գրացի երկիրները, զորոնք ասորեստանեայ սեպա-
գրութիւնք Նաիրի անուան տակ կ'ամփոփեն:
Ա' երեւայ թէ հնագոյն ժամանակները՝ Ասորես-
տանի հիւսիսային կողմը՝ Եփրատէն մինչեւ Ուր-
միոյ լեճը տարածուող Նաիրի ըսուած երկիրներուն
կարգէն կը համարուէր Ուրարտու, բայց արդէն
Սաղմանասար Բ. (860—824) ճշդիւ զանազանու-
թիւն կը դնէր՝ Նաիրիի եւ Ուրարտուի միջեւ,
եւ Նաիրի ըսելով կը հասկընար ի մասնաւորի
“Տիգրիսի աղբեր երկիրը”, եւ Ուրարտուով՝ “Եփ-
րատայ աղբեր երկիրը” (JRAS. 14, 391, Շտր.
8—13): Յետնագոյն արձանագրութիւնները նա-
իրեան երկիրներու մեծ բազմութիւն մը կը յիշեն,
որոնց գիրքը մերձաւորապէս միայն որոշել կարելի
է երբեմն: Օրինակի համար՝ այսպիսեաց կարգէն
են՝ Եփրատայ արեւելեան կողմէն մինչեւ Տուր-
Աբգին ձգուող արամէական երկիրները. այսպէս՝
Ուրու-Ռե (Ὀὐρουα Եփրատի վըայ Պտղոմ. 970,
Ὀρῖμα Gelzer, Georgii Cyprii descriptio orbis
Romani էջ 152, Շտր. 27, հայ. Ուրեճ Մատթ.
Ուռհ. 403, 404). Բիւ-Ջամանի (ասուր. Ամիդի =
լատ. Ամիգա, Ամմ. Մարկ. 18, 6, 17, հայ. Ամիգ
[ասկէ՝ Ամգացիք Փաւստ. 26, Ագաթ. 628],
արար. Ամիդ քաղաքով, այժմ՝ Դիարբեկը). Նէր-
դան (Բիդ-Ջամանիի արեւելակողմը՝ Մասիսոս
լեռան ստորոտը գտնուող քաղաքներով. ըստ San-

1 Լէման կը համարի թէ նաիրեան ժողովուրդները
Սարգուր Ա.նոյն՝ Լուսիպրիսի որդւոյն ատենը՝ որ իւր
(ասուրերէն գրուած) բեւեռագրութիւններուն մէջ (JRAS.
14, 451) ինք զինքը Նաիրիի թագաւոր կ'անուանէ, իրարու
հետ միանալով՝ մէկ պետութիւն կազմած ըլլան, եւ այս
պետութեան մէջ վերջէն խաղաիք, Ասորեստանցիներէն
Ուրարտացիք անուանուածները՝ Արամի օրով իշխանու-
թիւնը իրենց աւած ըլլան (VBAG. 1900, 36—37):

da յի՝ Մերոնի՝ բլրագաւառը Ուր- ամրոցով
 = $\chi\acute{\alpha}\sigma\tau\rho\omicron\nu$ $\chi\omicron\upsilon\delta\delta\omega\nu$, Gelzer, անդ. Nr. 925).
 Ը-բլե- (ըստ Մարքարտի, Երանշահր 159 =
 Σουπιρῆτις Սարաբ. գլ. 503, 529, 530, կարգա-
 լու է Σουπιρῆτις¹) Բատման-սուի արեւելակողմը,
 ուստի այն երկիրը, որ վերջէն հայ. Աղձնիք, լատ.
 Arzanene ըսուեցաւ. ըստ Šanda յի անդ. էջ
 11—12՝ վերջէն Աղձնիք ըսուած նահանգին հիւ-
 ռիսային մասը (տես վարը Դ. Հատած, Գ.). Տոչե-
 քաղաքը (Ամգայ հարաւ-արեւելակողմը, Շար. 30,
 SAWB. 1900, 628, Belck, Beiträge z. alten
 Geogr. u. Gesch. Vorderas. էջ 66, Šanda անդ.
 4). Կոչե-րէ լեռնագաւառը (= Տուր-Արգին,
 mons Masius) Նիբե- = խաղտ. Նիբե- երկրով
 JRAS. 14, 711, Շար. 35 (խկըստ Šanda յի անդ.
 էջ 12 Բալուի հարաւակողմը դէպ ի Ջիբնէ-սու²).
 Արե- (Տիգրիսի հիւսիսակողման գաղտը եւ Դիար-
 բեկրի արեւմտակողմը՝ դէպ Եփրատ ձգուող լեռն-
 աշխարհը Շար. 51. այն ամբողջ երկիրը՝ որ Վա-
 նայ լճին հարաւակողմէն մինչեւ Եփրատայ արեւ-
 մտեան եզերքին վրայ գտնուող երկիրները Šanda
 անդ. էջ 18) այլեւայլ գաւառներով, ինչպէս Իւշի
 = Ինզիտի (կամ Իւշի, Իւշի-րէ = հայ. Անձիտ,

¹ Untersuchungen z. Kunde d. alten Orients
 S. 4—5.

² Ըստ Taylorի (JRGs. 35, 48) այժմ Իսպերտ
 (Isparut), Բոհտան-սուի հիւսիսակողմը, արեւելքէն մին-
 չեւ Բիդար գիւղը Մեօկս-սուի վրայ։ Կիպերտի աշխար-
 հացոյցին վրայ կը կոչուի Isparut, Լինչի քով՝ Isper —
 Ղընդըք-սուի եւ Մուկուս-սուի մէջտեղը։ Հայոց Աղձնիք
 եւ Մուկը նահանգներուն սահմանին վրան էր՝ մերձաւորա-
 պէս։ Հին-հայկական անունը ծանօթ չէ։

³ Կիպերտի եւ Լինչի աշխարհացոյցները Նիբե-
 անունով տեղ մը կը նշանանակեն՝ Ջիբնէ-սուի արեւ-
 ելեան եզերքին վրայ։ Այս տեղւոյն սեպագրութեանց մէջ
 յիշուելուն՝ արդէն Taylor (JRGs. 35 [1865], 38) մտա-
 դիր եղած է։

յուն. Անգիտենէ JRAS. 14, 391) եւ Աւրի (JRAS. 14, 391, 398, SAWB. 1900, 625, 627, Շտր. 40, 43, Լէման VBAĞ. 1900, 46 ծան.) եւ Արշնի (արար. Արզան, հայ. Արշն, Արծն = լա. Արզանենէ JRAS. 14, 390?) քաղաքով (Շտր. 38) եւ Դիւս գաւառակով (Դիւսրբեկի հիւսիսակողմը՝ դէպի Հազրու Շտր. 45. ըստ Šanda-ի անդ էջ 8 «[Վերին] Տիգրիսի հիւսիսակողմն եւ արեւելակողմը», տարբեր Դիւսայէ «Եփրատայ արեւելակողման բարձրագաւառին մէջ գտնուող Գեօլջիք լճին հարաւակողմը», անդ էջ 7). նմանապէս այս երկրին արեւելակողմն եւ հարաւ - արեւելակողմը գտնուող մանեան իշխանութիւնները (Մաշիկ, Ուշիկ, Զիլիք եւն.)՝ Վանայ եւ Ուրմիոյ լճերուն մէջտեղը (աւելի որոշ՝ տե՛ս Շտր. 102, աւելի դէպի հարաւ ըստ Բելքի VBAĞ. 1894, 479 եւն.), Սիւրբ (Գիւլան) Ուրմիոյ լճին հիւսիսային եզերքին վրայ (Սալմա - Անգալ - Մարանդ գծին վրայ ըստ Շտր. 110. Ուրմիոյ լճին հարաւ-արեւմտեան եզերքին վրայ ըստ Բիլէրբէքի Das Sandschak Suleimania, տե՛ս աշխարհացոյցը հոն), Խոֆուշի (Վանայ լճին հարաւակողմը ըստ Շտր. 113—118. Գիւլանի արեւմտեան կողմը ըստ Բիլէրբէքի, անդ.), Սիւրբ (Ուրմիոյ լճին հարաւ-արեւմտակողմը ըստ Շտր. 119, Բիլէրբէք, անդ 20) եւն. Վերջապէս արեւմտակողմը եւ հիւսիս-արեւմտակողմը Սիւրբ (Արզանիա՝ = Արածանի = Մուրատու գետին հիւսիսակողմը՝ Բալուի եւ Խարբերդի մէջտեղը՝ ըստ Շտր. 59. հմմտ. Սաղման [Լինչի քով սխալմամբ Saaman] անունը Խարբերդի հիւսիսակողմը ըստ Šanda-ի անդ էջ 36) եւ Դիւսի (Կարնոյ կողմերը. Շտր. 59. Սուխմիի արեւելակողմը ըստ Šanda-ի անդ էջ 36. Կարասուի [արեւմտ. Եփրատայ] եւ Երասխայ վերին ընթացքին

վրայ ըստ Բեւքի VBAG. 1901, 458): Սաղմանասար Բ.ի ատենուան Ուրարտուէն ամէն նայիրեան երկիրները զանազանելէն ետքը՝ Ուրարտուի համար կը մնայ միայն վանայ լճին շրջակայքը գտնուող երկիրը. երկիր մը՝ որ իր մէջը կ'ամփոփէ Հայոց վերջէն Տուրուքերան կոչած նահանգը եւ վասպուրականի մէկ մասը. ի հարկէ հոս նկատողութեան չենք առնուրթէ հիւսիսային կողմանէ գէպ ի Երասխայ մինչեւ ուր կը տարածուէր: Արեւելայթէ Երասխայ դաշտն այն ատեն գեռ Ուրարտուի չէր վերաբերեր, վասն զի զայն խաղտեացուց յետնագոյն թագաւորները (Մենուաս եւ Արգիստիս Ա.) Ուրարտուի պետութեան միացուցին¹:

Ուրարտուի պետութիւնը փոքրէն սկսելով արագօրէն մեծցաւ եւ քիչ ատենէն Ասորեստանի ամէնէն կարեւոր ռոտին ու մրցակիցը եղաւ: Թէեւ ասորեստանեայ տեղեկութեանց համեմատ (Շար. 62 - 70) Ուրարտու բազմաթիւ պատերազմներու մէջ Ասորեստանցիներէն յաղթուեցաւ ու խորտակեցաւ, սակայն ամէն անգամ նորէն ուժովցաւ եւ իւր սահմանները, ինչպէս որ խաղտեական բեւեռագրութիւններն ու անոնց գտնուած տեղերը² կը ցուցնեն, հզօր իշխաններու, ինչպէս Մենուասայ, Արգիստիս Առաջին, Սարգուր Գ.ին,

¹ Վէբեր, «Արարատը Ս. Գրոց մէջ», 54:

² Lehmann, SAWB. 1900, 619 եւ շար.: Այսպիսի են՝ Սեւանայ լճին եզերքը, Էջմիածին, Աղեքսանդրապոլի դաշտը (WZKM. 14, 8-9). Թոփրաք-կալէ Ալաշկերտի մէջ, Դեյլի-բաբա, Հասանկալէ, Սարըղամըշ, Բալու Արածանուոյ վրայ, Վալահ՝ Մազկերտի քով՝ Խարբերդի հիւսիսակողմը, Քէօմիւրխանի մօտերը Եփրատայ ձախ ափը՝ Իզդըլիի ճամբուն վրայ. Ցաշաէփէ՝ Միեանդոսի եւ Սաուշ-Բուլակի միջեւ՝ Ուրմիոյ լճին հարաւակողմը. Կէլէշիի եւ Սիգիկան-Թոփ-զաւէի կիրճը՝ Ուշնուէի (Ուշնու, Ուշնուկ) եւ Ռոփանդուզի միջոցը՝ Ուրմիոյ լճին հարաւ-արեւմտակողմը (VBAG. 1900, 50-52, WZKM. 14, 23, 25) եւն:

Ռուսաստան Առաջնոյն եւ Բ.ին օրովը շատ ընդարձակեց դէպ ի հիւսիս, արեւմուտք եւ հարաւ: Երբեմն երբեմն դէպ ի հիւսիս մինչեւ Սեւանայ լիճն, երեւան եւ Կարս հասաւ, դէպ ի արեւմուտք՝ մինչեւ Մելիտինէ, դէպ ի հարաւ-արեւելք մինչեւ Ուրմիոյ լճին հարաւային ափունքը: Ռուսաստան երկրորդի օրովն ալ, որ թոռն էր Սարգսնէ 714ին յաղթուելով անձնասպան եղող Ռուսաստան Ա.նոյն (բայց տե՛ս WZKM. 14, 24), տէրութեան սահմանը դարձեալ դէպ ի հիւսիս կը հասնէր մինչեւ Աղեքսանդրապոլի դաշտը, դէպ ի արեւմուտք մինչեւ Եփրատ (Մալազկերտի արձանագրութիւն), ուր Մուքաց եւ Հատեանց հետ դարձ ունեցաւ (Աղէլջիվազի արձանագրութիւն), դէպ ի հարաւ-արեւելք՝ մինչեւ Մանեաններն ու Լուլուները, դէպ ի հարաւ՝ մինչեւ նաիրեան Շուպրիա երկիրը, ուր Ռուսաստան Բ.¹ Ասարհադգոնի հետ (681—668) ընդհարում ունեցաւ (ZDMG. 56, 112): Յետոյ Ուրարտու կ'անհետանայ պատմութենէն՝ Է. դարուն վերջերը, երբ Կիմերացիք եւ Սկիւթացիք² յառաջակողման Ասիա մտան եւ Մարաց պետութիւնը մեծցաւ, որ Կիպքսարի առաջնորդութեամբ (625—585) 600ին Նինուէն կործանեցին եւ Ասորեստանն ու Խաղտեայց ու Հատերու յառաջ դրաւած երկիրները նուաճեցին եւ իրենք ալ՝ իրենց կարգին՝ Պարսից Կիւրոս թագաւորէն (550ին) նուաճուեցան: Այս խառնաշփոթութեանց միջոցին Հայք (Arminiya- Դարեհի հին պարսկական արձանագրութեանց մէջ, յուն. 'Αρ-

¹ Ռուսաստան Բ.ի վրայ տե՛ս այժմ Լէման, Verhdl. d. 13. internationalen Orient. Kongresses, S. 130.

² Ալեքլին անգամ՝ Երեմիայի (ԳԼ. Ժ—Ժա) այն յաւելումին մէջ յիշուած է, որ գերութենէն ետքը եղած է. տե՛ս վերը էջ 3, ծան. 2:

³ Justi, Geschichte Irans im Grundriss der iran. Philol. 2, 412.

μένιοι Հերոդ. քով)՝ հնդիկ-գերմանական ժողովուրդ մը՝ արեւմուտքէն գալով՝ կ'երեւայ թէ խաղտեայց երկիրը զբաւած են, որ անկէ սկսեալ Արմէնիա (հինպրո. Armina- եւ Armaniya-, յուն. Ἀρμενία, յոնիարէն Ἀρμενίη Հերոդ. 5, 52) անունը առնելով մինչեւ այսօր ոչ-հայոց քով զայն պահած է¹:

Հայաստանի² տարածութեան եւ սահմաններուն վրայ ամենեւին տեղեկութիւն չեն տար Դարեհի (522—486) արձանագրութիւնները, որ մէյ մը Հայաստանը Մարաց եւ Կապպադովկիոյ (Beh. 1, 15) եւ մէյ մ'ալ Եգիպտոսի եւ Կապպադովկիոյ մէջտեղը կը յիշեն: Ընդ հակառակն Հերոդոտոս կ'ըսէ (5, 49, 52) թէ Հայաստան է Մատինէէի եւ Կիլիկիոյ մէջ՝ վերջնէն Եփրատով բաժնուած. նմանապէս կ'ըսէ թէ Եփրատէն՝ անդին դէպ ի արեւելք 56¹/₂ փարսախ կը տարա-

¹ Հայոց արեւմուտքէն գաղթելը հասնական կը ձեայ. թէեւ Կրէյմերի (Einleit. 208—210) յառաջ բերած պատճառները խախուտ են: Թէ լէման (SAWB. 1900, 621) իրաւունք ունի Մենուասի խաղտեական մէկ արձանագրութեանը Urmeni, Armeni բառերուն տակ «այն ժամանակ ազգովին Կապպադովկիա բնակող Հայոց» անունը տեսնելու, չեմ կրնար դատել: Անհիմն կարծիք մը կը յայտնէ Բեւը (VBAG. 1900, 63):

² Բաբելացիք՝ Պարսից Armaniya անուանած երկրին համար՝ Ուրարտու անուան բաբելական Ուրաշտու ձեւը պահած են (Դարեհ. արձ. Բեհիստ. 2, 33—34. բաբել. բնագիր տող 49). Թէպէտ եւ Armaniya-ի սահմաններն ու բնակչութիւնը շատ տարբեր էին Ուրարտուի պետութեան սահմաններէն ու բնակչութենէն:

³ Հայաստանի Armenia անունը Կիպրեաին կործեօքը (Alte Geogr. S. 75) Մարերէն Պարսից եւ Յունաց անցած է: Այս անուան մինչեւ հիմայ արւած մեկնութիւնները (տե՛ս Murad, Ararat und Masis 18—19, Շար. 79) առ հասարակ գոհացուցիչ չեն:

⁴ Միլիտինէի քով:

ծուէր¹. Մատիացիք՝ Կողքիացւոց եւ Մարաց մէջտեղը բնակող Սասպիացւոց (1, 104; 4, 37) եւ Ալարոդեանց հետ կը կազմէին Դարեհի տրոց 18ր շրջանակը (3, 94), իսկ Հայք Պակտիացւոց² եւ իրենց մինչեւ Պոնտոս տարածուող գրացիներուն հետ (3, 93) 13ր շրջանակը կը կազմէին։ Բայց որովհետեւ Մատիացիք Վանայ եւ Ուրմիոյ³ լճերուն մէջտեղը կը բնակէին, Սասպիացիք վերին Երասխայ վըայ՝ ոչ շատ հեռու Հայոց Սպեր գաւառէն⁴, ուստի կարելի է ընդունիլ թէ իրենց հետ մէկտեղ 18ր շրջանակին վերաբերող Ալարոդեանք, որոնց անունը՝ Կիպերտէն ի վեր՝ Ասորեստացւոց Ուրարտու եւ Հայոց Այրարտ անուանը մէջ գտնուած կը համարուի, միջին Երասխայ վըայ գտնուող երկիրները բռնած էին⁵, ուստի Դարեհի ժամանակները Երասխայ հովիտը եւ Վանայ լճին արեւելակողմը Սասպիացիք, Ալարոդեանք եւ Մատիացիք կը բնակէին, իսկ Հայերը գեռ հոն չէին բնակեր նոյն միջոցին։ Ասոնք կը վերաբերէին այն նահանգին, զոր Դարեհ իր արձանագրութիւններուն մէջ՝ բնակող գլխաւոր ժողովուրդէն առնելով «Հայաստան» կոչած է։ Այս նահանգն ըստ

¹ Այստեղ հասկըցուածն է հարաւային Հայաստան վերին Ցիգրիսի վըայ, Եփրատէն մինչեւ Վորգուաց աշխարհը։

² Ըստ Sieglin (Atlas Antiq. 8ր տախտակ) ասոնք Ցիգրիսի վերին ընթացքին վըայ կը բնակէին։

³ Հայաստանի եւ Հռոմաստանի մէջտեղը (Ed. Meyer Gesch. 3, 148)։ Վանայ եւ Ուրմիոյ լճերուն մէջտեղը՝ մինչեւ Մասիս եւն (Šanda, Unters. S. 34)։

⁴ Կիպերտ (Alte Geogr. S. 70, 75)։ վերին Երասխայ հիւսիսակողմը եւ Երփա-չայի եւն արեւմտակողմը՝ մինչեւ մերձաւորապէս Ուրմիոյ լճին հիւսիսային եզերքը (Šanda անդ 33)։

⁵ Sieglin անդ, 6ր եւ 8ր տախտակ. Šanda անդ 34։ Վերջինս՝ *Alarodioi* եւ հայ. Այրարատ իրարու հետ կը նոյնացընէ. բայց էջ 35 երկուքն ալ ասուր. Ուրարաուէ կ'ուղէ անջատել։

Հերոգոտոսի (3, 93) գէպի հիւսիս մինչեւ Սեւ ծով, գէպի արեւմուտք մինչեւ Եփրատ (5, 52), գէպի հարաւ՝ մինչեւ վերին Տիգրիս (5, 52 նկարագրուած արքունական պողոտային ընթացքին համեմատ), եւ գէպի արեւելք՝ կը տարածուէր՝ մինչեւ Սասպիացոց, Ալարոգեանց եւ Մատիացոց երկիրը (187 շրջանակ արոց)։ Ուստի Հայերն առանձին այս նահանգը չէին բռնած. հարաւակողմը իրենց բնակակից ունէին Պակտիացիներն ու հիւսիսակողմը՝ պոնտական ազգերը (խաղտիները, խաղիբացիները եւն), ուստի իրենց բռնած տեղն էր Եփրատի (Մելիտինէի քով) եւ Վանայ լճին, վերին Տիգրիսի եւ արեւմտեան Եփրատայ (Կարա-սուխ) մէջտեղը. մինչեւ Երասխայ գաշտը չէին հասներ։

Երբ ֆոն Տոփոն 401/400 թուականին Հայաստանէն կ'անցնէր, տեսաւ որ Կենտրիտես³ գետը

1 Հմմտ. Sieglin անդ 89 տախանկ. Ed. Meyer, Gesch. 3, 147 եւ անոր աշխարհացոյցը՝ Die alte Welt im Jahre 480 v. Chr.

2 Մինչեւ Պոնտոս հասնող «Հայաստանի սատրապութիւնը իր մէջը կը բովանդակէր նաեւ Փոքր Ասիան՝ վերին Եփրատայ արեւմտակողմը. այս պատճառաւ Ալես գետը Հերոգոտոսի քով (1, 72) կը հոսէ մէջ 'Αρμενίου οὐδ' εὐρος διὰ Κιλικίαν. Բայց Հերոգոտոսի ասեմն այնտեղ Հայերուն բնակիլը չենք գիտեր։ Աւելի ուշ ժամանակներ Բարսեղ Մեծ († 379)։ որ Սասաղ ըրած ճամբորդութեանը ասեմն Փոքր Հայոց եպիսկոպոսական աթոռներուն համար լեզուն գիտցող մարդիկ կը փնտռէր (Migne, Patrol. 32, 502), կը վկայէ թէ Փոքր Հայոց մէջ Հայեր կը գտնուէին։ Հիմա այնտեղ ապրող Հայերը վերջէն Մեծ Հայքէն գաղթած են։

3 Հիմայ՝ Բոհատան-սուխ՝ Վանայ լճին հարաւակողմը։ Արեւմտեան կողմանէ Պիթլիս-սուխ իր մէջը կ'ընդունէր եւ անոր հետ միանալով Տիգրիս կը թափէ։ Լեմանի եւ Բելքի ընտծին նայելով (WZKM. 14, 40) ֆոն Տոփոնի գետն անցած տեղն է այժմեան Մուսըա գիւղը՝ իբր 7 քիլոմետր Տիլէն վեր՝ Բոհատան-սուխ եւ Տիգրիսի միացած տեղը եւ

(Արշաւ. 4, 3, 1) սահման է կորդուաց — որ այլ եւս Պարսից արքային (Արտաշէս Բ. 404—358) չէին հնազանդեր — եւ Հայոց մէջ, որ Պարսից իշխանութեան տակ մնացած էին¹: կորդուաց աշխարհը չեկած՝ իրեն ըսուած էր թէ երկրին կուսակալն է Որոնտառ, արքային փեսան: Կենտրիտեսը անցած պահուն՝ այս Որոնտասին² եւ Արտուքասին բանակները՝ Հայք, Մարդացիք եւ խաղտեացի վարձկանք՝ իրեն դէմ դրին, բայց շուտով ստիպուեցան փախչիլ ու անցքը իրեն ազատ թողուլ: Յոյները նախ Կենտրիտեան եւ քիչ մը վերջը «Տիգրիսի աղբիւրները», անցնելէն³ ետքը՝ հասան *Τηλεβόας*

Բահաման-սուի ու Պիթիս-սուի իրարու հետ միացած տեղէն վար: Ցես Taylorի աշխարհացուցին վրայ (JRGS., 35, 20—21) Motef, եւ Hartmannի քով Moti (Bohtan S. 57).

¹ Ըսա Արշաւ. 5, 5, 17 կորդուացիք, Տայեցիք եւ խաղտեացիք թագաւորին մ'լ հպտակ չէին: Ցես նաեւ Արշաւ. 4, 3, 4; 7, 8, 25 եւ Cyrop. 3, 1, 34; 2, 7:

² Որոնտաս Արեւելեան Հայաստանի սատրապն էր: Մարդացիք Վանայ լճին արեւելեան կողմը կը բնակէին, եթէ իրենց երկիրն իրենց անուամբը կոչուած Մարդաստանն էր: Ուստի՝ Կենտրիտեսի հիւսիսակողմը գտնուող երկիրն Արեւելեան Հայաստանի կը վերաբերէր:

³ Հմմտ. Karbe, Der Marsch der Zehntausend vom Zapates zum Phasis-Araxes. Wissenschaftl. Beilage zum Jahresbericht des Königstädtischen Gymnasiums zu Berlin, Ostern 1898. Ասոր համեմատ՝ չուն եղիգիսանէ-սուի, Նէրճիքիի (Բաաման-սուի վրայ, Սասուն) վրայէն, Անտող-գաղի եւ Դարբող-գաղի մէջտեղէն գնաց դէպ ի Կարա-սու Մշոյ քով եւ անկէ Մանագկերա: Բելք եւ Լէման ալ (WZKM. 14, 40) կ'ըսեն թէ Քսենոփոն նախ դէպ ի արեւմուտք ծռեցաւ, վերջէն դէպ ի արեւելք՝ Մանագկերա եւ ասկէ դէպ ի հիւսիս՝ Քարաքիլիս գնաց, ուր արեւելեան Եփրատն անցաւ: Դժբախտաբար Քսենոփոնի՝ Կենտրիտեսէ մինչեւ Կարա-սու ըրած ճամբուն վրայ տուած տեղեկութիւնն ան աստիճանի անորոշ է որ եւ ոչ իսկ կ'իմացուի թէ ինչպիսի էր այն երկիրը, որմէ Յոյներն անցան: Բայց միշտ բնական ճամբան էր Բաղէշի կիրճը. ճամ-

գետը եւ բազմաթիւ գեղերով երկիր մը (Տարաւն), որ Արեւմտեան Հայաստան կը կոչուէր: Ասոր կուսակալն էր Տիրիրազոս (4, 4, 4), որ բաց ի իւր զինուորներէն՝ խաղիբազիններէն եւ Տայեցիներէն վարձականներ ունէր ձեռքին տակ (4, 4, 18): Իրենց չուն շարունակելով (4, 5, 2) Եփրատն (Արսանիաս, Մուրադ-սու) անցան, լսեցին որ այն երկիրն, որուն մէջ կը գտնուին, Հայաստան է եւ մերձաւոր երկիրն ալ՝ խաղտեայց երկիրն է (4, 5, 34), Փասիս (տե՛ս վարը) գետը հասան, վերջէն՝ բլրոյ մը, ուր խաղիբազիք, Տայեցիք եւ Փասիանցիք իրենց գէժ գրին (4, 6, 5), ասոր վրայ Տայեցւոց (4, 7, 1), խաղիբազւոց (4, 7, 15) երկիրները եւ Հարպասոս (հայ. Ճորոխ?) գետին վրայէն Սկիւթինացւոց երկիրը (4, 7, 18) եւ գետի մը վրայէն Մակրոնաց երկիրը (4, 8, 1) մտան եւ վերջապէս Կողքիացւոց երկրէն հասան Տրապիզոն:

Քանի որ այս տեղեկութիւնները Բոհատն գետը Հայաստանի հարաւային սահմանը կը ցուցնեն, կրնանք հիւսիսայինը վերին Երասխայ (Փասիս, Բասենդյ՝ գետ) կամ անոր մէկալ կողմը գնել. իսկ արեւելեան եւ արեւմտեան սահմաններուն վրայ ակնարկութիւն չենք գտներ: Ասոր հակառակ կը տեսնենք որ Հայաստան իբր 400ին երկու սատրապութեանց բաժնուած էր, արեւմտեան մը՝ Տիրիրազոսի տակ, որ Արշաւ. վերջաբանին մէջ (7, 8, 25) կուսակալ Փասիանցւոց եւ Սպերացւոց կը կոչուի, եւ արեւելեան մը՝ Որոնտասի տակ:

բուն ամէնէն անտանելի մասն էր Սասնոյ խիստ, ձմեռը գրեթէ անանցանելի լեռնագաւառը:

1 Հին հայ. Բասիան, յետոյ Բասիւն, Պասիւն, հիմայ Պասիւն գաւառակը Հասանկալէի, Խորասանի եւն քով եւ վերին Երասխայ վրայ: Երասխայ հարաւակողմը կը թափի Բինգեօլ-գաղէն հոսող Պասիւն-սու գետը: Ըստ Բեւլթի (VBAG. 1901, 452) այս գաւառակը հիմայ կը կոչուէր Պասիւնլէր (Պասիւնի յոգնակին թրքերէնի մէջ):

Այս սատրապութեանց համար պէտք ենթադրել թէ առաջինը Հերոդոտոսի 13րդ սատրապութեան (Պակտիիկէ, Հայք եւ դրացիք մինչեւ ցՊոնտոս) միջին մասին, իսկ վերջինը Հերոդոտոսի 18րդ սատրապութեան (Մատիացիք, Սասպիացիք, Ալարոդեանք) հիւսիսային մասին հետ նոյն է¹. Ուստի Արեւմտեան Հայաստանը Արածանւոյ (Մուրադ-սու) վրայի երկիրները իր մէջը կը բովանդակէր, իսկ Արեւելեան Հայաստանը կենտրոնացած մինչեւ Երասխ տարածուող երկիրը: Ուստի այն ատեն Հայերը կը տարածուին դէպ ի հիւսիս եւ արեւելք, Ալարոդեանք կ'անհետանան, Փասիանցիք կը բնակին վերին Երասխայ կողմերը եւ Սասպիացիք² հիւսիս-արեւմուտք կը քաշուին:

Արեւելեան Հայաստանի մէջ սատրապութիւնը ժառանգական է Որոնտէսի (= Որոնտա) ընտանեաց մէջ՝ որ Վիտառնայէ³ կը սերի: Ինչու որ Որոնտէս մը (Միթրաւստէսի հետ) Հայոց առաջնորդն էր Գաւգամելայի ճակատին մէջ 331ին (Arrian Anab. 3, 8, 5) եւ հաւանօրէն 316ին տակաւին սատրապ Հայոց⁴. Որոնտէս մ'ալ Հայոց վերջին սատրապն էր՝ Անտիոքոս Մեծի (223—187) Հայաստանի տիրելէն յառաջ⁵: Երբ Անտիոքոս Հռովմայեցւոց դէմ կը պատերազմէր, ասոր Արտաշէս եւ Ջարիտգրիս զօրավարները Հայաստանը

¹ Ed. Meyer, Gesch. 3, 148.

² Sieglinի 9րդ տախտակին համեմատ՝ ասոնք Աղեքսանդրի ատեն դեռ Բասենայ արեւելակողմը՝ Երասխայ վրայ կը բնակին:

³ Բեհիստունի արձանագր. 2, 19. յուն. Հիւգառնէս:

⁴ Դեոդոր. 19, 23, 3: Sieglinի 9րդ աշխարհագրոյց տախտակին համեմատ նոյն ատեն Հայաստան նահանգը դէպ ի արեւելք միջին Երասխէն անդին կը տարածուէր եւ իր մէջը կը բովանդակէր յետնագոյն ատենի Սիւնիք նահանգը:

⁵ Judeich, Kleinas. Studien 22.

երկու մասի բաժնեցին եւ թագաւորին յանձնա-
րարութեամբը անոնց վըայ իշխեցին, բայց Ան-
տիոքոսի պարտուելէն ետքը (Մագնեսիայի քով
190ին) յաղթող Հռովմայեցւոց կողմէ անցան եւ
թագաւոր՝ անուանուելով՝ յառաջ տարին իրենց
իշխանութիւնը կատարեալ անկախութեամբ. Զա-
րիադրիս¹ Ծոփաց, Անձիտի, Ոսոմանտիսի եւ ուրիշ
քանի մը գաւառներու մէջ, իսկ Արտաշէս Արտա-
շատի (եփրատայ վըայ, Այրարատ նահանգին մէջ)
կողմերը (Strabo c. 528): Տարակոյս չկայ որ 190ի
այս Հայաստանը, ինչպէս Սարարոն (c. 528) կ'ըռէ,
փոքր էր, վասն զի հազիւ վերջէն Դ. Հայք. Աղձ-
նիք, Տուրուբերան եւ Այրարատ (Սիւնիքն ալ
մէկտեղ) ըսուած չորս նահանգներն իր մէջը կը
բովանդակէր, բայց շուտով մեծցաւ Արտաշէսի եւ
Զարիադրիսի ձեռք, որ շրջաբնակ ազգերէն շատ
մը երկիրներ յափշտակեցին, այսինքն "Մարերէն
Κασσιανῆς, Փսսնիւսն ու Βασσοροπέδα, Արա-
ցիներէն Պարիադրէսի լեռնուտ տեղերը եւ Χορ-
ζηνῆς ու Γωγαρηνῆς՝ Կուրի մէկալ դին, Խալի-
բացիներէն եւ Մոսինացիներէն Καρηνίτις եւ Ξερ-
ξηνῆς որ Փոքր Հայոց սահմանակից կամ անոր
մասերն են, Կատաոմլեացիներէն Ἀχιλαιοηνῆς եւ
Անտիաւարոսի կողմերը գտնուող երկիրը, Ասո-
րիներէն Ταμωνίτις (Strabo c. 5, 28): Κασσι-
ανῆով պէտք են հասկընալ Կասպեանց երկիրը,

¹ Սարարոն 531 եւ 528:

² Ζαριάδρις կամ Ζαριάδρη (Հ.Ք. [— Հիւրշման,
Հայ. Քերական. Ա.] 506) պարսկերէնի մէջ *zariahr եղած է.
ասկէ հայերէն *զարիհ = Զարիհ եւ պարսկ. հաւանօրէն
*Zarēr (Հմմտ. պահլ. Šahpuhr = Հայ. Շապուհ, Շա-
պուհ, նպ. Šapūr եւ անսկր. haridrā "Հնդկի քրքում" =
նպ. zarīr "գոնաւորիչ փայտ" ըստ Հոռնի: Հմմտ. լաթի
համար յուս. δαδῆμα = նպ. dēhim): Քր. ետքը Դ. դարէն
Զարիհ մը իրր իշխան եւ նահապետ Մեծի Ծոփաց (Փաւս-
տոս 29) կը յիշուի:

վերջին Փայտակարան կոչուած նահանգը: Փաս-
նՆԻՐԻ մէջ Մարքարտ (Eran. 108) կ'ուզէ Տուրու-
բերան նահանգին Ապահոնիք (յուն. Ἀπαχουνή
առ կոստ. Պորփիր. de adm. imp. 193, 7) գաւ-
առը տեսնել, որ վանայ լճին հիւսիսակողմը՝
Արածանույ (Մուրադ-սուի) վրայ էր (տես գաւառ-
ները Դ. Հածին մէջ), բայց հայերէնի սկզբան
ազան յուն. փ-ին հետ չի համաձայնիր, եւ եթէ
հարկ է սրբագրութիւն մ'ընել, ես մէտ եմ Փաս-
նՆԻՐԻ Տուննի կամ Տուննի ընել՝ եւ այս նոր
անուան մէջ Սիւնիք նահանգը տեսնել, եթէ հարկ
չկայ ենթագրելու թէ Սիւնիք Արածանի նախ-
նական երկիրներուն կարգէն եղած ըլլայ: Βασορο-
πέδαν առ հասարակ ինքնանուն է ի վեր (Ստոր. Հին
Հայ. 156) կը համարուի հայկական վասպուրական
նահանգը, վանայ լճին արեւմտակողմը, որ կոստ.
Պորփիր. քով (de adm. imp. 187, 15) ճշգրտա-
դոյն Βασαραχανά (բնագրին Βασαραχάδης
տեղ), de cerim. 687 (τοῦ) Ἀσπουραχᾶν ἡγρουν
(τοῦ) Βασαραχᾶν, Combefist քով (hist. Mono-
thelitarum էջ 281, յամէ 695) Ἀσπουράν
(կարդա՛ Ἀσπουραχάν), G. Cedrenus քով (2,
580) (τοῦ) Βασαραχάν, (573) Βασαραχανία կը
կոչուի: Այս նահանգներուն նոյնութեանը վրայ
ամենեւին չեմ տարակուսիր, բայց մէկաւ կողմնէ
ալ անուանցս տարբերութեանը վրայէն չեմ
կրնար անցնիլ կամ Մարքարտի (Eran. 108) հետ
աւանդեալ Βασοροπέδαν (Հայ.) Βασοporakan
սրբագրել: Նախ եւ առաջ պէտք էինք յուսալ
թէ Ստրաբոնի քով, որ օտար անուններուն «լիբէ
ն» կանոնաւորապէս օտով, սկիզբի են թով կը ներ-
կայացընէ³, հայ. վասպուրականի դիմաց՝ փոխա-

¹ Հմմտ. Σαννία եւ Σουννίαι Գ. Հածին մէջ Թ.:

² Հմմտ. Οὐερκέλλοι — Vercellae, Οὐερκιγγετόριξ
— Vercingetorix, Βενεουεντόν — Beneventum եւն:

ՀԻՆԱԳՐ. ՏԵՂԻՑԵ ՄԵՐԻՆԵՐԻ

նակ Βασοροπέδανի գէթ *Οὐασοροπέδαν (*Οὐ-
ασοροραχαν) պիտի գտնենք, բայց ասոր մեծ կա-
րեւորութիւն տալու չէ, վասն զի հայերէնի մէջ
ոկզքի Վն (բոս տառին՝ կրկին գրուած Վ, գերմ.
եւ անգլ. Wի պէս) թերեւս ոլորուն կ'արտա-
բերուէր եւ ասով յուն. βի եւ օսի մէջտեղը բան
մըն էր¹: Դարձեալ պէտք էր որ այս անունը, եթէ
իբրեւ այսպիսի գոյութիւն ունէր պարթեւական
ատենները, Ե. դարուն հայերէնին մէջ *Վապու-
հաւան² կամ *Վապուհաւան ըլլար (պհլ. vāspuh-
rakānի գիմաց), եւ ոչ թէ Վապուհաւան, որ աս-
տանական *vāspūrakānի³ կը համապատասխանէ
եւ կը ցուցընէ որ Վասպուրական նահանգանունը
Սասանեանց ատեն Հայաստան մտած է եւ ըստ
այսմ ալ Պարթեւաց ատեն գոյութիւն չունէր:
Վերջապէս, եթէ այս անունը Պարթեւաց ատեն
արդէն գոյութիւն ունեցած ըլլար, հարկ էր որ
Խորենացիէն յառաջ՝ Ե. եւ Զ. դարերու մասե-
նագրաց ալ ծանօթ եղած ըլլար էր, որ ինչպէս քիչ
մ'ետքը պիտի տեսնենք, ծանօթ չէր. ահա պա-
րագայ մը՝ որ նմանապէս այս անունն ուշ ժամա-
նակ մէջտեղ ելած ըլլալը կը ցուցընէ: Թէ Սորա-
բոնի Βασοροπέδανին տակ՝ ինչ անուն ծածկուած
է, ես ալ չեմ գիտեր: Παρυάδρησι (հայ. Պար-
խար) լեռնուտ տեղերն են Հայոց Տայք՝ նահանգը՝
Օլթի-չայի վրայ՝ որ Ճորոխ կը թափի: Χορζηνήի
համար Սորաբոն (c. 528) կ'ըսէ թէ Καμβοσηγή

¹ Հմմտ. հայ. Վապուհաւան — արաբ. Basfur'ān (Yākūt 1, 624):

² Հմմտ. հայ. Կիւհիմ, Դահիւհ, Կահիւհ, Կա-
պուհի — Սիւպուհի, Լապուհ — Լապուհ — պրս.
Šāpūr.

³ Հմմտ. իմ Pers. Stud. S 207 եւ իմ Chronologie
der armen. Vokalgesetze S. 143.

⁴ Յէս վարը Տայոց գաւառները Դ. Հատած, Ժ. Դ.

նման՝ Հայաստանի ամենէն հիւսիսային ու ձիւ-
նաշատ մէկ տեղն էր: Քանի որ վրացիներէն
առնուած է եւ Տայոց ու Գուգարաց մէջտեղը կը
յիշուի, պետք ենք հոն փնտռել, ուր կիպերտ իւր
աշխարհացոյցին վրայ (Nr. 4, Atlas Antiquusի
մէջ) Calarzene անունը ճորտիի (Akampsis) օջ
(արեւելեան) եղերքին վրայ դրած է՝ Տայոց (Taochi)
հիւսիսակողմը, Գուգարաց արեւմտակողմը եւ Մոս-
քացոց հարաւակողմը: Արդ՝ կիպերտի Calar-
zeneն Պաղամ. էջ 937 յիշուած Καταρζηνή կամ
Κοταρζηνή գաւառն է, զոր Καλαρζηνή կամ
Κολαρζηνή կարդալու է: Այս գաւառին դիրքն էր
παρά τὰ Μοσχικά ὄρη — ὑπὲρ τοὺς καλοσυμένους

1 Καμβυσηνή ըստ Ստրաբոնի (c. 502) վրաց ու
Աղուանից մէջտեղն էր՝ Կուրի հիւսիսակողմը: Հայ. անունն
է Գամբեճան Խոր. Աշխ. հրատ. Սիւքրի էջ 29, հրատ. 1865
էջ 606 (Աղուանից մէջ Կուրի վրայ՝ Էխնիի եւ Շաքէի
միջեւ), Կամբիթան Ղեւոնդ 132, Կամբեճան Մոզմ. Կաղակ.
140 (Կուրի մէկալ գին), Կամբեճան Մ. Կաղականդ. 244, Հայ.
գրաց. Կամբեճ Պոմ. վրց. 32 (Խորիի վրայ), վրաց. Kam-
bešovani (Brosset Description p. 311, Hist. de la Géor-
gie 1, 220, Klaproth, Reise in den Kaukasus 2, 95) (Խորիի
եւ Աղուանիի մէջտեղը), Kambeči (Brosset Descrip. 47
աշխարհացոյց տախտակ, Կախէթ), արաբ. Qambizān (պս-
սկէս կարդալու է Qamībarānի տեղ), զոր կը յիշեն Ba-
lāduri 203, եւ Ibn al Fakih 293, ինչպէս նաեւ Sākki
(Հայ. Շակի, վրաց. Sāk'i [Brosset 287]. Scheki նորագոյն
աշխարհացոյցներու վրայ), Հմմտ. Կամբեճան գետը (այժմ
Խորա, վրաց. Խորի) Պլինիոսի քով NH. 6, 39. — Ստրա-
բոնի քով (c. 528) յիշուած Phauene (? կարդա՝ Pha-
siane ?), Խոմիսոյնի եւ Օրջիստոյնի (բաղմանի) գաւառ-
ներուն անունները փնչել պսոթ հայերէնի մէջ գտնուած
չեն: — Հայկական Խոտոյն գաւառը, զոր Ապոլիանոս
Mithr. c. 101 կը յիշէ, Եփրատայ աղբիւրներուն եւ Ապսար
գետին մէջտեղն էր, ըստ այսմ՝ վերը հիւսիսակողմը: —
Քոլոբդոյնի նկատմամբ տես Gutsehmid, Kl. Schriften
3, 129.

*Bόχας*¹, ուստի անուամբ ու գիրքով² հայկական
 Կալէր՝ կամ Կալէր՝ գաւառին հետ կը նոյնանայ,
 ինչպէս որ շատոնց արդէն Կիպերոս ուղիղ իմացած
 է: Քանի որ Ստրաբոնի *Χορζηνήν* իրին կողմանէ
 ուրիշ բան չէ, բայց եթէ հայ. Կալարջք = *Κα-*
λαρζηνή, ուստի անուններն ալ նոյն պիտի ըլլան
 եւ պէտք ենք ընդունիլ թէ *Χορζηνήν* *Χο-λα-*
ρζηνή-է (Մարքարոս, *Eran.* 116) աղաւաղուելով
 յառաջ եկած է: Արդէն *Χολαρζηνήν* ալ հայ.
 անուան ճիշտ չի համապատասխաներ: *Γωγαρηνήν*
 է Հայոց ամէնէն հիւսիսային նահանգը Գուգարք՝
 Կուրի վերին ընթացքին վրայ, հին, ուր հիմայ
 աշխարհացոյցներուն վրայ Արտահան, Տրեալեթի,
 Տաշիր եւն նշանակուած են: Եթէ Ստրաբոն իւր
Χορζηνήν-ը իրապէս Կալարջք գաւառը հասկը-
 ցած է, այն ատեն Կալարջք, որ խորին. աշխար-
 հագրութեան մէջ Գուգարաց մասն է, Գուգար-
 քէն բաժնած ու վերին Կուրը երկուքին սահմանը
 ըրած է, ըստ որում՝ Գուգարքը Կուրին մէկալ
 կողմն է, կ'ըսէ³: Իրօք ալ Գուգարաց ամէն գաւ-

¹ C. Müller Պաղոմ. 937 հետ կը համեմատէ Սաեփ.
 Բիւզանդացւոյ *Bόγχαϊν*. որ կ'ըսէ. *ἔδνος τοῖς Καρρηνοῖς*
 (հայ. Կարին, այժմ՝ Էրզրում) *προσκαίμενον, μέσον Εὐφ-*
ράτου καὶ Κύρου ποταμοῦ. Կարնոյ եւ Կուրի մէջտեղն էր
 Տայք նահանգը իր Բո-իւ կամ Բո-իւ գաւառի վր: Բուխա
 Վոհ (*Βόας*) գետին մէկ բազկին վրան էր, որ Կալարջքէն
 կ'անցներ: Տես վարը Դ. Հատած ԺԴ.: Կալարջք հիւ-
 սիսային կողմանէ կեց էր Մոսքացւոց երկրին, զորոնք վրա-
 կան աշխարհագրութիւնը (*Bross.* p. 76, 4 եւ 80, 3) Մե-
 անուամբ գիտէ գետ: Վրաց աշխարհագրութիւնը անոնց
 երկիրը 6րդ աշխարհացոյցին վրայ Մե-ի-ի-ի անուամբ ճիշտ
 այն տեղը կը նշանակէ, ուր Կիպերոս Մոսքացիները գրած է:
² Ասոր վրայ տես Գուգարաց գաւառները Դ. Հա-
 տած, թ. 161:

³ ... καὶ τὴν Χορζηνήν καὶ Γωγαρηνήν πέραν
 οὖσαν τοῦ Κύρου c. 528.

առնե՞րը վերին կուրին մեկալ, այսինքն աջ (արեւելեան) կողմն էին, միայն կաղարջը եւ Արտահանի մէկ մասը, որմէ կ'անցնէր կուր, այս գետին այն՝ այսինքն՝ ձախ (արեւմտեան) կողմն էին: Պտղոմէոս ալ զանազանութիւն կը դնէ կաղարջքի եւ Գուգարաց միջեւ, եթէ ոչ միայն վերոյիշեալ տեղը *Katara* չընդհատուի *Kalara* չընդհատուի, այլ նաեւ անմիջապէս արեւելքէն *παρά δὲ τον Κύρον ποταμόν ἢ τε Ὀβερηνή (Ὀσαρηνή, Τωσαρηνή) καὶ ἡ Ὠτηνη (Ուտի)* խօսքերուն մէջէն Ուլարենէն *Γωγαρηνή* փոխենք: *Κορυνθία* միայն կարնոյ գաւառը (կարին քաղաքով, այժմ Էրզրում) կրնայ հասկըցուիլ, իսկ *Ξερηνή* ուրուն տեղ (ըստ Պլինիոսի NH. 5, 83, Derxene, Derzene) *Δερηνή* կարգաւու է, հասկընալու է Դերշանը, աշխարհացոյցներու այժմեան Տերճանը, արեւմտեան Եփրատայ վերին ընթացքին վրայ. նոյնպէս *Ἀχιλεια* չընդհատուի, որ՝ ըստ Ստրաբոնի c. 530՝ յառաջ Ծոփաց տափն էր, հասկընալու է Եկեղեաց գաւառը (Եփրատայ վրայ, Դերշանի արեւմտակողմը): Ըստ Ստրաբոնի c. 527 Եկեղեաց գաւառը Տաւրոսի (կարգա՝ Անտիտաւրոսի) եւ Եփրատայ մէջտեղն էր: Եփրատ՝ Եկեղեացը Փոքր Հայքէն կը բաժնէր (c. 555): Այս երեք երկիրներն ալ վերջէն Բարձր Հայոց գաւառներն են: Վերջապէս՝ Ասորիներէն առնուած *Ταυαντίς* երկրին գալով՝ ասով ոչ Տարոնը՝ հասկընալու է, ինչպէս Կիպրոս կ'ընէ (MAWB. 1873, էջ 173), եւ ոչ ալ *θαμανών*, ինչպէս Փարթիկոն (Theoph. v. Mytil. էջ 130) կը կարծէ, այլ Տոմաշէկի եւ Մարքարտի կարծեաց համեմատ՝ այս երկիրն է Տմորիք, ասոր. *Tmōrāyē*

1 Յեն Դ. Հատած, Թ. 30: Տարուն Ստրաբոնի քով *Taravntis* ըլլալու էր:

2 Յեն Դ. Հտծ., Թ. 53:

3 Տոմաշէկ, Սասուն էջ 11—12, Marquart, Eran. 170 ծան., տէս վարը Դ. Հտծ., Թ. 63 ա:

պոմեան Բոհտանի մէջ. ըստ այսմ ալ՝ Ստրաբոնի քով Ταμωριτις կարդալու է: Եթէ այս ըսուածն ուղիղ է, այն ատեն Չարիագրիսի Ծոփք, Անձիա(?), Ոտոմանդիս, Տմորիք եւ ուրիշ քանի մը գաւառներէ կազմուած պետութիւնը՝ Եփրատին Արածանւոյ հետ միացած տեղէն Տիգրիսէն անդին մինչեւ Կորդուք՝ կը տարածուէր, ուստի նաեւ Աղձնիքն եւ վերջէն Կորճայք անուանուած նահանգին մէկ մասն ալ իր մէջը կը բովանդակէր: Բայց թնչպէս կ'ըլլայ, որ Աղձնիքի եւ Տմորիքի մէջտեղը գտնուող Կորդուք գաւառը անյիշատակ կը մնայ, եթէ Չարիագրիսի պետութեանը կը վերաբերէր: Եւ եթէ չէր վերաբերէր, թնչպէս կ'ըլլայ, որ Տմորիք կը վերաբերէր՝ որ մէկալ կողմը հեռուն է:

Ստրաբոնի տեղեկութիւնները ըստ այսմ մեզի հնարաւորութիւն կու տան՝ Արտաշէսի եւ Չարիագրիսի ատենուան (190էն ետքը Ն. ք. Քբ.) Հայաստանին ընդարձակութիւնը մերձաւորապէս որոշելու: Նահանգներուն յեանագոյն ատենուան անունները գործածելով՝ այն ատենուան Հայաստանը իր մէջը կը բովանդակէր գէթ Փայտակարանը, Սիւնիքը, Վասպուրականը, Այրարատը, Գուգարքը, Տայքը, Բարձր Հայքը, Տուրուբերանը, Դ. Հայքը, Աղձնիքը, Մոկքը, Կորճայքին մէկ մասը, թերեւս նաեւ Ուտին եւ Արցախը², ուստի յեանագոյն

¹ Աւաջին անգամ Տիգրան Բ. նուաճեց Կորդուքը, եւս վարը էջ 23, 2:

² Ցարակոյս չկայ որ ասոնք Ա. դարուն Քրիստոսէ յառաջ Հայաստանի կը վերաբերէին, վասն զի Ստրաբոն Շիկաչէնը (Ուտիի մէկ գաւառը) եւ Պլինիոս Ուտին Հայաստանի մաս կը համարին: Իսկ Արցախ Սիւնեաց եւ Ուտիի Քլաւդն է: Ըստ Ստրաբոնի (c. 532)՝ Տիգրան Բ-ի (94էն Ն. ք. Քբ.) ընդունած Հայաստանին սահմաններն են Մարք, Աղուանք եւ Վիրք մինչեւ Կողքիս եւ Սեւ ծովու Կապպադովկիան, ուստի իր մէջը կը բովանդակէր Ուտին ու Արցախն ալ, բաւական որ Կուր Աղուանից հարաւարեւմտեան սահմանն ըլլար: Բայց այս բանս անստոյգ է:

Հայաստանին 15 նահանգներէն 13ը: Երկրին մեծութեանը անոր համար զօրութիւնը չէր համապատասխաներ, վասն զի երկիրը երկուքի բաժնուած էր — հարաւ-արեւմտեան եւ հիւսիս-արեւելեան — որոնցմէ ամէն մէկը իւր զատ իշխանը ունէր:

Ինչպէս Ստրաբոն կը պատմէ (c. 532), այս բանս փոխուեցաւ, երբ Արտաշէսի՝ սերունդէն մէկը՝ Տիգրան (Բ.), որ բուն Հայաստանին տէրն էր, «գահընկէց ըրաւ Զարիադրիսի սերունդէն Ծոփացի Արտանէսը, որ հարաւային մասերը, եւ այն ալ՝ անոնց մէջէն՝ աւելի արեւմտեաններն ունէր»: Ասով Տիգրան ամբողջ Հայաստանի տէրն եղաւ: Այս Տիգրանը (Բ), Տիգրան Առաջնոյն մէկ որդին եւ հաւանօրէն Հայոց Արտաւազդ (Ա) Թագաւորին կրտսեր եղբայրը, ժամանակաւ պատանդ տրուած էր Պարթեւաց: Տիգրան, որպէս զի ազատ թողուի եւ Արտաւազդի տեղ Հայոց Թագաւոր դրուի, Պարթեւաց Թագաւորին՝ Միհրդատ Մեծին հայկական 70 ձոր (αὐλῶνες, Strabo c. 532) ստիպուեցաւ տալ (94ին ն. ք. քր.): Հայաստանի կրկին մասերուն վրայ Թագաւոր ըլլալէն ետքը՝ Պարթեւներէն 70 ձորերն ետ առաւ, Արպատականի, Աբաբենիոյ եւ Կորդուացի՝ Թագաւորները նուաճեց, Միջագետքը, Ասորիքը (83էն սկսեալ) եւ Փիւնիկէն գրաւեց եւ շինեց Տիգրանակերտ քաղաքը, ուր գաղթեցուց Յունաց այն տասներկու

1 Ցէս ասոր պատմութիւնը Fabricius, Theoph. v. Mytilene, S. 131—132.

2 Այս է՝ Հարաւ-արեւմտեան Հայաստան:

3 Մեծիսինէ Կապպադոկիայէն անջատուելով՝ Ծոփաց հետ միացուեցաւ: Արեւելեան Կիլիկիան, վերին Ասորիք (բաց ի Սելեւկիայէ՝ Որոնտէսի վրայ), Փիւնիկէի մեծագոյն մասը եւ (իւր 74ին) Պաղոմայիս (Ցիւրոսի հարաւակողմը) գրաւուեցան (Մոմէն, անգ 38, 49—50):

քաղաքներուն բնակիչները՝, զորոնք ինքը քանդած աւերած էր: Քաղաքին շինութիւնը չաւարտած՝ Ղուկուղղոս անոր վրայ արշաւեց (69 թն Ն. ք. Քր.), քաղաքը կործանեց, այնպէս որ հազիւ փոքրիկ աւան² մը մնաց, եւ Տիգրանը Ասորիքէն ու Փիւնիկէէն վռնտեց (Ստրաբոն Ը. 532): Որչափ ալ Տիգրան՝ իւր զօրութեան գագաթնակէտին հաւած առնեն առած էր եւ իրաւամբ կը կրէր տրքայ արքայից փառաւոր տիտղոսը իր յաջորդ Աքամենեանց, Սելեւկեանց եւ Արշակունեաց, վասն զի իրապէս թագաւորներ իրեն կը հնազանդէին եւ իւր անձնապահներն էին³. Տիգրանակերտի ճակատին մէջ որչափ ալ տակաւին կը հրամայէր Հայոց, Կորդուացւոց եւ Մարաց եւ Ագարենացւոց թագաւորներուն, Բաբելական ծովու Արաբացիներուն, Աղբւանից ու Վրաց (Պղբւտ. Ղուկուղղ. 26), սակայն հիմայ կորսնցուց իր զօրութիւնն ու ազգեցեութիւնը, կորսնցուց «Պարթեւներէն եւ Ասորիներէն առած ամէն երկիրներն», որ Տիգրիսի հարաւա-

1 Յեն Մոմէն անդ: Ըստ Պղբւտ. (Ղուկ. 26) այստեղ շատ մը Յոյներ կային Կիլիկիայէն եւ շատ մ'ալ բարբարոսներ՝ Ագարենացիք, Ասորեստանցիք, Կորդուացիք եւ Կապպադովկացիք:

2 Սակայն Ներոնի Կորբուղոն զօրավարը քաղաքը գտաւ «իբրեւ բազմաթիւ պաշտպաններով եւ մեծ պարիսպներով քաղաք». Յակիտ. Յարեգր. 15, 4: Ասոր վրայ ան Զ. Հատածին մէջ Տիգրանակերտ անուան տակ:

3 Պղբւտ. Ղուկուղղ. 21. Շատ թագաւորներ անոր կը ծառայէին, բայց անոնցմէ չորսը միշտ իւր քոչն սւներ իրր ուղեկից կամ անձնապահ, որոնք թագաւորին ձիավարած ժամանակը՝ հետիոտն անոր կը հետեւէին՝ ծիրանազգեաց: Այս չորսերը, կ'ըսէ Մարքարա (Eran. 173), սահմանակից շրջո հայ նահանգներուն բղեաշխներն էին (ընդգէմ Guttschmidt, Gesch. Irans, S. 85):

4 Մոմէն անդ 38, 70: Ըստ Պղբւտ. Պոմպ. 33 Ղուկուղղոս Ասորիքը, Փիւնիկէն, Կիլիկիան, Գաղաւտիան եւ Ծոփքն առաւ:

կողմը կը դանուէին», նոյնպէս կորդուքը՝ եւ հիւսիսային Միջագետքը, ուր իր եղբայրը՝ Գուր քիչ մը ժամանակ ալ կրցաւ Մծբինը պահել, մինչեւ որ Ղուկուղղոս՝ Արտաշատայ դէմ ըրած անյաջող արշաւանքէն ետքը (68 ին ն. ք. ք.)՝ Մծբնայ վրայ յարձակեցաւ եւ առաւ (Պղոտ. Ղուկուղ. 32)։ Այս միջոցներուն անմիաբանութիւն ծագեցաւ Տիգրանին ու իր համանուն որդւոյն մէջ։ Տիգրան Փոքր՝ պարթեւական բանակ մը բերելով Հայաստան՝ իր հայրը ստիպեց ընենքը փախչել։ Բայց քիչ մ'ետքը իր հօրմէն յաղթուեցաւ (Cassius Dio, bell. Mithrid. 36, 34/51), վասն զի Պարթեւաց թագաւորը՝ Արտաշատը առնուլ չկարենալուն վրայ դժկամակած՝ քիչ մ'առաջ իր բանակին մէկ մասովը մեկնած էր։ Հազիւ թէ Տիգրան իւր իշխանութիւնը վերստին կանգնած էր, Պոմպէոսի եւ իւր որդւոյն՝ Արտաշատու առջեւ երենալովը ստիպուեցաւ՝ ամէն գիմադրութենէ հրաժարելով՝ Հռովմայեցւոց անձնատուր ըլլալ անպայման։ Խաղաղութիւն ընելու ատեն Տիգրան մեծ գումար մը վճարեց եւ ամէն առած երկիրները, թէ՛ Փիւնիկէն, Ասորիքը, Կիլիկիան եւ Կապպադովկիան եւ թէ՛ Ծոփքը եւ Կորդուքը ետ առաւ² (Մոմէն, Հռ. Պոմ. 38, 130)։ Տիգրան

1 Կորդուաց Ջարրիենոս թագաւորը՝ Հռովմայեցւոց դաւէն յառաջ (Պղոտ. Ղուկ. 29)՝ Տիգրանէն սպաննուեցաւ Ղուկուղղոսի հետ ունեցած յարաբերութիւններուն համար (Ղուկ. 21)։ Տիգրանին պարտուելէն ետքը Ղուկուղղոս Կորդուիք գնաց, ուր չքեղ ընդունելութիւն գտաւ (Ղուկ. 29)։

2 Դիոն Կասիոս 36, 36 (53) իրեւ ետ տրուած կ'անուանէ «ի մէջ այլոց Կապպադովկիոյ եւ Ասորիքի մասերը, Փիւնիկէ եւ Մեծ Ծոփք»։ Վերջինը (ուր արքունական գանձերն էին) պիտի առնուր Տիգրան Փոքր։ Ըստ Ապպիանոսի (XI. bell. Mithr. 105) Տիգրան ետ առաւ Ասորիքը Եփրատէն մինչեւ ծով, զոր Կիլիկիոյ մէկ մասին հետ ձեռք

դադրեցաւ արքայ արքայից ըլլալէ ու կոչուելէ — իշխանութիւնն ու տիրողսը Պարթեւեաց արքային անցան —, եւ իրեն ձեռքը մնաց իր հօրմէն ժառանգած բուն Հայաստանը (առանց Ծոփաց): Իսկ երբ Պարթեւեք եւ Հայք իրարու հետ պատերազմի բռնուեցան Կորդուաց պատճառաւ, զոր Պարթեւեք գրաւած էին, Պոմպէոս (65ին ն. թ. Քր.) Ափրա-նիոսի ձեռքը Պարթեւեաները Կորդուքէն վաճառել տուաւ (Մոմսէն, անդ 148, Պլուտ. Պոմպ. 56, Cass. Dio 37, 5) եւ 64ին իբր իրաւունտիւր հրատարակեց թէ Տիգրանին է Կորդուք եւ հիւսիսային Միջագետք՝ (Մոմսէն, անդ 150):

Հայաստան աշխարհագրական գաղափարը հաստատուն կերպով զարգացաւ Տիգրանի ատեն, որ առաջին անգամ Հայաստանի միացուց Ծոփքն ու Կորդուքը: Յաջորդ դարերուն այս գաղափարը տիրող մնաց Հայոց քով, թէպէտ եւ քաղաքական յարաբերութիւնները միշտ նոյն գաղափարին շէին համապատասխաներ: Եթէ հարաւային նահանգ-

անցուցած էր: Պոմպէոս նախ կ'որոշէ Ծոփքն ու Կորդուքը Փոքր Տիգրանին տալ, բայց վերջէն Արիստարքանէս Կադպագոփկացւոյ կու տայ: Ըստ Պլուտ. (Պոմպ. 33) Տիգրան Փոքր Ծոփքը պիտի ընդունէր իբր թագաւորութիւն: Եւարոպ. 6, 13. «Առնուեցաւ իրմէ Ասորիքը, Փիւնիկէն եւ Մեծ Ծոփքը»: Sophanene — Մեծ Ծոփք եւ Sophene — Ծոփք Շահնայ մասին տես Դ. Հտծ., թ. 14:

Ի Եփրատայ արեւմտակողմը գտնուող Փոքր Հայքը (Armenia minor) Պոմպէոսի ձեռքը ասիական յարաբերութեանց կարգաւորմանն ատեն՝ Հռովմէն անկախ պաշտպանեալ տէրութիւն մ'եղաւ եւ վերջէն վեսպասիանոսի ատեն Հռովմայ հետ միացուեցաւ եւ Կապպադովկիա նահանգին վրան աւելցուեցաւ: Դիոկղետիանոսի ատեն զատ գաւառ մ'եղաւ՝ Մելիտինէ մայրաքաղաքով. Թեոդոս Առաջինոյ սրովը Առաջին Հայոց (գլխաւոր քաղաքները Սեբաստիա եւ Սատաղ) եւ Երկրորդ Հայոց (գլխ. քաղաք՝ Մելիտինէ) բաժնուեցաւ 378ին եւ 386ին մէջերը (Güterbock, Römisch-Armenien S. 5 եւ 23):

ները Պարսից ալ անցնէին, արեւմտեանները՝ Յու-
նաց, հիւսիսայինները Վրաց կամ Աղուանից, եթէ
Հռովմայեցիք ու Պարսիկք երկիրը իրենց մէջ բաժ-
նելու ալ բլային, միշտ Հայաստանը Հայոց հա-
մար այն երկիրը կը մնայ, որ — հին բացատրու-
թեամբ — իր սահմանը ունի հարաւէն Մասիս
լեռը (Տաւրոս, որ Հայաստանը Միջագետքէն կը
բաժնէ, Ստրաբ. Ե. 521, 522, 527), արեւելքէն՝
Ատրպատականն ու Մարաստանը, հիւսիսէն՝ Կաս-
պից ծովուն կողմերը գտնուող պարաքսաթրեան
լեռները, Վիրքն, Աղուանքն ու Կաւկասը՝ մոս-
քեան եւ կողքեան լեռներով, արեւմուտքէն՝
Պարխարը եւ Սկիւդիսիան, Փոքր Հայքն ու Եփ-
րատը (որ Հայաստանը Կապպադովկիայէն ու Կոմ-
մագենէէն կը բաժնէ), Գրեթէ այսպէս կը նշա-
նակէ Հայաստանի սահմանները Ստրաբոն (Ե. 527)՝
Թէոփանէս Միտիլենացւոյ հետեւելով՝ որ Պոմպէոսի
միհրդատեան պատերազմին մասնակցած ու զայն
նկարագրած է՝. Գրեթէ այսպէս պիտի գտնենք Խո-
րենացւոյ աշխարհագրութեանը մէջ Հայաստանի
սահմանները՝ թէեւ շատ մը փոփոխութիւններ
եղած ըլլան Հայաստանի քաղաքական սահման-
ներուն մէջ։ Բայց թէ Պոմպէոսի ատենն իսկ Հայ-
աստանն որոշ եւ հաստատուն գաղափար մըն էր,
անկէ յայտնի է, որ արդէն նոյն ատեն իսկ՝ լե-
զուաւ, կրօնքով ու սովորութիւններով զարգացած
էր համացեղ հայութիւն մը, որ քանի մը նա-
հանգներու մէջ ամբողջ զանգուածը կամ բնակ-
չութեան մեծամասնութիւնը կը կազմէր, իսկ ինչ
ինչ նահանգներու մէջ ալ՝ գէթ տիրող դասա-
կարգը. այս հայութիւնը այն հաստատուն կապն
էր, որ պէսպէս ազգերը ամբողջութեան մը
միացուցած էր՝ երկրին ի բնէ ու պատմական յա-

1 Գրիստոսէ յաւաջ 63-62 տարին. տես W. Fab-
ricius, Theoph. էջ 8։

բարբրութեանց բերմամբը գծուած սահմաններուն մէջ: Իսկ երբ Ստրաբոն կ'ըսէ թէ Արտաշէսի եւ Ջարիադրիսի ձեռքը ընդարձակուած Հայաստանի մէջ բնակիչները (Ստրաբոնի առեւն, ինչպէս պէտք ենք ընդունիլ) ամէնքն ալ համալեզու¹ էին, այս խօսքը տառական իմաստով առնելու չէ, այլ պէտք է պէս մը պէտք ենք հասկընալ, որ հայ. լեզուն թէեւ ամբողջ Հայաստանի մէջ կը հասկըցուէր տիրող ազգին լեզուն ըլլալուն, բայց միայն Հայաստանի հին նահանգներուն մէջ ընդհանուր կը խօսուէր:

Հայաստան իշխանութեան հասած միջոցին՝ գոթախտութիւնն ունեցաւ երկու մրցակից տիեզերական պետութեանց, Պարթեւաց ու Հռովմայեցւոց, Պարսից ու Բիւզանդացւոց մէջ կոխան ըլլալու, եւ՝ որովհետեւ ներքին խռովութիւնք անդադար պատճառ կ'ըլլային միջամտութեանց, մրցակիցներուն կռուոյ խնձորն եղաւ, որ փոխն ի փոխ Հայաստանը ձեռք կ'անցընէին, թագաւորներ կը դնէին ու վար կ'առնուին, սահմաններ կը փոխէին եւ վերջապէս տկարացած եւ մէյ մ'առ կողմ ու մէյ մը մէկալ կողմ գեղեւոյ երկիրը իրարու մէջ կը բաժնէին: Թէեւ Տիգրան Ծոփքը գրաւելով հայ. պետութեան միութիւնը վերականգնեց, բայց Պոմպէոսի հետ բրած դաշնադրութեանը առեւն ստիպուեցաւ նորէն Ծոփքէն² հրա-

¹ Ստրաբոն (c. 528)՝ ὅσπε πάντας ὁμογλώττους εἶναι.

² Ծոփքը հայկական երկիր մըն էր. բայց թէ Տիգրանէն յառաջ եւ թէ ետքը երկայն առեւն բուն Հայաստանէն (հիւսիսային եւ արեւելեան կողմանէ) զատ տեղութիւն էր. այս պատճառաւ ալ կրնար թէ Հայաստանի մաս համարուիլ եւ թէ չհամարուիլ. հմմտ. Ստրաբոն (c. 521)՝ «Կեդեացն ու Ծոփքն ի Մեծ Հայոց» (c. 522) «Ծոփք եւ փոք Հայաստան» Ծոփք — Հայաստան Պղնտ. Ղուկ. 24: Ծոփաց մայրաքաղաքն էր լոս Ստրաբոնի (c. 527) Καρχαδιόκεστρα (տես Զ. Հոմին մէջ):

ժարիւ, որ Արիորարզան կապագողկացւոյ տրուեցաւ: Ներոն կայսրը Ծոփքը թագաւորութեան բարձրացընելով Հեմեսայի տնէն Սոհեմնո՝ իշխանին տուաւ (Տակիտ. Տարեգր. 13, 7, Մոմսէն անդ 5², 383), 66ին յ. քր.: Հռովմի մէջ Հայաստանը Պարթեւաց Վաղարշակ Ա: թագաւորին եղբորը՝ Տրդատ Պարթեւին աւատ տուաւ (Տակ. անդ 15, 24, 29; 16, 23). ասով Հայաստան նոր արշակունի հարստութիւն մ'ունեցաւ Հռովմայեցւոց գերիշխանութեանը տակ. Ծոփաց մէջ Հռովմէական պահպանք մնացին (Մոմսէն, անդ 5², 393): Տրայիանոս կայսրը 115ին (Մոմսէն անդ 399. 114ին ըստ Gutschm.ի Gesch. Irans, 142) Հայաստանը Հռովմէական նահանգ ըրաւ, Միջագետքը գրաւեց, Կորդուաց՝ Մանիսարոս՝ իշխանը նուաճեց, որ Հայաստանի ու Միջագետաց քանի մը մասերը յափշտակած էր եւ այս պատճառաւ ալ Պարթեւաց խոսրով թագաւորէն ընդդիմութիւն գտած (Gutschm. 143), եւ կայսրը 116ին Ադաբենիան առաւ՝ Տիգրիսը Կորդուաց լեռներուն՝ մէջ կամրջէ մը անցնելէն ետքը: Երբ քիչ մ'ետքը Տրայիանոս մեռաւ (117ին), Հայաստանը՝ Հռովմ-

1 Այս Սոհեմնո թագաւորը վերջէն իւր տերութեանը հետ Վեսպասիանոսի կողմը կ'անցնի (Վիտեզզիոսի գէմ) Տակիտ. պոմ. 2, 81 եւ Տիտոսի հետ Երուսաղէմի վրայ կը քալէ (Տակ. անդ 5, 1. յամի 70): Սոհեմնո անունով արշակունի մ'ալ կը գտնենք իբր թագաւոր Մեծ Հայոց 164ին Քրիստոսէ ետքը (Մոմսէն անդ 5², 407, Gutschm. Gesch. Irans 147):

2 Եւտրոպիոս 8, 3. «Կորդուացիները, Մարկոմեդացիները գրաւեց»:

3 Դիոն Կաս. 68, 22:

4 Անդ, 68, 26. κατὰ τὸ Κάρδονον ὄρος.

5 Ագրիանոս Հայաստանէ, Միջագետքէ եւ Ասորեստանէ հրաժարեցաւ (Rufi Festi Breviarium rec. Foerster 1874 c. 14):

մէական նահանգ ըլլալէ դադրեցաւ եւ եղաւ նորէն հռովմէական աւատ՝ իւր արշակունի թագաւորներուն տակ (Մոմսէն անդ. 403, Gutschm. 147): Ղուկիոս Վերոս կայսեր օրովը Պրիսկոս՝ Վաղարշակ Գ.ի գէմ մղած պատերազմին մէջ 163ին Հայաստանի Արտաշատ մայրաքաղաքն առաւ եւ կործանեց: Հռովմայեցիք Վաղարշապատը շինեցին իբր նոր մայրաքաղաք եւ հոն պահապան զօրք թողուցին (Մոմսէն անդ. 407): Փիլիպպոս Արաբացւոյն՝ Սասանեան Շապուհ (Ա) թագաւորին հետ 244ին բրած նախատալից խաղաղութեամբը Հայաստան եւ Միջագետք Պարսից պիտի անցնէին¹. եւ տարակոյս չկայ որ Շապուհ 252ին Հայաստանը գրաւած է: Բայց կ'երեւայ թէ 260ին Վաղերիանոս կայսեր գերութենէն եւ Ոգենթոն Պալմիրացւոյ՝ Պարսից վրայ յաղթութիւն կանգնելէն անմիջապէս ետքը՝ Հայաստան դարձեալ Հռովմայեցւոց գերիշխանութեան տակ մտած է²: Պարսիկները Հայաստանն ու Միջագետքը նորէն առնելէն եւ 282ին նորէն Կարոս կայսեր տալու ստիպուելէն ետքը (Մոմսէն, անդ. 442), Ներսէս թագաւորին առենը՝ 296ին՝ Հայաստանի³ եւ Միջագետաց վրայ յարձակեցան եւ Գաղերիոս Մաքսիմիանոսին Կառէ եւ Նիկեփորիոն ըսուած տեղերուն միջեւ յաղթեցին, բայց իրենք ալ անմիջապէս բռնորովին յաղթուեցան (Eutropius 9, 25) եւ ստիպուեցան 297ի խաղաղութեամբը հաւանիլ,

1 Nöldeke, Aufsätze zur pers. Gesch. S. 93; Mommsen, Röm. Gesch. 5, 422; Weber, Die kathol. Kirche in Armenien, S. 99.

2 Gutschm. ZDMG. 31, 51; Mommsen անդ. 435; Nöldeke անդ. 94.

3 Թէ Հայաստան նոյն ատեն Հռովմէ կախում ուներ, կը ցուցնէ Ամփանոսի «Հայք հռովմ. իրաւանց հպատակ» խօսքը (23, 5, 11):

որ Անգեղ-տան եւ Ծովագ՝ հայ սատրապութիւն-
ներն մէկ կողմանէ — այսինքն՝ Եփրատէ մինչեւ
Նիմփիոս (այժմ՝ Բատման-սու) գտնուող երկիրը
— եւ Աղձնիք, Կորդուք եւ Ծաւղէք մէկալ կող-
մանէ՝ — այսինքն Նիմփիոսէ մինչեւ Կորդուք եղած
երկիրը — Հռովմայեցւոց մնայ. որով վերին Տիգ-
րիսի հիւսիսակողմը՝ Եփրատի եւ Կորդուքաց միջեւ
գտնուող երկիրը հռովմէական եղաւ, իսկ Մարաց
սահմաններուն վրայ գտնուող Ջինթա ամրոցը
Հայաստանի սահման որոշուեցաւ եւ Հռովմի աւա-
տապետական իշխանութիւնը Վրաց վրայ հաստա-
տուեցաւ³։ Այս գաշնադրութեան Հռովմայ շահած

1 Այսպէզ Ծովք ըսուածն է Ծովք Շահունոց՝
Եփրատայ վրայ. Ingileneով հասկընալու է թէ Անգեղ-տանը
եւ թէ Մեծ Ծովքը (տես վարը Դ. Հած.) — Կիպերա
MAWB. 1873, 200; Marquart, Eran. 171. Ծովագ մէջ եր
նաեւ Անձիւս։

2 Petri Patrie. fragm. 14 (Dindorf, Historici
Graeci minores 1, p. 433)։ Անգեղ-տանը՝ Ծովագ եւ
Աղձնեաց հետ դեպ ի Կորդուք եւ Ծաւղէք Հռովմայ-
եցիք ունին. եւ Տիգրիս գետը երկու պետութեանց սահ-
մանն է. իսկ Ջինթա գղեակը՝ որ Մարաց սահմաններուն
վրայ է, Հայոց սահմանը կը կազմէ։ Վրաց թագաւորը իր
թագաւորական նշանները Հռովմայեցիներէն տանու։ Rufi
Festi Breviarium c. 25՝ Ներսէս թագաւորը Միջագետքէն
ու անգրադիգրիսեան երկիրներէն կը հրաժարի։

3 Վերին Տիգրիսի հարաւային եւ հիւսիսային կողմը
գտնուող երկիրը քանի որ հռովմէական էր, մտնէր մնայ
թէ ինչպէս Petr. Patr. քով Տիգրիսը կրնար երկու
պետութեանց սահմանը նշանակուիլ։ Հմմտ. Մամսէն անդ
445, Güterbock, Römisch-Armenien 6, 32 ծան. 1 եւ 33։
Այս անդեղեւութիւնը սխալ պիտի ըլլայ։ — Այս ծանօթու-
թեան մասին Յատկէտ իւր Ուղղութիւն մէջ (էջ 489) կը կար-
գանք. «Պարսոս Պարսիկի այն խօսքը թէ Տիգրիս գետը
297ին Հռովմի ու Պարսից սահմանը պիտի կազմէր, սխալ
է։ Հոն յիշուած հայկական նահանգները Հռովմի պիտի
անցնէին եւ Տիգրիսը երկու պետութեանց սահմանը
պիտի ըլլար՝ Կորդուք աշխարհէն սկսելով։ Հմմտ. Sieglin,

օգուտը՝ Յուդիանոսի մահուամբ՝ 363ին՝ մասամբ նորէն կորսուեցաւ։ Երբ Յովիանոս՝ բանակէն կայսր ընտրուելով՝ ուղեց՝ ամէն գնով Պարսից Շապուհ (Բ.) թագաւորին հետ խաղաղութիւն ընել, Շապուհ պնդեց որ Մաքսիմիանոսի Պարսիկներէն առած երկիրները նորէն իրեն դարձուին, եւ տկար կայսրը ստիպեց ոչ միայն անդրադարձնել Աղձնիք, Մոկք, Ծաւղէք, Ռէիմենա եւ Կորդուք՝

Atlas Antiquus, աշխարհացոյց 27՝ „Imperium Romanum ab imp. Diocletiano a. p. Chr. 297 in Praefecturas, Dioeceses, Provincias divisum.“

1 Տիգրիսի վրայ տեղ մը՝ Կորդուքէն «Հարիւրերորդ մղոնքաբով», հեռու «մեղի վերաբերող երկրի մը մէջ», Ամմ. 25, 7, 8։ Ամմիանոսի (18, 6, 20) «Սաարապն Կորդուք, որ Պարսից իշխանութեանը կը հնազանդէ», խոսքէն որոշ կը տեսնուի որ այն աստեւ ամբողջ Կորդուք Հռովմայ իշխանութեանը տակ չէր։

2 Միտ գնելու է որ (Պետր. Պատրիկի) յիշած հինգ նահանգները, զորոնք Հռովմ 297ին ընդունեցաւ, նոյն չին (Ամմիանոսի յիշած) այն հինգ նահանգներուն հետ, որոնցմէ 363ին հրաժարեցաւ։ 297ին Հռովմի անցան Եփրատէ մինչեւ Նիմփիոս եւ Նիմփիոսէ մինչեւ Կորդուք ձգուող երկիրները. իսկ 363ին Հռովմի մնաց Եփրատէ մինչեւ Նիմփիոս գտնուող երկիրները (Ծոփք, Անձիտ, Անգեղ-առու եւ Մեծ Ծոփք), եւ Պարսից անցան միայն Նիմփիոսէ մինչեւ Կորդուք գտնուող երկիրները (Աղձնիք, Մոկք, Կորդուք, Ծաւղէք եւ Ռէիմենա, այնպէս որ Նիմփիոս՝ Մեծ Ծոփքը Աղձնիքէն բաժնող գետը՝ եղաւ միանգամայն սահման Հռովմայեցւոց եւ Պարսից մէջ։ Երկու գետերի մէջ ալ հինգ թիւը արտաքին համարակութեան արդիւնք է. իրականութեան մէջ Հռովմայեցիք 297ին ինն նոր գաւառ ստացան, իսկ 363ին ասոնցմէ հինգը կորսնցուցին։ Նմանապէս «անդրադարձնան» բացատրութիւնն ալ ամէն գաւառներուն չի յարմարիր, վասն զի Ծաւղէք Տիգրիսի հարաւային ու արեւմտեան կողմն ըլլալով՝ Տիգրիսի այս կողմն էր։ Ամմիանոսի հոս յիշած երկիրները Սահակ կաթողիկոսին 410ին գումարած սիւնհոգոսին ստորագրութեանցը մէջ իբր թեմ կը ներկայանան՝ Մետրապոլիտական Մծբին աթոռը

Տինգ նահանգներն, 15 ամրոց եւ Մծբինը, Շըն-
գարն եւ Castra Maurorum ըսուած տեղը տալ,
այլ նաեւ Հռովմայեցւոց հաւատարիմ բարեկամը՝
Հայոց Արշակ թագաւորը՝ յանձնել (Փաւստ. 130):
Ասոր հետեւութիւնն այն եղաւ որ Պարսիկները
վերջէն Արշակը գերի բռնեցին եւ կռիւներու եւ
խառնաշփոթութեանց ատեն՝ Հայոցմէ Մարաց
սահմանակից մեծ երկիր մը եւ Արտաշատ քա-
ղաքն յափշտակեցին (Ամմ. 25, 7, 9 եւ 12; 27,
12, 3):

Պապայ ու Վարազդատայ թագաւորութե-
նէն եւ Մանուէլ Սամիկոնեանի՝ Պապայ Արշակ ու
Վաղարշակ որդւոցը տեղ ըրած խնամակալութե-
նէն ետքը՝ քիչ մը ժամանակ՝ իր եղբօրը մեռնելէն
ետքը Հայոց վրայ առանձինն իշխեց Արշակ (Խոր.
Գ. խա), բայց իրմէ դժգոհ մեծամեծները Պարսից
արքայէն խնդրեցին որ Հայոց վրայ ուրիշ արշա-
կունի մը թագաւոր դնէ: Երբ ասոր վրայ արքան
Խոսրովը կուսակալի մը հետ եւ բանակներով
Հայաստան խաւրեց, Արշակ Այրարատէն հռով-
մեական Հայաստան՝ քաշուեցաւ. եւ մինչ Խոսրով
Այրարատ կը գտնուէր եւ Արշակ՝ Եփեղեմաց կող-

(ասորերէն) Arzon, Qardū, Bēṭ Zawdai, Bēṭ Rēhīmai եւ
Bēṭ-Moksāyē թեմերով Guidi. ZDMG. 43, 394. Հմմտ.
Ջոսիմոս, Բոնի հրատ. էջ 167: Մարքարտ, Երանուհի 25:
: Փաւստ. 262 կ'ըսէ «չոգաւ դնաց ի սահմանս
Յունացոյ եւ անմիջապէս կ'աւելցընէ թէ (Բարձր Հայոց)
Եփեղեմացն էր այն երկիրը, ուր կը գտնուէր Արշակ՝ կոյ-
սեր զորաց պաշտպանութեանը տակ: Արդէն այն ատեն
արեւմտեան Հայաստանը Հռովմէն կախում ունէր, ինչպէս
արդէն Պապայ թագաւորութեանը միջոցին (368—374) ալ
միշտ հռովմեական պահակազունք մ'ունեցած էր (Փաւստ.
185—232, Ամմ. 27, 12, 9—10; 30, 1, 18): Փաւստ. (անդ)
վերջէն կը խօսի Հայաստանի բաժանման եւ շատ մը
գաւառներուն արեւմտեան եւ արեւելեան Հայաստանէն
հանուելուն վրայ:

մերը, Պարսից եւ Հռովմայեցւոց ինքնակալներուն՝ գետնայանները բանակցութեան մտան եւ 387ին՝ որոշեցին Հայաստանը բաժնել. խոսքով թագաւորին արեւելեան եւ մեծագոյն բաժինը (իր 4 հինգերորդականը) Պարսից գերիշխանութեան տակ մտաւ, իսկ Արշակայ փոքրագոյն արեւմտեան բաժինը՝ Հռովմայեցւոց. շատ մը գաւառներ ալ այս երկու թագաւորներուն երկիրներէն հանուեցան,¹ այնպէս որ «մնաց սակաւ մասն յաշխարհաց երկուցունց առ երկոսեան թագաւորսն» (Փաւստ. 262), որ խաղաղութեամբ իրարու մէջ միաբանեցան իրենց երկրին սահմանին նկատմամբ։² Բայց քիչ մ'ետեք իրարու հետ գծածեցան եւ Արշակ Երեւել դաշտին մէջ խոսքովէն՝ յաղթուելով՝ Եկեղեաց

1 Դապուհ Գ. (383/84-388/89) եւ Թեոփոս Մեծ (379-395)։

2 Ղազ. Փարպ. (էջ 19-49) բաժանումը Դապուհի (Դապուհ Գ.ի), Վահրամ Գ.ի հօրը աստե՛ն եղած կը դնէ. Խորենացի (Գ. իւր)՝ Դապուհի եւ Արկադի (395-408) աստե՛ն. Նեօլգեկէ (Aufs. S. 103) 390ին՝ Վահրամ Գ.ի (388/89-399) աստե՛ն. Գեղեթի՝ 387ին. Մարքարո (Eran. S. 114)՝ առաջին անգամ 384ին (երկրին բաժանումը՝ թագաւորներուն միալովը), երկրորդ անգամ 389ին (Արշակ կերպասպէս կը հրաժարի իւր թագաւորական իրաւունքներէն եւ իր երկիրը կայսեր կու տայ)։ Հմմտ. Güterbock, Röm.-Arm. S. 12-20։

3 Աստիք ուղղակի Պարսից կամ Հռովմայեցւոց երկրին հետ միացուեցան։ Նոյն աստե՛ն իսկ, եթէ ոչ աւելի յառաջ, նորէն Վրաց ու Աղուանից արուեցան (Մարքարո Eran. 114) Գուգարը, Արցախ եւ Ուտի, որ ժամանակաւ Հայոց ձեռքէն էին անցած, եւ զորոնք վերջէն ալ Հայոց ձեռքը շնորհ գտնեց (Խորեն. Աշխ. հրա. Մալք. 33-35)։ Փաւստոս (էջ 210-211) Ուտին՝ Աղուանից, եւ Գուգարը Վրաց երկիր կը հաղուէ Պապայ թագաւորութեան աստե՛նները. եւ կ'ըսէ թէ Պապայ Մուշեղ սպարապետը զաստիք՝ ետ առաւ։

4 Ապպեա՝ ըստ Փաւստ. 261-262։ Հմմտ. Ղազ. Փարպ. էջ 2, 19-22, 29-30. Խորեն. Գ. իս-իւր։

փախաւ. հոս հիւանդանալով մեռաւ՝ ամբողջ
Հայաստանի վրայ հինգ, իսկ փսքրագոյն մասին
վրայ $2\frac{1}{2}$ տարի իշխելէ ետքը՝ Ասկէ սկսեալ
(390ին) գաղթեցաւ հռովմէական Հայաստանի մէջ
Թագաւորութիւնը, որուն գլուխ դրուեցաւ յա-
տուկ կոմէս-իշխան մը — Comes Armeniae —
բայց կառավարութեան ձեւն ու կերպը մնաց նոյն
(Güterbock, էջ 21, 22, 26)։ Իսկ պարսկական
Հայաստանը քիչ մ'ատեն ալ ունեցաւ իւր Թա-
գաւորները (Խոսրով, Վաւաշապուհ, Խոսրով՝ եր-
կորդ անգամ, եւ Շապուհ պարսիկ), մինչեւ որ
Վահրամ Ե. Գոր (420—438) Արտաշէս վերջին
արշակունին, Վաւաշապուհի որդին՝ Թագաւորու-
թեանը վեցերորդ տարին (Ղազ. էջ 69, Եղիշ.
էջ 7) գահընկէց ըրաւ եւ հոս ալ հայկական Թա-

1 Այսպէս Խորենացւոյ (Գ. խզ.) համեմատ —
Պրոկոպիոսի (3, էջ 245—246 de aedif.) Հայաստանի բա-
ժանման վրայ տուած տեղեկութիւնն անհաւանական է։
Այս հեղինակին ըսածին նայելով՝ Հայոց վերջին Թա-
գաւորը՝ Արտաշէս՝ մեռնելու ատենը Թագաւորութիւնը
իր երկու որդւոցը՝ Յիգրանին ու Արշակին Թողուց։ Վերջ-
նոյն առաւ փոքր մասը, իսկ առաջնոյն մեծագոյն, քա-
ռապատիկ բաժինը։ Արշակ՝ դժգոհ ասկէ՝ Հռովմայեցոց
Քենդոս Բ. կայսեր (408—450)՝ Արկադիոսի որդւոյն գիմեց։
Այս բանը պատճառ եղաւ որ Յիգրան՝ կայսրմէն վախնա-
լուն ինք զինքն ու իր Թագաւորութիւնը Պարսից յանձնէ՝
աւելի ուղեւիղ իրր սոսկական անձ մը Պարսկաստան աղբիւ
քան թէ եղբօրը հետ յարմարիլ ու անոր հետ Հայոց
վրայ իշխել։ Այս դէպքն ալ ստիպեց զԱրշակ, որ Պարսից
ու եղբօրը դուրեւն կը վախնար, իր բաժինը այլ եւ այլ
պայմաններով (իրեն ու իր սերնդեան՝ հարկն ազատ ըլլալը)
Քենդոս կայսեր յանձնելու։ Այս պատճառաւ Պարսիկը
ու Հռովմայեցիք իրարու դէմ կռուեցան Հայաստանը ձեռք
անցնելու համար, բայց վերջապէս իրարու հետ միաբա-
նեցան որ Յիգրանի բաժինը Պարսից մնայ, իսկ Արշակինը
Հռովմայեցւոց։ Այս ժամանակէ սկսեալ Հռովմայեցւոց
կայսրը՝ զով որ ուղեր եւ երբ որ ուղեր՝ Հայոց վրայ
էլլած կը գնէր։ Հայ. Խմբ. Խոր. էջ 237։

գաւորութեան վերջ տուաւ:՝ Թագաւորին տեղն անցաւ պարսիկ մարզպտն մը (Ղազ. էջ 70), որ՝ Հայաստանի կոմէս-իշխանին պէս՝ իւր երկիրը այն կերպով կառավարեց, ինչ կերպով որ մինչեւ նոյն ատեն կառավարուած էր:՝

Բաժանմամբ յառաջ եկած վիճակը գրեթէ անփոփոխ մնաց մինչեւ Խոսրով Առաջնոյն (531—578) եւ Յուստինիանու (527—565) ատենը:

Պարսկական Հայաստանի՝ մէջ նոյն ատեն Սիւնեաց աշխարհը՝ երկրին Վահան իշխանին բաղձանքովը՝ 571ին հայկական մէկալ նահանգներէն բաժնուեցաւ եւ երկրին գիւանը Գրւնէն՝ Հայաստանի մայրաքաղաքէն՝ Փայտակարան քաղաքը փոխադրուեցաւ:՝ այս քաղաքն ալ Արապատականի

1 428ին կամ 429ին:

2 Հմմտ. Եղիշէ էջ 7. Հայոց Թագաւորին գահընկեցութենէն ետքը “ի նախարարն Հայոց անկանէր Թագաւորութիւնն (Թագաւորական իշխանութիւնը), զի Թէպէտ եւ գանձն յարքունիս Պարսկաց երթայր, առկայն այրուձին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի:” Ուստի Հայոց նախարարները իրենց զինուորական իշխանութիւնը պահեցին. միայն Թէ Պարսից արքային սւղած տառնը՝ պարտական էին անոր բանակ տալ ու հարկ վճարել: Վերջնոյս նկատմամբ հմմտ. Զաքարիա Հռետորի ըսուած Եկղզկն պատմ. ը էջ 173. “Պարսից վերաբերող Աղձնեաց գաւառին գիւղերը բաց ի ծանր գլխագինէ, որ այս գիւղերուն բնակիչներէն արքայական գանձուն կը արուէր, կը վճարէին նաեւ բղեաշխի ռոճիկն, որ հոն գրուած էր իւր արքային եպարքոսը:”

3 Եւնեաց *Περσαρμενιάς* պէտք է Հայոց յեանագոյն ժամանակի Պարսկաստան նահանգէն (Վանայ եւ Ուրմիոյ լճերուն մէջտեղը) զանազանեւ:

4 Մինչեւ այս ատեն Սիւնիք հպատակ էր Հայոց մարզպտնին ի Դուրն. այս մարզպտնն ալ կախում ունէր Արապատականի սպայապետէն (Սեր. 101, Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft էջ 12, ծան. 1)~ այսուհետեւ ուղղակի կախում ունեցաւ Արապատականի սպայապետէն եւ գաղթեցաւ Հայոց երկրին մասն ըլլալէ:

Շահրմարին (նահանգական հարկարանին, Mar-quart, Eran. 12¹) անցաւ (ՍԵՐ. 26), մինչեւ որ Արաբացիք 640ին Սասանեանց իշխանութեան վերջ տուին (ՍԵՐ. 152) :

Հռովմ. Հայաստանի մէջ, որ վերջէն Բարձր Հայք¹ եւ Չորրորդ Հայք ըսուած գաւառները իր մէջը կը բովանդակէր, վարչութիւնը կամ կառավարութիւնը հիմնապէս կերպարանափոխ եղաւ: Պրովհետեւ տեսնուեցաւ որ Բարձր Հայոց (Armenia magna) կազմակերպութիւնն ընդ առաջ նորդութեամբն Հայաստանի իշխանին-կոմէսին՝ շատ տկար է թշնամեաց յարձակմանը դէմ երկիրը ապահով կերպով պաշտպանելու, ըստ որում իշխանն իր արամադրութեանը տակ բանակ չունէր եւ պատերազմի վտանգ եղած ատեն ստիպուած էր մերձաւոր նահանգներու «վասն արեւելից զօրապետին» (Magister militum per Orientem) իշխանութեանը հպատակող զինուորական հրամանատարներուն օգնութեանը դիմել, եւ որչափ ալ Թէոդոս Բ. ի ատեն Թէոդուպոլիս ամրոցը կառուցուած էր (եւ վերջէն Անաստասի եւ Յուստինիանու ատեն ամրացուած) եւ Հռովմ. մշտակայ պահակազունդ ընդունած,² սակայն Յուստինիանոս

Յառաջ իւր հարկը կը վճարէր Դըւնոյ, իսկ պիտի Ատրպատականի, եւ պատերազմի ատեն իր գունդերը կը դնէր Ատրպատականի սպայապետին հրամանին տակ:

1 Հռովմայեցիք Armenia magna կամ interior կը կոչէին. իսկ Հայք Եփրատայ արեւելակողմը գտնուող իրենց ամրոցը երկիրները Մեծ Հայք կ'անուանէին: Թէ մէկը եւ թէ մէկալը՝ Եփրատայ արեւմտակողմը գտնուող Փզր Հայքէն պէտք է զանազանել:

2 Հմմտ. Procop. 3, էջ 246-248 de aedif.; Gelzer, Georgii Cyprii descriptio orbis Romani XLVI-L; LVI; Güterbock, Röm.-Arm.; Justinian Codex rec. P. Krueger (Berlin 1877) 1, 29, 5, Corpus juris civilis 3, Novellae, recogn. Ro. Schoell-Guil. Kroll, Berlin 1895, Nov. 31, 1.

3 Güterbock, անդ էջ 28:

528ին կոմէսի պաշտօնը վերցուց եւ Ա. եւ Բ. Հայոց (յառաջ՝ Փոքր Հայք, տես էջ 26), Պոլեմոնեան Պոնտոսի, Մեծ (= Բարձր) Հայոց, որ ներքսագոյն՝ կ'ըսուէր, եւ «ազգաց» (վերջէն Դ. Հայք ըսուած նահանգին նախարարութիւնները, զ. օ. Անձիտ եւն) վրայ յատուկ ազգամագէտ զօրավար մը դրաւ Magister militum per Armenian et Pontum Polemoniacum et gentes¹ տիտղոսով։ Այս զօրավարին նորակազմ բանակ² մը տուաւ եւ անոր իշխանութեանը տակ դրաւ շատ մը դուքսեր, ասոնցմէ միոյն կայան որոշելով Խորձեան՝ գաւառին Արտաղեսոն քաղաքը եւ մէկալ նոր անուանեալ երկուքին՝ «ազգաց», երկիրը։ Այս նոր անուանեալներէն մէկը իրաւթուոր հաստատեց Մարտիրոսաց քաղաքը (Նփրկերտ, Մեծ Ծոփաց մէջ), իսկ միւսը Կիթարիզ քաղաքը (Kitharizon, Հաշտենից մէջ)։ Միեւնոյն ժամանակ Եռաստիսոս Մեծ Հայոց մէջ քաղաքացիական վարչութիւն մ'ալ հաստատեց եւ նահանգին գլուխը գահերէց մը դրաւ իբրեւ կուսակալ։³

Ութ տարի ետքը (536ին) կայսրը իւր հակական երկիրներուն նոր բաժանում մ'ընելով՝⁴ Ա., Բ. եւ Մեծ Հայք նահանգներէն ինչպէս նաեւ Պոլեմոնեան Պոնտոսէն ու «ազգաց» երկրէն հետեւեալ չորս գաւառները կազմեց. 1. Առջին Հայ+ (ἡ ἐνδοτάτη Ἀρμενία) որ կը բաղկանար

¹ Codex Justin. 29, 5 էջ 82a, 5.

² Ցես արդէն Ամմ. 18, 9, 2. Ցաւոս, «որ անդրտիգրիսեան ազգիւր եւ Հայաստանը կը բաժնէ»,

³ Զօրաց գլխաւոր տեղ որոշուեցաւ Թէոդուպոլիս, որ լաւ ամրացած էր. Güterbock, էջ 41:

⁴ Պրոկոպ. 3, էջ 251—242 de aedif. Խորձեան — Κορδαίνη բուն Մեծ Հայոց մէջ էր, եւ ոչ թէ ազգաց երկրին մէջ, որուն մասն եղաւ ուշ ատեն։

⁵ Güterbock, էջ 41—42:

⁶ Հմմտ. St. Martin, Mémoires 1 էջ 17 եւ շար. 6

Մեծ կամ ներքսագոյն Հայքէ (Բագանին — որ յառաջ Ղեւոնդուպոլիս կը կոչուէր — եւ Քէոդուպոլիս քաղաքներով), նախկին Ա. Հայոց մէկ մասէն (Սատաղայով, Նիկուպոլիսով եւ Կողոնիայով), Պոլեմոնեան Պոնտոսի մէկ մասէն (Տրապիզոնով եւ Կերասոսով): Այս գաւառին կուսակալ գրաւ անթիհիւպատոս մը՝ տալով անոր գերամեծարութեան աստիճան: Մայրաքաղաքն էր Յուստիանուպոլիս, որ յառաջ Բագանին կամ Ղեւոնդուպոլիս կ'անուանուէր: 2. Երբէք Հայ, որ իւր մէջը կը պարունակէր նախկին Ա. Հայոց մնացած մասը (Սեբաստիայով եւ Սեբաստուպոլիսով), Պոլեմոնեան Պոնտոսի (Կոմանայով) եւ Յունական Պոնտոսի մէկ մասը (Ջելայով եւ Բրիսայով = Բերսիսայով), ունենալով իր գլուխը յառաջուան պէս գահերէց մ'իբր կուսակալ: Մայրաքաղաքն էր Սեբաստիա: 3. Երբէք Հայ, որ կը բաղկանար նախկին Բ. Հայքէ (Մելիտինէ, Արկա, Արաբիսոս, Արիարաթէ, Կոմանա Բ. եւ Կոկիսոն քաղաքներով): Գ. Հայոց գլուխն էր փոխանակ նախկին գահերէցի կովէս մը իբր կուսակալ՝ գերամեծարութեան աստիճանով: Մայրաքաղաքն էր Մելիտինէ: 4. Զորքոյք Հայ նոր գաւառը՝ որ կազմուած էր ազգաց երկրէն: Ասոր գլուխն էր գահերէց մը իբր կուսակալ՝ հիւպատոսի աստիճանով:

Վերջինը՝ Հռովմայ անցած միջոցին՝ մնացած էր իւր հինգ՝ բնիկ նախարարներուն — Հռովմայեցւոց սատրապ անուանածներուն — կառավարութեանը տակ, որոնց իշխանութիւնն ու պաշտօնը ցկեանս էր եւ իրենց ընտանեացը մէջ ժա-

1 Պրոկոպ. 3, էջ 247 de aedif. «Հինգ Հայ սատրապներ գլուխ էին, Ասոնք 297ին Հռովմի անցնող եւ 363ին Հռովմին մնացող Ծոփաց, Աղձնեաց եւ Անգեղտան եւ 387ին Արշակ Թագաւորին երկրէն հանուած Բալահովտի եւ Հալտենից սատրապներն էին:

ռանգական: Ասոնք կայսրմէն պատուանշաններն՝ ընդունեցան, բայց իրենց տրամագրութեանը տակ հռովմէական զօրք չունէին, այլ լոկ իրենց մարդիկը, եւ Հայոց թագաւորին հարկատուներն էին, քանի որ Հայոց թագաւորութիւնը կը տեւէր (Güterbock, էջ 38):

Երբ ասոնցմէ ոմանք՝ Իլղոսի եւ Ղեւոնդիոսի Զենոն կայսրմէ (474—491) ապստամբած ատենը՝ ապստամբներուն կողմը բռնեցին, Զենոն՝ ապստամբութիւնը զսպելէն ու Իլղոսն ու Ղեւոնդիոսը (488ին) սպաննել տալէն՝ ետքը՝ այս սատրապներէն թէեւ ամէնէն աննշանակը — Բալահովտի՝ սատրապը — իր նախկին պաշտօնին մէջ թողուց, սակայն մէկալները պաշտօնանկ ըրաւ եւ տիրող ցեղերու ժառանգութեան իրաւունքը վերցուց՝

1 Պրոկոպիոս 3, էջ 247 de aedif. կը նկարագրէ սատրապներուն զգեստը հետեւեալ կերպով. «Վերարկուն էր բրդէ, այլ ոչ թէ ոչխարէ այլ ծովէ ստացուած բրդէ. Πύργαι կը կոչուին ծովային այս կենդանիները, որ այս բուրդը կը մատակարարեն: Ծիրանի զգեստը ոսկեհուռ մաս մ'ունէր, որուն վրայ սովորաբար կը կարուէր (եթէ զգեստը ծիրանեզոյն չէր) ծիրանեզոյն կտոր մը: Վերարկուն վրայ ոսկեղէն ճարմանդ մը հաստատուած է, որ պատուական քար մը կը պատէ: Այս պատուական քարէն կախուած ոսկեղէն չլթաներէն երեք հատ յակինթ կը կախուին: Զգեստը մետաքսէ է եւ ոսկեհուռ զարդերով զարդարուած է: Կօշիկները մինչեւ ծնկերը կը հասնին եւ կարմիր են՝ ճիշտ սյնպէս, ինչպէս որ են այն կօշիկները, զորոնք միայն Հռովմայեցւոց եւ Պարսից ինքնակալները կը հագնին: Մեծ Ծոփաց Թեոդորոս սատրապն այս զգեստով ներկայացաւ Նփրկերտ քաղաքը Պարսից Կաւառ արքային: Պրոկոպ. անդ էջ 249:

2 Josua Stylites թրգմ. Ի Wrightէ էջ 12. Gelzer-Krummbacher, Gesch. der byz. Litt. էջ 922.

3 «Բալահովտի մէջ փոքրիկ կամ աննշանակ իշխանութիւն ունեցող սատրապը միայն թողուց որ իւր նախկին վիճակը վայելէ», Պրոկոպ. անդ:

որոշելով որ սատրապները ալ այնուհետեւ տէրութեան մէկալ պաշտօնեայներուն պէս կայսեր ազատ կամօքը անուանուին, եւ այնչափ ատեն իրենց պաշտօնին մէջ մնան, որչափ որ կայսրը կ'ուզէ: Ասոնց՝ ժառանգական ու ցկեանս սատրապութեան իրաւունքէն զրկեալ յաջորդներն ալ իրենց տրամագրութեան տակ հռովմէական զօրք չունէին, այլ հնաւանդ սովորութեան համեմատ՝ լոկ բաւական մը հայ զինուորներ ունէին եւ Հայաստանի կոմէսին պէս տկար էին՝ իրենց սահմանները թշնամեաց յարձակմանը դէմ պաշտպանելու: Ուստի՝ երբ 528ին Յուստինիանոս իւր հայկական երկիրներուն զինուորական յատուկ կազմաւորութիւն մը տալ որոշեց, նոյն կազմաւորութիւնը տարածեց նաեւ ազգաց երկրին վրայ եւ անուանեց երկու դուքս, որ *Magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes* տիտղոսը կրող զօրավարին իշխանութեանը տակ՝ սատրապութեանց մէջ հրամատար էին: Ինչպէս վերն ըսինք, այս դուքսերէն մէկը իր ամբողջ հաստատեց Մարտիրոսաց քաղաքը, իսկ երկրորդը Աթառիձ քաղաքը: Ասով սատրապները զինուորական իշխանութիւն ունենալէ դադրեցան եւ կարճատեւ ժամանակի համար մնացին իրենց պաշտօններուն մէջ իբր քաղաքական կառավար:՝ 536ին սատրապութիւնները միացուելով՝ Դ. Հայք անուամբ գրուեցան գահերէցի մը իշխանութեան տակ, որով սատրապութեան պաշտօնն ու անունն ընդ միշտ վերցաւ:՝

Մինչ Պրոկոպիոս հինգ սատրապութիւն կը յիշէ եւ ասոնցմէ միայն մէկուն անունը կու տայ, անդին Յուստինիանոս յականէ յանուանէ կը թուէ այն ամէն սատրապութիւնները, որոնցմէ նոր

1 Güterbock, անդ էջ 42 եւ 56:

2 Պրոկոպ. անդ էջ 248, Güterbock, 45:

գաւառը կաղմելով՝ զայն Զորորդ Հայք անուանեց.¹ Codexի մէջ էջ 82a (յամէ 528), ուր Magister militum per Armeniam եւն տիտղոսը կրող նոր զօրավարին պաշտօնի դրուելուն նկատմամբ կարգադրութիւն կ'ընէ, վեց սատրապութիւն կը յիշէ. «Իսկ մէկալ գաւառները, այս է Մեծ Հայք, որ ներքսագոյն կը կոչուէր, ազգերը (այսինքն՝ Անձիթ, Անգեղ-տուն, Հաշտեանք, Ծոփք, Մեծ Ծոփք, յորում է Մարտիրոսաց քաղաքը, եւ Բալահովիտ), Ա. եւ Բ. Հայք եւ Պոլեմոնեսի Պոնտոսը» եւն. իսկ հինգ կը հաշուէ 31⁷ Հրովարտակին մէջ (յամէ 536), ուր կը հրատարակէ հայկական գաւառներու նոր կազմը. «Զորորդ Հայք մ'ալ կաղմաւորեցինք, որ յառաջ (հռովմէական) գաւառի ձեւով գոյութիւն չունէր, այլ ազգային վարչութեան տակ էր եւ բաղկացած էր շատ մը բարբարիկ անուններէ՝ Ծոփանենէ (Մեծ Ծոփք) եւ Անձիտ, կամ Ծոփք եւ Հաշտեանք, կամ նաեւ Բալահովիտ անուանեալ, եւ սատրապներու տակ էին: Սատրապը հռովմէական տիտղոս չէ եւ ոչ ալ մեր նախնիքներէն ծագում առած է, այլ օտար կաղմակերպութենէ մը մեր մէջ մտած է: Արդ այս գաւառը (Դ. Հայքը) քաղաքացիական շրջանակի պատուով պատուեցինք եւ քաղաքացիական վերին պաշտօնեայ մը կարգեցինք հոն եւ անոր (քաղաքի իրաւունքով օժտեալ) քաղաք մը (πόλις)՝ Մարտիրոսաց քաղաքը եւ Նիթիճ ամրոցը տուինք: Եւ սոյն գաւառը հիւպատոսութեան աստիճանին բարձրացուցած ատեննիս՝ զինքը օրինական շրջանակներու կարգը դասեցինք: Ըստ այսմ այս չորս Հայքերէն երկուքը (ըստ աստիճանի) գերամեծարութիւն են, այսինքն՝

¹ Պրոկոպ. 3, էջ 246 de aedif. կ'անուանէ զայն՝ դեռ Մեծ Հայքէն զանազանելով՝ «Միւս Հայք, որ Եփրատ գետէն կը պատի եւ մինչեւ Ափդ քաղաքը կը տարածուի»:

անթիհիւպատոսի եւ կոմէսի գաւառները. անթիհիւպատոսը Ա. Հայոց գլուխն է, իսկ կոմէսը՝ Գ. Հայոց. իսկ Երիրորդ եւ Չորրորդ Հայոց կառավարներն են կարգաւորքը: Այս երկու տեղեաց մէջ իրական անմիաբանութիւն մը ամենեւին չկայ, վասն զի տարակոյս չկայ որ Անգեղ-տունը, որ Հրովարտակին մէջ չի յիշուիր, Գ. Հայոց կը վերաբերէր, այնպէս որ պէտք ենք ենթադրել թէ 317 Հրովարտակը Մեծ Ծովաց եւ Անձուայ մէջ տեղը գտնուող Անգեղ-տունը Մեծ Ծովաց մաս կը համարի, ինչպէս որ Պետրոս Պատրիկի քով ալ (տես վերը էջ 31)՝ Կիպերտի ուղիղ ենթադրութեանը համեմատ՝ Անգեղ-տունը իր մէջը կը բովանդակէր Մեծ Ծովքը: Ըստ այսմ Գ. Հայքը 536ին իր մէջը կը բովանդակէր հետեւեալ վեց հայկական գաւառները՝ Ծովք Շահեայ (կամ Շահունաց) = Sophene, Անգեղ-տուն = Ingilene, Մեծ Ծովք = Sophanene, Անձիտ = Anzitene, Հաշտեանք = Asthianene եւ Բալահովիտ = Balabitene. ուստի չէր բովանդակէր Պաղնատուն եւ Խորձեան՝ գաւառները, որ տակաւին Ա. Հայոց կը վերաբերէին եւ 591էն ետքը Գ. Հայոց մաս համարուեցան:

Եթէ Խոսրովու եւ Յուստինիանոսի ատեն քանի մը գաւառներու վարչութիւնը փոփոխութիւններ կրեց, հարկ եղաւ որ քիչ մ'ետքը սահմաններու յարաբերութիւնները մեծամեծ կերպարանափոխութիւն կրեն նոր բաժանմամբ մը: Այսինքն երբ որ 591ին Մաւրիկ կայսրը Պարսից Խոսրով Փարվէզ (590 – 627) արքային օգնեց գահը բարձրանալու, արքան՝ իւր խոստմանը համեմատ՝

1 Այս Խորձեանը (Χορδάνη) Հաշտեանի Կիթառիճ եւ «միւս Հայոց» Թէոդոսուպոլիս քաղաքներուն մէջտեղն էր, եւ արեւելեան կողմանէ պարսկական Հայաստանի սահմանակից. Պրոկոպ. անդ էջ 251 de aedif.

իւր երկրէն մեծ կտոր մը տուաւ կայսեր, ըստ Սեբեոսի՝ «զԱրուստտան զամենայն մինչեւ ցՄծբին»². եւ զերկիրն Հայոց՝ որ ընդ իւրով իշխանութեամբ էր, զտուն Տանուտերականն³ (Այրարատ գաւառ) մինչեւ ցգետն Հուրազգան (այժմ՝ Զանգա) եւ զգաւառն Կոտէից մինչեւ ցաւանն Գառնի եւ (զերկիրն) մինչեւ՝ ցեզը ծովուն Բզնունեաց (= Վանայ) եւ (մինչեւ՝) ցԱռեստ աւան (Վանայ ծովուն արեւելակողմը) եւ ցԳոգովիտ (Կոգովիտ) գաւառ մինչեւ ցՀացիւն⁵ եւ ցՄակուն, ասոնցմէ զատ Վրաց

1 Սեբ. էջ 33 եւ 45 = Թովմ. 86 եւ 88: Հմմտ. Narratio de rebus Armeniae (Combesis, Hist. Monothelitarum) էջ 280, որուն համեմատ խոսքով՝ «ամբողջ Հայաստանը մինչեւ Դուին քաղաքը» կայսեր տուաւ: Gelzer, Georgius Cypr. LIV. Սեբեոսի եւ Թովմայի Արժրունւոյ ընդգիրը բանի մը փոքրիկ, սակայն իմաստը խանգարող վրիպակներ ունի, որոնք գիւրաւ կ'ուղղուին ու կը սորադրուին:

2 Այսինքն՝ բաց ի Մծբինէ: Ասոր տեղ Յովհ. Կաթող. կ'ըսէ «զՄիջագետս Դարայիւ եւ Մծբնաւ հանդերձ» տես Գեղցեր, Georg. Cypr. LIII. Մծբին 363է սկսեալ պարսկայան էր եւ այնպէս ալ մնաց (տես Nöldeke, Tabari էջ 285):

3 Հմմտ. Սեբ. 33. «Չաշխարհն Տանուտերական իշխանութեան մինչեւ ցԱրարատ եւ ցԴըւին» Գովհ. Կաթող. «Չայն աշխարհ, որ Տանաւիրական Գունդն անուանէր բայց յՈստանէն, ի Դվին քաղաքէ եւ յերկուցն եւս գաւառաց, որ է Մասեացոսն եւ կողմն Արագածու... զայն ամենայն... ի լեռնէն որ կոչի Ընծաքիտար մինչեւ ցԱռեստ աւան եւ ցՀացիւն», Մասեացոսն եւ Արագած գաւառներուն վրայ ըսուածը (Վարդանէն ալ կրկնուած էջ 59) սխալ է. տես Գեղցեր, Georg. Cypr. LIII. Բայց ուստի՞ է այս ըսուածը:

4 Հմմտ. Սեբ. էջ 33:

5 Հմմտ. Վարդան, Աշխարհ. 422. «Արտաղ Մակուն... Հացունեաց գաշան մօտ է Նախուան քաղաքին»: Ասոր տեղ Սէն-Մարտէն (էջ 463) «Հացիւնեացն կը գրէ. ի՛նչ/ճեան, Սատ. Հին Հայ. էջ 222) «Հացիւնեաց գաւառ եւ

երկրին մէկ մեծ մասը մինչեւ Տփղիս (Սեր. 33 եւ 45), իսկ Կողմն Վասպուրական Գնդին (= Վասպուրական) էր ի ծառայութիւն Պարսից արքային¹։ Բայց որովհետեւ Յովհաննէս Կաթողիկոսի համաձայն (էջ 39 եւ 42) Դուին մայրաքաղաքը Պարսից ձեռքը մնաց, ուստի եւ պէտք էր Սերէոսին ըսածները Գեղեցիկի հետ այնպէս հասկընալ որ Հռովմի որուած երկրին իբր սահման յիշուող Գառնի, Դուին, Մակու, Հացիւն, Առեստ եւ Մծբին քաղաքներն ալ մէկտեղ չարուեցան եւ ըստ այսմ Պարսից ձեռքը մնացին։ Նմանապէս Սերէոսի² մէկալ ըսածն ալ թէ Հուրազգան գետը պարսկական եւ հռովմէական սահմանը կազմած ըլլայ, յայտնապէս անճիշտ է, վասն զի ոչ թէ Հուրազգան գետն էր սահմանը, այլ ինչպէս արդէն Յովհ. Կաթող. (42) եւ Narratio de rebus Armeniae (Combes, hist. Monothelitarum էջ 281) յամէ 695 բացայայտ կ'ըսեն (Գեղեցի, Georg. Cyprius LIV), քիչ մ'աւելի արեւելքէն անցնող Ազատ գետը, որուն մոտերն էր Դուին քաղաքը։ Սա կէտին ալ մտադիր ըլլալու է որ Սերէոս յայտնապէս կ'ըսէ թէ Կոտայք մինչեւ Գառնի Հռովմի անցած է, եւ արեւելեան սահմանը կը մղէ մինչեւ Ազատ, որուն վերին ընթացքին վրան էր Գառնի, ըստ որում Կոտայք Հուրազգանի արեւելակողմը եւ Ազատի արեւմտակողմն էր, այնպէս որ եթէ Սերէոսը ուղիղ հասկնանք, կը տեսնենք որ իրաւունք ունի։ Միայն կէտի մը մէջ լրացուելու պէտք ունի, ըստ որում Աղձնեաց վրայ ամենեւին չի խօսիր։ Այս նահանգը քանի որ Գէորգայ Կիպրացւոյ իբր 600ին գրուած Descriptio orbis Romani գործոյն մէջ (էջ 47) կը

աւանդ. Վարդան (էջ 59) «Հացիւնք»։ Մովս. Կաղանկատ. ալ կը յիշէ Հացիւն անուն գիւղ մը (էջ 272)։

¹ Սեր. էջ 45, Combes, Hist. Monothelitarum էջ 281, Գեղեցի, Georg. Cyp. LIV.

² Սեր. 33 եւ 45, նոյնպէս Թովմ. 88։

յիշուի, պետք է որ Մաւրիկ կայսեր ատեն 591ին Հռովմայ անցած ըլլայ, մինչ 297ին Հռովմայեցւոց ձեռքն էր, իսկ 363ին Պարսից¹. նմանապէս Յուստինիանու ատեն (527 - 565) գեռ Պարսից² ձեռքն էր եւ յաջորդ Յուստինոս եւ Տիրեւրիոս կայսրներու օրովն ալ Հռովմայեցւոց անցած չէր: Ինչպէս որ Գէորգայ Արարացւոյ գրութենէն կը հետեւի (էջ 46—48), Աղձնիքը Մեծ Ծովաց եւ վերին Տիգրիսի հարաւակողմը գտնուող երկրին հետ նորակազմ՝ Վերին-Միջագետք³ գաւառին հետ միացուեցաւ,

¹ Հմմտ. Assemani 1, 196 Աղձնիք, «որ Պարսից էր յամի 735 = 424 յետ Քրիստոսի: Աղձնիք վաւատի ատեն ալ (488/89—531) պարսկական էր. Հմմտ. Զաքարիա Հռոմէոսի ըսուած Եկղեցին պամ. էջ 112, 157, 172:

² Յետ վկայութիւնները Գեղեցիկ քով Georg. Cypr. LV. Նշնպէս Nöldeke ZDMG. 33, 150, Պրոկոպ. 1, 14 էջ 70 Bell. Pers., ուր Աղձնիքի բոլորքը 528ին իբր պարսիկ զօրապետ Բեղիսարի դէմ կը կռուի:

³ Յետ Mesopotamia superior et Armenia quarta post pacem inter Mauricium et Chosroën factam (Վերին Միջագետք եւ Դ. Հայք Մաւրիկիոսի եւ Խոսրովու խաղաղութենէն ետքը) աշխարհացոյցը Գեղեցիկ քով Georgius Cypr. Ճշգրտոյնս այսպէս էր իրաց վիճակը. Մաւրիկ կայսրը ձկնեղ հանեց երկու Չորրորդ Հայք. նախ՝ Չորրորդ Հայք՝ Մարտիրոսացալոյիս մայրաքաղաքով եւ իր ձկն պարունակելով Մեծ Ծովին ու Աղձնիքը, որոնք Միջագետաց սահմանակից մասովը ձկնեղ կը կազմէին «Միջագետաց եւ Դ. Հայքի գաւառը» (Georg. Cypr. էջ 46) եւ երկրորդ՝ միւս Դ. Հայքը կամ Դ. Յուստինիանիա՝ Դադիմա մայրաքաղաքով եւ Ծովքը, Անձիա եւն գաւառներով: Երբ վերջին՝ Է. դարուն երկրորդ կեսուն՝ Աբաբաթէ առաջին Դ. Հայքն (Մարտիրոսաց քաղաքով) առին, ռովմութիւն եղաւ՝ հռովմական մնացած Դ. Յուստինիանիան նորէն Դ. Հայք անուանել, ինչպէս Բեռտինէն եւ Հայքը կ'ընեն, թէեւ Դ. Յուստինիանիա պաշտօնական անունը 693 Հինգվեցեան ժողովքին տակ դրուած է ռորադրութեան մը քով (տես Գեղեցիկ, Սկզբնաւորութիւնք Բիւզանդեան բանակաթեմբուս դրութեան, Թրգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան, Վրէննա

այնպէս որ նոյն ատեն գաղթեցաւ Նիմփիոսը Հռոմէ-
մայ եւ Պարսից մէջ սահման ըլլալէ: Այսպէս մինչ
Դ. Հայքը հարաւակողմանէ կը փոքրկանար Մեծ
Ծոփաց գոլիս մնալով, զոր խորեն. աշխարհա-
գրութիւնն ալ կը բաժնէ Դ. Հայքէն եւ Նիփրկերտ
(Մարտիրոսաց քաղաքին շուրջը գտնուող երկրին)
անուան տակ Աղձնեաց հետ կը միացընէ, անդին
հիւսիսակողմը կ'ընդարձակէր իր սահմանները, ուր
ասոր հետ միացուեցան Մեծ Հայքէն բաժնուած
քանի մը երկիրներ: Իբր այսպիսի երկիրներ մատ-
նանիշ կ'ընէ Գէորգ Նիպրացի (էջ 49) զΚλίμα Πα-
λινῆς, զΚλίμα Ὀρζιανενῆς եւ զΚλίμα Μουσουρων,
խոր. աշխարհագրութիւնն ալ համապատասխան
կերպով՝ զՊաղնատուն, զխորձեան, իսկ Մզուրը
կու տայ Բարձր Հայոց: Եւ որովհետեւ երկուքն ալ
Անգեղ-տունը գոլիս կը թողուն եւ երկու նոր
գաւառ կը յիշեն (տես Դ. Հատած, թ. 16, 17),
ուստի Դ. Հայքը խորեն. աշխարհագրութեան
համեմատութ, իսկ Գէորգ Նիպրացւոյն՝ ինն գաւառ
կը բովանդակէ իւր մէջ:

Աւստի այս ժամանակի համար՝ երկու տե-
րութիւններուն նոր սահմանը կը ներկայանայ մեզ
չծով մը Մծրինէն մինչեւ Ընձաքիսար լեռը՝ Վա-
նայ ծովուն հարաւ-արեւմտեան կողմը, եւ Առետտ
աւանէն՝ Վանայ ծովուն արեւելեան ափին հիւսի-
սակողմը՝ Մակուի, Հացիւնի, Ազատ գետին եւ
Գառնի աւանին վրայէն մինչեւ Հուրազգանի վերին
ընթացքը. այսինքն՝ Հռոմէ իւր արդէն գրաւած

1904, էջ 23): Ցարակոյս չկայ որ նոյն ժողովքին մէջ ու-
րիշ ստորագրութեան մը մէջ ղթաւիճ, որ Դ. Յուստինիա-
նիայի կը փոքրերէր. Դ. Հայոց մաս համարուած է: Այս
բաժնը Գեղեցիկ մէկնեւ Գուգէ ենթացրելով թէ նոյն ատեն
Հաշտեանք, որուն մէջն էր ղթաւիճ, «կ'երեւայ թէ ... վար-
չական որ եւ իցէ պատճառի մը համար՝ Նիփրկերտու նա-
հանդին հետ (Մեծ Ծոփք եւ Աղձնիք) — Դ. Հայք միա-
ցուած էր (անդ էջ 27):

Բարձր Հայք եւ Դ. Հայք հայկական գաւառներուն վրայ ընդունեցաւ գեռ Տայքը, Այրարատը (առանց Դըւնոյ), Տուրուբերանն ու Աղձիքը, Թեւեռնա նաեւ Գուգարաց մեծ մասը, ըստ որում Վիրք, որուն կը վերաբերէր Գուգարք 387էն սկսեալ (տես էջ 34), մինչեւ՝ Տփղիս Հռովմայեցւոց անցաւ, այնպէս որ Պարսից ձեռքը մնացին միայն Մոկք, Կորդուք, Վասպուրական, Պարսկահայք, Դուինն ու շրջաքայքը, Սիւնիք, Փայտակարան եւ Աղուաններէն Պարսից անցած Ուտի եւ Արցախ նահանգները։ Թովհանու Կաթողիկոսի մէկ տեղը կը հաստատէ այս ըսուածը։ Թովհ. Կաթողիկոս նոյն տեղը կը պատմէ Թէ ինչպէս Մաւրիկ կայսրը հայկական գաւառներուն նոր բաժանում ըրաւ եւ ինչ անուն տուաւ անոնց, եւ անյիշատակ Թուով Փղքը Հայքը՝ իբր այսպիսի երկիր կը յիշէ՝ Դ. Հայք (Աղձնիքով), աշխարհն Կարնոյ (ընդարձակ մագը՝ = Բարձր Հայք), կողմն Բասենոյ (Այրարատայ մէջ) մինչեւ Ասորեստան (այսինքն՝ Տուրուբերան), Տայք եւ Դուին քաղաքի կողմը (Այրարատ)։ Այս տեղն է (Թովհ. Կթղ. էջ 40 եւ իբմէ առնելով Վարդան, Հաւաքումն Պատմ. էջ 59). «ՋԱՐՄԵՆԻՆ զայն, որ Առաջին Հայքն անուանիւր՝ Երկրորդ Հայք զնա Մօրիկ կոչեաց, յորում մայրաքաղաք է Սեւաստիա։ Իսկ զԿապադովկիա, յորում մայրաքաղաքն է Կեսարիա՝ եւ Երկրորդ Հայք նախ անուանիւր, կոչէ զնա Երրորդ Հայք եւ առնէ զնա Եպարբի։ Իսկ զՄելիտինէ, որ ունի զհամանուն իւր գաւառս՝¹ եւ եւ Երրորդ Հայք, կոչէ զնա Առաջին Հայք։ Իսկ զՊոնտոս, յորում մայրաքաղաք է Տրապիզոն՝ կոչէ զնա Մասն մեծ Հայոց. եւ զԶորրորդն կոչեցեալ Հայք, յորում մայրաքաղաք է Մարտիրոսացապոլիս,

¹ Այսինքն՝ առանց ասոնց. տես էջ 302։

² Կարգա՝ «գաւառն իւրդ ըստ Վարդանայ, Պատմ.

այսինքն՝ ներկերս, Յուստինիանուսիստ¹, զնա գրէ ի գիւտան աղբուհի: Դարձեալ զաշխարհն Կարնայ, յորում մայրաքաղաք է Թէոդոսուպոլիս՝ անուանէ զնա Մեծ մասն Մեծ Հայոց²: Եւ որ ի Մեծն Հայոց մասն ինչ մնացեալ էր ի ձեռս Հռոմոնց կողմանց անտի ի Բասենայ մինչեւ ի սահմանս Ասորեստանի Մեծ Հայք³ զնա կոչէ. իսկ զկողմանս Ցայոց սահմանօք իւրովք հանդերձ՝ Խորագոյն Հայք, եւ զկողմն Դիկն քաղաքի՝ Ներքսագոյն⁴ Հայք: Այսպէս ամենեցունց սոցա փոփոխումն արարեալ Մօրկոյ՝ գրէ ի գիւտան աղբուհի, Այս ըսուածներուն մէջէն Ա. Հայոց եւ Կապպադովկիոյ վրայ ըսուածը սխալ է, վասն զի ոչ թէ Մաւրիկ է Ա. Հայոց այն մասն, որուն մէջն էր Սերաստիա, Բ. Հայք անուանողն, այլ իրմէ յառաջ Յուստինիանոս (տես էջ 38). Կապպադովկիա ոչ Բ. Հայք անուանուած է երբեք, եւ ոչ ալ Գ. Հայք. նմանապէս Գ. Հայոց վրայ ըսուածն ալ անորոշ է, վասն զի երկու Գ. Հայքերը (Գ. Հայք եւ Գ. Յուստինիանիա) իրարու հետ շփոթած են: Մէկալ ըսուածները ճիշտ են⁵:

¹ Յուստինիանուսիստ միայն հոս եւ Յովհ. Կաթողիկոսէն վարդանայ քով Պամ. էջ 59:

² Հմմտ. Գեղեցի, Georg. Cyp. LIX.

³ Հմմտ. Georg. Cyp. էջ 48:

⁴ Ըստ այսմ Յուքը լւ. Armenia profunda, Դըւնոյ կողմը՝ Armenia interior կոչուած պիտի ըլլայ: Այլապէ՛ Գեղեցի, որուն համեմատ՝ Յուք Armenia interior (հայ. ներքսագոյն), իսկ Դոււին Armenia profunda (հայ. սարսիկ) կոչուած ըլլալու է: Հոս կողմն Դըւնոյ ըսուածը Դըւնոյ արեւմտակողմը գտնուող երկիրն է, վասն զի բուն Դոււին քաղաքը պարսկական մնացած էր: Հմմտ. St. Guyard, Géogr. d'Aboulféda, Paris 1883, 2, 2. մաս էջ 150. Դոււին ներքսագոյն Հայոց մայրաքաղաքն է ըստ el-Azîzîի. Յուստինիանուս, ed. Shier, 221.

⁵ Հմմտ. Գեղեցի, Georg. Cyp. LVII-LIX. Յուստինիանուսէն ետքի ժամանակին համար հռոմէական կայսր Կոնստանտին Գ. Ներքսագոյն

Մաւրիկի եւ խոսրովու գաշնադրութեամբը որոշուած սահմանը մինչեւ Պարոնի պետութեան կործանումը մնաց՝ հակառակ ծագած ծանր փութորիկներու։ Թէպէտ խոսրով՝ Մաւրիկ կայսեր մահուընէն ետքը՝ 602ին իւր Հռովմայեցւոց տուած գաւառները ետ առաւ եւ նորանոր երկիրներ ալ գրաւեց, սակայն Հերակղ կայսրը (610 – 641) շատ մը պատերազմներու մէջ (624 – 628) Պարոնի յաղթեց, անոնց յափշտակած երկիրներն ետ թուաւ եւ 630ին Պարոնի հետ խաղաղութիւն բու 591ի՝ սահմանը՝ սահման հաստատելով։ Իսկ երբ Հերակղ 641ին մեռաւ, Արաբացիք՝ Պարոնի յաղթելէն ետքը՝ սկսան անընդհատ Հայաստան յարձակիլ ու զայն Հռովմայեցւոց ձեռքէն առնելու աշխատիլ։ Թէեւ 653ին Սոսանդին կայսրը անձամբ Վարին եկաւ, ուր հռովմ. բաժնին ամէն գաւառներուն հայերը կայսեր հաւատարմութիւն խոստացան, եւ Այրարատը Դուին մայրաքաղաքովը մէկտեղ գրաւեց, բայց կայսեր հայրենիք գառնալէն ետքը՝ Թեոդորոս Ռշտունի Արաբացիներն օգնութեան կանչեց, որ 654ին ամբողջ երկիրն բռնեցին եւ Յունաց հետ երկայն ատեն կռուելէ ետքը՝ զայն ամբողջապէս նուաճեցին։

Քաղաքական սահմաններու այս ամէն փոփոխութիւններն առանց ամենեւին նկատողութեան

գաւառ էին կ'ըսէր Գեղեր (Սիգն. Բիւզ. բանակաթեմիւրու էջ 21) Ա. Հոյտ (Մեղետինէ), Բ. Հոյտ (Սեբաստիա), Միշ Հոյտ, Դ. Հոյտ (Յուստինիանիա) Մարտիրոսաց քաղաքով եւ Դարայով եւ Աղձնիք, Մեծ Ծովք, Բաղաղացւոց կղերաւ գաւառներով, Դ. Յուստինիանիա (Երեւոյ Զօրբարդ Հոյտ) Դադիմայով, Արշամուշատով, Վթախով եւ Ծովք, Անձիտ եւն գաւառներով, Ներսիսի Հոյտ (Յոյք) եւ Ստրիկ Հոյտ (Դուին)։ Երկու վերջիններուն նկատմամբ տես նախորդ ծանօթութիւնը։

1 “Եւ սահման հաստատեցաւ նոյն՝ որ առ խոսրովու եւ Մաւրիկու հաստատեալ էր», Սեբ. էջ 101։

առնելու՝ Մովսիս Խորենացւոյ բազմիցս ընծայեալ եւ նոյնչափ անգամ հերքեալ Աշխարհագրութիւնը Հայաստանը ամբողջ տարածութեամբը կը հասկընայ եւ կը յիշէ 189 հայկական գաւառներու առնունները՝ նոյն գաւառները հետեւեալ 15 փոքր աշխարհներու ամփոփելով՝ Բարձր Հայք, Գ. Հայք, Աղձնիք, Տուրուբերան, Մոկք, Կորձէք, Պարսկահայք, Վասպուրական, Արցախ, Սիւնիք, Փայտակարան, Ուտի, Գուգարք, Տայք եւ Այրարատ։ Այս Աշխարհագրութիւնը քաղաքական յարաբերութեանց վրայ լոկ անբաւական ակնարկութեամբ մը կը գոհանայ. եւ երբ կ'ըսէ թէ Արցախ եւ Ուտի Աղուանից ձեռքն է, իսկ Գուգարք՝ Վրաց, եւ թէ Փայտակարան «այժմ» Ատրպատականի կը վերաբերի, ասով կը ցուցնէ թէ յայտնապէս իր հիմն է 387ի բաժանումը (էջ 34). իսկ «Գ. Հայք» բացատրութեամբ կը մասնէ թէ 536է վերջը գրուած է, եւ Մեծ Ծովքը (Նիփոկերոս) Աղձնեաց մաս համարելովը կը յայտնէ թէ 591էն ետքը կրնայ գրուած ըլլալ, ուստի ամէնէն կանուխ է. գարէն է այս Աշխարհագրութիւնը¹։

ՀԱՏԱԾ Բ.

Հայաստանի հին բնակչութիւնը։

Եթէ իրաւամբ ընդունելու ըլլանք որ Հայերը մարական պետութեան ատենները Հայաստան գաղթած են, ասկէ ինքնին կը հետեւի թէ ուրեմն երկրին նախկին բնակչութիւնն ու բնակչութեան լեզուն ոչ-հայկական էին։ Թէ այս այսպէս է, կը ցուցնեն խաղտեական սեպագրութիւնք։ Ըստ այսմ՝ խաղտեական եւ ասորեստանեայ բեւեռագրութեանց մեզ աւանդած տեղւոյ անուններն ալ ոչ-հայկական էին եւ չեն կրնար հայ լեզուի օգնութեամբը մեկնուիլ։ Ուստի այսպիսի անուն-

¹ Յիս վարը Հատած Գ. Յաւելուած Բ.։

ները, զ. օ. առուբերէն Ուրարտու, հայ. Այրարատ կամ առուր. Ինչիպի = հայ. Անիք, հայերէնով մեկնելու փորձերն ի յառաջագունէ անընդունելի են: Դարեհի ժամանակէն ալ, երբ արդէն հնդկագիտական Հայերը Հայաստան հաստատուած էին, հայութեան ուղղակի հետք մը մնացած չէ՝ մեզի, վասն զի Դարեհի արձանագրութեանց Արփնա եւ Արփնիյա անուններն ոչ-հայկական են եւ այս արձանագրութեանց մէջ յիշուած սակաւթիւ տեղւոյ անուններուն (զ. օ. Տիւր-հայաստանի մէջ ամբողջ մը, Բեհիստ. 2, 39) հայկական ծագում ունենալն ապացուցանելի եւ հաւանական չէ: Քսենոփոնի տուած տեղեկութենէն (տես էջ 13) կրնանք հետեւցնել թէ ասոր ատենը հայ բնակչութիւնը գէպ ի հարաւ առ առաւելն մինչեւ Կենտրիտես (Բոհաման-սու) կը հասնէր եւ վերջէն Կորդուք ըստած նահանգին բնակիչներն էին Կորդուացիք՝ ոչ-հայ ժողովուրդ մը, իսկ հիւսիսային կողմանէ Հայաստանն ու հայութիւնը Տայոցմէ, Բասեանցիներէ եւ խաղիբացիներէ՝ կը բաժնէր մերձաւորապէս վերին Երասխը: Երբ Զարիադրիս եւ Արտաշէս իրենց փոքրիկ թագաւորութիւնները՝ Ծովքն ու Այրարատն իրեն վերաբերող երկիրներով՝ մեծցուցին Մարերէն, Վրացիներէն, խաղիբացիներէն, Մոսինացիներէն, Կատառլիացիներէն եւ Ասորիներէն վերն էջ 16 յիշուած երկիրները յափշտակելով, անանկ գաւառներ ձեռք անցուցին, որոնց նկատմամբ կարելի է ըսել թէ ասոնց բնակչութիւնն օտարալեզու էր եւ ոչ-հայկական: Եթէ մեր այս ըսածն ուղիղ է, այն ատեն նոյն միջոցին Այրարատ. Տու-

1 Անձ ցուցնող յատուկ անուններէն մէկ կողմ թողլով Araxa- անունը, որ հայկական կը հնչէ (բայց հայ. արփայ բառը չէ). իսկ Dēdāršī- անունը պարսկերէն է:

2 Արշաւ. 4, 6:

բուբերան, Դ. Հայք՝ եւ Աղձնիք գաւառները միայն մեծ մասամբ հայացած էին, իսկ մէկալ գաւառներուն բնակչութիւնն օտար ցեղէ էր։ Աոոր հակառակ կ'ելլէ ի հարկէ Ստրաբոնին վերը յիշուած այն խօսքը թէ իր ատեն Հայաստանի բնակիչները համալեզու եղած ըլլան։ Բայց ինչպէս վերն էջ 28 տեսանք, այս խօսքն առանց եզանա-կաւորման չի կրնար ճիշտ ըլլալ։ Վասն զի չի կրնար երբեք հաւանական ըլլալ որ այս ուրիշ գաւառներն՝ Արտաշէսի եւ Ջարիագրիսի ձեռքը նուա-ճուելէն մինչեւ Սարաբոն եղած կարճ ժամանակա-միջոցին մէջ՝ բոլորովին հայացած ըլլան։ Ինչ-պէս պիտի տեսնենք, նոյն իսկ այն գաւառներէն ոմանց բնակչութիւնն, որ Քսենոփոնի ատեն ար-գէն Հայոց ձեռքն էին եւ ըստ այսմ ալ աւելի կանուխ հայացած, գեռ Սասանեանց ատեններն եւ աւելի ուշ ժամանակներ ալ օտարալեզու ցեղերէ պաշարուած էր։

Կիպերոսի՝ համոզումն այն է, որ Հայերն երբեք բնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմած չեն վերին Տիգրիսի վըայ գտնուող երկիրներուն մէջ (Ասորեստանցւոց Նաիրի, իսկ Յունաց եւ Հռովմայեցւոց Ծոփք, Աղձնիք եւ Կորդուք անուանած երկիրներուն մէջ), ուստի հոն՝ ուր նորագոյն ժամանակներս քրդերը կը բնակին, եւ հին ատեն ու միջին դարուն արեւմտակողմն Արա-մայեցիք կը բնակէին ու արեւելակողմն՝ Կորդուա-ցիք եւ Քուրդք։ Հոս էր Տմորիք, որ Արտաշիսի եւ Ջարիագրիսի ատեն Ասոր-ոց ձեռքէն առնուե-ցաւ (տես էջ 16, 21, 22)։ Այստեղ կը բնակէին Ասորիք քր. եպրք Դ. գարուն ըստ վկայութեան Դիոնիսիոս Պատրիարքի (յամն 706 = 395 քր.

1 Յեանագոյն բաժանման եւ անուանակոչութեան համաձայն։

2 MAWB. 1857. էջ 131; 1873. էջ 166; Alte Geographie էջ 75։ Բաց աստի Յոմաշէկ, Սասուն եւն էջ 7։

եպր. Ասեմանի քով 1, 249 ծան.)¹ Եփրատեն մինչեւ Կորդուաց սահմանը գտնուող երկիրներուն մէջ, որ «Ասորական» երկիր կը կոչուին: Դեռ Ժ. դարուն՝ ըստ վկայութեան Ասողկան (էջ 195)² այն երկիրը, որուն մէջ կը գտնուէին Նփրկերա, Ափթ եւ Ազրուն ամուր քաղաքները, «Գաշան Ասորաց», կը կոչուի: Ասողիկ էջ 268 կ'ըսէ թէ Արաբացւոց (Տաճիկ) Նփրկերտէ վանատուելէն ետքը՝ Հայ եւ Ասորի միայն կը բնակէր հոն: Թէ այս կողմերը բաց Ասորաց՝ Հայք ալ կը բնակէին, շատ հասկընալի է թէ նկատութեան առնուելը Հայոց երկայն-ժամանակեայ տիրապետութիւնը: Եւ երբ Ղազար Փարպեցի էջ 469) յայտնապէս Անձիա, Ծոփք եւ Հաշտանք գաւառներուն «հայ մարդիկ»ներուն վրայ կը խօսի³, ասով կ'ուզէ լոկ մատնանիշ ընել թէ քաղաքականապէս Հռոմայ վերաբերող այս գաւառներուն բնակչութեան մեծագոյն մասը հայ էր ազգաւ, եւ թէ մեծ համակրութիւն ունէր այս տեղերուն բնակչութիւնը՝ Պարսից իշխանութեան տակ մնացած Հայերուն: Կ'երեւայ թէ միայն Տիգրիսի հիւսիսային (եւ հարաւային) դաշտին մէջ կը բնակէին Ասորիք հոծ բազմութեամբ, իսկ հիւսիսային կողմանէ այս դաշտը պատող լեռներուն մէջ Հայոց հետ խառն այնպիսի օտարացեղ ժողովուրդներ կը բնակէին, որ ոչ հայ էին եւ ոչ արամայեցի: Կը տեսնենք որ ասորական տեղեկութեանց³ համաձայն Զ. դարուն Անձիա

1 «Ասորաց այն ամէն կողմերն աւերեցին, որ Արիդոս (Սաիոս) լեռան ստորոտը կը ձգին, այսինքն՝ Արզուն, Նփրկերա, Ափգ, Անձիա եւ Սամոսատ»:

2 «Առաքեալ ... առ հայ մարդիկ գաւառին Անձաա եւ Ծոփաց եւ Հաշտանից, եւ առեալ ի նոցանէ օգնականս որպէս յիւրոց ազգականաց»:

3 Nöldeke, ZDMG. 33, 163 եւ շար.: Ուրտացիք կը յիշուին Մեծ Ծոփաց եւ Անգեղաւան բնակիչներուն, Բարբաբոսաց, Հայոց եւ Հեթանոսաց, Կապպադովոցւոց եւ Ասորւոց հետ:

(ասոր. Hanzit) գաւառին մէջ՝ կը բնակին Ուր-տացիք՝, որ իրենց յատուկ լեզուն կը խօսին՝² Հայերէնէ եւ ասորերէնէ տարբեր. նոյնպէս Հայ-կական տեղեկութեանց համեմատ Ժ. զարուն մէջ՝ Ալէքսեաց ամէնէն հիւսիսային գաւառին՝ Յասնայ եւ ասոր սահմանակից եւ Տուրուբերանի վերաբերող խոյթ գաւառին մէջ լեռնական ժողովուրդ մը կը բնակէր, որ իւր յատուկ լեզուն ունէր: Արարացիք այս ժողովուրդն al-Artān կ'անուանեն³ (Nöldeke, ZDMG. 33,165, Տոմաշէկ, Սասուն եւն էջ 17):

1 Ասոր. Bēṯ Ortāyē 'երկիր Ուրտացաց', Josua Stylites ed. Wright, էջ 39, 9:

2 Ենէն զասոնք Ուրարտուի բնակիչներուն հետ կապակցութեան մէջ կը գնէ. տես Չաք. Հուս. ըսուած Եկեղցի. Պամ. էջ 339: Ըստ անապահով:

3 Ասոնք իրենց նստած տեղէն աւելելով կը բաժնուին Սանատիայի եւ Խո-թայի (Σανασουνίται եւ Χοθαΐται Georg. Cypr. էջ 48, արար. Սանատիա եւ Խո-թի-թայ), բայց նոյն սեռուներէ էին (Յամ. անդ 8-9): Թողման Արծրունի էջ 121 ասոնց վրայօք կ'ըսէ. "Վեպքի վերպեալք ի բնական հայրենի լեզուէն . . . յաղագս իրթնի եւ անհետազտելի խօսիցն եւ բարուցն կոչին Խու-թ (= արգելք, խարակ, ժայռ), յորոց անուն եւ լեռանն խոյթ անուանի: Եւ զիտեն զսաղմոսն զհին թարգմանեալն վարդապետացն Հայոց, զոր հանապաղ ի բերան ունին: Սորա են գաւազք Ասորոցն եւն: Այժմեան Հայերը հայ կը համարին այս ցեղերը, որոնց ծանօթ էին սաղմոսները հայ. հին թարգմանութեամբ, ու ասոնց լեզուն՝ հայկական գաւառաբարբառ մը: Այս կարծիքին դէմ կ'ելլէ ոչ միայն ասոնց ապեղլու կերպով, բարուք, զգեստով ու լեզուաւ Հայերէն տարբեր ըլլալը, այլ եւ ասոնց Արարացիներէն ու Յայերէն իրեւ տարբեր ժողովուրդ ըմբռնուած ըլլալը: Հմմտ. Գեորգ Վեպք. էջ 48." Են եւ բնակեալքն ի լեռինն Ցաւրոսի՝ առ ի կողաց լեռինն ժողովուրդք երկու, որ կոչին փն Խու-թեքք եւ փւան Սանատուկք: Ասոնց բրիտանեայ ընտելն ու հայերէն ազօթեմն ապացոյց չէ ասոնց հայազգի ըլլալուն եւ հայ գաւառաբարբառ խօսելուն: Ըստ Taylorի

Եթէ Ասորաց, Յունաց եւ Հայոց՝ հարաւ-
արեւմտեան Հայաստանի հին բնակչութեան վրայ
մեզի որովեցուցածն այս ամէնն է միայն, այն ատեն
զարմանալու չենք որ արեւելեան Հայաստանի վրայ
շատ աւելի նուազ եւ անստոյգ ծանօթութիւն
միայն ունինք, քանի որ Հայաստանի այս մասն
այնպէս հեռու է Ասորիներէն ու Յոյներէն: Հայ
հնագոյն պատմագիրները՝ իրենց ամբողջ մտա-
դրութիւնը քաղաքական եւ եկեղեցական դի-
պլոմատոց, ազնուականութեան եւ կղերականաց
վրայ կենդրոնացուցած ըլլալով՝ առ հասարակ
ռամիկ ժողովրդեան ու անոր յարաբերութեանցը
կարեւորութիւն չեն բնծայեր եւ խորին լռութիւն
կը պահեն անոր լեզուին ու ազգայնութեան
վրայ: Այս լռութիւնը մեզի իրաւունք չի տար
եզրահացընելու թէ հին ազգերէն մնացորդ մնա-
ցած չըլլայ, այլ կը ստիպէ զմեզ հետազոտելու
թէ արդեօք պատմագիրներուն քով անուղղակի
նշաններ չե՞ն գտնուիր, որոնցմով կարելի ըլլայ
ցուցընել թէ գէթ սահմանակից գաւառներու
մէջ Սասանեանց ատենները մասամբ ոչ-հայկական
բնակչութիւն մը գոյութիւն ունէր: Հայ պատ-
մագրաց ինչ ինչ տեղերը ինծի այնպէս երեւցան
թէ այս բանս կը ցուցընեն: Այս տեղերը քովէ
քով բերած եմ՝ «Հայերէն քերականութեանս»

(Travels in Kurdistan: JRGS. 35 [1865], p. 28) այսօր
Սասնոյ մէջ կը բնակին «Քրդերու պատերազմաւոր եւ
ըմբոս ցեղ մը, որ Բալէկի կը կոչուի. ասոնք ո՛չ մահ-
մետական են, ոչ քրիստոնէայ եւ ոչ քրդըլ-բաշ: Կ'երգնուն
յեկեղեցի, այլ ոչ երբեք ի մզկիթ, կամ կ'երգնուն
յԱստուած կամ ի մի ոք ի մարգարէից:»

1 Հմմտ. Եղիշ. էջ 10 «Հրովարտակ եհաս յաշ-
խարհն Հայոց ի Վրաց եւ Սղուանից եւ ի Լփնաց, ի
Ծօղէից եւ ի Կորդուաց, յԱղանեաց» եւն (ասոնք ամէնքը
քրիստոնէայ էին). էջ 39 «աշխարհին Հայոց, նոյնպէս եւ
Վրաց եւ Սղուանից եւ Լփնաց, Աղանեաց եւ Կորդուաց

Քջ Էջ 519: Այնտեղ Հայոց երկիրն ու Հայ ժողովուրդը՝ Վրաց, Աղուանից ու Լիկնաց երկրին ու Կորդուաց, Աղձնեաց եւն հետ կը յիշուի ու առնոց՝ կը զանազանուի. այնպէս որ մարդ կը միտէ ընդունելու թէ Կորդուացիք ու Աղձնիքցիք այնպէս տարբեր ըլլան Հայոցմէ, ինչպէս որ տարբեր էին Վիրք եւ Աղուանք: Բայց նկատելով որ Եղիշէ Հայոց՝ 450—451 տարին Պարսից գէմ մղած պատերազմը կը նկարագրէ, նոյնպէս նկատելով որ Հայաստան նոյն ատեն արդէն բաժնուած ու կտոր կտոր եղած էր, եւ Պարսիկ կուսակալին իշխանութեան տակ գտնուող բաժինը — եւ այս բաժինն ապստամբելուն վրայ է հոս խնդիրը — իր Քջը կ'ամփոփէր Տուրուբերան, Մակք (Եղ. 22, 90), Այրարատ, Տալք, Վասպուրական եւ Սիւնիք նահանգները, մէկ կողմանէ Հայագտանի եւ մէկալ կողմանէ Կորդուաց, Աղձնեաց եւ Հայաստանի մաս համարուող մէկալ նահանգներու մէջ գրուած զանազանութիւնը կամ բաժանումը կրնայ մեկնուիլ՝ առանց անոնց ազգաւ տարբեր ըլլալն ընդունելու: Աւելի կարեւոր է Մովսիսի Խորենացւոյ մէկ խօսքը: Խորենացի (Բ. ը, էջ 77) կը պատմէ որ Վաղարշակ Սիսակեան անէն կողմնակալ մը դրաւ «զեզերք հայկական խօսից», ասով Սիւնիքը կը դնէ հայկական լեզուի եզերքը կամ սահմանին վրայ: Տեսնելէն ետքը թէ ասանկ սահման մը կար Խորենացւոյ ատեն, պէտք ենք փնտռել թէ Սիւնիք այս սահմանէն ներս էր թէ գուրս: Նկատելով որ Պրոկոպիոս՝ Պարսից բանակին մէջ

եւ Երզնկէն եւ Դասան, (եւ Պարսից պետութեան մէկալ քրիստոնէից), էջ 72 «Ի Յմարիսն եւ Ի Կորդիսն, յԱրցաի եւ յԱղուանսն, Ի Վիրս եւ յաշխարհն խաղաեաց», Աղձնիքի համար անս Menander Prot. (Hist. graeci min. ed. Dindorf 2, 111) «Քրիստոնէայ էին Աղձնիքցիք»:

1 Bell. Pers. 1, էջ 74. «Կաւատ (488—531) Հռովմ. Հայաստան բանակ մը խաւրեց՝ բազկացած Պարսկահայերէ

գտնուող Սիւնեցիները Պարսկական Հայաստանի զինուորներէն անջատ կը յիշէ, թէեւ Սիւնիք նոյն ատեն պարսկական Հայաստանի մասն էր¹, նմանապէս նկատելով որ Զաքարիա Հռետորի բռնած Եկեղեցական պատմութիւնը (հրատ. Ahrens եւ Krüger 1899) էջ 253 յամեն 554/553 Հայերէն, Վերերէն, Աղուաններէն ետքը կը յիշէ “Երկիրն Սիսական” (սեպհական) լեզուաւ, հաւատացեալ ժողովուրդ մը, որոնց մէջ հեթանոսք ալ կը բնակին”, հաւանական կը գառնայ Սիւնեաց՝ լեզուաւ եւ ազգութեամբ Հայերէն աարբեր ազգ մ’եղած ըլլալը²։ Լաւագոյն կ’ընենք եթէ խորեանացոյ խօսքն այնպէս մը հասկընանք, որ լեզուաց սահմանը (հայերէնի եւ առաներէնի, այսինքն՝ աղուաններէնի մէջ) Սիւնիքէն դէպ արեւելք կը ձգէր, այնպէս որ Սիւնիք՝ ըստ լեզուին՝ Հայաստանի կը վերաբերէր. իսկ գալով Պրոկոպիոսի ըսածին, միտ գնելու է որ Տէկ իշխանի տակ միացած Սիւնեցիք՝ Հայաստանի պետական կազմին մէջ միշտ բաւական անկախ եւ յատուկ գիւղ մը գրաւած էին, եւ ասոր ապացոյց որ 571ին իրենց ուղեւորը Հայաստանէն բաժնուեցան։ Ինծի անանկ մը կ’երեւայ թէ այս ըմբռնումը չի կրնար խախտիլ Զաք. Հռետորի վկայութեամբը։ Տարակոյս չկայ որ Ը. գարու մէկ հայկական աւան-գութիւնը (Հ.Ք. էջ 518—519) Սիւնեաց լեզուն

եւ Սիւնեցիներէ, որ սահմանակից են Աւանաց³։ Աւանաց-ը Աղուանից կարգաւ, Marquart Eran. 122.

1 Նոյնէ վերջիւեալ տեղերը Սիւնիքը Հայաստանէն չ’անջատեր, վասն զի 450ին Հայաստանի մասն էր. իսկ ընդհակառակն Սերէոս (էջ 143 եւ 150) է. գարուն Սիւնիքը Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից երկրէն կը զանազանէ, ըստ որում 571 թուականէն սկսեալ Հայաստանէն բաժնուած էր եւ վարչական տեսակէտէ՝ Ուրապտականի հետ միացած։

2 Այսինքն՝ Սիւնիք։

3 Այսպէս Marquart, Eran. 121.

բուն հայերենէ կը զանազանէ. բայց այս աւանգուծութիւնն ալ պայծառ չէ: Աւանգուծեան համեմատ զանազանութիւն կը գրուի մէկ կողմանէ յիշերէրեայ եւ սորանի՛լ՝ գաւառականներու եւ մէկալ կողմանէ ելերականներու մէջ. վերջնոց կարգէն են Կորճայն (Կորճէքի = Կորդուէքի մէջ), Տայեցին (Տայոց մէջ), Խուլթայինը (Սասնոյ եւ Խուլթի մէջ, տե՛ս վերն էջ 55), Չորրորդ-հայեցին (Դ. Հայոց լեզուն. ասոր բնակչութեան խառն բլաւուն վրայ վերը խօսեցանք), Սպերացին (Սպերի մէջ ի Բարձր Հայո), Սիւնին (Սիւնեաց մէջ) եւ Արցախայինը (Արցախի մէջ): Եթէ այս բաժանումը հիմ ունի, — եւ հիմ ունենալը կ'ապացուցանէ խոյթի լեզուին յիշատակութիւնը, — այն ատեն ինդիո պէպք ենք ընել թէ արդեօք այս յիշուած լեզուները՝ Կորճայն եւն՝ հայ. գաւառաբարբառներ էին թէ նոյն երկիրներուն հին լեզուներուն մնացորդը: Քանի որ այս աւանգուծութիւնը միջերկրեայ եւ եզերական գաւառաբարբառներու մէջ խտիւր կը գնէ, եւ ո՛չ թէ հայերէնի եւ օտար լեզուի մէջ, ըստ ինքեան Կորճայ եւն ըսուածով, ըստ այսմ նաեւ Սիւնի ըսուածով՝ հայ. գաւառաբարբառ հասկընալու է, ինչպէս որ Հայերը կը հասկընան: Բայց եթէ վերը Խուլթի եւ Սասնոյ լեզուին համար իրաւամբ ըսինք որ ոչ-հայկական է, այն ատեն այս աւանգուծութիւնն ըստ բաւականի ոտայդ եւ պայծապ չենք կրնար համարիլ վճռելու

1 Միջերկրեայ գաւառաբարբառ ըսելով կը հասկընամ Յուսիսեւրոպայի, Այրարատայ եւ Վասպուրականի գաւառականները. իսկ Ոստանիկով՝ Դուին մայրաքաղաքին գաւառականը:

2 Ինճիւնեան, Հնախօս. Գ. էջ 7: Այստեղ (Նոան. 5) Ագուլիսի զարմանալի աշխարհաբար գաւառաբարբառը Հին Սիւնեաց լեզուին շարունակութիւնը կը համարուի: Կորճուաց գաւառականին նկատմամբ՝ որ նոր պարս. Manóš անդ խնայի՞ն կ'ըսէր, տե՛ս IF. 12 Anzeig. էջ 47-49:

Թէ վերոյիշեալ եղերական լեզուները հայ. գաւառականներ էին թէ օտար լեզուներ:

Ինչպէս տեսանք, մատենագրական վկայու-
թեանց վրայ հիմնուելով՝ Հայաստանի հին բնակ-
չութեան նկատմամբ մինչեւ օրո կարելի չէ ապա-
հով կամ ստոյգ բան մ'ըսել. նմանապէս չենք
կրնար որեւիցէ եզրակացութիւն մը հանել այժ-
մեան մեծապէս փոփոխեալ յարաբերութիւններէն:
Ուստի՝ ստիպուած ենք առ այժմ՝ ենթադրու-
թեանց գիմել: Ես կ'ընդունիմ թէ Արտաշէսի եւ
Չարիագրիսի աստե՛ն հոծ հայութիւն մը կար Այրա-
րատայ եւ Տուրուբերանի մէջ, օտար տարրներով
խառն հայութիւն մը կար Դ. Հայոց եւ Աղձնեաց
մէջ, իսկ Բարձր Հայոց (Սպեր, Կարին, Դերջան,
Եկեղեաց եւ Անտիտաւրոսեան երկիր), Տայոց,
Գուգարաց, Փանիախի (Սիւնեաց ?), Արցախի,
Ուտոյ, Վասպուրականի՝, Փայտակարանի, Պարս-
կահայոց եւ Կորդուաց (Տմորիքն եւն ալ հետը)
բնակչութիւնն ոչ-հայկական էր: Կանուխ հայացան
Սիւնիք, Վասպուրական, Մոկք (?) եւ Բարձր
Հայք, մասամբ եւ մակերեւութաբար՝ Կորդուիք,
Արցախ, Ուտի, Գուգարք (հարաւակողմը) եւ
Տայք. իսկ ամենեւին չհայացան Պարսկահայք եւ
Փայտակարան: Մինչեւ Չ. գար Ուրտացիք իրենք
զիրենք պահեցին Դ. Հայոց մէջ, մինչեւ Ժ. գար՝
Ասորիք Մեծ Ծովաց մէջ, Խութեցիք եւ Սա-
սունցիք Խութի եւ Սասնոյ մէջ, Աւանցիք
(Աղուանք ?) Պարտաւայ կողմերը Ուտիի՝ մէջ,

1 Ներքեմի աստե՛ն դեռ հոս կը նստէին Մարգացիք,
որոնց անուամբն երկիրը Մարգաստան կոչուած է: Կոր-
բուղոն Արտաշատէն Ցարաւն չուած աստե՛ն՝ ասոնց երկրին
քովէն անցաւ. Ցակիւ. Ցարեգր. 14, 23-24:

2 Յէ՛ն Marquart, Eran. էջ 117 եւ վարը Հա՛ն. Գ.,
ԺԲ. — Բ. եւ յաջորդ գրքերու մատենագիրներէն յի-
շուած Սեւորդեաց ցեղը Ուտիի մէջ՝ հայկական կը համարին
Արաբացիք (Masudi, Prairies d'or 2, 75; Istachri Թրգմ.).

բայց հիմայ անհետացած են: Քրդերն, Թրքերն, Պարսիկներն ու Ռուսները դրաւեցին հայկական երկիրներն ու ցրուեցին հայ ժողովուրդը, որուն

Մարգան 1845, էջ 90): Հայք ալ Սեւորդեաց ազգը հայ. Սեւորդ (Յովհ. Կթղ. 71 — Վարդան, Հաւքմ. Պամ. 81) կամ Սեւ (Յովհ. Կթղ. 103) անունով նախնիէ կամ հաւե մը սերած կը համարին. եւ կ'ըսուի թէ ասոնք իրենց անունն անկէ առած ըլլան. ըստ այսմ ասոնց անունը պիտի նշանակէ «Որդիք Սեւի»: Բայց որովհետեւ հայ. բաղադրեալ բառերուն առաջին անգամայն մէջ սեւ («սեւ-բաւէն») նաեւ «սեւ» կը նշանակէ, ուստի անունն «սեւ որդիք» ալ մեկնուած է. Հմմտ. Կոնստ. ծիրանածին (Ճ. դար) de cerim. էջ 687. τοῦς γ' ἄρχοντας τῶν Σεβο-βοτίων (կարգա՝ Σεβορτιῶν) τῶν λεγομένων Μαῦρα ναιδία (գիշխանս Սեւորդեաց, որ Սեւ որդիք կը կոչուին): Masudi (եւ. Istachri (անդ) զասոնք Siyāvardiya (նպր. siyāh «սեւ» — հայ. սեւաւ, սեւ-) կ'անուանեն, իսկ Balāḍuri (էջ 203) եւ Ibn al Fakih (էջ 293) Sāvardiya կը կոչեն, եւ կ'երեւայ թէ այս վերջինս է անուանո սկզբնա-կան ձեւը, որմէ վերոյիշեալ անունները յառաջ եկած պիտի ըլլան՝ ռամկական ստուգաբանութեամբ կերպարանա-փոխուելով: Այս պարագայի մէջ՝ անունն ոչ-հայկական է, հաւանականօրէն նաեւ ասոնց ազգը, որ յարաբերաբար ուշ ասեն Ուտի դաղթած պիտի ըլլայ: Այս ազգին բնա-կավայրն էր ըստ Masudii (անդ)՝ Յփղիսէն վար՝ Կուր գետին վրայ գտնուող երկիրը, ըստ Istachrii (անդ) Պար-առաւայ կողմերը եւ Շամքար, ըստ Յովհ. Կթղ. ի (71 եւ 120)՝ Ուտի (Յուս [հայ. «Յուսքի» գիւղով], ըստ Ասողկան (181) եւ Վարդանայ (Աշխարհագր. 424)՝ Սանահին եւ Հաղթաւ վանքերուն կողմերը, ըստ Վարդանայ (Հաւքմ. Պամ. 92)՝ Յաւուշ գաւառ: Վարդան (90) կը յիշէ «ՊՅաշիր (Գու-դարաց մէջ) Սեւորդուովքն Չորդգետին» (իբր ժառանգու-թիւն Գագկայ) եւ (էջ 100) Խաշին, Գորոզ (Գորոզ) եւ Սեւորդիք գաւառները: Balāḍuriի քով (203) ասոնք Շամ-քարը կ'աւերեն: Ասոնց իշխանը Յովհ. Կթղ. ի քով (71) կը կոչուի Սաեփանոս Կոն: (Հմմտ. ասոնց վրայօք հիմայ Marquart, Osteurop. und ostas. Streifzüge, 36—39. ըստ այսմ Կոստ. ծիրանածին կայսեր քով Σαβάρτοι ἄσφαλοι

օտար տարրներով իրարմէ բաժնուած մասունքները ցիր ու ցան եղած են՝ առաջակողմեան Ասիա եւ արեւմտեան Եւրոպա: Այս ժողովուրդը նախ Լեհացիներուն, ապա Հրէից բախտին բախտակից եղաւ:

ՀԱՏԱԾ Գ.

Հայկական նահանգներուն անունները:

Ասորեստանցւոց յիշած Նաիրեան երկիրները, որ վերջէն մեծ մասամբ Հայոց պետութեան մասը կազմեցին, այնպէս բազմաթիւ են (Շար. 9), որ ստիպուած ենք ընդունելու թէ անոնցմէ ամէն մէկն առանձին առանձին՝ փոքրիկ գաւառակ մըն էր լոկ (ինչպէս զ. օր. Ինդիտի = Անձիտ), եւ ոչ թէ շատ մը գաւառներէ բաղկացած նահանգ մը. իսկ Ուրարտու իւր մէջը կը բովանդակէր լայնածաւալ երկիրներ՝ փոքրիկ գաւառակներէ բաղկացած: Դրժ-բախտաբար այս փոքրիկ գաւառակներն արձանագրութեանց մէջ հազիւ կը յիշուին, ինչպէս որ Արմինայի (Արմանիյայի) գաւառներն ալ հին-պարսկական սեպագրութեանց մէջ չեն յիշուիր անուամբ: Ստրաբոնի յիշած անունները՝ վերջէն մասամբ յերեւան կ'ենլին իբրեւ գաւառի անուն, զ. օր. So-phene (= Տոփե), Karenitis (= Կարին), Der-xene (= Դերջան), Akilisene (= Եկեղեաց), Tamoritis (= Տմորիք), Xorzene (= Կաղարջք),

անուանուածները հունդարական ցեղ մըն են, որ Ը. դարուն Հայաստան գաղթեց: Եւան. գրուած՝ աղագրութեան միջոցին:)

1 Հայոց մը օրերը ցրուելուն եւ տարածուելուն վրայ անս Gelzerի Armenien յօդուածն է Real-Encyclop. f. Theologie und Kirche էջ 90-91. [Տէս ասոր հայ թարգմանութիւնը Համառօտ Պատմ. Հայոց ըստ Պրոֆ. Հ. Գեյցերի, Թրդմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմբեր, Վիեննա 1897, էջ 89-93.]

մասամբ ալ մեր գիմարը կ'ելլեն իրեւ նահանգի անուն, զ. օր. *ή Κασπιανή* (= վերջէն փայտակարան ըստեալ նահանգը), *ή Βασοροπέδα* (= Վասպուրական), *ή παρώρεια τοῦ Παρσάδρου* (= Տայք), *ή Γωγαρηγή* (= Գուգարք), թէեւ Սորաբոն ասոնց գաւառ կամ նահանգ ըլլալը չի զտնազաներ, այլ (528) *αὐλῶνες* (ձոր, հովիտ) կամ *ἐπαρχίαι* (գաւառ) կը կոչէ զասոնք կամ այս բաւերէն եւ ոչ մին կը գնէ անոնց քով: Յոյն եւ հռոմայեցի հեղինակները վերջէն շատ անգամ առանց գաւառի եւ նահանգի մէջ զանազանութիւն գնելու կը յիշեն Ծոփքն ու Կորգուքը, որ Տիգրան Բ. ի օրովը գեռ անկախ թագաւորութիւն մըն էր. աւելի ուշ ժամանակ (297ին)՝ *Ingilene* (= Անգեղ տուն), Ծոփքը, *Arzanene* (Աղձնիք՝ Արծն գաւառով), Կորգուքն եւ Ծաւգէքը, յետոյ (363ին) անդրտիգրիսեան Աղձնիք, Մոկք, Ծաւգէք, Ռէիմնա եւ Կորգուիք երկիրներն, որ Պարսից Շապուհ թագաւորին անցան: Այս Շապուհին ատենները կ'իյնան այն գէպքերը, զորոնք Հայոց ամենէն հին պատմագիրը՝ Փաւստոս Բուզանդ (էջ 159) կը պատմէ, այսինքն Հայոց Արշակ թագաւորէն (իշխած՝ մինչեւ 367) այն երկիրներուն բաժնուիլը, զորոնք վերջէն Մուշեղ սպարապետը՝ Պապայ (367—374) օրովն ետ առած է կ'ըսուի (Փաւստ. էջ 208—212): Փաւստոսի այս պատմածն՝ որ նոյն հայկական երկիրները կրկին անգամ կը թուէ, անոր համար կարեւոր է, վասն զի նոյն երկիրներուն բաժանումն ու անուանակոչութիւնները մասամբ միայն կը նոյնանան այն բաժանման հետ, զոր գիտենք խորենացոյ Աշխարհադրութենէն, եւ ի մէջ այլոց կ'ապացուցանէ նաեւ թէ խոր. Աշխարհադրութիւնը շատ ուշ ժամանակէ է: Ըստ Փաւստոսի հետեւեալ երկիրներն էին բաժնուողները կամ զատուողները եւ վերջէն միւս անգամ նուաճուողները. 1. Երկիրն Աղձնեաց եւ

աշխարհն Նորիական (159, 209, 211), Մահեր տունը, Նիհորականն եւ Դասն (159). 2. Գուգարը (159, 211) եւ աշխարհն Վրաց (211). 3. Ձոր, Կողբ, Գարգմանաձոր եւ շրջակայ գաւառները (159) = Ուտի, Շակաշէն, Ձորն Գարգմանայ, Կողթ եւ այլ շրջակայ գաւառք (210). 4. ամուր գաւառն Արձախայ¹ (159) = Երկիրն Արձախայ (210). 5. ամուր գաւառն Տմորեաց, ամուր աշխարհն Կորդեաց եւ գաւառն Կորդուաց (159) = զայս գաւառս... Կորդուս եւ զԿորդիս եւ զՏմորիս (209). 6. տուն² Թագաւորին Հայոց որ յԱտրպատականին էր³, զոր Պարսից արքան ժամանակաւ Արշակին պարգեւած էր (124, 160, 208). 7. ամուր աշխարհն Մարաց (160, 209). 8. աշխարհն Կարբից (160) = աշխարհն Պարսից եւ Փայտակարան քաղաք (210). 9. Անձիտ եւ Մեծ Ծոփք (160) = Մեծ Ծոփք, Անգեղ-տուն, որ «Ոստան արքունի լեւալ էր վաղ վաղ», գաւառն Անձտայ եւ Կողմանք «գաւառացն այնոցիկ որ շուրջ էին զնովալ», (212), իսկ «Միջնաշխարհն ձնացեալքն⁴ յերկուացան յարքայէն, եւ ոչ կամէին լսել Թագաւորին իւրեանց»:

Այստեղ Փաւստոս⁵ Թէեւ Աղձնիք, Գուգարը եւ Արցախ նահանգները կը յիշէ, սակայն Դ. Հայք նահանգին տեղ, որ վերջէն՝ 536ին՝ կազմուեցաւ Մեծ ու Շահունաց Ծոփքերէն, Անձիտէ,

1 Սովորական գործածական Արցախ ձեւին տեղ Փաւստ. կը գործածէ Արձախ (գաւառական) ձեւը:

2 Ցաւ շատ անգամ «Երկիր, աշխարհ» իմաստով կը գործածուի:

3 Էջ 124 «զմեծ տունն — յԱտրպատական աշխարհին», էջ 160 «ձեռն իշխանութեան տանն Հայոց Թագաւորին, որ էր զԱտրպատական աշխարհաւն», էջ 208 «զտուն Թագաւորին Հայոց որ յԱտրպատականին էր»:

4 Հմմտ. Փաւստ. էջ 143 «զայր հասանէր ի Քլն-աշխարհն Հայոց ի գաւառն Այրարատու»:

Անդեղ տանէ, Հաշտեանքէ եւ Բալասանօվտէ, կը յիշէ Մեծ Ծաղիքն, Անդեղ տունն, Անձիտն ու շրջակայքը. Կործէք նահանգին տեղ, զոր ուրիշ տեղ գաւառ կ'անուանէ, կը յիշէ Կորգուք, Կորգիք եւ Խոր. Աշխարհագրութեան այլ եւս անծանօթ Տմբիք գաւառները. Փայտակարան նահանգի տեղ կը յիշէ Կազրից (Կազպից) կամ Պարսից աշխարհը՝ Փայտակարան քաղաքով. փոխանակ Ուտի նահանգին՝ իբրեւ Աղուանից մաս կը յիշէ՝ Ուտի, Շակաշէն, Գարգման գաւառներն ու շրջակայքը, եւ ասոնց կարգէն կը համարի Կողթն, որ վերջէն Արցախի կը վերաբերի, իսկ Գուգարքէն անշատ կը յիշէ Չոր եւ Կողք գաւառները, որ վերջէն Գուգարաց կը վերաբերին։ Այս բոլորներէն կը հետեւի որ Փաւստոսի ոչ ծանօթ էր եւ ոչ ծանօթ կրնար ըլլալ Դ. Հայք անունը. նմանապէս իրեն ծանօթ չէին Կործէք, Փայտակարան, Ուտի եւ Պարսկահայք նահանգանուններն եւ ոչ ալ ծանօթ էր՝ վերջէն այս նահանգներուն մասը կազմող գաւառներն իւր մէջն ամփոփող ուրիշ անուն մը. Փաւստոսի աստեւ Հայոց մէջ կային անուններ մեծ երկիրներու, որոնք բնականաբար փոքրագոյն երկիրներու կը բաժնուէին, եւ կային անուններ փոքրագոյն երկիրներու — գաւառներու —, որոնք սակայն ինքնակաց էին եւ ուրիշ անուններու հետ Բէլանուան տակ չէին ամփոփուիր, այսպէս էին ի մասնաւորի Կենդրոնական Հայաստանի գաւառները, մինչեւ որ վերջապէս այն բաժանումը տեղի ունեցաւ, զոր մեզ կը սորվեցընէ Խորենացույ բոլած Աշխարհագրութիւնը։ Այս բաժանումը 591է ետքը տեղի ունեցած կրնայ ըլլալ։ Հայերէն լեզուին՝ այս աշխարհագրութենէն յառաջ ծանօթ չէր ոչ մեր Provinz (= նահանգ) անուանածն եւ ոչ ալ Kanton (= գաւառ) անուանածն, այլ լոկ Գաւառ անունը։ Մեզի Գաւառ բառին գիմարը Kanton դնելու իրաւունքը կու տան ըստ ինքեան շատ յետ-

նազդոյն մատենագիրները, որ Խորենացւոյ Աշխարհադրութեան ազդեցութիւնը կրած են, վասն զի այս աշխարհադրութիւնն է որ Կառնոն Kantonի իմաստով կը գործածէ եւ դիտակցօրէն գաւառը կը զանազանէ՝ «աշխարհ» են (Տրտ. Սիւքր. 29 եւ շար.) կամ «փոքր աշխարհ» են (Տրտ. 1865, 607), որոնցմով մեր Provinz (առ նահանգ) բառը կը հասկընայ: Այն պատմագիրներն, որ այս աշխարհադրութենէն յառաջ են, ինչպէս Փաւստոս, Կորիւն, Ագաթանգեղոս, Եղիշէ եւ Ղազար, ամենեւին զանազանութիւն չեն գնէր նահանգի եւ գաւառի մէջ. այն ամէն երկիրներն, որոնց վրայ կը խօսին, գրեթէ առ հասարակ «գաւառ» կ'անուանեն, ըլլայ խօսքը պարզ գաւառի մը վրայ (Ղ. օր. Եկեղեցաց գաւառ՝ վերջէն Բարձր Հայք անուանուած նահանգին մէջ, Փաւստ. 38, 219), ըլլայ՝ շատ մը գաւառներէ բաղկացած նահանգի մը վրայ (Ղ. օր. գաւառն Աղձնեաց Փաւստ. 38), վասն զի միայն այս մէկ գաւառ բառն ունէին՝ այս երկու գաղափարներն արտայայտելու: Թէեւ «գաւառ» բառէն զտա՝ աշխարհ կամ երկիր բառն ալ կը գործածուի, սակայն այս երկուքէն ամէն մէկն ընդհանուր իմաստ մ'ունի, այնպէս որ թէ գաւառ (առ Kanton) (Ղ. օր. Կորդիք Փաւստ. 159) եւ թէ նահանգ (Ղ. օր. Ատրպատական Փաւստ. 124) կամ աւելի մեծ երկիր մը (Ղ. օր. Հայաստան, Պարսկաստան եւն) կրնայ ցուցնել: Առի ապացոյց մըն է, որ հնագոյն ժամանակները Հայաստանը

1 Ինքնին իւր Ստորագրութիւն չին Հայաստանայց (առ ՀՀ. այս համառօտութեամբ պիտի յիշատակենք այսուհետեւ այս գիրքը) գործոյն մէջ նահանգի բառը կը գործածէ ասոր տեղ: Գեթ հնագոյն մատենագրութեան մէջ՝ նահանգ բառն ալ Provinz չի նշանակեր՝ գաւառ (առ Kanton) բառէն տարբերելով: — Թարգմանութեան մէջ՝ մենք սովորականին հետեւելով նահանգ — Provinz եւ գաւառ — Kanton պիտի գործածենք:

նահանգներու եւ գաւառներու չէր բաժնուեր: Տարակոյս չկայ որ երկիրը գաւառներու բաժնուած էր եւ անուանեան ալ շատ հին են եւ մասամբ խաղաղական կամ նախախաղաղական ժամանակէ, սակայն այս գաւառներուն 15 նահանգի ամփոփուիլը յեանազոյն ատենէ է, այս ինքն՝ Յուստինիանոս եւ Մաւրիկիոս կայսերաց գաւառական կազմաւորութեանց ատենէն, թէեւ նահանգներուն տրուած անունները մեծաւ մասամբ շատ հին են:

Անուններն առանձին առանձին:

Ա. Բարձր Հոյ+ նահանգը:

“Առաջին աշխարհ Բարձր Հոյ+, այսինքն կարնոյ քաղաք», ԽԱՍ.* 29, “որ է կողմն կարնոյ», ԽԱՎ.* 607: Բարձր Հայք անունը շատ կը պատշաճի այս նահանգին, վասն զի է “բարձր ոչ միայն քան զՀայք, այլ եւ քան զամենայն երկիր, վասն որոյ կատար երկրի կոչեցին զնա, զի ի չորս կողմ աշխարհի ջուր արձակէ. զի բոլեւ չորս գետս զօրեղս, զԵփրատ՝ յարեւմուտ, եւ զԵւֆրատ՝ յարեւելս, զԿայլ (Δύχος)՝ ի հարաւ, զԱլֆախ՝ որ է Վահ՝ ի հիւսիս», ԽԱՍ. 29—30 (հմտ. ԽԱՎ. 607): Խորենացոյ Աշխարհագրութենէն յառաջ երբեք Բարձր Հայք անունը չի յիշուիր, թէեւ այս նահանգին գաւառները հնազոյն պատմագիրներու քով օկսեալ փառառոտէն՝ ստեղ կը յիշուին: Նմանապէս ոչ խորենացոյ, ոչ Սեբեոսի, որ էջ 139 Դ. Հայք նահանգն եւ Բարձր Հայոց հինգ գաւառները յա-

* ԽԱՍ. համառոտութեամբ այսուհետեւ կը հասկոնանք “Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացոյ», հրտ. Սիւքրեան, Վենետ. 1881, — ԽԱՎ. համառոտութեամբ՝ “Խորենացոյ Մատենագրութիւնք», տպ. Վենետ. 1865, Աշխարհացոյց էջ 585-616: Ժ. Թ.

1 Յուն. * Αχαμυς եւ Βόας, Հայ. Ճորտ, ան Դ. Հած. ԺԴ.:

նուանէ կը յիշէ, եւ ոչ ալ Յովհ. Վթղ. ի քով կը յիշուի. Յովհ. Վթղ. էջ 40 (տե՛ս վերն էջ 49) այս նահանգը կ'անուանէ «Աշխարհն կարնայ, յորում մայրաքաղաք է Թէոգոսուպոլիս». եւ մինչեւ անգամ Խորենացւոյ Աշխարհագրութիւնն՝ երկու խմբագրութեանց մէջ ալ հարկաւոր կը համարի «Բարձր Հայք», անսովորական անունը՝ «Կողմն կարնոյ», յաւելուածով մեկնել: Խորենացւոյ Աշխարհագրութեանէն գուրս Բարձր Հայք անունը՝ մէկ անգամ միայն Բարձր Հայ ձեւով կը գտնեմ Ստեփ. Օրբէլեանի քով, Ողբ (յամէ 1299) ըստ Ինճիճ. ՀՀ. էջ 28 Ծան.:

Այս նահանգին կարին, Դերջան եւ Եկեղեց գաւառներն եւ Անտիպատրոսի քով գտնուող երկիրն՝ ըստ Սարգսոնի՝ Արտաշէսի եւ Ջարիազարիտի օրալը Խաղերացւոց, Մոսիւնացւոց եւ Կապառօնացւոց ձեռքէն առնուելով՝ Հայաստանի հետ միացուեցան: Հայաստանի 387ի բաժանմանն արեւմտոնք մնացին. Հռովմէն կախում ունեցող Արշակ Թագաւորին բաժնին մէջ եւ իբր 390ին՝ Արշակի մահուանէն ետքը՝ նմանապէս Հռովմէն Ժնցոյն իբր Մեծ Հայք (Armenia magna)՝ Հայաստանի կոմէիշխանին տակ: Արշակէն քանի մ'երկիրներ (Հաշտիանք, Բալասանիտ) առնուելով՝ ուղղակի հռովմէական երկրին (297էն ի վեր հռովմէական եղած Ծոփք, Անձիտ, Անգեղ արւն եւ Մեծ Ծոփք գաղառներուն) հետ միացուած էին (տե՛ս էջ 30-31 եւ 39 Ծան.): 528ին՝ Յուստինիանոսի արտէն՝ իրենց վերցուելով՝ զօրապետ մը գրուեցաւ տեղն եւ զօ-

ւ Հռովմայ (Կարին՝ Բարձր Հայոց մէջ) եւ Պարսից (Բասեն՝ Այրարատայ մէջ) սահմանը կը նշանակուի Ե. գաղուն ըստ Ղազ. Փարպ. (էջ 414) Դ. գիւղով, այժմ Toui (Tui)՝ Կարնոյ հիւսիս-արեւելեան կողմը՝ Կիւերտի աշխարհացուցին վայ: Ինճիճեան Նոր Հայ. էջ 90 կը յիշէ Մեծ Յու եւ Փաքր Յու գիւղերը՝ իրարմ քիչ մը հեռու Ղարաբաղը լեռան ստորոտը — հին Հայ. Դու եւ Պիլփրոս:

բապետին իշխանութեանը տակ դրուեցաւ խորձենոյ Արտաղեսոն քաղաքը նստող գուքս մը. մեծ Հայոց մէջ քաղաքական վարչութիւն մը հաստատուեցաւ՝ գլուխ ունենալով գահերէց մը իբր կուսակալ եւ 536ին մեծ Հայքը հռովմեական մէկալ գաւառներուն հետ միացուելով՝ կազմուեցաւ Ա. Հայք գաւառը՝ անթիհիւպատոսի մը իշխանութեան տակ (էջ 39—40): Մաւրիկիոսի ատեն՝ 591էն ետքը՝ հայկական գաւառներու նոր կազմաւորութեան միջոցին՝ «աշխարհն Կարնայ, յորում մայրաքաղաք է Թէոփոսուպոլիս» (յառաջ՝ մեծ Հայք) կը կոչուի Մեծ մասն Մեծ Հայոց, եւ Պաղնատուն, խորձեան եւ Մզուր = Մնձուր գաւառները անկէ բաժնուելով՝ կը միանան Դ. Հայոց հետ (էջ 47): Առաջին անգամ խորենացւոյ Աշխարհադրութիւնն է որ այս նահանգին՝ Բարձր Հայքն անունը կու տայ եւ Մնձուրն անոր 9 գաւառներուն կարգը կը դասէ: Թայտնապէս կը տեսնուի որ Բարձր Հայք անունը կազմուած է՝ սահմանակից «Չորրորդ Հայք», եւ «խորագոյն Հայք» — գէթ այսպէս կոչուած է Տայք Մաւրիկիոսէ (էջ 49) — գաւառներուն անուանց նմանութեամբ, բայց՝ որչափ ալ վայելչօրէն կազմուած ըլլայ, չկրցաւ անհետացնել «Աշխարհն Կարնայ» հին անունը, զոր դեռ Ժ. դարուն Յովհ. Նիթղ. կը գործածէ «Բարձր Հայք» անունն տեղ:

Բ. ՉՐՐՐՐԴ ԼԱՅԻ ԶԵՆՈՒՄ:

Երկրորդ նահանգն է Չորրորդ Լայի, «որ է Ծոփաց կողմն, յերի Բարձր Հայոց» եւ «Մելիտինէ քաղաքաւ սահմանի ըստ մօրից, եւ ըստ հարաւոյ՝ Միջագետովք, եւ ըստ ելից Տարաւնով» ԽԱՍ. 30: «Որ է Ծոփաց կողմն» յաւելուածը կը ցոյցընէ որ Ծոփք՝ ընդարձակ իմաստով՝՝ դեռ ժողովրդական անունն էր այս նահանգին՝ Չորրորդ Հայք անունն 536ին ի ձեռն Յուստինիանոսի մէջտեղ ելլելէն

1 Հմմտ. Ինճիք. ՀՀ. 47—48:

ետքն ալ: Յայտնի է որ Զորորդ Հայք անունը հայ մատենագրութեան մէջ 536 է ետքը միայն կրնայ յիշուած ըլլալ եւ առաջին անգամ ալ կը գտնուի խորենացոյ քով էջ 33 (Ա. Ժգ, ուր խօսքը առաջին, երկրորդ, երրորդ եւ չորրորդ Հայոց վրայ է), էջ 79 (Բ. Ը, «Ծովք ի չորրորդն կոչեցեալ Հայոց»), էջ 179 (Բ. Ղա, «Զորորդ կոչեցեալ Հայոց») եւ էջ 235 (Գ. Խդ): Նմանապէս կը գտնենք Սեբէոսի քով էջ 139 («չորք չորրորդն կոչեցեալ Հայոց»), Յովհ. Կթղ. ի քով էջ 40 (տես վերն էջ 48) եւ Ասողիկի քով էջ 144 եւ 263. Իսկ հնագոյն պատմագիրներու քով՝ Փաւստոսէն մինչեւ Ղազար՝ չենք գտներ. ասոնք եթէ ուզէին՝ դեռ նոյն ժամանակ իբր նահանգ չկերպաւորուած այս երկիրն անուանել, գաւառները մի առ մի կը յիշէին (Հմմտ. Փաւստ. 160, 212, Փարպ. 184) կամ կը ստիպուին՝ անորոշ կերպով «կողմն Ծովաց», ըսել՝ կարեւորագոյն գաւառին՝ անունովն: Արդէն դասական մատենագիրք ալ Ծովք անունը գործածած են անձուկ եւ ընդարձակ մտք՝ մէկ կամ երկու գաւառ կամ շատ մը գաւառներու գումարումը մատնանիշ ընելու համար¹:

«Ծովաց կողմն» ամէնէն հին ժամանակներէն սկսեալ՝ միշտ թոյլ կապ մ'ունէր լոկ՝ բուն Հայաստանի հետ: Ասորեստանցիք զանազանութիւն կը դնեն հիւսիսէն Ուրարտուի եւ Ուրարտուի հարաւակողմը՝ վերին Տիգրիսի վրայ գտնուող Նաիրի երկիրներուն մէջ: Նաիրեան երկիրներու ամէնէն արեւմտեանն էր Սո-դանի (Supani, Supāni). այս անուան մէջ Բելք² վերջէն Ծովք (Շա-

¹ Աւելի ճիշտ խօսելու համար՝ երկու էին Ծովք կողմը գաւառները, տես վարք:

² Հմմտ. Ստրաբոն 521 եւ 527՝ Ծովքը Ցաւրոս-Մասիսի եւ Անտիտաւրոսի մէջտեղն է:

³ Beiträge zur alten Geogr. u. Gesch. Vorderasiens, 1, էջ 50:

Հաւնեոց) ըստած հայկ. գաւառը (յն. Sophene) գտած է: Այս Սուպանի գաւառը Հատեանց կը վերաբերէր, զոր Ուրարտուի Մենուան եւ Արգիստիս թագաւորները առժամանակեայ կերպով գրաւած են: Դարեհի ատեն՝ արեւմտեան Հայաստանի հիւսիսակողմը կը բնակէին Հայք, հարաւակողմը՝ վերին Տիգրիսի վրայ Պակտիացիք (Հերոդոտոսի 13^ր սատրապութիւնը): Քսենոփոն՝ Կորդուաց արեւմտակողմը գտնուող տիգրիսեան երկրին բնակչացը վրայ տեղեկութիւն չի տար: Երբ Արտաշէս եւ Ջարիագրիս Հայաստանը մէջերնին բաժնեցին, առաջինն առաւ հիւսիս-արեւելեան բաժինն՝ «Արտաշատու շուրջը գտնուող երկիրը», իսկ երկրորդը՝ հարաւ-արեւմտեան բաժինն՝ այս է «Ծոփքն, Անձիան (տէս Դ. Հտժ. 15), Ոգոմանտիօն եւ ուրիշ քանի մը գաւառներ», ըստ այսմ՝ վերին Տիգրիսի վրայ գտնուող երկիրները: Տիգրան այս երկիրները հիւսիսային Հայաստանի հետ միացուց՝ Ջարիագրիսի սերունդէն Արտանէս Ծոփացիի գահընկէց ընելէն ետքը, բայց Պոմպէոսի հետ խաղաղութեան դաշինք դրած ատենը՝ զանոնք ետ տալու ստիպուեցաւ: Պոմպէոս Ծոփքն՝ ոչ թէ Տիգրան փոքրին տուաւ, ինչպէս իսկզբան կ'ուզէր, այլ (ըստ Ապպիանոսի) Արիոբարդան Կապպադովկացւոյն: Ներսէի ատեն Ծոփք՝ Հեմեսայի տնէն Սոհեմոս իշխանին անցաւ: 64ին Կորբուզոնի բանակները գրաւեցին՝ Ծոփաց արեւելեան մասը, որ

1 Ցէսէլ 28—29: Դիոն Կասիոսի եւ Եւտրոպիոսի բով աշխտեղ Մեծ Ծոփք է, եւ Դիոն Կասիոս կ'ըսէ թէ թագաւորական դանձերը Մեծ Ծոփաց մէջ էին: Վերջէն դանձերն ըստ Փաւստոսի էլ 142 Անգեղ տան Անգեղ ամրոցն էին եւ էլ 206՝ դրացի Մեծ Ծոփաց Բնաբեղ ամրոցը: Ցարակոյս չկայ որ վերը Ծոփք ընդարձակ մտք առնուելու է, որով իր մէջը կը բովանդակէր Ծոփքը, Մեծ Ծոփքն եւ այս երկուքին մէջտեղն եղած երկիրը:

2 Ջիստայի (Խարբերդի) մէջ Կորբուզոն 64ին ամրոց մը շինել տուած է. Մոմսէն, Պամ. Հռ. 5, 393:

Եփրատն ունէր իրեն սահմանակից: Վերելայ թէ Ագրիանոսի օրովը Կապպադովկիան Ծոփքը զինուորներով բռնեց ու կառավարեց (Güterbock էջ 31): Ծոփաց՝ Պարսից գերիշխանութեան տակ մտնելէն ետքը՝ ամբողջ երկիրն՝ այսինքն Ծոփք, Անձիա, Անգեղ տուն եւ Մեծ Ծոփք՝ 297ին Հռովմի անցաւ եւ 363ին ալ Հռովմին ձեռքը մնաց, երբ Աղձնիքէ մինչեւ Կորդուք եղած երկիրները նորէն Պարսից ինկան, որով՝ Մեծ Ծոփքն Աղձնիքէ բաժնող Նիմփիոսը սահման եղաւ Հռովմի եւ Պարսից մէջ: 387ին Հաշտեանք եւ Բալասնովիտ՝ Արշակ Թադաւորին բաժնէն հանուելով միացուեցան Ծոփաց, Անձառայ, Անգեղ տան եւ Մեծ Ծոփաց հետ (Հռովմայեցւոց՝ «Սատրապութեանց» կամ «աղգաց» հետ): Ասոնք քիչ ժամանակ հռովմ. Հայաստանի (Armenia magna) մնացած մասին հետ Հայաստանի կոմէսին՝ իշխանին իշխանութեանը տակ դրուեցան: 488ին սատրապներուն ժառանգաւոր յաջորդելու իրաւունքը, իսկ 528ին՝ Հայաստանի կոմէսին պաշտօնը վերցուելով՝ սատրապութեանց, մեծ Հայոց (Arm. magna) եւն համար՝ դրուեցաւ զօրապետ մը (Magister militum)՝ երկու դուքսով որ սատրապութեանց համար էին (տսոնց կայանն ըլլալով Մարտիրոսաց քաղաքն ու Կթաիծ): ասով սատրապները զինուորական իշխանութենէ զրկուեցան: Սատրապներուն իրենց իշխանութեանցը մէջ քաղաքական կառավարիչ ըլլալն ալ 536ին խափանուեցաւ, վասն զի սատրապութիւններէն նոր դաւառ մը՝ Դ. Հայք կազմուեցաւ հիւպատոսի աստիճանն օրէնցող դահերեցի՝ իբրեւ կուսակալի մը վարչութեան տակ, որով սատրապներուն պաշտօնն ու աստիճանն ընդ միշտ վերցաւ: 591է ետքը Մեծ Ծոփքը Դ. Հայքէն բաժնուելով՝ Աղձնեաց եւ Միջագետաց մէկ մասին հետ Վերին-Միջագետք գաւառը կազմեց, եւ ասոր տեղ՝ մեծ Հայքէն (վերջէն Բարձր Հայք ըսուածէն) Խորձեան, Պաղնա-

տուն եւ Մզուր գաւառները բաժնուեցան եւ Դ. Հայոց հետ միացուեցան: Ասով Դ. Հայքը՝ Գէորգ Կիարացոյ քով էջ 49՝ իր մէջը կը բովանդակէ Ծովք, Դեգիք, Գորեք (տես Դ. Հած. թիւ 16 եւ 17), Անձիա, Հաշտեանք, Բալասովիտ, Պաղնատուն, Խորձեան եւ Մզուր (Մնձուր) գաւառները: Հայկական աշխարհագրութիւնն ալ այս գաւառներն իւր «Դ. Հայք» նահանգին կուտայ, միայն Մզուրը (Մնձուրը) ասկէ բաժնելով եւ Բարձր Հայոց հետ միացընելով:

Գ. ԱՂՋԻՔ ԶԱՆԶԻՐ:

Երրորդ նահանգն է Աղձիք՝ «առ Տիգրիս գետով» ԽԱՎ. 607: «Աղձիք յեւեց կայ Միջագետաց, եւ հիւսիսեալ՝ առ Դկղաթով» (այսինքն՝ Տիգրիսի հիւսիսային եզերքը) ԽԱՍ. 30: Աղձիք անունը հին հայ պատմագիրներու քով շատ ստեպ կը գործածուի (չ. օր. «Տունն Աղձեաց» Փաւստ. 21, «գաւառն Աղձեաց» անդ. 38, 42, «Երկիրն Աղձեաց» անդ. 212, 221, «Իշխանն Աղձեաց» Ագաթ. 596 = ἄρχων Ἀλσεων յուն. Ագաթ. 68), իսկ անոր գաւառներուն անունը շատ ցանցառ: Որչափ կը տեսնեմ, Աղձիք միշտ նահանգի անուն է, եւ ոչ թէ անոր գաւառներէն միոյն անունը: Որովհետեւ Աղձիք անունն, որ յոքնակի միայն գործածուած կայ, երկիր կը ցուցընէ եւ *աղձիք եղակին չունի, ուստի գէթ պատմական ժամանակներուն մէջ կ'երեւայ թէ ժողովուրդի մը անուն համարուած չէ եւ կրնանք հին բնիկ երկրանուն համարիլ: Այս պարագային՝ հին նաիրեան երկիրներուն անուններուն մէջէն նմանահնչիւն անուն մը միտաւելու ենք: Իրօք ալ կը գտնենք ասուր. Աղի, խաղտ. Աղի անունը, զոր արդէն

1 Հմմտ. ԽԱՍ. 37 «Տիգրիս... թողու զհիւսիսեալ զԱղձիս Հայոց, որ է Արձն»:

բաւական ժամանակ մը յառաջ հայ. Աղյի՛ + ա-
նուան համազօր համարած են¹: Հիմայ խնդիր է
թէ այս հաւասարութիւնն աշխարհագրորէն հնա-
րաւոր է: Որչափ ալ, ինչպէս յառաջ կը կարծուէր,
Աղին նոյն չէ Ինզի, Ինզիտի = հայ. Անձիտրտուած
երկրին հետ, սակայն տարակոյս չկայ որ ասոնք
դրացի էին կամ Աղին, ինչպէս Բելք² կը համարի,
Անձիտի մէկ մասն էր (ըստ Բելքի՝ արեւելեան
մասը): Մեր ամէն գիտցածները նկատողութեան
առնելով³ տարակոյս չկայ որ հայ. Անձիտն Եփրա-
տայ (Մելիտինէի հանդէպ) եւ Տիգրիսի աղբիւր-
ներուն մէջտեղն է, իսկ հայ. Աղձնիքը՝ Քրիստոսէ
եղքն իբր 600ին՝ Կորդուաց եւ Չիբենէ-սուի
մէջտեղը՝ Մեծ Ծովաց Աղձնիքի հետ միացուելէն
ետքը. այնպէս որ նոյն միջոցներուն Անձիտի եւ
Աղձնեաց սահմաններն իրարու շատ մօտ էին, եթէ
Անձիտ մինչեւ Չիբենէ-սու կը հասներ: 591է ալ
յառաջ, երբ Մեծ Ծովքը դեռ Գ. Հայոց կը վե-
րաբերէր, Աղձնիք դէպ ի հարաւ-արեւելք թէեւ
կը հասներ մինչեւ Բատման-սու, սակայն դէպ ի
հիւսիս-արեւմուտք՝ Գ. Հաժ. ին Գ. գլխոյն մէջ
ըսուածին համեմատ՝ Մեծ Ծովքէն անդին եւ
Ըլըջա-սուէ դէպ ի հիւսիս թերեւս մինչեւ Չիբենէ-
սու կ'երկարէր, այնպէս որ կրնար Անձիտի կից
ըլլալ, եթէ Անգեղ տունն այս երկուքին հարաւ-
ային կողմը կ'իյնար: Ուստի՝ կարեւորութիւն չունի
Բելքի այն կարծիքը (Btrg. էջ 55) թէ Մեծ Ծովքը
363է յառաջ Աղձնեաց մաս եղած ըլլայ (ինչպէս
որ 591է ետքն եղած էր), վասն զի, բաց անկէ՝ որ

¹ Հմմտ. Hyvernāt, Du Caucase au golfe persique
էջ 530 «ստորեալանայ բնագիրներուն Ալլան, հայ հեղի-
նակներուն Աղյի՛ն»,

² Beiträge zur alten Geogr. und Gesch. Vorder-
asiens 2, էջ 75:

³ Հմմտ. Գեղեր Georg. Cypr. 178—180 եւ Վարը
Գ. Հաժ. Թիւ 15:

Հիմե զուրկ է այս կարծիքը, Պրոկոպիոս, զոր Բեւբ (Ritterի Erdkunde 11, 75 հետեւելով) իբր վկայ յառաջ կը բերէ ցուցնելու որ «Աղձնիք կը հասնէր մինչեւ Ամիդ Տիգրիսի վրայ եւ անկէ դէպ արեւմուտք Մեծ Ծոփք կը սկսէր», ասանկ բան չ'ըսեր: Եթէ այս ըսուածներով՝ Սաղմանասար Բ.ի արձանագրութեանց Ալզի անուն երկրին եւ Հայոց պետութեան վերջէն Աղձնիք ըսուած նահանգին մէջ աշխարհագրական առնչութիւն մը հնարաւոր համարուի, այն ատեն չի կրնար ուրաջուի Ալզի եւ Աղձնիք անուանց առնչութեան հնարաւորութիւնը: Ասով ի հարկէ ըսած չենք ըլլար՝ որ նոյն առնչութիւնն իրապէս ալ գոյութիւն ունեցած ըլլայ²:

Բնիկ Աղձնիք անուան տեղ օտարազգիք ըով ձեւ մը կը գործածեն, այսպէս՝ յուն. Ἀρζανηνή (Պրոկոպիոս եւ), լատ. Arzanena, Arzianena (Ամհ. 25, 7, 9, Եւտրոպիոս 6, 9. վերջինս Լիւիոսէ կ'առնու), ասոր. Arzūn կամ Arzūn (Gelzer, Georg. Cyp. 165), արաբ. Arzan³: Այս ձեւն իւր

1 Սախաւ կը կարծէ թէ Աղձնիք յառաջ Ծոփաց. մէկ մասն եղած ըլլայ եւ Աղձնիք անունն 363էն ետքն առած ըլլայ: Անհիմե է այս կարծիքն, որուն դէմ Բեւբ ալ կը կռուի անդ: Այս անունն Եւտրոպիոս-Լիւիոսէ անդին՝ մինչեւ Ղուկուղղոսի ատենները չի՞ հասնիր:

2 Տես Հիմայ նաեւ Lehmann, Deutsche Literaturz. 1903 սիւն 1170. Մարքարոս եւ Շանգա (տես վերն էջ 6-7) Աղձնիքը կամ անոր հիւսիսային մասը կը գտնեն՝ Ջիբեհէ-սուէն եւ Ըլլայէն անդին՝ բեւեալգիր արձանագրութեանց Շուպրիային մէջ:

3 Արզան՝ իբրեւ քաղաք (Նփրկերտէն 7 փարսաի հեռու) Ibn Chordādbēhī ըով էջ 96, 4; 215; 229. իբրեւ գաւառ՝ անդ 95, 7; 246, 3; Ibn Serapion JRAS. 27, 17 nahr ad ḏibad — wādī as-Sarbat Յոմաշէկ, Սասուն էջ 32 — Արզն-սու, Եգիպտոսէ-սու: Արզնի աւերակներուն վրայց ասա Yāqūt 1, 205, Taylor JRGS. 35 (1865) էջ 26 եւ Kiepert MAWB 1873 էջ 185, 211-212:

բին պատճառաւ հայ. Աղձնիքէն պէտք է անջատել եւ նոյնացընել հայ. Արշնի (Արձնի) հետ (տե՛ս Գ. Հտժ. Թ. 19), որ Աղձնեաց նահանգին այն գաւառին անունն է, որուն մէջն էր Արզն քաղաքը: Քանի մը դարէ ի վեր աւերակ դարձած այս քաղաքէն իւր անունն առած է յայտնապէս անոր շուրջը գտնուող երկիրն ի հարկէ քաղաքին ծաղկեալ միջոցին — Թէ՛ երկրացիներուն եւ Թէ՛ օտարազգիներուն քով (Արզն, Arzön, Arzanene): Օտարերկրացիք՝ նոյն անունն ի պահանջել հարկին եւ իրենց տեղագրական ծանօթութեանը հետեւելով՝ բուն գաւառին (հայ. Արզն գաւառին) սեփականած են կամ անոր սահմաններէն ալ անդին անցնելով՝ ամբողջ նահանգին (հայ. Աղձնեաց) վրայ տարածած են: Ուստի՝ հայ. Արզն (Արձն) եւ Աղձնիք անունները պէտք է լաւ իրարմէ տարբերել. եւ զասոնք՝ ՚ գրին լի փոխուած բլլալու (Արզն: Արձն: Աղձն: Աղձնիք) ենթադրութեամբ իրարու հետ նոյնացընելու փորձը պէտք է որ անյաջող նկատուի, որչափ ալ Աղձն՝ տարբերընթերցուածը գոյութիւն ունենայ: Սա ալ կայ որ Արզն քաղաքին անունը նախահայկական է, եթէ այս քաղաքս իրապէս ասորեստանեայ սեպագրութեանց մէջ յիշուած նաիրեան Արզանիա (Կիրխուի մէջ) քաղաքին հետ նոյն է² (տե՛ս էջ 7): Շատ զարմանալի երեւոյթ է որ Միջագետաց նկարագրութեան մէջ (ԽԱՍ. 37) «Աղձնիք Հայոց» բացատրութիւնն՝ «որ է Արձն»՝ յաւելուածով կը մեկնուի, վասն զի այս բանս հայկական տեսակէտէ չի կրնար ուղիղ համարուիլ: Բայց Հեղինակը, որ հոս Ասորական Միջագետաց վրայ կը խօսի՝ յենելով Պտղոմէոսի եւ իւր անձնական ծանօթութեանց կամ սեմական

¹ Ցե՛ս Գ. Հտժ. Թ. 19:

² Շանդա (Untersuchungen էջ 13) Arzanene (Աղձնիք) եւն անունը կը համեմատէ Ասորեստանցոց Arzanibiu լեռան հետ?:

աղբերաց՝ վրայ, կամք չունի Արզն գաւառն ու Աղձնիք նահանգն իրարու հետ նոյնացընելու, այլ իւր ըսել ուզածն այն է, թէ Տիգրիսի հարաւահողմը գտնուող սահմանակից երկիրը կից է այն երկրին, զոր օտարազգիք Արզն (ասոր. Arzōn, յուն. Arzanene) եւ Հայք Արփե կամ Արձն կ'անուանեն: Վասն զի Տիգրիս նոյն ատեն հարաւային սահմանն էր թէ Արզն գաւառին եւ թէ նոյն ատեն Աղձնիք նահանգին վերաբերող Արզն եւ Նիբիկերա (Մեծ Ծոփք) գաւառներուն:

Աղձնիք Զարիադրիսի պետութեան կը վերաբերէր: Երբ Տիգրան այս պետութիւնը ձեռք ձգեց, Աղձնիքն (ըստ Մարքարտի, Երանշ. 178) բգեաշխութիւն ըրաւ, որ այնուհետեւ բգեաշխի մը իշխանութեան տակ մնաց: Աղձնիքը՝ Քրիստոսէ ետքը 297ին Հռովմի անցաւ, 363ին Պարսից. եւ Պարսից ձեռքն ալ մնաց, մինչեւ որ 591ին հռովմէական եղաւ եւ Մեծ Ծոփաց եւ Միջագետաց սահմանակից մասին հետ միացուելով՝ վերին-Միջագետք (Առաջին Զորքորդ Հայք) գաւառը կազմեց¹:

Ասոր. Arzon = Arzanene է կը զանազանուի (ZDMG. 43, էջ 396, 10) Արզոնի Ոստանը (430ին)

¹ Այստեղ շատ մը արամէական եւ արաբական ձեւեր կը յիշե, այսպէս՝ Շէփուր լեռը (ասոր. *Šigār* Josua Stylites 51, 5, արաբ. *Šinjār* Balāḍuri 175, յուն. Σιγγάρας Պաղոմ. էջ 1001, լատ. *Singara* Ամփանոս), Հուլափնա քաղաքը (Հմմտ. Սեբ. 77, *Patrum Nicaenorum nomina* էջ 196 — ասոր. *Rēš'aimā*), Մարգի բերդը (այժմ՝ Մերսին), Տաւադդին (այժմ՝ *Tur 'abdin*) եւ Բլաբէր (ասոր. *Beš Zawdai*) գաւառները, Շափուրաֆ քաղաքը (ասոր. *šūqā rabbā* «ձեծ վաճառանոց» Մարքարտ, Երանշահ 160), Քաղիթի գետը, որ «այժմ կոչի Շիփիմա (արամ. *Šāḫēdēmā*) եւն: Հմմտ. Մարքարտ, Երանշ. 141 եւ շար:

² Յս. Ժերն էջ 46 եւ Աշխարհացոյցը Գեղերի քով Georg. Cypr.

կամ (էջ 403, 8) ‘Arzon d bēṯā d Ostān, բուլածն (553ին), որ իւր սեպհական եպիսկոպոսն ունէր¹: Հայ. Ուրաշք տե՛ս Զ. Հտծ. Ոստան անուան առկ: Թէ Արզոնի Ոստան բուլածով, որուն նկատմամբ լուսթիւն կը պահեն Հայք, ինչ հասկընալու է, ես ալ չեմ գիտեր:

Դ. Տարո-բերան նախնիք:

Չորրորդ նախնիքն է “Տարո-բերան որ է Տարաւն” “յեւթ Չորրորդ Հայոց” կամ “յերի Դ. Հայոց” խԱՍ. 29, 31 եւ խԱՎ. 607: Անունն՝ հայ մատենագրութեան հնագոյն եւ միջին ժամանակներուն մէջ երկու անգամ միայն կը հանդիպի, այսինքն խոր. Աշխարհագրութեան մէջ Տարո-բերան խԱՍ. 29, 31 եւ Տարո-բերան խԱՎ. 607 եւ Եղիշէի քով վենետ. տպգր. 1859 էջ 22 Տարո-բերան, Մոսկ. տպգր. 1892 էջ 32 Տարո-բերան, որուն փոխարէն՝ Ղազ. Փարպ. իւր պատմութեան համապատասխան տեղը էջ 125 (= էջ 139 տպգր. վենետ. 1891) Տարբերանի (Տարբերունոյ եպիսկոպոս) կարգացած է, զոր ինճիճեան ՀՀ. 193 ծան. ուղիղ ընթերցուածը կը համարի: Տարակոյո չկայ որ հնագոյն եւ միջին ժամանակներուն մէջ ալ Տարբերունի անունով գաւառ մը չի յիշուիր, թէ եւ աւելի ուշ ատեններ վարդան աշխարհագիրն այս անունով գաւառ մը կը յիշէ էջ 426. “Ասբերանի եւ Տարբերունի Բերկրի է” (վանայլճին հիւսիսային արեւելակողմը) եւ ԺԷ. գարուն Դաւրի-ժեցի պատմագիրը էջ 425 կ’ըսէ. հայրապետը “ի գաւառէն Տարբերունոյ մինչ ի քաղաքն յՈստան խաշալամով էր եկեալ”¹: Որովհետեւ հայրապետին

¹ Հմմտ. ZDMG. 43 էջ 394, 1—2՝ Դանիէլ եպիսկոպոս Arzōnի եւ Սամուէլ եպո. Arzōn d’al bēṯā d Ostān. Փառստ. 113 կը յիշէ միայն Աղճնեաց եւ կարգուաց եպիսկոպոսները:

չուն Էջմիածնէն սկսելով Բագուանի — Բայ-
աղիտի — Արգիլան ուխտին՝ (հոս կը յիշուի
առաջին անգամ խաչալուսմբ) — Տոսք գաւառին
եւ վան քաղաքին վրայէն Ոստան քաղաքը (վա-
նայ լճին հարաւային արեւելակողմբ) հասաւ, ասկէ
կը տեսնուի որ Տարբերունի գաւառը Բերկրիի
(աշխարհացոյցներու վրայ այժմ՝ Bergri կամ
Berkri) կողմերն էր, ուստի ճիշտ այն տեղն, ուր
Աւերբանի՝ գաւառը կը գնէնք։ Արդ՝ Եղիշէի քով
Տարբերունի՝ կարգալու է թէ Տարուբերան։ Եղիշէ՝
Միհրնբսեհի առ Հայս գրած նամակին պատաս-
խանող եպիսկոպոսները կը թուէ եւ յականէ յա-
նուանէ յառաջ կը բերէ «Յովսէփ եպիսկոպոս՝
Այրարատայ, — որ է Հայոց կաթողիկոսը —
Բագրեւանդ, Բասեան եւ վանանդ (յեանազոյն
Այրարատնահանդ), Տարաւն, Մանազկերտ, Բզնու-
նիք, Մարդաղի, Ապահունիք (յեանազոյն Տուրու-
բերան նահանգ), Մարգատտան, Ռշաունիք, Ան-
ձեւացիք (յեանազոյն վառպստական նահանգ)
գաւառներուն եւ Տայք, Սիւնիք, Մոկք նահանգ-
ներուն եւ Ամատունեաց իշխանութեան (յԱրա-
գածոան փարպ. 106 Այրարատայ մէջ) եւ Ար-
ծրունեաց եպիսկոպոսները։ Երբ հոս ընդ մէջ Բա-
սենայ եւ Մարգատտանի եպիսկոպոսաց կը յիշուի
«Քառու եպս. Տարուբերանայ, կամ Տարբերուն-
այ, այս եպիսկոպոսը չի կրնար Տուրուբերան նա-

1 Արգիլան փոքր Բերկրիին կողմերը Ինճ. ՀՀ. 194
Եւան., Առաքել 423, Ագիւան, Մեծ Հայք § 89:

2 Բերկրացոց գաւառ Խար. քով էջ 300 տարբեր
է վանայ լճին եզերքը գանուող Բերկրիէն, բայց այլուստ
անձանոթ է:

3 Յեն Դ. Հած., Թ. 79:

4 Ղազար զինքը Իրեյ կ'անուանէ, ժամն զի եպիսկո-
պոսական ձեռնադրութիւն գեւ չունէր, թէեւ կաթողիկոս
էր: Ղազ. 124, 204, 207, 222, 232: Յեն անոր նկատմամբ
S. Weber, Die kath. Kirche in Armenien 477, 478, 485:

Հանգին եպիսկոպոսն ըլլալ, վասն զի երբեք Տուրուբերանի մէն մի գաւառին ու քաղաքին (զ. օ. Տարաւնոյ, Մանազկերտի եւն) եպիսկոպոսներէն զատ ամբողջ նահանգին համար ալ եպիսկոպոս մը գոյ ու թիւն ունեցած չէ, ինչպէս առ հասարակ կեդրոնական Հայաստանի մէջ մէն մի գաւառ իր իշխանն ու եպիսկոպոսը միայն ունէր, որոնց վրայ մեծ էր միայն Հայոց թագաւորը (կամ մարդպանը) եւ Այրարատի եպիսկոպոսն՝ այս է՝ Հայոց կաթողիկոսը: Ուստի քասու՝ Տարուբերան կամ Տարբերունի գաւառի մը եպիսկոպոսն էր: Բայց եթէ ենթացիկ ուղուի թէ Տարուբերան Եղիշէի քով գաւառի մ'անունն է, որ վերջէն բնաւորապէս մտք իբր նահանգանուն դործածուած ըլլայ, ասոր դէմ կրնանք առարկել թէ Տարուբերան անունով գաւառի մը գոյութիւն ունեցած ըլլալ չի կրնար ցուցուիլ: այնպէս որ ուրիշ բան չի մնար, բայց եթէ Ղազարայ հետ Տարբերունի (սեւ. Տարբերունոյ՝ փոխ. Տարբերունոյ, ինչպէս որ ասանկ կր տեսնենք շատ անգամ -ի վերջաւորեալ գոյականներուն սեռականը) կարգաւ եւ Տարբերունիով հասկընալ Վարդանայ եւ Առաքելի յիշած գաւառը, թէեւ միջին կը մնայ այս գաւառին՝ Ղազարէն մինչեւ Առաքել եղած մատենագրութեան մէջ ստեպ յիշուած Աւբերանիին (Գ. Հտծ. Թ. 79) հետ ի միասին չյիշուիլը:

Ուստի խորենացւոյ աշխարհագրութենէն յառաջ՝ Տարուբերան կամ Տուրուբերան անունով նահանգ չկար՝ եթէ այս երկրին անունն տալ ուղուէր՝ առանց այս կամ այն գաւառը թուել ուղեւ, մերձաւորապէս կ'ըսուէր «կողմն Տարաւնոյ»,

1 Կ'երեւայ թէ վերջէն ալ ինքնին անէ յառաջ այս անունը դործածուած չէ: Եւ ոչ իսկ Վարդանայ աշխարհագրութեան ծանօթ է անունս: Բայց ԽԱՎ. զայն ապահովեցած է: Միայն անորոշ կը մնայ թէ Տարուբերան կարգաւ եւ թէ Տուրուբերան (այսպէս ինքն):

վասն զի Տարաւն (Taraunitium Տակիտոսի քով,
տես Վարդ Դ. Հտծ. Թ. 30) ամենէն ծանօթն էր:
Ջայս կը ցուցընէ “որ է Տարօն” յաւելուածն, որով
ԽԱՍ. 29 Տուրուբերան կը մեկնուի. նմանապէս
զայս կը ցուցընէ այն պարագան, որ Փաւստոսի քով
123՝ վերջէն Տուրուբերան ըսուած նահանգին մէջ
գտնուող Արշամունիք գաւառն “ի... Տարօն
գաւառէն”¹ կ’ըսուի:

Սերէոսի 33 եւ 45 էջերէն եւ Յովհ. Վթղ.ի
39 էջէն վերը (էջ 44) յառաջ բերուած տեղերէն
կը հետեւի որ է. գարուն Այրարատնահանգը կ’ը-
սուէր “Աշխարհ Տանուաւրական Գնդին”², իսկ
Վասպուրական նահանգը՝ “Կողմն Վասպուրական
Գնդին”: Եւ որովհետեւ Սերէոսի քով 116 եւ 140
նաեւ “Կողմանք Սեփհական Գնդին” կը յիշուին,
մարդ կը միտէ ընդունելու որ — քանի որ Սեր. 140
նայելով՝ Սիւնիք խնդրոյ նիւթ չէ — ասով Տու-
րուբերան նահանգը՝ Հայաստանի կենդրոնական
մեծ նահանգներուն իբր երրորդը կը նշանակուի³,
թէ եւ պէտք մը չկայ որ Սեփհական Գնդին կող-
մին ըստ տարածութեան՝ վերջէն Տուրուբերան
ըսուած նահանգին ճիշտ համապատասխանած ըլ-
լան: Եթէ այս ըսուածն ուղիղ է, այն ատեն յետ-
նագոյն Տուրուբերան նահանգը զարգանալով յա-

¹ “Մրջիւնիկ Արշամունեաց տեղեացն ի նահանգէն
Տարօն գաւառէն”: Գաւառիկն այստեղ սեռականի տեղ
գրուած է՝ նահանգի բացառականին ազդեցութեամբը:

² Գոսնդ — արաբ. jund յուն. θέρμα “նահանգի մը
մէջ կեցող բանակները, զինուորական գաւառ, բանակա-
թեմ” իմաստով տես St. Martin, Mémoires, 1, 28—29.

³ Սեր. քով 116 Արաբացիք երեքի կը բաժնուին.
ձկ առաջն Այրարատ կ’երթայ, երկրորդ առաջն “ի Սեփ-
հական գնդին կողմանս”, եւ երրորդ՝ Վաղուանս: Ղեւոն-
դես քով 11 ձկ առաջն կ’երթայ Վասպուրական եւ կ’առ-
նու “գաւառս եւ զամրոցս որ մինչեւ ի Նախջուան քա-
ղաք”, երկրորդը կ’երթայ Տարաւնոյ (1) կողմն, եւ երրորդը՝
Կոզովաթ (Արծափք ամրոցը) Այրարատայ մէջ:

ուշ եկած է այն երկրէն, որ է. դարուն իւր մէջը կեցող բանակէն՝ Սեփհալան՝ Գնդին (այս է՝ մերձաւորապէս «Սեպուհի Գունդ»)՝ «կողմն Սեպուհի Գնդին» անուանուած է²:

Տուրուբերանի կողմերն ի սկզբանէ Արտաշիսի երկրին մասն էին եւ Այրարատայ հետ մնացին հայ թագաւորաց եւ պարսիկ մարզպաններու տակ, մինչեւ որ 591ին Այրարատայ հետ Հռովմի անցան: Առաջին անգամ այս կողմերը խորենացոյ աշխարհադուրթեան մէջ կ'ընդունին հաստատուն սահմաններ ու Տուրուբերան անունն, որուն ծագումն եւ իմաստը միշին է: Տուրուբերան անուան երկրորդ մասը կրնայ բնականաբար հայ. քերո՛ւ բառն ըլլալ:

1 Սեփհալան անանցուած է սիպոհէն որ է աշնուական տան մը ոչ-անդրանիկ որդին՝ սարբերելով դանսադիբէ (տէր, զլուխ տան) եւ նախարարէ (իշխող իշխան). Փարպ. 148—49:

2 Ասկէ զանազանելու է Սեփհալան Գունդը Փաւստ. քով 251, որ իւր յատուկ գունդն ըսել է: Մարգպիտական Գունդ Փարպ. 495 — զբ+ Մարգպիտական այրոյիոյ Փարպ. 186 է ըստ անուան՝ գունդ կամ պրուճի Մարգպետի: Երբ Արշակունեաց թագաւորութեան հետ մարգպետութիւնն ալ վերջաւ, Մարգպիտական (աշխարհի) Գունդ անունը մնաց բանակին: Մարգպետաց երկիրն էր Արարատականէ մինչեւ Ճուաշ եւ Նախճաւան (Խոր. 77), այս երկիրն կամ ասոր մէկ մասը պահեց նմանապէս Մարգպետական անունն իբր թեմ եպիսկոպոսին Նախճաւանի. ասկէ՝ «եպիսկոպոս ոստանին Նախճուանու եւ Մարգպետականի» թովմ. Երծր. 128, «եպիսկոպոսական աթոռ մարգպետականին» անդ 240 (նոյն ժամանակ Նախճուան քաղաքէն Մարգաստան գաւառին Համբարդան աւանը փոխադրուած): Ներսէս Շինողի (Սեբ. 118) աստե՛ն Դուին գումարուած ժողովքի մը ստորագրութեանց մէջ կը յիշուի Յովհաննէս եպիսկոպոս մը Ոստանի եւ Մարգպետական Հայոց՝ Ներսէսէն ետքը երկրորդ անգը, Finek, Katal. d. arm. Hdscr. 1903, էջ 28: Հմմտ. Ինճիճեան, Հնարոս. Բ, 138—139. ՀՀ. 220—221. Gelzer, Anfänge der arm. Kirche 138.

Ե. ՄՈԿԻ ԿԱՆԱՆԻՔ:

Հինգերորդ նահանգն է Մոկի (սեռ. Մոկի, հյո. Մոկի) «առ Ասորեստանեալ», ԽԱՍ. 29, «յեւ-
լիս Աղձնեաց, որ ի լերինն Տորոս», ԽԱՍ. 32 (նման
է ԽԱՎ. 608): Այս նահանգն առաջին անգամ
Դ. դարուն կը յիշէ Ամիլանոս 23, 3, 5 (Corduena
et Moxoena = Կորդուէք եւ Մոկք) եւ 25, 7, 9
իրբեւ անդրադրիսեան այն հինգ երկիրներէն մին,
որ 363ին Պարսից անցան («Աղձնիք, Մոկք եւ
Ծաւղէք, նոյնպէս Ռէիմնա եւ Կորդուէք»): Ե.
դարուն այս նահանգին անունը կը գտնուի Ասոր-
եաց քով՝ 410ի Սիւնհոդոսին ստորագրութեանց
մէջ («Դանիէլ եպս. Bēš Moksāyē»), Հայոց քով՝
Ագաթ. 597, 650, Եղեշ. 22, 33, 90, Ղազ.
Փարպ. 385, 388, Խորեն. եւն, անանկ տեղեր, ուր
խօսքը Մոկաց իշխանին², եպիսկոպոսին, իշխանա-
կան տան ժողայ է. իսկ երկիրը ցանցառ կը յիշուի
(Խոր. 250 «Մոկաց աշխարհն», Թովմ. Արծր. 280
«երկիրն Մոկաց», 279, 280). ամենեւին չեն յի-
շուիր այս նահանգին գաւառները հնագոյն պատ-
մագրաց քով (Թովմ. Արծրունիէ յառաջ, որ Ժ.
դարէն է): Թէ Մոկի նաեւ երկրին բնակիչները կը
ցուցնէր (հմտ. Հայ + «Հայաստան, եւ «Հայեր»),
կարելի չէ հաստատել. նմանապէս այս անուն
* Մոկ եզակին ալ գործածուած չի գտնուիր: Ասկէ
ածանցուած Դիւքի բառը կը գործածէ Խոր. 80:
Կը սպասուէր որ այս անուն յունարէն-լատ. ձեւն
ըլլար *Mokene, *Mocena, կամ՝ հայ. Մոկի հայ-
ցականը հիմ բռնուելով՝ *Moxena (հմտ. ասոր.
Bēš Moksāyē), որ Corduena անունն ազդեցու-
թեամբ կրնար *Moxuena ալ եղած ըլլալ: Ասոր

¹ ZDMG. 43, 394.

² Հմտ. Balāḍuri էջ 199 «Յէր Մոկի» Կաս.
Պորթ. de cerim. էջ 687 «գիշխանն Մոկաց». Վարդան,
Աշխ. 428 «Մոկաց գաւառն է իշխանանիստ»:

տեղ մեր դիմացը կ'ելլէ Moxoena ձեւը (x-է ետքը՝ o-ով մը), որուն ծագումը միթիւն է: Երկրին հին անունն այսօր ալ կը տեսնուի Մէօկս, Մուկուս (Մոկս) ձեւով, որ տեղ մըն է Մէօկս-սուր՝ Բոհ-տան-սուր մէկ բաղկին՝ աջ (հիւսիսային) եղերքին վըայ, որմէ կը տեսնուի թէ հին Մոկք նահանգն՝ ամբողջապէս կամ ըստ մասին՝ Բոհտան-սուր հիւսիսակողմէն էր («Իլերինն Տորոս», ԽԱՍ. 32):

Եթէ Մոկք արդէն Արտաշէսի եւ Զարիադրիսի պետութեան մասը չէր, այն ատեն առաջին անգամ զայն Հայաստանի հետ միացուցած է Տիգրան՝ Ատրպատականն, Աղարբնիան եւ Կորդուքը նուաճողը: 297ի դաշնագրութեամբ Մոկք Աղձնեաց, Կորդուաց եւ Ծաւդէից հետ Հռովմայ անցաւ, 363ին նորէն Պարսից անցաւ եւ ապա նորէն, ինչպէս կ'երեւայ, պարսկական Հայաստանի մաս եղած է, վասն զի 450ին մասնակցած էր Պարսկահայոց ապստամբութեան՝ ընդդէմ Պարսից: Հմմտ. նաեւ Խոր. Գ, Ծե (Ատոմ Մոկացի եւ Շապուհ): Այնուհետեւ մնաց Հայոց եւ 591ին ալ չանցաւ Հռովմայեցւոց: Է. դարուն՝ Արաբացւոց երկիրը դրաւելուն ատեն՝ Մոկս գաւառ է վանդուրականի. Balādurī էջ 199:

Մոկք անուան ծագումն եւ իմաստը մուրթ է: Ծաւդէից եւ Ռէիմենայի վըայ տես Գ. Հտծ. Թ. 276 եւ 277:

Զ. Կորճէ + Նահանգը:

Վեցերորդ նահանգն է Կորճէ + ԽԱՍ. 29 կամ Կորճայ + ԽԱՎ. 608, որ «յեւից կան Մոկաց», ԽԱՍ. 32 կամ «յեւից կայ Մոկաց առ Ասորեստանիւ», ԽԱՎ. 608: Այս նահանգէն աւելի ծանօթ էր՝ ասոր մէջ գտնուող Կորդուք գաւառն (Ամմիանոսի Corduena): Երկուքն ալ, Կորճէ¹ եւ Կորդուք,

¹ Հնագոյն մատենագրութեան մէջ ուղղականը միայն վերը յիշուած տեղերը ԽԱՍ. 29 եւ 32, ԽԱՎ. 608.

Փաւստոսի եւ Խորենացւոյ քով կը յիշուին՝ առանց ամենեւին իրարու յարաբերութիւն ունենալու, եւ իրարու հետ ալ իրապէս յարաբերութիւն չունէին՝ Փաւստոսի էջ 158 «սա (համբարակապետն) գայր հասանէր ի գաւառն Կորճէից ի Սաղամաս», խօսքէն կը հետեւի թէ այս նահանգն Ուրմիոյ լճին արեւմտակողմն էր, ճիշտ հոն՝ ուր այսօր կեցած է պարսկական Սաղամաս քաղաքը (Սաղմաստ, Կիպերտի աշխարհացոյցին վրայ՝ Scheher Salamas համանուն գաւառին մէջ՝ Չար-չայի վրայ եւ Ուրմիոյ լճին հիւս. ծայրին արեւմտակողմը. Լինչի քով՝ Սաղմաս), ուստի՝ Տիգրիսի՝ վրայ գտնուող Կորդուաց երկրէն բաւական հեռու է։ Փաւստ. ուրիշ տեղ Կորճէից վրայ միայն սահափ կը պատմէ թէ Մերուտան ուրացեալը Հայաստան արշաւած ատենն՝ իւր վարած պարսիկ բանակները Կորճէից գաւառը թողուց՝ (էջ 251) եւ այս բանակները՝ Մերուտանի մահուընէն ետքը՝ Պարսից աշխարհը փախան։ Էջ 264. կը յիշէ Շահ-Նուրի իւր ճեպար, որ գլուխ եպիսկոպոսաց եղաւ³։ Իսկ երբ հայկ. երկիրներու Արշակէն բաժնուելուն եւ նորէն նուաճուելուն վրայ (էջ 159 եւ 209) կը խօսի, երկու տեղն ալ (վերջէն Կորճէք նահանգին վերաբերող) Կորդուք, Կորդիք եւ Տմորիք գաւառները կը յիշէ, բայց ամենեւին

ինճիճ. ՀՀ. 137 կը գտնուի. անուանս ուրիշ տեղեր յիշուած ատենը՝ գործածուածն է Կորճից սեռականը ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 608, Փաւստ. 158, 251, 255, Խոր. 143, Թովմ. Արժր. 259 (երկու անգամ)։ Կորճայի սեռականն ըլլալու էր *Կորճայից. Կորճից սեռականը՝ *Կորճայի ուղղական մը ենթադրել կու տայ։ Հմմտ. Կորճայ Փաւստ. 264։ Կորճայ իբր գաւառաբարբառ տնէ էջ 59, IF. 12 Anz. 47—49.

1 «Իսկ Տիգրիսի քով Կորդուացւոց երկիրները, զորոնք հինքը Կորդուք կը կոչեն. եւ ասոնց քաղաքներն են Սարիտա (այժմ՝ Շարիշ), Սատաղկա եւ Փինակա» (այժմ՝ Ֆինիկ), Ստրաբոն գԼ. 747։

2 Այս երկիրն ուրեմն պարսկական էր (իբր 380ին)։

3 Իբր 380ին։

չի յայտնե՞ր ո՛չ հոս եւ ո՛չ ուրիշ տեղ, թէ ասոնք կամ շատ ստեպ (էջ 21, 22, 42, 123, 159, 209, 219, 220) յիշուած Կորդուք («գաւառն» կամ «աշխարհն Կորդուաց» էջ 22, 42) Կորճէից վերաբերի: Բնական է այս բանս, քանի որ Գ. գարուն Կորճէք նահանգ մը գոյութիւն չունէր, ինչպէս պէտք ենք ընդունիլ, եւ Կորդուք, Կորդիք եւ Տմորիք՝ գաւառները՝ առանց յարաբերութիւն մ'ունենալու Կորճէից հետ, անկախ գոյութիւն ունէին անոր պէս: Խորենացին ալ Կորճէից՝ հետ յարաբերութեան մէջ չի դնե՞ր ո՛չ Կորդուքն (էջ 31, 114, 154) եւ ո՛չ Կորդիքը (էջ 132), զոր Տմորիքի (էջ 132, 200) հետ կը նոյնացընէ: Յետնագոյն մատենագիրներէն թովմ. Արծրունին կը յիշէ Կորճէքը³, բայց միայն մէկ տեղ (էջ 259) եւ այնպիսի կերպով մը, որ պայծառ չի տեսնուիր թէ Կորճէքով փաւստոսի ըսած երկիրը կը հասկընայ, թէ Խոր. Աշխարհագրութեան նահանգը. «Քանզի խառն դրակցութեամբ սահմանին առ միմեանս Փգքը Աղբազ»⁴ եւ աշխարհն Կորճէից⁵ եւ Պարսկա-

1 Կորդեաց եւ Տմորեաց իշխան մը չի յիշուիր Փաւստի քով, բայց կը յիշուի էջ 159 «տէր գաւառին Կորդուացո: Հմմտ. էջ 21 «Իշխանն Կորդուաց Զոնն»:

2 «Եւ այլ՝ որ ինչ կրտսերագոյնն ազգ, եթէ աստ եւ եթէ զկողմամբ Կորճէից, հաստատէ այս Տիգրան. որք միանգամ անագգիք էին ի վաշտս եւ անձամբ երեւելիք..., որք ի Կորճէից եւ որք ի մերձէ կողմանէս, զլառաջագունից ասացելոց մօտաւորաց Վճենից եւ զարմից հայկազանց, ոմանք ի յեկացոյ, Խոր. էջ 143:

3 Կորդուք կ'ըսէ թովմ. էջ 19՝ տապանն «Հանգեալ ի լիւրինս Կորդուաց» եւ 232՝ Գուրգէն ընդունեցաւ արեւելեան երկիրները «յեկից Աղբազոյ եւ որ շուրջ զնովու ամենայն Պարսկահայք մինչեւ ի մուտս Կորդաց» (կարգա՝ Կորդուաց):

4 ԽԱՍ. ի քով (էջ 32) Կորճէք նահանգին (ամէնէն արեւելեան) գաւառը:

5 ԽԱՍ. ի քով միայն նահանգ այլ եւ այլ գաւառներով, որոնց մէջ չի յիշուիր Կորճէք գաւառ մը:

Հայոց՝ եւ հանապազ առ միմեանս զգժտութիւն կեղծաբերէին, մարդպանն (Գուրգէն) եւ որ զկործէիցն ունէին զգործավարութիւն: Ելանէ մարդպանն ի վերայ նոցա եւ յինքն հանէ զՏամբեր եւ զԸռնայ՝ գաւառ եւ որ ասի Ապուշափրի բերդ, ի Վհրի (այլ ընթերց. Վհրի) քաղաքին Կործէից զիւր կացուցանէ ոստիկանս ի պահպանութիւն ամրոցին: Իսկ Պարսկահայոց գաւառն խուժան ածեալ, գաղտագնաց եղեալ ընդ անկոխ ճանապարհս՝ գան հասաննն ի Մարդաստան գաւառ, եւն: Քանի որ Փոքր-Աղբազ ըստ ԽԱՍ. Կործէք նահանգին մէկ գաւառն է, ուստի իբրեւ այսպիսի՝ չի կրնար Կործէք նահանգին սահմանակից ըլլալ, այնպէս որ Թովմաս կամ Փոքր-Աղբազը Կործէից մաս չի համարիր, այլ Մեծ-Աղբազի հետ Վասպուրականի մաս կը համարի¹, կամ Կործէքով ԽԱՍ. ի նահանգը չի հասկընար, այլ Փաւստոսի գաւառը, որ հեռուն՝ արեւելակողմը կը գտնուի: Առաջին գէպքին մէջ անըմբռնելի կը մնայ թէ ինչպէս Կործէք, եթէ Վասպուրականի վերաբերող Մեծ ու Փոքր Աղբազ գաւառներով բաժնուած էր² մէկալ գաւառներէն, ասոնց հետ ընդհանրապէս կրնար կապ ունենալ. երկրորդ գէպքին մէջ՝ Կործէից ու Պարսկահայոց համար գործածուած աշխարհ անունն աչքի զարնող է. երկու գէպքի մէջ ալ Թովմ. Արծրունւոյ Կործէքը գէպ ի արեւելք շատ հեռուն գտնուող գաւառ մը կամ հեռու գէպ ի արեւելք ձգուող նահանգ մըն է, վասն զի սահմանակից էր Փոքր-Աղբազի (մեծ Զաբի վերին ընթացքին վրայ) եւ Պարսկահայոց. տարակոյս չկայ որ Թովմ. ի ըսած-

1 ԽԱՍ. ի քով՝ Պարսկահայք նահանգին գաւառ են:

2 Ասոր տեղ Թովմ. Արծր. Կ'ըռէ էջ 252. Գուրգէն առաւ Վասպուրականի հարաւ-արեւելեան կողմը՝ Մեծ եւ Փոքր Աղբազ գաւառներով:

3 Ենթադրելով թէ Կործէք կը հասնէր մինչեւ Սաղամաս, եւ Աղբազ՝ վերին Զաբի վրայ էր:

ները չեն միարանիր խոր. աշխարհագրութեան հետ, որ Փղբր-Աղբազը կործէք նահանգին մէջ կը դնէ:

Թերեւս գոյաբանութիւնները լուծուին, եթէ ընդունինք որ Թովմ. Արծրունւոյ յիշած կործէքը՝ Փաւստոսի քով յիշուած գաւառն է, եւ ոչ թէ խոր. աշխարհագրութեան նահանգը, եւ եթէ ընդունինք, որ խոր. աշխարհագրութիւնն այս գաւառը Փղբր-Աղբազի հետ մէկ գաւառի ամփոփած է Փղբր-Աղբազ անուամբ եւ ասով ազատ մնացած անունը գործածած է այն նահանգը նշանակելու, որ իր մէջը կը բովանդակէր կորդուքէ մինչեւ Փղբր-Աղբազ-կործէք գաւառները:

Յետնագոյն կործէք նահանգին իր մէջը բովանդակած երկիրներուն մէջէն առաջինն էր Տմորիք, եթէ Սարաբոնի քով Tamoritis ուղիղ ընթերցուած է: Տմորիք՝ Արտաշէսի եւ Ջարիագրիսի ձեռք միացուած է Հայաստանի հետ: Կորդուաց աշխարհն եւ ինչ որ նախկին կորդուաց թագաւորութեան կը վերաբերէր՝ նուաճելով Հայաստանի մաս բրաւ Տիգրան Մեծ, որ Քրիստոսէ յառաջ 69ին ստիպուեցաւ այս երկիրները նորէն Ղուկուղոսին թողուլ՝ Կորդուաց Ջարբիենոս թագաւորը սպաննել տալէն ետքը: Ղուկուղոսի հեռանալէն ետքը՝ Տիգրան կորդուքը դարձեալ ձեռք անցուց, բայց քիչ մ'ետքը ստիպուեցաւ նորէն՝ զայն Պոմպէոսի տալ, որ 65ին զայն Պարթեւներէն առաւ եւ 64ին նորէն Տիգրանին ետ տուաւ: Քրիստոսէ ետքը 115ին Տրայանոս կայսրը կորդուքն առաւ, որուն Մանիսարոս իշխանը՝ Հայաստանի ինչ ինչ մասերն ու Միջագետքը յափշտակած էր: Պարսից Ներոնհ թագաւորը 297ին զայն Հռովմայեցոց թողուց. սակայն կորդուք՝ գէթ ըստ մասին՝ նորէն (Ամմ. 18, 6, 20, տե՛ս վերը էջ 32, ծան. 1) Պարսից իշխանութեան տակ մտաւ եւ 363ին Յովիանու խաղաղութեամբն ամբողջապէս Պարսից անցնելով՝

անոնց ձեռքը մնաց: Յոյնք եւ Հռովմայեցիք մեզի տեղեկութիւն չեն տար այն նահանգին տարածութեան վրայ, որ միշտ բուն Կորդուքին սահմաններուն մէջ ամփոփուած չէր: Փաւստոսի քով, որ Դ. դարուն պատմութիւնը կը գրէ, կ'երեւայ թէ Կորդուք, Կորդիք եւ Տմորիք երեք երկիրները կը համապատասխանեն Ամմիանոսի Corduena անուանած երկրին: Խորենացւոյ քով Տմորիք դարձած եղած է Կորդիք, որ աշխարհագրութեան մէջ իբր երրորդ Կորդիք կը ներկայանայ: Խոր. Աշխարհագրութիւնը Կորդուքէն ու երրորդ Կորդիքէն, ինչպէս նաեւ ուրիշ եօթն գաւառներէ կը կազմէ նոր նահանգ մը, որ իւր անունն իր ամէնէն ծանօթ Կորդուք գաւառէն չ'առնուր, այլ քիչ անգամ յիշուած Կորճէք գաւառին անունէն՝ Կորճէք կը կոչուի:

Կորճէք անունը յառաջ կը մեկնուէր *Կորդ-հայ+ = «Քրդահայք», նորերս՝ Անդրեասէ սկսեալ՝ կը մեկնուի *Կորդի-այ+՝ իբր ածանց *Kurti = յուն. Κύρτιος: Այս երկու մեկնութիւններն ալ սխալ կը համարիմ:

Է. Պարսկահայ+ նահանգը:

Եօթներորդ նահանգն է Պարսկահայ+, որ «յեւից կայ Կորճէից առ Ատրպատականաւ», ԽԱՍ. 29, ԽԱՎ. 608: Պարսկահայք կայ «յեւից Կորճէից եւ ցաղիտատաբար (?) մտանէ ընդ մէջ Ատրպատականի եւ լերինն Տաւրոսի այնր կողման որ կոչի Կոհ-ի-նիհորական,՝ մինչեւ ցերասի գետ», ԽԱՍ. 32: Պարսկահայք անունը հնագոյն մատենագրութեան մէջ չի հանդիպիր եւ՝ Խոր. աշխարհագրութեանէն դուրս՝ առաջին անգամ Ժ. դարուն՝ Թովմ. Արծրունւոյ քով (էջ 232, 252, 259 եւ 260) կը գտնուի, իսկ Հեր եւ Ջարաւանդ

1 Հմմտ. վարը 27 ք Զորրորդ Հած.ի մէջ:

գաւառներուն անունները շատ ստեպ կը յիշուին հնագոյն պատմագիրներէն:՝ Ուստի այս անունն ուշ ատեն եւ թերեւս յուն. *Περσαρμενία* (Հայաստանի բաժանման ատեն՝ 387ին խոսքով թագաւորին, 428ին Պարսից ինկած արեւելեան բաժինն) անուան վրայէն եւ «Գ. Հայք», ու «Բարձր Հայք», անուանց նմանութեամբը մէջտեղ ելած է: Թողմ. Արծրունւոյ համեմատ էջ 232 այս նահանգն էր Աղբազի շուրջը եւ (էջ 259) Փգր-Աշբազի եւ Կորճէից սահմանակից, եւ հիւսիսային կողմանէ Ուրմիոյ լճէն անդին կ'երկարէր:

Մաքբարտ Երանշ. 109 կը խօսի Հայաստանի Ատրպատականի հետ ունեցած յարաբերութեանց վրայ: Արդէն Արտաշէս Ատրպատականցիներէն յափշտակած էր շատ մ'երկիրներ, նաեւ Բասորուպեղան. Տիգրան ստիպուեցաւ անոնց 70 «ձոր» տալ, զորոնք քիչ մ'ետքը դարձեալ ետ առաւ ուրիշ երկիրներու հետ: Անտոնիոս այս երկիրները Քրիստոսէ յառաջ 33ին դարձեալ անոնց ետ տուաւ: Քրիստոսէ ետքը 297ի խաղաղութեամբը դէպ ի Հայաստան սահման որոշուեցաւ Զինթա ամրոցը,¹ որուն ճիշտ դիրքը դժբախտաբար չենք գիտեր: 363էն ետքը Պարսիկները Հայաստանի մէկ լայնածաւալ մասը, որ սահմանակից էր Մարաց (Ատրպատականի), առին եւ Ատրպատականի մասը ըրին: Փաւստոս ոչ միայն Հեր եւ Զարաւանդ գաւառները, ուր կը կենար խոսքով փոքր թագաւորը խաղաղութեան ատեն (էջ 18), Գ. դարուն առաջին կիսուն Հայաստանի մաս կը համարի,

¹ Այսպէս Փաւստ. 18, Եղիշ. 57, 81, Փարպ. 199, 202, 390, 488, Սեբ. 94, Ղեւոնդ 134, Յովհ. Վթշ. 79, 159, 178:

² «Զինթա գղեակը՝ որ Մարաց սահմաններուն վրայ է, Հայոց սահմանը կը կազմէ». Պետր. Պատր. հատակոտորք տող 14, վերը էջ 31, ծան. 2:

այլ եւ յայտնապէս կ'ըսէ թէ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքը Հայաստանի սահմանն էր Պարսից դէմ՝ Արշակ, Պապ (367—374) եւ Վարադ-դատ՝ Թագաւորներուն օրովն եւ նմանապէս կ'ըսէ թէ Հայոց Թագաւորներուն սահմանապահները նոյն քաղաքը կը նստէին (էջ 137)։ Ըստ այսմ՝ Փաւստոս կ'ըսէ թէ Արշակ Թագաւորէն ապստամբող երկիրներէն էր (367էն յառաջ) այն տեղն ալ, զոր Թագաւորնուէր ընդունած էր Պարսից արքայէն Ատրպատականի մէջ (Փաւստ. 124, 160, 208), ինչպէս նաեւ «ամուր աշխարհն Մարաց», եւ նմանապէս կ'ըսէ թէ Պապայ Մուշեղ սպարապետը այս երկու երկիրները նորէն նուաճելով ետ առաւ։ Ինչ որ ալ ըլլայ, երբ քիչ մ'ետքը 387ին Հայաստան Պարսից եւ Հռովմայեցւոց մէջ բաժնուեցաւ, ըստ Փաւստ. էջ 262 ալ Հայաստանէն շատ մը գաւառներ բաժնուելով՝ ուղղակի Պարսկաստանի հետ միացուեցան։¹ Ասիւք են ըստ Մարքարտի այն գաւառները (Երանշ. 109), որոնք յետնագոյն Պարսկահայք նահանգը կը կազմէին։ Իբր հարիւր տարի ետքը՝ Պարսից Վաղարշ (484—488) արքային օրովը՝ Ղազ. Փարպեցւոյ քով (էջ 488) Հէր ու Ջարաւանդ գաւառները դեռ Պարսից ձեռքը կը գտնենք։² Հարիւր տարի մ'ալ ետքը Պարսկահայք Պարսից ձեռքը մնաց, երբ Խոսրով Փարվէզ Հայաստանի մեծագոյն մասը Հռովմայեցւոց թողուց։ Թովմ. Արծրունի կ'ըսէ թէ Արաբացիք՝ Տամրեր, Ըննայ եւ Ջարեհաւան գաւառները Պարսկահայքէն բաժնած էին, մինչեւ որ Գուրգէն, Գագիկին եղբայրը, զանոնք անոնց

¹ Փաւստ. 16, 137, 187, 198, 200, 203, 235։

² Ցնն վերն էջ 34։

³ Պարսկական «պրուէին Ատրպատականի, որ մօտ է Հայս իցեն», եւ Հէր ու Ջարաւանդ գաւառներուն այրուէին Հայաստան միջամեկու չեն, այլ Հէր գաւառին նըւարսակ գիւղը դադարեւ են. Փարպ. էջ 487—89։

ձեռքէն (իբր 905ին) նորէն առաւ (Թովմ. Արծր. 252, 259, 262): Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 157:

Այս նահանգին այն մասն, որուն մէջն էին Հեր եւ Զարեանդ գաւառները, հիւսիսակողման սահմանակից երկրին հետ մէկտեղ՝ Ը. եւ Ժ. դարուն Ռոտակք՝ անուամբ մեր դիմացը կ'ելէ, ինչպէս յաջորդ տեղերը կը ցուցնեն: Ղեւնդ էջ 134 Գագիկ Թոռնաւանէ գալով՝ ասպատակ սփռեր զկողմամբ Ատրպատական աշխարհին, ի Զարեանդ գաւառ, ի Ռոտակս (ձեռագիրն՝ Բուտակս, տպագիրն՝ Բուտակս) եւ ի Զիդոյ (այսպէս տպագիրն, իսկ ձեռագիրը՝ Շիդոյ), ի Տասուկ,² ի Գազնակ (= Գանձակ), ի Յորմի (= Ուրմի), ի Սուրենապատ եւ յայլ եւս մերձակայ գաւառսն. Թովհ. Կթղ. էջ 88 Սմբատ Ափշնի դէմ քալեց «մինչեւ ի գաւառն Ռոտակաս մերձ յԱտրպատական». էջ 134 «առ ստորոտով աշխարհին կորդուաց եւ Ռոտակաց եւ Ատրպատականի». էջ 158 «երթային զհարաւային (!) կողմամբ Ռոտակաց գաւառին ի Հեր եւ ի Սաղամաս, եւ անտի ի քաղաք Ատրպատականի». էջ 178 «յուղի անկեալ գնալ զկողմամբ Հերայ եւ Զարեանդ գաւառի ի նահանգս Ռոտակաց»: Թովհ. Կթղ. էջ 53 կը յիշէ նաեւ Ռոտակաց եպիսկոպոս մը:

Ը. Վասպուրական նահանգը:

Ութերորդ նահանգն է Վասպուրական՝ Պարսկահայոց հիւսիսակողմը ԽԱՍ. 29, «ի մոտից Պարսկահայոց եւ առ երի կորճէից», ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ.

¹ Ասոր այլ ընթերցումները Թովհ. Կթղ. ի քով՝ Ռոտակ, Ռոտակ, Ռոտակ, Ռոտակ: Պահլ. *rōtakē՝ հին պրս. rauta «գետ»:

² Ուրմիոյ ընդ հիւսիսակողմը, Tasoudj կրպերտի Nouvelle carte généraleին վրայ, Tesūdj կրպերտի Ritterի Erdkundeին համար պատրաստած քարտէզին վրայ, Tasuj Khanikoffի քով Map of Aderbeijan ZAE. 14, 1863, Tasuj Աինյի քով իսկ Ինճիճեանի քով Նոր Հայ. էջ 250 «Թէսույ»:

608. Ըստ Ինճիճեանի, Կիպերտի եւն Վասպուրական անունը Βασοροπέδαν ձեւով Ստրաբոնի քով կը գտնուի արդէն. վերն էջ 17 ըստաւածներուն համեմատ՝ ոտոյդ չէ Վասպուրական եւ Βασοροπέδαν անուններուն նոյն ըլլալը: Եթէ այս մեծ ու կարեւոր նահանգը, որուն գաւառները ստեպ կը յիշուին, Ստրաբոնի ատեն իսկ այս անունը կրէր, այն ատեն հայ հնագոյն մատենագրութեան մէջ ալ այս անուան հանդիպելու էինք, բայց կը տեսնենք որ անունս փաւստոս, Կորիւն, Ագաթանգեղոս, Եղիշէ եւ Ղազար պատմագիրներուն ծանօթ չէ. Խորենացին է առաջին անգամ Վասպուրական նահանգը յիշողն, այն ալ՝ մէկ անգամ միայն:՝ Եւսանագոյն պատմագիրը (Ղեւոնդ՝ Ը. դարէն, Թովմ. Արծր. եւ Յովհ. Վթղ. Ժ. դարէն, եւն) շատ յաճախ կը յիշեն՝ այս նահանգը, յատկապէս՝ Արծրունեաց Վասպուրականի իշխանութեան ծագելէն՝ ետքը: Վերն էջ 45 արդէն ըսինք թէ Սերէոս ալ (էջ 45) այս նահանգին անունը կու տայ, բայց ոչ թէ պարզապէս Վասպուրական ըսելով, այլ «կողմն Վասպուրական Գնդին» (տես վերն էջ 81): Կը բացատրէր Սերէոս ինք զինքն այսպէս, եթէ պարզ Վասպուրական անունը սովորական ու գործածական եղած ըլլար: Եթէ ոչ, այն ատեն ընդունելու ենք որ

1 Խոր. 140 «ընդ նախարարս Վասպուրականին»: Այս անունը Կայ նաեւ առ Սահակ Թղթոյն մէջ ալ (Խոր. 284), որ սակայն յետնագոյն ժամանակէ է:

2 «Վասպուրական աշխարհ» Ղեւոնդ 11, 23, 26, 119, «Գաւառք Վասպուրականի» Ղեւոնդ 134, «Վասպուրական նահանգ» Յովհ. Վթղ. 68 եւն: Արաբներէն՝ Դալ-Բասֆուրայան՝ Balādurī 194, 195, 199, 200 եւն, աւելի ուղիւ՝ al-Basfurjan՝ Yāqūt 1, 624.

3 Իբր 908 է սկսեալ՝ Թագաւորութիւն Գագիկի տակ Թովմ. Արծր. 285, Brosset, Collection 1, 229 ծան.: Գաւառները կը թուէ Թովմ. Արծր. էջ 251-252:

նահանգն իր անունն այս գնդէն առած է: Բայց հարկ է որ այս անունն է. դարուն ընդհանուր գործածութիւն ունեցած ըլլայ, վասն զի ոչ միայն Ը. դարէն Ղեւոնդ պատմագրին՝ սովորական գործածածն է, այլ նաեւ արաբացի պատմագրաց:

Վասպուրականը կը վերաբերէր Արտաշէսի եւ Տիգրանի տէրութեան, եւ 297ի եւ 363ի դաշնագրութեանց տրամագրութիւններն այս երկրին հետ գործ չունեցան: Փաւստոս էջ 160 յատկապէս չի յիշեր այս երկրին կենդրոնական երկիրներէն ըլլալը, երբ հայ. երկիրներու Արշակ Թագաւորէն բաժնուելուն վրայ կը խօսի: 387ին՝ Հայաստանի բաժանմանն առեն՝ Վասպուրական Պարսից գերիշխանութեան տակ մտաւ եւ նոյնպէս մնաց նաեւ 591ին: Թովմ. Արծրունւոյ (էջ 252) համեմատ՝ Արաբացիք 693ին Նախճաւան քաղաքը եւ 737ին Գողթն գաւառը Վասպուրականէն հանեցին: 902ին Նախճաւան քաղաքը Սիւնեաց հետ միացուեցաւ:³

Հայ. Վասպուրական է պահլ. vāspuhrakān “ազնուականաց ամէնէն բարձր դասակարգը՝ Սասանեանց պետութեան մէջ կամ ամէնէն ազնուատոհմ եօթն ընտանեաց անդամները, եւ Սեբէոսէն (էջ 48) գեռ այս նախնական իմաստովը կը գործածուի (“վասպուրական համարակար” = հարկահաւար ազնուականաց Հ.Ք. էջ 80): Ըստ այսմ

1 Հոս դիմամբ նկատողութեան չեմ առնուր Մխորենացին, որուն ժամանակը դեռ վիճելի է: Եթէ Զ. դարէն է, ինչպէս ինձ կ'երեւայ, այն առեն այս անուան գործածութեան սկիզբը նոյն դարուն կ'իյնայ, եւ այս պարագային մէջ մեկնելի կը մնայ թէ ինչու Սեբէոս նոյն անուան տեղ չըջուն բացատրութիւն մը կը գործածէ:

2 Թուականին համար տես Brosset, Collection d'Historiens arm. 1, 203—204 ծան.:

3 Հմմտ. Brosset անդ 1, 200, 201 ծան. 1. 229 ծան., Brosset, Histoire de la Siounie էջ 115. Ինչիւմ. ՀՀ. 157:

Վասպուրական կրնար նշանակել «երկիր ազնուականաց», բայց «կողմն վասպուրական գնդին» (ՍԵՐ. 45) (= կողմն ազնուականաց գնդին) բացառութեան համառոտութիւնն է: Յամենայն դէպս միջին կը մնայ թէ Հայերն ինչպէս գործածած են հայկական կազմակերպութիւն մը կամ նահանգ մը նշանակելու՝ վասպուրական բառը, որուն հայերէնի մէջ փոխառեալ չըլլալն, այլ օտար բառ ըլլալը յայտնի է: Արդեօք առաջին անգամ Պարսիկներն երկիրն ու գունդը *վասպուրական կոչեցին եւ ապա Հայերն անոնցմէ անունս առին, ինչպէս որ Սիւնեաց հարստութեան համար Սիսական անունն անոնցմէ եւ «Պ. Հայք» անուանակոչութիւնը Յունացմէ առած են: Առ այս ուստի առաջին կրնայ նշանակութիւն ունենալ որ հայկ. նահանգներու անուններէն միակ as-Sisajān եւ al-Basfurjan անուններն, որոնք Արաբացւոց ծանօթ են (Chordādbeh էջ 122), Հայոց թերեւս Պարսից միջնորդութեամբն անցած են:

Թ. ՍԻՆԻՔ և ԼԵԼԵԿԵ:

Իններորդ նահանգն է ՍԻՆԻՔ, որ կայ «առ Երասխաւ» ԽԱՍ. 29, «ընդ մէջ կալով Երասխայ եւ Արձախայ, յելից Այրարատոյ» ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 609: Այս անունը հին է եւ հայ մատենագրութեան մէջ սովորական¹: Յունաց մէջէն — եթէ Սարաբոնի քով Փասնիւսը Συσνίτις (տե՛ս վերն էջ 17) փոխելու չէ — Եւսեբիոս († 340) է առաջինն, որ (Բարդեսծանի հետեւելով) երկիրը Σαυνία (Սիւնիք) ձեւով կը յիշէ², ինչպէս նաեւ

¹ Հմմտ. Փաւստ. 21, 28, 133 «Սիւնեաց գաւառն», Գորիւն 24 «Երկիրն Սիւնեաց», «Սիւնական աշխարհ». ՍԵՐ. 26 «աշխարհն Սիւնեաց» եւն:

² Eusebii Praep. evang. ed. Gaistford 2, 88 (277) (էն) Σαυνία (այլ ընթերց. Συννία). Գոստ. Պորփիրի քով

Ալանաց, Աղուանից աշխարհներն եւ Ուտին կը յիշէ. այս երկրին բնակիչները Պրոկոպիոս (1, 74, bell. Pers.) Σουσιται կ'անուանէ: Հայերէնի մէջ այս երկրին բնակիչը Սիւնի՝ կը կոչուի, այնպէս որ Սիւնիք յոբնակին թէ՛ երկրին եւ թէ՛ բնակիչները կրնայ նշանակել: Բայց թէ անունս սկզբնաբար Ժողովրդեա՞ն անունն էր թէ՛ երկրին եւ թէ՛ ուսկից յառաջ կու գայ, չենք գիտեր: Սիւնիք բաժնելով՝ տոհմի անուն (այսպէս Արծր-ունի, յք. Արծր-ունիք, Բագրատ-ունի, յք. Բագրատ-ունիք եւն) մեկնել՝ ապահով չէ:² Երբեք Սիւնիք անունն՝ երկրին մէկալ Սիսական անուանը հետ նոյն չէ:

Սիսական նախ այն անունն է, զոր Սիւնիք Պարսից եւ ապա նաեւ Արաբացւոց եւ Ասորւոց բերնին մէջ կը կրէր, ինչպէս անկէ իսկ կը տեսնուի, որ նախ Խորենացին էջ 28 կ'ըսէ թէ «Պարսկ յապահադայն իսկ Սիսական կոչեն»³ Սիւնիքը, եւ երկրորդ՝ արաբացի պատմագիրներն երկիրս կ'անուանեն՝ Sīṣajān (հին պրսկ. *Sisagān = մի-

de cerim. էջ 687 (ժ. դարէն) կ'ըսուի Տսոյ, Combesfist քով Hist. Monothel. էջ 284 (յառն 695) Տսոյ (Մարթուսաղա. եպս. Սինէի — Մարթուսաղա Սիւնեցի Ինճիճ. ՀՀ. 220):

1 «Վաղինակ Սիւնի», Փաւստ. 21. «Դարա Սիւնի», Խոր. 236 եւն. «Սիւնին», (Վրացին եւ Աղուանն) Սեբ. 139, 140 եւն:

2 Այս պարագային Հայերը Սիւնիք արտաբերելու էին՝ յենլով՝ տոհմերու- ունի վերջաւորեալ բազմաթիւ անուններուն վրայ: Բայց արդի երկավանկ արտաբերութիւնն աւելի մատնանիշ կ'ընէ հին հայ. երկավանկ Սիւնիք մը (իւ երկրաբառով, ինչպէս օխ, յիւն եւն). հմմտ. յուն. Տսոյ, Σουσιται. Սա ալ կայ որ Սիւնեաց իշխանական տոհմը Սիւնիք չէր կոչուեր, այլ Սիսականը:

3 «Թատակագոյն», կ'ըսէ, վասն զի Սիսականը Սիսակէ մը յառաջ կը բերէ:

4 Balādhūri 193, 194 (Sīṣajān եւ Arrān), Ibn Chordābeh 122 եւն: Հմմտ. նաեւ Զաքարիա Հռետորի ըսուած

ջին պրս. *Sisakān): Սիսական է միանգամայն այն անունը, զոր հին Հայոց քով Սիւնեաց մէջ իշխող տոհմէն կրէր: Յետնագոյն ժամանակի Հայերը ունէին Սիսական անունը երկրին ալ տուին եւ Սիւնիք անուն հետ նոյնացուցին: Փաւստոս, Ագաթանգեղոս, Եղիշէ եւ Ղազար գիտեն միայն Սիւնիք անունը. Կորիւն բաց ի Սիւնիք երկրանունէն՝ կը գործածէ նաեւ Սիսական անունը իբր տոհմային անուն: Նմանապէս Խորենացին ալ Սիւնիքը կը գործածէ իբր երկրանուն եւ կը խօսի միայն էջ 80 «Սիսականն ազգին» եւ էջ 78 Սիսական գնդին՝ Սիսակի տերնոց վրայ, որ Աղուանից երկիրն Երասխէն մինչեւ Հնարակերտ ամուրը ժառանգեց, ուր Սիսական բառը Սիսակեան (խոր. 72, 77) իմաստով կը գործածէ: Իսկ Սիսական երկրին վրայ խօսած ատենը կ'ըսէ թէ այս անունը պարսկական է: Ուստի առաջին անգամ Խորենացւոյ աշխարհագրութիւնն է որ Սիսականն իբրեւ երկրանուն կը գործածէ, բայց ոչ թէ Սիւնեաց համար, այլ տոհմանակից Արցախ նահանգին մէկ գաւառին համար, զոր Սիսական ի կոչուի՝ (= Փղոր Սիսական)

Եկզդին Պամ. էջ 253 «Հայք, Գուրգան, Առան, Սիսական եւ Բնդգուն», Բնակիչները կ'ըսուին արարերէն as-Sayāsījūn Balaḍ. 194, as-Sayāsīkūn Ibn al Fakih 291, as-Sayāsījiya Balaḍ. 195, զոր Մարքարտ (Երանշ. 120, 313) *Sisikē մը յառաջ եկած կը համարի: Բայց Նեոլոգէն կը կարծէ թէ այս վերջին բառը Սիսականի հետ գործ չունի: Ուստի՝ Sayāsījūn՝ -ij վանկով հանգերձ՝ Սիսիէ մը պէտք է ծագեալ համարիլ: Յեն վարը էջ 99:

1 Կորիւն 25 «Հասաներ ի գլուխ իշխանութեանն Սիւնեաց՝ քաջն Սիսականն Վասակ», էջ 24 «Սիւնական աշխարհ», «երկիրն Սիւնեաց»:

2 Խոր. 28 Սիսակ «աշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Սիւնիք»,

3 Յեն Դ. Հած, Թ. 130: Եթէ «Սիսական ի կոչուի», ուղիղ միկնուեցաւ, այն ատեն այս անունը պարսկերէն

կը կոչէ, իսկ Կաղանկատուացի էջ 264 լոկ՝ Սիսական: Յովհ. Կթզ. կը խօսի էջ 75 Սիսական ազգին, էջ 76 իշխանն Սիսական վասակայ եւ էջ 166 Սիսական տոհմին վրայ՝, իսկ Ժ — ԺԲ. դարուց մէկալ պատմագիրներն, եթէ այս երկիրը յիշեն, միայն Սիւնեաց վրայ կը խօսին եւ ոչ՝ Սիսականի: Մովս. Կաղանկատուացի ալ մեր այս նահանգը Սիւնիք (էջ 141, 256, ասկէ՝ Սիւնեցի 255) կ'անուանէ եւ Սիսական ըսելով իշխանական տոհմը հասկըցած պիտի ըլլայ (էջ 175 «Սիսականացն գաւառ»,), այնպէս որ «իշխանն Սիսական աշխարհին» բացատրութիւնը (էջ 141) պէտք է Սիսականաց աշխարհին իշխանը հասկընալ³, բայց այս բացատրութիւնն, որ կրնայ «Սիսական աշխարհին իշխանն» ալ հասկըցուիլ, կը ցուցընէ, թէ քնչպէս Սիսականը՝ տոհմանունէ երկրանուն կրնար ըլլալ եւ եղած է: Եւ ոչ իսկ Սիւնեաց յետնագոյն պատմագիրը՝ Սա. Օրբէլեան (իբր 1300ին)՝ Սիսականը կը գործածէ (բաց ի Սիւնիքէ 1, 56, 57, 58 եւն) լոկ իբր երկրանուն («Սիսական կողմն», «գաւառն Սիսական», «աշխարհս Սիսական» 1, 94 — 95, «Սիսական աշխարհս» 53 եւն), այլ շատ անգամ նաեւ իբր տոհմանուն (սեռ. «Սիսականաց» 1, 54. «ազգն Սիսական» 1, 50, «Սիսական տոհմ» 54, «Սիսական ցեղ» 63, «տոհմ Սիսականաց» 99), այնպէս որ անոր քով Սիսական դադարաւորն ընդ մէջ տոհմանունան եւ երկրանունան («աշխարհս

էր, հայ. համազօրն եղած պիտի ըլլայ «Փոքր Սիւնիք»՝ վերջնոյս նկատմամբ տես յաջորդ նահանգը:

1 Բայց ըստ Ինճիճ. ՀՀ. 230 նաեւ անգամ մը «Սիսական կողմանցն» վրայ:

2 Միայն Ասողիկ 34, 36 Սիսական կ'անուանէ, բայց ըստ Խոր. 78, 80:

3 «ՅԱրուսեման տոհմն աւնդր կին՝ զգուտար իշխանին Սիսական աշխարհին, ընդ որ յաւէժ ուրախ եղեն Սիւնիք»:

Սիսական» = «Սիսական տոհմի այս աշխարհս կամ «այս Սիսական աշխարհս») կը տառադրուի: Գիտնականներն այժմ Սիսական անունը «աշխարհ Սիսակայ» կամ Սիւնեաց իմաստով կը գործածեն. այսպէս Հ. Ղեւոնդ Ալիշան իւր՝ այս նահանգին վրայ գրած կոթողական երկն անուանած է «Սիսական, տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի» (Վենետ. 1893):

Ըստ այսմ՝ Սիւնիք է երկրիս բնիկ անունը, իսկ Սիսական սկզբնաբար Սիւնեաց մէջ իշխող տոհմին պարսկերէն անունը: Պարսիկները տոհմին անուամբն երկիրն ալ կոչած են: Ինչպէս ըսինք, անունս կ'ենթադրէ միջին պրս. **Sisakān* մը, որ կրնայ թերեւս *Sīsē* (հնագոյն *Sēs*?) մը յառաջ եկած ըլլալ՝ վրան -ի-ն (տես վարդ Հտծ. Ե.) մասնկան աւելնալովը (հմմտ. Աբրդ-Գալ-ի-ն = պահլ. *Aturpātakān*՝ *Aturpāt*-է «Ատրոպատ») եւ այս պարագային «Սիսեան» կամ «սիսական» երկիր կը նշանակէր: Բայց որովհետեւ Սիսական նախ տոհմանուն է, ուստի հաւանական է որ Սի-սի յատուկ անունէ մը եւ -ան մասնիկէն (*Horn*, *Np. Schriftsprache* S. 176) կազմուած հայրանունական անուն մ'ըլլայ եւ «Սիսակեան, Սիսակի ցեղէ» նշանակէ: Այս պարագային խորենացւոյ (էջ 28) Սիսակեան ցեղը Սիսակ անունով նախնիէ մը համարելը՝ լեզուի տեսակէտէ հիմ ունի, թէպէտ եւ այս նախնին առասպելական է եւ խորենացին Սիսական անունէն մղուած կ'երեւայ՝ Սիսակ մը ենթադրելու: Վասն զի Մովսէս տոհմանուններէ մղուելով նախնիներ գտնելու մէջ շատ ճարտար է:

Սիւնիք նահանգն՝ Արտաշիսի օրերէն սկսեալ Հայաստանի կը վերաբերէր (տես էջ 16) եւ Հայաստանի մաս ալ մնաց, մինչեւ որ Բրիտանոսէ ետքը 571ին՝ իւր Վահան իշխանին բաղձանքովը՝ մարզպանին իշխանութեան տակ գտնուող պարս-

կական Հայաստանէն բաժնուեցաւ եւ ուղղակի Ատրպատականի վարչութեան տակ գրուեցաւ: Արարացւոց յարձակմանն ատեն՝ նորէն Հայաստանի անցաւ (ՍԽԲ. 152, վերն էջ 36):

Ժ. Արցախի (կամ Արշախի) նահանգը:

Տասներորդ նահանգն է Արցախի կամ Արշախի՝ «յերի կայով Սիւնեաց», ԽԱՍ. 29, 33, ԽԱՎ. 609: Առաջին անգամ Փաւստոս (էջ 159 «գաւառն Արձախայ», էջ 210 «երկիրն Արձախայ») կը յիշէ այս նահանգը պատմելով որ Արցախ մասնակից էր այլ եւ այլ գաւառներուն Արշակ Թադաւորէն ելլելուն, եւ վերջէն Մուշեղ զայն նորէն Պապայ իշխանութեանը հպատակեցուց: Այս երկիրս նախնաբար Աղուանից մասն էր. վերջէն Հայերը զայն առին. Բրիտանոսէ ետքը Գ. գարուն առաջին կիսուն դեռ Հայոց ձեռքն էր եւ 387ին նորէն Աղուանից անցնելով՝ անոնց ձեռքը մնաց¹: Այս պատճառաւ Փաւստոսէն ետքը Հայ մատենագրութեան մէջ ալ գերմը չի կատարեր. Եղիշէ՝ գեռ երեք անգամ կը յիշէ, իսկ Կորիւն, Ագաթանգեղոս, Ղազար եւ Մովսէս Խոր. չեն յիշեր: Բնական է որ Աղուանից յետնագոյն պատմագիրը ստէպ կը յիշէ (Մ. Կաղանկատուացի էջ 72 «աշխարհն Արցախայ», էջ 73 «Արցախական գաւառն», էջ 107 Արցախագաւառն, եւն): Միտ գնելու է որ Փաւստոս Կողթ եւ Հաբանդ գաւառները, զոր յետնագոյն աշխարհագրութիւնն Արցախի կու տայ (ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ.

¹ Ասոր հետ 462ին Պարսից անցաւ՝ Եղիշ. 154, Մարբարտ Երանշ. 118:

² Էջ 72 Յմբիք, Կորդիք, Արցախ, Աղուանք եւ աշխարհն Խաղտայց. էջ 97 Խաղտիք, Յմբիք, Արցախ. էջ 99 յԱրշախայ մայրիւն: Երբ էջ 72 Արցախ Աղուանքէն կը զանազանուի, հոս խնդիրն երկու երկիրներուն աշխարհագրական սարքերութեան վրայ է, եւ ոչ թէ անոնց քաղաքական յարաբերութեան վրայ:

609), Արցախէն կը բաժնէ՝ Հաբանդը “ի կողմանս Աղուանից ի սահմանս Հայոց” կը դնէ եւ կողթը յետնագոյն Ուտի նահանգին այն գաւառներուն մէջ կը գտնէ (էջ 210), զորոնք Աղուանք թէ եւ Հայոցմէ առած էին, բայց ստիպուած էին նորէն Պապայ (367—374) ետ դարձնել:

Փաւստոսի “բերին ի գաւառն իւրեանց (այսինքն՝ ի Հաբանդ) ի կողմանս Աղուանից ի սահմանս Հայոց ի Հաբանդ ի գեօղն որ անուանեալ կոչի Ամարազ՝, խօսքը՝ Մ. Խորենացի այսպէս կը շըջէ՝ “բերելով ի Փղբը Սիւնիս, թաղեցին յԱմարաս աւանի” (ասկէ՝ Ասողիկ էջ 65 եւ այլք, տես Ինճիճ. ՀՀ. էջ 306): Ասկէ կը հետեւի որ Արցախի Հաբանդ գաւառը, զոր Խոր. աշխարհագրութիւնը “միւս Հաբանդ, կ’անուանէ՝ Սիւնեաց Հաբանդ գաւառէն զանազանելով, Մովսէսէն եւ անկէ քաղող մատենագիրներէն՝ Փղբը-Սիւնիք” անուանուած է: — Անսւանս ծագումն ու իմաստը միշտ է:

ԺԱ. Փայտակարան նահանգը:

Մետասաներորդ նահանգն է “Փայտակարան” [Փայտակարան] քաղաքով որ առ եզերքն Կասբից, ի մուտս³ Երասխայ, ԽԱՍ. 29. “Փայտա-

¹ Վարդան էջ 414 Ամարասն Ուտիի մէջ կը դնէ, բայց ոչ իրաւամբ:

² Որովհետեւ “միւս Հաբանդը վերջէն Արցախի մաս էր, ուստի Ինճիճ. ՀՀ. 301—303 Փղբը-Սիւնիքը՝ Արցախ նահանգին մէկ յետնագոյն անունը կը համարի: Նորագոյն ժամանակներս այն նահանգը խափնի (Χατζιόνη) կոսա. Պորթ. de cerim. էջ 687) կը կոչուի. Ինճիճ. անդ 304: Վարդան, Աշխ. 414 Փղբը-Սիւնիքը (Յաթեւու վանքին հետ) Սիւնեաց տեղ կը դործածէ եւ Մեծ-Սիւնիքէն կը զանազանէ:

³ Սիւրբեան աշտեղ (Ինչպէս նաեւ ուրիշ տեղեր շատ անգամ) անորոշ եւ անճիշտ կը թարգմանէ “Փայ-

կարան յերկից կայ Ուտիոյ առ Երասխաւ, ԽԱՎ. 609: Փայտակարան իբր քաղաքի անուն (արաբ. Bailaqān) փաւստոսէ սկսեալ շատ անգամ գործածուած է, այսպէս՝ փաւստ. 210, Ագաթ. 628, Ղազ. 182 («Փայտակարան քաղաք»), Եղիշէ 67, 73, Խորեն. 189, 192 («քաղաքն Փայտակարան»): Խորենացին ալ երբ էջ 190 միայն Փայտակարան կ'ըսէ, նմանապէս քաղաքը հասկընալու ենք. Սեբէոսի էջ 23 եւ 32 Փայտակարանը կրնայ թէ քաղաքն ըլլալ եւ թէ նահանգը. իսկ էջ 26 յիշուածը՝ յայտնապէս քաղաքն է («Փայտակարան քաղաք»): Ուտի Փայտակարանն իբր նահանգանուն ապահովապէս առաջին անգամ Աշխարհագրութեան մէջ եւ Ը. դարուն Ղեւոնդի քով՝ («Աշխարհն Փայտակարան») գործածուած է եւ յայտնապէս յառաջ եկած է Փայտակարան քաղաքանունէն, որ տակաւ

տակարան վասրից ծովուն եզերքը՝ Երասխ գետին տրեմփօղէն: Հոս խօսքը Երասխայ ծով Խափօնիւն վրայ է: Երասխ վտրի հետ կը խառնուի («Խառնումն Երասխայ ի վտր գետն») Աղուանից հարաւակողմը ԽԱՎ. 606 եւ կը թափի վասպից ծովը («Ի Բաբ Երասխայ ի վասպից ծով»)՝ Հայաստանի ամենէն արեւելեան մասին մէջ ԽԱՎ. 606: Նմանապէս ԽԱՎ. 592, 18 խօսքն Երասխայ (վասպից ծովը) մոնեղուն, թափուելուն («մուտք») վրայ է, իսկ անդ առջ 12 — ԽԱՍ. 11 առջ 2 վարէն՝ Երասխի եւ Կուրի բերանին վրայ է խնդիրը: Սարաբոնի (գլ. 500, 501) համեմատ՝ Կուրոս, ըստ գլ. 501՝ անոր մօտն նսեւ Երասխ ծով կը թափին: Հմմտ. Պղոտ., Պոմպ. գլ. 34, Ապպիանոս Mithr. գլ. 103, Պաղոմ. էջ 928, 932, 935, Ինճիճ. Հնախօս. Ա, 119: 1 Ղեւոնդ 101 «Ելանէին ընդ աշխարհն Հոնաց եւ ընդ պահակն ճորայ (Գերբեհդ) ընդ երկիրն Մազքեթաց, առպատակէին յաշխարհն Փայտակարան, անցանէին ընդ գետն Երասխ յերկիրն Պարսից, աւերէին զԱրտաւէտ (Արգեթիլ) եւ զԳանձակն շահաստանն (եւ երբեք գաւառ որ ըստ Խոր. Աշխարհագրութեան Փայտակարանի կը վերաբերին): Ըստ այսմ՝ Փայտակարան գէթ ըստ մասնէ Երասխայ հիւսիսակողմն է:

ընդարձակուելով նահանգանուն եղած է: Յառաջագոյն երկիրն ուրիշ անուն մ'ունէր, այսինքն Կապտ (նաեւ՝ Կապի, Կաբէ կամ Կաբէ գրուած) կամ աշխարհն Կապի կը կոչուէր, ինչպէս յայտնապէս կը հասկըցընեն հայ մատենագիրք, որ իրաւամբ Կասպեան ազգը՝ օտար, ոչ-հայ ազգաց կարգէն կը համարին: Փաւստոս էջ 160 Կազբից աշխարհին Արշակ Թագաւորէն բաժնուիլը կամ ապստամբիլը կը պատմէ. այս տեղոյն համապատասխան տեղը էջ 210, ուր այս աշխարհին Մուշեղի ձեռքը նորէն նուաճուիլը կ'աւանդէ, գլխոյն վերնագիրն է «Յաղագս Կասբից», իսկ բնագիրը կը խօսի Պարսի վրայ. յամենայն դէպս հոս Պարսիկները չեն կրնար հասկըցուած ըլլալ: Հիմայ խնդիր է Թէ Պարսէր Կաբէ սրբագրելու կամ ուղղելու է, Թէ ուղղագոյն է K. J. Neumannի այն սրամիտ ենթագրութիւնը (Hermes 19, 174), Թէ Փաւստոսի էջ 210 Պարսէ անուանածներովը հասկընալու է Ստրաբոնի (գլ. 508) յիշած Πάρσοι բնուածները, այսինքն այլուստ գրեթէ անծանօթ Պարսիացւոց ժողովուրդը: Ստրաբոն այստեղ Կասպից ծովու կողմերը գտնուող հետեւեալ ազգերը կը թուէ «Աղուանք, Հայք, Գեղացիք, Կադուսացիք, Ամարգացիք, Ուտեցիք, Անարիկացիք եւ Պարսիացիք». բայց վերջիններս մէյ մ'ալ չի յիշեր, եւ ոչ իսկ Կասպից ծովու կողմերը բնակող ազգերը (Վրկանք, Ամարգացիք, Անարիկացիք, Կադուսացիք, Աղուանք, Կասպք եւ Ուտեցիք) նորէն թուած ատենն, ինչպէս գլ. 514, վասն զի Պարսիացւոց աննշանակ ազգը՝ Անարիկացւոց անուան տակ ամփոփած է, որոնց քով կը բնակէին Պարսիացիք: Արդ՝ բոլորովին անհաւանական է որ Պարսիացւոց նոյն միջոցներուն անհետացած ազգին վրայ ծանօթութիւն ունեցած ըլլայ Փաւստոս, որ զուրկ էր հնոց իրաց հմտութենէն եւ անհիմն կերպով անգամ մը կասկածի ենթարկուեցաւ, իբր Թէ Պաղումէոս իրեն ծանօթ եղած ըլլայ:

Եթէ փաւստոս Պարսիացւոց վրայ ծանօթութիւն ունեցած ըլլար, զանոնք յիշած միջոցին՝ կերպով մը պէտք էր որ զանոնք Կասպիացւոց հետ յարաբերութեան մէջ դնէր ու Պարսի անուան բացառութիւն մը տար, զոր իւր ամէն ընթերցողները Պարսիկք կամ Պարսկաստան ըմբռնել ստիպուած էին, որպէս զի այս սխալ ըմբռնման մէջ չէին ային։ Ուստի՝ ես կը կարծեմ թէ փաւստոսի բնագրին մէջ էջ 210 Պարսի վերպակ մըն է, զոր Կասպի պէտք է ուղղել։ Ինչ անուն ալ փաւստոս հոս գրած ըլլայ, իւր գրածովը միայն այն ազգը կրնար հասկըցնել ուղեւ, զոր էջ 160 Կասպք կ'անուանէ եւ զոր էջ 210 վերնագրոյն մէջ ալ ուղիղ կերպով «Կասպք» կը ներկացնէ։ Ուստի երբ փաւստոս էջ 210 «Խընդրէր զվրէժն մեծապէս սպարապետն Մուշեղ յերկէն Պարսից եւ ի փայտակարան քաղաքէ» կ'ըսէ, տուով կը վկայէ որ փայտակարան մայրաքաղաքն էր (Պարսիցով իմացուած) Կասպից աշխարհին այն մասին, որ Հայոց կը վերաբերէր։ Այս ըսուածին հետ միաբան է Ագաթ. 628 «մինչ ի սահմանս Կասպից, ի փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց» եւ Ասող. 115 «Գայ հասանէ ի փայտակարան՝ յաշխարհն Կասպից», իսկ մեկալ տեղերն՝ ուր չի յիշուիր փայտակարան, կ'իմացնեն թէ Հայոց ըմբռնմանը համեմատ՝ Կասպից բնակավայրն էր Երասխայ ամէնէն վարի կողմերը. հմտ. Ագաթ. էջ 31 «Աղուանք, Լփինք» եւ Ճիղպք, Կասպք եւ պլլք (= 'Αλβανοί, Λιφίννοι, Σιλβανοί, Κασ-

1 Ասողիկի աղբիւրն ունի լոկ «հՀաս ի փայտակարան, եւ կաթ ընդ Աղուանս անդանել ի Ալբոն, Սեր. 92:

2 Rursus ab Albaniae confinio tota montium fronte gentes Silvorum ferae et infra Lubienorum (Lupeniorum), mox Diduri et Sodii. Plinius NH. 6, 10, 11 (29.) (Գարնեալ Աղուանից սահմանէն լեռանց ամբողջ երկայնութեամբը Ճիլպաց եւ վարը Լփնաց վայրենի ազգերը, Գիլուրացիք եւ Ողգիացիք)

πῦται καὶ ἄλλοι ἵον. Ագաթ. էջ 9, 73). Խորենացի 131 Դեղմանց լերին բնակիչներն ու «ծովեզերեայք եւ այսր եւս քան զնոսա, նաեւ կասբից երկիրն». ԽԱՎ. 592 «Վրկան աշխարհ, Մարք, Դելփք, Դելփք եւ կասքք մինչեւ ի մուտս Երասխ գետոյ» (ըստ այսմ հոս կասքք Երասխայ հարաւակողմը): Ասոնք են ահա կասպք, որոնցմէ ոչ միայն կասպից ծովը (հայ. «կասբիականն ծով») Խոր. 189, 589, 590, «կասբից ծով» անդ 592 եւն) իւր անունն առած է (արգէն Հերոդոտոսի քով), այլ նաեւ կասպք (Caspiane) երկիրը, որ ըստ Ստրաբոնի Աղուանից երկրին կը վերաբերէր¹. այս այն երկիրն է, զոր ըստ Ստրաբոնի գլ. 528 Արտաշէս եւ Չարիադրիս Մարբերէն առին եւ Հայոց պետութեան հետ միացուցին: Եթէ Պոմպէոսի առեւն Աղուանից կը վերաբերէր, այն ատեն պէտք է որ վերջէն Հայոց անցած ըլլայ, վասն զի ըստ Փաւստոսի 160 Արշակին դրժող հայ գաւառներուն կարգէն էր: Եթէ իրապէս Արշակին ձեռքին տակ նուաճուած է (Փաւստ. 210), այն ատեն Հայաստանի բաժանման միջոցին՝ 387ին Պարսից ինկած է: 571ին Սիւնեաց աշխարհին դիւանը Դըւնէն Փայտակարան քաղաքը փոխադրուեցաւ. այս քաղաքն ալ Ատրպատականի նահանգական

¹ Ստրաբոն գլ. 502 «Աղուաններուն է կասպիանէն, որ իւր անունը առած է ի կասպից, ուստի ծովն ալ կը կոչուի. այս ազգը հիմայ մթին է», Վերջինը ճիշտ չէ. տես K. J. Neumann: Hermes 19, 172. Ըստ Կիպերտի (Alte Geogr. էջ 83) կասպիացիք կը բնակէին «Կուրի եւ Երասխայ բերաններուն գաշտին վրայ՝ ծովուն եզերքը, որ արեւմուտքէն դիւրամատչելի էր երթեւեկութեանց»: Հմմտ. Պլինիոս NH. 6, 13, 15 (39) «Կուրէն կասպիական ծովը սկսաւ կոչուիլ. կասպք կը բնակին». 6, 26, 114 «Մարք արեւելքէն ունին զկասպս եւ զՊարթեւս», Պտղոմ. 6, 2, 5 «Մարաց արեւմտակողմը գեպ ի Հայաստան ունին կասպք, որոնց տակն է Մարտիանէ՝ ամբողջ Ասորեստանի երկայնութեամբը»:

Հարկարանին անցաւ (էջ 37): Նահանգը վերջէն Փայտակարան մայրաքաղաքին անուամբը կոչուեցաւ. խորհնացւոյ աշխարհագրութիւնը զայն Արպատականի մաս կը համարի (ԽԱՎ. 609):

Փայտակարան անունը հայկական կը հնչէ, բայց հայերէնով չի մեկնուիր, վասն զի հայ. փայտ եւ կարան իմաստ չեն տար: Տարակոյս չկայ որ ծագումը հայկական չէ (կասպեան է): Արաբացիք անունն աղաւաղելով՝ Balaqān՝ ձեւը տուին անոր:

Փայտակարանը Տփլիսի հետ նոյնացընելուն սխալ ըլլալը (Թովմ. Արծր. 173) տես ինձիձ. ՀՀ. 327 եւ շար.:

ԺԲ. Ո՛րի նահանգը:

Երկոտասաներորդ նահանգն է աշխարհն «Ուսէաց(ւ)ոց որ առ Աղուանիւք եւ կուր գետով» ԽԱՍ. 29. «Ո՛րի առ մոից կայ Երասխայ ընդ մէջ Արցախայ եւ կուր գետոյ» ԽԱՎ. 610: Ուտի³ անունը փաւստոսէ սկսեալ (էջ 210) հայ. մատենագրութեան մէջ գործածական է: Հայ լեզուի ձայնական օրինաց համեմատ այս անունը հնագոյն (նախաքրիստոնէական) Ո՛րի (Uti) կամ *Oiti = Oti՝ ձեւէ մըն է, զոր՝ նկատողութեան առնելով

1 Անուն քաղաքին՝ Balādurī 194. Քաղաքն էր ընդ մէջ կուրի եւ Երասխայ ըստ Ibn Chordādbēhī ed. de Goeje 175, 1:

2 Հմմտ. Ստրաբոն 528 «Շակալէն (Ուտի նահանգին մէկ գաւառը) կից էր Աղուանից եւ կուր գետին»:

3 Արաբ. Մծ (Balādurī 203, Ibn al Fakih 293) Կ'ենթադրէ միջին պրո. *Ūt կամ *Ūt մը:

4 Պարթեւաց ժամանակի Հայերը օտար օ տառի դիմաց կը դնեն օ կամ ոյ: օ կը մնայ նաեւ պատմական հայերէնի մէջ, իսկ ոյ կը մնայ միայն վերջին մէջ (կապոյտ), իսկ ոչ-վերջին վանկին մէջ կ'ըլլայ ու (Գաւառք). տես իմ Chronologie der arm. Vokalgeseetze էջ 158:

լտ. Capotes (Պլինիոս) = հյ. Կապոտ, յն. Γο-
 γαρηνή (Ստրաբոն) = հյ. Գո-գարի՝ դասականաց
 քով *Otia կամ *Otiene ձեւով գտնելու էինք:
 Եւ այս անունը քիչ մը տարբեր՝ Otene ձեւով կը
 գտնենք Պլինիոսի քով (NH. 6, 13, 16 [42]),
 որ հայկական այս երկիրն Երասխով Ատրպատական-
 նէն բաժնուած է՝ կ'ըսէ, եւ Պաղոմէոսի քով (5,
 12, 4 էջ 938), որ Oteneն Կուրի կողմերը կը գնէ՝,
 ուր որ էր իրապէս Ուտին, այնպէս որ հայ. Ուտի եւ
 յուն.-լտ. Otene անուանց նոյն ըլլալուն վրայ ա-
 մենեւին տարակոյս չի մնար: Ստրաբոն Otene ա-
 նունը չի յիշեր, բայց ասոր տեղ կը յիշէ Uitia
 անունով երկիրը, որ կը նոյնացուի Otene-Ուտիի
 հետ: Ստրաբոն այս երկրին գիւրջը մատնանիշ
 չ'ընէր, այլ լոկ (Թէոփանէսի հետեւելով) անոր
 բնակիչներն՝ Ուտեցիները (Ուտացիք ձեւով) կը
 յիշէ (գլ. 508) Կասպից ծովուն բնակչաց մէջ՝ ընդ-
 մէջ Ամարդացւոց եւ Անարիկացւոց (Աղուանք,
 Հայք, Գեղացիք, Կադուսացիք, Ամարդացիք,

1 «Ատրպատական Հայաստանի Ուտենէ երկրէն կը
 բաժնուի Երասխով:» Շիտակ է ասի, քանի որ Ուտի
 Երասխայ հիւսիսակողմէն էր, իսկ Ատրպատական՝ հարաւ-
 ակողմը, միայն ապահով չի գիտցուիր թէ Ուտի դէպ ի հիւ-
 սիս մինչեւ Երասխ տարածուած է երբեք:

2 «Կուրի քովն են Ովարացիք եւ Ուտիացիք:» Հմմտ.
 Ստեփ. Բիւզանդացի. «Ուտի մասն Հայաստանի: Կուսա-
 դրասոս Պարթեւականաց Գ. գրքին մէջ կ'ըսէ թէ Հայոց
 Բակուր թագաւորը († իբր 112ին յետ Բր.) Արտաշատու
 եւ Հայոց Ուտի երկրին կողմերը կը գտնուէր»։ Նոյն հեղի-
 նակը Բ. գրքին մէջ կը յիշէ այս աղգերը, «Կուրի քով
 Ովարացիք եւ Ուտիացիք կը բնակին, որ Հայաստանի մեծ
 մասն են»։ Ցես նաեւ 'Ωβερηγοί («Կուր գետին մերձաւոր»
 եւ «Կուր գետին քովերը») անուան տակ: Նոյնպէս Եւսե-
 բիոս Նախապատր. Աւետ. «Սիւլթիոյ» եւն «Եւ յամե-
 նայն Ալանս եւ յԱղուանս եւ յՈւտի եւ ի Սիւնիս:» Ցես
 վերը էջ 96, ծան. 2:

Օծէտօ [Ուիտացիք], Անարիկացիք եւ Պարսիացիք) եւ գլ. 514 Կասպեանց քով (Վրկանք, Ամարդացիք, Անարիկացիք, Կադուսացիք, Աղուանք, Կասպք եւ Օծէտօ) եւ գլ. 508 եւ 531 Կ'ըսէ թէ Այնիացիք Օծէտիա բռնած երկրին մէջ ամուր քաղաք մը կառուցին եւ մասամբ հոս եւ մասամբ ալ Հայոց եւն մէկալ կողմը բնակեցան: Ասի բաւական չէ Ուիտիայի գիրքը ճշդիւ որոշելու, եւ որչափ ալ կարենանք այս երկիրն Երասխայ հիւսիսակողմը եւ լճեզրէ զուրկ տեղ մը փնտռել, սակայն չենք կրնար ապահովութեամբ ըսել թէ հոն էր, ուր Otene-Ուտին Պլինիոսի, Պտղոմէոսի եւ Հայոց քով փնտռելու ենք: Ուիտիա Հայոց մաս չի համարուիր, ինչպէս որ Otene կը համարուի, եւ ըստ ձայնի ալ՝ քանի որ կ'երեւայ թէ սկզբնական *Viti կամ *Uiti մը կ'ենթադրէ, ոչ պատմական հայ. Ուտիի, ոչ ալ նախապատմական *Otiի կամ *Oitiի (= Otene) հետ կը համաձայնի, այնպէս որ շատ խնդրական կը մնայ թէ Ստրաբոնի Ուիտիայի մէջ հայ. Ուտի նահանգը տեսնելու ենք:

Հնոց տուած սակաւ տեղեկութիւնները չեն ներեր ուղղակի իմանալու թէ հին ատեններն Ոտենէն ինչ տարածութիւն ունէր. արդեօք եօթն գաւառէ բաղկացեալ յետնագոյն Ուտի նահանգին կը համապատասխանէր, թէ միայն այն գաւառին զոր Խորենացւոյ աշխարհագրութիւնը Ուտի առանցի կը կոչէ: Քանի որ այս տեղեկութիւնը Ոտենէն Շակաշէնէ (Հայաստանի ամենէն արդաւանդ երկիրներէն մին, Ստրաբոն գլ. 73, 509, 511, 528) կը բաժնեն եւ այս երկու երկիրներուն իրարու հետ կապ ունենալն ամենեւին չեն ակնարկեր, կրնանք ենթադրել, եթէ ցուցընել ալ չկարենանք, թէ յատուկ մօզք Ոտենէն էր Ուտի գաւառը: Այս գաւառն, ինչպէս նաեւ Շակաշէն ու մէկալ գրացի գաւառք թերեւս Արտաշէսի օրովը, բայց ամենէն ուշ Քրիստոսէ յառաջ

առաջին դարուն՝ Հայոց անցած են (տե՛ս էջ 22)։ Արշակ Թագաւորի օրոյն ապստամբեցան Ուտիի գաւառները, որոնց մէջէն Փաւստոս կը յիշէ էջ 159 Գարգման, էջ 210 Ուտի, Շակաշէն եւ Գարգման գաւառները։ Այս գաւառներն Աղուանից անցան, որոնց ձեռքէն Մուշեղ զանոնք նորէն ետ առնլով՝ Պապայ (367—374) հպատակեցուց՝ յառաջուան պէս կուրը Հայոց եւ Աղուանից մէջ սահման որոշելով։ Հայաստանի բաժանմանն առեն 387ին Ուտիի եւ Արցախի գաւառները թէեւ Աղուանից տրուեցան, բայց 462ին Աղուանից աշխարհին հետ Պարսից անցան (Մարքարտ, Երանշ. 118)։

Հին ժամանակներն այս երկրին մէկ կարեւոր տեղն էր Խաղիալ գիւղը (Փարպ.) կամ քաղաքը (Ագաթ. եւ Եղիշ.)։ Ագաթ. 37 կը յիշէ այս քաղաքն իբրեւ ձմերոց հայ Թագաւորաց (Սասանեանց Արտաշիւր Ա. աքքային ատենը, որ մեռաւ 242ին), երբ Ուտի գեռ Հայոց ձեռքն էր, եւ այս քաղաքը կը դնէ «յՈւտի գաւառի»։ Եղիշէ 57 (եւ անոր հետեւելով Փարպ. 188 եւ Մ. Կաղանկատ. 87) կ'անուանէ զայն «ձմերոց Թագաւորաց Աղուանից», 450ին, երբ Ուտի Աղուանից կը վերաբերէր (387էն ի վեր) եւ կը դնէ զայն «մերձ ի սահմանս Վրաց»,՝ կուր գետին աջակողմը (Փարպ. 188—189 «յերկրին Աղուանից»)։ Բայց թէ այս քաղաքը բուն Ուտի գաւառին մէջն էր թէ Ուտի նահանգին մէկ ուրիշ գաւառին, այս խօսքերէն ապահովութեամբ չ'իմացուիր։ Աւելի ուշ ատեն գլխաւոր

1 Եթէ Ե. դարու մատենագրաց Ուտին՝ Ուտի գաւառը հասկընանք, այն առեն Խաղիալն ըստ Ագաթ. էջ 37 այս գաւառին մէջ դնելու ենք։ Այսպէս կ'ընէ Ինճիք. ՀՀ. 343 եւ Վենետիկոյ Միլիթարեան Հարց 1849ին հրատարակած Հայաստանի աշխարհացոյցը։ Արգ' Վալուշի Կախեթու երկրին աշխարհացոյցին վրայ (Brosset, Description, աշխարհացոյց 4)՝ ընդ մէջ Շամշադիլդի եւ Ղարաբաղի՝ Խիլիլա անունով տեղ մը կը գտնենք Թուս-

քաղաքն էր Պարտաւ (ԽԱՎ. 610) Ուտի գաւառին մէջ Տերտեր գետին վրայ, արաբ. Barda'a (Balāḍūrī 194, 10) այժմ Barda. Այս քաղաքը Մ. Կաղակ. ըսածին համեմատ (էջ 33 = 131 հրտ. Պարիսի) Պարսից Պերոզ (457—484) արքային հրամանաւր՝ Աղուանից վաշէ Թագաւորէն շինուեցաւ եւ նախ Պերոզապատ կոչուեցաւ¹: Եւ որովհետեւ

չայ գետին վրայ, որ մեր աշխարհացոյցներուն Zegam (Dzegam եւն) գետին կը համապատասխանէ: Այս Խալիլեան շատ գիւրաւ կրնայ հայ Խաղխաղին վրական ձեւն ըլլալ: Բարխուդարեանց ալ իւր «Արցախի անուն գրքին» մէջ (Բագու, 1895) էջ 421 Թրքարնակ Խաղխաղ անունով գիւղ մը գիտե քաղաքի մը աւերակաց վրայ. այս աւերեալ քաղաքը հին Խաղխաղը կը համարէ եւ իւր Աղուանից պատմութեան (Ա. Վաղարշապատ 1902) աշխարհացոյցին վրայ կը գնէ Զեգամ գետին մօտերը՝ այս գետին մէջ ալ Եղիշէի էջ 58 Լուփնաս գետը (Լուփնաս Մ. Կաղանկ. 88) գտնեւիւ: Եթէ ճիշդ է այս, այն ատեն Խաղխաղ ոչ Թէ Ուտի գաւառին մէջ կ'իյնար, այլ Ուտի նահանգին մէջ եւ այս պարագային մէջ Ուտի գործածուած է Ագաթ.ի քով Թէ Ուտի գաւառն եւ Թէ Ուտի նահանգը ցուցնելու: Ըստ այսմ Խաղխաղ իրապէս էր «մերձ ի սահմանս Վրացի», ինչպէս Եղիշ. 57 (Մ. Կաղանկ. 87) կ'ըսէ: Հմմտ. նաեւ Lebeau, Histoire du Bas Empire 6, 290, ծան. 3:

1 Այսպէս նաեւ էջ 140 (= 214 հրտ. Պարիսի) անուանուած: Հմմտ. Պերոթապոս էջ 169 (= Պերոթապոս 338 Պ.), Պերոզ Ժաղա էջ 140 (= 295 Պ.), Պերոթապոս Ժաղա էջ 142 (= 297 Պ.), Պերոզապոս Ժաղա էջ 148 (= Պերոթապոս Ժաղա էջ 307), ՀՔ. 68: Pērōzābād պարս. Tabariի մէջ տե՛ս Nöldeke, Tab. 123, ծան. 3: Արաբական ծանօթութեանց համեմատ Barḡā'a քաղաքը Կաւաս Աւաղինէն (488—531) շինուած է (Balāḍūrī էջ 194, 10, Barbier de Meynard, Dictionnaire géogr. 91), ըստ Մարքարտի Երանշ. 118 այս քաղաքը Կաւասէն շինուած ըլլալու է Պերոզ-Կաստ անուամբ, բայց Balāḍūrī (ինչպէս նաեւ Yāqūt) ասոր նկատմամբ բան մը չեն ըսեր: Bāb Firūzqubād ամրոցն էր ի Ǧurzān (Վրաստան), Balāḍūrī 195:

Ուտի 387էն ետքն Աղուանից կը վերաբերէր, ուստի ուղիղ է Մ. Կաղանկատացւոյ (Ժ. դարէն) էջ 243 եւ 259 ըսածը թէ Պարտաւ «յԱղուան», եր, իսկ օտարոտի է թուլմ. Արծրունւոյ (Ժ. դարէն) էջ 177 եւ 216 խօսքը թէ Պարտաւ եղած ըլլայ ի դաշտին — կամ յաշխարհին — Գարգարացւոց: Ստրաբոնի տուած մէկ տեղեկութեան համաձայն Գարգարացիք (Γαργαρεῖς) Ամազոններուն դրացիներն են, իսկ Թէոփանէս (անդ) կ'ըսէ թէ սկիւթական Գեղացիք եւ Լեկացիք ընդ մէջ Ամազոնաց եւ Աղուանից կը բնակին: Մովսէս Խորենացի էջ 78 (= Ասողիկ 35) կ'ըսէ թէ Գարգարացիք, Ուտէացիք, Գարգամանացիք¹ եւ Ծովդէացիք Առան² անուանադիր իշխանին սերունդէն էին. էջ 168 Տրդատ Թագաւորը Գարգարացւոց դաշտը կ'իջեցրնէ հիւսիսականաց դէմ պատերազմելու եւ էջ 248 Գարգարացիներն Աղուանից կարգը կը դասէ, վասն զի կ'ըսէ թէ Մեսրոպ իջաւ «յԱղուան առ Արովաղէն Թագաւոր նոցա», եւ Գարգարացւոց կոկորդախօս լեզուին նշանագիր ստեղծեց³: Այս տեղերը կը ցուցնեն որ Գարգարացիք Աղուանից մէկ ցեղն էին ոչ-հայկական լեզուաւ: Այս ցեղը տարբեր էր Ուտիի բնակիչներէն, բայց ասոնց եւ Ծովդէացւոց հետ յԱռան կը բնակէր Խորենացւոյ ատեն (Չ. դար?): Ըստ այսմ մէտ եմ ասոնց բնակավայրը Ուտիի քովերը, բայց Կուրի արեւելա-

¹ Առնք կը պակոին շատ մը ձեռագիրներու մէջ:

² Առան յընդարձակագոյն միտս էր հին Աղուանք մինչեւ Գերբենդի կապանը. Առան յանձուկ միտս՝ Կուրի եւ Երասխի մէջտեղ գտնուած երկիրը, ըստ այսմ Արցախն է. Ուտի նահանգները Պարտաւ (Bard's'a) գլխաւոր քաղաքով, Մարբարա, Երանշ. 119:

³ Նշնպէս Մ. Կաղանկ. 95, բայց այլազգ՝ Խորենացւոյ աղբիւրը՝ Կորիւն, ուր էջ 30 Աղուանից վրայ է խնդրն, եւ ոչ թէ Գարգարացւոց:

կողմը՝ Շաքիի՝ եւ Շիրուանի կողմերը փնտռել, թէ ասոնք թուլմ. Արծրունւոյ ատեն (Ժ. գար) հարաւային Ուտին Պարտաւ քաղաքով բռնած էին կամ թէ թուլմաս Գարգարացիքն Աղուամի իմաստով կը գործածէ, չեմ կրնար ըսել, վասն զի կ'երեւայ թէ ասոնց վրայ անդրազոյն տեղեկութիւնք կը պակսին¹: Պարտաւ (արաբ. Barda 'a) բնակչաց Ժ. դարուն յատուկ լեզու մը՝ առաներէն՝ խօսիլը կը հաստատեն Istachri եւ այլ արաբացի աշխարհագիրք²: Այս առաներէնն կամ աղուաներէն ըլլալու է կամ Աղուանից գաւառաբարբառներէն մին:

Ուտի գաւառը (Ուտի առանձնակ) առաջին անգամ խորենացւոյ աշխարհագրութեան մէջ (ԽԱՍ. 29, ԽԱՎ. 610) որոշ կերպով կը տարբերուի Ուտի նահանգէն: Շատ տեղեր, ուր Ուտի կը յիշուի (Յովհ. Վթղ. 78, 163, 164 եւն), մութ կը մնայ թէ Ուտի գաւառ (Գաւառն Ուտի-կան, Ուտի-անն գաւառ Մ. Վաղ. 70, 141) բացառութեամբ գաւառը հասկընալու ենք թէ նահանգը: Բնակիչները կ'ըսուին Ուտի-ցի, կամ Ուտի-ցի (Ագաթ. 597, Խոր. 120, 121, 154 եւն): Ուտի անուան ծագումն անծանօթ է:

¹ Այստեղ կը փնտռէ նաեւ Վարդան աշխարհագիրն էջ 414 (ուր Գուրգարացիքը Գարգարացիք կարգուլու է — այս երկու անունները շատ անգամ շփոթուած են): Գարգարացւոց անունն Կարկար (Կարգար) գետին անուանը հետ առնչութիւն մ'ունենալով, ինչպէս Բարխուտարեանց կը համարի Պամ. Աղուանից էջ 18, այն ատեն ասոնց բնակավայրը Կուրի արեւմտակողմը փնտռելու էր: Բայց այս ալ անստույգ կը մնայ:

² Մ. Վաղանկ. էջ 90 Գարգարացիները կը յիշէ հետեւելով խորենացւոյ էջ 248 եւ, ինչպէս վերն ակնարկեցինք, Պարտաւը "ՄԱղուանս" կը գնէ:

³ Մարքարտ, Երանշ. 117:

ԺԳ. ԳՈՒԳԱՐԲ ԶՈՒՆՈՒՄ:

Երեքառասներորդ նահանգն է Գոուգար (սեռ. Գուգարաց. ԽԱՎ. 610) «առ Վաթ» բառ ԽԱՍ. 29, «ի մոխց Ուսիդ», բառ ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610: Արդէն Սարաթոն գլ. 528 կը յիշէ Գուգարը (ի Լ'աբդիդ) իբրեւ արգաւանդ, Կուրի մէկալ կողմը գտնուող երկիր մը¹, զոր Արաւշէս եւ Զարիադրիս Ապարջքի եւ Տայոց երկրին հետ (տես էջ 16) Վրաց ձեռքէն առած էին: Տիգրան Մեծ ասոնցմէ (բառ Մարգարտի, Երանշ. 95, 165 եւ շար.) կազմեց սահմանակալութիւն մը՝ իր պետութեան հիւսիսային սահմանը պաշտպանելու համար, եւ դրաւ զայն բդեաշխի մը իշխանութեան տակ, զոր Ագաթ. էջ 597 (ուր Գոուգարցիք աղաւաղուելով Գուգարացի էրան է) եւ էջ 650 բդեաշխ «ի Մասքթաց՝ կողմանէն» կը կոչէ: Երբ նահանգներն Արշակ թագաւորէն ապրտամբեցան, Գուգարաց բդեաշխն (Փաւստ. 159) եւ ասոր հետ Չոր եւ Կողբ³ գաւառներուն

1 Պաղոմէոսի քով էջ 938 Կուր գետի վրայ Ուսիի հետ չի յիշուիր Gogarene (Գուգարը), ինչպէս կը սպասուէր, այլ Obarene (այլ ընթերց. Osarene, Tosarene), զոր արդէն Սէն Մարտէն, Լանգլուա եւ Կիպերո Gogarene (Գուգարը) սրբագրած են, թէեւ Կուգարատոս եւ Ստեփանոս Բիւզանդացի՝ Կուրի վրայ բաց ի Ուսիէ Obarene՝ ալ կը հաստատեն եւ Ստեփ. Բիւզանդացի՝ բաց ի Obarene՝ Gogarene՝ ալ (χωρίον μεταξὺ Κόλχων καὶ Ἰβήρων τῶν ἀνατολικῶν — Երկիր է ի մէջ Կողբիացւոց եւ Վրաց արեւելեայց) յառաջ կը բերէ: Սարաթոն եւ Պաղոմէոս քարբերութիւն կը գնեն Կաղարջքի (Χορζηνή տես վերը էջ 20) եւ Գուգարաց մէջ: Կաղարջք վերջէն Գուգարը նահանգին մէկ գաւառը կը ներկայանայ:

2 Հայ. Մասիթի, վրաց. Mesxeti = Μόσχοι (Մարբարո, Երանշ. 169): Հայերէնի մէջ գէթ «Մասիթի», բայց բուն «Միտի» սպասելու էր:

3 Չոր եւ Կողբ՝ Գուգարաց գաւառներն էին (= Չորոփոր եւ Կողբոփոր ԽԱՎ. 610): Ուրեմն Փաւստոս հոս յայտնի չէ:

ԼԻՆԱՊ. ՏԵՂԻՈՅ ՆԱԽԱՆԵՐ

տէրերն ալ ապստամբեցան եւ Վրաց անցան, բայց ետքէն (Փաւստ. 211) նիզակակից Վրաց հետ Մուշեղ սպարապետէն նորէն նուաճուեցան, որ Վրաց թագաւորական տոհմը խաչ հանեց, ազատներն ու ազնուականները սրէ անցուց, Գուգարաց բզեւշին ու (Չորոյ եւ Կողբի) ապստամբ նախարարները գլխատեց եւ Կուրը դարձեալ սահման ըրաւ Հայոց եւ Վրաց մէջ: Հայաստանի բաժանման ատեն 387ին Գուգարք դարձեալ Վրաց անցաւ, եւ Վրաց աշխարհին հետ՝ Պարսից գերիշխանութեան տակ մնաց մինչեւ 591: Մարքարտ, Երանշ. 116, վերն էջ 45:

Կորիւն, Եղիշէ եւ Փարպեցի Գուգարքը չեն յիշեր: Մովսէս Խորենացի էջ 191 (իբր 330ին Քրիստոսէ ետքը) կը յիշէ Միհրան՝ մը, որ էր «առաջնորդ Վրաց եւ բզեշխ Գուգարացւոց», եւ էջ 258 Կորեան (էջ 32) Տաշրացւոց՝ Աշուշայ իշխանը Գուգարացւոց բզեշխ կ'ընէ, որ զ|| Մեւրոպ «յիւր իշխանութիւնն ի գաւառն Տաշրայ, բերել կու տայ»: Յետնագոյն մատենագիրներէն

նապէս զանազանութիւն կը դնէ նահանգին բզեւշին եւ գաւառաց տէրերուն մէջ:

1 [Ջուանշերի ընծայեալ] Վրաց պատմութեան Միրիան թագաւորը († 342):

2 Տաշիր Գուգարաց մէկ գաւառն էր: Ըստ Կորեան առօր ժամանակը Վրաց թագաւորն էր Արձիւղ — Արձիւլ Խոր. 258 եւ Արսվաղէն՝ թագաւոր Աշուանից (էջ 30): [Ջուանշերի ընծայեալ] Վրաց պատմութիւնը թագաւորը Արձիւլ (410-434) կ'անուանէ:

3 Ըստ Փարպեցւոյ 134, 148 եւն՝ այս Աշուշայ էր «բզեւշխ Վրաց» Յաղկերտ Բ.ի (438-457) ատեն: Չայս կը հաստատէ իւր կնիքը, որ հետեւեալ գրութիւնն ունի՝ Αγοιστας πτιαξης Ιβηρων Καρχηδων (?) ըստ Մարքարտի Երանշ. 169, Ουσας πητιαξης Ιβηρων Καρχηδων ըստ Լանգլուայի Coll. 2, 167. Փարպեցի 358 կը յիշէ իբր 481ին «զբզեշին զանօրէնն Վաղդէն», զոր Վրաց Վախթանգ թագաւորը սպաննեց:

Յովհ. Կթղ. ստեպ կը յիշէ Գուգարք նահանգն ու Գուգարացիները (էջ 38, 78, 110, 163) Եգե-
րացւոց, Վրաց եւ Ուտէացւոց հետ եւ զասոնք որոշ
կերպով կը զանազանէ Հայոցմէ գրելով «Դրացիք
մեր եւ ազգք որ շուրջ զմեօք են՝ Յունականք եւ
Եգեերացիք եւ Գուգարացիք եւ Ուտէացիք, հիւ-
սիսական ազգք բնակեալք առ ոտամբն Կովկասու»,
(էջ 140): Ասոնք վրական լեզուաբունին կը վերա-
բերին: Կ'երեւայ թէ երկրին հարաւակողմը (Տա-
շիր եւն) բաւական կանուխ հայացած է եւ այս
պատճառաւ ալ Վրացւոց քովը Սոմխիթի (Սոփէի
= Հայ) կ'ըսուի: Նորագոյն ժամանակներս շատ մը
Հայեր, Թաթարներ եւն գաղթելով՝ հնագոյն
բնակիչները իրենց տեղերէն մղած են: Գոգար+
անունը՝ հնագոյն Գոգար+է (= յուն. Γωγα-
ρηνη) ծագած է: Ծագումը միտին է:

ԺԴ. Տայ+ նահանգը:

Չորեքտասաներորդ նահանգը՝ Տայ+ (սեռ.
Տայոց, հայ. Տայ) է՝ «առ Եգերք», ԽԱՍ. 29,
«առ երի Գուգարաց, ամրոցօք եւ բերդօք կառու-
ցեալ», ԽԱՎ. 610: Տայք Գ. դարուն Մամիկո-
նեանց տոհմին կը վերաբերէր (Փաւստ. 66 եւ
128), որ ժառանգութեամբ ունէր սպարապետու-
թիւնը, եւ եպիսկոպոս մ'ունէր (Փաւստ. 269.
Եղիշ. 22): Տայք կը կոչուի աշխարհ (Փաւստ. 66),
յորդան (Եղիշ. 99) եւ սովորաբար գետ
(Փաւստ. 128, Փարպ. 219, 282, 333, 370),
կամ պարզապէս Տայք՝ առանց այս աշխարհ եւն
բառերու (Խոր. 74, 234, Սեբ. 115, 139 եւն):
Բնակիչները կ'ըսուին Տայեցի+ (Սեբ. 65, 115,
139 եւն): ԽԱՎ. 610 համեմատ՝ ասոր վերաբե-

1 Ցայոց ամուր տեղերուն վրայ շատ ստեպ կը խօսին
Հայ պատմագիրք: Հմմտ. Արշա. 4, 7, 1 «ամրացեալ եր-
կիրներ ունին Տայք»:

րող Ուբադէ եւ Կող գաւառները Փարպեցի (էջ 443 եւ շար.) եւ Խորենացի (էջ 74, 82) ալ կը յիշեն, բայց առանց ըսելու թէ ինչ աղերս ունէին այս նահանգին հետ:

Հայ. Տայք երկրանունը սկզբնաբար ոչ-հայ ազգի մը անունն է, զոր առաջին անգամ քոենոփոն կը յիշէ, այս ինք՝ Τάοχοι՝ բոռած ազգին, որոնց երկիրը կարեցին անցան Յոյները (Արշաւ. 4, 7) իրենց չուին ատեն Փառիս (Հայ. Բասեան) գետէն գալով եւ խաղիբացւոց երկիրը մտնելով եւ ստիպուեցան զարմանալ անոնց աներկիւղութեան վրայ: Տայեցիք նոյն ժամանակ՝ նման Կորդուաց եւ խաղտեայց՝ ազատ ազգ մըն էին Պարսից Թագաւորին հպատակ չըլլալով (Արշաւ. 5, 5, 17), բայց վերջէն Վրաց իշխանութեանը հպատակեցան. մինչեւ որ Արտաշէս եւ Զարիադրիս երկիրը Վրաց ձեռքէն առնելով՝ Հայ. պետութեան հետ միացուցին: Եթէ ասոնք ըստ Ստրաբոնի գլ. 528 Վրացիներէն παρώρεια τοῦ Παρσάδρου (Պարիադրէսի կողմը) յափշտակեցին, ասով Տայք միայն կրնայ իմացուած ըլլալ, վասն զի Պարիադրէս² Հայոց Պարիսարն է, եւ Տայք ալ Պարիսար լերանց քովերն էր, ինչպէս որ վարը յառաջ բերուած տեղերէն կը հետեւի³: Հայաստանի բա-

¹ Նաեւ Τάοι կը կոչուին. Հմմտ. Ստեփ. Բիւզանդացի «Տայք (Τάοχοι) ժողովուրդ մը գէպ ի Պոնտոս, նոյնպէս կը կոչուի երկիրն ալ. ոմանք զասոնք Τάοι կը կոչեն, ինչպէս կ'ըսէ Սոփենեդոս յԱրշաւանդ: Հայ. Տայք-ի (սեռ. Տայոց) արմատն է Տայս-, որուն կը համապատասխանէ յուն. Τάο- եւ վրաց. Tao (կամ Taos-kari), Brosset, Description էջ 72, 8; 120, 4.

² Ստրաբոն գլ. 521 «Գէպի հիւսիս ձգուող լեռանց մէկ մասը Պարիսարէս կը կոչուի, ուրիշ մաս մը՝ Մաւրթաց լեռինք, այլք՝ այլ ազգ. ասոնք կը պատեն ամբողջ Հայաստանը մինչեւ ցՎիրս եւ ցԱղուանդ: Հմմտ. Պտղոմ. էջ 934:

³ Փարպ. 218-220՝ Հայք «առ լեռամբն որ կոչի Պարիսար՝ մերձ առ սահմանակցութիւնն խաղտեաց՝ ամրագոյն

ժանմանն ատեն 387ին Տայք մնաց խսարով թա-
գաւորին բաժնին մէջ, 428ին Պարսից գերեզնա-
նութեանը տակ մտաւ, 450ին մասնակցեցաւ
Հայոց այն շարժմանը, որով Պարսիկներէն ապ-
ստամբեցան, եւ 591ին Հռովմայեցւոց Պետու-
թեան անցաւ, որուն մէկ գաւառն ըբաւ Մաւրի-
կիոս Տայքը՝ «Խորագոյն Հայքն անունով՝ (Յովհ.

տեղի մի գտեալ դագարեցին», եւ «յամրոցացն լերինն Պար-
խարայ, իջան «ի գիւղն... Որջնհաղ ի գաւառն Տայոց» եւ
պատերազմէն ետքը Պարխար լեռը դարձան. Մ. Խոր. 74
«Կարգէ զկողմանս Մաժաբայ եւ զՊոնտացիս եւ զԵգերացիս,
դառնայ առ ստորոտովն Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց ի գիւղն
եւ ի մառախլուտ անդիս մայրեացն եւ ի լռաւէտոց. Պտմ.
Վրաց 33 «Երկերն Հայոց՝ առ գեառովն Նուստե (Brosset,
Description de la Géorgie 1, էջ 41 եւ 69). եւ ար. Պարխա-
րաւ՝ որ եւ Տայքն. ԽԱՍ. 35 Տայքն նահանգին Արսեւոց փոր-
գաւառն է «առ Պարխար լերամբն», Թէ Խաղալիք աւ Տայոց
մօտ էր կը վկայէ բաց ի Փարպեցիէն (էջ 219) նաեւ Եղիշէ
98—99 «Որք էին ի լերինս Խաղաւեաց... յարձակեցան... ի
ձորագաւառն Տայոց», Χαλδία ի նկարմամբ տնս Ստեփ.
Բիւզ. նոյն բառին տակ, Ibn Chordādbēh էջ 108, 5:

1 Թէ Տայք Հայաստանի առաջին բաժանմանն ատեն
ոչ թէ Հռովմի, այլ Պարսից անցաւ, անկէ յայտնի է որ
Է. դարուն Պարսից կը վերաբերէր: Այսպէս ընդունելով
միայն կը մեկնուի Տայոց եպիսկոպոսին: Արտաղասու ժողո-
ւդն մասնակցիլը, Տայք նահանգին 450ի պղտատմաւ թեան
մասնակից ըլլալը (Եղիշ. 22), պարսիկ բանակաց 451ին եր-
կէքը գրաւելն ու հայ. իշխանաց. (Մամիկոնեանց) գահէնը
փնտռելը (Եղիշ. 99), առանց Հռովմայեցւոց կողմանէ ընդ-
գիմագրութեան հանդիպելու: Արեււայ թէ Տայոց կը վե-
րաբերէր. նաեւ Մկնառին՝ գիւղը (Փարսկ. 414), որուն
նկատմամբ Փարպեցի (անդ) կ'ըսէ թէ Պարսից իշխանու-
թեան տակ էր: Բայց եթէ Մկնառին՝ Բառնի աւ վերա-
բերէր, Տայոց Ռբաղ գաւառին հռովմական չըլլալը, այլ
պարսկական ըլլալը կը հաստատեալ Փարպեցիդ. էջ 443 եւ շար-
տուածաւեղեկութիւնը, որուն համեմատ Պարսիկները Տայոց
Ռբաղ գաւառը գրաւեցին, մինչ Վահան Մամիկոնեան, որ
անոնցմէ կը հալածուէր, հռովմական Հայաստանի (Բարձր
Հայոց) մերձակայ Շաղագոմ գաւառը քաշուած էր:

կ/թղ. 40): Այս անունն, որ այս նահանգին կը պատշաճէր դրացի Բարձր Հայք նահանգին համեմատութեամբ՝ խորագոյն դիրք մ'ունենալուն համար, Հայոց քով ընդունելութիւն չգտաւ, որ շարունակեցին այս նահանգը հին անուամբը Տայք կոչելը: — Տայք = *Táo* կամ *Táoχ* ազգանուն ծագումը մութ է:

ԺԵ. Այրարատ Նահանգը:

Նահանգն «Այրարատ (սեռ. Այրարատոյ) ի մէջ կայ յառաջ ասացեալ աշխարհացդ, ԽԱՎ. 610, ԽԱՍ. 29, 33:

Այրարատ անունը հնագոյն ժամանակներէ հետէ կապուած է այն երկրին հետ, որ միջին Երասխայ երկու եզրներուն վրայ է, եւ թերեւս կը հասնի մինչեւ Ալարոդեանց, որոնք՝ ըստ ենթադրութեան կիպերտի՝ երբեմն միջին Երասխայ վրայ կը նստէին: Թէ Այրարատ նոյն ըլլայ Ուրարտի՝ Խաղտեաց պետութեան ստորեւտանեայ անունը, երբայեցերէն Արարտի (տես վերը երես 3) եւ Ուրարտի հետ, որ Հայաստանի բարեւական անունն է, յառաջ ընդհանրապէս իբրեւ ստոյգ կ'ընդունուէր, բայց հիմայ խնդրական է: Եթէ Այրարատ = Ուրարտու ստորեւտանեաց էր, այն ատեն այս անունը վերջին անգամ կը յիշուի Դարեհի բարեւական բեւեռագրութեանց մէջ, բայց այնուհետեւ գարերով պատմութենէն կ'անհետանայ եւ նոյն իսկ յոյն եւ հռովմայեցի պատմագրաց անծանօթ կը մնայ, որոնք թէեւ, ինչպէս Ստրաբոն գլ. 527, 528 Երասխայ բարեբեր դաշտին վրայ կը խօսին, սակայն Այրարատ անունը երբեք չեն յիշեր: Առաջին անգամ Ս. Գրոց թարգմանութեամբ՝ եւ այս թարգմանութեան

1 Յուն. 'Αραράτ Ծնն. Ը. 4. եւն երբ. Ἀράρατ անդ:

հետ կապուած մատենագրութեամբ՝ նորէն ճանչցուեցաւ Արարատ անունը Հայաստանէն դուրս։ Այս անունը կրող երկրին մէջ անունս շարունակեց իւր կեանքը հայացած Այրարատ՝ ձեւով եւ Ե. դարու նորաստեղծ հայ մատենագրութեան մէջ անմիջապէս երեւցաւ՝ անկէ ի վեր անոր մէջ ճշտատեւ մնալով։ Տարակոյս չկայ որ նախահայկական ժամանակէ է եւ հայերէնով չի կրնար մեկնուիլ։ Այն ամէն փորձերը, որ մինչեւ օրս եղան անունս ստուգաբանօրէն մեկնելու, հարկ է որ այժող համարուին։

Հայք միջին Երասխայ վրայ գտնուող երկիրը Հերոդոտոսի ժամանակ տակաւին գրաւած չէին, բայց Քսենոփոնի ատեն (իբր 400ին Քրիստոսէ յառաջ) արդէն հոն էին։ Երբ Արտաշէս եւ Ջարիադրիս Մագնեսիայի ճակատէն ետքը Քրիստոսէ յառաջ 190ին թագաւոր անուանուեցան, առաջինն իբր թագաւորութիւն ընդունեցաւ Արտաշատու կողմը գտնուող երկիրը՝ այս է՝ Այրարատն ու շրջակայքը, զոր նորանոր նուաճումներով քիչ ատենուան մէջ չափազանց ընդարձակեց։ Ընդարձակեալ եւ Ծոփաց հետ միացեալ պետութեան մէջ ալ Այրարատ մնաց գլխաւոր երկիրը, ուր էր ի սկզբանէ մինչեւ Արարացիները՝ պետութեան ժամանակին մայրաքաղաքը — Արմաւիր, Արտաշատ,

1 Յերոնիմոս (ի մեկնութեան Եսայեայ 11, 37, 36) «Արարատ Հայաստանի մէջ անհաւատալիօրէն արգաւանդ երկիր մըն է դաշտային, որմէ կը հոսէ Երասխա»։

2 Միայն Այբարտ ձեւը հարազատ հին հայերէն է։ Ուր որ հնագոյն մատենագրութեան մէջ Աբարտ (Աբարտ) ձեւը կը հանդիպի, ուղղակի կամ անուղղակի յունական աղբիւրէ կը ծագի կամ աղաւաղութիւն է։ Հմմտ. հեղինակն ի Strassburger Festschrift zur 46. Versammlung deutscher Philol. էջ 77։ Այբարտ ընթերցուածք, որուն քանի մ'անգամ կը հանդիպինք Փաւստոսի քով (16, 18, 37, 143), սխալ է։

Վաղարշապատ եւ Դուին — Հայոց Թագաւորնե-
րուն եւ իշխողներուն կեյսեր: Երբ Հայաստան
բաժնուեցաւ, Այրարատ խոսրովաւ բաժնին մէջ¹
մնաց եւ այս բաժնին հետ 428ին պարսիկմարզպա-
նայ իշխանութեան տակ մտաւ: Հայաստանի վեր-
ջին բաժանմանն ասին 591ին Այրարատոյ արեւ-
մտեան մեծ մասը Հռովմիկեկաւ. արեւելեան փոքր
մասը Դուին մայրաքաղաքով Պարսից ձեռքը մնաց:
Խոյզիք է թէ հնագոյն ժամանակի Այրարատ
երկիրը բազմաթիւ գաւառներէ բաղկացած նա-
հանգ մը համարելու ենք թէ պարզ գաւառ մը:
Մեր յառաջ բաժին համեմատ՝ այս երկրին միշտ
գաւառ՝ անուանուիլը նշանակութիւն չունի, նմա-
նապէս նշանակութիւն չունի Կարգուք գաւառին:
Փաւստոսի քով (էջ 22) «ի սահմանս այրարատեան»
տէրութեանն զրոյցիլ: Նաեւ Փաւստոսի քով (էջ
159—160) հայ նահանգներուն կարեւոր թիւուը-
մէն կարեւի՝ չէ այստեղ օգտուիլ: Փաւստ. էջ
140 Հայաստանն երեք մասի կը բաժնէ՝ վերնա-
գաւառք, ստորին գաւառք — որոնց մէջէն հոս
Անգեղ տունը (հարաւակողմէ վերին Յիզրիթի
վրայ) յանուանէ կը յիշէ՝ — եւ միջնաշխարհ:

1 «Այրարատեան գաւառն» Փաւստ. 16, 18, «գաւ-
առն Այրարատեան» անդ 37 (պարսա. «գաւառաւն Այ-
րարատեան», 143), «Այրարատ գաւառն» 144, 262, «գաւառն
Այրարատու» (կարգա՝ Այրարատոյ) 143:

2 Յէս ասոր փայ հեղինակը ի Strassburger Fest-
schrift zur 46. Vers. deutscher Philol. էջ 76:

3 Ասով ըսել չենք ուզեր որ սփռին միշտ հարաւային
կը նշանակէ: Եղիշէ էջ 72 զՎասակ Մամիկոնեան «այոց Մա-
միկոնեանից որ կան ի ծառայութեան Յաւնաց», կ'անուանէ
«սպարապետ ստորին Հայոց եւ հաւատարիմ զօրացն Հռոմ-
մոց ի սահմանին Պարսից», ասով կ'ուզէ ըսել թէ Վասակ
(450ին) հռոմէական զօրաց հրամանատարն էր Բարձր Հայոց
(Armenia magna) մէջ, ուր Գեորգոս Բ. Անատոլիոսի, արեւ-
ելից սպարապետին (Եղիշ. 8 եւ 56, ծ տից էօ σπαρτηγός
Procop. b. P. 1, 15) ձեռքը թէոզոսուպոլիս ամրոցը չինել

Վերջինը կը զանազանէ էջ 159—160 այն նա-
հանգիստերէն, որ խորենացւոյ յետնագոյն աշխար-
հագրութեան մէջ Դ. Հայք, Աղձնիք, Կորճէք,
Պարսկահայք, Փայտակարան, Ուտի, Արցախ եւ
Գուգարք կը կոչուին, ուստի «միջնաշխարհն մեա-
ցեալքն» բնելով (Փաւստ. էջ 160) կը հասկընայ
այստեղ մերձաւորապէս Այրարատ, Տուրուբերան,
Վասպուրական եւ Սիւնիք նահանգները, վասն զի
Մոկք, Տայք եւ Բարձր Հայք, որ այստեղ չեն
յիշուիր, ստորին եւ վերին սահմանակից երկիր-
ներուն կը վերաբերին: Փաւստոս. էջ 187 եւ 192
Հայոց միջնաշխարհին վրայ կը խօսի հակադրու-
թեամբ՝ արեւմտեան սահմանակից Գարանաղիք
գաւառին (ի Բարձր Հայք) եւ հարաւ-արեւելեան
սահմանակից Գանձակ քաղաքին Ատրպատականի
մէջ, եւ կ'երեւայ թէ էջ 143՝ «միջնաշխարհն
Հայոց» բնելով կը հասկընայ Այրարատը: Բայց
ստի միայն կ'երեւայ, եւ Փաւստոս այստեղ՝ կ'ու-
զէ ոչ թէ Այրարատը միջնաշխարհ համարել, այլ
միջնաշխարհին մէկ մասը: Իսկ այս մասն է Երասխայ

սուաւ (տե՛ս էջ 37), միջ հռովմեական մշտակայ պա-
հագրութեան գինելով (Güterboek 28): Հիմա խնդիր է թէ
զորք Բարձր Հայոց մէջ ուղղակի արեւելից. սպարա-
պետ (Magister militum per Orientem) տակն էր թէ
Հայաստանի (այս է՝ Ա. եւ Բ. Հայք եւ Պոլեմոնեան Պոն-
տոս) դուքսին (Güterboek 29) եւ թէ ըստ այսմ վասակ
Հայաստանի դուքս էր թէ ոչ (սպարապետ ստորին Հայոց
— Dux Armeniae inferioris). յամենայն դեպս այստեղ
«Ստորին Հայք» կը նշանակէ Բարձր Հայք հիւսիսային նա-
հանգը (Ա. Հայքով կամ առանց անոր): Հմմտ. Lebeau,
Histoire du Bas-Empire 6, 296 Եւան. 4 եւ Լանգլուա Col-
lection 2, 214 Եւան. — Թովմ. Արժրուելոյ քով ալ (էջ
108) Կորճի [սպարապետ այստեղ ունի Կորճի] — հիւսիս-
ային է:

1 «Եւ ինքն գայր հասանէր ի միջնաշխարհն Հայոց»
(եւ այն)՝ «ի գաւառն Այրարատու եւ հասանէր գտանէր
զլօրսն Պարսից... բանակեալ զգաւառաւն այրարատեան»:

միջին ընթացքին վրայի երկիրը, ինչպէս որ պատմագրաց այլ եւ այլ տեղերէն պայծառ կը տեսնուի: Ամէնէն յառաջ Փաւստոսէն էջ 18: Այստեղ խոսքով թագաւորը վաչէ զօրավարին կը հրամայէ անտառներ տնկել “յայրարատեան գաւառին” եւ տնկեցին “յամուր բերդէն արքունի, որում կոչեն Գառնի, մինչեւ ի գաշտն Մեծամօրի ի բլուրն” որ անուանեալ կոչի Դուին, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու, զգետն խոնարհ մինչեւ յապարանան Տիկնունի”, այսինքն Այրարատայ սիրտը՝ հոն՝ ուր էին Արտաշատ նախկին մայրաքաղաքն ու անոր յաջորդը՝ Դուին յետնագոյն մայրաքաղաքը: Նմանապէս Փաւստոս էջ 16 Այրարատի՝ մէջ կը յիշէ վաղարշապատ քաղաքը (հիմայ՝ համանուն գիւղ էջմիածնի քով) եւ էջ 144 Աղձք գիւղը “ի խինձս եւն լերինն մեծի զօր Արագածն կոչեն”: Ագաթանգեղոս ամէն անգամ՝ մատնանիշ կ'ընէ Այրարատն իբրեւ այն երկիրը, որուն մէջն է վաղարշապատ քաղաքը: Կորին նմանապէս “յայրարատեան գաւառն” կը յիշէ Նոր քաղաքով (այսինքն՝ վաղարշապատով) էջ 20, 23, 44, բայց նաեւ Կողբ գիւղով որ Երասխայ հարաւակողմն է եւ վաղարշապատի արեւմտակողմը³: Եղիշէ կը յիշէ էջ 22 Այրարատայ եպիսկոպոսն (իբր Կաթողիկոս Հայոց) եւ էջ 139 Արած գիւղն Այրարատի՝ մէջ, որ անտարակոյս էր Երաս-

¹ “Իջանէր ի գաշտն այրարատեան գաւառին, երթայր եւ գտանէր զՍանէսան թագաւորն... ի վաղարշապատ քաղաքի”:

² Ագաթ. 33, 38, 103, 122, 582, 594, 602, 612, 626, 651, 655 “յԱյրարատ (կամ՝ Այրարատեան) գաւառ ի վաղարշապատ քաղաք”:

³ Ալիշան (Այրարատ) Արագածոտնի մէջ կը ղենէ: Նոյնպէս Ագաթ., եւ Զենոբ 12 եւ 21:

⁴ Ալիշան (Այրարատ 115—120) ճակատք գաւառի մաս կը հաշուէ:

⁵ “Սամուէլ երէց յԱյրարատոյ՝ ի գեղէն յԱրածոյ”:

խայ վրայ Արած գաւառի մէջ («Արածոյ կողմն»
ԽԱՍ. 34) Արտաշատ-Գրւնէ վար (Ալիշան, Այրա-
րատ 445): Փարպեցի Այրարատը՝ կ'անուանէ
«գլուխ աշխարհիս Հայոց» (էջ 28) եւ ասոր մէջն
է կ'ըսէ Վաղարշապատ քաղաքն (էջ 430) եւ Որ-
կովի գիւղը (էջ 282), զոր Ալիշան (անդ 486)
Մասեացոտն գաւառին մէջ կը գնէ: Մովսէս Խո-
րենացի իւր Այրարատին սահմաններուն վրայ որոշ
տեղեկութիւն չի տար (էջ 138, 208, 238, 258),
սակայն էջ 144 կը հասկըցընէ որ Երասխայ վերին
ընթացքին վրայ գտնուող Բասեանը (վերջէն գաւ-
առ Այրարատ նահանգի ԽԱՎ. 610) գեռ Այրա-
րատի մաս չի հաշուեր¹: Նոյնպէս Սեբէոս ալ էջ
108 Գոգովիտը (վերջէն Այրարատ նահանգին մէկ
գաւառը ԽԱՎ. 610) Այրարատի³ մաս չի համա-
րիր եւ յայտնապէս՝ իւր ամէն նախորդներուն պէս՝
Գոգովիտ ըսելով կը հասկընայ լոկ միջին Երաս-
խայ վրայ գտնուող այն երկիրը, զոր Ստրաբոն
³Αραξηνόν πεδίον⁴ անուանած է: Այս ըսուածն
Սեբէոսի ուրիշ երկու տեղերէն աւելի բացայայտ
կերպով կը հետեւի: Սեբէոս էջ 33 կը պատմէ թէ
Խոսրով կ'ուզէր Մաւրիկ կայսեր տալ «զաշխարհն
Տանուտերական իշխանութեան մինչեւ ց'Այրարատ
եւ ց'Գրւին քաղաք», եւ էջ 45 կ'ըսէ թէ տուաւ

¹ «Գաւառն Այրարատու», (կամ «Այրարատոյ»),
«Այրարատեան գաւառ», «Այրարատ գաւառ», 22, 28, 181,
182, 197, 282, 430, «Հայտն Այրարատոյ», 25:

² Վաղարշայ մայրն Այրարատ ձմերոց երթալու ա-
տենը՝ ճամբան Բասեան գաւառը ծնաւ որդին ճիշտ այն
տեղը՝ ուր Մուրց եւ Երասխ կը խառնուին: Վերջէն Նոյն
տեղը Վաղարշաւանը շինուեցաւ:

³ Նրաբացիք «ընդ Գոգովիտ թափեցան յ'Այրարատ,
եւ ոչ ոք կարաց ի զաւրացն Հայոց արկանել դոյժ ի Գրւին
աւան»,:

⁴ Ասիկայ Ստրաբոնի քով (գլ. 527) Արտաշատէն
վար կը սկսի:

“գտուն Տանուտերական մինչեւ ցգետն Հուրազդան եւ զգաւառն Կոտէից մինչեւ ցաւանն Գառնի”, ասոր անդ Յովհ. Կթղ. էջ 39 կ’ըսէ “լայն աշխարհ, որ Տանուտերական Գունդն անուանէր՝ բայց յԱստանէն, ի Գվին քաղաքէ եւ յերկուցն եւս գաւառաց, որ է Մասեացոտն եւ Կոշմէ Արագածու” (տես վերը էջ 44): Ասկէ կը տեսնուի որ այն երկիրն, որ խոր. աշխարհագրութեան մէջ Այրարատ մեծ եւ քսան գաւառէ բաղկացեալ նահանգն է, Է. դարուն կը կոչուի “աշխարհ Տանուտերական Գնդին”, իսկ Այրարատ կը կոչուի ասոր արեւելեան փոքրիկ մասը, ուր էր Գունին մայրաքաղաքը, ըսել է թէ Է. դարուն գեռ Այրարատ նահանգը գոյութիւն չունէր: Ըստ այսմ Է. դարուն Այրարատ ըսելով կը հասկըցուէր Երասխայ գաշտը՝, որ հիւսիսէն եւ հարաւէն սահման ունէր Արագած եւ Մասիս լեռները, իսկ արեւմուտքէ դէպ ի արեւելք կը տարածուէր մերձաւորապէս Ախուրեանի (Արփա-չայի) բերանէն մինչեւ Նախիջեւանի կողմերը: Սա ալ կայ որ Այրարատի սահմաններն երբեք հաստատուն եւ պաշտօնապէս որոշուած չէին, ուստի եւ կարելի էր Այրարատ ըսելով՝ Երասխայ դաշտին արեւելեան կէսն ալ միայն հասկընալ, որուն մէջն էր մայրաքաղաքը, ինչպէս Սեբէոս էջ 33 եւ Ստրաբոն (գլ. 527) ալ ըստ ինքեան կ’ընեն: Իսկ խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութեան հեղինակը, որ Հայաստանը 16 նահանգի բաժնել ուզելով՝ Տանուտերական Գունդ անունը այլ եւս չէր կրնար գլխաւոր նահանգին համար գործածել, ուստի Երասխայ դաշտին հին նշանաւոր անունն բնդարձակելով նահանգի անուն ըրաւ եւ նոյն նահանգին քսան գաւառ տուաւ, եւստիպուեցաւ նոր անուն մը գտնել: Լիւթսխայ

1 Tò 'Αραξηνὸν πεδῖον կամ ἡ 'Αραξηνή Ստրաբոն
գլ. 73 եւ 509:

դաշտին կամ անոր արեւելեան մասին: Այս նոր անունը գտաւ նոյն մասին համար Դուին մայրաքաղաքին եւ արեւելեան կողմանէ ուսմանակից դաշտին անունը գործածելով. այս սակաւատեւ անուան ճիշտ ձեւը դեռ կարելի չէ ապահովութեամբ հաստատել (տես Հտծ. Դ. Թ. 189—90): Դեռ ԺԳ.—ԺԴ. դարու մտտենագիրք՝ Ստեփանոս Օրբէլեան եւ Վարդանայ ընծայեալ աշխարհագրութեան հեղինակն Այրարատ անունը կը գործածեն Երասխայ դաշտին, թէեւ վերջինը՝ Խորենացոյ ընծայեալ աշխարհագրութենէն ազդուելով՝ այս անունը կը գործածէ նաեւ Երասխայ դաշտին հիւսիսակողմն ու հարաւակողմը գտնուող մեծ նահանգին համար³ ալ:

ՎՏԱԺ Դ.

Դաւառներուն անունները:

Հայաստանի՝ այլեւայլ մեծութեամբ բազմաթիւ երկիրներու այսինքն դաւառներու բաժանումն — ինչպէս նաեւ անոնց անուանակոչութիւնը — շատ հին է: Քանի որ ասոնց անունները մասամբ նախահայկական ժամանակի մնացորդ ըլլա-

1 Հմմտ. Կորճէքի վրայ ըսուածը էջ 87—88:

2 Օրբէլ. Բ. 122՝ առին զԱնի, զԿարս եւ «զբոլոր գաւառն Շիրակայ եւ Վանանդայ եւ Արշարունեաց (ամեն ալ Այրարատ նահանգին մէջ) եւ զԱրարատեանն եւ զԽոտական աշխարհս եւ զԲաղաքն եւ զամենայն երկիրս մինչ ի դուռն Յփղեաց», Վարդան աշխ. 418 «ի դաշտն Այրարատեան է ոուրք Էջմիածինն, որ է Վաղարշապատ քաղաքն աթոռ թագաւորաց Հայոց մեծաց, եւ Դուին քաղաք», եւն. 422 «Ունի Այրարատ գետս երեք՝ Քարսախ, Հուրազդան եւ Ագաս»:

3 Վարդան աշխ. 414 «Այրարատ ունի բազում գաւառս՝ Արշարունիք», եւն. (կը յաջորդէ գաւառաց թուումը էջ 414—420):

լով հանդերձ՝ պահուած են (ինչպէս Անձիտ), եւ մասամբ այնպիսի երկիրներու անուաններ են, որոնց օտարացեղ բնակչութիւնն երբեք հայացած չէ, ասկէ կը տեսնուի որ չի կրնար հայերէնով մեկնուիլ նոյն անուններուն մեծագոյն մասն, ըստ որում ոչ-հայկական են: Այս անունները մեկնելու հնարաւորութիւն կայ միայն այն ցանցառ դէպքերուն մէջ, ուր նախնական անունները յետնագոյն հայ կամ պարսիկ անուններէ վտարուած են:

Յաջորդ տողերու մէջ՝ գաւառները մի առ մի յառաջ բերած ատենս՝ ասոնց կարգը կը դասուորեմ խորենացւոյ աշխարհագրութեան համեմատ, որ գաւառներուն թիւն իբր 190 կը հաշուէ՝, բայց շարունակեալ թուով կը նշանակեմ գաւառներն ու անուանց ձեւերը հնագոյն հայ մատենագրաց համեմատ ալ կը կցեմ:

Ա. Բարձր Հայոց գաւառները:

1. Դարանդի ԽԱՍ. 29, ԽԱՎ. 607, սեռ. Դարանդէոյ խոր. 230, սւղ. հյց. Դարանդէ փաւտ. 114, 142, սսխրաբար Դարանդէոյ (գաւառ) փաւտ. 6, 28, 29, 142, Ագաթ. 588, 642, խոր. 178, 300 եւն, այս վերջին յոք. սեռ.ը *Դարանդէ+ յք. ուղ.էն, որ մատենագրութեան մէջ չի հանդիպիր. ասկէ ածանցուած՝ Դարանդէոյ+ն (Դարանդէոյէ) Սեբ. 139. յուն. (ἐπιτοχοπος) Δαρανάλεως ի Մեծ Հայս Mansi 11, 645 (680ին). անուանս մեկնութիւնը տես Հտծ. Զ: Այս գաւառին մէջն էին Անի եւ Թորգան, Սեպուհ լեռն ու Մանեայ այլք: Անի ամրոցը փաւտ. 28,

1 Ըստ Պլինիոսի այս գաւառները 120 էին. «կը բաժնուի, ինչ որ ստոյգ է, կուսակալութեանց, զորոնք զօրապետութիւն կը կոչեն, կամ առանձինն թագաւորութեանց, բարբարիկ անուններով եւ թուով 120, Պլին. NH. 6, 9, 10 (27):»

142 կոշուեցաւ վերջէն (ինչպէս նաեւ ամբողջ գաւառը Լաստիվ. 92) Կամախ, յն. (ἐπισκοπος) Καμάχης Mansi 11, 993 (692ին), τὸ Κάμαχον Theoph. chronogr. (ed. de Boor) 1, 377, 444, 469 (χάστρον), ἡ Κάμαχα Const. Porphy. 3, 226 de adm. imp., ասոր. QMH Denys de Tell-Mahre ed. Chabot էջ 86, Թրգմ. էջ 74 եւ 81, արաբ. KMH Ibn Serapion JRAS. 27, 10, Կ'երեւայ Թէ Տիմայ Հայերէն *Gamach Կ'արտաբերուի՝ աշխարհացոյցներու վրայ նշանակուած է Kamach կամ Kemach. Թորգմ. աւանդ կամ գիւղը (Ագաթ. 589) այսօր աննշան գիւղ մըն է մենաստանով մը՝ «մերձ ի յեփրատ յարեւմտեան կողմն գետոյն, յորոյ յեկեղեցւոյ են ուրոյն ուրոյն դամբարանք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, սրբոյն Վրթանէսի, եւն Ինճիճ. Նոր Հայաստան 104: Լինչի աշխարհացոյցն ալ կը նշանակէ Ս. Լուսաւորիչ եւ Ս. Յակովբ անունով վանքեր: Հայք Սեդուհ լեռը աշխարհացոյցներու Գոհանամ լեռան հետ կը նոյնացնեն (Ինճիճ. անդ. 100): Ըստ Յովհ. Երզնկացւոյ Սեպուհ լեռն էր ընդ մէջ Դարանաղեաց եւ Եկեղեցաց գաւառին (Ինճիճ. ՀՀ. 4) եւ այսպէսով կը համապատասխանէ Գոհանամի, որ Կամախի եւ Երզնկայի (Եկեղեցաց) մէջտեղն է: Լինչի՝ Կամախի հիւսիսային արեւմտակողմը նշանակած վերին եւ վարին Pekerij գիւղերը՝ Դարանաղեաց՝ մէջ կ'իյնան եւ պէտք են զանազանուիլ այսօրւան Տերջանի Pekerijէն, որ է հին Դերջանի Բագառիճը. Ինճիճ. Նոր Հայ. 104 կը յիշէ միայն առաջին երկուքը (Դարանաղեաց մէջ) Բագառիճ նոր-հայ. ձեւով, որ հին հայ. Բագառիճէն ծագած է եւ

¹ Կամախ, սեռ. Կամիոյ հոլովումն Ինճիճ. ՀՀ. 9 միջին հայերէն եւ աշխարհաբար է:

² Հմմտ. Cuinet 1, 133 «Paharidj քէմախի վիճակին մէջ»:

(Քրդերէն, Թրքերէն եւն) աղաւաղուելով եղած է Pekerij (Բէգէրիճ): Հին մատենագրութիւնը գիտէ միայն Գերջան գաւառին Բագառիճը. տե՛ս վարը էջ 132:

2. Ա-ի-ճ ԽԱՎ. 607, Ա-ի-ն ԽԱՍ. 29, Ա-ի-ն Հանդէս Հայագիտութեան 1, 112. անուանուելի տեղ չի հանդիպիր: Խնդիր է թէ Առիւծ լեռն, որ ըստ Փաւստ. 218—219 Եկեղեցաց մօտերն էր (կը յիշուի նաեւ Փաւստ. 73), Առիւծ գաւառին ընծայելով է: Անուանս վրայ տե՛ս Հտծ. 2: Ըստ Ալիշանի (Մեծ Հայք էջ 42) Առիւծ կերճանիսի կողմերն էր:

3. Մըն-ը ԽԱՎ. 607 = Մը-ը ԽԱՍ. 29, Փաւստ. 141, 276, *κλίμα Μουζουρωῶν* Georg. Cypr. 49 եւ 183—184. “Տաւրոս լեռը՝ տեղւոյն բնակիչներէն Մուզուր անուանուած՝ ընդ մէջ *Ἀπθίας* (շատ բերրի դաշտ մը) ըսուածին եւ Եփրատայ, որ Մուզուր լեռներն Եկեղեցացէն կը բաժնէ, *Michaelis Attaliotae historia* (ԺԱ. դարէն) հրատարակել էջ 133. “Տաւրոս լեռն՝ անդրէնածիններուն լեզուաւը Մունձուր ըսուածն՝ ընդ մէջ *Ἀνθίας* (յոք. հյց.) անուն տեղւոյն եւ Եփրատայ, որ այս լեռն Եկեղեցացէն կը բաժնէ, *Excerpta ex brevuario Joannis Scylitzae Curopalatae* (ԺԱ. դարէն) առ *Georgius Cedrenus* հրատարակել էջ 2, 682, արաբ. *Marūr*, կարդա՛ *Mazūr* (հյ. Մըզուրի գիմաց) *JRAS.* 27, 11—12, 63, այժմ — իբրեւ լեռ — Մեզուր կամ Մունզուր դաղ (որմէ Մեզուր [Մունզուր] կամ Մենզուր [Մունզուր] գետը կը բխէ), “ամէնէն կարեւոր գագաթը Մէրջան լեռանց, որ Գերսիմ եւ Երզնկա սանջաքներն իրարմէ կը բաժնէ, *Cuinet* 2, 339 եւ 390—391. Մեզուր լեռը կուռանէ մեզ՝ այս գաւառին գիրքն որոշելու: Հին հայ. Մընձուր եւ Մզուր = Մըզուր ձեւերը հաւանորէն հնագոյն *Մունձուր ձեւէն են, որ հարկ էր որ հայերէն լեզուի ձայնաւորներուն օրէն-

քին համեմատ՝ Մընձուրըլլար՝, զոր ունինք ԽԱՎ. 607, եւ յեանագոյն լեզուին մէջ Մուճուր, զոր Յովհ. Scyl.ի Μούντζαρονը [Մունձարը] մեր առջեւը կը հանէ: Հարկ էր որ Մուճուր Ակնայ (= Egin Եփրատայ վրայ, մեր գաւառին արեւմտակողմը) գաւառաբարբառին մէջ ըստ Կարստի (Պատմական քերական. էջ 106) Մուզուրըլլար, վասն զի այս գաւառաբարբառը Ն+սկզբնափակ կը փոխէ շնականի: Ուստի կրնայ Մուզուր = Μουζουρῶν (Գ. Կիպրացւոյ), Μούζουρον (Միքայէլի Ատտաււոյ) գաւառական ձեւն ըլլալ Մունզուրի: Փաւստոս անգամ կ'ընծայէ Մզուր = Մըզուր ձեւը, որ Մընձուրի գաւառական երկրորդական մէկ հին ձեւը պէտք է որ ըլլայ, եւ տարակոյս չկայ որ այս Մզուր-Մըզուր ձեւը վերջէն կրնար նաեւ Մուզուր ալ ըլլալ², այնպէս որ Մուզուր ձեւը հին հայ. Թէ Մըզուրէ եւ Թէ Մընձուրէ ըլլալ: Աներկբայ է Թէ Փաւստոսի Մզուրը հին հայ գաւառաբարբառի մը ստորգ հետքն է: Այս ալ յառաջ եկած է հին հայ. Մուճուր հիմնական ձեւէն³:

4. Եկեղեցի ԽԱՎ. 607, Խոր. 137, 528, Փարպ. 184, Փաւստ. 114, 142 Իրրեւ ուղ. եւ հ.յո. (առանց Գաւառի), “Եկեղեցաց գաւառ”, Փաւստ. 6, 38, 219, 262, Կորիւն 19, Ագաթ. 49, Խոր. 179, 188, Սեբ. 139, “ի գաւառն յԵկեղեցաց”, Ագաթ. 590, “ի գաւառէն Եկեղեցաց”, Փարպ. 41, “ի գաւառին Եկեղեցաց” Խոր. 228, Զեհուր 134, “զկողմամբ Եկեղեցաց” Խոր. 141 (այստեղ “Եկեղեցաց” տարբեր ընթերցումով,

1 Հմմտ. Հեղինակին Zur Chronologie der arm. Vokalgeseetze 157 ծան., Karst, Histor. Gram. էջ 55-56 եւ. 276 ծան.:

2 Ցեւ նախորդ ծանօթութիւնը:

3 Հմմտ. Հեղինակը IF. 12 Anz. 49-51.

4 Ատտաւլ. էջ 105 “Գաւառն Եկեղեցացողը կարգաւ. է” “Գաւառն Եկեղեցաց”:

որ «Եկեղեց»ին՝ ուրիշ տեղ չգործածուած սեռական է), միջին հայ. «Եկեղեց» ԽԱՍ. 29, Խոր. 237, յուն. Ἀχιλίστην Ստրաբոն գլ. 521, 527, 528, 530, Պտղոմ. էջ 942, յետոյ՝ Ἐχελιστην ኢ Պրոկոպ. 1, էջ 83, 84 (bell. Pers. 1, 17), Κελτίζην Եւն. Ծագմամբ այս մութ անունը՝ բնականապէս հ. Եկեղեցի (սեռ. եկեղեցւոյ, յբ. սեռ. եկեղեցեաց) = յն. Ἐχελισία բառին հետառնչութիւն չունի։ Թէ ինչու ամէն անուններուն մէջէն միայն ասի (ի բաց թողլով Խոր. քով էջ 141 տեսնուած տարբեր ընթերցումը) անհղիւ է, չեմ կրնար մեկնել։ Անահայ այս գաւառին մէջ ծաղկող պաշտօնին պատճառաւ (Ստրաբոն գլ. 532) գաւառս կոչուած է միանգամայն ἡ Ἀναίτις χώρα (Դիոն Կաս. 36, 31 եւ 36), լատ. Anaitica (Պլինիոս NH. 5, 24, 20 (83), Hoffmann, Auszüge 135, Փարրիկիոս, Թէոփանէս Միտիլ. 142, Հեղինակը Հ. Գ. 18, Gelzer, Zur arm. Götterlehre 112 եւ շար.), ուստի հայ. Անահայ (Հ. Գ. 18)։ Բայց Անահայական անունը հայ. մատենագրութեան մէջ իբր երկրանուն այլ եւս չի հանդիպի։ Հաւանականագոյնս այս գաւառին մէջ էր այն մեծ լեռը, յորում էր «տեղի գիցն զոր կոչեն աթոռ Անահայ», Փաւստ. 218—219։ Ապահովապէս այս գաւառին մէջն էին Երէշ (սեռ. Երիզայ) Ունահայ մահանով Ագաթ. 591, Երիզայ (Հ. Գ. 18) Խոր. 88, 137, վերջէն Երզնկա Առաք. Գաւրիժեցի 450, Երզնկան, Երզնկան Առ. Գաւր. 624 եւ շար., Արաբացիներէն Arzanjān (բուն տեղը՝ Arzangān) կոչուած (Yāqūt 1, 205, 12—13), այսօր Երզնկեան կամ Երզնիճան. Թիւ աւանը Նանէական մահանով Ագաթ. 591, Գալլ գետին արեւելակողմը (Ագաթ. 49, 591), այսօր Տիւ կամ Թիւ՝ Եփրատայ մէկ բազկին արեւելեան ափը, Գոհանամ լեռան արեւելեան ստորոտը. Խաի գիւղը (Խոր. 228)՝ Թիւի հիւսիսային արեւմտակողմը։

Վ--ալեր, այժմ վազկերտ կամ վազկիրտ՝ Երեզնի
Հիւսիսակողմը: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 14—21,
Streckerի աշխարհացոյցը Բարձր Հայոց ZGE. 4,
1869, տախտ. 8: Լինչի այստեղ (Երեզնի արեւելա-
կողմը) նշանակած Bitarikh եւ Kelarik (Եփրատայ
վրայ) տեղերը Streckerի քով Pitteridj եւ Kelleridj
(Եփրատայ Հիւսիսակողմը) կը կոչուին եւ մաս-
նանիշ կ'ընեն հին հայ. *Բէր-աւիճ եւ *Գեղ-
աւիճ (?):

Ծ. Մանանդի ԽԱՍ. 29, ԽԱՎ. 607, “գաւ-
առն Մանանդղոյ”, Խոր. 235, Լաստ. 50 եւն,
ասկէ ածանցուած՝ “Մանաղայքն”, ՍԵՐ. 139,
կարդա՛ “Մանանաղայքն” (“Մանանաղի-եայ”,
ձեւէն): Անուանս նկատմամբ տես Հոմ. Զ.: Ըստ
Լաստիվերտցիոյ 105 կ'երեւայ թէ Մանանաղի
գետի մ'ալ անունն է, որ Մանանաղի գաւառին
մէջ Եփրատայ ամէնէն կարեւոր մէկ բազունին ըլլա-
լու է, վասն զի կ'ըսուի “մինչեւ յեզր գետոյն Եփ-
րատայ, ուր Մանանաղի ի նմա խառնի”: Քանի որ
խօսքին շարունակութեանը մէջ կ'ըսուի թէ Կոմի-
աւանն Եկեղեցաց գաւառին մէջն էր Եփրատայ վրայ
(Ինճիճ. ՀՀ. 21), կը հետեւի թէ Մանանաղի կը
կցէր Եկեղեցաց գաւառին՝ Եփրատայ վրայ գտնուող
Կոթէրի քով: Ըստ այսմ Մանանաղի այն գետն
եղած պիտի ըլլայ, որուն վրայ Լինչի քով Zigeri,
Mirvantz, Mazan, Akhveran, Elmali եւ Streckerի
քով (ZGE. IV.) Zagirilar, Mirvans, Mazan,
Elmali անուն տեղերը նշանակուած են: Չեմ
կրնար որոշել թէ Պախիր լեռով (որ միայն “Պախ-
րայ” սեռականով Լաստիվերտցիոյ քով էջ 103 կը
գտնուի) Պաղըր լեռը (Baghir, Baghyr) հասկը-
նալու ենք թէ խաչ լեռը (Լինչի քով՝ Khach,
Streckerի քով՝ Hatsch) կամ ուրիշ լեռ մը: Պա-
խիր լեռը ԺԱ. դարուն Գայլախազուն կ'ըսուէր.
այստեղ էր Բազմաղբիւր գիւղն, որ ԺԱ. դարուն
խաչ կը կոչուէր (Լաստիվերտցի 103—104):

6. Դերջանի ԽԱՍ. 29, ԽԱՎ. 607, «Ի գաւառն Դերջան» Ագաթ. 593, սեռ. «Դերջանոյ» Կորիւն 27, «Դերջանու» Խոր. 523 եւն, յն. Δερξηνή Ստրաբոն գլ. 528 տե՛ս վերն էջ 21, լատ. Derzene, Deroxene Պլինիոս NH. 5, 83, այժմ Տէրջանի Մամախաթուն գլխաւոր քաղաքով Cuinet 1, 198, այստեղ էր հին Բադախէ՛ն Ինճիճ. ՀՀ. 24-25, այժմ Pekerij (Աինչ), Pekkeridj (Strecker)՝ Մամախաթունի հիւսիսային արեւմտակողմը. տե՛ս Strecker ZGE. 4, էջ 519, Cuinet 1, 133 (Pakaridj).

7. Սդեր ԽԱՍ. 29, ԽԱՎ. 607, Խոր. 258, «Սպեր գաւառ» (Թագակոպ Բագրատունեաց երկիրը) Փաւստ. 256, Խոր. 115, 234 եւն Ճորոխ գետով (Ջուանշեր 20, Brosset, Description 114, 115), Իսդեր գաւառը սահմանակից Տայոց (Վարդան, Աշխ. 426), վրացերէն Ispira՝ Ispira փոքրիկ քաղաքով (Brosset, Description 110, 114, 122, 123), այժմ Իսպիր Ճորոխի վրայ՝ Իսպիր վիճակին գլխաւոր տեղը (Cuinet 1, 225). տակէ ածանցուած «Սպերացիքն» Սեր. 139, յն. Σάσπειρες, աղգ մը Հերոդոտոսի քով. տե՛ս վերն էջ 11-12:

8. Շադգոմ ԽԱՍ. 29, «Շաադոմք» ԽԱՎ. 607, «Շաղադոմ» Փարս. 444, «Շաղգոմք» Խոր. 257 («անապատ եւ հովանաւոր տեղիք»), տե՛ս Հած. Զ.: Այս գաւառը սահմանակից էր Տայոց Ոքաղէ գաւառին (Ինճիճ. ՀՀ. 27):

9. Կարին (սեռ. Կարնոյ) ԽԱՍ. 29, ԽԱՎ. 607, «Կարին գաւառ» Փաւստ. 105, Սեր. 77, «գաւառն Կարնոյ» Փաւստ. 256, Խոր. 256, «գիւղ մի Կարնոյ» Փարս. 454, «աշխարհն Կարնայ» Յովհ. Կթղ. 40, յն. Καρχνίτις Ստրաբոն գլ. 528, լատ. Carinitis Պլին. NH. 5, 83 (ուր Եփրատ կը բխէ), տե՛ս վերն էջ 21. տակէ՛ Կարնոյի Փարս. 455, յբ. Կարնոյի (Կարնոյ ագնուականութիւնն ու զօրքը) Սեր. 139: Անուանո

նկատմամբ տե՛ս Հտծ. Զ.: Այս գաւառին սահմանը գէպ ի Այրարատ նահանգին Բառեան գաւառն՝ ըստ Փարպ. 414 Դո- գիւղին մօտերն էր. տե՛ս վերը էջ 68, ծան.: Այս գաւառին մէջն էր Ժաղաքն Կարնոյ՝ Սեր. 50, Ղեւոնդ 148 (բացառ. "ի քաղաքէն Կարնոյ", Ղեւ. 148), Կարնոյն Ժաղաքն Բոճմ. Արծր. 231, սովորաբար Կարնոյ Ժաղաքն Սեր. 27, 51, 77, 138, 139, 150 եւն, որ ըստ Խորենացւոյ (Գ, ԾԹ) Թէոդոս Փղքրին (408—450) ատենը շինուեցաւ Անատոլիոս զօրավարին ձեռքը եւ ի յիշատակ Թադաւորին՝ Θεοδοσιου πολις ("Թէոդուպօլիս", Խոր. 257, ԽԱՎ. 607, "Թէոդուսուպօլիս", Յովհ. Կթղ. 40) կոչուեցաւ: Թէ Հայք քաղաքն ո՛չ թէ Կարին քաղաք, այլ Կարնոյ քաղաք (այսինք Կարին նահանգի քաղաք) անուանած են, արգէն շեշտած է Ինճիճ. ՀՀ. 28 ծան. եւ իրաւամբ "ոչ ուղիղ", կոչած է "Կարին քաղաք", ասացուածքն, զոր կ'ընծայէ Ստեփ. Օրբէլեան իւր Ողբին մէջ (յամբ 1299): Թէեւ կ'երեւայ թէ Կարին քաղաք ձեւն է ասոր. Qalinqalāji մէջ (Denys de Tell-Mahre ed. Chabot էջ 97 [Թրգմ. էջ 82]) մեր գիմացն ելլողը, սակայն այս

1 Ըստ Պրոկոպիոսի (3, 255 de aedif. — Հմմտ. 1, 50 bell. Pers.) Թէոդոս Բ.՝ Հայոց Արշակ Թադաւորին պետութիւնն ընդունելէն ետքը (Պրոկոպիոս այստեղ երկու Թէոդոսներն իրարու հետ կը շփոթէ, տե՛ս վերը էջ 33—36) բլրոյ մը վրայ ամրոց մը շինեց եւ զայն Թէոդոսուպօլիս անուանեց: Պարսից կաւառ Թադաւորն 502ին այս ամրոցն առաւ (Հմմտ. Josua Stylites էջ 45): Անատատիոս կայսրը (491—518) այնտեղ քաղաք մը շինեց եւ բլուրը Թէոդոսի ամրոցովը միասին պարսպով պատեց: Թէեւ քաղաքին իր անունը տուաւ, սակայն քաղաքն իւր նախկին անունը պահեց: Narratio de rebus Armeniae (Combesis historia Monothelitarum էջ 271 եւ շար.) կ'ըսէ թէ Թէոդոս Մեծ (379—395) Թէոդոսուպօլիսը շինած ըլլայ՝ Հայաստանի բաժանմանն ատեն: Այստեղ ալ Թէոդոս Ա. եւ Բ. իրարու հետ շփոթուած են: Հմմտ. Güterbock էջ 29 ծան.:

ձեւն (ըստ Նէօրդէկէի) սխալ է: Բայց թէ արաբական Qālīqalā (Balāḍurī 193, 194, 199, Ibn Chordādhbeh 174 եւն) ձեւն ինչպէս մէջտեղ եղած է, դժուարին է ըսել¹, նա մանաւանդ որ Արաբացիք ոչ միայն գրելու, այլ եւ արտաբերելու տոնն՝ օտար անունները չափազանց կ'աղաւաղեն: Քաղաքին այսօրւան անունն է Էրշէր—, թրք. Էրշէր—, հայ. Էրշէր—, Ինճիճ. ՀՀ. 29, աւելի հին՝ Արշէր— Առ. Դաւրիժ. 450 եւն, Վարդան աշխ. 426, Միքայէլ Ասորի տպ. Երուս. 1871, էջ 350, արաբ. Arzan ar-Rum (Yāqūt 1, 206, 7), որ կը նշանակէ «Արզան Հոռոմոց»: Այս անունն առնուած է Արշն (ըստ միջին հայերէնի արտաբերութեան՝ Արշն, յետոյ Արշէ = յն. Ἀρζη, Ἀρτζη Mich. Attaliotae hist. Բոնի հրատ. էջ 148, Ἀρτζε Joh. Scylitzes 691, G. Cedrenus 2, 577, 578) քաղաքէն Լաստիվ. 43 եւ շար. Մատթ. Ուռհ. 120, որ Թէոգոսուպոլսէն ոչ շատ հեռու՝ Եփրատայ աղբիւրներուն կողմն էր²: Երբ Արծն քաղաքն, որ ի վնաս Թէոգոսուպոլսոյ ծաղկած ու բաղմամարդ եղած էր, 1049ին Սելջուքներէն կործանեցաւ, կոտորածէն պրծող բնակիչները գաղթեցին գրեթէ մարդաթափ եղած Թէոգոսուպոլիս քաղաքն ու անոր տունին «Հոռոմոց-Արծ(ն)», անունն ի յիշատակ իրենց աւերեալ հայրենեաց³: Մէտ են ոմանք քաղաքն այսօրւան Գարարզի մէջ գտնելու, որ

¹ Andreas (Mittheil. d. Vorderas. Gesellsch. 2, 145) հայ. Կարնայ Կալաթը Պարսից բերնին մէջ *Kārrēkalā եղած. եւ ասկէ արաբերէնի մէջ Qālīqalā եղած կը համարի: Ինչ անհաւանական կ'երեւայ:

² «Եփրատ ելանէ ի Կարնայ լեռանց՝ մօտն ի յԱրծն քաղաքն Ինճիճ. ՀՀ. 36:

³ Արծնի ծաղկման ու կործանման նկատմամբ տես Լաստիվ. 53—58, Մատթ. Ուռհ. 120—121, Mich. Attaliotae hist. 148, Joh. Scylitzes առ Georg. Cedrenus 2, 691, Saint-Martin, Mém. 1, 68, Ինճիճ. ՀՀ. 36:

կարնէն 14 քիլոմ. հեռու է գէպի հիւսիս-արեւմուտք. տես ինձի՞ճ. նոր Հայ. 77: Այս գաւառին մէջն էին նմանապէս Արծաթի եւ Բլաւր գիւղերն եւ Հնչոյց վանք մենաստանը ինձի՞ճ. ՀՀ. 35, Ասող. 176, այժմ Արծաթի կարնոյ հիւսկողմը, Բլուր՝ արեւմտակողմը, եւ հիւսիս-արեւելակողմը Հինձք (կարմիր-վանք՝ Հինձք կամ Հնձուկ գիւղին քով ինձի՞ճ. նոր Հայ. 75, Cuinet 1, 194) Streckerի (ZGE. 4 եւ ZAE. 16), Cuinetի (1, 194) եւ Լինչի աշխարհացոյցներուն վրան: Լաստիվերտցույն (էջ 15) համեմատ՝ «ի սպառուածն կարնոյ» կար խաղաղութիւն = խաղաղութիւն ամուրը կամ բերդը: Թէ ասով հասկըցուածն է կարնոյ արեւմտեան սպառուածը, կը ցուցնէ Ասողկան յաջորդ տեղը (էջ 192) «խաղաղութիւն կղերուրաւն (x)εισοῦρα), Չորմայրի, Կարին, Բասեան, Մարդաղի, Հաղբ եւ Ապահունիք», որ այս յիշեալ տեղերն ու գաւառներն աշխարհագրական կարգաւ կամ յաջորդութեամբ հիւսիսային արեւմուտքէն գէպի հարաւ-արեւելք կը թուէ եւ խաղաղութիւն գիւղը կ'որոշէ՝ զայն կարնոյ արեւմտակողմը կամ հիւսիսային արեւմտակողմը մղելով՝: Արգ՝ հին Հայ. խաղաղութիւնը *խաղտառիճ ձեւէն անցնելով՝ նոր հայերէնի մէջ *խաղտառիճ ըլլալու էր, եւ այս վերջինս ալ մեր աշխարհացոյցներուն վրայ *Chaghdaridj, *Khagdaridsch եւն ձեւով երեւալու էր: Իրապէս ալ կը գտնենք Լինչի քով Kagdarich, Streckerի քով (ZGE. 4, տախտ. 3) Kjagdaritsch, Cuinetի քով (1, 159) Kiaghid-Aridj, ինձի՞ճեանի քով (նոր Հայաստան 49) Գաղտառիճ անունով տեղ մը Եփրատայ հիւսիսակողմն եւ Սէրչէմ-սուի արեւմտակողմը: Այս անունով կրկին գիւղ կայ, Մեծ Kjagdaritsch Եփրաթը-

1 Հմմտ. Ասող. 278 Արքայն վասիլ «գարձաւ ընդ կարին ընդ խաղաղութիւն ի Կոստանդնուպոլսոյ»:

սուր արեւմտակողմն եւ Փղբր Kjagdaritsch Եփրատայ այս բազկին արեւելակողմը (ZGE. 4, տախտ. 3 եւ 8): Այս Kjagdaritschի մէջ՝ գրութեան տարբերութեամբն հանդերձ, որ թերեւս թրքական հնչումը մեզ կը ներկայացընէ, կը գտնեմ հին խաղտոյսառիճը, որուն մօտերը կ'երեւայ թէ կղեսուրա մ'ալ կայ, վառն զի Streckerին ըսածին նայելով (ZGE. 4, 147) Օվաճըք-սու՝ այսինքն Սէրչէմէ-սուրի վերին ընթացքը՝ «սրընթաց կ'անցնի նեղ ու խորունկ ձորէ մը, որ Մէյմանսուրի քով քիչ մը կը լայննայ եւ Մեծ Kjagdaritsch գիւղէն վեր՝ Եփրատ», կը թափի: — Բարձր Հայոց՝ առիճ վերջաւորեալ բազմաթիւ անուններուն կարգէն է կ'երեւայ նաեւ Pazgaridj կարնոյ գաշտին մէջ՝ Եփրատայ հիւսիսակողմը (ZGE. 4 տախտ. 3, Pazgarritsch ZAE. 16 տախտ. 6), որ հին հայ. *Բաղ-կառիճ մը կուհսել կու տայ: Արգեօք կարնոյ հարաւակողմը գտնուող Sungarisch (Ահնչ) = Sün-geritsch (ZAE. 16 տախտ. 6), Սընկառիճ (Ինճիճ. Նոր Հայ. 79) (= հին հայ. *Մնգառիճ) է?։

Վերն ըսուածներէն կը տեսնուի որ խոր. աշխարհագրութիւնը Բարձր Հայոց գաւառներն աշխարհագրական կարգաւ — արեւմուտքէն դէպ ի արեւելք՝ Եփրատայ ընթացքին հակառակ — կը թուէ: Բայց որովհետեւ, ինչպէս պիտի տեսնենք, մէկալ նահանգներուն գաւառներն ալ թուելու ատեն որոշիչ նշանակութիւն ունի աշխարհագրական կարգը կամ շարքը, ուստի նոյն կարգը մեր ձեռքը նոր միջոց մը պիտի ըլլայ՝ գաւառներուն գիւղը ճշդելու կամ սրոշելու: Միայն խնդիր է թէ կարգը միշտ կարելի՞ է ապահովութեամբ ճանշնալ:

1 Զորորդ Հայոց մէջ ուշ ատեն կը յիշուին հին հայ. Լոսառաթ-իճ եւ արդի Զորգաթիւ (տի տեղ բնի) եւ քնադաթ-իճ = հին հայ. *Զորգաթ-իճ եւ *քնադաթ-իճ (?) անուն տեղերը: Անդ նաեւ հին հայ. Վր-իճ = *Κισαριζων*.

Բ. ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՈՅ ԺՄԱՆԵՐԸ:

Ըստ ԽԱՍ. 30 Չորրորդ Հայք նահանգն ունի հետեւեալ գաւառներն. “1. զԽոյն-յն (կարդա՛ խորյն) յեկեց հիւսիսոյ, ընդ որ իջանէ միւս՝ Գայլ գետ առ Կալէֆերդովն². 2. զՀաւառն, յորմէ բղենն աղբիւրք Տիգրիս գետոյ. իսկ ի մոից խորձայնոյ է 3. Պաղարուն գաւառ՝ հանդէպ հոմանունն բերդով³. եւ հանդէպ նորա ի հարաւ 4. Բաւիւն-Վի գաւառ. եւ ի մոից նոցա 5. Ծոփ, եւ 6. Անիլի գաւառ ի հարաւ, յորում Ծովք եւ Հոռէ բերդ. եւ ի մոից (!) նոցա 7. Դեֆի (կարդա՛ Դեֆի) գաւառ, յորում բերդք Կռնի եւ Քուիկ եւ Սոկ, որոց հանդէպ ի հարաւ (!) 8. Գաւրէի գաւառ, ընդ որս եկեալ Արածանի խառնի յեփրատ ի քաղաքն Լուսաթառիճ, եւն⁴:

10. Խոյնի ԽԱՎ. 607, “խորձայն, ԽԱՍ. 30, հին եւ ուղիղ ձեւ՝ “խորձեան, սեռ. բայառ. “խոր-

1 Նոյն գետը նոյն էջին վրայ ԽԱՍ. 30 առ 1 լոկ Գայլ կը կոչուի, տես վերն էջ 67: Երկու տեղն ալ պետք էր “միւս Գայլ” ըսուիլ՝ տարբերելով Եկեղեաց գաւառին Գայլ գետէն, որուն վրան էր Թիւ. տես վերը էջ 130:

2 Կալէֆերդ՝ Կալայ եւ Բերդ բառերէն՝ առաջինն ալ Կալիէ = յեանագոյն Կալի, այժմ Քալի: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 43 “Եպիսկոպոս Կեղոյ” = Եպիսկոպոս խորձենոյ ԺԴ. դարուն Ինճիճ. ՀՀ. 43, Գեղեթ Georg. Cypr. էջ 128, Ինճիճ. Նոր Հայ. 106 եւ շար. : Հմմտ. Վարդան Աշէ. 430 “խորձունք (այսինքն՝ խորձեան) Կեղի էն: Քղի՝ վիճակին գլխաւոր տեղն է Քղի-սուի՝ այսինք Լիճիկ-սուի (Liðik-su, Lichig-su Լինչի քով) միջին ընթացքին արեւմտակողմը. Cuinet 1, 196:

3 Այս է՝ Պաղին, այժմ Baghin տես վարը:

4 Կը յաջորդէ Եփրատայ ընթացքին նկարագրութիւնը՝ մինչեւ անոր Ցաւրոսը կտրել անցնիլը: – Դ. Հայոց գաւառներուն դիրքին նկատմամբ տես Կիպերտի աշխարհացոյցը (Die Landschaftsgrenzen des südlichen Armeniens nach einheimischen Quellen MAWB. 1873 էջ 210–211) եւ Գեղեթ Georg. Cypr. յաւելումս:

ձենոյ», Փարպ. 41, Ասող. 182, 263, 276, Լաստիվ. 47, 64, ասիէ «Խորձենական գաւառն», Կորիւն 24, «Տէր (կարգա՝ Տիրայր) Խորձենացի», Խոր. 248, յն. *Xopζαν-γνή* Պրոկոպ. 1, 262 bell. Pers. կամ *Kopζάνη* 3, 251 de aedif., *χλίμα* 'Ορζιανινής Georg. Cypr. էջ 49, ԺԱ. դարուն *Kopτζηνή* եւն, տե՛ս Գեղցէր Georg. Cypr. էջ 18! — 182: Այս գաւառը *Կթռիծի* (Հաշտենից մէջ) եւ Թէոդոսուպոլսոյ (Կարնոյ) մէջտեղն էր եւ երեք օրւան ճամբայ տարածութիւն ունէր՝ եւ բնական սահմանով մը (լճով, գետով, լեռով) Պարսկահայքէն բաժնուած չէր. այս գաւառին գրեթէ կենդրոնը կ'իյնար Արտաղեսոն, զոր Յուստինիանոս ամրացրնելով Դուքսի կայանն բրաւ (տես վերն էջ 38):

11. Հաշտենի, սեռ. բացառ. Հաշտենից, հոյ. Հաշտեանս ԽԱՎ. 607, Փաւստ. 21, 29 («Հաշտենից գաւառն»), Փարպ. 184, 453, 456, 469, Սեբ. 77, Խոր. 81, 96, 113 եւն, Զենոբ 37, 45, 47, Յովհ. Մամիկ. 15 եւ շար., Ասող. 263, յն. 'Ασταυνίτις Պաղլմ. էջ 942, 'Ασθιανήνη Յուստինիանոս (տես վերն էջ 42), *χλίμα* 'Αστιανιχής Georg. Cypr. էջ 49, տես Կիպերտ MAWB. 1873, 197, Գեղցէր Georg. Cypr. 182—183: Այս գաւառին մէջն էր *Կթռիծ քաղաքը* Ասող. 86 («Կթռիծ քաղաք Հաշտենից») = *Κιθαριζων* Պրոկոպ. 3 էջ 251 (ἐν δὲ τῷ Κιθαριζων χόριῳ, ὅπερ ἐπὶ 'Ασθιανήνης τῆς καλουμένης ἐστί = «Կթռիծ քով որ բերդ է ի Հաշտեանս»), Գեղցէր Georg. Cypr. էջ 174: Անուանս վրայ տես Հտծ. Զ.: Հաշտեանք գաւառը Խորձենոյ հարաւակողմն էր եւ արեւելքէն սահմանակից էր Տարաւնոյ²,

1 Կթռիծ Թէոդոսուպոլսէն չորս օրւան ճամբայ հեռու էր, Պրոկոպ. 1, էջ 261:

2 Հմմտ. Խոր. 81 «բնակել ի գաւառս Հաշտենից եւ ի ձորն նորին սահմանակալ, որ է արտաքոյ Տարաւնոյ»: Այս պատճառաւ Զենոբայ եւ Յովհ. Մամիկոնենոյ քով ի

արեւմուտքէն հաւանականօրէն Բալասոյփոյ՝, ըստ այսմ մասամբ հոն էր, ուր հիմայ՝ Կիւնէք-սուի վրայ Tschabagdjur (ճապաղջուր) կը նշանակուի (տես Կիպերտի աշխարհացոյցն եւ Գէլցերինը Georg. Cyp. Յաւելուած եւ Ալիշան, Մեծ Հայք Թ. 64): Ըստ ԽԱՍ. 30 եւ Վարդանայ Մեկն. Ծննդոց 2, 14 (Ինճիճ. ՀՀ. 44) Տիգրիս Հաշտեանք գաւառէն կը բխէ, որ հնարաւոր է եթէ ընդունելու ըլլանք որ Հաշտեանք ոչ միայն Արածանւոյ հիւսիսային կողմը կը տարածուէր, այլ նաեւ հարաւակողմն, եւ եթէ Տիգրիսով՝ հոս Զեբնէ-սուն հասկըցուի: Այսպէս Կիպերտ իւր աշխարհացոյցին վրայ (MAWB. 1873): Փառստ. էջ 21 կը յիշէ Հաշտենից Դատ իշխանն ու էջ 29 «զԳնիթ իշխան Հաշտենից գաւառին ի Կօմնակոն»³ տոհմէն, ըստ Խոր. 81 Հաշտեանք ժառանգութիւնն էր Արշակունեաց կրտսեր իշխաններուն⁴:

Պատմութեան Տարաւնոյ՝ սահմանակից Հաշտեանք գաւառը ստեպ կը յիշուի. տես յատկապէս Զենոր էջ 37: Զենոր էջ 47 կը յիշէ նաեւ փոքր գետ մը, որ անցանէր ընդ գաւառն Հաշտենից, որ երթայ ընդ արեւելս հիւսիսախառն:

1 Հմմտ. Ասող. 276 Վասիլ Բ. Կայսրը Մելիտնոյ, Հանձիտի եւ Բալուի (Բալասոյփոյ) վրայէն «եւանէ ի լեառն Կոհերայ, որ ընդ մէջ Հաշտենից, Ծոփաց եւ Խորձենոյ», եւ անկէ եկաւ Արշամունիք գաւառը:

2 Ի՞նչ է Ասողկան (էջ 264) «ճապաղջուր բերդին Դիլաթայ» եւն խօսքը:

3 Վաղմուած՝ *Կոմնակոն: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 44

4 Միայն թագաժառանգը պիտի մնար Այրարատ: Այսպէս՝ Արտաւազդ թագաւոր ըլլալուն պէս, ըստ Խորենացւոյ (էջ 138)՝ «Հալածէ յԱյրարատոյ զամենայն եղբարս իւր ի գաւառս Աղիովտայ եւ Աւբերանոյ, եւ միայն Տիւրանը կը պահէ. «քանզի սովորութիւն էր՝ արքայի միայն բնակել յԱյրարատ եւ միոյ որդւոյ նորա, զոր փոխանորդ թագաւորի պահէին, եւ այլոց Արշակունեաց բնակել ի գաւառս Հաշտենից եւ Աղիովտի եւ Աւբերանոյ, հան-

— Հաշտենից մէջ յիշուած սակաւաթիւ տեղիք, ինչպէս Ուր գիւղը (Գիւղ Ուրայ տէս վարը Թ. 18) Տիգրիսի ակնաղբեր մօտերը (Վարդան Մեկն. Ծանոց), Գիւրեհե Մոռլեյ (Ինձիճ. ՀՀ. 44—45), նոյնպէս նաեւ Կթռիճ գտնուած չեն նոր անուանց մէջ (VBAG. 1901, 228): Կթռիճը չի կրնար արդի Köderitsch-ն ըլլալ (որ Կիպերտի քով ընդ մէջ Բերիի եւ Մազկերտի նշանակուած է), վասն զի այս տեղը Հաշտենից մէջ չ'իյնար, այլ Պաղնատուն գաւառի մէջ: Կթռիճն աւելի դիւրաւ կրնայ նոյն ըլլալ Կիւնէք Կալէի ձախակողմը գտնուող Konaritschի հետ, որ արաբական գրութեան մէջ դիւրին է Kotaritschի փոխել, ինչպէս Դր. Ռիւարդ Կիպերտ (7 նոյ. 1903 իր Թղթովը) կը համարի՝ այս Kotaritsch անունը Օսմ. պետութեան վաճառականութեան Պաշտօնարանին հրատարակած մէկ աշխարհացոյցին վրայ նշանակուած գտնելով ($\frac{1}{800000}$ Մշոյ տախտակ):

12. Պաղնատուն խԱՍ. 30, խԱՎ. 607 (ձեռագրի մը մէջ՝ «Պաղնայտուն», Ինձիճ. ՀՀ. 45 ծան. 3), Ասող. 263, նաեւ Պաղնատուն¹ Կորիւն 19 = Փարպ. 41, համանուն բերդով խԱՍ. 30, այսինքն՝ Պաղն բերդով Սամ. Անեց. 92, Ասող. 144 (ուր Ասողինը Պաղն ընկելու է) եւ 177 (ուր ընագիրն² ըստ Ինձիճ. ՀՀ. 46 չ'ըսեր Թէ

դերձ ռոճկօք եւ մախք յարքունուտոյ խոր. 208: Երբ խորենացին էջ 81 Հաշտենիքը Դոյն կայան եւ ժառանգութիւն կրտսեր իշխանաց է կ'ըսէ, այս ըսուածը լոկ հնագոյն ժամանակի համար հասկընալու եւ Հմմտ. Ինձիճ. ՀՀ. 44:

¹ Ուղիղ կրնայ ըլլալ միայն Պաղնատն ձեւը:

² «Իսկ Կարմիր հայրն (որ եւ բարձեալ գգրիստոտ մարմնով՝ ի կերպ աղքատի) ի Ծոփաց գաւառին, մինչ Յաճկաց էր աշխարհն՝ ընակէր անդ. եւ յաւուր միում դնաց առ Ամիրայն ի բերդն Պաղնին: Եթէ «անդրով Ծոփաց գաւառն ալ հասկըցուելու է, սակայն տեղւոյս իմաստը սա միայն կրնայ ըլլալ Թէ Պաղնի հեռու չէր

Պաղին Ծոփաց մեջ էր), յն. *χλίμα Παλινῆς* (գաւառ) եւ *χάστρον Παλιώς* (բերդ) Georg. Cyp. էջ 49: Այս գաւառն էր ըստ ԽԱՍ. 30 Խորձենոյ արեւմտակողմն եւ Բալաճովտի հիւսիսակողմը: Պաղին բերդը գտնուած է այսօրւան Պաղին անուն տեղւոյն մէջ, որ ըստ Լէմանի VBAĞ. 1900, էջ 572 է «Բերրի հիւսիսային տրեւելակողմը», աւելի որոշ՝ «Իբր 22¹/₂ քիլոմ. Մազկերտի գրեթէ ճիշտ արեւելակողմն եւ իբր 29 քիլոմ. Բալուի հիւսիսային հիւսիս-արեւմտակողմը, Բերի-սուի մօտերը՝ անոր աջ ափին վրայ», ըստ Huntingtonի (Zeitschr. f. Ethnologie 33 [1901] էջ 174 եւ շար.) «Բերի-գետին աջ ափին վրայ, Բերիէ 6 ժամ հեռու՝ արեւելեան հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ եւ Բալուէ 4 ժամ հեռու՝ հիւսիսային ուղղութեամբ»: Այստեղ կը գտնուին դեռ խաղտէական ամրոցի մը մնացորդներն ու Մենուաայ մէկ արձանագրութիւնը (բերդին եւ Մենուաայ արձանին պատկերը Huntingtonի քով անդ 176—179): Այս Պաղինը լաւ զանազանեւոր է Պաղին անունով միւս տեղէն, որ՝ ըստ Ինճիճ. Նոր Հայ. էջ 226 է «ընդ մէջ Բալուայ եւ Արղնոյ» եւ ըստ Տոմաշէկի (Festschrift վասն Հ. Կիպերտի էջ 138) է հարաւակողմը Շիմշատի = Charaba. Այս միւս Պաղինը յայտնապէս Մտթ. Ուռհայեցւոյ 116 Թլիմոյ գաւառին հետ յիշածն է. այս Թլիմոմ գաւառին մօտերն էր Արկնի ամրոցը¹ (Մտթ. Ուռհ. 130): Լինչ Թուլիմոմ գիւղը կը նշանակէ Արղանայի արեւելակողմը՝ Արղանայէ Դիարբէկը²

Ծոփքէն, ինչպէս որ ալ էր իրապէս: Կարեւորն այն է թէ Առողիան աստէն Ծոփք ըսուածով ինչ հասկընալու է: Ցէս այս նկատմամբ վարը 17բ:

1 Հմմտ. Մտթ. Ուռհ. 16: «գաւառն Թլիմոյ Արկնոյ»:

2 Hausknecht-Kiepertի Nord-Syrien եւն II աշխարհացոյցն այնտեղ Tulehum անունով երկու գիւղ կը նշանակէ: Հմմտ. Ինճիճ. Նոր Հայ. 226:

տանող ճամբուն վրան: Արղանա է հայ. Արղնի (Ինճիճ. Նոր Հ. 240, Առ. Դաւր. 419), որ հարկ է որ նոյն ըլլայ Ուռհայեցւոյ էջ 130—131 Արկնի բերդին կամ ամրոցին հետ, վասն զի Արկնի “էր մերձ ի գաւառն Թլխմոյ”, Ըստ այսմ այսօրեան Արղանայի՝ հիւսիսակողմէ էր այս Պաղին տեղն ու գաւառը (գրուած՝ “գաւառն Պաղնայ”, Մտթ. Ուռհ. 129, 166), իսկ Թլխում գաւառն՝ անոր հարաւակողմը:

13. Բաւահփ, տարբեր ընթերցումաճք “Բաւախովիտ”, “Բաւախոյովիտ”, “Բաւախոհովիտ”, ԽԱՎ. 607, “Բաւախովիտ”, ԽԱՍ. 30, յն. Βαλαβιτ-ηνη Βουλοπηνιανου տես վերն էջ 42, Βαλαβιτ-ινη Պրոկոպ. 3, 247 de aedif., κλίμα Βιλαβητ-ινης Georg Cyp. էջ 49, Βαλισβίγα՝ Պաղում. քով էջ 944?, աննշանակ գաւառ մը (Պրոկոպ. 3, 247), Պաղնապունի հարաւակողմը ԽԱՍ. 30, ըստ այսմ այն երկիրը, որ կը գտնուի Բալուի (Մուրադ-սուի վրայ) կողմերը, յն. χαστρον Βαϊουλοῦος, զոր կարգաւու է Βαλοῦος կամ Βάλου Georg. Cyp., էջ 49. հմմտ. Ասողիկ 263 (“Աշխարհն Զորրորդ Հայոց, Հաշտեանք, Խորձեան, Ծովք, Բալու եւ Պաղնատուն) եւ 264 (“բերդն Բալու”), Առ. Դաւր. 636, Գէլթէր Georg. Cyp. 175—176 (Բալու = Հռոմանուպոլիս) եւ 180—181. Այս գաւառին մէկ սատրապը կը յիշուի (առանց անուն) Պրոկոպ. 3, 247:

14. Ծափ ԽԱՍ. 30, ԽԱՎ. 607, “Երկիրն Ծովաց” Փաւստ. 221, “գաւառն Ծովաց” Փաւստ. 222, Խոր. 199, “Ծովաց գաւառն” Խոր. 179, “աշխարհն Ծովաց” Խոր. 168, 195,

¹ Արեւն Մեծ Հայք § 68 Արղանայի գետը “Պաղնապուն” կը կոչէ:

² Տարբեր ընթերցումաճք Βαλισβίτα, զոր կարգաւու է Βαλιοβίτα (Կիպերա) ? Իրեկալ յոյն ձեւերը մասնաւորապէս կ’ընեն “Բաւահփ” հ. Բաւահփէ:

235, Յունաց ծանօթ՝ *ή Σωφηνή ανηκούη*, կը յիշուի արդէն իբր 800ին խաղտեական արձանագրութեանց մէջ *Supani'* ձեւով, այսպէս՝ Բալուի արձանագրութիւնը *JRAS.* 14, 396 (*Gupani*), *D. H. Müller*, *Denkschriften der Akademie der Wissenschaften* Վիեննայի 1888, Հտ. 36, 2. Abt. էջ 14, Շտր. 55, Բելք եւ Լէման *SAWB.* 1900 էջ 621 (*Su-u-pa-ni*), Վանայ Ս. Սահակայ բեւեռագրութիւնը *SAWB.* 1900 էջ 623 (*Su-u pa-ni*), Լէման *VBAG.* 1901, 239 (*Supani*), Բելք ՀԱ. 1903, 322ա. ըստ այսմ Ծափք Ն-ի-ա-հ-յ-ի-ա-ն անուն մը կը կրէ։ Առաջին անգամ այս երկրին վրայ մանրամասն տեղեկութիւն կու տայ Ստրաբոն, որ կ'ըսէ թէ Ծափքն (*Sophene*) էր Եփրատայ ձախ եզերքին վրայ (գլ. 521) եւ այն՝ Մելիտինէի հանդէպ (գլ. 535) ընդ մէջ Մասիոս լեռանց եւ Անտիտաւրոսի. Մասիոս լեռը Ծափքն Եկեղեացէն (*Akilisene*) կ'անջատէր (գլ. 527)։ Նմանապէս Ստրաբոն կ'ըսէ թէ Ծափք Եկեղեաց (*Akisene*, *Anzitene*? Անձիտ?), Ոգոմանտիս եւ ուրիշ քանի մը գաւառներով մէկտեղ կը կազմէր Զարիադրիսի սկզբնական պետութիւնը (գլ. 528), եւ թէ Ծափաց արքայանիստն էր *Καρχαθώχερτα* (գլ. 527), որ Եփրատայ մօտ էր ըստ Պլինիոսի²։ Ասկէ կը տեսնենք որ Ծափք դէպ արեւմուտք կը հասնէր մինչեւ Եփրատ Մելիտինէի քով եւ դէպ ի հարաւ-արեւելք կը տարածուէր ընդ մէջ Տաւրոսի (Մասիոսի) եւ Անտիտաւրոսի դէպ ի Տիգրիս, բայց թէ հարաւ-արեւմտեան սահմանը ճիշտ ուր էր, չենք գիտեր։ Ծափաց հարաւ-արեւմտեան սահմանն է Տիգրիս, կ'ըսէ Պլուտարքոս, երբ կը պատմէ (Ղուկ. 24) թէ Ղուկուղըս՝

¹ *Supāni* կը գրէ Հիմայ Նաեւ Լէման *Deutsche Literaturz.* 1903, սիւն 1170։

² *NH.* 6, 11, 10 (26) «Աշմուշատ Եփրատայ մօտ, Կարկաթիոկերս՝ Տիգրիսէն»։

Տիգրանակերտի վրայ քալած ատենն՝ Եփրատն անցնելէն ետքը քանի մ'օր Ծոփաց երկրէն ճամբայ բռաւ եւ Տիգրիսն անցնելէն ետքը մտաւ ի Հայո՝: Այստեղ Տիգրիսով՝ Տիգրիսի արեւմտեան աղբերազեօր (Արղանայի եւ Էկիլի քով) հասկընալու է թէ Զեբնէ-սուն կամ այս երկուքին իրարու խառնուած տեղը՝ Ամիգէն վեր: Այս պարագային Պղուտարքոսի Ծոփքովն իմացուածն է միայն Ծոփք (Հայոց՝ Ծոփք Շահունւոյ) արեւմտեան գաւառը, ոչ թէ արեւելեան Մեծ Ծոփք գաւառը, զոր Յոյք Sophanene կ'անուանեն: Այս վերջին անունն առաջին անգամ կ'երեւայ Առիանու քով (Բ. գարուն Բրիտանիայի ետքը) ըստ տեղեկութեան Ստեփ. Բիւզանդացւոյ «Ծոփք՝ Հայաստանի քովի գաւառն երէն մին, որպէս Ստրաբոն յերկրասաներորդում: Առիանուի քով՝ Sophanene քառավանկ: Բնակիչք՝ Ծոփացիք: Իսկ Ստրաբոն կ'ըսէ... Ասոր գէմն է կոմագենէ, Մելիտինէի սահմանակիցն. նմանապէս Դիոն Կասիոսի քով, որ Գիրք 36, գլ. 36 (53) կ'ըսէ Պոմպէոս Տիգրան երէցէն Կապպադովկիոյ եւ Ասորիքի մասեր, նմանապէս Փիւնիկէն եւ Հայաստանի սահմանակից Sophanene երկիրն եւ ուրիշ երկիրներ առաւ եւ ուղեց՝ անոր որդւոյն տալ միայն Sophaneneն, ուր էին գանձերը³. եւ վերջապէս Եւտրոպիոսի քով 6, 13,

1 C. Müller իւր Պաղոմէոսի Հրատարակութեան մէջ 1, 942 ծան. կը յիշէ հնոց մէկաւ տեղերն ալ, ուր Ծոփք կը յիշուի: Ըստ Պաղոմ. անգ Եկեղեաց, Հաշտեանք եւ Ծոփք Արածանւոյ հիւսիսակողմն էին:

2 Պղուտարքոսի (Պոմպ. 33) զուգընթաց տեղեկութեանը մէջ երկու անգամ ալ Sophene գրուած է փոխանակ Sophaneneի, նոյնպէս Դեոգորոսի քով Գիրք 40, 4: Աստի եւ շատ հաւանական է որ Դիոն Կասիոսի քով Sopheneի տեղ Sophanene ձեւը յետնագոյն ընդօրինակողէ մը գրուած է. Güterbock էջ 32 ծան. 3:

3 Դ. գարուն Բրիտանիայի ետքը Հայոց թագաւորաց իբր գանձ կը յիշէ Փաւստոս բաց ի վերն էջ 71 յիշուած

որուն տուած տեղեկութեանը համեմատ՝ Տիգրան ստիպուեցաւ «Ասորիքը, Փիւնիկէն եւ Sophanene», Պոմպէսի թողուլ: Որովհետեւ այստեղ Sophanene ըսելով այն երկիրը հասկըցուած է, զոր այլ մատենագիրք Sophene կը կոչեն, այն երկիրը, զոր Տիգրան Բ.՝ Արտանէս Ծովագիէն առած էր եւ զոր գարձեալ Հռովմայեցւոց թողուց, ուստի չի կրնար ընդունուիլ թէ Դիոն Կասսիոս (եթէ իրապէս Sophanene գրած էր) եւ Եւարոպիոս Sophanene ըսելով արեւելեան գաւառը (հայ. Մեծ Ծովք) հասկըցած ըլլան՝ տարբերելով զայն արեւմտեան Ծովքէն (հայ. Ծովք Շահունւոց), այլ ընդ հակառակն Sophanene եւ Sophene իբր հոմանիշ անուն գործածած են միեւնոյն իբր այսինք այն երկիրը բացատրելու, որ երկու գաւառներն ալ իր մէջը կը բովանդակէր: Այս պատճառաւ ըստ ինքեան հնարաւոր պէտք ենք համարիլ, թէ Դիոն Կասսիոս Sopheneի տեղ գործածած է Sophanene ձեւը, որ հնոց ծանօթ էր ամէնէն ուշ Բ. դարէն սկսեալ (Առիանոս). Sophaneneի եւ Sopheneի մէջ եղած իրական տարբերութիւնը յոյն մատենագիրք առաջին անգամ յընթացս Դ. դարու պայծառ ըմբռնեցին՝ 297ի խաղաղութեամբն այս երկու գաւառներուն Հռոմոց պետութեան անցնելէն ետքը՝:

Բնաբեղ բերդէն 32 եւ 206 — κάστρον Βαυαβήλων Georg. Cypr. էջ 47, ասոր Bənābēl Մերտինի քով Գեւջեր Georg. Cypr. էջ 162 բուն Մեծ Ծովաց մէջ եւ Անգեղ-տունէ 142, 206 (բաց ի Մեծ Ծովքէն) նաեւ ԱՆԻ 142 Դարանդեաց եւ Դարին + 187 Կոգովիտի մէջ:

1 ինչպէս վերն էջ 32 ըսինք, Պետրոս Պատրիկի աղբիւրը ցոյց 297 Sophene անունը ճիշտ կը գործածէ արեւմտեան գաւառին (Ծովք Շահունւոց) համար, եւ չի զանազաներ Մեծ Ծովքէն (Sophanene), այլ Անգեղ տունէն, որով Անգեղ տուն եւ Մեծ Ծովք երկու գաւառները հասկըցուելու են:

ձեւն (ըստ Նէօրգէկէի) սխալ է: Բայց թէ արաբական Qālīqalā (Balāḍurī 193, 194, 199, Ibn Chordādhbeh 174 եւն) ձեւն ինչպէս մէջտեղ ելած է, դժուարին է բսել¹, նա մանաւանդ որ Արաբացիք ոչ միայն գրելու, այլ եւ արտաբերելու առեն՝ օտար անունները չափազանց կ'աղաւաղեն: Քաղաքին այսօրւան անունն է Էրշէր--՝, թրք. Էրշէր--՝, հայ. Էրշէր--՝ Ինճիճ. ՀՀ. 29, աւելի հին՝ Արշէր--՝ Առ. Գաւրիթ. 450 եւն, Վարդան աշխ. 426, Միքայէլ Ասորի տպ. Երուս. 1871, էջ 350, արաբ. Arzan ar-Rum (Yāqūt 1, 206, 7), որ կը նշանակէ "Արզան Հոռոմոց", Այս անունն առնուած է Արշն (ըստ միջին հայերէնի արտաբերութեան՝ Արշն, յետոյ Արշէ = յն. Ἀρζη, Ἀρτζη Mich. Attaliotae hist. Բոնի հրատ. էջ 148, Ἀρτζε Joh. Seylitzes 691, G. Cedrenus 2, 577, 578) քաղաքէն Լասաիվ. 43 եւ շար. Մատթ. Ուռհ. 120, որ Թէոդոսուպոլսէն ոչ շատ հեռու՝ Եփրատայ ազգիւրներուն կողմն էր²: Երբ Արծն քաղաքն, որ ի վնաս Թէոդոսուպոլսոյ ծաղկած ու բազմամարդ եղած էր, 1049ին Սելջուքներէն կործանեցաւ, կոտորածէն պրծող բնակիչները գաղթեցին գրեթէ մարդաթափ եղած Թէոդոսուպոլիս քաղաքն ու անոր տուին "Հոռոմոց-Արծ(ն)", անունն ի յիշատակ իրենց աւերեալ հայրենեաց³: Մէտ են ոմանք քաղաքս այսօրւան Գարարզի մէջ գտնելու, որ

¹ Andreas (Mittheil. d. Vorderas. Gesellsch. 2, 145) հայ. Կարնայ տաղաք Պարսից բերին մէջ *Kārrēkalā եղած. եւ ասկէ արաբերէնի մէջ Qālīqalā եղած կը համարի: Ինչ անհաւանական կ'երեւայ:

² "Եփրատ ելանէ ի Կարնայ լեռանց՝ մօտն ի յԱրծն քաղաքն Ինճիճ. ՀՀ. 36:

³ Արծնի ծաղկման ու կործանման նկատմամբ տե՛ս Լասաիվ. 53—58, Մատթ. Ուռհ. 120—121, Mich. Attaliotae hist. 148, Joh. Seylitzes առ Georg. Cedrenus 2, 691, Saint-Martin, Mém. 1, 68, Ինճիճ. ՀՀ. 36:

կարնէն 14 քիլոմ. հեռու է գէպ ի հիւսիս-արեւմուտք. տես ինձի՛ճ. Նոր Հայ. 77: Այս գաւառին մէջն էին նմանապէս Արծաթի եւ Բլուր գիւղերն եւ Հիյո-ց Վանի մենաստանը ինձի՛ճ. ՀՀ. 35, Ասող. 176, պիտի Արծըթի կարնոյ հիւսակողմը, Բլուր՝ արեւմտակողմը, եւ հիւսիս-արեւելակողմը Հինձք (կարմիր-Վանք՝ Հինձք կամ Հնձուկ գիւղին քով ինձի՛ճ. Նոր Հայ. 75, Cuinet 1, 194) Streckerի (ZGE. 4 եւ ZAE. 16), Cuinetի (1, 194) եւ Լինչի աշխարհացոյցներուն վրան: Լաստիվերացւոյն (էջ 15) համեմատ՝ «ի սպառուածն կարնոյ» կար խաղայութի՛ճ = խաղայութի՛ճ ամուրը կամ բերդը: Թէ ասով հասկըցուածն է կարնոյ արեւմտեան սպառուածը, կը ցուցնէ Ասողկան յաջորդ տեղը (էջ 192) «խաղտոյառի՛ճ կղեսուրան (x)εισοῦρα), Չորմայրի, կարին, Բասեան, Մարդաղի, Հարք եւ Ապահունիք», որ այս յիշեալ տեղերն ու գաւառներն աշխարհագրական կարգաւ կամ յաջորդութեամբ հիւսիսային արեւմուտքէն գէպ ի հարաւ-արեւելք կը թուէ եւ խաղտոյառի՛ճի գիրքը կ'որոշէ՝ զայն կարնոյ արեւմտակողմը կամ հիւսիսային արեւմտակողմը մընելով՝: Արդ՝ հին հայ. խաղայութի՛ճը *խաղտառի՛ճ ձեւէն անցնելով՝ նոր հայերէնի մէջ *խաղտառի՛ճ ըլլալու էր, եւ այս վերջինս ալ մեր աշխարհացոյցներուն վրայ *Chaghdaridj, *Khagdaridsch եւն ձեւով երեւալու էր: Իրապէս ալ կը գտնենք Լինչի քով Kagdarich, Streckerի քով (ZGE. 4, տախտ. 3) Kjagdaritsch, Cuinetի քով (1, 159) Kiaghid-Aridj, ինձի՛ճեանի քով (Նոր Հայաստան 49) Գաղտառի՛ճ անունով տեղ մը Եփրատայ հիւսիսակողմն եւ Սէրչէմէ-սուի արեւմտակողմը: Այս անունով կրկին գիւղ կայ, Մեծ Kjagdaritsch Եփրաթը՝

1 Հմմտ. Ասող. 278 Արքայն Վասիլ «գարձաւ ընդ կարին ընդ խաղտոյառի՛ճ ի Կոստանդնուպոլսոյ»:

սուի արեւմտակողմն եւ Փոքր Kjagdaritsch Եփրատայ այս բազկին արեւելակողմը (ZGE. 4, տախտ. 3 եւ 8): Այս Kjagdaritschի մէջ՝ գրութեան տարբերութեամբն հանդերձ, որ թերեւս թրքական հնչումը մեզ կը ներկայացնէ, կը գտնեմ հին խաղտոյառիճը, որուն մօտերը կ'երեւայ թէ կղեսուրա մ'ալ կայ, վասն զի Streckerին ըսածին նայելով (ZGE. 4, 147) Օվաճըք-սու՝ այսինքն Սէրշէմէ-սուի վերին ընթացքը՝ «սրընթաց կ'անցնի նեղ ու խորունկ ձորէ մը, որ Մէյմանսուրի քով քիչ մը կը լայննայ եւ Մեծ Kjagdaritsch գիւղէն վեր՝ Եփրատ, կը թափի: — Բարձր Հայոց՝ առէ՛ վերջաւորեալ բաղմաթիւ անուններուն կարգէն է կ'երեւայ նաեւ Pazgaridj Կարնոյ դաշտին մէջ՝ Եփրատայ հիւսիսակողմը (ZGE. 4 տախտ. 3, Pazgarritsch ZAE. 16 տախտ. 6), որ հին հայ. *Բաղ-կառէ մը կռահել կու տայ: Արդեօք Կարնոյ հաւաակողմը գանուող Sungarisch (Լինչ) = Sün-geritsch (ZAE. 16 տախտ. 6), Սընկառիջ (Ինճիճ. Նոր Հայ. 79) (= հին հայ. *Մնգառիճ) է? :

Աւերն ըսուածներէն կը տեսնուի որ խոր. աշխարհագրութիւնը Բարձր Հայոց գաւառներն աշխարհագրական կարգաւ — արեւմուտքէն դէպ ի արեւելք՝ Եփրատայ ընթացքին հակառակ — կը թուէ: Բայց որովհետեւ, ինչպէս պիտի տեսնենք, մէկալ նահանգներուն գաւառներն ալ թուելու ատեն որոշիչ նշանակութիւն ունի աշխարհագրական կարգը կամ շարքը, ուստի նոյն կարգը մեր ձեռքը նոր միջոց մը պիտի ըլլայ՝ գաւառներուն դիրքը ճշդելու կամ որոշելու: Միայն խնդիր է թէ կարգը միշտ կարելի՞ է ապահովութեամբ ճանչնալ:

1 Զարբոյ Հայոց մէջ ուշ ատեն կը յիշուին հին հայ. Լուսաբառի՛ն եւ արդի Զարբաբիլ (որ տեղ բով.) եւ քնաբառի՛ն = հին հյ. *Զարբառի՛ն եւ *քնաբառի՛ն (?) տեսն տեղերը: Անդ նաեւ հին հյ. Կիւթի՛ն = *Kiṭaṭiṣon*.

Բ. ՉՐՐՐԴ Հայոց գրառները:

Ըստ ԽԱՍ. 30 Չորրորդ Հայք նահանգն ունի հետեւեալ գաւառներն. “1. զԽորյայն (կարգա՝ Խորյեան) յեկեց հիւսիսոյ, ընդ որ իջանէ միւս՝ Գայլ գետ առ Կալփէրդովն². 2. զՀալալէն, յորմէ բղենն աղբիւրք Տիգրիս գետոյ. իսկ ի մոից Խորձայնոյ է 3. Պաշտօն գաւառ՝ հանդէպ հոմանուն բերդով³. եւ հանդէպ նորա ի հարաւ 4. Բալփէր գաւառ. եւ ի մոից նոցա 5. Ծոփէ, եւ 6. Անիլի գաւառ ի հարաւ, յորում Ծովք եւ Հոռէ բերդ. եւ ի մոից (!) նոցա 7. Դեփէլ (կարգա՝ Դեփէ) գաւառ, յորում բերդք Կոնի եւ Քուիկ եւ Սոկ, որոց հանդէպ ի հարաւ (!) 8. Գալփէ գաւառ, ընդ որս եկեալ Արածանի խառնի յեփրատ ի քաղաքն Լուսաթառիճ, եւնէ:

10. Խորյէն ԽԱՎ. 607, “Խորձայն, ԽԱՍ. 30, հին եւ ուղիղ ձեւ՝ “Խորձեան, սեռ. բայառ. “Խոր-

1 Նոյն գետը նոյն էջին վրայ ԽԱՍ. 30 սող 1 Լոկ Գայլ կը կոչուի, սեռ վերն էջ 67: Երկու տեղն ալ պետք էր “միւս Գայլ” ըսուիլ՝ տարբերելով Եկեղեցաց գաւառին Գայլ գետէն, որուն վրան էր Թիլ. սեռ վերը էջ 130:

2 Կալփէրդ՝ Կալայ եւ քերդ բառերէն՝ առաջինն ալ Կալէ = յեանազոյն Կալէ, այժմ՝ Քալէ: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 43 “Եպիսկոպոս Կեղոյն = Եպիսկոպոս Խորձեանոյ Ժ. Դ. դարուն Ինճիճ. ՀՀ. 43, Գեղեր Georg. Cypr. էջ 128, Ինճիճ. Նոր Հայ. 106 եւ շար. : Հմմտ. Վարդան Աշխ. 430 “Խորձունք (այսինքն՝ Խորձեան) Կեղի էն: Քղի՝ վիճակին գլխաւոր տեղն է Քղի-սուի՝ այսինքն Լիճիկ-սուի (Liðik-su, Lichig-su Լիկիկ քով) միջին ընթացքին արեւմտակողմը. Cuinet 1, 196.

3 Այս է՝ Պաշին, այժմ Baghin տեւ վարը:

4 Կը յաջորդէ Եփրատայ ընթացքին նկարագրուած թիւեր՝ մինչեւ անոր Ցարոսը կտրել անցնիլը: – Դ. Հայոց գաւառներուն դիրքին նկատմամբ տեւ Կիպրոսի աշխարհացոյցը (Die Landschaftsgrenzen des südlichen Armeniens nach einheimischen Quellen MAWB. 1873 էջ 210–211) եւ Գեղեր Georg. Cypr. յաւելուած:

ձենոյ», Փարպ. 41, Ասող. 182, 263, 276, Լաստիվ. 47, 64, ասկէ «Խորձենական գաւառն», Կորիւն 24, «Տէր (կարգա՝ Տիրպլը) Խորձենացի», Խոր. 248, յն. *Xopziav-nh* Պրոկոպ. 1, 262 bell. Pers. կամ *Kopzánh* 3, 251 de aedif., *κλίμα* 'Օրջւանդի Georg. Cypr. էջ 49, ԺԱ. դարուն *Kopτζhnh* եւն, տէս Գեղեք Georg. Cypr. էջ 18!—182: Այս գաւառը Կթռիճի (Հաշտենից մէջ) եւ Թէոդոսուպոլսոյ (Կարնոյ) մէջտեղն էր եւ երեք օրւան ճամբայ տարածութիւն ունէր՝ եւ բնական սահմանով մը (լճով, գետով, լեռով) Պարսկաստանէն բաժնուած չէր. այս գաւառին գրեթէ կենդրոնը կ'իյնար Արտաղեսոն, զոր Յուստինիանոս ամրացրնելով Դուքսի կայանն ըրաւ (տես վերն էջ 38):

11. Հաշտենի, սեռ. բացառ. Հաշտենից, հյց. Հաշտենս ԽԱՎ. 607, Փաւստ. 21, 29 («Հաշտենից գաւառն»), Փարպ. 184, 453, 456, 469, Սեբ. 77, Խոր. 81, 96, 113 եւն, Ջենոր 37, 45, 47, Յովհ. Մամիկ. 15 եւ շար., Ասող. 263, յն. 'Ασταυνίτις Պտղոմ. էջ 942, 'Ασθιανήν *Βου-տինիանոս* (տես վերն էջ 42), *κλίμα* 'Ασθιανική Georg. Cypr. էջ 49, տէս Կիպերս MAWB. 1873, 197, Գեղեք Georg. Cypr. 182—183: Այս գաւառին մէջն էր Կթռիճ քաղաքը Ասող. 86 («Կթռիճ քաղաք Հաշտենից») = *Κιθαρίζων* Պրոկոպ. 3 էջ 251 (*ἐν δὲ τῷ Κιθαρίζων χόριφ, ὁπερ ἐπὶ 'Ασθιανήνης τῆς χαλουμένης ἐστὶ* = «Կթռիճի քով որ բերդ է ի Հաշտենս»), Գեղեք Georg. Cypr. էջ 174: Անուանս վրայ տէս Հոմ. Ջ.: Հաշտենիք գաւառը Խորձենոյ հարաւակողմն էր եւ արեւելքէն սահմանակից էր Տարաւնոյ²,

¹ Կթռիճ Թէոդոսուպոլսէն շրջ օրւան ճամբայ հեռու էր, Պրոկոպ. 1, էջ 261:

² Հմմտ. Խոր. 81 «բնակել ի գաւառս Հաշտենից եւ ի ձորն նորին սահմանակալ, որ է արտաքոյ Տարաւնոյ»: Այս պատճառաւ Ջենորայ եւ Յովհ. Մամիկոնենոյ քով ի

արեւմուտքէն հաւանականօրէն Բալահովտի՝, ըստ այսմ մասամբ հոն էր, ուր հիմայ՝ Կիւնէք-սուի վրայ Tschabagdjur (ճապաղջուր) կը նշանակուի (տեսն Կիպերտի աշխարհացոյցն եւ Գէլքէրինը Georg. Cyp. Յաւելուած եւ Ալիշան, Մեծ Հայք Թ. 64): Ըստ ԽԱՍ. 30 եւ Վարդանայ Մեկն. Ծննդոյ 2, 14 (Ինճիճ. ՀՀ. 44) Տիգրիս Հաշտեանք գաւառէն կը բխէ, որ հնարաւոր է եթէ ընդունելու ըլլանք որ Հաշտեանք ոչ միայն Արածանւոյ հիւսիսային կողմը կը տարածուէր, այլ նաեւ հարաւակողմն, եւ եթէ Տիգրիսով՝ հոս Զիբենէ-սուն հասկըցուի: Ա՛յսպէս Կիպերտ իւր աշխարհացոյցին վրայ (MAWB. 1873): Փաւստ. էջ 21 կը յիշէ Հաշտենից Դատ իշխանն ու էջ 29 «զԳնիթ իշխան Հաշտենից գաւառին ի Կօթնակա՝ տոհմէն», ըստ Խոր. 81 Հաշտեանք ժառանգութիւնն էր Արշակունեաց կրտսեր իշխաններուն՝:

Պատմութեան Տարաւնոյ՝ սահմանակից Հաշտեանք գաւառը ստեպ կը յիշուի. տես յատկապէս Զենոր էջ 37: Զենոր էջ 47 կը յիշէ նաեւ փոքր գետ մը, որ անցանէր ընդ գաւառն Հաշտենից, որ երթայ ընդ արեւելս հիւսիսախառն»:

1 Հմմտ. Ասող. 276 Վասիլ Բ. Կայսրը Մելիտնոյ, Հանձիտի եւ Բալուի (Բալահովտ) վրայէն «եւանէ ի լեռան Կոհերայ, որ ընդ մէջ Հաշտենից, Ծոփաց եւ Խորձենոյ», եւ անկէ եկաւ Արշամունիք գաւառը:

2 Ի՞նչ է Ասողկան (էջ 264) «ճապաղջուր բերդին Դկլաթայ, եւն խօսքը:

3 Պաղմուած՝ *Կոթնակա՝: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 44

4 Միայն թագաժառանգը պիտի մնար Այրարատ: Այսպէս՝ Արտաւազգ թագաւոր ըլլալուն պէս, ըստ Խորենացւոյ (էջ 138)՝ «Հալածէ յԱյրարատոյ զամենայն եղբարս իւր ի գաւառս Աղիովայ եւ Աբբրանոյ, եւ միայն Տիրանը կը պահէ. «քանզի սովորութիւն էր՝ արքայի միայն բնակել յԱյրարատ եւ միոյ որդւոյ նորա, զոր փոխանորդ թագաւորի պահէին, եւ այլոց Արշակունեաց բնակել ի գաւառս Հաշտենից եւ Աղիովտի եւ Աբբրանոյ, հան-

— Հաշտենից մէջ յիշուած սակաւաթիւ տեղիք, ինչպէս Ուր գիւղը (Գիւղ Ուրայ տես վարը Թ. 18) Տիգրիսի ակնաղբեր մօտերը (Վարդան Մեկն. Ծանդոց), Գիւրեհե Մոշեղայ (Ինճիճ. ՀՀ. 44—45), նոյնպէս նաեւ Կթռիճ գտնուած չեն նոր անուանց մէջ (VBAG. 1901, 228): Կթռիճը չի կրնար արդի Köderitsch ըլլալ (որ Կիպերտի քով ընդ մէջ Բերիի եւ Մազկերտի նշանակուած է), վասն զի այս տեղը Հաշտենից մէջ չ'իյնար, այլ Պաղնատուն գաւառի մէջ: Կթռիճն աւելի դիւրաւ կրնայ նոյն ըլլալ Կիւնէք Կալէի ձախակողմը գտնուող Konaritschի հետ, որ արաբական գրութեան մէջ գիւրին է Kotaritschի փոխել, ինչպէս Գր. Բիւլարդ Կիպերտ (7 նոյ. 1903 իր Թղթովը) կը համարի՝ այս Kotaritsch անունը Օսմ. պետութեան վաճառականութեան Պաշտօնարանին հրատարակած մէկ աշխարհացոյցին վրայ նշանակուած գտնելով ($\frac{1}{800000}$ Մշոյ տախտակ):

12. Պաղնատուն խԱՍ. 30, խԱՎ. 607 (ձեռագրի մը մէջ՝ «Պաղնայտուն» Ինճիճ. ՀՀ. 45 ծան. 3), Ասող. 263, նաեւ Պաղնատուն¹ Կորիւն 19 = Փարպ. 41, համանուն բերդով խԱՍ. 30, այսինքն՝ Պաղն բերդով Սամ. Անեց. 92, Ասող. 144 (ուր Ասողնը Պաղն ընելու է) եւ 177 (ուր բնագիրն² ըստ Ինճիճ. ՀՀ. 46 չ'ըսեր Թէ

գերձ ռոճկօք եւ մախբ յարքունուսող խոր. 208: Երբ խորենացին էջ 81 Հաշտենքը Ժոյն կայան եւ ժառանգութիւն կրասեր իշխանաց է կ'ըսէ, այս ըսուածը լոկ հնագոյն ժամանակի համար հասկընալու եւ Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 44:

¹ Ուղիղ կրնայ ըլլալ միայն Պաղնատն ձեւը:

² «Իսկ Կարմիր հայրն (որ եւ բարձեալ գգրիստոս մարմնով՝ ի կերպ աղքատի) ի Ծոփաց գաւառին, մինչ Ցաճկաց էր աշխարհն՝ բնակէր անդ. եւ յաւուր միում դնաց առ Ամիրայն ի բերդն Պաղնն»: Եթէ «անդով Ծոփաց գաւառն ալ հասկըցուելու է, սակայն տեղւոյս իմաստը սոս Ժոյն կրնայ ըլլալ Թէ Պաղն հեռու չէր

Պաղին Ծոփաց մէջ էր), յն. *χλίμα Παλινῆς* (գաւառ) եւ *χάστρον Παλιός* (բերդ) Georg. Cypr. էջ 49: Այս գաւառն էր ըստ ԽԱՍ. 30 Խորձենոյ արեւմտակողմն եւ Բալահոյվտի հիւսիսակողմը: Պաղին բերդը գտնուած է այսօրեան Պաղին անուն տեղւոյն մէջ, որ ըստ Լէմանի VBAĞ. 1900, էջ 572 է «Բերիի հիւսիսային արեւելակողմը, աւելի որոշ՝ «Իբր 22¹/₂ քիլոմ. Մազկերտի գրեթէ ճիշտ արեւելակողմն եւ Իբր 29 քիլոմ. Բալուի հիւսիսային հիւսիս-արեւմտակողմը, Բերի-սուի մօտերը՝ անոր աջ ափին վրայ», ըստ Huntingtonի (Zeitschr. f. Ethnologie 33 [1901] էջ 174 եւ շար.) «Բերի-գետին աջ ափին վրայ, Բերիէ 6 ժամ հեռու՝ արեւելեան հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ եւ Բալուէ 4 ժամ հեռու՝ հիւսիսային ուղղութեամբ»: Այստեղ կը գտնուին գետ խաղտեական ամրոցի մը մնացորդներն ու Մենուասայ մէկ արձանագրութիւնը (բերդին եւ Մենուասայ արձանին պատկերը Huntingtonի քով տնդ 176—179): Այս Պաղինը լաւ զանազանելու է Պաղին անունով միւս տեղէն, որ՝ ըստ Ինճիճ. Նոր Հայ. էջ 226 է «ընդ մէջ Բալուայ եւ Արղնոյ, եւ ըստ Տոմաշէկի (Festschrift վասն Հ. Կիպերտի էջ 138) է հարաւակողմը Շիմշատի = Charaba. Այս միւս Պաղինը յայտնապէս Մտթ. Ուռհայեցւոյ 116 Թլիմոյ գաւառին հետ յիշածն է. այս Թլիմում գաւառին մօտերն էր Արկնի ամրոցը¹ (Մտթ. Ուռհ. 130): Լինչ Թուլիում գիւղը կը նշանակէ Արղանայի արեւելակողմը՝ Արղանայէ Դիարբեկը²

Ծոփքէն, ինչպէս որ ալ էր իրապէս: Կարեւորն այն է թէ Առողիան աստէն Ծոփք ըսուածով ինչ հասկընալու է: Տէս այս նկատմամբ վարը 17բ:

¹ Հմմտ. Մտթ. Ուռհ. 16: «գաւառն Թլիմոյ Արկնոյ»:

² Hausknecht-Kiepertի Nord-Syrien եւն II աշխարհացոյցն այնտեղ Tulehum անունով երկու գիւղ կը նշանակէ: Հմմտ. Ինճիճ. Նոր Հայ. 226:

տանող ճամբուն վրան: Արղանա է հայ. Արղնի (Ինճիճ. Նոր Հ. 240, Առ. Դաւր. 419), որ հարկ է որ նոյն ըլլայ Ուսհայեցւոյ էջ 130—131 Արկնի բերդին կամ ամրոցին հետ, վասն զի Արկնի “էր մերձ ի գաւառն Թլխոյ”, Ըստ այսմ այսօրւան Արղանայի՝ հիւսիսակողմն էր այս Պաղին տեղն ու գաւառը (գրուած՝ “գաւառն Պաղնոյ” Մտթ. Ուսհ. 129, 166), իսկ Թլխում գաւառն՝ անոր հարաւակողմը:

13. Բաւահփ, տարբեր ընթերցուածք “Բաւախովիտ”, “Բաւախովիտ”, “Բաւախհովիտ”, ԽԱՎ. 607, “Բաւախովիտ”, ԽԱՎ. 30, յն. Βαλαβιτ-γηνή Յուստինիանոս տես վերն էջ 42, Βαλαβιτ-ινη Պրոկոպ. 3, 247 de aedif., χλίμα Βιλαβητ-ινης Georg Cypr. էջ 49, Βαλισβίτα՝ Պտղոմ. քով էջ 944?, աննշանակ գաւառ մը (Պրոկոպ. 3, 247), Պաղնատունի հարաւակողմը ԽԱՎ. 30, ըստ այսմ այն երկիրը, որ կը գտնուի Բալուի (Մուրա-սուի վրայ) կողմերը, յն. χάστρον Βαϊουλοῦος, զոր կարգալու է Βαλοῦος կամ Βάλου Georg. Cypr., էջ 49. հմտ. Ասողիկ 263 (“Աշխարհն Չորրորդ Հայոց, Հաշտեանք, Խորձեան, Ծոփք, Բալու եւ Պաղնատուն) եւ 264 (“բերդն Բալու”), Առ. Դաւր. 636, Գէլթէր Georg. Cypr. 175—176 (Բալու = Հռոմանուպոլիս) եւ 180—181. Այս գաւառին մէկ սատրապը կը յիշուի (առանց անուն) Պրոկոպ. 3, 247:

14. Ծոփ ԽԱՎ. 30, ԽԱՎ. 607, “երկիրն Ծոփաց” Փաւստ. 221, “գաւառն Ծոփաց” Փաւստ. 222, Խոր. 199, “Ծոփաց գաւառն” Խոր. 179, “աշխարհն Ծոփաց” Խոր. 168, 195,

1 Արեւան Մեծ Հայք § 68 Արղանայի գետը “Պաղին-ու” կը կոչէ:

2 Տարբեր ընթերցուած՝ Βαλισβίτα, զոր կարգալու է Βαλιοβίτα (Կիպերոս) ? Իրեկաւ յոյն ձեւերը մասնանիշ կ'ընեն *Բաւահփ հ. Բաւահփէ:

235, Յունաց ծանօթ՝ *ή Σωφηνή ανηλινόη*, կը յիշուի արդէն իբր 800ին խաղտէական արձանագրութեանց մէջ *Supani*¹ ձեւով, այսպէս՝ Բալուի արձանագրութիւնը *JRAS.* 14, 396 (*Gupani*), *D. H. Müller*, *Denkschriften der Akademie der Wissenschaften* Վիեննայի 1888, Հտ. 36, 2. Abt. էջ 14, Շտր. 55, Բելք եւ Լէման *SAWB.* 1900 էջ 621 (*Su-u-pa-ni*), Վանայ Ս. Սահակայ բեւեռագրութիւնը *SAWB.* 1900 էջ 623 (*Su-u pa-ni*), Լէման *VBAG.* 1901, 239 (*Supani*), Բելք ՀԱ. 1903, 322ա. ըստ այսմ Ծոփք նախնայական անուն մը կը կրէ։ Առաջին անգամ այս երկրին վրայ մանրամասն տեղեկութիւն կու տայ Ստրաբոն, որ կ'ըսէ թէ Ծոփքն (*Sophene*) էր Եփրատայ ձախ եզերքին վրայ (գԼ. 521) եւ այն՝ Մելիտինէի հանդէպ (գԼ. 535) ընդ մէջ Մասիոս լեռանց եւ Անտիտաւրոսի. Մասիոս լեռը Ծոփքն Եկեղեացէն (*Akilisene*) կ'անջատէր (գԼ. 527)։ Նմանապէս Ստրաբոն կ'ըսէ թէ Ծոփք Եկեղեաց (*Akisene*, *Anzitene*? Անձիտ?), Ողոմանտիս եւ ուրիշ քանի մը գաւառներով մէկտեղ կը կազմէր Չարիսդրիսի սկզբնական պետութիւնը (գԼ. 528), եւ թէ Ծոփաց արքայանիստն էր *Καρχαδισχερτα* (գԼ. 527), որ Եփրատայ մօտ էր ըստ Պլինիոսի²։ Ասկէ կը տեսնենք որ Ծոփք դէպ արեւմուտք կը հասնէր մինչեւ Եփրատ Մելիտինէի քով եւ դէպ ի հարաւ-արեւելք կը տարածուէր ընդ մէջ Տաւրոսի (Մասիոսի) եւ Անտիտաւրոսի դէպ ի Տիգրիս, բայց թէ հարաւ-արեւմտեան սահմանը ճիշտ ո՛ր էր, չենք գիտեր։ Ծոփաց հարաւ-արեւմտեան սահմանն է Տիգրիս, կ'ըսէ Պլուտարքոս, երբ կը պատմէ (Ղուկ. 24) թէ Ղուկուղըս՝

¹ *Supāni* կը գրէ հիմայ նաեւ Լէման *Deutsche Literaturz.* 1903, սիւն 1170։

² *NH.* 6, 11, 10 (26) «Աշմուշատ Եփրատայ մօտ, Կարկաթիովերտ՝ Տիգրիսէն»։

Տիգրանակերտի վրայ քալած ստենն՝ եփրատն անցնելէն ետքը քանի մ'օր Ծոփաց երկրէն ճամբայ բրաւ եւ Տիգրիսն անցնելէն ետքը մտաւ ի Հայս¹։ Այստեղ Տիգրիսով՝ Տիգրիսի արեւմտեան աղբերազեօր (Արղանայի եւ Էկիլի քով) հասկընալու է թէ Զեբենէ-սուն կամ այս երկուքին իրարու խառնուած տեղը՝ Ամիգէն վեր։ Այս պարագային Պղուտարքոսի Ծոփքոյն իմացուածն է միայն Ծոփք (Հայոց՝ Ծոփք Շահունւոյ) արեւմտեան գաւառը, ոչ թէ արեւելեան Մեծ Ծոփք գաւառը, զոր Յոյնք Sophanene կ'անուանեն։ Այս վերջին անունն առաջին անգամ կ'երեւայ Առիանու քով (Բ. գաւառն Բրիտանիայէն ետքը) ըստ տեղեկութեան Ստեփ. Բիւզանդացւոյ «Ծոփք Հայաստանի քովի գաւառն երէն մին, որպէս Ստրաբոն յերկրասաներորդում։ Առիանոսի քով՝ Sophanene քառափնկ։ Բնակիչք՝ Ծոփացիք։ Իսկ Ստրաբոն կ'ըսէ... Ասոր դէմն է Կոմմագենէ, Մելիտինէի սահմանակիցն²։ Նմանապէս Դիոն Կասսիոսի քով, որ Գիրք 36, գլ. 36 (53) կ'ըսէ Պամպէոս Տիգրան երեցէն Կապպադովկիոյ եւ Ասորիքի մասեր, նմանապէս Փիւնիկէն եւ Հայաստանի սահմանակից Sophanene երկիրն եւ ուրիշ երկիրներ առաւ եւ ուզեց³ անոր որդւոյն տալ միայն Sophanenen, ուր էին գանձերը³։ Եւ վերջապէս Եւտրոպիոսի քով 6, 13,

1 C. Müller իւր Պաղոմէոսի հրատարակութեան մէջ 1, 942 ծան. կը յիշէ հնոց մէկալ տեղերն ալ, ուր Ծոփք կը յիշուի։ Ըստ Պաղոմ. անդ Եկեղեց, Հաւտեանք եւ. Ծոփք Արածանւոյ հիւսիսակողմէն էին։

2 Պղուտարքոսի (Պամպ. 33) զուգընթաց տեղեկութեանը մէջ երկու անգամ ալ Sophene գրուած է փոխանակ Sophaneneի, նոյնպէս Դեոդորոսի քով Գիրք 40, 4։ Աւստի եւ շատ հաւանական է որ Դիոն Կասսիոսի քով Sopheneի տեղ Sophanene մեւ յետնագոյն ընդօրինակողէ մը գրուած է. Güterbock էջ 32 ծան. 3։

3 Դ. գաւառն Բրիտանիայէն ետքը Հայոց թագաւորաց իբր գանձ կը յիշէ Փաւստոս բաց ի վերն էջ 71 յիշուած

որուն տուած տեղեկութեանը համեմատ՝ Տիգրան ստիպուեցաւ «Ասորիքը, Փիւնիկէն եւ Sophanene», Պոմպէյէի թողել: Որովհետեւ այստեղ Sophanene ըսելով այն երկիրը հասկըցուած է, զոր այլ մաստենագիրք Sophene կը կոչեն, այն երկիրը, զոր Տիգրան Բ.՝ Արաանէս Ծովափէն առած էր եւ զոր գարձեալ Հռովմայեցւոյ թողուց, ուստի չի կրնար ընդունուիլ թէ Դիոն Կասսիոս (եթէ իրապէս Sophanene գրած էր) եւ Եւտրոպիոս Sophanene ըսելով արեւելեան գաւառը (հայ. Մեծ Ծովք) հասկըցած ըլլան՝ տարբերելով զայն արեւմտեան Ծովքէն (հայ. Ծովք Շահունաց), այլ ընդ հակառակն Sophanene եւ Sophene իբր հոմանիշ անուն գործածած են միեւնոյն իբր այսինք այն երկիրը բացատրելու, որ երկու գաւառներն ալ իր մէջը կը բովանդակէր: Այս պատճառաւ ըստ ինքեան հնարաւոր պէտք ենք համարիլ, թէ Դիոն Կասսիոս Sopheneի տեղ գործածած է Sophanene ձեւը, որ հնոց ծանօթ էր ամենէն ուշ Բ. դարէն սկսեալ (Աւիանոս). Sophaneneի եւ Sopheneի մէջ եղած իրական տարբերութիւնը յայն մատենագիրք առաջին անգամ յընթացս Դ. դարու պայծառ ըմբռնեցին՝ 297ի խաղաղութեամբն այս երկու գաւառներուն Հռոմաց պետութեան անցնելէն ետքը՝:

Բնաբեղ բերդէն 32 եւ 206 — κάστρον Βαυαβήλων Georg. Cypr. էջ 47, ասոր Bēnābēl Մերտինի քով Գեւջեր Georg. Cypr. էջ 162 բուն Մեծ Ծովափ մէջ եւ Անգեղ-աունէ 142, 206 (բաց ի Մեծ Ծովքէն) նաեւ Անի 142 Դարանաղեաց եւ Դարեան 187 Կողովիտի մէջ:

Ինչպէս վերն էջ 32 ըսինք, Պետրոս Պատրիկի աղբիւրը ցած 297 Sophene անունը ճիշտ կը գործածէ արեւմտեան գաւառին (Ծովք Շահունաց) համար, եւ չի զանազաներ Մեծ Ծովքէն (Sophanene), այլ Անգեղաունէն, որով Անգեղաունէ եւ Մեծ Ծովք երկու գաւառները հասկըցուելու են:

Թէ հայ պատմագիրք այս երկու անուններն, այսինքն ասոնց հայերէն համազօրներն ուղիղ կը գործածեն, ինքնին կ'իմացուի: Տարակոյս չկայ որ միայն ամէնէն հին պատմագիրն՝ Փաւստոս՝ է, որ Ծովքը անուանեալ երկու գաւառներն իրարմէ ակններեւ կերպով կը զանազանէ՝ քովերնին վերագիր դնելով. իր յաջորդները՝ Արիւն եւ Եղիշէ՝ Ծովքն ամենեւին չեն յիշեր, իսկ մէկաշները՝ Ագաթանգեղոս, Փարպեցի՝, Խորենացի եւն կը յիշեն միայն Ծովքը, ընթերցողին թողում որոշելը թէ քնչ կը հասկընան իրենք Ծովքով: Փաւստոս Sophanene կը կոչէ Դժ Ծ-ի, սեռ. Դժի Ծ-ի-ոց Փաւստ. 21, 29, 160, 212, Դժ Ծ-ի-ոց 32, Դժ-ոց Ծ-ի-ոց 42, հյց. Ծ-ի Դժ 141, 212, Դժ Ծ-ի 221, իսկ արեւմտեան գաւառը կ'անուանէ կամ Ծ-ի Զահեայ, որուն միայն սեռականը գործածուած կայ՝ Ծ-ի-ոց Զ-նէի Փաւստ. 21, կամ Ծ-ի Զահառ(-)ոց (այնտեղ իշխող տոհմին) Փաւստ. 141, կամ Դ-ո Ծ-ի, որուն միայն սեռականը գործածուած է՝ Դ-ոց Ծ-ի-ոց Փաւստ. 72, բայց կ'անուանէ նաեւ լոկ Ծովքը էջ 29, ուր աղերսէն կը տեսնուի թէ իմացածն է՝ «միւս Ծովք»², ինչպէս նաեւ նման դէպքի մէջ՝ Ծովք կը գործածէ Մեծ Ծովիաց տեղ³:

¹ Հմմտ. էջ 184 «Աղմիք — Անգեղ տուն — Ծովք — Հաշտեանք» — Եկեղեցացի. 469 «Անձիա — Ծովք — Հաշտեանք»:

² Այս տեղն է՝ «Ջարեհ իշխանն, նահապեան մեծի Ծովիաց, եւ զԱրաղ Զահունի իշխանն Ծովիաց աշխարհին»։ Քանի որ Արաղ՝ Զահունի կ'ըսուի, միայն Զահեայ կամ Զահեան Ծովիաց իշխանը կրնայ ըլլալ, մանաւանդ որ Մեծ Ծովք անմիջորդաբար ասկէ յառաջ յիշուած է։ Ուրեմն պէտք մը չկայ բնագրին «Արաղ Զահունի իշխանն Ծովիաց աշխարհին» խօսքը՝ (Մարքարտի հետ Երանշ. 171) «Արաղ իշխանն Զահունի Ծովիաց աշխարհին» փոխելու։

³ Հմմտ. էջ 72 «Դանիէլ մեծ իշխանն Ծովիաց» փոխանակ «մեծ իշխանն մեծի Ծովիաց», վասն զի անմիջա-

Այս երկու գաւառներուն յարաբերական դիրքին նկատմամբ տեղեկութիւն կու տայ Փաւստոս էջ 141, ուր շատ մը գաւառներ աշխարհագրական կարգաւ արեւելքէն դէպ ի արեւմուտք եւ հիւսիս կը թուէ, այսինքն՝ Աղձնիք, Ծովք մեծ, Անգեղ տուն, Անձիտ, Ծովք Շահուն(ւ)ոց, Մզուր, Դարանաղէ, Եկեղեաց. նման՝ Փաւստ. 142 եւ 211—212: Ըստ այսմ Մեծ Ծովքն էր Դ. գաւառն՝ արեւելեան գաւառն ընդ մէջ Աղձնեաց (Բառման-սուի արեւելակողմը) եւ Անգեղ տան (Ձիւրենէ-սուի վրայ) եւ դէպ ի հարաւ՝ Տիգրիսէն անդին Մասիսոսլեանց մէջ կը ձգուէր, ուր էր Մեծ Ծովաց վերաբերող Բնաբեղ ամրոցը (տեսէջ 144), իսկ Ծովքն էր արեւմտեան գաւառն՝ ընդ մէջ Անձուայ հարաւէն եւ Մզուրի՝ Արածանւոյ հիւսիսակողմը¹:

Բիւզանդեանց քով արեւելեան գաւառը Sophanene անունով կը յիշուի Գրատիանոս, Վաղենտինիանոս եւ Թէոդոս կայսերաց Պատաւխանադրին մէջ յամէ 387 առ Սատրապն Գաղղանա² (ասորերէն gaddānā, այս է՝ Տիւքիկոս), այս

պէս քիչ մ'ետքը կը յիշուի "Նոյ, իշխանն միւսոյ Ծովաց", էջ 206 "երկիրն Ծովացոյն Մեծ Ծովք հասկնալու է, վասն զի այնտեղ յիշուած Բնաբեղ բերդն ըստ էջ 32ի՝ Մեծ Ծովաց մէջ էր: Նմանապէս "երկիրն Ծովաց", 221 եւ "գաւառն Ծովաց", 222 է 221 էլը յիշուած Մեծ Ծովքը: — Փաւստոս Մեծ Ծովաց իբր իշխան կը յիշէ էջ 21 Մաւ, էջ 29 Ջարիհ (նահապետ) եւ էջ 72 Դաւիթ, իսկ իբր իշխան "միւսոյ Ծովաց", էջ 21 Ներսէհ, էջ 29 Վարադ, էջ 72 Նոյ:

¹ Ըստ այսմ Արածանիէն անդին դէպ ի հիւսիս կը տարածուէր. տես վարը Խոզան գաւառը (17բ):

² „Gaddanae satrapae Sophanenae“ Cod. Theodosianus l. 12, tit. 13 de auro coronario (Güterbock էջ 32). — Պողեմիոս Սիւրիոսի Laterculusին մէջ (Monum. Germ., Chronica minora ed. Mommsen Vol. 1, 1892, էջ 541) Sophaneneն (Միջագետքէ, Եփրատացւոյ կողմանքէն եւ Hosdroenet ետքը) 449ի հռովմէական

երկու գաւառները կը յիշուին Sophena եւ Sophanena անունով (վերջինն՝ Մարտիրոսաց քաղաքով) Յուստինիանու օրինագրքին մէջ էջ 139 յամէ 528, Դժօփոյնի եւ Դժօփոյնի անունով 31* Հրովարտական մէջ յամէ 536, չկիւս Տօփոյնի անունով Գէորգ Կիպրացւոյ քով էջ 49 (աճեալ եւ Գեղեցիկ էջ LXI եւ 177—178) եւ Տօփոյնի անունով (Մարտիրոսաց քաղաքով) Պրովիպիոսի քով 1, 107 bell. Pers.; 3, 248—251 de aedif. Վերջապէս Ասորիք այս երկու գաւառներն իրարմէ կը զանազանեն Տօփ (Anecd. 1, 8, 3, Josua Stylites, էջ 46, 19, Assemani 1, 273) եւ aḡra d Sōfānāyē «երկիր Սոփան-աց», (Anecd. 2, 225) անուններով։ Ըստ այսմ Եփրատայ վրայ գտնուող արեւմտեան գաւառը հին ժամանակներէ հետէ կը կոչուէր *Տօփ = յն. Տօփոյնի, Դժօփոյնի, ասոր. Տօփ, հայ. Ծփ-ի, Տիգրիսի դաշտին մէջ գտնուող արեւելեանը՝ *Տօփան = յն. Տօփոյնի, Դժօփոյնի, ասոր. Տօփան(այօ), հայ. (մեծ) Ծփ-ի, եւ կրնայ ենթադրուիլ թէ այս երկու գաւառները սկզբնաբար կերպով մը մտնողութիւն մը կազմէին եւ հասարակաց Տօփ (Տօփոյնի Զարիաարիսի) անունը կը կրէին, եւ յետոյ երկու իշխանութեանց բաժնուեցան, որ Հայոց քով Տօփ = Ծփ-ի անունը պահեցին՝ (Ըսեալ եւ Մեծ Ծփիք) վերագրեներով իրարմէ զանազանուելով, իսկ Յոյնք, Հռովմայեցիք եւ Ասորիք այս երկու գաւառներն իրարմէ կը զանազանէին *Տօփ եւ Տօփան անուններով։ *Տօփան անուան - ān վերջաւորութիւն մը լեզուէ է։ Խաղտեական Տփանի կատգաւառներուն մէջ կը յիշուի իբր «գաւառ», արեւելեան թեմին եւ այստեղ ըմբռնուելու է իբր ընդհանուր անուն մը՝ դեռ գաւառի չվերածուած հինգ սատրապութեանց (Güterbock էջ 33)։ Lutereulusն ըստ Güterbockի էջ 25 յօդնուած է 393ի եւ 399ի մէջերը։

մամբ տես վարը էջ 150, Ծան. 2: Թէ Մեծ Ծովիքը 591ին Աղձնեաց եւն հետ «Միջագետք եւ Դ. Հայք գաւառին», որուն մէջն էր Մարտիրոսաց քաղաքը (G. Cyp. էջ 46), մասը կը համարուէր տարբերելով 'միւս Դ. Հայք, կամ "Դ. Յուստինիանիա գաւառէն», որուն կը վերաբերէր Ծովիք (G. Cyp. էջ 49), վերն էջ 46 բռուեցաւ: Այս պատճառաւ Գէորգ Արարացւոյ քով Մարտիրոսաց քաղաքը Sophaneneի եւ խոր. աշխարհագրութեան մէջ Աղձնեաց մաս համարուող Նփրկերաբ (= Մարտիրոսաց քաղաք) Մեծ Ծովից (Sophanene) տեղ անցած է, այնպէս որ 591է սկսեալ Sophanene = Մեծ Ծովիք գործածութենէ ելած է, եւ Sophene = Ծովիք կը նշանակէ լոկ արեւմտեան գաւառն Եփրատայ — Մուրադ-սուի վրայ. ինչպէս իրապէս ասանկ կը տեսնենք Գ. Արարացւոյն եւ խորենացւոյ բռուած աշխարհագրութեան մէջ, որ՝ երկուքն ալ՝ 591էն ետքը գրուած են: Ուստի բոլորովին ըմբռնելի է, երբ զոր օր. Ստեփ. Ասողկի Ծովիք բսելով կը հասկընայ՝ Մուրադ-սուի հիւսիսակողմը գտնուող երկիրը, ուր էր խոզան աւանը (πολίχνη Χοζάνων Գէորգ Արար. էջ 48): Այս յետնագոյն Ծովիքն իրաւամբ Պաղեստունի եւ Բալասոյմի արեւմտակողմն եւ Անձիտի հիւսիսակողմը կը գնէ ԽԱՍ. 30:

Գալով Ծովի Զահունոյ կամ Զահնոյ աւանան, Զահունի տոհմանուն է, ինչպէս որ -ունի մասնիկը կը ցուցընէ, որով կազմուած է տոհմանունաց մեծագոյն մասը. հմմտ. «Արշակունիք» Արշակէ (տես այլ օրինակները Հաժ. Ե.ի մէջ), բոտ այսմ՝ Ծովի Զահունոյ = Ծովիք Զահունիներու, Զահ տոհմին, եւ Վարդ Զահունի Փաւստ. 29 = Վարդ Զահունի (տոհմ): Իսկ Զահնոյ -նոյ մասնիկով (հմմտ. կապարեայ կապարէ, փախստեայ փախուստէ, քրիստոնեայ քրիստոնէ եւն) նման Զահունի անունն՝ տծանցուած Զահ անունէն՝ կը նշա-

նակէ “Հահեան, Հահունի”, ըստ այսմ՝ Ծովքը Հահեայ = Հահեան Ծովքը, այսինքն՝ Ծովքը Հահունիներու: Ծովք + Հահեայէն ունինք միայն սեռականը՝ “Ծովիաց Հահէի”, գործածուած (տես վերը), իսկ ասոր ուղղականը հարկ է որ “Ծովքը Հահեայ”, ըլլայ, եթէ “Հահեան Ծովքը” պիտի նշանակէ, եւ այս պարագային անուանս հիմը կազմող Հահանձի անուն ըմբռնուելու էր (տես Հ. Բ. էջ 58), վերաբերի պարս. շահ “արքայ”, բառին թէ ոչ: Տարակոյս չկայ որ ուղղականը կրնար “Ծովքը Հահէի”, ալ ըլլալ եւ նշանակել “Ծովքը Հահէի” (այսինքն Հահէ անուն անձին): Այսպէս կը համարի Անդրէաս, որ Հահէի մէջ՝ միջինպարս. *šāhē սեռականը = հինպարս. xšāyašiyahyā “արքային”, = նորպարս. šāh “արքայ”, կը գտնէ՝ եւ “Ծովքը Հահէի” = “Ծովքը արքայի”, կամ “արքունի Ծովքը”, կ'ըմբռնէ: Համապատասխան կերպով՝ “Ծովքը Հահունաց”, ալ պիտի նշանակէր “Ծովքը արքունականաց” (հմտ. հայ “արքունի” արքայէ): Այս անունն առած ըլլալու է՝ Զարիադրիսի ատեն թագաւորութեան բարձրացած միջոցին²: Այս պարա-

¹ Նման՝ Մարբարտ, Երանշ. էջ 172:

² Այս մեկնութիւնը շատ սրամիտ ու հրապուրիչ է, բայց ապահով չէ: Հայ. փոխառեալ šahē = նորպարս. šah բառի մը դէմ ըսածներս տես IF. 10 Anz. էջ 30-32. — Ըստ Բելքի (Btrg. z. alten Geogr. und Gesch. Vorderasiens 1, էջ 50 — տես այս մասին հայերէն թարգմանութիւնը ՀԱ. 1903, էջ 321-325) քրիստոսէ յառաջ իբր 800 Հատեանց կը վերաբերէր Ծով-դանէ (Ծովք)՝ Մենուսայ զայն նուաճելէն յառաջ: Սարգուր Գ. ի մէկ բեւեռագիր արձանագրութեանը մէջ (Իզոլիի) Մեկրտինէի խիլարուդաս թագաւորին “Հաթուի սերունդ (որդի)”, ըսուելէն Բելք (անդ. էջ 52 — ՀԱ. 1903, էջ 323) կը հետեւցընէ թէ Հաթու կամ Մեկրտինէի հարստութեան հիմնադրին անունն էր կամ այն երկրին անունը, ուստի էր խիլարուդաս եւ թէ այս Հաթուան նոյն ըլլայ հայ. Հահունիէ հետ: Չեմ կարծեր. Բելք նաեւ կ'ենթադրէ (էջ 49 եւ 55), թէ

գային ըսել է թէ Մեծ Ծոփը (Sophanene) Զա-
րիադրիսի թագաւորութեան շէր լերաբերեր: Բայց
այս ամէնքն խնդրական են:

15. Հւնյիթ խԱՎ. 607, Ասող. 276 եւն,
Անյիթ խԱՍ. 30, Հանդէս Հայագիտ. 1, 112, բա-
ցառ. Հւնյիթայ (Հւնյիթայ) Ասող. 260, իսկ հնա-
գոյն ժամանակներն՝ Անյիթ, սեռ. գաւառն Անյիթայ
Փաւստ. 141, 212, Փարպ. 469, իշխան Անյիթայ
Փաւստ. 29, Սաղամուտ տէրն Անյիթայ, Փաւստ.
160 = Սաղամութ տէր Անյիթայ (տարբեր ընթերց.
Անձաւայ, զոր կարգալու է Անյիթայ) Խոր. 201, ա-
սորերէն Anzīt, Hanzīt՝ ZDMG. 33, 163, Գեղցէր
Georg. Cypr. 178, Հեղինակն Հ.Ք. 294, արաբե-
րէն Hanzīt, Hinzīt ZDMG. 33, 163, Ibn Sera-
pion JRAS. 27, 10, կոյմուք Jāqūtի քով 3,
146; 4, 168, 993—994, յուն. Χανζιτ Const.
Porphy. de adm. imp. c. 50, էջ 226, 5; 227,
5, հնագոյն՝ χλῖμα Ἀνζητινῆς Georg. Cypr. էջ
49, Ἀνζητινῆς Թուոթինիանոս 314. Հրովարտակ,
Anzetena Codex Just. էջ 139, Ἀζητινῆς Ἀν-
ζιτα քաղաքով Պաղոմ. էջ 945 եւ 946, Ասորես-
տանոց լեզուաւ Inzi, Inziti (Enzi, Enziti) Շար. 40:
Անուանս ասորական ձեւը հայերէնէ ծագած է. իսկ
հայ. Անձիաք մասնանիշ կ'ընէ նախաբրիտոնէա-
կան Անձիտ (Anjīt, Andzīt) մը, որ նախահայկա-

խաղտեական Ծուպանի՝ արեւմտեան Ծոփը Շահունոցն
եղած ըլլայ եւ թէ արեւելեան Մեծ Ծոփըը սկզբնաբար Աշ-
նեաց մէկ մասը կազմած եւ Ծոփքէ (Sōf եւն) տարբեր անուն
մ'ունեցած ըլլայ: Ասոր հակառակ ըստ Սախաուի՝ Աշնիքը
(Arzanene) սկզբնաբար Ծոփաց մէկ մասն եղած ըլլալու է եւ
յետոյ, երբ Նիմֆիոս՝ Հռովմայեցւոց եւ Պարսից սահմանն
եղաւ, իր անունն Արզն սահմանակից ամրոցէն առած: Ցեւ
վերն էջ 74:

1 Ասորերէն է կը համապատասխանէ հայ. որի (եւ ո՛չ
թէ թի). ուստի ասոր. Anzīt = հայ. Անձիտ (եւ ո՛չ թէ
Անձիթ):

կան ծագում ունի (Ասորեստանցւոց լեզուաւ՝ En-zitene): Այս երկիրը Զ. դարուն դեռ ոչ-հայ Ուրտացւոց հայրենիքն էր (տես էջ 54—55) եւ Փաւստոսի քով էջ 141 եւ 212 յիշուող գաւառներուն՝ աշխարհագրական կարգին համեմատ՝ էր ընդ մէջ Անգեղ տան (Ingilene, Ingila, յետոյ Egil Արղանա-սուի վրայ) եւ Ծոփաց (Եփրատայ վրայ): Ասոր հետ կը համաձայնի Խոր. աշխարհագրութեան (ԽԱՍ. 30) Անձիտը Ծոփաց հարաւահողմը դնելը եւ Պաղոմէոսի ըսածը (էջ 945) թէ Անձիտ էր ընդ մէջ Եփրատայ եւ Տիգրիսի աղբւրներուն: Պաղոմէոս կ'ըսէ էջ 946 թէ Անձիտի քաղաքներն էին 'Ηλέγερδα, Μαζάρα, 'Ανζίτα եւն, ասոնց մէջէն Մազարա է այսօրւան Մեղարա՝ կամ Մէզէրէ, Անձիտը՝ Ibn Serapionի (JRAS. 27, 10) ընդ մէջ Մեղիտինէի եւ Սամոսատու յիշած Hinziէ քաղաքը¹, որմէ կ'անցնէր (JRAS. 27, 11) Եփրատայ մէկ օժանդակը (այժմ՝ Բէօեիւք-չայ Բէօմիւր-խանի քով, ուր էր երբեմն Τόμισα. — Tomaschekի Festschr. վասն Կիպերտի էջ 137): Անձիտի վրայ խօսող ուրիշ տեղերը նշանակած է Գեղցեր Georg. Cypr. էջ 178—180, որ նմանապէս գաւառիս դիրքն այնպէս կը ցուցնեն, ինչպէս այստեղ ենթադրուած է, զ. օր. Բարբերէոս chron. eccles. 1 էջ 412 «եթէ ուզէր այն կողմերը կենալ եւ Մե-

¹ Տես վերն էջ 147 եւ հմտ. Dionys. Patr. Ասեմանիի քով 1, 249 (վերն էջ 54) «Արղուն (Աղձնիք), Նփրկերա (Մեծ Ծոփք), Ափդ (Անգեղ տան հարաւահողմը), Անձիտ եւ Սամոսատոս»:

² Խարբերդի հարաւահողմը: Պէտք է զանազանել սովորական Մէզրէ անունէն — արաբ.-թրք. mezre'e «անդաւառան, արտավար»:

³ Եփրատայ արեւելահողմը: Եփրատ այս քաղաքին առջեւէն կ'անցնի: Հմտ. Ibn Chordābeh ed. de Goeje էջ 233:

լիւսինէի, Անձիտի եւ կղեսուրայի՝ բնակիչները ժողովել», Բարեբր. chron. Syr. էջ 506 «եկաւ մինչեւ Եփրատ ի սահմանս Մալաթիայ եւ անցաւ ի ձորն Անձիտայ», Կոնստ. Պորփիր. de adm. imp. գլ. 50, էջ 226 «Իսկ Անձիտ եւ Հռովմանոպոլիս էին կղեսուրք Մելիտինացւոց», Ըստ Մաթ. Ուռհայեցւոյ 443 Խարթեր² (այժմ՝ Քարփութ) ամրոցն ալ Անձտայ մէջն էր, եւ չի կրնար տարակուսուիլ թէ Խարբերդի արեւելեան եւ հարաւային դաշտն Անձիտ գաւառին կեդրոնն էր, Այս՝ այն արգաւանդ դաշտն է, ուր ըստ Sestini³ էին 100 գիւղք, որոնցմէ 57 հատը կը յիշէ՝ Ինճիճեան

¹ Այս է՝ կղեսուր = κλεισοῦρα.

² Ասողիան քով էջ 175 յիշուած Կարթեր գաւառն «ի Լիկանտոն (Λυκανδός, Մելիտինէի արեւմտեան կողմն) աշխարհին», գործ չունի ասոր հետ:

³ Voyage de Constantinople à Bassora en 1781 (Իտաւերէնէ թրգմ., Paris l'an VI) էջ 88:

⁴ Ասոնցմէ մեր աշխարհացոյցներուն վրայ կը նշանակուին՝ Գեղուանք, Մօնլա քէոյիւ, Հոդի, Վարդադիւ, Բաւլանճ, Կասրիկ, Մորենիկ, Գոմք, Շեամուշի, Սիլչեամ, Իլէ, Զարդարիւ, Ահոռ, Խոշ, Թլանգիս կամ Թիլենգիտ, Շինդիւ, Խոյլու, Գաաիմ (Λάδιμα Georg. Cyp. էջ 48), Տալաիք, Քնատառիճ եւն: Հմմտ. Կիպերտի, Լինչի աշխարհացոյցները, Hausknecht-Kiepert, „Routen im Orient“, եւ Huntingtonի ձեռագիր ստուերագիծը „The great Band of the Euphrates River“ (Է. Լեմանէ Ինճի տեսնելու տրուած): Նոյնպէս Cuinet 2, 352, Tomasehek, Festschrift վասն Կիպերտի 137-138, Huntington VBAĞ. 1900, էջ 145 եւ շար.: — ԽԱՍ. ի էջ 30 Անձտայ մէջ յիշած Ծովն եւ Հորտ բերդն ուրիշ տեղ չեն յիշուիր: Ըստ Ինճիճեանի Նոր Հայ. 240 Ծովք հին անունն է Կեօլիւք լճակին (Արդնէ իր 24 ժամ հեռու), որուն արեւմտեան կողմը փքրիկ կղզի մը կայ գիւղով մը, որ հաւանօրէն Ծովք կը կոչուէր, վասն զի շիթած է ուրիշ Ծովքի մը հետ, որ Յուրք գաւառին (Τελούχ Mich. Attaliothae hist. 107?) մէջն էր. տես ՀԱ. 1902, էջ 218, 282 եւ շար.: Լիճը պատող լեռներն Ինճիճեան անդ Ծովն-ը լիւրիւ կը կոչուին:

Նոր Հայ. էջ 237, «Գեղեցիկ դաշտն» Պողեբիոսի, ուր էր Աշմուշատ (տես Արշամաշատ Զ. Հած. Ի մէջ), Մաթ. Ուռհայեցւոյ 251 Ալեքուայ դաշտն, 'Ανθίας (Ջք. Հյց.) դաշտն, որ Michael Attalio-taeի քով hist. 132 կը գովուի իբր «տնկով եւ ցորենեղէնով առատ, իբր շտեմարան կամ գանձ այն երկրին, եւ դաշտ յորդութեան»: Այստեղ պէտք է Տոմաշէկի հետ սեպագիր արձանագրութեանց Ենգիւթէն փնտռել եւ այս անունը թերեւս այսօրեան Թիւ-Ենգիտ անուն մէջ մեր գէմը կ'ելլէ միւսանգամ: Որչափ ալ այս գաւառն Անձիտ անուն ասկէ գոյութիւն ունեցած է, սակայն դասական մատենագիրներէն չսխալուելուն պատճառն է հնոց անգիտութիւնն, որ ստորին Մուրատ-սուի եւ Եփրատ-Տիգրիսի մէջ գտնուող ամէն երկիր Ծովք կը համարէին: Կարելի է թէ 'Αχισηνή (ձեռագիր՝ 'Αμιοσηνή) անունը Սարաբոնի քով գլ. 528 (տես էջ 16—21)՝ 'Ανζιτηνή անուն աղաւաղումն է: Երբ վերջէն (297ին) սատրապութիւնները հռովմէական եղան, Հռովմայեցիք ալ սարվեցան Ծովքաց եւ Անձուայ տարբերութիւնը:

16. Դեֆէ+ ԽԱՎ. 607, Դեֆէ ԽԱՍ. 30, Հյց. Դեֆէ+ իբր տարբեր ընթերցուած Սամ. Անեցւոյ քով էջ 92 տեսնուած Դեֆէ+ («զԱնգղ Ի գաւառին Դեֆէ+»), ուստի ուղիղ ուղղականն՝ Դեֆէ+, Հյց. Դեֆէ+, յն. *χλίμα Διγισσηνήσ* (Διγισσηνήσ) Georg. Cyp. էջ 49 (Διγισ-σηνή Հայ. Դեֆէ+ Հյց. էն անանցուած): Քանի որ Դեֆէք (եւ Գրէ+) անունն առաջին անգամ իբր 600ին մեր դիմացը կ'ելլէ, այնպիսի ատեն մը, երբ Անգեղ տուն անունը կ'անհետանայ, ուստի Կիպերտ MAWB. 1873, 199 սրամտութեամբ կը համարի թէ Դեֆէք յետնագոյն անունն է Անգեղ տան, մանաւանդ որ ըստ Սամուէլ Անեցւոյ էջ 92 Դեֆէք գաւառին մէջն է Անիլ, զոր նախ Անիլ = Ingila, յետոյ՝ Egil համարեցան: Բայց այս Անի-

ղը նոյն չէ Ingila-Egilի հետ: Ասողիկ էջ 144 կը պատմէ թէ Թէոփիլոս կայսրը (829—842) Ասորիքէն դէպ ի արեւելք Հայոց երկիրը քաղեց եւ առաւ Պաղին, զՄեծկերտ, զԱնգղ Դեգիք գաւառին մէջ եւ զԽոզան՝ եւ Դ. Հայքն անապատ դարձուց, ուստի հոս այնպիսի տեղերու անուն կու տայ, որ Մուրադ-սուլի հիւսիսակողմն՝ յետնագոյն Ծոփաց մէջ ու քովերն էին: Վասն զի Պաղին է վերն էջ 141 յիշուած Պաղինը՝ Բերի-սուլի վրայ: Մեծկերտ է այսօրւան Մազկերտը (Մազկիրտ)՝ Պաղինի հիւսիս-արեւմտակողմը (Ծոփաց մէջ ըստ աշխ. Վարդանայ 430): Խոզան՝ Խոզան (այժմ՝ Խոզաթ) աւանը Ծոփաց մէջ Ասող. 63 եւ ըստ այսմ Անկղ ալ հաւանօրէն նոյն կողմերուն մէկ տեղն է: Չայս մասնանիշ կ'ընեն յայտնապէս Խոր. աշխարհագրութեան տուած տեղեկութիւնքն ԽԱՍ. 30, որ ճիշտ եւ ուղիղ են՝ ժամանակին նայելով: Այս աշխարհագրութիւնը Դ. Հայոց գաւառները կը թուէ արեւելքէն արեւմուտք ուղղութեամբ, նախ հիւսիս-արեւելակողմը՝ Խորձեան եւ (անոր հարաւակողմը) Հաշտեանք, ապա Խորձենոյ արեւմտակողմը՝ Պաղնատուն եւ ասոր հարաւակողմը՝ Բալահովիտ, ապա՝ ասոնց արեւմտակողմը Ծոփք եւ ասոր հարաւակողմն Անձիտ եւ վերջապէս ասոնց արեւմտակողմը՝ Դեգիք եւ ասոր հարաւակողմը Գորեք, որմէ կ'անցնի Արածանի: Ըստ այսմ Ծոփաց-Անձտայ արեւմտակողմն էր Դեգիք Անկղով, ընդ մէջ Ծոփաց-Անձտայ եւ Եփրատայ եւ ասով շատ հեռու էր Անգեղ տունէն եւ Անգեղէն = Egil. — Դեգիք գաւառին ԽԱՍ. 30 յիշուած Կռի, Քրիլ եւ Սի բերդերն ուրիշ տեղ չեն յիշուիր:

17. Գորե+, Գորե+, Գորե+ ԽԱՎ. 607, Գորե+ ԽԱՍ. 30, Գորե+ Հանդէս Հայագիտ. 1,

1 Այսպէս կարդալու է Սամ. Անեցւոյ համեմատ էջ 92:

112, յն. *χλίμα Γαρινής* Georg. Cypr. էջ 49 եւ 180: Թերեւս այս գաւառին անունը կրնայ ծածկուած ըլլալ այսօրւան Korek ըսուած տեղեւոյն անուանը տակ, որ հին հայերէնի մէջ կրնար Գորէք կամ Գաւրէք եղած ըլլալ. այս Korekը Hausknecht-Kiepert (Routen im Orient) կը նշանակէ Մուրադ-սուլի հարաւակողմն, այն գետին արեւմտակողմն, որուն վրայ է Սուն գիւղը՝ հարաւակողմանէ: Այս գաւառն ըստ ԽԱՍ. 30 Դեգիբի հարաւակողմն՝ էր:

17-. Անգել Կռն (սեռ. Անգել Կռն) Փաւստ. 140—142, 206, 212, Ագաթ. 596, 650, Փարս. 184, Խոր. 49, 79², «Իշխանն Անգել տան» Ջենոբ 24—28, 35 եւ շար.: Ընդ մէջ երկուց Ծոփաց էր Ջիբենէ-սուլի վրայ (տես վերն էջ 147), յառաջները (Պապ Թագաւորին ատեններէն յառաջ) արքունի Ոստան եղած էր Փաւստ. 212 եւ Արշակ Թագաւորին՝ Պապայ նախորդին օրովը Դրաստամատ ներքինապետէ կառավարուած (Փաւստ. 206): Գաւառիս Անգել Կռն անունը տուող գլխաւոր տեղն եւ Դ. դարուն արքունի գանձերէն մին էր Անգել «ամուր բերդը» Փաւստ.

1 ԽԱՍ. Ի էջ 30 (տես վերն էջ 137) Խօսքերուն համատ՝ մարդ կրնայ մէտ ըլլալ ընդունելու Թէ Արածանի — Մուրադ-սուլ Թէ Դեգիբէ եւ Թէ Գորէքէ կ'անցնէր: Բայց ես կը կարծեմ Թէ «ընդ որս եկեալ Արածանի» Խօսքը լոկ Դեգիբի եւ Գորէքի համար չէ, այլ ընդհանուրն Դ. Հայոց այն ամէն գաւառներուն համար, որ Արածանւոյ շուրջն են: Հեղինակը նախ Դ. Հայոց գաւառներուն վրայ կը խօսի, իսկ յետոյ Եփրատայ ընթացքին վրայ՝ Արածանւոյ հետ միանալէն ետքը: Ուստի իմաստին համեմատ՝ Գորի+ Գաւառէն ետքը վերջակէտ մը դնելու է:

2 Ըստ այսմ խորենացւոյ տակաւին ծանօթ էր Անգել տուն, իսկ խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութեան այլ եւս ծանօթ չէր: Ուր յետնագոյն Անգել տունը կը յիշեն՝ լոկ իրենց հնագոյն աղբւրներուն կը հետեւին, այսպէս զոր օր. Ասողիկ 36՝ խորենացւոյ 49, 78—79:

142, 206, վերջէն իբր եպիսկոպոսանիստ յԵրուսա
կոշուած ժողովոց արձանագրութիւններուն մէջ
(Labbe, Coll. conc. 3, 588), Պրոկոպիոսի քով
1, 34, 16 bell. Pers. *χωρίον Ἐνδοιήλων αἰτωλῶν*
ձեւով (Ամգէն օրւան մը ճամբու հեռաւորու-
թեամբ), ասոր. Aggel (բնակիչք՝ Aggelāyē)
Josua Stylites ed. Wright էջ 46, 19 = Asse-
mani 1, 273 (յամբ 503), 2, 82, Zacharias
Rhetor 155, 251. Joh. Ephes. de beat. orient.
143, 183, այժմ Egil՝ Տիգրիսի աղբերագետին՝
Արդանա-սուի վրայ. Անգեղէն անունն առած Ան-
գեղ տուն գաւառը կը կոչուէր լատ. Ingilena
Cod. Justin. էջ 139 (յամբ 528), յն. Ἰντιληνῆ,
կարդա՛ յԵրուսաղիմ Պետր. Պատրիկ հաստակատար
14: Կ'երեւայ թէ Չ. գարուն մէջ Անգեղ տունը
Մեծ Ծոփք գաւառին հետ ձուլուած է եւ անուան
կողմանէ ասոր հետ կ'անհետանայ, երբ Մեծ Ծոփք
59 ին Նիքիեան անուան տակ եւ Աղձնիք միացուե-
ցան վերին-Միջագետք գաւառին հետ:

178. Խոչ: Չորրորդ Հայոց մասն էր նաեւ
այն գաւառն, որ ուշ ատեններ Խոչն կոչուեցաւ,
սեռ. Խոչայ (միջին-հայերէն) Մութ. Ուռհ. 23,
անունն առած Խոչն գիւղաքաղաքէ, որ ըստ Ասող-
կան 63 էր յաշխարհին Ծոփաց. զՊաղին, զՄեծ-
կերտ եւ զԱնկղ ի գաւառին Գեղնիս եւ զԽոչն ՝
Սամ. Անեցի 92 = Ասող. 144, յն. *πολιχνη Χο-
ζάνων* Georg. Cypr. էջ 48, *τὸ τοῦ Χοζάνου*
θέμα Const. Porphy. de adm. imp. 226, 3,
այժմ՝ հաւանօրէն Խոզատ (Khozat, Chozat) աշ-
խարհացոյցներու (Գէլցեր Գէորգ Կիպր. էջ 173),
այժմեան Գերսիմ սանջաքին գլխաւոր տեղը (Cuinet
2, 388): Այս Խոչան գաւառին մէջն էր նաեւ այն

1 Egil ասորագրուած՝ Taylorի քով JRGS. 35
(1875) էջ 36, Դիարբէկը-Ամգէն ութ ժամ հեռու: Egil
ձեւն ասորերէնէ է. Հայոց բերնին մէջ Անգեղը պէտք է՝
ըսաւ *Angegh, *Angiegh.

տեղն «որ այժմ կոչի Զյկաձ-է», Մտթ. Ուռհ. 23, այժմ Զիմիշկէզէկ¹, համանուն քաղաքի գլխաւոր տեղը (Cuinet 2, 388), ասոր. SMŠKI Barhebr. chron. Syr. էջ 352 (Գեղեք, Գեորգ Նիպր. 174): Որովհետեւ ըստ Ասորկան 63 խոզան, ըստ Վարդանայ Աշխ. 430 թէ Զմիկաձագք եւ թէ Մեծ-կերտ՝ Ծոփք գաւառին մէջ էին², ուստի կը հետեւի թէ Ծոփք կը համարուէր Ժ. դարուն եւ վերջէն ալ Մուրադ-սուլի հիւսիսակողմը գտնուող երկրին, ուր են այսօր Մազկիրտ, խոզաթ եւ Զիմիշկէզէկ անուանեալ տեղերը: Ուստի այս ժամանակի Ծոփքը կը նոյնանայ խոր. աշխարհագրութեան Ծոփքին (Պաղնատան եւ Բալահոփաի հարաւակողմը գտնուող երկրին ԽԱՍ. 30), մեծ մասամբ փաւստոսի Շահունեոց Ծոփքին (ընդ մէջ Անձուայ եւ Մզուրի գտնուած երկիրը փաւստ. 141), եւ թերեւս նաեւ Պաղովմոսի էջ 941 Ծոփքին (Արածանեոյ հիւսիսակողմը գտնուող երկրին) հետ, բայց բոլորովին տարբեր է Սարաբոնի Ծոփքէն եւ Զաբիազրիսի պետութեանէն (տես էջ 143—44): Ուստի խոզան գաւառը (թեմը), որ անձանօթ է Գեորգայ Նիպրացոյ եւ խոր. աշխարհագրութեան, աւելի ուշ ատեն³ իբր վիճակ բաժնուած է Ծոփք

1 Ըստ Մտթ. Ուռհայեցոյ 23 Յովհաննէս Զմիկիկ այս տեղէն էր, իսկ ըստ Միքայէլ Ասորւոյ (հրտ. Երուս. 1871, 383) Անձիտ գաւառէն: Այս վերջինս աւելի հաւանական է. տես Գեղեք Georg. Cyp. 174:

2 «Ծոփաց գաւառն Մեծկերտ եւ Զմիկաձակ է»:

3 Այս ըսուածին վրայ ազդեցութիւն չի կրնար ունենալ խոզանի խուզանա ձեռով Բաղուի խաղաղական սեպագիր արձանագրութեան մէջ յիշուիլը, ուր Մենուան իւր՝ Հատեանց դեմ ըրած արշաւանքը կը պատճէ եւ կը յիշէ Շիֆիտիւրտ քաղաքն, խուզան եւ Ծոփաձ (— Ծոփք) երկիրներն ու Մեղիտիէի թագաւորը. Belek Btrg. z. alten Geogr. 1, 50 [ՀԱ. 1903, էջ 322]: — Դեգիք եւ Գորեք ալ ուշ ատեններ Շահունեոց Ծոփքէն բաժնուած են եւ ասորկոյս չկայ որասոնք յառաջ Ծոփք անուան տակ կ'իմացուէին:

մեծագոյն գաւառէն: «Անցմամբ ժամանակաց փոփոխին սահմանք գաւառաց, եւ նոր գաւառք յաջորդեն ընդ հնոյն» Ինճիճ. 22. 57:

Գէորգ Կիւրացի էջ 48 բաց ի վերը ԽԱՍ. 30 համեմատ յիշուած ութ գաւառներէն կը յիշէ նաեւ իբր Դ. Հայոց մաս՝ Մզուր գաւառք, զոր Խոր. աշխարհագրութիւնը Բարձր Հայոց մաս կը համարի, եւ Դ. Հայոց մէջն են կ'ըսէ յաջորդ ինն տեղերը. 1. Δαδίμ(ων) Անձիտ գաւառի մէջ իբր նոյն ժամանակուան եպիսկոպոսանիստ քաղաք, արար. Dadim (Yāqūt 2, 516), այժմ Tadim, Tadem. տէս վերն էջ 154 եւ Hausknecht-Kiepertի եւ Huntingtonի աշխարհացոյցները. 2. Ἀρσαμουσάτ(ων), հին Աշմուշատ (տէս Զ. Հտծ. ի մէջ) Անձիտ կամ Բալահովիտ գաւառի մէջ. 3. Χοζάν(ων) փոքր քաղաքը = Խոզան Ծոփաց. 4. Χοσομάχ(ων)? (բոս Գեղեքի Georg. Cyp. 173 = 2մէկածաղ.բ?). 5. Κιθαρίζ(ων) = Հյ. Կիթիճ Հաշտենից մէջ. 6. Μερτίχερτ(ον)? բերդը, կարդա՝ Μεστίχερτ(ον) = Հյ. Մեծկերտ, այժմ Մաղկերտ, Ծոփաց մէջ? 7. Βαλοῦ(ος) բերդը = Հյ. Բալու Բալահովտի մէջ. 8. Παλι(ός) բերդը, այժմ Պաղին Պաղնատան մէջ. 9. Ἀρδών բերդը, որուն տեղ Գեղեք G. Cyp. 177 Ἀρλὼν կ'ուզէ ընթեռնուլ, որպէս զի նոյնը Հյ. Արշնի Առաք. Դաւր. 419 (= հին Հյ. *Արշնի?), այժմ Արղանա՝ անուան տակ գտնել կարենայ, որ վերն էջ 142 բոսուածին համեմատ հաւանական չէ: Արդեօք կարելի է Ἀρδώνը Ἀγγλὼν (Հյ. Անկղ՝ Դեգիք գաւառին մէջ) սրբագրել: Հմմտ. Անկղ = Ἀγγλὼν Զ. Հտծ. ի մէջ:

Գ. Այնեաց գետերը:

Աղձնիք բոս ԽԱՍ. 30 «ուրի գաւառս տասն 1. զնիւրի (կարդա՝ զնիւրկերտ), 2. զԱղն, ընդ որոց մէջն իջանէ գետն Քաղիբէ, զոր Շիւթս կոչեն

Տաճիկը, այսինքն՝ արիւնարբու. յետ որոյ 3. Բաշ (Բաշ ԽԱՎ. 607) գաւառ, եւ ի լերինն ունի 4. զԿէրէի, 5. զՏաթի, 6. զԱշնա-յ յոր, 7. զԵրէի, 8. 9. զՍալ-յոր, 10. զՍաւառ-ն, 11. Հմմտ. էջ 37 Տիգրիս (Հարաւէն արեւելք գառնալէն ետքը) թողու զՀիւսիսեալ զԱղանիս Հայոց, որ է Արշ, յորում քաղաք կոտորու, որ է Բաշ, եւ Բիշ եւ Հաւա-ն²: Եւ ամենայն քամի (= գետակք³) լե-րանց Հայոց ի Դիլաթ իջանէ. նախ Բաղրիթ, որ բղխէ ի լեւանց Սալայ (ուղղ. «Սալուն», կամ «Սա-լին») եւ Սանասոյ, եւ իջեալ կարէ յիրերաց զՆփրկերո եւ զԲաղրիթ, որով բաժանեցան Հոռոմք եւ Պարսիկք, եւ կոչի այժմ Շիւրիս⁴, որ է արիւն-արբու⁵:

Բաղրիթ գետն, ասոր. Kallaṯ Josua Sty-
lites ed. Wright էջ 65, 6, Թրգմ. էջ 56, Ecce-
siastical History of John Bishop of Ephesus 3
transl. by Payne Smith Oxford 1860 էջ 447,
Hoffmann առ Գեղթերի Գեորգ Կիպր. էջ 167
(ձկնուած իբր «Յաւերժահարսի գետ» = Νυμ-
φίος ի Hoffmannէ, Zacharias Rhetor 366?) է
Նիմփիոս⁵ եւ այսօրեան Բատման-սուն, որ Մեծ

1 Այստեղ կը պակսի 8. Գիշը գաւառը ԽԱՎ. 607:

2 Ասոր. šūqā rabbā «Մեծ հրապարակ վաճառացի
Մարքարտ Երանշ. 160:

3 Բաշ «գետակ» իմաստով եւ ոչ ձկն բառերէ ձկն
կը գտնեմ, այլ Արշանի քով Սիսական էջ 4, տող 15:
Քամի բառին սովորական իմաստն է «հով» կամ «հովդ»:

4 Արաբ. Sātidamā Yāqūt 2, 552 եւ 563. 3, 6 եւ
630, Sātidamād Ibn Serapion JRAS. 27 (1895) էջ 18,
264, 265 հայերէնէ արաբացած՝ šāṭṭedemā «արիւնար-
բու» Մարքարտ Երանշ. 161:

5 Պրոկոպ. 1, 108 bell. Pers. 1, 21 Մարտիրոսաց
քաղաքը (= Նփրկերո) Մեծ Ծովաց ձկն Նիմփիոս գետին
վրայ (Ճշգրտոյն՝ արեւելեան կողմն) է, «որ Հոռովմայեցոց
երկիրը Պարսից երկրէն կը բաժնէ», 3, 248 de aedif. Մար-
տիրոսաց քաղաքը Մեծ Ծովաց ձկն Նիմփիոսի վրայ եւ

Ծափք — Sophanene-Նփրկերտ գաւառն Արձն գաւառէն կը բաժնէր եւ 363—591 տարիները Հռոմոնց եւ Պարսից սահմանը կը կազմէր ընդ մէջ հռովմ. Գ. Հայք գաւառին եւ պարսկական Աղձնիք գաւառին, մինչեւ որ վերջինս 591ին Հռովմայ անցաւ եւ պարսկական սահմանը դէպ ի արեւելք՝ Բաղէշի գետէն անդին քշուեցաւ: Քանի որ այս գետն ըստ ԽԱՍ. 30 իւր արեւմտակողմը գտնուող Նփրկերտ քաղաքը ֆղիմար քաղաքէն կը բաժնէ, հարկ է որ վերջինս Բատման-սուի արեւելակողմը, այսինքն ձախ կողմն եղած ըլլայ: Այս քաղաքին անուան առորներէն կը յիշուի առ Joh. Ephes. 6, 34 (Թբգմ. ի Payne Smithէ էջ 446), իսկ քաղաքս յունարէնի մէջ կը կոչուի τὸ φρούριον τὸ Χλομαρῶν Theophyl. Simoc. 2, 7—8, τὸ Χλόμαρον φρούριον G. Cedrenus 1, 693, Գէորգ Արարացւոյ քով էջ 47 χάστρον Φλωριανῶν, կարգա՝ Χλομαρῶν Գեղեր Georg. Cyp. էջ 167, իսկ Ասորեստանցւոց ժամանակները կ'ըսուէր Kuli-mēri, Kulameri Մարբարտ, Երանշ. 159 (Kulimmar Šanda, Untersuch. էջ 11), Հուարիա երկրին (Σουπιρίτις տե՛ս վերն էջ 6) մայրաքաղաքը՝ Այս ամրոցին գիմացն՝ էր F ū m ամրոցն,

Պարսից շատ մօտ, «Թէեւ նոյն տեղը Նիմփիոս Հռովմայեցիները կը բաժնէ Պարսիկներէն, որ գետէն անդին գտնուող Աղձնիք գաւառը հնուց ի վեր իրենց հպատակ ունին», 1, 217 bell. Pers. 2, 15 «Աղձնիք, որ Նիմփիոս գետէն անդին է եւ հնուց ի վեր Պարսից կը հնազանդի», 1, 42 bell. Pers. 1, 8 Կեղերոս Նիմփիոսն անցնելով՝ Աղձնեաց վրայ յարձակեցաւ. բայց այս գետը Մարտիրոսաց քաղաքին մօտ է. 300 ստագիրոն (ըստ էջ 108ի՝ 240 ստագիրոն, այս է՝ մէկ օրւան ճամբայէ քիչ մը պակաս Պրոկոպ. 3, 249, հմմտ. 1, 312) հեռու Ամգէն: Կիպերա MAWB. 1873, էջ 184:

1 Բաղաքին մէկալ անունը՝ Պուտեմուան՝ կ'երեւայ Թէ ուրիշ տեղ գործածուած չէ:

2 Այս երկու ամրոցներու պահակազօրքերը «կը կենային գէմ առ գէմ» Payne Smith էջ 446:

ԻԽՅԱԲ. ՅԱՂԱՅ ՍԵՌԱՆՆԵՐ

ասոր. PUM Joh. Ephes. VI, 34, յուն. τὸ Ἀφου-
 μων Theophyl. Simoc. 1, 12; 2, 8—9; 3, 15,
 Գէորգ Կիպրացւոյ քով էջ 47 χάστρον Ἀφουμῶν,
 որ Ասորեստանցւոց ժամանակ Ուքուսու, Ուղուսու
 (Բուսու, Ուքուսու—Šanda, Untersuch. էջ 11)
 անունով կը յիշուի իբր երկրորդ գլխաւոր քաղաք
 Շուպրիայի. Շտր. 23, Մարքացոյ Երանշ. 159:
 Theophyl. Simoc. 1, 12 նայելով՝ այնպէս մօտ էր
 Ἀφουμῶνի Ἀχβᾶς ամրոցն, որ այս երկու տեղեաց
 բնակիչները ջահերով իրարու նշան տալով՝ կրնային
 զերար հասկընալ: Theophyl. անդ ըսածին համ-
 մատ՝ Ἀχβᾶς Նիմփիոսի մօտ էր, իսկ ըստ Joh.
 Ephes. 6, 36 (AQBA = Ἀχβᾶς) էր Kallaθ =
 Նիմփիոս գետին «եզերաց վրայ» Նփրկերտի գի-
 մաց» (Payne Smith էջ 447): Ըստ այսմ Բատ-
 ման-սուի ձախ (արեւելեան) կողմէ էին ապահովա-
 պէս Ἀχβᾶς եւ Χλομαρῶν ամրոցներն, իսկ Ἀφου-
 μῶν հաւանօրէն. Ἀχβᾶς ուղղակի գետին վրայ,
 իսկ մէկալ երկուքն անկէ ոչ շատ հեռու: Արդ՝
 եթէ այստեղ յիշուած Fumը նոյն է Moltke-Kie-
 pertի աշխարհացոցին եւ Taylorի Քրդաստանի
 քարտէսին (JRGs. 1865 էջ 20—21) վրայ Ըլը-
 ճայի՝ քով նշանակուած Fūmի (Foomի) հետ,
 ինչպէս Հոֆման (առ Գեյցերի Georg. Cypr. էջ 167)
 կ'ենթադրէ, այն ատեն մերձաւորապէս կ'որոշուի
 այն երեք ամրոցներուն դիրքը եւ կը տեսնուի թէ
 ուղիղ է Հոֆմանի ենթադրութիւնը թէ Աղձնիք
 591էն ալ յառաջ Ըլըճայէն անդին կը տարածուէր
 դէպ ի արեւմուտք եւ Ըլըճա գետով Մեծ Ծովքէն
 կը բաժնուէր: Այս պարագային Զ. դարուն Նիմ-
 փիոսով հասկընալու է Ըլըճա-Բատման-սու (Հոֆ-
 ման, անդ): Շատ զարմանալի երեւոյթ է, որ
 Մաւրիկ կայսեր (582—602) եւ Որմզդի պատե-

1 Hidsche, Ilije, Lijeh եւն է Թրքերէն լլըճա «ջեր-
 մուկ»:

րազմին մէջ ոչ թէ գաշաին գիւրամատչելի տեղերն են գեր խաղացողներն, այլ Աղճնեաց հեռաւոր եւ լեռնային ծակերը: Այսպէս ըլլալուն պատճառն թերեւս այն է, որ Գեւթէր իւր Գէորգայ կիպրացւոյ հրատարակութեան կցած աշխարհացոյցին վրայ Aphumon անուն տեղն՝ այսօրւան Fūmի տեղը նշանակած չէ, այլ անոր հարաւարեւմտեան կողմը՝ բուն Նիմփիոսի ձախակողմը: Մեր ըսածին կողմը կ'ելլէ նաեւ խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութեան վերն (էջ 160) յառաջ բերուած տեղն, որուն մտադիր եղած չէ Գեւթէր: Այս աշխարհագրութեան համեմատ՝ Սալնայ եւ Սանասնոյ լեռներէն բղխող Քաղիրթ-Նիմփիոս գետը՝ լեռներէն «իջնալէն» ետքը՝ իրարմէ կը բաժնէ Նփրկերտ-Մարտիրոսաց քաղաք եւ Քղիմար քաղաքներն, ուստի՝ անոնց սահմանը կը կազմէ, բայց ոչ թէ իւր բղխած տեղը: Ըստ այսմ՝ այժմեան Fūm տարբեր է Aphumonէ, եւ Aphum-on, Akba-s եւ Chlo-mar-on Բատման-սուի միջին ընթացքին վրայ եղած ըլլալու են: Մինչեւ այս օր այս կողմերն երկրորդ Fūm մը գտնուած չէ:

18. ՆՓՐԿԵՐԴ ԽԱՍ. 30 եւ 37, ԽԱՎ. 607 անուն գաւառին, բայց սկզբնաբար անուն ՆՓՐԿԵՐԴ քաղաքին = Մարտիրոսացոյն, այսպէս՝ «Մարտիրոսացալոյն, այսինքն Նփրկերտ» Յովհ. ԿԹՂ. 40. «Խլաթայ եւ Նփրկերտոյ ամիրայն Բատն» Ասող. 192. «Մերձ առ քաղաք նորա ի Մարտիրոսաց ալոյն որ է Նփրկերտ, ի Քղիմար որ Փշտըն² կոչի» Ասող. 193. «գքաղաքս...՝ զՆփրկերտ, զԱմիթ, զԱղբուն» Ասող. 195. «Բատն Ապահունեաց եւ Նփրկերտոյ ամիրայն» Ասող. 247. Նփրկերտ,

1 «Եւ իջեալ կտրէ յերերաց զՆփրկերտ եւ զՔղիմար»:

2 Ասոր. Pašpašaṭ (Նփրկերտի եւ Փիսի քով, այժմ Fīs Մեծ Ծոփաց-Նփրկերտի մէջ) Chabot, Denys de Tell-Mahre Paris 1895 p. 46.

սեռ. բացառ. Նփրկերոյ Ասող. 267, 268, 276. վերջէն՝ արաբական (Maiyāfāriqīn) անուան համեմատ՝ կոչուեցաւ Մուհարիֆն Լաստիվ. 100, Մուհարիֆն Մաթ. Ուռհ. 442, Միք. Ասոր. 338, «քաղաքն Մարտիրոսաց, որ կոչի Մուֆարզին», Կիրակոս 225, Նփրկերոս, որ ասեն Մուփարկին, Վարդան 59. ասոր. MIPRQT = Maifarqet, Maiparqet կամ նման, շատ անգամ յիշուած, զ. օր. իբր երկիր Anecd. syr. 3, 259—260, Chabot Denys de Tell-Mahre էջ 109, 15; 207, 6; 212, 10; 228, 1 եւն. Mārūṣā d Maiparqet «Մարութա [կախուկապոս] Նփրկերոսի», Patrum Nicaenorum nomina ed. Gelzer, Hilgenfeld, Cuntz, Leipzig 1898 էջ 127 (Երեգլեսուայ † 1318 ցանկէն անդ էջ XXV), արաբ. Maiyāfāriqin Ibn Chordādbēh 95, 7; 96, 3, Yāqūt 4, 703, այժմ՝ Miafarqin եւն աշխարհացոյցներու՝ վրայ։ Այն դաւառն, ուր էր Մարտիրոսացալիս, դեռ Յուստինիանու ատեն (527—565) Մեծ Ծովքը կը կոչուէր (տես վերը Բ. 14)։ Նոյն քաղաքը նմանապէս այս տեղ կը գնէ Պատմութիւն Վարուց Երանելոյ Մարութայի (հայ. Թրգմ. Ի Վարս եւ Վկայաբանութիւնս Արբոց Վենետ. 1874, Բ. էջ 17 եւ շար.), ուր կը պատմուի թէ Մարութա՝ Թէոդոս Բ. կայսեր (408—450) եւ Պարսից Յազկերտ արքային (438—457) օրովը՝ կայսրմէ խնդրեց որ Ծովաց քաղաքն ամբողջընէ եւ հոն տաճար մը շինէ. հոն ուզեց ժողովել սրբոց մասունքներն եւ քաղաքը «Մարտիրոսաց քաղաք» անուանել (ինչպէս որ ասոր. եւ յուն. կը կոչուի)։ Այսպէսով «Ժողովեաց Մարութա զնշխարս մարտիրոսացն Ի Նփրկերոս քաղաք»

1 Բաղադրէս դրից նկատմամբ տես Géographie d'Araboufédā traduite par M. Stanislas Guyard Paris 1883 p. 56.

2 Կրկին Մարութաներու նկատմամբ տես Assemani Bibl. I, 177.

եւ վերջէն ալ «ի Մարտիրոսաց քաղաքին» վախճանեցաւ (անդ էջ 31): Թուստինիանու ատեն Նփրկերտ՝ Դ. Հայոց հարաւակողման գլխաւոր քաղաքն եղաւ (տես վերն էջ 41) եւ նորանոր շինութիւններով բաւական ամրացուեցաւ (Պրոկոպ. 3, 250 de aedif.): Իսկ երբ 591ին Պարսիկները ստիպուեցան Աղձնիքը Հռովմայեցւոց տալ, այն ատեն Մեծ Ծոփքը նոյն ատենուան Դ. Հայքէն բաժնուելով՝ միացուեցաւ Աղձնեաց եւ Միջագետաց սահմանակից մասին հետ եւ կազմեց Հռովմայեցւոց վերին Միջագետք գաւառին կամ Առաջին Չորրորդ Հայոց մէկ մասն, իսկ նախկին Դ. Հայոց մէկալ գաւառները (Ծոփք, Անձիտ եւն) կազմեցին Երկրորդ Չորրորդ Հայքը: Նոյն ժամանակները Մեծ Ծոփք անունն ալ գործածութենէ կը դադրի եւ գաւառը Նփրկերտ (այս է կողմանք Նփրկերտ քաղաքի) անունն տակ՝ կ'ընծայուի՝ Աղձնիք գաւառին խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութեւնէն: Տես վերն էջ 46:

Նփրկերտ անունը տարակոյս չկայ որ նոյն է ասոր. Maifargetի² հետ: Բայց տարակուսական կը մնայ թէ արդեօք Նփր- յուն. Νιχηφόριοςին հետ գործ ունի կամ թէ = պարս. *nēfarr- է՝ պահլ. nēwak-farrէ, որ է Ἀγαθόρυχος «Բարեբախտ» (Հոֆման ի Զաքարիա Հռետոր էջ 367, Մարքարտ Երանշ. 161—162), թէ բոլորովին ուրիշ բան է: Այս տեղը նախ Ս. Մարութայի (Ե. դար) գործունէութեամբն եւ Թուստինիանու շինութիւններովը նշանաւոր հանգիսացաւ: Նփրկերտ

¹ ԽԱՍ. 30 Աղձնեաց արաբին նահանգը կը հաշուէ Նփրկերտ, իսկ ԽԱՎ. 607 Երկրորդ նահանգը: ԽԱՍ. 30ին ըսածն է Խիշուր:

² Ի եւ ն սկզբնատառերուն գրափոխութեան նկատմամբ տես հակառակ դէպքը՝ հայ. Մծբին (չստ քիչ անգամ Նծբին Փաւստ. 136, Patrum Nicaenorum nomina էջ 196) = ասոր. NešwIn.

Նոր Հայ. էջ 237, «գեղեցիկ դաշտն» Պողեբիոսի, ուր էր Աշմուշատ (տե՛ս Արշամաշատ Զ. Հած. Ի մէջ), Մտթ. Ուռհայեցւոյ 251 Ալեյուայ դաշտն, 'Ανθίας (Ջբ. Հյց.) դաշտն, որ Michael Attalio-taeի քով hist. 132 կը գովուի իբր «տնկով եւ ցորենեղէնով առատ, իբր շտեմարան կամ գանձ այն երկրին, եւ դաշտ յորդութեան»։ Այստեղ պէտք է Տոմաշէկի հետ սեպագիր արձանագրութեանց Ենչիփէն փնտռել եւ այս անունը թերեւս այսօրւան Թիւ-Ենչիփտ անուան մէջ մեր դէմը կ'երևէ միւսանգամ։ Որչափ ալ այս գաւառն Անձիտ անուան տակ գոյութիւն ունեցած է, սակայն դատական մատենագիրներէն չյիշուելուն պատճառն է հնոց անգիտութիւնն, որ ստորին Մուրատ-սուլի եւ Եփրատ-Տիգրիսի մէջ գտնուող ամէն երկիր Ծոփք կը համարէին։ Կարելի է թէ 'Αχισηνή (ձեռագիր՝ 'Αμιοσηνή) անունը՝ Ստրաբոնի քով գլ. 528 (տե՛ս էջ 16—21)՝ 'Ανζιτηνή անուան աղաւաղումն է։ Երբ վերջէն (297ին) սատրապութիւնները հռովմէական եղան, Հռովմայեցիք ալ սորվեցան Ծոփաց եւ Անձտայ տարբերութիւնը։

16. Դեբէ+ ԽԱՎ. 607, Դեբէ+ ԽԱՍ. 30, Հյց. Դեբէ+ իբր տարբեր ընթերցուած Սամ. Անեցւոյ քով էջ 92 տեսնուած Դեբէ+ («զԱնգղ Ի գաւառին Դեբէիս»), ուստի ուղիղ ուղղակիան՝ Դեբէ+, Հյց. Դեբէ+, յն. χλίμα Διγισσηνήσ (Διγισσηνήσ) Georg. Cypri. էջ 49 (Διγισσηνή հայ. Դեբէ+ Հյց. էն ածանցուած)։ Քանի որ Դեբէք (եւ Դեբէ+) անունն առաջին անգամ իբր 600ին մեր դիմացը կ'երևէ, այնպիսի ատեն մը, երբ Անգեղ տուն անունը կ'անհետանայ, ուստի Կիպերա MAWB. 1873, 199 սրամտութեամբ կը համարի թէ Դեբէք յետնագոյն անունն է Անգեղ տան, մանաւանդ որ ըստ Սամուէլ Անեցւոյ էջ 92 Դեբէք գաւառին մէջն է Անիլ, զոր նախ Անիլ = Ingila, յետոյ՝ Egil համարեցան։ Բայց այս Անի-

ղը նոյն չէ Ingila-Egilի հետ: Ասողիկ էջ 144 կը պատմէ թէ Թէոփիլոս կայսրը (829—842) Ասորիքէն դէպ ի արեւելք Հայոց երկիրը քաւեց եւ առաւ Ղաղին, զՄեծկերտ, զԱնգղ Դեգիբ գաւառին մէջ եւ զԽոզան՝ եւ Դ. Հայքն անապատ դարձուց, ուստի հասայնպիսի տեղերու անուն կու տայ, որ Մուրադ-սուի հիւսիսակողմէ՝ յետնագոյն Ծոփաց մէջ ու քովերն էին: Վասն զի Պաղին է վերն էջ 141 յիշուած Պաղինը՝ Բերի-սուի վրայ. Մեծկերտ է այսօրւան Մազկերտը (Մազկիրտ)՝ Պաղինի հիւսիս-արեւմտակողմը (Ծոփաց մէջ ըստ աշխ. Վարդանայ 430). Խոզան՝ Խոզան (այժմ՝ Խոզաթ) աւանը Ծոփաց մէջ Ասող. 63 եւ ըստ այսմ Անկղալ հաւանօրէն նոյն կողմերուն մէկ տեղն է: Ջայս մատնանիշ կ'ընեն յայտնապէս Խոր. աշխարհագրութեան տուած տեղեկութիւնքն ԽԱՍ. 30, որ ծիշտ եւ ուղիղ են՝ ժամանակին նայելով: Այս աշխարհագրութիւնը Դ. Հայոց գաւառները կը թուէ արեւելքէն արեւմուտք ուղղութեամբ, նախ հիւսիս-արեւելակողմը՝ Խորձեան եւ (անոր հարաւակողմը) Հաշտեանք, ապա Խորձենոյ արեւմտակողմը՝ Պաղնատուն եւ ասոր հարաւակողմը՝ Բալահովիտ, ապա՝ ասոնց արեւմտակողմը Ծոփք եւ ասոր հարաւակողմն Անձիտ եւ վերջապէս ասոնց արեւմտակողմը՝ Դեգիբ եւ ասոր հարաւակողմը Գորեք, որմէ կ'անցնի Արածանի: Ըստ այսմ Ծոփաց-Անձտայ արեւմտակողմն էր Դեգիբ Անկղով, ընդ մէջ Ծոփաց-Անձտայ եւ Եփրատայ եւ ասով շատ հեռու էր Անգեղ տունէն եւ Անգեղէն = Egil. — Դեգիբ գաւառին ԽԱՍ. 30 յիշուած Կռնի, Բրնի եւ Սնի բերդերն ուրիշ տեղ չեն յիշուիր:

17. Գորեւ, Գարեւ, Գորեւ ԽԱՎ. 607, Գարեւ ԽԱՍ. 30, Գորեւ Հանդէս Հայագիտ. 1,

¹ Ա' յոպէս կարգալու է Ոամ. Անեցւոյ համեմատ էջ 92:

112, *γν. χλίμα Γαρινῆς* Georg. Cypr. էջ 49 եւ 180: Թերեւս այս գաւառին անունը կրնայ ծածկուած ըլլալ այսօրւան Korek ըսուած տեղեւոյն անունը տակ, որ հին հայերէնի մէջ կրնար Գորեք կամ Գաւրէք եղած ըլլալ. այս Korekը Hausknecht-Kiepert (Routen im Orient) կը նշանակէ Մուրադ-սուի հարաւակողմն, այն գետին արեւմտակողմն, որուն վրայ է Սուն գիւղը՝ հարաւակողմանէ: Այս գաւառն ըստ ԽԱՍ. 30 Դեգիբէի հարաւակողմն՝ էր:

17. Անգել Գոն (սեռ. Անգել Գոն) Փաւստ. 140—142, 206, 212, Ագաթ. 596, 650, Փարպ. 184, Խոր. 49, 79², «Իշխանն Անգել տան», Զենոբ 24—28, 35 եւ շար.: Ընդ մէջ երկուց Ծոփաց էր Զիբնէ-սուի վրայ (տես վերն էջ 147), յառաջները (Պապ Թագաւորին ատեններէն յառաջ) արքունի Ոստան եղած էր Փաւստ. 212 եւ Արշակ Թագաւորին՝ Պապայ նախորդին օրովը Դրաստամատ ներքինապետէ կառավարուած (Փաւստ. 206): Գաւառիս Անգել Գոն անունը տուող գլխաւոր տեղն եւ Դ. դարուն արքունի գանձերէն մին էր Անգել «ամուր բերդը» Փաւստ.

1 ԽԱՍ. 30 (տես վերն էջ 137) Խօսքերուն համաձայն՝ մարդ կրնայ մէտ ըլլալ ընդունելու Թէ Արածանի — Մուրադ-սու Թէ Դեգիբէ եւ Թէ Գորեքէ կ'անցներ: Բայց ես կը կարծեմ Թէ «ընդ որս եկեալ Արածանի» Խօսքը լոկ Դեգիբէի եւ Գորեքի համար չէ, այլ ընդհանուրն Դ. Հայոց այն ամէն գաւառներուն համար, որ Արածանւոյ շուրջն են: Հեղինակը նախ Դ. Հայոց գաւառներուն վրայ կը խօսի, իսկ յետոյ Եփրատայ ընթացքին վրայ՝ Արածանւոյ հետ միանալէն ետքը: Ուստի իմաստին համեմատ՝ Գորի՛ գաւառէն ետքը վերջակէտ մը դնելու է:

2 Ըստ պսամ Խորենացւոյ տակաւին ծանօթ էր Անգել տուն, իսկ Խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութեան սյլ եւս ծանօթ չէր: Ուր յետնագոյն Անգել տունը կը յիշեն՝ լոկ իրենց հնագոյն աղբիւրներուն կը հետեւին, պսպես զոր օր. Ասողիկ 36՝ Խորենացւոյ 49, 78—79:

142, 206, վերջէն իբր եպիսկոպոսանիստ յԵրուսա-
կոռուած ժողովոց արձանագրութիւններուն մէջ
(Labbe, Coll. conc. 3, 588), Պրոկոպիոսի քով
1, 34, 16 bell. Pers. *χωρίον Ἐνδοχίλων* աղաւաղ
ձեւով (Ամգէն օրւան մը ճամբու հեռաւորու-
թեամբ), ասոր. Aggel (բնակիչք՝ Aggelāyē)
Josua Stylites ed. Wright էջ 46, 19 = Asse-
mani 1, 273 (յամբ 503), 2, 82, Zacharias
Rhetor 155, 251. Joh. Ephes. de beat. orient.
143, 183, այժմ Egil՝ Տիգրիսի աղբերագետին՝
Արղանա-սուի վրայ. Անգեղէն անունն առած Ան-
գեղ տուն գաւառը կը կոչուէր լատ. Ingilena
Cod. Justin. էջ 139 (յամբ 528), յն. Ἰνγηληνῆ,
կարգա՝ յԵրղղղղ Պետր. Պատրիկ հասակոտոր
14: Կ'երեւայ թէ Զ. դարուն մէջ Անգեղ տունը
Մեծ Ծոփք գաւառին հետ ձուլուած է եւ անուան
կողմանէ ասոր հետ կ'անհետանայ, երբ Մեծ Ծոփք
591ին նիւրիներս անուան տակ եւ Աղձնիք միացուե-
ցան վերին-Միջագետք գաւառին հետ:

17թ. խաչա՝ Չորրորդ Հայոց մասն էր նաեւ
այն գաւառն, որ ուշ ատեններ խաչա՝ կոչուեցաւ,
սեռ. խաչայ (միջին-հայերէն) Մտթ. Ուռհ. 23,
անունն առած խաչա՝ գիւղաքաղաքէ, որ ըստ Ասող-
կան 63 էր յաշխարհին Ծոփաց. Վրացին, զՄեծ-
կերտ եւ զԱնկղ ի գաւառին Գեղնիս եւ զԽաչա՝,
Սամ. Անցի 92 = Ասող. 144, յն. *πολίχνη Χο-
ζάνων* Georg. Cyp. էջ 48, τὸ τοῦ Χοζάνου
θέμα Const. Porphy. de adm. imp. 226, 3,
այժմ՝ հաւանօրէն խոզաթ (Khozat, Chozat) աշ-
խարհացոյցներու (Գելէք Գեորգ Կիպր. էջ 173),
այժմեան Գերսիմ սանջաքին գլխաւոր տեղը (Cuinet
2, 388): Այս խոզան գաւառին մէջն էր նաեւ այն

1 Egil ստորագրուած՝ Taylorի քով JRGS. 35
(1875) էջ 36, Գիարբեր-Ամգէն ութ ժամ հեռու: Egil
ձեւն ասորերէնէ է. Հայոց բերնին մէջ Անգեղը պէտք է:
ըլաւ *Angegh, *Angiegh.

տեղն «որ այժմ կոչի 25 չլաշ-է», Մտթ. Ուռ.Տ. 23, այժմ 2իմիշկէզէկ¹, համանուն քաղաքի գլխաւոր տեղը (Cuinet 2, 388), ասոր. SMŠKI Barhebr. chron. Syr. էջ 352 (Գեղթէր, Գէսրգ Վիպր. 174): Որովհետեւ ըստ Ասողկան 63 խոզան, ըստ Վարդանայ Աշխ. 430 թէ 2մշկածագք եւ թէ Մեծկերտ² Ծոփք գաւառին մէջ էին³, ուստի կը հետեւի թէ Ծոփք կը համարուէր Ժ. դարուն եւ վերջէն ալ Մուրադ-սուրի հիւսիսակողմը գտնուող երկիրն, ուր են այսօր Մազկիրտ, խոզաթ եւ 2իմիշկէզէկ անուանեալ տեղերը: Ուստի այս ժամանակի Ծոփքը կը նոյնանայ խոր. աշխարհագրութեան Ծոփքին (Պաղնատան եւ Բալահոյվտի հարաւակողմը գտնուող երկրին խԱՍ. 30), մեծ մասամբ Փաւստոսի Շահունեոց Ծոփքին (ընդ մէջ Անձուայ եւ Մզուրի գտնուած երկիրը Փաւստ. 141), եւ թերեւս նաեւ Պտղոմէոսի էջ 941 Ծոփքին (Արածանեոյ հիւսիսակողմը գտնուող երկրին) հետ, բայց բոլորովին տարբեր է Ստրաբոնի Ծոփքէն եւ Ջարիադրիսի պետութեանէն (տե՛ս էջ 143—44): Ուստի խոզան գաւառը (թեմը), որ անծանօթ է Գէորգայ Վիպրացւոյ եւ խոր. աշխարհագրութեան, աւելի ուշ ատեն³ իբր վիճակ բաժնուած է Ծոփք

1 Ըստ Մտթ. Ուռ.Տայեցւոյ 23 Յովհաննէս 2մշկիկ այս տեղէն էր, իսկ ըստ Միքայէլ Ասորւոյ (հրտ. Երուս. 1871, 383) Անձիտ գաւառէն: Այս վերջինս աւելի հաւանական է. տե՛ս Գեղթէր Georg. Cyr. 174:

2 «Ծոփաց գաւառն Մեծկերտ եւ 2մշկածակ է»:

3 Այս ըստածին վրայ ազդեցութիւն չի կրնար ունենալ խոզանի խուզանա մեռվ Բալուրի խաղաղական սեպագիր արձանագրութեան մէջ յիշուիլը, ուր Մենուատ իւր հաւանանք դեմ ըրած արշաւանքը կը պառակէ եւ կը յիշէ Շիֆիտիւրի քաղաքն, խաղաղա եւ Ծոփա (— Ծոփք) երկիրներն ու Մեկիտիէի թագաւորը. Belck Btrg. z. alten Geogr. 1, 50 [ՀԱ. 1903, էջ 322]: — Դեպք եւ Գորբք ալ ուշ ատեններ Շահունեոց Ծոփքէն բաժնուած են եւ ասորկոյս չկայ որասոնք յառաջ Ծոփք անուան տակ կ'իմացուէին:

մեծագոյն գաւառէն: “Անցմամբ ժամանակաց փոփոխին սահմանք գաւառաց, եւ նոր գաւառք յաջորդեն ընդ հնոյն” Ինձիճ. 22. 57:

Գէորդ Կիպրացի էջ 48 բաց ի վերը ԽԱՍ. 30 համեմատ յիշուած ութ գաւառներէն կը յիշէ նաեւ իբր Գ. Հայոց մաս՝ Մզուր գաւառը, զոր Խոր. աշխարհագրութիւնը Բարձր Հայոց մաս կը համարի, եւ Գ. Հայոց մէջն են կ'ըսէ յաջորդ ինն տեղերը. 1. Δαδίμ(ων) Անձիտ գաւառի մէջ իբր նոյն ժամանակուան եպիսկոպոսանիտ քաղաք, արաբ. Dadim (Yāqūt 2, 516), այժմ Tadim, Tadem. տես վերն էջ 154 եւ Hausknecht-Kiepertի եւ Huntingtonի աշխարհացոյցները. 2. Ἀρσαμουσάτ(ων), հին Աշմուշատ (տես Զ. Հտժ. ի մէջ) Անձիտ կամ Բալահովիտ գաւառի մէջ. 3. Χοζάν(ων) փոքր քաղաքը = Խոզան Ծոփաց. 4. Χοσομάχ(ων)? (ըստ Գեղեցիի Georg. Cypr. 173 = Զմշկածագ.բ?). 5. Κεθαρίζ(ων) = ՀՅ. Կթուրճ Հաշտենից մէջ. 6. Μερτίχερτ(ον)? բերդը, կարդա՝ Μεστίχερτ(ον) = ՀՅ. Մեծկերտ, այժմ Մագկերտ, Ծոփաց մէջ? 7. Βαλοῦ(ος) բերդը = ՀՅ. Բալու Բալահովտի մէջ. 8. Παλι(ός) բերդը, այժմ Պաղին Պաղնատան մէջ. 9. Ἀρδών բերդը, որուն տեղ Գեղեցի G. Cypr. 177 Ἀρλών կ'ուզէ ընթեռնուլ, որպէս զի նոյնը ՀՅ. Արղնի Աւաք. Գաւ. 419 (= հին ՀՅ. *Արղնի?), այժմ Արղանա՝ անուան տակ գտնել կարենայ, որ վերն էջ 142 բոլորածին համեմատ հաւանական չէ: Արդեօք կարելի է Ἀρδώνը Ἀγγλών (ՀՅ. Անկղ՝ Դեգիք գաւառին մէջ) սրբագրել: Հմմտ. Անկղ = Ἀγγλών Զ. Հտժ. ի մէջ:

Գ. Աղջնեաց գաւառները:

Աղձնիք ըստ ԽԱՍ. 30 “ունի գաւառս տասն 1. զՄիւրեւ (կարդա՝ զՄիւրկերտ), 2. զԱղջն, ընդ սրոց մէջն իջանէ գետն Բաղիբէ, զոր Շիւմ կոչեն

Տաճիկը, այսինքն՝ արիւնարբու. յետ որոյ 3. Քալ (Քել խԱՎ. 607) գաւառ, եւ ի լերինն ունի 4. զկէնի, 5. զՏաթի, 6. զԱշոտայ յոր, 7. զԵրեմի, 9. զԱւար, 10. զԱւանդ, 11. զմիմ. էջ 37 Տիգրիս (հարաւէն արեւելք գառնալէն ետքը) թողու զհիւսիսեալ զԱղձնիս Հայոց, որ է Արշ, յորում քաղաք կոտեմաւ, որ է Քալ, եւ Քել եւ Հաւաթ²: Եւ ամենայն քամի (= գետակք³) լերանց Հայոց ի Դիլաթ իջանէ. նախ Քաղիթ, որ բղխէ ի լերանց Սալնայ (ուղղ. «Սալուն», կամ «Սալին») եւ Սանասնոյ, եւ իջեալ կարէ յիրերաց զնփրկերտ եւ զգղիմար, որով բաժանեցան Հոռովք եւ Պարսիկք, եւ կոչի այժմ Շիմիթ⁴, որ է արիւնարբու⁵:

Քաղիթ գետն, ասոր. Kallaṣ Josua Stylites ed. Wright էջ 65, 6, թրգմ. էջ 56, Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus 3 transl. by Payne Smith Oxford 1860 էջ 447, Hoffmann առ Գեղեցիկի Գեորգ Կիպր. էջ 167 (մկնուած իբր «Յաւերժահարսի գետ» = Νυμφίος ի Hoffmannէ, Zacharias Rhetor 366?) է Նիմֆիոս⁵ եւ այսօրեան Բատման-սուն, որ Մեծ

1 Այստեղ կը պակսի 8. Գիւլ գաւառը խԱՎ. 607:

2 Ասոր. šūqā rabbā «Մեծ հրապարակ վաճառաց» Մարքարտ Երանշ. 160:

3 Քաթ «գետակ» իմաստով եւ ոչ մէկ բառգրքի մէջ կը գտնեմ, այլ Ալիշանի քով Սիսական էջ 4, տող 15: Քամի բառին սովորական իմաստն է «հով» կամ «հողմ»:

4 Արաբ. Sātidamā Yāqūt 2, 552 եւ 563. 3, 6 եւ 630, Sātidamād Ibn Serapion JRAS. 27 (1895) էջ 18, 264, 265 հայերէնէ արաբացած՝ Šāṣēdēmā «արիւնարբու» Մարքարտ Երանշ. 161:

5 Պրոկոպ. 1, 108 bell. Pers. 1, 21 Մարտիրոսաց քաղաքը (= Նփրկերտ) Մեծ Ծովաց մէջ Նիմֆիոս գետին վրայ (Ճշգրտեցնա՝ արեւելեան կողմն) է, «որ Հռովմայեցեաց երկիրը Պարսից երկրէն կը բաժնէ», 3, 248 de aedif. Մարտիրոսաց քաղաքը Մեծ Ծովաց մէջ Նիմֆիոսի վրայ եւ

Սոփնե — Sophanene-Նիփրկերտ գաւառն Արձն գաւառէն կը բաժնէր եւ 363—591 տարիները Հռոմոնց եւ Պարսից սահմանը կը կազմէր ընդ մէջ հռովմ. Դ. Հայք գաւառին եւ պարսկական Աղձնիք գաւառին, մինչեւ որ վերջինք 591ին Հռովմայ անցաւ եւ պարսկական սահմանը դէպ ի արեւելք՝ Բաղէշի գետէն անդին քշուեցաւ: Քանի որ այս գետն ըստ ԽԱՍ. 30 իւր արեւմտակողմը գտնուող Նիփրկերտ քաղաքը Բղիմար քաղաքէն կը բաժնէ, հարկ է որ վերջինս Բատման-սուի արեւելակողմը, այսինքն ձախ կողմէ եղած ըլլայ: Այս քաղաքին անուան ասորերէնը կը յիշուի առ Joh. Ephes. 6, 34 (Թրգմ. ի Payne Smithէ էջ 446), իսկ քաղաքս յունարէնի մէջ կը կոչուի τὸ φρούριον τὸ Ἀλόμε- ρῶν Theophyl. Simoc. 2, 7—8, τὸ Ἀλόμερον φρούριον G. Cedrenus 1, 693, Գէորգ Վիպրա- ցւոյ քով էջ 47 χάστρον Φλωριανῶν, կարդա՝ Ἀλόμερον Գեղքեր Georg. Cypr. էջ 167, իսկ Ասորեստանցւոց ժամանակները կ'ըսուէր Kuli- mēri, Kulameri Մարքարտ, Երանշ. 159 (Ku- limmer Šanda, Untersuch. էջ 11), Շուպրիա երկրին (Σουπριτίς տես վերն էջ 6) մայրաքա- ղաքը¹: Այս ամրոցին դիմացն² էր Fū m ամրոցն,

Պարսից ըստ մօտ, «Թէեւ նոյն տեղը Նիմփիոս Հռովմայե- ցիները կը բաժնէ Պարսիկներէն, որ գետէն անդին գտնուող Աղձնիք գաւառը հնուց ի վեր իրենց հպատակ ունին», 1, 217 bell. Pers. 2, 15 «Աղձնիք, որ Նիմփիոս գետէն ան- գին է եւ հնուց ի վեր Պարսից կը հնազանդէ», 1, 42 bell. Pers. 1, 8 Վեղերոս Նիմփիոսն անցնելով՝ Աղձնեաց վրայ յարձակեցաւ. բայց այս գետը Մարտիրոսաց քաղաքին մօտ է. 300 ստագիրոն (ըստ էջ 108ի՝ 240 ստագիրոն, այս է՝ մէկ օրւան ճամբայէ քիչ մը պակաս Պրոկոպ. 3, 249, հմմտ. 1, 312) հեռու Ամդէն: Վիպերտ MAWB. 1873, էջ 184:

¹ Քաղաքին մէկալ անունը՝ Վուստմուան՝ կ'երեւայ Թէ ուրիշ տեղ գործածուած չէ:

² Այս երկու ամրոցներու պահակազօրքերը «կը կե- նային դէմ առ դէմ», Payne Smith էջ 446:

ասոր. PUM Joh. Ephes. VI, 34, յուն. τὸ Ἀφου-
 μων Theophyl. Simoc. 1, 12; 2, 8—9; 3, 15,
 Գէորգ. Կիպրացւոյ քով էջ 47 χάστρον Ἀφουμῶν,
 որ Ասորեստանց ժամանակ Ութոսոս, Ուդոսոս
 (Բոսոս, Ութոսոս—Šanda, Untersuch. էջ 11)
 անունով կը յիշուի իբր երկրորդ գլխաւոր քաղաք
 Շուպրիայի. Շար. 23, Մարքացոս երանշ. 159:
 Theophyl. Simoc. 1, 12 նայելով՝ այնպէս մօտ էր
 Ἀφουμῶνի Ἀχβᾶς ամրոցն, որ այս երկու տեղեաց
 բնակիչները ջահերով իրարու նշան տալով՝ կրնային
 զիրար հասկընալ: Theophyl. անդ բռնածին համե-
 մատ՝ Ἀχβᾶς Նիմփիոսի մօտ էր, իսկ ըստ Joh.
 Ephes. 6, 36 (AQBA = Ἀχβᾶς) էր Kallaθ =
 Նիմփիոս գետին «եզերաց վրայ» Նիքիկերտի դի-
 մաց, (Payne Smith էջ 447): Ըստ այսմ Բատ-
 ման-սուրի ձախ (արեւելեան) կողմն էին ապահովա-
 պէս Ἀχβᾶς եւ Χλομαρῶν ամրոցներն, իսկ Ἀφου-
 μων հաւանօրէն. Ἀχβᾶς ուղղակի գետին վրայ,
 իսկ մէկալ երկուքն անկէ ոչ շատ հեռու: Արդ՝
 եթէ այստեղ յիշուած Fumբ նոյն է Moltke-Kie-
 pertի աշխարհացուցին եւ Taylorի քրդաստանի
 քարտէսին (JRGS. 1865 էջ 20—21) վրայ Ըլը-
 ճայի՝ քով նշանակուած Fūmի (Foomի) հետ,
 ինչպէս Հոֆման (առ Գելցերի Georg. Cypr. էջ 167)
 կ'ենթադրէ, այն ատեն մերձաւորապէս կ'որոշուի
 այն երեք ամրոցներուն դիրքը եւ կը տեսնուի թէ
 ուղիղ է Հոֆմանի ենթադրութիւնը թէ Աղձնիք
 591էն ալ յառաջ Ըլըճայէն անդին կը տարածուէր
 դէպ ի արեւմուտք եւ Ըլըճա գետով Մեծ Ծոփքէն
 կը բաժնուէր: Այս պարագային Զ. դարուն Նիմ-
 փիոսով հասկընալու է Ըլըճա-Բատման-սուր (Հոֆ-
 ման, անդ): Շատ զարմանալի երեւոյթ է, որ
 Մաւրիկ կայսեր (582—602) եւ Որմզդի պատե-

1 Hidsche, Ilije, Lijeh եւն է թրքերէն շլեճ «ջեր.
 մուկ»:

րազմին մէջ ոչ թէ դաշտին դիւրամատչելի տեղերն են դեր խաղացողներն, այլ Աղձնեաց հեռաւոր եւ լեռնային ծակերը: Այսպէս ըլլալուն պատճառն թերեւս այն է, որ Գեղէր իւր Գէորգայ կիպրացւոյ հրատարակութեան կցած աշխարհացոյցին վրայ Aphumon անուն տեղն՝ այսօրւան Fūmի տեղը նշանակած չէ, այլ անոր հարաւարեւմտեան կողմը՝ բուն Նիմփիոսի ձախակողմը: Մեր ըսածին կողմը կ'ելլէ նաեւ Խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրուութեան վերն (էջ 160) յառաջ բերուած տեղն, որուն մտադիր եղած չէ Գեղէր: Այս աշխարհագրութեան համեմատ՝ Սալնայ եւ Սանասնոյ լեռներէն բղետոյ քաղերթ-Նիմփիոս գետը՝ լեռներէն «իջնալէն» ետքը՝ իրարմէ կը բաժնէ Նփրկերտ-Մարտիրոսաց քաղաք եւ Քղիմար քաղաքներն, ուստի՝ անոնց սահմանը կը կազմէ, բայց ոչ թէ իւր բղետած տեղը: Ըստ այսմ՝ այժմեան Fūm տարբեր է Aphumonէ, եւ Aphum-on, Akba-s եւ Chlo-mar-on Բատման-սուրի միջին ընթացքին վրայ եղած ըլլալու են: Մինչեւ այս օր այս կողմերն երկրորդ Fūm մը գտնուած չէ:

18. Նփրկերտ ԽԱՍ. 30 եւ 37, ԽԱՎ. 607 անուն գաւառին, բայց սկզբնաբար անուն Նփրկերտ քաղաքին = Մարտիրոսացւոյն, այսպէս՝ «Մարտիրոսացւոյն, այսինքն Նփրկերտ», Յովհ. Կթղ. 40. «Խլաթայ եւ Նփրկերտոյ ամիրայն Բատն», Ասող. 192. «մերձ առ քաղաք նորա ի Մարտիրոսացւոյն որ է Նփրկերտ, ի Քղին որ Փշտն² կոչն», Ասող. 193. «Ղքաղաքս... զՆփրկերտ, զԱմիթ, զԱղբուն», Ասող. 195. «Բատն Ապահունեաց եւ Նփրկերտոյ ամիրայն», Ասող. 247. Նփրկերտ,

¹ «Եւ իջեալ կարէ յիրերաց զՆփրկերտ եւ զՔղիմար»:

² Ասոր. Pašpašať (Նփրկերտի եւ Փիտի քով, այժմ Fīs Մեծ Ծովաց-Նփրկերտի մէջ) Chabot, Denys de Tell-Mahre Paris 1895 p. 46.

սեռ. բացառ. Նփրկերայ Ասող. 267, 268, 276. վերջէն՝ արաբական (Maiyāfāriqīn) անուան համեմատ՝ կոչուեցաւ Մուհարիկէն Լաստիվ. 100, Մուհարիկէն Մաթ. Ուռհ. 442, Միք. Ասոր. 338, «քաղաքն Մարտիրոսաց, որ կոչի Մուֆարղին» Կիրակոս 225, «Նփրկերա, որ ասեն Մուֆարկին» Վարդան 59. ասոր. MIPRQT = Maifarqet, Maiparqet կամ նման, շատ անգամ յիշուած, զ. օր. իբր երկիր Anecd. syr. 3, 259—260, Chabot Denys de Tell-Mahre էջ 109, 15; 207, 6; 212, 10; 228, 1 եւն. Mārūṣā d Maiparqet «Մարութա [եպիսկոպոս] Նփրկերաի», Patrum Nicaenorum nomina ed. Gelzer, Hilgenfeld, Cuntz, Leipzig 1898 էջ 127 (Երեմիայի տուայ + 1318 յանկէն անդ. էջ XXV), արաբ. Maiyāfāriqin Ibn Chordādbēh 95, 7; 96, 3, Yāqūt 4, 703, այժմ՝ Miafarqin եւն աշխարհացոյցներու՝ վրայ։ Այն դաւառն, ուր էր Մարտիրոսացոյիս, դեռ Յուստինիանու ատեն (527—565) Մեծ Ծովքը կը կոչուէր (տե՛ս վերը Թ. 14)։ Նոյն քաղաքը նմանապէս այս տեղ կը դնէ Պատմութիւն Վարուց Երանելոյ Մարութայի (հայ. Թրգմ. Ի Վարս եւ Վկայաբանութիւնս Սրբոց Վեներա. 1874, Բ. էջ 17 եւ շար.), ուր կը պատմուի թէ Մարութա՝ Թէոդոս Բ. կայսեր (408—450) եւ Պարսից Յազկերտ արքային (438—457) օրովը՝ կայսրմէ խնդրեց որ Ծովքաց քաղաքն ամրացնէ եւ հոն տաճար մը շինէ. հոն ուզեց ժողովել սրբոց մասցւնքներն եւ քաղաքը «Մարտիրոսաց քաղաք» անուանել (ինչպէս որ ասոր. եւ յուն. կը կոչուի)։ Այսպէսով «Ժողովեաց Մարութա զնշխարս մարտիրոսացն Ի Նփրկերա քաղաք»

1. Քաղաքիս դրից նկատմամբ տե՛ս Géographie d'Araboufédā traduite par M. Stanislas Guyard Paris 1883 p. 56.

2. Վրկին Մարութաներու նկատմամբ տե՛ս Assemani Bibl. I, 177.

եւ վերջէն ալ “ի Մարտիրոսաց քաղաքին” վախճանեցաւ (անդ էջ 31): Յուստինիանու ատեն “հփրկերտ” Գ. Հայոց հարաւակողման գլխաւոր քաղաքն եղաւ (տես վերն էջ 41) եւ նորանոր շինութիւններով բաւական ամրացուեցաւ (Պրոկոպ. 3, 250 de aedif.): Իսկ երբ 591ին Պարսիկները ստիպուեցան Աղձնիքը Հռովմայեցւոց տալ, այն ատեն Մեծ Ծոփքը նոյն ատենուան Գ. Հայքէն բաժնուելով՝ միացուեցաւ Աղձնեաց եւ Միջագետաց սահմանակից մասին հետ եւ կազմեց Հռովմայեցւոց վերին Միջագետք գաւառին կամ Առաջին Չորրորդ Հայոց մէկ մասն, իսկ նախկին Գ. Հայոց մէկալ գաւառները (Ծոփք, Անձիտ եւն) կազմեցին երկրորդ Չորրորդ Հայքը: Նոյն ժամանակները Մեծ Ծոփք անունն ալ գործածութենէ կը դադրի եւ գաւառը “հփրկերտ (այս է կողմաք “հփրկերտ քաղաքի) անուանտակ՝ կ’ընծայուի՝ Աղձնիք գաւառին խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութենէն: Տես վերն էջ 46:

Նէբէրտ անունը տարակոյս չկայ որ նոյն է ասոր. Maifarqetի² հետ: Բայց տարակուսական կը մնայ թէ արդեօք Նէբ-յուն. Νιχηφόροςին հետ գործ ունի կամ թէ = պարս. *nēfarr- է՝ պահլ. nēwak-farrէ, որ է Ἀγαθότυχος “Բաւերախտ” (Հոֆման ի Զաքարիա Հռետոր էջ 367, Մարքարտ Երանշ. 161—162), թէ բոլորովին ուրիշ բան է: Այս տեղը նախ Ս. Մարութայի (Ե. դար) գործունէութեամբն եւ Յուստինիանու շինութիւններովը նշանաւոր հանգիստացաւ: “հփրկերտ

¹ ԽԱՍ. 30 Աղձնեաց տաճարն նահանգը կը հաշուէ ղհփրկերտ, իսկ ԽԱՍ. 607 Երեւոյրդ նահանգը: ԽԱՍ. 30ին ըսածն է Ճիշտը:

² Բ եւ ն սկզբնատառերուն գրափոխութեան նկատմամբ տես հակառակ դէպքը՝ հայ. Մծբին (շատ քիչ անգամ Նծբին փաւստ. 136, Patrum Nicaenorum nomina էջ 196) = ասոր. NsīwIn.

հայ մատենագրութեան մէջ առաջին անգամ կը տեսնուի խոր. աշխարհագրութեան մէջ (ԽԱՍ.) եւ Ժ. դարու մատենագրաց քով:

Մեծ Ծոփք գաւառին մէջ կային բացի Մարտիրոսաց քաղաքէն՝ Նփրկերտէ եւ վերն էջ 163 յիշուած Փշփաշէ՝ հետեւեալ ամուր տեղերը. Փէյտօն, Մարտիրոսացապոլսէն օրւան մը ճամբէ քիչ մը պակաս հեռաւորութեամբ (Պրոկոպ. 3, 250 de aedif.), աշխարհացոյցներու՝ այսօրւան Fūmr-
xαστρον Ἀτταχᾶς Գէորգ Կիպր. էջ 47, Մարտիրոսաց քաղաքէն հարիւր ստագիոն հեռու (Պրոկոպ. 1, 108), ասոր. Hattāchā Հոֆման առ Գեյցերի Գէորգ Կիպր. 164 (aṯrā d Attaxāyē երկիր Anecd. syr. 3, 259), արաբ. al-Hattāch Սուս-Վակիդի Թրգմ. Նիբուրի էջ 97, 108—110, 169, Yāqūt 4, 952, հայ. Աթիւ-Ասող. 264, այսօր Atakh աշխարհացոյցներու վրայ, եւ Բնաբէշ բերդը Փաւստ. 32 (Դ. դարուն, երբ դեռ Մեծ Ծոփք դէպ ի հարաւ Տիգրիսէն անդին մինչեւ Մասիս լեռը կը տարածուէր) = χάστρον Βαναβήλων վերն

1 Առ այս նաեւ PLHT երկիր՝ Anecd. syr. 2, 225.

2 Ըստ Պրոկոպիոսի անդ FISH հիւսիսակողմէն քանի մը մղոն անդին ճամբայ մը Մեծ Ծոփքէն Հաշտենից Յիթաիճը կամ Պարսկահայոց սահմանն ի (Տարօն?) կը տանի կըրկնացքէ մը, որուն կիրճերը տեղացիք Ἰλλύριοιս եւ Σαφχαί կ'անուանէին: Իլլիրիսիսն է ըստ Տոմաշէկի Սասունն եւն 32 — «արաբ. Հոլուրիս, Հյ. Ուլուր, որով Հաշտենից Ուլուր դիւղը կը հասկնայ Տիգրիսի ակնաղբեր վրայ (տե՛ս վերն էջ 140): Նոյն տեղն ասորերէն Halōras կը կոչուի եւ է «Տիգրիսի ակնաղբեր վրայ», Nöldeke, Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans էջ 28 եւ 30: Yāqūt նոյն տեղը Halūras կ'անուանէ եւ կը դնէ նմանապէս Տիգրիսի ակնաղբեր կողմերը (Տիգրիս՝ ըստ Yāqūtի 2, 551՝ կու գայ «մութ պարէ մը», յայտնապէս Տիգրիսի ստորերկրեայ անցքէն VBAĞ. 1901, 233). Ամդէն 2½ օր հեռու. նոյն տեղէն կու գայ նաեւ Սալք գետը, որ Նփրկերտի եւ Ամդայ մէջէն կ'անցնի եւ Տիգրիս կը թափի Yāqūt 2, 551; 3, 413; 4, 979.

էջ 144 Ծան. 3: Ըստ Փաւստ. 221 այստեղ էր նաեւ անապատն «Մամբրէ ի վերայ գետոյն որ անուանեալ կոչի Մամուշեղ»:

19. Աշ. ԽԱՍ. 30 սխալ՝ փոխանակ Արշի ԽԱՎ. 607 եւ Աշ. ԽԱՍ. 37, Խոր. աշխարհագրութենէն դուրս՝ առաջին անգամ Խորենացւոյ քով էջ 80 Աշ. ձեւով յիշուած՝ «զՇարաշան ի տանէ Սանասարայ հաստատէ բգւշխ մեծ եւ կուսակալ յարեմաից հարաւոյ, յեզեր սահմանացն Ասորեստանի, առ ափն Տիգրիս գետոյ, գաւառս պարգեւելով զԱրձն, որ շուրջ զնովաւ, եւ զԼառն Տաւրոս, ուր եւ Սիմ, եւ զկղզեսուն ամենայն», կամ — Ինչպէս Ասող. 36 այս տեղը կը ներկայացընէ — «զԱրզն (2եռագիր՝ զԱզն) եւ որ շուրջ զնովաւ եւ զԼառն Տորոս, որ է Սիմ», այսինքն՝ այն երկիրն որուն վրայ կը խօսի Խորենացի էջ 80՝ Աղանիք նահապետ՝ կը բաղկանայ հետեւեալներէն՝ 1. Արձն, 2. Արձնի շուրջը գտնուող երկիրը (արեւելեան կողմը), 3. հիւսիսային լեռնակողմերը՝ Սասուն գաւառով Տաւրոսի այն մասին մէջ, զոր Հայք Սիմ կ'անուանեն (Տարաւնի հարաւակողմն) եւ 4. Բաղէշի կապանը (χλεισοῦρα Βαλαλαίσων) սահմանակից մասերով: Աւշ ատեններ Արձնը դեռ կը յիշուի Թովմ. Արծրունւոյ քով 39 «զԱրզն Աղձ-

1 Layardի (Niniveh and Babylon New-York 1853) մեծ աշխարհացոյցին մասը կազմող փաբրիկ քարտեզը՝ Մշոյ արեւմտակողմը, մերձաւորապէս Վէնճի կողմերը՝ Մուրագսուի հարաւակողմը՝ կը նշանակէ Մամաւ անունով տեղ մը: Նոյնպէս Սալդիցի «Վաւկասի եզերաց», ազգագրական քարտեզը (առւտերէն): Այս տեղւոյն անունը Տամալէկ (Սասուն եւն էջ 16) գետին անունը հետ յարաբերութեան մէջ դնել կ'ուզէ: Բայց գետը, ըստ Փաւստոսի 221 սահմանագետ ընդ մէջ Ծովաց եւ Աղանեաց (Բաւման-սու?), զժուարու կրնար յարաբերութիւն ունենալ Մամուշի կողմերուն հետ՝ իւր ակնադերս սահմաններուն մէջ: Ցեւ վարը Յաւելուած Ա.:

նեաց». անդ 108 «տիրէր յայնժամ. Արզնայ եւ ներքոյ կողմանն Աղձնեաց մերձ ի սահմանս Տարու-նոյ». անդ 208 «ի Տարոն... յԱնձաւացիս եւ... յԱրզն». անդ 44 եւ 213 Արզն, սեռ. Արզնոյ (զԱրզնոյ զօրսն): Այս ամէն տեղերը կը զանազանեն Արձն, Արզն գաւառը՝ Աղձնիք նահանգէն, որուն մասն է այս գաւառը: «ԶԱղձնիս Հայոց, որ է Արձն», ԽԱՍ. 37 խօսքին նկատմամբ տես Վերն էջ 76. նմանապէս տես անդ Արզն, Արձն = լտ. Arzanena, յն. Ἀρζανηνή, ասոր. Arzōn, Arzūn, արաբ. Arzan. Հայ. Արձն ձեւը՝ Հայ լեզուի օրինաց համեմատ ծագած է՝ Արզնէ, որ յն.-լտ. Arzanene, ասոր. Arzōn, Arzūn, արաբ. Arzan ձեւերով մատնանիշ կ'ընէ սկզբնական ոչ-հայկական Arzēn մը, քաղաքին անունը, որմէ գաւառը եւ օտարներէն նաեւ նահանգը կոչուեցաւ, ինչպէս Վերն էջ 76 բսինք: Սխալ է Աշ)՝ ձեւը (Աղձնիք անուան ազդեցութեամբը յերեւան ելած ըլլալով):

Ասորերէնէ է Արշ-ն ձեւը, զոր ԺԲ. — ԺԳ. դարերուն կ'ընծայեն Մտթ. Ուռհայեցի 70 «ԱՏի ի Արզունէն» եւ Միք. Ասորի (Երուս. 1871) 255 «եկն յԱրզուն եւ ի Հայս»: Արդեօք այս Արզունը փնտռելու ենք նաեւ Ասողկան Արշ-նին մէջ, որ էջ 195 կ'ըսէ՝ «Մեծ ազգն Համառունայ, որ էին բնակեալ ի դաշտին Ասորւոց՝ Թողին զամուր քաղաքս իւրեանց՝ Նսիբիբո, ՂԱՖԻ, ՂԱշ-ն եւ զայլն ամենայն, փախստեայ գնացին յաշխարհն Յունաց»: Այսպէս կը համարի Ինճիճեան ՀՀ, որ Նսիբիբո—ՂԱՖի—ՂԱշ-նն (ն յօդով) կը կարդայ եւ Ասեմանին 1, 249 ի համեմատութիւն կը կոչէ, ուր յամն 375 կը յիշուին ասորական Ար-

1 Բշ ձայնական խումբը պետք է որ հայերէնի մէջ ըն ըլլայ: Ուր Բշ կը գտնուի, ոչ-Վերջին վանկին մէջ ծագած է բնիկ կամ բուռն մը, իսկ Վերջին վանկին մէջ օտար ծագումն է: Բանի որ Արշն *Արիշ, *Ար-ն ձեւէ մը չի կրնար ըլլալ, հարկ է որ ոչ-հայկական ըլլայ:

զուն, Նփրկերա (Maipheracta), Ամիդ, Անձիա եւ Սամոսատ երկիրները¹, եւ ի վերջոյ կ'ըսէ թէ Ազրու-Արզուն այսօրւան Հազրու կամ Հազրո գիւղաքաղաքն է (Ինճիճ. Նոր Հայ. 242), որ ճիշտ չէ: Քանի որ Հազրու, Հազրո, Լինչի աշխարհացոյցին վրայ Hazrau՝ ասորերէն HZRU = Hasro է (Chabot, Denys de Tell-Mahre էջ 54, Թրգմ. էջ 48), Հայ. հնագոյն ձեւն ըլլալու էր Հազրու կամ Հազրու, եւ ոչ թէ Ազրուն, այնպէս որ ես կ'ընդունիմ թէ Ասողկան 195 Արշունն է Արշունի տեղ = ասոր. Arzun իբր. քաղաքի անուն, արաբ. Arzan, որուն տեղն աշխարհացոյցները կը նշանակեն²:

20. Քեշ ԽԱՎ. 607, Բաշ ԽԱՍ. 30, Քեշ, Քեշ Ինճիճ. ՀՀ. 67 (եւ ոչ թէ Քեշ): Բնականապէս այս գաւառն իւր անունովը չի կրնար նոյնացուիլ Խիզան երկրին հետ (Խիզան՝ Բաղէշի գետին արեւելակողմը): — **21.** Կէնի ԽԱՎ. 607, Կէնի ԽԱՍ. 31, որ = Գեմայի Թովմ. Արծր. 237 չէ, ինչպէս Տոմաշէկ կը համարի (Սասուն 34): — **22.** Տաթի ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, այժմ Tatik ընդ մէջ Բաղէշի գետին եւ Խիզանու, Տատիկ-սուի վերին ընթացքին վրայ, Տատիկ-սուն ալ ըլլալով Բաղէշի գետին մէկ օժանդակը կամ Քեմեր-սուի ակնագետը, գեղեցիկ բարձրալպեան ձոր մը՝ կոչուած³ նաեւ Չայնա կամ Գիւզէլ-գերէ (Թըք. = գեղեցկաձոր): Վերջնոյս նկատմամբ տես

¹ Հմմտ. «Ամիդ եւ Արզուն եւ Նփրկերա», Chabot, Denys de Tell-Mahre 108, 15; 207, 6, Թրգմ. էջ 92 եւ 172:

² Taylor (JRGS. 35, 31) կը յիշէ ուրիշ Արզուն (անգլ. Arzoon) քաղաքի մ'աւերակները Սդերգէն (Saïrd, Saert, Sert եւն) երեք անգլ. մղոն հեռու:

³ Ըստ Պրոֆ. Գ. Վիւնշի Die Landschaften Schirwan, Ghisan und Tatik: Mitt. d. k. k. Geogr. Ges. Wien 1890 էջ 13 եւ շար. (տես ասոր Թրգմ. ՀԱ. 1890 էջ 177, 204), Hartmann, Bohtan էջ 69.

Թ. 25: Հին հայ. Տատիկի (Tatikhi) գիմաց այժմ
Հայոց բերանը *Dadik սպասելու ենք. ինձիճ. Նոր
Հայ. 180 Դադիկ կ'արտասանէ, Cuinet 2, 556,
566 Dadik, Dādik կը գրէ (Խիզանու վիճակին մէկ
գաւառակը): Այս կողմերն՝ ըստ ինձիճ. (անդ)՝ ալ
Սիւյն քրդերէն կը խօսուի: — 23. Աշխարհայ
ԽԱՍ. 31, St. Martin Mém. 2, 360, Աշխարհայ
ԽԱՎ. 607: Անունս կրնայ «Ազնիւներու, Ազնու-
կաններու ձոր» կամ «ազնիւ ձոր» նշանակել՝
կազմուած ըլլալով աշխարհայ + յոր բառերէ: «Գեղե-
ցիկ ձոր» նշանակութիւնը թէ ունենար, աւելի
*Գեղեցիկ յոր անուն կը սպասուի: Անունս մեկ-
նութիւնն այնչափ ապահով չէ որ լոկ նշանակու-
թեանը կամ մեկնութեանը պատճառաւ այս
գաւառը այժմեան Գիւղէլ-գէրէ ըսուած տեղը
դնենք, թէ եւ անկէ շատ հեռու ալ չէր: —
24. Խերհիւի ԽԱՎ. 607, Երեմիի ԽԱՍ. 31, Սեր-
իի ինձիճ. ՀՀ. 67 գծուարաւ է = արդի հայ.
Ջըրբիւն, Ջըրբիւն ինձիճ. Նոր Հայ. 179, Սըրբ-
իւն (Կիպերտ, MAWB. 1873, 194): Բեւը (Btrg.
zur alten Geogr. էջ 81) Sercheth ձեւով կը դնէ
= այժմեան Seört (Sertեւն), հայ. Սըրտ ինձիճ.
Նոր Հայ. 230 կամ Սըրտ անդ 175: — 25. Գիւղ
ԽԱՎ. 607, Գիւղի Whistonներու հրատարակու-
թիւնն էջ 358, St. Martin Mém. 2, 360, Գիւղ
Հանդ. Հայտագիր. 1, 113, կը պակսի ԽԱՍ. 31:
Բեւը (Btrg. եւն էջ 80) հետեւելով Կիպերտի
(MAWB. 1873, 195) կ'ուզէ այս անունս այսօրեան
Գիւղէլ-գէրէ անունն մէջ (վանայ լճին հարաւային
արեւմտակողմը, տե՛ս Լինչի աշխարհացոյցը) գտնել
եւ ասով գաւառին գիւղին որոշել: Ասոր գէմ
պէտք ենք ըսել թէ այստեղ ալ Գիւղէլ-գէրէ
անունը՝ շատ սովորական Գիւղէլ-գէրէ «գեղեցիկա-

1 ինձիճ. Նոր Հայ. 231 Գիւղի կը փնտռէ առանց
հիման՝ այսօրեան Խզուի կամ Հզուի (Hazo) քովերն՝ ընդ
մէջ Պաքիստի-սուի եւ Հազո-սուի:

ձոր, անունն է եւ շատ դժուարաւ կրնայ ժողովրդական ստուգարանութեամբ հայ. Գլեշ-ը անունն է մը յառաջ եկած ըլլալ՝ աղաւաղուելով. վասն զի հին հայ. Գլեշը, ինչպէս ամէն նման օրինակները կը ցուցնեն, արդի հայերէնի մէջ հարկ էր որ Գլեշը կամ Գլեշի ըլլար: Արդ՝ այս անուններն իրարու հետ այնպէս չեն համաձայնիր, ինչպէս որ պէտք էին համաձայնիլ՝ տեղւոյն գիւղերն որոշելու յարմար ըլլալու համար: Բայց ասկէ չի հետեւիր թէ հին աստիճաններն Գլեշը գաւառն — կամ նաեւ Թ. 22 Տաթիկ կամ Թ. 23 Աղնուա-ձոր? — հոն եղած չըլլայ, ուր է այսօր Գիւղէլ-դէրէ: Բայց ո՞ր է Գիւղէլ-դէրէ: Cuinet 2, 667 ընդ մէջ Ortab-Urtabի եւ Էլմալըի՝ վանայ լճին հարաւային արեւմտեանը ծայրը թափուող գետը կ'անուանէ Քըզըլդէրէ (այս է Թըք. Qyzyl-dere «Կարմրագետ» կամ «Կարմրաձոր») կամ Tuch' եւ կ'ըսէ թէ այս գետը Գիւղէլ-դէրէն (= Գեղեցկա-ձորէ) կու գայ եւ Էլմալը (= Թըք. elmaly «խնձորաշատ») եւ Թուխ գիւղերուն քով վանայ լիճը կը թափի: Maunsell (Geogr. Journ. 3 [1894] էջ 85) վանայ լճին վրայ գտնուող Շամունխէն ճամբորդեց դէպ ի հարաւ «ընդ բլուրս հետեւելով Գիւղէլ-դէրէի», որ ընդհանրապէս Բաղէշի գետին հետ զուգընթաց կ'ընթանայ: Շամունխիսի հարաւակողմէն ճամբան շարունակուեցաւ՝ 150 ոտք բարձր բլրէ մը դէպ ի ձոր որ բաղմաթիւ օժանդակներով լեռնագետ մ'ունէր: Այս լեռնագետը լճէն 6 անգղ. մղոն հեռու՝ դէպ ի արեւմուտք կը ծախ եւ Որտապ ըսուած տեղւոյն քովերը լիճը կը թափի՝ անցնելէն ետքը Կոտում² (Khotum) փոքրիկ գիւղէն, որ լճէն 100 ոտք բարձր է: Յետոյ՝ հարաւակողմէն անցաւ Քէսէր-

¹ Հին հայ. Թուխ: Յետ Թուխ Զ. Հաճի մէջ:

² Kotom առ Belek Btrg. z. alten Geogr. 80.

սուր աղբիւրէն. Բէսէր-սուր կը թափի Բոհտան-սուր մէջ եւն: Լինչ (Armenia 2, 143) Գիւզէլ-դէրէն անցաւ Սափոր-սուր վրայ գտնուող Գոտոկէ Սախ գացած ատենն եւ նոյնը կը նշանակէ իւր աշխարհացոյցին վրայ Սախի կողմերը՝ Բէսէր-սուր աղբեր սահմաններուն մէջ Գոտոկի հարաւակողմը. նմանապէս կ'ըսէ թէ Գիւզէլ-դէրէի լեռներէն կը բղկէ այն գետն, որ հիւսիսային կողմանէ Վանայ լիճը կը թափի Էլմալըի քով: Շատ աւելի վարը՝ հարաւակողմն է Վիւնշի Գիւզէլ-դէրէն, «Տատիկ-սուր բարձրալպեան գեղազուարճ ձորն», որուն վրայ վերը Թ. 22 խօսեցանք: Այս ձորն՝ ըստ Վիւնշի՝ 2 ժամ երկայնութիւն եւ մէկ ժամ լայնութիւն ունի (Mitt. d. k. k. Geogr. Gesell., Wien 1890, էջ 14) եւ կը տարածուի Կելհոկսէ մինչեւ Տիմէկ-Վանիկ առ Վիւնշի, ըստ այսմ կը համապատասխանէ Բէսէր-սուր արեւելեան աղբերագետին՝ Կելհոկսէ մինչեւ Սինէկ-Վանիկ առ Լինչի: Կրնանք ընդունիլ թէ Վիւնշի Գիւզէլ-դէրէն Տիմէքի (Սիւնէքի) քով դէպ ի հիւսիս շեղելով՝ մինչեւ Սախի կողմերը կը հասնէր, այնպէս որ Գիւզէլ-դէրէ ըսելով Բէսէր-սուր կրկին աղբերագետներուն ձորերը հասկընալու է: Այս պարագային՝ Գիւզէլ-դէրէի լեռանց հիւսիսային շառաւիղները կը կազմէին Բէսէր-սուր եւ Էլմալըի քով թափուող Թուխ գետին ցած ջրաբաշխը: Այս Գիւզէլ-դէրէն հին ատենները Աղձնեաց նահանգին կը վերաբերէր, ըստ որում Թուխ գետն Աղձնիքէ կու գար, ինչպէս Ժ. դարուն՝ հայ մատենագիրները կը վկայեն: Բայց երբ Թովմ. Արծր. 297 Աղձնեաց մէջ կը դնէ Կոտոմ գիւղն (տես վերը), որ Թուխ գիւղին պէս շատ մօտ էր Վանայ լճին եւ այսօր ալ է², դժուարին է մեկնել, վասն զի Վանայ լճին

¹ Տես Զ. Հտծ. Թո-ի անուան տակ:

² Ինձիճ. ՀՀ. 86 Ծան. 1: Maunsell եւ Բելք անդ: Կոտոմի աւերեալ ամրոցին քարերը Գագիկ Վանայ լճին

Հարաւ-արեւմտեան ծայրը կը պատէր Տուրուբերան նահանգին Բզնունիք եւ Երիւարք գաւառներէն (տես վարը Թ. 89):

26. Ս-ւն-յոյ, տարբեր ընթերցուած՝ Ս-ւն-յոյ, Ս-ւն-յոյ, Ս-ւն-յոյ ԽԱՎ. 607, Ս-ւն-յոյ ԽԱՍ. 31, Ս-ւն-յոյ Հանդ. Հայագիտ. 1, 113, ուղիղ միայն՝ Ս-ւն-յոյ կամ Ս-ւն-յոյ յոյ, Ս-ւն-յոյ կամ Ս-ւն-յոյ ըստ ԽԱՍ. 37 «Քաղերթ... բղեւ է ի լեւանց՝ Սալնայ եւ Սանասնոյ», Լինչի քարտէզին համեմատ՝ Բատման-սու (Քաղերթ) արեւելքէն՝ Զիրզերա լեռան կողմերէն կու գայ եւ իւր արեւմտեան կողմէն իր մէջը կ'առնու Բուլփ-սուն որուն ակնադրեր կողմերը՝ Մշոյ Հարաւ-արեւմտեան կողմը նշանակուած է Բուլփ՝ անուն տեղը: Բուլփ-սուն արեւելքէն իր մէջը կ'ընդունի Աբուլ Ճէվիզ օժանդակը եւ արեւմուտքէն Լիճէ-սուն անոր օժանդակներովը: Ընդ մէջ Բուլփ-սուի եւ վերին Բատման-սուի է Սասուն: Ըստ այսմ Հին Սալնոսորը վերին Բատման-սուի վրան էր եւ անոր արեւելեան կողմը:

27. Ս-ւն-սուն ԽԱՍ. 31, սեռ. Ս-ւն-սուն ԽԱՍ. 37. «Ի մտանել նոցա ի սահմանս Տարօնոյ, իջին զօրք ի լեռնէն Սիմն կոչեցեալ, զոր մարդկան սովորութիւն Սանասունք ասեն ըստ անուաննախնոյն իւրեանց» (Սանասարայ, տես վարը) Լաստիվ. 94. ասկէ ածանցուած՝ Ս-ւն-սունյ (փոխանակ՝ Ս-ւն-սնեայի) Թովմ. Արծր. 121: ԽԱՎ. ի քով էլ 607 հնագոյն ձեւի տեղ դրուած յետնագոյն ձեւն է Ս-սուն-ն եւ եզակին՝ Ս-սուն. Ս-սուն-ն (հայ. զՍասունս) ԽԱՎ. 607. «Մուշեղ տէրն Մշոյ եւ Խուլթայ, Տարօնոյ իշխանն եւ Սանոյ» Յովհ. Մամիկ. 13. «Տէրն Մշու, Գալհրայ (ուղղ. Գալ-

իւայէն Աղթամար փոխադրել տուաւ՝ եկեղեցւոյ շինութեան համար:

1 84-րդ JRAS. 1902, 797. Սուլա-Վակիդի Թրգմ. Նիբուր, էջ 110:

Հոգի, Գահաբ. տես վարը Թ. 30), Խուլթայ, Հատ-
խոյ եւ Սասնոյ, (ուղղ. Հատախ եւ Սասուն) Յովհ.
Մամիկ. 15 վերնագիր. «Բնակչաց Տորոս լերինն,
որք Սասունք արդ անուանին՝, ժողովեալ... սպա-
նին զԱպուսէթ, Սամ. Անեցի էջ 92 ՊԾ. տար-
ւոյն տակ (Հմմտ. անդ ՊԽԵ. տարւոյն տակ՝ «Բնա-
կիչք Սիմ կոչեցեալ լերինն՝ սպանին զԱպուսէթ
ոստիկան»), Սասուն Մտթ. Ուռհ. 249, 250.
«Կալաւ զնոսա ձիւն սաստիկ ի լեռն Սասնոյ»,
Միք. Ասոր. 395. «բերդեր զոր ունէին Հայք յեր-
կիրն Սասնոց», Միք. Ասոր. 476. Սասուն, վարդան
Պամ. 124, 143, Կիրակ. 44, 226 («գաւառն
Սասնոց»), Սասուն վարդան Աշխ. 430: Ամենա-
նահին Սանասուն ձեւն եւ Սանասուն, յոքնակին
հնագոյն պատմագրաց քով՝ Փաւստոսէն մինչեւ
Սեբէոս՝ չի հանդիպիր, բայց 600 թուականին հա-
մար վկայութիւն ունինք Գէորգ Կիպրացիէ, որ
էջ 48 այն կողմերուն բնակիչները Σανασουνίται
(= Հայ. Սանասնայ + Թովմ. Արծր. 121) կ'ա-
նուանէ². Սասուն եւ Սասուն, յետնագոյն ձեւը
ծագած է հնագունէն՝ միջին-հայ. լեզուին օրինաց
համեմատ (եռավանկ բառերուն միջին ձայնաւորին
անկումը), ուստի *Սանասուն ձեւէն անցնելով (Հմմտ.
Իտալ. Sanson, Տոմաշէկ Սասուն եւն էջ 58):
Հայք՝ բոլորովին ըստ քմաց՝ Սանասուն անունն
Ասորեստանցոց³ Սենեքերիմ թագաւորին Սան-
ասոր դրդիէն⁴ յառաջ կը բերեն, որ իւր հայրը
սպաննելէն ետքն ի Հայոս փախաւ եւ Արծրունեաց

¹ Ասորկան քով 107 լոկ «Բնակիչք Տորոս լերինն...
սպանին զոստիկանն», (զԱպուսէթ):

² Հմմտ. արաբ. balad es-Sānasina JRAS. 1902 էջ
797, ուր կ'առաքուինք Ibn al-Athīr IX, 306 (այսպէս՝
SNASNH). Սուա-Վակիդի եւն էջ 54, 178:

³ Խոր. 48, Թովմ. Արծր. 8 եւ 121:

⁴ Հայ թարգմանութեան Սորոսորը Դ. Թագ. ԺԹ. 37.
Ես. ԼԵ. 38 = յն. Σαρασώρ, որդի Սենեքերիմայ (Σενναχηόβιμ):

տան նահապետն եղաւ (Խոր. 49 եւ 250, Վարդան Աշխ. 430): Սասունի պատմութեան համար տե՛ս Տոմաշէկ Սասուն եւն (Թրգմ. Վիեննա 1896). Սասնոյ լեռներուն համար տե՛ս Cuinet La Turquie d'Asie 2, 550. Սասնոյ եւ Խութի բնակչութեան նկատմամբ տե՛ս Թովմ. Արծր. 121 եւ վերն էջ 55:

Սասնոյ հետ ի միասին շատ ստեպ կը յիշուի Սէ՛ լեռն, ուր էր Սասուն. այսպէս՝ Խոր. 48 «ի սմանէ (Սանասարէն) սերեալ լցին զՍիմն ասացեալ լեռան». Խոր. 80 = Ասող. 36 «զՇարաշան ի տանէն Սանասարու հաստատէ բդեաշխ... յեղեր սահմանաց Ատրեստանի... գաւառս պարզեւելով զԱրձն (զԱրցն) եւ որ շուրջ զնովաւ եւ զլեռան Տաւրոս, որ է Սէ՛, եւն (տե՛ս վերն էջ 167). Յովհ. Կթղ. 96 «յիւքն գրաւէր զսեփականութիւն տանն (Աղձնեաց) եւ զբնակիչս Սէ՛ լերինն». Թովմ. Արծր. 8 «Ագրամեւէք եւ Սանասար գան մտանեն ի լեռան Սէ՛. անդ 52 «զլեռան Սէ՛ եւ զԱղձնիս մինչ ի սահմանս Ատրեստանի». Լաստիվ. 94 «ի լեռնէն Սէ՛ կոչեցեալ զոր մարդկան սովորութիւն Սանասունք ասեն». Սամ. Անեցի 92 «Բնակիչք Սիմն կոչեցեալ լերինն» = «բնակչաց Տորոս լերինն ողք Սասունք արդ անուանին». հմմտ. Թովմ. Արծր. 121 «բնակեալք ի լերինն որ բաժանէ ընդ Աղձնիս եւ ընդ Տարօն... լեռանն Խոյթ անուանի... սոքա են գռեահք Ատրոց, որ չուեցին զկնի Ագրամեւայ եւ Սանասարայ... յորոց անուն ինքեանք Սանասունք զինքեանս անուանեն»: Ուստի Սիմն է Սասնոյ եւ Խութի տաւրոսեան լեռը՝, որով հիւսիսակողմը գտնուող Տարաւն եւ Խոյթ կը բաժնուին հարաւակողմը գտնուող Աղձնիքէն. ասով

1 Ասոր. TURA SHIA Chabot, Denys de Tell-Mahre էջ 64 եւ 228 = Mons Saius կամ Mons Aridus առ Dyonis. Patr. Assem. 1, 249, «Տուրա Զահյիո, որ է Արիդոս լեռան», Taylor JRGS. 35, 29 Ծան., ասոր. sahyāt «անդուր, ցամաք» եւ tura «լեռան»:

ըստ խորենացւոյ ալ Քսիսութրոսի տապանին իջման տեղը — նմանապէս նաեւ Եւսեբիոսի քով — կ'իյնայ Կորդուք, ինչու որ Սիմ ըստ խորենացւոյ 17 իջման տեղւոյն հիւսիս-արեւմտեան կողմն է, ըստ այսմ Սիմն ալ իջման տեղւոյն հարաւային արեւելակողմը¹:

Աղձնեաց գաւառներուն դիրքին նկատմամբ խոր. աշխարհագրութիւնը (ԽԱՍ. 30—31) կ'ըսէ թէ Թիւ 21—27 գաւառները լեռանց մէջն են, ասով ըսած կ'ըլլայ թէ մէկալները՝ Նփրկերա, Արզն եւ Քեղ գաշտի մէջ էին: Նմանապէս ԽԱՍ. 37 կ'ըսէ թէ Սալնոյ ձոր եւ Սանասուն գաւառներն, որոնց լեռներէն կը բղխէ Քաղիթ-Բատման-սու, այն գետին ակնազօրեր կողմերն էին. եւ հիմայ խնդիրը լոկ այն է, թէ Սալնո՞ձոր Սանասունի աջակողմն էր թէ ձախակողմը: Սանասունի դիրքը բաւականաչափ որոշ է այսօրեան Սասունով: Սալնո՞ձորն Աղձնեաց այն մասը կարելի էր համարիլ, որ վերն էջ 74 յիշուած ենթագրութեան համեմատ՝ կրնար ըլլճա-սուի հիւսիսակողմն ըլլալ, բայց ուրիշ որ եւ իցէ բան մը չկայ այս ենթագրութեան նպաստող: Ընդ հակառակն երկու պարագայ՝ այս գաւառին արեւելեան դիրք ունենալուն ի նպաստ կ'ելլեն: Նախ այն պարագան որ հայկական աւանդութիւնն այս գաւառը Բաղիշու կողմերը կը դնէ. հմնո. Ինճիճ. ՀՀ. 123 “Աարդան աշխարհագիր դնէ զայս (գրադէշ) ի Բզնունին... , այլ բնակիչք զԲաղէշ ասեն լինել ի Սալնոյ ձոր, եւ Նոր Հայ. էջ 171 “Ի Տաճկաց կոչի

¹ Ցեն Հեղինակը՝ Բանասիրաց 46. Ժողովոյն աւթիւ հրատարակեալ գրութեան մէջ էջ 76—78. Գեորգ Վիպր. 48 Խութի եւ. Սանոյ հետ յարաբերութեան մէջ դնելով իբր'Նոյի տապանին իջման տեղը կը յիշէ Μαραθῶν ἑσπερ, հ.՝. Մարաթի Ինճիճ. ՀՀ. 71, Նոր Հայ. 202. ասոր վրայ տես Գեղեթ Գեորգ Վիպր. էջ 170; Hoffmann Ausz. էջ 175, 213, 214:

Պիտիւս. իսկ ի հնումն՝ յանուն ձորոյն կոչէր ասն Սալնոյ ձորն: Այս պատճառաւ ինձիճ. Նոր. Հայ. 175 Սալնոյ ձոր գաւառը Բաղէշի եւ Սղերդի մէջ այն կողմն կը գնէ, որ ծանօթ է Բաղէշի կապանով (χλεισοῦρα Βαλαείσων): Սալնոյ ձորը Սանասունի արեւելակողմը գնելու յորդորող երկրորդ պարագան այն է, որ Աղձնեաց գաւառները յայտնապէս կարգաւ արեւմուտքէն գէպ ի արեւելք կը յիշուին կէս բոլորակ մը կազմելով՝ մինչեւ որ գարձեալ արեւմուտք կը հասնուի, այնպէս որ Նփրկերտ եւ Սանասուն ամէնէն արեւմտեան գաւառները կ'ըլլան. այսպէս՝ 1. Մեծ Ծոփք-Նէրկերտ Զիբնէսունէն մինչեւ Բատման-սու, 2. Արշ Բատման-սուէ մինչեւ Մոգրիկի-սու մերձաւորապէս, 3. Քել Մոգրիկի-սուէ մինչեւ Քէսեր-սու. լեռնային մասին մէջ՝ 4. Սեբի՛՛ գրեթէ Շիրուանի կողմերը, 5. Տոփի Քէսեր-սուի հարաւային աղբեր կողմերն, անոր հիւսիսային եւ արեւելեան կողմը՝ գրեթէ մինչեւ Տուրուբրանի Երիւրք գաւառը 6. Աշոտ-ձոր, 7. Խերհեփ+ եւ 8. Գղի, ասոնց արեւմտակողմը՝ 9. Սալնոյ ձոր ընդ մէջ Բաղէշի եւ Բատման-սուի (Մոգրիկան) եւ 10. Սանասուն վերին Բատման-սուէ մինչեւ Քուլի-սուի եւ օժանդակներուն աղբիւրներուն կողմերը:

Խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութիւնն իրաւամբ՝ Մոգրիկանի հիւսիսակողմը գտնուող Խոյ՛ գաւառն ու ասոր սահմանակից Տարօնը կ'ընծայէ Տուրուբրան նահանգին, վասն զի Խոյթ եւ Տարօն՝ Տաւրոս լեռով կը բաժնուին Սասունէն եւ Սալնոյ ձորէն: Խոյթ եւ Տարօն Տաւրոսի հիւսիսային կողմն են, իսկ Սասուն եւ Սալնոյ ձոր՝ հարաւային: Ասոր հակառակ կրնար երեւալ, իբր թէ Գէորգ Նիպրացի, որ էջ 48 Աղձնեաց յաւելուածին մէջ Տաւրոսն, *χλεισοῦρα Βαλαείσων* եւ Խութի ու Սանասունոյ բնակիչները՝ զԽութեցիս եւ զՍանասեայս կը յիշէ, Խոյթ գաւառն Սասունի եւ

Բաղէշի կապանին հետ Աղձնեաց մաս հաշուած ըլլայ: Բայց այսպիսի մեկնութիւն մը չեն պահանջեր իր խօսքերն, որ երկրին աշխարհագրական բաժանմամբ չեն զբաղէր, այլ լոկ սա ազգագրական ծանօթութիւնը տալ կը դիտեն թէ Տաւրոսի այն մասին մէջ, որ Աղձնեաց կից է, կը բնակին երկու եզական՝ Հայոցմէ տարբեր (բայց իրարու ազգակից) ժողովուրդք՝ Խութեցիք եւ Սանաճեայք: Ասոնց նկատմամբ տես վերն էջ 55: Տես Գեղէր Գէորգ Վիպր. (էջ 48 եւ 168) *χλαιοῦρα Βαλαλείσων*, Հայ. Կլէստի Խոր. 80, Բաղէշի կապանք ըսուածին նկատմամբ, որմէ կ'անցնի Աղձնիքէն (Արզան, Սղերդ)՝ Բզնունիք (Ախլաթ) եւ Տարօն (Մուշ) տանող ճամբան: Արաբացիք այս կապանը կ'անուանէին *ad-darb* «կիրճ, անցք, դրունք կամ դուռն», *Balāḍuri* էջ 176 (Արզանի եւ Բաղէշի մէջ), Տոմաշէկ Սասուն եւն էջ 23, Հայք՝ «ճանապարհք ձորոյ», Սերէոս 108, «Չորայն», Փաւստ. 159 (?), տես Թոփճեան «Հանգէս Հայագիտ.» 2, 71, Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft 16, 28, Müller-Simonis, Vom Kaukasus zum persischen Meerbusen էջ 225 եւ շար., Lynch Armenia II. էջ 157: Գէորգ Վիպրացի (էջ 47—48) Աղձնեաց մէջ կը յիշէ նաեւ *Ἀφουρμών* (= *Fūm* տես վերն էջ 161), *Ἀριβάχων* (դժուարաւ = արաբ. *Arvah* Hartmann Bohtan 1, 30; 2, 217), *Φλωριανών* (= Հայ. Քղիմար տես վերն էջ 161), *Δαφνοῦδιν*, *Βαλοῦος* եւ *Σαμοχάρτων* (= ասոր. *ŠMKRT* Joh. Ephes. 339, 416 [VI, 35 «Մեծ Ծովաց հանդէպ»,] ըստ Nöldekeի ZDMG. 33, 144, Գեղէր Գէորգ Վիպր. 168) ամրոցները. Փաւստոս 38 Բաւէլ աւանը. «Վարք Յակոբայ Մծբնայ հայրապետին» ի ճառքնորի (Ինճիճ. ՀՀ. 84) Բելլ-գիւղը, որուն Աղձնեաց մէջ թէ սահմանին վրայ ըլլալն՝ անորոշ է («հասեալ ի գաւառն Աղձնեաց,

Հանգէպ գեղջին Բելու կոչեցեալն), այսօրւան Pelos¹ Լինչի աշխարհացոյցին վրայ՝ Ս. Յակոբայ վանքին հարաւ-արեւմտեան կողմը. Ճառընտիր Ինճիճեանի քով ՀՀ. 84 Սեղ՝ բերգը, Հոյց գիւղն եւ Պալ տեղը. Յովհ. Կթղ. եւ Թովմ. Արծր. Հոյց = Հոյս = Հոյ՝², Թոռի եւ Կոբո՛ գիւղերը Ինճիճ. ՀՀ. 84—85, այժմ ալ երկու վերջինները նոյն անուամբ Ինճիճ. ՀՀ. 85 Ծան. եւ վերն էջ 172. ԽԱՍ. 37 Կոռոբմաւ = Բրոբմ, Բիւ եւ Հոսիաապա անուն տեղերը: Աղճնեաց այստեղ յիշուած տեղեաց ամէն անուններն ոչ-հայկական են: Տիգրանակերտի համար, որ ըստ Փաւստոսի եւ Եւտրոպիոսի Աղճնեաց մէջ էր, տես Զ. Հաժ. Ի մէջ:

Փաւստոսի 159 ըսածին նայելով՝ Դ. գաւրուն Հայաստանի կը վերաբերէին քաղաքականապէս քանի մը սահմանակից երկիրներ, զորոնք Աղճնեաց եւ Կորգուաց հարաւակողմը փնտռելու ենք: Հայաստանի բաժանումէն յառաջ կամ բաժանմանն առեն Պարսից անցան ասոնք, եւ Հայք վերջէն ալ երբեք Հայաստանի մաս համարած չեն զասոնք:

ՁԳ. Նոյնիւն. “Նոյնիւն (տարբեր թերց.՝ Նորչիւնիւն) բդեաշխն” փաւստ. 159. “Ղապստամբա Նոյնիւն աշխարհին” անդ 209. “Ամգացուց քաղաք... Մծբին քաղաք... սահմանք Ասորոց³... Նոր Հիւնիւն երկիր... Կորգուք... ամուր երկիրն Մարաց... տունն Մահքբրտան իշխանին... Ատրպատական” (հարաւային սահման քաղաքութեան Հայաստանի ի ձեռն Ս. Գրիգորի) Ագաթ. 628. “Ղլորեսին գահերէցսն իւրոյ տաճա-

¹ Pelu Բելքի քով Btrg. z. alten Geogr. 2, 81.

² Խոյց Յայսմաւուրքի մէջ առ Ինճիճեանի՝ ՀՀ. 159 Խլւթ, Խոյց, Խիւն:

³ Ասորեստանցիք. բոյց կրնայ նաեւ Ասորիք ալ նշանակել տես Փաւստ. 136, Սեր. 33, ԽԱՍ. 35:

րին, որ բզեաշէքն կոչին. զառաջին սահմանակալն ի Նոր Շիրակն կողմանէն, եւ երկրորդ սահմանակալն յԱսորեստանեաց կողմանէն, եւ երկրորդն՝ յԱրուաստան (յԱրուեստական) կողմանէն, չորրորդն՝ ի Մազքթաց կողմանէն, Ագաթ. 650 (տես Մարքարտ Երանշահր 167. — [այս բզեաշէքներու մասը տես Մարկարտ Դր. Յ., Հայ բզեաշէք. Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: Վրեշնա 1903]). «անցանէ առ սահմանաւն առ ամուր աշխարհաւն Մարաց, եւ հասանէ ի լեառն Զարասպ¹, եւ անցանէ առ Նոր Շիրակ երկրաւն, Մար Արաս առ Սերէոսի էջ 9. «Թողում ձեզ զամենայն երկիրն Հայոց... եւ յԱսորոց (յԱսորեստանցոց) կողմանէ՝ զԱրուաստան եւ զՆոր Շիրակն մինչեւ ցսահմանս Տաճկաց, (Արաբացոց) Սեր. 37: Նկատելով որ Արուաստան ըսելով Մծբնի շուրջը գտնուող երկիրը կը հասկըցուէր², ըստ այսմ՝ Նորշիրական էր ըստ Ագաթ,

1 Ըստ Hoffmannի (Auszüge էջ 249)՝ «Քանիւն լերինք:

2 Յես տեղերը ՀՔ. 27, Մարքարտ Երանշ. 162: Մծբնի քաղաքը 363ին Յովիանոս՝ Շապուհին տուաւ (խաղաղութեան գալանց մէջ Յովիանոս գրած էր 'Նաու քեզ զՆծբնի քաղաք որ է յԱրուեստանի, եւ զՄիջագետս Ասորոց, Փաւստ. 136). եւ Մծբնի նաեւ 591ին Պարսից ձեռքը ձեաց, երբ արեւմտեան Արուաստան Հռովմայեցոց անցաւ (արքայն Խոսրով Հռովմայեցոց տուաւ «զԱրուաստան զամենայն մինչեւ ցՄծբնի», [= առանց Մծբնի քաղաքի] Սեր. 45): Հոս Արուաստան՝ Մծբնայ արեւմտակողմը գտնուող երկիրն է: Ասորիք՝ «Միջագետաց անապատ մասն՝ ուր Արաբացիք կը բնակին եւ որ Հռովմ. պետութեան կը վերաբերէր, ուստի Մծբնայ արեւմտակողմը գտնուող երկիրը կ'անուանեն 'Araw, իսկ Bēḫ 'Arawāye կը կոչեն պարսկական բաժինն, այս է Մծբնին ու Մծբնայ արեւելեան կողմը գտնուող երկիրը՝ մինչեւ Տիգրիս: Nōl-deke Syr. Chron. 14 Երան. 4: — Հայ Արուաստան կազմուած՝ Ար- = ասոր. 'Araw + պարս. աստիճանաբէր = «Արաքստիճան»,:

628 ընդ մէջ Մծբին-Արուստանի եւ Կորդուաց. ուստի Մծբին-Արուստանի արեւելակողմը: Հայք Արուստան ըսելով կը հասկընան առ հասարակ արեւմտեան Արուստանը (այլագգ. ԽԱՎ. 613). արեւելեանին համար, ասոր. aḥrā d 'Arawāyē «Մծբնէ մինչեւ Տիգրիս», տե՛ս Hoffmann, Auszüge էջ 22: — Նոշիրական մասնակից էր հայ. նահանգներու Արշակ Թագաւորէն ապստամբելուն Փաւստ. 159, բայց ըստ Փաւստ. 209 Պապայ ատեն նորէն նուաճուեցաւ: Տարակոյս չկայ որ Դ. դարուն վերջերը պարսկական էր: Հմմտ. Մարքարտ Երանշ. 23:

27բ. Նիհոր-իւն Փաւստոսի թով 159 «բդեաշին Աղձնեաց, եւ Նոշիրական բգեաշին, եւ Մահկերտանն, եւ Նիհոր-իւնն, եւ Դասնընտրէին», Թէ երկրիս դիրքը Նիհորական լեռով¹ Թէ Աւրմիոյ լճին արեւելակողմը գտնուող Dehkhargan² գիւղով որոշելու է, ապահով չէ եւ ինծի անհաւանական կ'երեւայ:

27գ. Մահկերտան, սեռ. Մահկերտան Փաւստ. 159 (տե՛ս Թիւ 27բ), որուն Մահերտան իշխանին Ագաթ. 628 (տե՛ս Թիւ 27ա), ասոր. BIT MHQRT = Bēd Mahqert, ZDMG. 43, 394, այստեղ Արբեղայի եպարքութեան Թեմերէն իբր մին յիշուած 410ին (Bēḥ Nuhāḍrā, Bēḥ Dāsen եւն Թեմերու

¹ «Պարսկահայք... ցաղիտաբար (?) մտանէ ընդ մէջ Ասորպատականի եւ լերինն Տաւրոսի պնր կողման որ կոչի Կահի Նիհոր-իւն, մինչեւ ցերասի գեա», ԽԱՍ. 32, միջին-պրո. *kōh i nixvārakān «լեառն Նիխուարական-աց», Նիխուարականը պարսիկ տոհմի մ'անունն է:

² Այս է Deh-chargān, արաբ. Dāxarraqān Ibn Chordāsbēh 120, 10, Dih-xvārkān JRAS. 1902, 253 եւն — միջինպրո. *deh i nixvārakān «Նիխուարականաց գիւղ», Տեղերը Nöldekeի թով Tabari 152, Hoffmann Auszüge էջ 250, Հեղինակը Հ.Ք. 57—58. Մարքարտ Երանշ. 24:

Հետ) Մարքարտ Երանշ. 24: Այս երկիրն քաղաքականօրէն Նոշիրականի կը վերաբերէր, եկեղեցականօրէն՝ քիչ մը յառաջ յիշուած տեղւոյն համեմատ՝ Արքեղայի եպարքութեան եւ ըստ Ագաթանգեղոսի 628 էր Մարաց եւ Ատրպատականի մէջ: Մարքարտ (Երանշ. 24) այս երկիրն al-MAJRAN ըսուած քրդական ցեղին կողմերը կը փնտռէ. ասոնց al-Kinkivar¹ անուն տեղը Ճէզիրէ Իբն Օմարի մօտերն էր: Ես կը կարծեմ թէ հարկ է այս երկիրն աւելի հարաւ-արեւելեան կողմն փնտռել: Ուստի հայերէնի մէջ անուանո սկզբնական ձեւն էր Մահկերպանն «երկիր Մահկերպի» (պան «տուն, երկիր» = ասոր. bēḥ):

ՁԳԴ. Դան. Նոշիրական, Մահկերպուն, Նիհորական եւ Դանն Փաւստ. 159. Աղճնէք, Կորգուք, Ծաւղէք եւ Դանն (սեռ. Դանն) Եղեշ. 39. ասոր. Bēḥ Dāsen, Bēḥ Mahqert հւն թեմերու հետ յիշուած իբր մին Արքեղայի եպարքութեան թեմերէն ZDMG. 43, 394. DSIN Մոսուլի նահանգին մէջ Chabot Denys de Tell-Mahre 177, 4, թրգմ. էջ 146 («Beit Garmai, Hasa, Marga, Konišapor, Dasen, Qoqā, Salah»), արաբ. Dāsin, գաւառ մը մեծ քարի արեւմտակողմը՝ Ամագիէի եւ Գարա լեռանց կողմերն ըստ Hoffmanni (Auszüge էջ 202—207):

Այստեղ յիշուած երկիրներու հետ ի միասին կը յիշուին ՁԳԵ. Ծաւղէք (միայն սեռ. ք. Ծաւղէք) Եղեշ. 10 եւ 39 (տե՛ս թիւ 27Դ), ասոր. Bēḥ Zawdai ZDMG. 43, 398, 17; 400, 2, Hoffmann Auszüge էջ 23 (‘Araw, Arzon եւ Bēḥ Zawdai), լատ. Zabdicena (Arzaena et Mo-

¹ Մարքարտի յիշած հայ. Կահկերպուն, որ խորհրդացւոյ քով 295, 301 Տիգրիսի մէկ օժանդակին հետ ի յարաբերութեան կը յիշուի, ըստ Արծրունւոյ 209, 213, 234, 235 վասպուրական նահանգին Անձեւացեաց գաւառին մէկ բերդն է՝ Բոհտան-սուրի աղբերաց կողմերը. տե՛ս վարը Թիւ 83:

xoena et Zabdicena) Ամփանոս 25, 7, 9 Bezabde՝
 բերդով Ամփ. 20, 7, 1, հայ. Բււբդէ ԽԱՍ. 37,
 ասոր. qastrā d Bēš Zaudai Hoffmann,
 Auszüge էջ 24, արաբ. Bāzabdā Balādurī
 176, Ibn Chordādbēh 95, “Դեռ Եպրուտի աստեւ
 գիւղ մը՝ հանդէպ Gazīrat bin ‘Umarի, Տիգրիսի
 հարաւակողմը՝ Ibn Hauqal 146, 14, Hoffmann
 Auszüge էջ 24: Ծառ-դէտ սխալ գրուած է փո-
 խանակ Զառ-դէտի (Մարքարտ Երանշ. 158)՝ Ծառ-
 դէտ անուն հիւսիսային երկրի մ’ազգեցութեան
 տակ, զոր Ագաթ. 597 ընդ մէջ Սիւնեաց եւ Ու-
 տիացւոց կը յիշէ եւ որուն բնակիչներն խորե-
 նացւոյ քով 78 ընդ մէջ Ուտիացւոց եւ Գարգա-
 ւացւոց կը յիշուին: Ծաւղէք Տիգրիսի արեւ-
 մտեան կողմն էր, այսպէս Nöldeke Kieper-Fest-
 schrift 76 Ծան.՝ ընդդէմ Hartmannի (Bohtan
 [Mitt. d. Vorderas. Ges. 2] էջ 102), հմմտ.
 Yāqūt 4, 56 տես Qardā անուան տակ, Hart-
 mann անդ 1, 33 եւ շար.: — 287. Արշնարդէն
 Եղիշ. 10 “ի Կորդուաց եւ ի Գդացն եւ ի Ծո-
 դէիցն եւ յԱրշնարդէն”, Թովմ. Արծր. 81 “եկն
 եհաս յԱրզնարդիւն եւ յաշխարհն Մոկաց”, Ըստ
 այսմ Մոկաց եւ Կորդուաց աշխարհներուն եւ
 Ծաւղէից հետ կը յիշուի: — 287. Ռէիֆնա
 Ամփանոսի քով 25, 7, 9 „Arzanena et Moxoena

1 Bezabde Πίναχα (Ստրաբոն գլ. 747) մօտ էր,
 այժմ Finik, բայց անոր հետ նոյն չէ. ինչպէս Ամփանոս 20,
 7, 1 կը կարծէր “Բեզաբդէ, զոր հիները Փինիկա ալ
 անուանած են”,

2 Ճէզիրէ իրն Օմար՝ ըստ Müller-Simonistի (Vom
 Kaukasus zum persischen Meerbusen էջ 249) է Տիգրիսի
 աջ (արեւմտեան) կողմը: Իւր աշխարհացուցին վրայ սխալ-
 մամբ ձախ (արեւելեան) կողմը գրուած է, իսկ ստուերագծին
 վրայ (էջ 253) պայծառ կերպով ալ կողմը: Աջ կողմն ջրանցք
 մ’ունենալով կղզի եղած է. ասկէ է արաբ. Ճէզիրէ “կղզի”,
 անունը ինձիմ. Նոր Հայ. 349:

et Zabdicena itidemque Rehimena¹ et Corduena² (Աղձնիք, Մոկաց աշխարհ, Ծաւղէք, եւ նմանապէս Ռէիմենա եւ Կորդուք), ասոր. Bēṯ Rēhīmai ZDMG. 43, 394 Ծան. 5 “Մծբնայ եպարքութիւնը՝ Arzon, Quardū, Bēṯ Zawdai, Bēṯ Rēhīmai եւ Bēṯ Moksāyē թեմերով”, Hartmann Mitt. d. Vorderas. Ges. 2, 103, Մարքարտ Երանշ. 25: Ռէիմենա՝ Աղձնեաց, Մոկաց, Կորդուաց եւ Ծաւղէից մէջտեղն այն կողմերն էր արդեօք, ուր Բոհտան-սու Տիգրիս կը թափի:

Դ. Տարբերակի գաւառները:

Տուրուքերան (Տարուքերան) ըստ ԽԱՍ. Ի 31 “ուսի գաւառս վեշտասան. 1. զԽոյն. 2. զԱւալմանեաց յոր (կարգա՝ զԱւալմանեաց յոր), 3. զՏարաւ, յորում գայ գետն Մեղ² եւ անկանի յԵփրատ. որ (կարգա՝ որոյ) ըստ հիւփոյ: 4. Աշտանի (կարգա՝ Աշտանի)՝ առ Սըման³ լեռամբ, որ կոչի Կատար երկրի, յորմէ յոյժ բղնեն աղբիւրք. որոց ըստ հիւսիսի՝ 5. Մարդաղի՝ առ Մեղիտի լեռամբ, մինչեւ ցնոյն Այծաղիւն՝ որ բաժանէ ընդ Կարին եւ ընդ նա (այս է՝ Մարդաղի), յորում գտանի սալակ (?) եւ ձիղկ (?) եւ նաւթ

¹ Հմմտ. Զոսիմոս 3, 31 Բոնի հրատ. էջ 167. συνεδόκει δὲ Ῥωμαῖοις τοῦ τε Βαβδικηνῶν (կարգա՝ Ζαβδικηνῶν) ἔθνοιοις ἐκστῆναι τοῖς Πέρσαις, ἔτι δὲ Καρδοουηνῶν καὶ Ῥημηνῶν καὶ Ζαληνῶν (կարգա՝ Ἀρζανηνῶν) τε πρὸς τοῦτοις κ. τ. λ. (“Համաձայնելով որ Հռովմայեցիք Բաբդիկեցւոց [կարգա՝ Ծաւղէից] ազգը Պարսից թողուն, նմանապէս Կորդուաց, Ռէիմենացւոց եւ Զաւնեացւոց [կարգա՝ Աղձնեաց] ազգերն, եւ ի վերջոյ, եւն):

² Կարգա՝ Մեղ? Տես էջ 186:

³ Որ է թեր. Պիկեօլ-տաղ “լեռ հազար լճերով” Ալիշան Արարատ էջ 14—15:

⁴ Այս լեռան անունն նկատմամբ տես էջ 186:

սեւ եւ սպիտակ: Թորոյ յեւից բղխէ Մոօրց գետ,
գնալով ընդ հիւսիսի՝ իջանէ ի Բասեան՝ գաւառ
եւ խառնի յերասիւ եւ գետացուցանէ զնա²: Եւեւից
Մարգաղոյ է 6. Գափուր (կարգա՝ Գափաւար)՝
գաւառ: Եւ նորա յեւից 7. Տափաթափ, նորա
յեւից 8. Գալա. եւ ի հարաւոյ նոցա (Տուարա-
ծատափի եւ Գալափի) 9. Հար+ եւ 10. Վաթնուշի+
(ԽԱՎ. 607 Վաթնուշի+) մինչեւ ցԱրածանի, որ
իջանէ յԱղահուշեաց³: Որոց ի հարաւոյ՝ Սարակ
(կարգա՝ սարակ = բարձունք) 11. ի Բղնուշեաց
գաւառի. ի նեխ Մառեաց՝ սկսանելով՝ պատէ
զարեւմտեայ եզը հոմանուն ծովուն (Բղնունեաց,
այս է Վանայ Ծովուն), մինչեւ ցբերդն Բաղէշ⁴,
եւ անդր եւս ի հարաւ կոյս ցբերէլար (կարգա՝
ցբերէլար) գաւառի սահման: Եւ Բղնունիք ունի
յիւր հոմանուն ծովէն կղզիս երեք⁵. ՂԱՅՅԷՆՅ
(տես Թիւ 38), զԾէլուշին եւ զՏափեանն: Որոյ
ըստ հարաւոյ՝ ի մէջ լերինն Տորոսի եւ ծովու՝
12. գաւառ Երէվար+, յորում լիճ ինչ՝ որ կոչի
Եղէֆէ, յուխից. զի ի վարելն յակօսն ջուր ըմպէ
եզն, եւ սերմանեալն քառասուն տարն հասանէ,
եւ բերէ ընդ միոյ՝ յիսուն⁶: Եւ ծովն Բղնունեաց
յերկայնն հարիւր մղոն է. եւ լայնն վաթսուն:
Որոյ (ծովուն) ըստ հիւսիսոյ 13. Աղէփոփ (կար-
գա՝ Աղէփոփ) գաւառ, եւ զմտիւք նորա 14. Աղա-

1 Բնագիրն ունի, որ անսովոր երեւոյթ չէ, նորա-
ղոյն Բասնն ձեւը, այժմ Բասին, որուն անուամբը Մոօրց
գետը այսօր Թրք. Բասին-սու (Աինչի քով՝ Egri-şai) կը
կոչուի:

2 Նոյնպէս եւ ԽԱՍ. 33 առջ 2 վարէն:

3 Այստեղ Ապահունիքէ կու. գայ, բայց բուն կը
բիւ Ծաղկոտն ԽԱՍ. 34:

4 Յէս էջ 187:

5 Այս կղզիները կ'ակնարկէ նաեւ Սերեոս 139 «Ետուն
տանել ի բերդն Բաղիշոյ, եւ զոմանս ի կղզիս Բղնունեաց»:

6 Յէս էջ 188:

հանի, ընդ որոյ մէջն անցանէ Արածանի յեզրն Բզնունեաց, Կը պակսին երկու գաւառք, ուստի բնագիրն ամբողջական չէ:

Հետեւեալ գիտողութիւններն ունինք.

1. Տարօն գաւառի Մեղ գետը բնականապէս Տարօնոյ գլխաւոր գետն է, այժմ թրք. Կարա-սու «Սեւջուր», զոր արդի Հայք Մեղր-է-ն կը կոչեն Ինճիճ. Նոր Հայ. 181 եւ իբր «Մեղրի գետ (մեղր + գետ) կը մեկնեն: Հնագոյն մատենագրութեան այս անունը ծանօթ չէ, այլ ծանօթ է գէոր Մեղր-է-ն (Յովհ. Մամիկ. 23) եւ խնդիր է թէ արդեօք այս էր Կարա-սուի հին անունն: Քանի որ Զենուբայ եւ Յովհան. Մամիկոնեանոյ Մեղրին նոյն է այն Մեղրիի հետ, զոր Ինճիճ. Նոր Հայ, 194 Բաղլուի եւ Զիարաթի հետ կը յիշէ Մշոյ հիւսիս-արեւմտեան կողմը, ուստի այս՝ այն տեղն է, զոր Լինչ իւր աշխարհացոյցին վրայ Megdik՝ անունով նշանակած է ընդ մէջ Boglur եւ Զիարաթի՝ Մուրադ-սուի հիւսիսակողմը: Թէեւ այս Megdikը գետի մը վրայ չէ, բայց մօտ է այն գետին, որ Ս. Կարապետի լեռներէն կու գայ եւ Մուրադ-սուի հետ կը խառնուի: Եթէ այս գետը Մեղտեայ գետն է, այն ատեն Կարա-սուն երբեմն ուրիշ անուն մ'ունեցած ըլլալու է, թերեւս Մեղր, քանի որ արդի հայ. անունն է Մեղրագետ եւ իւր վրան գտնուող գիւղը թերեւս անունը գետէն առնելով կոչուած է Megrakoom (Taylor JRGS. 35, աշխարհացոյց) = Meghrakom (Կիպերտի աշխարհացոյցը), որ հին հայ. ի մէջ *Մեղր-է-ն կրնար կոչուիլ: Այս պարագային՝ ԽԱՍ. 31 Մեղը կարգալու է՝ Մեղր:

2. Այծդդի-անի՝ կազմուած այծ եւ պոռ-ի բառերէ՝ կը նշանակէ «Այծու (ստեանց) պտկունք», Այծպտկունքը՝ Մարդաղին Կարնէն բաժնող լե-

1 Հին հայ. *Մեղրի կրնար ըլլալ:

աւան անունն է, ուստի՝ Լինչի աշխարհացոյցին համեմատ՝ Էյէրլի-դաղ, որ դէպ ի հիւսիսային արեւելք շարունակուելով Գէվէ-բոնուն կը կոչուի, դէպ ի արեւելք երկարելով՝ Փալանդէզքէն։ Ըստ այսմ՝ Մեղեդսւխով կրնայ խալիսալ լեռը հասկըցուիլ։

3. Նեխի Մախն ըստածով՝ Սուքրեանի հետ Սիփան լեռը հասկընալու է, հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 123 “անտի եկեալ հասին ի գաւառն Բզնունեաց յոտն Մասեաց՝ ի վանս Արծկոյ որ կոչի Երաշխաւոր” (Յայտմաւորք)։ Արծկէ (տես Թիւ 38) էր գիւղ եւ կղզի, որուն հետ վերն էջ 185 Ծիլաւ կղզին կը յիշուի։ Կ’երեւայ՝ թէ Ծիլաւն անուան հետ նոյն է Սիփան լեռան անունը։ Նեխի աղաւաղեալ անունն, ինչպէս արդէն Սիւքրեան իմացած է, յայտնապէս Սիփան-Մասիւր՝ “ազատ” Մասիսէն զանազանելու համար է (տես վարը Թիւ 182 եւ Յաւելուած Ա.)։ Այս տեղէն սկսեալ սարակ (բարձր գօտի, բարձունք) մը վանայ լճին արեւմտեան կէսը կը պատէ²։

4. Բաղէշ (սեռ. Բաղէշ) Սեբ. 139, տարբեր ընթերց.՝ Բաղաղէշ Թովմ. Արծր. 110 Ծան.) վերը Թիւ 26 յիշուած այսօրւան Պիթլիսն է, արաբ. Badlis եւն. Թուն. (χλεισοῦρα) Βαλαείσων ձեւին շատ լաւ կը յարմարէր Թովմ. Արծրունւոյ 110 Ծան. Բաղաղէշ տարբեր ընթերցուածը, բայց Սեբէոսի Է. դարուն մէջ Բաղէշ գրելը հակառակ կ’ելլէ հին հայ. *Բաղաղէշի մը։ Բացայայտ չէ թէ Խորենացոյ ըստած աշխարհագրութիւնն Աղձեաց (Սալնոյ ձոր գաւառին տես վերն էջ 177) թէ

1 Հմմտ. արաբ. eṣ-Şibāna Balāḍuri 199 ի մէջ Խլաթայ (Ախլաթայ) եւ Արճիշու, տես Ghazarian, Armenien unter der arab. Herrschaft, էջ 21.

2 Էջ 489 Յաւելուած Է. Ուղիւնի մէջ կ’ըսուի՝ “Մասիս ըսելով Փաւստոս ալ Սիփան լեռը կը հասկընայ։ Յես Աղիւրէտ անուան տակ։”

Բզնունեաց կ'ընծայէ Բաղէշ բերդն, որ Բաղիշու կապանը կը փակէր: Վարդանայ աշխարհագրի 428 Բզնունեաց ընծայելը՝ հնագոյն ժամանակի համար նշանակութիւն չունի: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 123: Տարակոյս չկայ որ այս երկու գաւառներուն սահմանին վրայ էր: Ըստ Սեբէոսի էջ 139 Է. դարուն Բաղէշ եւ Բզնունիք Ռշտունեաց (Վանայ լճին հարաւ-արեւելեան կողմը) իշխանին կը վերաբերէին:

5. Երեւարք գաւառին փոքրիկ Եղեգէ լիճն է այն դաշտն ընդ մէջ Göli² եւ Kindirantz³, “որ գարնան քանի մը ամիս մեծ մասամբ լիճ կը գառնայ”, Belck Btrg. z. alten Geogr. 2, 81: Այս դաշտն իբր 5 անգղ. մղոն երկայն է՝ հիւսիսէն դէպ հարաւ, եւ 2 մղոն լայն: Երբ գարնան ձիւները կը հալին եւ առուակները լեռներէն կը թափին, կատարելապէս կ'ողողի դաշտն, որ շատ մը բլուրներով փակուած է՝ Վանայ լճին իբր 5—6 անգղ. մղոն հեռու հարաւային ափին կողմէն. տեղ տեղ ջուրը 10 ոտք խորութիւն կ'ունենայ: Վերջապէս ջուրն երեք ստորերկրեայ ճամբաներէ եւ քանի մ'ուրիշ փոքրիկ ծակերէ կը քաշուի կամաց կամաց: Երբ հողը յերեւան կ'ելլէ, գիւղացիք իրենց արտերը կը մշակեն, որ երբեմն արտաքոյ կարգի արդիւնք կու տան: Lynch Armenia 2, 139:

28. Խոյն ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, սեռ. Խոյնայ Յովհ. Մամիկ. 13, 15 (տե՛ս թիւ 27), Թովմ. Արծր. 120, լեռք՝ Խոյն անուանուած Արծր. 118, 121, “ի լեռնէն խութայ, Արծր. 188, “լեռաւն խութայ” Կիր. 44, արաբ. Xuiṯ Yāqūt 2, 501. Խոյնայի՛ Ասող. 107 = յն. Χοθαΐται Գեղեք Գէորգ Կիպր. էջ 48, արաբ.

1. Հմմտ. Մանագկերտ որ մերթ շարք գաւառին կ'ընծայուի, մերթ՝ Ապահոնեաց:

2 Այս է Թրք. Իթլիք— “ճախճախուտ”, Իթլ “ճահիճ եւն”, բառէն:

al-Xuiṯiya “ասոնք են բարբարոսք al Artan անուանուած”, Balāḍuri 211, Nöldeke ZDMG. 33, 165. Այս ժողովրդեան եւ գաւառին գիւղերն նկատմամբ տէս վերն էջ 55 եւ 175: Աշխարհացոյցներու վրայ գաւառս Khuith կը նշանակուի. այսօրեան հնչումն բլլալու էր խուիթ¹: Այժմեան խոյթի համար տէս Տոմաշէկ Սասուն եւն էջ 61:

29. Ասդիւնէի ԽԱՎ. 607, Ասդիւնէի-նէոյ յոյ (կարգա՝ Ասդիւնէի-ոյ յոյ) ԽԱՍ. 31: Անուանս համար տէս Հտծ. Զ.:

30. Տարաւ (միջին հայ.՝ ռով գրուած եւ հնչուած), սեռ. Տարաւոյ, շատ անգամ յիշուած՝ սկսեալ Փաւստոսէ, այսպէս “երկիրն Տարաւնոյ” Փաւստ. 42, 48, “գաւառն Տարաւնոյ” Փաւստ. 44, 114 եւն, “նահանգ Տարաւնոյ” Կորիւն 24, 1տ. Ta(u)raunitium³ Տակիտ. Տարեգր. 14, 24, յն. Τάραυνα (τά ἐπὶ Ταραύων χωρία) Պրոկոպ. 1, 267 bell. Pers., Ταρών Կոստ. Ծիրանածին de adm. imp. էջ 182 եւ շար., ասկէ Ταρωνίτης անդ 183 եւ շար., արաբ. T a r ū n Balāḍuri 211, JRAS. 27, 11, Yāqūt 3, 543. Այս գաւառին մէջ բազմաթիւ տեղեր կային, որոնցմէ շատերը հնագոյն ժամանակները կը յիշուին (Ինճիճ. ՀՀ. 92—113), զ. օր. Աշոթիշապ Հայոց հոգեւոր կենաց գլխաւոր քաղաքը Դ. դարուն, այժմ՝ ըստ Ալիշանի Տեղագիր Հայոց Մեծաց էջ 46՝ մատուռ Սահակայ Պարթեւի (Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 93)՝ Ս. Վարապետի արեւելակողմը. տէս Հտծ. Զ.: Վանք Ս. Կարադեպի, յառաջ նաեւ Գլախոյ վանք ըսուած

1 Հմմտ. Ալիշան Տեղագիր Հայոց Մեծաց էջ 23:

2 Միջին հայերէնի ձեւն ընդօրինակողներու յանձնորդը շատ անգամ մտած է նաեւ հին հայ. բնագիրներու մէջ: Ես յաջորդ տողերու մէջ հին ձեւը կը գործածեմ:

3 “Անցեալ յերկիրն Տարաւնացւոց”։ 1տ.ի Taurau-nitiumը de Lagarde (Ges. Abh. 46, ծան. 6) կ’ուղղէ Taurau-nitarum.

Ինձիճ. ՀՀ. 98, ԹՐԲ. Զանկալի՝ Լինչի քով, Զանկալիլիսա՝ Կիպերտի քով, Զանկալ քելիսա «Զանգակաւոր եկեղեցի» Ինձիճ. Նոր Հայ. 194 (ԹՐԲ. ՆՍ «Զանգակ», բառէն, ՆՍԼ «Զանգակաւոր») Մուրադ-սուի հիւսիսակողմը. Ղաշարու վանքի կամ Սուրբ Առաքել (սեռ. Ս. Առաքելոյ), այժմ Առաքելոց վանք, Մշէն երկու ժամ հեռու գէպի արեւելք Ինձիճ. ՀՀ. 188. տէս Լինչի, Կիպերտի, Տէյլորի եւ Կինէի աշխարհացոյցները. Մուշ Զենոր 37, 38, 43, Յովհ. Մամիկ. 13, 21 եւ շար., Ասող. 192, ամէն աշխարհացոյցներու վրայ պսոթ ալ Մուշ, գլխաւոր քաղաք նոյն կողմերու. Հայեկոյ Գիւշ տէս Զ. Հաժ. Ի մէջ Հացիք անուան տակ, այժմ Հացիկ, Բրդերէն խառիկ անուանուած: Գիւղիս եկեղեցւոյն մէջ կ'ըսուի Թէ կայ Ս. Մեսրոպայ գերեզմանը, որ Թէեւ հոս ծնած է, բայց Օշական Թաղուած է: Այս եկեղեցին Բրդերու եւ Եզդիներու ալ նուիրական է, որ զայն «գիւղէթ էլ-խառիկ» կամ «Տէր էլ-խառիկ» կ'անուանեն Ինձիճ. Նոր Հայ. 191. Թիւ (սեռ. Թիւ) Ինձիճ. ՀՀ. 104, այժմ Til Լինչի եւ Կիպերտի քով Կարա-սուի հիւսիսակողմը, Մեղրա-գետի մէկ բազկին վրայ Ինձիճ. Նոր Հայ. 191. Կարա- (հյոյ. *Կարա-ի) Ինձիճ. ՀՀ. 105 (Պալունեաց փաբրիկ վիճակին մէջ, տէս Թիւ 95 Ծան.), այժմ Guvars Լինչի քով՝ Սուրբ Կարապետի արեւմտակողմը. Մեղրի, Լինչի քով Megdik, տէս վերն էջ 186 եւ Ալիշանի աշխարհացոյցը (Տեղագիր Հայոց Մեծաց). Խորնի Ինձիճ. ՀՀ. 106, այն լեռան ոտքն, որուն վրան է Առաքելոց վանքը, Taylor JRGS. 35, 42, այժմ Khouren (խուրէն) Cuinet 2, 586. Ողւն, Դ. Գարուն Մուշի Մամիկոնենոյ բերդը, Մուրադ-սուի վրայ Ինձիճ. ՀՀ. 107, այժմ Oghkan՝ Cuinet 2, 586, տէս Հաժ. Զ. — Օյ այս է Ա-յ Ինձիճ. ՀՀ. 108, տէս Հաժ. Զ., այժմ՝ աւերակ, Ինձիճ. Նոր Հայ.

191. Առաջ (Հյս. *Առաջ-ի) ինձի՛ս. ՀՀ. 108, այժմ՝ Առաջ մէկ օժանդակին վրայ կարա-սուի, որ իւր ձորովը մէկտեղ Առաջձոր կը կոչուի, ինձի՛ս. Նոր Հայ. 190, Taylorի քով Arakh, Cuinetի քով Arakh, Լինչի քով Arakh-su. Առաջ ինձի՛ս. ՀՀ. 109, այժմ Առինձ ինձի՛ս. Նոր Հայ. 191, Arrindj = Առինձ կիպերտի եւ Լինչի քով՝ Մշոյ հիւսիս-արեւմտեան կողմը. Մոկի-ն (Հյս. *Մոկ-ն-ի) ինձի՛ս. ՀՀ. 110, այժմ՝ Մոկունք ինձի՛ս. Նոր Հայ. 188. Խարձ ինձի՛ս. ՀՀ. 110, այժմ՝ Խարձ ինձի՛ս. Նոր. Հայ. 191. Մահա-տ-է-ր-ի բլուր մը ինձի՛ս. ՀՀ. 110, այժմ՝ Մահադ-բաղ գիւղ մը ինձի՛ս. Նոր Հայ. 191. Յրաւի Խոր. 17, այժմ՝ Յրոնք ինձի՛ս. Նոր Հայ. 191, Zronk Maunsellի (Geogr. Journ. 3) եւ Լինչի քով. Մշոյ գաշտին ուրիշ շատ մը նոր տեղերն, որ մեծ մասամբ հին Տարաւնի կը վերաբերէին, կը յիշէ ինձի՛ս. Նոր Հայ. էջ 181 եւ շար., գ. օր. Վարդենիս, 181, 191. Աղնբերդ՝ կամ Մոկոյ բերդ, Տերգէվանք 188. Մառնիկ (Արադ-սուի կողմերը). կատուի քար (Ալիշանի քով Մեծ Հայք էջ 45 «Կատուաքար».) Բռնաշէն՝ Սեւ լեռան վրայ գիւղ մը՝ իբր 10 ժամ հեռու Մշէն՝ Խուրթի եւ Սասնոյ ու համանին վրայ (ուստի Տարաւնէն դուրս) Աղբիւրի մենաստանով 190. Բերդակ՝ Taylorի աշխարհացոյցին վրայ. Նորշէն 1. Մուրադ-սուի հիւսիս-արևմուտք, 2. կարա-սուի ակնաղբեր կողմերը, Լինչի եւն քով. Ալվառինձ Taylorի քով. Խապեղ = Խապեղայ ամէն աշխարհացոյցներուն վրայ (հին Խուրթի մէջ Տոմաշէկ Սասուն եւն 61 — ?). Դրմերա (Լինչի քով սխալմամբ Irmerd գրուած, Taylorի քով՝ Treymerd), Արադ (Լինչի քով Arakh, Խապեղի արեւելակողմը), Աղբալանք, կիպերտի

1 Ալիշան Մեծ Հայք էջ 45 հին հայ. *Առաջ-կան բերդ.

քով՝ Խառգեղի արեւելեան կողմը (Ահնշ՝ Akhavank). Սուլուխ, Որկնոց, Ապրուհար Ահնշի (որ Abdul Bohar կը գրէ), Ահնէի (Abulbahar) եւ Ահպերտի քով, Ինճիճ. Նոր Հայ. 191. Կուրաու (Ահնշի քով՝ Kiravu), Ծխաւ (Cuinetի քով՝ Sikava), Սուրբ Սահակ (Աշտիշատ) 193, Մեղդի, Բաղլու, Զիարաթ տէս վերն էջ 186. Կուրկուր՝ Ահպերտի քով Մուրատ-տուի հիւսիսակողմի իւր հոսանքներովը 194. Խորոնք Մշոյ արեւմտակողմը՝ Ահնշի եւ Ահպերտի քով. Արծուաբեր 198. Քարահան կամ Քարհար՝ երկու ժամ հեռու Մշէն՝ դէպի հարաւակողմ = հին Հայ. Գահար, Գահար-Յովհ. Մամիկ. 15, 30?, Ծակ քար (տէս Զ. Համ.), Թրք. «Տէլիքլի գայա», փորուած մեծ ժայռ մը, սրուն մէջէն ճամբան կ'անցնի 199.

31. Աշտիշատի իւս. 31, իսլ. 607 (տարբեր ընթերց.՝ Աշտիշատի), աւելի հին՝ Աշտիշատի, սեռ. Աշտիշատի փաւստ. 123, փարպ. 456, Ասող. 276. անուանս վրայ տէս Համ. Զ.: Այստեղ էին Ծախնոյ եւ Երէշ գիւղերը Ասող. 276 Ինճիճ. ՀՀ. 114, պէտք է զանազանեւ Երէշեաց գաւառին Երէշէն: Փաւստ. 123 այս գաւառը Տարաւնոյն կ'ընծայէ: Աշտիշատի Տարաւնոյ հիւսիսակողմի էր եւ Պինկէօլ լեռան (տէս վերն էջ 184) քով եւ արեւմուտքէն սահմանակից էր Հաշտենից փարպ. 456:

32. Մարդուշ, սեռ. Մարդուշ իւս. 31, իսլ. 607, Ասող. 192 (Կարին, Բասեան եւ Մարդաղի), Եղիշ. 22, իսկ Եղիշ. հրա. Յահաննիսեանցի էջ 30 «Մարդուշ աղի», Մարդուշ աղի, Մարդուշ աղի, Մարդուշ տարբեր ընթերցումներով Ինճիճ. ՀՀ. 114 Ծան.: Եղիշ Սեւ-ի բերդ-ի կոչուած՝ (համանուն) բերդէն Ասող. 192: Անուանս նկատմամբ տէս Համ. Զ.: Արաբ. Marbāla եւն = Մարդաղի? նկատմամբ՝ տէս Ghazarian Arm. unter d. arab. Herrsch. 20 Ծան. 3: Գաւառս էր

Կարնոյ հարաւակողմն եւ Բասին-սուր արեւմտակողմը :

33. Դասնաւորք ԽԱՎ. 607, Գաւառիւր ԽԱՍ. 31, Դասարարարք Հանդ. Հայագիտ. 1, 113. Ի Դասնաւորէյ Ասող. 105, ուրեմն Դասնաւորք (= Դասնաւորք-ի աւոր մասնիկով կազմուած ? հմմտ. լասնաւոր) : — **34.** Տասարթարարք ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, Փարպ. 165 (սեռ. Տասարթարարք), Տասարթարք Կոթ Լաստիվ. 67 : Անուանս նկատմամբ տես Հտծ. Զ. : Փարպ. եւ Լաստիվ. անդ՝ գաւառս Բասնոյ եւ Բագրեւանդայ հետ կը յիշեն : — **35.** Դաւաւ ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, տարբ. ընթերց.՝ Գաւաւ ինծիծ. ՀՀ. 69, Սաւաւ Հանդ. Հայագիտ. 1, 113 :

36. Հարք ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, սեռ. Հարք, հյոյ. Հարք Խոր. 23, Զենոք 13, 25, Յովհ. Մամիկ. 29, 30, 58, Թովմ. Արծր. 24, Ասող. 80, 81, 103 ("Մանազկերտ քաղաք ի սահմանագլուխն Հաբբայ"), 192, 277 ("Ի գաւառն Հաբբ ի Մանազկերտ քաղաք") եւն., յն. Χάρρα կոստ. Պորփիր. de adm. imp. էջ 193—195, արաբ. al-Hark JRAS. 1902, 797 : Անուանս նկատմամբ տես Հտծ. Զ. : Գաւառս Մանազկերտ (այժմ՝ Մեւրազկերտ) քաղաքին կողմերը սահմակից էր Ապահունեաց գաւառին, այնպէս որ Մանազկերտ մերթ-Հաբբ գաւառին եւ մերթ Ապահունեաց կ'ընծայուի ինծիծ. ՀՀ. 117 : Գաւառիս մէջ յիշուած Դանկան, Եղեգան եւ Մանկան գիւղերուն (ինծիծ. ՀՀ. 120) դիրքը ծանօթ չէ : Տաւարարք (անդ) նկատմամբ այնչափ միայն կ'ըսուի թէ մօտ էր Մանազկերտի : — **37.** Վարթանէի ԽԱՎ. 607, Վարթանէի ԽԱՍ. 31. ուրիշ տեղ չի յիշուիր : Կերպապէս արաբ. Bājūnais (Balā-dūrī 193, 194, 200, Ghazarian Arm. unter der arab. Herrsch. էջ 21 եւ 74) աւելի Վարթանէի կը յարմարէր քան Արաւանէի : Բայց Bājūnais

գիրքը չի յարմարիր վաժնունիք-վարաժնունիքի գիրքին, վասն զի Bajunaisն Արճիշու կողմերը փըն-տաւելու է՝ վանայ լճին հիւսիս-արեւելեան անկիւնը: Անուանցս նկատմամբ տեւս Հտծ. Զ.:

38. Բշն-նիւ, սեռ. Բշն-նեաց ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, Փաւստ. 114, Եղիշ. 22 եւն., «գաւառն Բշն-նեւի», Թովմ. Արծր. 117, շատ անգամ յիշուած, նախնաբար տոհմի անուն (= Բշն-նեւի * Բշն-նեւ, Բո-ղո-ն-է եւն.): Այս գաւառին մէջն էր Խլ-թ Պոմմ. Ս. Հռիփսիմ. 300, Ինճիճ. ՀՀ. 121, արար. Xilāṭ' Balāḍurī 176, 193 եւն., յն. Χλιάτ, Χαλιάτ Կոստ. Պորփ. de adm. imp. 191—196, Χλιατ Mich. Attal. hist. 131, 132 եւն., այժմ Ախլաթ՝ վանայ լճին հիւսիս-արեւմտեան անկիւնը. նմանապէս Արծիէ Փարպ. 63 (առկէ՝ Արծիէյի Փարպ. 70), ԽԱՍ. 31, Ինճիճ. ՀՀ. 123, յն. Ἀρτζαχέ Combes hist. Monothel. էջ 289 (Է. դար), Ἀλτζίχε Կոստ. Պորփ. de adm. imp. 194, 196, այժմ «Artsighe (գլխաւոր տեղ Adil-Djévoz՝ քաղաքի), Cuinet 2, 710, վանայ լճին՝ հիւսիսային ափին մէջտեղը: Այս գաւառը հին ատենները կը տարածուէր իբր Արծկէ-Սիփան լեռ գծէն մինչեւ Բաղիշոյ կողմերը: Երբ վարդան աշխ. 428 Բշնունիք ըսելով Արծկէի, Խլաթի եւ Բաղիշոյ կողմերը կը հասկընայ մինչեւ Հիզան, յայտնի է թէ այս սահմանները հնագոյն ատեններու համար նշանակութիւն չունին:

1 Եով, որ հայ. Գի կը համապատասխանէ, եւ ո՛չ Բի:

2 Արար. Dhāt-al-jaus կամ 'Ad-al-jaudh JRAS. 1902, 797.

3 Արծկէ քաղաքն ետքէն վանայ լճին մէկ կողմոյն կամ լեզուին վրան էր (ԽԱՍ. 31, Լաստիվ. 71), որուն մօտն անառիկ բերդ մը կար՝ ցամաք երկրին մէկ ժայռին վրայ: Քաղաքն այժմ լճին մէջ ընկղմած է, այժմեանը ժայռին մէկ կողմն վրան է Ինճիճ. Նոր Հայ. 165, Ալիշան Մեծ Հայք էջ 49:

39. Երէւրդ ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, Երէւրդ թովմ. Արծր. 280 (կարդա՛ Երէւրդ), սեռ. Երէւրդ թովմ. Արծր. 215: Գաւառս էր Վանայ լճին հարաւարեւմտեան ափին վրայ, ուր Jerivarkh ձեւով նշանակուած է Müller-Simonish աշխարհացոցին վրայ (չեմ գիտեր, որ աղբիւրներու համեմատ): Այստեղ է վերն էջ 188 յիշուած Göli (Աինչ) եւ հին հայ. Բախ (Bakh ձեւով կիսէի աշխարհացոցին վրայ, 2, 634—635), որուն բերդը թովմ. Արծր. 200 այլուստ անծանօթ փոքրո՛ւս է հետ կը յիշէ:

40. Աշխիւր ԽԱՎ. 607, սեռ. Աշխիւր, Աշխիւր, Խոր. 96, 138, 140, 208, 210, Սեր. 93, 94, 108, 143, Յովհ. Կթղ. 55 (“Եղիա ի գեղջէ Արծիշոյ որ յԱղիովաէ”), Ասող. 41, 102 (“Եղիա ի գեղջէ Արծիշոյ, յԱղիովաէ, յեպիսկապոսութենէ Բզնունեաց”), թովմ. Արծր. 308, տարբեր ընթերց. Խորենացւոյ 96 էջին Աշխիւր ինծիք. ՀՀ 124, Աշխիւր (սեռ.) Փաւստ. 172 (Պետեր. տպգր. էջ 146), ըստ այսմ՝ հնագոյն ձեւն է *Աշխիւր, տես Ձ. Հտմ.: Գաւառս էր Վանայ լճին հիւսիսային-արեւելեան կողմը, հոն՝ ուր այսօր ալ գեռ Արծիշոյ աւերակները նշանակուած են աշխարհացոյցներու վրայ: Արծիշն է հին հայ. Արճիշ, արաբ. Arjīš Balādurī 193, 194, 200 եւն., յն. Ἀρζέσ Կոստ. Պորփ. de adm. imp. 191—196. Արճիշ քաղաքն անցեալ դարուն կէսերը Վանայ լճին մէջ ընկղմած է. Մատնավանք՝ գիւղին քով գեռ քանի մը մնացորդները կը տեսնուին Cuinet 2, 710. քաղաքին մօտերը կը թափի “Եւրէնէ-չայ”, անդ 665 եւ աշխարհացոյցը 634—635. Արճիշէ զատ կը յիշուին Չարիշա քաղաքն ինծիք. ՀՀ. 125, Խաւաթաւ գիւղն անդ 126—127, Կերմանէյ գիւղն (սեռ. *Կերմանք-ի?), Մեծո-

1 Մարգարէն Լիւնանի քով Մեծ Հայք էջ 49:

էոյ ուիտ անդ 127, գիւղն վարտանից (սեռ. վարտանք-ի?) եւ Աւդիւն գիւղն անդ 128: Ասոնցմէ մնացած է հիմայ կերմանից գիւղն ոչ այնչափ հեռի ի յԱրժիշոյ, ինձիճ. նոր Հայ. 166 եւ Մեծոփայ վանքն՝ Արժիշոյ հիւսիսային կողմը 4—5 ժամ հեռաւորութեամբ (անդ). տես Բեւքի աշխարհացոյցն ի Globus 63, Nr. 22; 64, 157: Ասիկայ պիտի բլայ Լինչի՝ Արժիշոյ հիւսիս-արեւմտեան կողմը նշանակած „Mesrop Vank“ը: — Այս գաւառը վերջէն Գաւառ Արժիշոյ կամ Բաջունի-անուանուեցաւ ինձիճ. ՀՀ. 126 եւ շար.:

41. Աւուհուհի ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, երկիրն Ապահունեաց (“յոտինն մեծի լերինն Մասեաց” այս է Սիփան լեռան հիւսիսակողմը?) Փաւստ. 51, 52, շատ անգամ Ասողկան եւ Թովմ. Արծրունւոյ եւն քով, յն. Ἀπαχουσνῆ կոստ. Պորփ. de adm. imp. 191, 198, 195, արաբ. Bājunais? տես վերն էջ 194: Ապահունիք անունը նախնաբար տոհմի անուն էր, հմմտ. Եղիշ. 33 “ի տոհմէն Ապահունեաց Մանէճ. 57 Բագրատունիք, Խորխոռունիք, Ապահունիք, Վահեռունիք, Պալունիք եւն.: Այս գաւառին մէջն էր Մուշկիէր քաղաքն ըստ Ջենորայ 40, Ասողկան 73, 183, Թովմ. Արծրունւոյ 224 (ընդհակառակն Հարբ գաւառին մէջ էր ըստ Ասող. 103, 277, այսինքն երկու գաւառներուն սահմանին վրայ տես վերը Թիւ 36), այժմ Մեղազկերտ՝ հարաւակողմը Մուրադ-սուի (Արածանւոյ), որ Ապահունեաց գաւառէն կ'անցնէր ԽԱՍ. 31, յն. Μαντζικιερτ (τὸ χάστρον τοῦ Μαντζικιερτ᾽ μετὰ τῆς γῶρας τοῦ Ἀπαχουσνῆς καὶ τοῦ Χαρὰ καὶ τοῦ Κορή²) կոստ. Պորփ. de adm. imp. 193,

¹ Աւելի ուղիղ հայ. հնչման համեմատ՝ Μαντζικιερτ.

² “Մանազկերտ” Ապահունիք, Հարբ եւ Կորի երկիրներով:

արաբ. Manāsġird Yāqūt 4, 648, JRAS. 1902, 797. տես ՀտԺ. Զ.: Ինճիճ. ՀՀ. 129—130 ուրիշ տեղեր ալ կը յիշէ Ապահունեաց մէջ, որոնցմէ կ'երեւայ Թէ միայն Թաւր-ի- (Հյց. *Թոնտրակք-ի) Լաստիվ. 100 մնացած է, այժմ Թունտրաս՝ Մեւղղկերտի հարաւակողմն՝ անկէ 3 ժամ հեռու. Ինճիճ. Նոր Հայ. 112:

42. Կոբ, տարբեր ընթերց.՝ Կոբի ԽԱՎ. 607, Տիւրքի. St. Martin Mém. 2, 360, յն. Kory Կոստ. Պորի. անդ 193 (Ապահունիք, Հարք եւ Կորի) եւ 195 (Ապահունիք, Կորի եւ Հարք):

Յո-եւլիէ եւ Ուղլէլէի մէջ 489՝ Կոբի գաւառին անունը ծածկուած ըլլայ Թերեւս Բուլանըք գետին անունն մէջ, զոր Լինչի աշխարհացոյցը Korusu անունով նշանակած է: Թէ անունս՝ Կ-ր-յ յո-անունն մէջ ալ ծածկուած է, զոր Թովմ. Մեծոփեցի՝ ըստ Ինճիճ. ՀՀ. 524՝ «երեւի դնել ի սահման Արճէշ քաղաքի», կախում ունի Կորի գաւառին դիրքէն կամ «Արճէշ քաղաքի սահմաններուն», տարածութենէն: Ըստ այսմ Ալիշան իրաւունք ունի, երբ Կորին Բուլանըքի կողմերը կը դնէ: Քանի որ Ապահունիք հարաւային կողմանէ Մանաղկերտէն անգին կը տարածուէր, Կորի կրնար Ապահունեաց սահմանակից ըլլալ՝ հարաւէն կամ հարաւ-արեւմուտքէն: Այս պարագային՝ Խորխոռունիք՝ Կորիի եւ Ապահունեաց մէջ պիտի ըլլայ մերձակորապէս:

43. Խորխոռունիէ ԽԱՎ. 607, նախնաբար տոհմի անուն եւ աշխարհագրութենէ դուրս՝ միայն իբր այսպիսի գործածուած, հմմտ. Փաւստ. 29 «ՂՄանասպ զԽորխոռունեաց զիշխան Մաղխազունեան տանն», 104 «Գարջոյլ Մաղխազ նահապեան Խորխոռունեաց», = Խոր. 115. Եղիշ. 93 «յազգէն Խորխոռունեաց Խորէնն», հմմտ. Եղիշ. 32, 71, 77, Փարպ. 185, 190, Խոր. 234 եւն.:

Տուրուբերանի դաւառներուն յաջորդական շարքը խուժէն սկսելով կ'երթայ դէպ ի հիւսիս մինչեւ Մարդաղի, ասկէ դէպ ի արեւելք՝ մինչեւ Դալառ, ասկէ դէպ ի հարաւ (հարաւ-արեւմուտք) մինչեւ Երիւրք, ասկէ՝ լիճը կտրելով դէպ ի հիւսիս-արեւելք մինչեւ Արճէշ, ասկէ ալ դէպ ի արեւմուտք մինչեւ Ապահունիք: Քանի որ Ապահունիք արեւմտեան կողմանէ Հարք դաւառին կը կցէր (Մանազկերտ քաղաքն երկուքին ալ կ'ընծայուէր), ասով կը մեկնուի կոտտ. Պորփի.ի կորի դաւառն Ապահունեաց եւ Հարքի հետ ի միասին յիշելը: Բայց չեմ ըմբռներ թէ ինչպէս կորի եւ խորխոռունիք, եթէ Ապահունեաց կից էին, կրնային միանգամայն այսօրեան Բուլանք-Լիզի կողմերն ըլլալ, ուր կը գնէ զասոնք Ալիշան Տեղագիր Հայոց Մեծաց էջ 23:

Ե. Միւր Գաւառներ:

44. Իշոյր խԱՍ. 32, խԱՎ. 608: —
 45. Միւս Իշոյր խԱՎ. 608: — 46. Իշոյր Գաւառ խԱՍ. 32, Իշոյր Գաւառ խԱՎ. 608: —
 47. Առնիկ յոր խԱՎ. 608, Առնիկ յոր խԱՍ. 32, յորն Առնիկ («ի սահմանս Մոկաց») Ռշտունեաց քով թովմ. Արծր. 127, Երիւրքի քով անդ. 280. անուաններուս նկատմամբ տե՛ս ՀտԾ. Զ.: — 48. Միւս խԱՎ. 608, տարբ. ընթերց.՝ Միւս, Միւր, Ինճիճ. ՀՀ. 134, Վիւր խԱՍ. 32: — 49. Առնիկ Միւր խԱՎ. 608, Առնիկ Միւր Գաւառ խԱՍ. 32 Ուրբ՝ գետով խԱՍ. 32: — 50. Արայի Գաւառ խԱՍ. 32, խԱՎ. 608. անուանս նկատմամբ տե՛ս ՀտԾ. Զ.: — 51. Արգաստի խԱՎ. 608, Արգաստի Հանդ. Հայագիր, 1, 113, Արգաստի Վիւր (?)

1 Յայտնապէս Մէօկոս-սու, տե՛ս էջ 200:

ԽԱՍ. 32: — 52. Ջերմայր՝ ԽԱՎ. 608, Ղեւոնդ 20, Թովմ. Արծր. 75, 279 (“գաւառ կոչեցեալ Ջերմաձոր, որ է մասն երկրին Մոկաց”), “յորում գեան Մերմ”, ԽԱՍ. 32, կարգա՝ Ջերմ² ըստ Սիւրբեանի ԽԱՍ. էջ 43 Թարգմանութեան = յն. Ζίρμας Agathias 4, 29, արաբ. Zarm (Jarmh տեղ՝ արամեական միջնորդութեամբ) Yāqūt 2, 926; 642, 2 եւ 552, 6, Hoffmann Ausz. էջ 174, Hartmann: Mitteil. d. Vorderas. Ges. 2, 65, 97, նախկին Կենդրիտեան եւ այժմեան Բոհտան-սուն. անունս կրնայ նշանակել “Ջերմի ձոր”, = արաբ. vādī az-Zarm (Hartmann անդ 97) կամ նաեւ “Ջերմ-ձոր” (Հմմտ. “Ջերմահովիտ”), վասն զի Բոհտան-սունի ձորը՝ Ջերմա-ձորէ սկսեալ կը ջերմանայ: Գաւառիս գիղը կ'որոշուի մէջը գտնուող Զ-էլ Թովմ. Արծր. 279, Զ-ւյլ 75, Զ-ւյլ 78 բերդով, այժմ Զրէլ-տէ-ժի՝ Զրէլ-սունի վրայ՝ Շատախէն քիչ մը վար, տես Hartmann անդ, Վիւննի աշխարհացոյցն (Mitteil. d. k. k. Geogr. Ges. Wien 1890, Հտ. 33) եւ բնագրին էջ 2 Զրէլ-քալէսի “օդաբաժնական տեսակիտէ առեալ՝ Բոհտան-չայի վերին բարեխառն ձորոյն եւ ստորին ջերմ ձորոյն մէջ նշանաւոր սահմանաքար մըն է: Վասն զի Զրէլ-քալէսիէ անդին անմիջապէս բոլորովին տարբեր եւ ճոխ բուսականութիւն մը կը սկսի”:

Հնագոյն ժամանակները Մոկաց նահանգին մէջ՝ բաց ի Զուէլէ³ կը յիշուին՝ Արիման գիւղը (“ի

¹ Յն. (τοῦ) Τζεοματζοῦ կոստ. Պորփ. de adm. imp. էջ 191 եւ 194, 8:

² Սեբ. 50 Գորդուաց մէջ Ջերմայ (ուղղական) անուանով գետ մը կը յիշէ “Դանիէլի կամուրջ”ով, առանց մարձաւոր ծանօթութիւն մը տալու:

³ Նոյն է նաեւ Զրէլ, որ Դաւրիժեցւոյ քով 418 Զուլամարկի հետ կը յիշուի, տես էջ 206:

գեօղն Ատիճանս, Արծրունին շարունակողը 309, հյս. Արիճանի), Կճ— անուանեալ տեղին խոր. 300 եւ Արիճանի վանքը, Ս. Վարդանայ վանքն եւ Սորբի Կանանց վանքն, «որ այժմ Սորբի խաչասի» վարդ. աշխ. եւ Աղարակի ուխտն ինձիճ. ՀՀ. 135—136: Արիճանի վանքն ըստ ինձիճ. Նոր Հայ. 161 այժմեան Մոկս քաղաքին մէջն է, որ աշխարհացոյցներու վրայ Mōks կամ Mukus ձեւով նշանակուած է. Մոկս՝ Մէօկս-սուրի վրայ է, որ քաղաքն երկուքի կը բաժնէ (ինձիճ. անդ) եւ Բոհտան-ոռ կը թափի: Անունէն դատելով՝ Մոկս Առանձնակ Մոկաց մէջ էր: Սորբի խաչ վանքի նկատմամբ տես ինձիճ. ՀՀ. 136, խոր. 300. Լինչ համանուն վանք մը կը նշանակէ Մոկսի հիւսիս-արեւմտակողմը՝ Ղընդըգ-սուրի մօտ: Ապարանք անուն տեղն ինձիճ. Նոր Հայ. 162 գիտէ իբր գիւղ մը մերձաւորապէս 4 ժամ հեռու Մէօկս-սուրէ. ասոր մօտերն իբր քառորդ ժամու հեռաւորութեամբ է Ապարանք վանքը: Cuinet 2, 634—635 Abaran կ'անուանէ զայն եւ իւր աշխարհացոյցին վրայ Մոկսի արեւելակողմը կը դնէ. կը կոչուի նաեւ «Սուրբ Խաչ Ապարանից» Ալիշան Մեծ Հայք էջ 54, Cuinet 2, 714: Թիւ 47 գաւառին անունը գիտէ ինձիճ. Նոր Հայ. 162 իբր անուն գիւղի մը կառուցեալ համանուն ձորագետի մը մէջ, վեց ժամ հեռու Մոկսէն դէպ ի հարաւ արեւմուտք¹, գետակի մը վրայ, որուն մէկալ եզերքին վրան է Գեդեղը գիւղն: Ըստ այսմ Առուանից ձոր գաւառը շատ հեռու չէր Առանձնակ Մոկք գաւառէն եւ անոր արեւմտեան կողմն էր: Վերն արդէն ըսինք²

¹ Այլազգ՝ Cuinet 2, 714:

² Ինձիճեան Հնախօսութիւն Ա., 137 վարդանայ աշխարհագրութենէն տեղ մը յառաջ կը բերէ, որ կ'ըսէ «Ջերմաձոր Շատախ է: Շատախ ըստ ինձիճ. Նոր Հայ. 163—164 է վիճակ եւ քաղաք, որ Ըդի կամ Ցո՛ւ ալ կը կոչուի, տես Ալիշան Մեծ Հայք 54. Layard Nineveh and

Թէ Թիւ 52 Զերմածոր գաւառը կ'իյնար դէպ ի Շատախ: Ուստի արեւմուտքէն դէպ ի արեւելք ուղղութեամբ իրարու կը յաջորդէին Առուներից ձոր, Առանձնակ Մոկք եւ Զերմածոր գաւառներն, եւ հաւանական է որ Մոկաց գաւառները ԽԱՍ.ի քով առ հասարակ արեւմուտքէն դէպ ի արեւելք համարարուած են, այնպէս որ Զերմածորը Մոկաց ամէնէն արեւելեան գաւառն էր: Քանի որ արեւելակողմը գտնուող Հոգւոց վանքը Վասպուրական նահանգին Անձեւացեաց գաւառին մէջն է (տե՛ս վարը Թիւ 83), ուստի կը տեսնուի որ Մոկք գաւառն դէպ ի արեւելք կը հասնի իւր սահմանին՝ Շատախի վիճակին մէջ, ուստի էր յեականա ընդ մէջ Ղընդըք-սուի արեւմուտքէն եւ Շատախ-Միրեէմ-սուի արեւելքէն, ընդ մէջ Բոհտան-սուի հարաւէն եւ Ռշտունեաց՝ հիւսիսէն: — Այժմեան Մոկսի տեղւոյ այլ անուններն տե՛ս Ինճիճ. Նոր. Հայ. 162—163 (Յաղին, Պետար, Փառ եւն.), Layard Nineveh and Babylon New-York 1853 էջ 358, Cuinet 2, 713, նոյնպէս նաեւ Լինչի եւ Լայարդի աշխարհացոյցները:

Զ. ԿՐԴԷԼԻՅ ԳԱՎԱՐՆԵՐԸ՝

53. Կրդու- (տե՛ս. Կրդու-ոյ, հոյց. Կրդու-ո) ԽԱՎ. 608, Փաւստ. 21, 22 եւն., Եղեշ. 10 եւ 39, Ագաթ. 628 (ա-Կրդու-օթի տեղ կարդա՛ ա-Կրդու-ա-թ) եւ 597 (Կրդու-վրաց աշխարհն՝ յոյն աղբիւրէ մը, հմտ. Κορδοουίτων χωρα յն. Ագաթ.ի մէջ), Խոր. 31, 114, 154, Պտմ. Ս.

Babylon New-York 1853 էջ 359 եւ Կիպրոսի եւ Լինչի աշխարհացոյցները: Cuinet 2, 704 անունն Taghe կը գրէ եւ անկէ վեց քիլոմ. հեռու դէպ ի հիւսիս-արեւելք կը դնէ Սուրբ Տիմիւ (գեղեցիկ եկեղեցւով մը Ս. Հռիփսիմէի եւ Ս. Գայիանէի) — Սուրբ Տիմիւ Խոր. 301:

1 Ասոնց թուոյն նկատմամբ տե՛ս ԽԱՎ. 608 ծան. 4, ԽԱՍ. 32 ծան. 2, Ինճիճ. ՀՀ. 188 ծան. 6:

Հռիփս. 300, Սեբ. 50, Ասող. 169 եւն., ասկէ
կորդուսիւս խոր. 80, Եւսեբ. քրոն. հրա. Աւգե-
րեանի 1, 37, եբբ. ասոր. Qardū, ասոր. նես-
ասոր. Qardō, արաբ. Qardā Balādurī 176, յն.
Καρδοῦχοι քսենոփոն, τὰ τῶν Γορδουαίων χορία
Ստրաբոն գլ. 747, Γορδουηνή Ստրաբոն 527,
Պլուտ. Առկուղղոս գլ. 21, բնակիչք՝ Γορδουηνοί
Պլուտ. Առկուղ. գլ. 26 եւ շար., τὰ Γορδουαῖα
ὄρη Ստրաբոն գլ. 522, Պտղոմ. էջ 935, Καρδου-
αῖοι Բերոսոս (Յովսեփոս Հնախոս. եւ Եւսեբ.
Քրոնիկ.), τὸ Καρδύνον ὄρος Դիոն Կասիոս, լատ.
Corduēni Սալուստիոս, Պլինիոս, Corduena Ամ-
միանոս, Cardueni Եւտրոպիոս 8, 3 եւն., տե՛ս
Նեօլոգէէի յօդուածն՝ «Kardū und Kurden, Կի-
պերտի հանդիսին առթիւ հրատարակեալ մատե-
նին մէջ՝ էջ 73 եւ շար., Պտղոմ. էջ 947, Hart-
mann Bohtan (Mitt. d. Vorderas. Ges. 2) 90 եւ
շար.: ԽԱՍ. 32 կորդուաց վրայ կ'աւելցնէ «յո-
րում Թաճն՝ առ Ասորեստանեաւ», այժմ այն տեղն
է, որ Հռիփսիմեանց պատմութեան մէջ Թըճի-
կը կոչուի եւ պիտի նշանակէ «Ութ ոգիք ելին ի
տապանէն», խոր. 301, այժմ «Գարեէի Թաճիկն,
այսինքն Գեօղ ութից», Ինճիճ. Նոր Հայ. 351,
ասոր. Թēmānōn, յն. χάμη θαμανῶν «ἀμφὶ τὰ
Καρδοῦχια ὄρη», Agathias 4, 29, արաբ. Թamā-
nūn, գիւղ մ'ի Քարտա, որ իւր անունը տապա-
նէն ելլող ութ (Արաբացւոց քով «ութսուն»,

1 Այստեղ էջ 73 դրուած Γορδιαῖοι ձեւը (iով.)
իրեն նեցուկ ունի լոկ Կուրտիոսի (5, 1, 14) Gordiaeorum:
Աւանդութիւնը կ'ընծայէ Աւիանու քով (3, 7, 7)
Σορδιανῶν, Պլուտարքոսի քով Աղէքս. 31 (հրա. Sin-
tenis 3, էջ 174, 1843), ինչպէս կ'երեւայ, Γορδουαίων.
Աւիանու Դիւրնէրեան եւ Սինտենեան հրատարակութիւն-
ները կը կարդան (3, 7, 7)՝ Γορδουαίων.

2 Sūq Թamānīn JRAS. 1902, 265.

վասն զի արաբ. Ծamānūna «ութսուն» կը նշանակէ) անձինքներէն առած է կ'ըսուի՝ Ինճիճ. Նոր Հայ. 351, Hoffmann Ausz. էջ 174, Hartmann Bohtan 1, 53; 2, 93, 128 (ճուղի լեռան ստորոտը, որ ճէզիրէ ինչ Օմարէ իբր 7 ժամու ճամբայ հեռու է), այժմ Բեռլինն քրդաբնակ գիւղ, քրդերէն Heštāne (այսինքն «Ութսուն») Sachau, Reise durch Syrien und Mesopotamien 376. Hartmann անդ 1, 53 եւ 84: Կորդուք (= Corduena²) երկիրն ընդարձակ մտօք առեալ՝ Տիգրիսի վրայ էր ընդ մէջ անոր օժանդակներուն՝ հիւսիսէն Բոհրան-սուի եւ հարաւէն Խաբուրի. Կորդուք անձուկ մտօք առեալ՝ երկրին հարաւային մասն էր, որ Խաբուր գետով Ասորեստանէն կը բաժնուէր: Կորդուք անունը նոյն է ասոր. Qardū անունան հետ եւ չի կրնար հայկական նկատուիլ, բայց տարակոյս չկայ որ Κόρυτοι «Գուրդք» Սարաբոն գլ. 523, պահ. Kurtān (Kārmānak i Artachšir i Pāp. Bombay 1894, էջ 2, § 7), արաբ. Kurd, յբ. Akṛād, հայ. Բուրդ + Կիր. 220 անուն

1 Հայկական հին մատենագրութիւնը (Եւսեբ. Գրոնիկոն հրտ. Աւգերեանի Ա., 36-37, Փաւստ. 22, Պտմ. Ս. Հռիփս. Խոր. 300, Թովմ. Արծր. 19, Խոր. 14, տես վերն էջ 176 իմաստին նկատմամբ)՝ սեմական զրուցին նման ու անոր հետեւելով կ'ըսէ Թէ Կորդուք = ասոր. Qardū եւ ի մասնաւորի Կորդուք Սարաբադ լեռն է տապանին իջած լեռը: Միայն Եւնիոց ը. 4 կ'անուանէ տապանին իջած լեռն «ի լեռինս Արարատայ» (նման յունարէնին՝ ἐπὶ τὰ ὄρη τὰ Ἀραράτ.) Ցեա այս նկատմամբ այժմ Marquart Osteurop. und ostasiat. Streifzüge էջ 290:

2 Հնագոյն ժամանակները Gordyene արեւմտեան կողմը՝ Տիգրիսէն անդին կը տարածուէր, վասն զի Սորաբոնի համեմատ (գլ. 747) Σάρεισα քաղաքն, այժմ Շարիշ Կիպրիտի աշխարհացոյցին վրայ, Տիգրիսի արեւմտեան կողմը՝ նոյն երկրին կը վերաբերէր, ինչպէս նաեւ Σάταλκα (?) եւ Πίνακα, այժմ Ֆինիկ՝ Տիգրիսի արեւելեան կողմը:

նէն զանազանելու է, ինչպէս Նէօլէկէ (անդ) իրաւամբ շեշտած է: Թէ հայ. Կորդուք ու- -յաւելուածով, ինչպէս Անդրէաս (Mitt. d. Vorderas. Ges. 2, 36 [90]) կ'ընդունի, *Կորդուք- -է ծագած ըլլայ, խնդրական է, վասն զի ու- -յաւելուածը (Epenthese) հայերէնի մէջ ուրիշ տեղ չի հանդիպիր. նմանապէս խնդրական կը մնայ Թէ Կարծօյχοւ ձեւին -չօւ վերջաւորութեանը մէջ տեսնելու է Կորդուք- -ի + յօքնակերտ վերջաւորութիւնը¹:

54—56. Վէրիւ, Վըլիւ եւ Ներիւ Կորդիւ + ԽԱՎ. 608, տարբեր ընթերց.՝ Կորդիւ + ԽԱՍ. 32. Արձախ... Տմորիք... ամուր աշխարհն Կորդեայ... Կորդուք Փաւստ. 159. Կորդուք, Կորդիւ + եւ Տմորիք Փաւստ. 209. Տմորիք եւ Կորդիք, Արձախ եւ Աղուանք, Վիրք եւ Խաղտիք Եղեշ. 72. յերկին վրկանու կային գերեալ Հայք, “կային անդ եւ ազգ Կորդեացն՝ որ գերեցան մերովքն արամիք²: Կային անդ եւ յիշխանութենէն Յունաց եւ յԱսորոց կողմանէ ոչ սակաւք: Իին ազգ Կորդեացն անհաւատք³ Սեբ. 60. Տմորիք “որ այժմ կոչի Կորդիք», Խոր. 132 (տարբեր ընթերց.՝ Կորդիք Ինճիճ. ՀՀ. 146): Թէ այս անուան բուն ձեւն որն էր, կարելի չէ որոշել. անունս պէտք է տարբերել յն. Κόρτιοι “Քուրդք” (որուն դիմաց՝ հայերէնի մէջ *Կորիւ + սպասուելու էր), ինչպէս նաեւ Կորիւ + է⁴: Կ'երեւայ Թէ այս երկիրը Տմորիքի քովն

¹ Հմմտ. Γόρδοχοι եւ Γόρδοι երկրորդական ձեւը Ստեփանոս Բիւզանդացւոյ քով՝ Γορδουαία անուան տակ, նոյնպէս Τάοχοι եւ Τάοι = հայ. Տայ- +:

² Այսինքն՝ Հայերով:

³ Այսինքն՝ ոչ քրիստոնեայ: Ասոնք Եղիշէի քով 10 եւ 39 (Աղձնեաց, Կորդուաց, Ծաւղէից [Ջաւղէից], Դասան եւն) քրիստոնեայ ազգերուն մէջ չեն յիշուիր:

⁴ “Վաղվաղակի յԱտրպատականէ գունդ առեալ եւ Կոպրեաց մարդկանէն եւ զգունդն Կորդուք՝ որ զայն տեղօքն էին, գայր հասաներ յաշխարհն Հայոց ի գետեզնն երասխայոյ

էր, ուստի՝ Կորդուաց արեւելակողմը: Թէ Պաղոմէոսի էջ 947 յիշած եւ Կորդուաց արեւելակողմը գտնուող *Kōtaia* (տարբեր ընթերց.՝ *Kotaiā, Kōorra, Corea, Cortaea*) երկրին հետ նոյն է, կը մնայ խնդրական:

57. Այդէնէ՝ ԽԱՍ. 32, Այդոնէ՝ ԽԱՎ. 608, Այդոնէ՝ Հանդ. Հայագիտ. 1, 113. — **58.** Այդոնէ՝ ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 608, այլապէ՝ Ինճիճ. ՀՀ. 138, Հանդ. Հայագիտ. 1, 113. — **59.** Մոլոնէ՝ ԽԱՎ. 608, Ուլոնէ՝ ԽԱՍ. 32, Մոլոնէ՝ Ինճիճ. ՀՀ. 138. — **60.** Ուլոնէ՝ ԽԱՎ. 608 (սխալ Ուլոնէ՝ ԽԱՍ. 32), “գաւառն Ուլոնիւնից, Ջաւ (այս է՝ վերին Ջաւ) գետոյն վրայ Թովմ. Ածր. 143, Ինճիճ. ՀՀ. 147. Իսկ ձորն Ուլոնիւնից Թովմ. Ածր. 274 էր Մեծ-Աղբակ գաւառին մէջ (վասպուրականի նահանգ), նոյնպէս նաեւ Ուլոնիւնք գիւղը Յովհ. Կթղ. 69, Ասող. 108, Ինճիճ. ՀՀ. 208. — **61.** Կարմուռնէ՝ ԽԱՎ. 608, Սարգոնէ՝ ԽԱՍ. 32, տարբ. ընթերց.՝ Կարմուռնէ՝, Կարմուռնէ՝ ԽԱՎ. 608, Կարմուռնէ՝ Հանդ. Հայագիտ. 1, 113. — ունէ՝ վերջաւորութեան պատճառաւ՝ նախնաբար տոհմի առնու. — **62.** Ճահոնէ՝ ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 608, Ճահոնէ՝ Իբր գաւառ եւ բերդ Ածր. 153, 263, 270, 278 եւն. անուանս նկատմամբ տեւս Հտծ. Զ.:

63. Փոռ Ալէնէ՝ ԽԱՎ. 608, Փոռ Ալէնէ՝ ԽԱՍ. 32, Արծրունւոյ քով Ալէնէ (Գով) 252, սեռ. Փոռ Աղբակոյ 240, “յամուրսն Զլմար եւ Ի Սրէնէ՝ Ի գաւառին Փոռ Աղբակոյ Ածր. 54.

Փարս. 369: Կորդոսի տեղ առ Ագաթ. 628 Կարդալու է Կորդոսոս, գործիական Կորդուք-ի (յն. Ագաթ. էջ 77, 70 *Korodosuēdōn*):

1 “Զլմար եւ Սրէնք եւ Ճախուկ, Ածր. 135. “Զլմար եւ Սրէնք, Ածր. 196, 240, “Սրէնք եւ Զլմար, Ածր. 203, սեռ. “Սրնգայ եւ Զլմարայ, Ածր. 279: Ինչպէս

“Խառն դրակցութեամբ սահմանին առ միմեանս
Փոքր Աղբազ եւ աշխարհն Կորճէից եւ Պարսկա-
հայոց, Արծր. 259 (Կորճէք գաւառին եւ Փոքր
Աղբազին վրայ տես էջ 54): Փոքր Աղբազ էր
Զուլամերկի շուրջը գտնուող երկիրն, իսկ Մեծ
Աղբազ (Վասպուրականի մէջ)՝ անոր հիւսիսակողմը
Բաշ-Քալէի շուրջը գտնուող երկիրը: Հայ. Աշխ-
կամ Աշխ-է է յն. Ἀλουάχα Պաղոմ. 6, 2, 10
(ի Մարա), Ἀλβάκη (ուղղուած Ստրաբոնի գլ. 523
Συμβάκηէն, զոր Ատրպատականի բնակիչները
հռովմէական իշխանութեան անցած Հայերէն
դարձեալ առած էին) ըստ Անդրէասի, Realency-
klopädie Pauly-Wissowa-ի Ἀλουάχα անուան
տակ, Մարքարտ Երանշահ 109, արաբ. Albāq Jbn
Chordādbēh 123, այժմ Albāq վերին Ջարի վրայ,
տես Hartmann Bohtan 2, 94:

Հնագոյն ժամանակները Կորդուաց եւ Կոր-
դրեաց հետ ի միասին կը յիշուի 63^ա. Տճրէ-
(տես. Տճրէ-ոյ), այսպէս վերը Թիւ 54—56 Փաւս-
տոսէն, Եղիշէէն եւ Խորենացիէն յառաջ բերուած
տեղերը, անոնցմէ դուրս գեռ կը յիշուի Եղիշ. 97,
98 (“յանմատոյց ամսուսն Տմրեաց”, “իսկ ողբ
էին յամուսն Տմրեաց... հասեալ ի մօտաւոր աշ-

արդէն Ալիշան ըսած է Մեծ Հայք էջ 55, Զաւար է այժ-
ման Զուլամերկ, աշխարհացոյցներու վրայ Dschulamerik,
Djulamerk, Julamerik, եւն, արգի հայ. Ճուլամերկ Ինճիճ.
Կոր Հայ. 158, Դաւրիժեցի 418, 495 (Զուլէի եւ Շառաիի
հետ յիշուած, տես վերն էջ 249), ասոր. Julmar եւ Julia-
merk. Հմմտ. Յայմու. Ինճիճեանի քով ՀՀ. 159 “Զա-
մաթ (կարգա՝ Զղամար) որ է Զուլամերկ,, — Սրէի է
Qal'ā dh Sëringā Hoffmannի քով Auszüge էջ 204,
230, աւերեալ ամրոց մը՝ կղզեացած լեռան մը վրայ, “Dissel
Jeluէն բաժնող Deraik լեռան ոտքը բացուածքի մը մէջ,,
A. Grant, The Nestorians 83: Ալիշան Տեղագիր Հայոց
Մեծաց էջ 55 Արիւզը կը դնէ Զուլամերկի հիւսիսակողմը
գտնուող Արեւս տաղի (Arabi Dagh Լինչի քով?) հարաւ-
ային կողմը — ո՞ր աղբեր համեմատ:

խորհն Պարսկաց,», Խոր. 200 (Զօրայ Յուլիանոս ուրացողէն կը բաժնուի եւ Տմորիք կ'ամրանայ), Պամ. Ս. Հռիփս. Խոր. 301 (Կորդուաց կողմերէն մեկնելով՝ ուր էր տապանին լեռն, եկան «օթեւանս արարեալ ի վտակս գետոյն՝ մտա ի կամուրջն ի կողմն Տմորեաց»), Արծր. 37 («զկողմամբքն Նիւնուէի եւ զՏմորիս ամրոցաւն որ ի նմա»), 39 («զՏմորիս՝ ամրոցաւն եւ զգետափնեայսն Նիւնուէի»), 81 (Մերշապուհ, «որ յայնժամ ի Տմորեացն ամրանայր բերդի»), Ինճիճեանի քով ՀՀ. 147 յիշուած երկու տեղեաց համեմատ կինամոմն կը բուսնէր Տմորիքի մէջ: Քանի որ Խոր. 132 (տես վերն էջ 251 ա) Տմորիք՝ Կորդրիք երկրին հնագոյն անունն է կ'ըսէ, կրնանք ենթադրել թէ Տմորիք գաւառը Զ. դարուն Կորդրիք գաւառին հետ միացուելով՝ անկէ սկսեալ Կորդրիք անունը կրած է: Ասով կը մեկնուի Խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութեան այլ եւս Տմորիք անունը չյիշելն եւ երեք Կորդրիք գիտնալն, որ յերեւան ելած էր Կորդրիք եւ Տմորիք հին գաւառներուն միացուելով: Բայց Խնչպէս մեկնելու է այն պարագան, որ ոչ միայն Խորենացւոյ ընծայեալ Սրբոց Հռիփսիմեանց պատմութիւնն, որուն ժամանակը դեռ հաստատուած չէ, այլ եւ Ժ. դարուն գրող Թովմ. Արծրունի, որուն շատ լաւ ծանօթ էին Հայոց հարաւային գաւառները, Տմորիքը կը յիշէ, իսկ Կորդրիքը՝ չի յիշեր: Արդեօք Արծրունին Տմորիք անունը հնագոյն աղբիւրներէ առած է, որ մեզ հասած չեն: Միտ դնելու է որ Արծրունին Տմորեաց վրայ խօսք կ'ընէ միայն իւր պատմութեան առաջին մասերուն մէջ, ուր Հայոց հնագոյն պատմութեամբն ու Սասանեանց ժամանակովը կը զբաղի:

1 «Ի վտակս գետոյն», Հաղմ-սուի:

2 Թովմ. Արծրունւոյ էջ 232 Կորդուքը կարդալու է՝ Կորդուաց:

— Կորդրիք-Տմորիքի դիրքը Խոր. 132 մասնանիշ կ'ընէ գրելով՝ Սմբատ՝ բնակէ ի Տմորիս, որ այժմ կոչի Կորդրիք, ի յԱլլէ նստուցեալ զբազմութիւն գերւոյն, ՝ Ալլէն՝ է այժմեան Էլլէ, այսօրեան Beit-ul-Šebāb քաղաքի գլխաւոր տեղն առ Cuinetի 2, 755 (էջ 634—635 աշխարհացուցին վրայ քիչ մը շատ դէպ ի արեւմուտք մղուած), Էլլ Լինչի աշխարհացուցին վրայ, արաբ. Alqī Yaqut 1, 352. 2, 957, Hartmann Bohtan 1, 28: Տմորիք է. ինչպէս վերն էջ 295 ըսինք, ասոր. Tmōrāyē «Վայրենի լեռնական ժողովուրդ մը պարսիկ պետութեան մէջ, որուն հետ կաւաւ 506 ի խաղաղութենէն ետքը ստիպուեցաւ պատերազմիլ», Nöldecke ZDMG. 33, 158, Josua Stylites էջ 18, 1. 19, 14, Ջաքարիա Հռետոր էջ 116, յն. Ταμωρίτις (տե՛ս վերն էջ 21): Հմմտ. Belck. Btrg. z. alten Geogr. und Gesch. Vorderas. էջ 70 (= ասուրերէն Tumurri(rā) Գլանաձեւ արձանագր. 3, 66, կամ Tumurraai Nābi Jūnus 16): Corduena նահանգին մէջ վերջէն յիշուած տեղեաց անուններուն նկատմամբ տե՛ս Hartmann Bohtan, eine topographisch-historische Studie, Mitt. d. Vorderas. Ges. 1 եւ 2: Այս անունները հայկական չեն:

Կորդուք գաւառին դիրքը բաւականաչափ որոշուած է Bētmānīn (տե՛ս էջ 203) անուն տեղւոյն միջնորդութեամբը. արեւմտեան կողմանէ Տիգրիսի կը կցեր: Տմորիքի դիրքն որոշուած է Էլլէ-Էլլով, Որսիրանքինը՝ մեծ Զաբով, Փոքր Աղբազինը՝ Զուլամերկով: Որովհետեւ հայկական աշխարհագրութեան մէջ գաւառներուն շարքն է Կորդուքէն դէպ ի Փոքր Աղբազ՝ Կորդրիք-Տմորիքի վրայէն, ուստի բացերեւ է որ աշխարհագրութիւնը գա-

1 Յայտաւուրքի մէջ ալ Հոկտ. 29ին յիշուած՝ ըստ Ինճիհ. ՀՀ. 505:

ւառներուն թուումը կ'ընէ արեւմուտքէն արեւելք ուղղութեամբ, այնպէս որ կորդուք այս նահանգին ամենէն արեւմտեան գաւառն է, իսկ Փոքր Աղբազ՝ ամենէն արեւելեանը: Ասով գէթ յընդհանուրն կ'որոշուի նաեւ մէկալ գաւառներուն դիրքը, որ այս յիշուածներուն մէջտեղներն են:

Է. Պարսկահայոց գաւառները:

64. «Այլի որ կոչի կոհման» ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 608, Այլի գաւառ Արծր. 260. — 65. Մըթի ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 608. 66. Թըթի ԽԱՍ. 32, Թըթի ԽԱՎ. 608, Թըթ (ի Թրաք գաւառ եւ ի Շնաւհ) Արծր. 260. — 67. Արի-ի, «որ է Ուլի» ԽԱՍ. 32. Այո-եր- (տարբեր ընթերց.՝ Այո-եր-) ԽԱՎ. 608, Ըյդեւ Հանդ. Հայագիր. 1, 113. — 68. Ըն- ԽԱՎ. 608, Ան- ԽԱՍ. 32. Ըն-այ, Ըն-այ գաւառ, գաւառն Ըն-այ Արծր. 252, 259, 262. — 69. Տաթեր- ԽԱՎ. 608 (հայ. Տամբերդ-ի?), Տաթեր ԽԱՍ. 32, Տաթեր Արծր. 252, 259. — 70. Ջըրհան- ԽԱՎ. 608, Ջըրհան- ԽԱՍ. 32, Ջըրհան- Արծ. 252, Ջըրհան- Արծր. 143 (Աղբազ, Ջարէհվան եւ Ակէ), Ջըրհան- Արծր. 260, ուղիղ՝ Ջըրհան- տես Ջ. Համ. — 71 եւ 72 Ջըրահանդ (տարբ. ընթերց.՝ Ջըրահանդ, Ջըրահանդ) եւ Հեր ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 608, վկայութիւններն սկսեալ Փաւստոսէն տես վերը Պարսկահայք նահանգի եւ Ռոտակքի տակ էջ 89—92, ասոնցմէ զատ՝ «Ջարուանդ գաւառ» Խոր. 17, Արծր. 8, «Ջարեւանդ գաւառ»՝ Ամարիոտիկ (տարբ. ընթերց.՝ Ամարիոտիկ) ամբողջով Ղեւոնդ 102, «Ջարաւանդ Ատրպատականի» Արծր. 50, «գաւառն Ջարեւան» Արծր. 261. Հեր քաղաք = Խեր՝ (որմէ գաւառն իւր անունն առած է)

1 Հայերէնի մէջ հ գաւառականի ազդեցութեամբ կը փոխուի ի-ի, ի մասնաւորի վանայ գաւառաբարբառին մէջ:

Արծր. 226, 263, «Խերականն դաշտ» Արծր. 264, սահմանակից Անյանից յորդնի վասպուրականի 226: Ջարա-անդ է արաբ. Zarāvand Yāqūt 2, 922 (Սալմասի քով). Հեր կամ Խեր = յն. Χέρτ կոստ. Պորփ. de adm. imp. 192: Քանի որ Հեր Յովհ. Կթղ.ի (էջ 158) եւ Մտթ. Ուռհայեցւոյ քով (էջ 105, 106'), Χέρτ կոստ. Պորփ.ի (անդ) քով եւ Ջարաւանդ Yāqūtի (անդ) քով Սալմասի հետ ի միասին կը յիշուին, Ջարաւանդն ու Հերը՝ Սալմասէ՝ հեռու փնտռելու չենք: Հմմտ. Վարդան Աշխ. էջ 422 «Հեր եւ Ջարեւանդ գաւառն՝ Խոյ է» (Խոյ՝ Ուրմիոյ լճին հիւսիսային կողմը): Հեր գաւառին մէջ յիշուած Նը-արաւի եւ Փե-ոդաւի գիւղերն ինձիձ. ՀՀ. 155 անծանօթ են. ասոնց անունները պարսկական կը հնչեն:

Քանի որ Հեր եւ Ջարեւանդ ամենէն հիւսիսային գաւառներն էին, պիտի ըսենք թէ գաւառաց թուումը ԽԱՍ. 3² կը կատարէ հարաւէն արեւելք ուղղութեամբ, ուստի Այլ-կու-բի-ն-՝ ամենէն հարաւային գաւառն եղած պիտի ըլլայ:

Ը. Վասպուրականի գաւառները:

73. ՌԸԼԳՆԻԻ ԽԱՎ. 608, ԸԸԼԳՆԻԻ փաւստ. 24, ՌԸԼԳՆԻԻ գաւառն փաւստ. 178 եւն, շատ անգամ յիշուած, նախնաբար տոհմի անուն (կազմիչ մասերը՝ ԸԼԳ = *ԻԼԳ կամ *ՈՂԳ +

1 «Ժողովեցան Հեր եւ Սաղամաստ եւ ասպատակ արարին զթոռնեւան գաւառն» էջ 105, «Մուս ի Հեր եւ ի Սաղամաստ եւ ասա թէ թոռնեւան եւ ամենայն աշխարհն անմարդ է» 106:

2 Հայ. Սաղամա, վերջէն Սաղամոս Մտթ. Ուռհ., Սաղամոս Դարբեցի, յն. Σαλαμάς, արաբ. Salamās Yāqūt 3, 120: Արդի Սաղամաս, Սալմաս անունը հայկական բերնէ ծագում առած չեն, վասն զի Հայոց բերնին մէջ Սաղամա, Սաղամաստ կամ Սաղմաս եւն հնչուելու էր:

ոչնչ-+ = *ոչնչ-+)' "զտոհմնն Ռշտունեաց եւ
զտոհմնն Արծրունեաց" փաւստ. 46, "նահապետն
Ռշտունեաց" փաւստ. 104, "Գարեգին ուրշ-
տունի", փաւստ. 243 եւն: Այս գաւառն ըստ
ԽԱՍ. ի էջ 32 էր "ընդ Մոկաց եւ ծովուն Բղնու-
նեաց, յորում կղզիք երկու՝ Ախլամար եւ Արտի,
եւ յամաքակղզին Մանգիլերո", Ախլամար է՝
յեանագոյն ձեւը հին հայ. Ախլամարի փաւստ. 20,
Ինձիճ. ՀՀ. 172. Արտի՝ այժմ Արտի կը գրուի
ու կը հնչուի Arđēr Ինձիճ. Նոր Հայ. 153: Երկու
կղզիներուն նկատմամբ տես Ինձիճ. Նոր Հայ.
151—154, Cuinet 2, 669, Rohrbach Vom
Kaukasus zum Mittelmeer էջ 70: Մանգիլերո
(տարբեր ընթերցում՝ Մանգիլերո Ինձիճ ՀՀ.
169 ծան. 2) յամաքակղզին է Արծրունեոյ էջ 229
յիշած Իսախան Մանգիլերո, լճին ափը դարաւանդ մը,
ուսկից Մանաճիւր հաւաքակները լիճը նետել
տուաւ (փաւստ. 24). ասոր քով կայ Քարադաշտ
անունով փոքրիկ գիւղ մը՝ Ոստանէն իբր 1½ ժամ
հեռաւորութեամբ՝ դէպ ի հարաւ-արեւմուտք
Ինձիճ. Նոր Հայ. 159: Գաւառիս մէջ կը յիշուին
հետեւեալ տեղերն ալ. 1. Ընչախան լեռը՝ այս է
"Սար Ընձաքի" (տես Զ. Հտծ.), Ընձաք գիւղով,
Endsakh կիպերտի աշխարհացոցին վրայ, Enzakh
Լինչի քով. լեռը վերջէն Կադուրիոյ (տես Հտծ.
Զ.) կոչուեցաւ Ինձիճ. ՀՀ. 166, լեռանս զառի-
վայրին վրայ է՝ Կապուտկողայ Ս. Յակոբ վանքը՝
կարմրակալ՝ վանքէն 2 ժամ հեռու՝ դէպ ի հա-
րաւ-արեւմուտք Ինձիճ. Նոր Հայ. 147: Տեղւոյս
եկեղեցւոյն շինութեան նկատմամբ տես Ճառքնաթիւ
Ինձիճեանի քով ՀՀ. 166. գետեզերքի լեռան
ստորոտը գտնուող Յակոբայ աղբեր նկատմամբ

1 Կարմրակ լճին մօտ էր, Առտեր կղզւոյն արեւ-
մտեան կողին հանգէպ, գեղեցիկ եկեղեցւով մը յանուն Ս.
Աստուածածնի, զոր Գագիկ Թագաւորը շինել տուած է
Ինձիճ. Նոր Հայ. 146, Ալիշան Մեծ Հայք էջ 54:

տեմ անգ եւ փաւստ. 24: Այս յիշուած տեղերը թէեւ Ռշտունեաց կը վերաբերին, բայց գրեթէ Աղձնեաց սահմանին վրայ էին ինձիձ. ՀՀ. 63—64, չմտ. փաւստ. 24: 2. Ոսրոն աւանն Արարիկեան քով, այժմ Vostan Արտոս լեռան քով, տես աշխարհացոյցներն եւ ինձիձ. Նոր Հայ. 158: 3. Մահաշր գիւղ. ինձիձ. ՀՀ. 169: 4. Նոր-գեօղ աւանն ինձիձ. ՀՀ. 169, այսօր Նորքէյ՝ Լինչի աշխարհացոյցին վրայ, Աղթամարայ արեւմտեան կողմը (?): 5. Գո-կ-ն- (Հյց. Գո-կ-ն-ի?) եւ Տըւ գիւղերն ինձիձ. անդ 171: 6. Նոր-է ինձիձ. անդ 171, վերջէն Նարեկայ վանք եւ գիւղ՝ լիճէն մէկ ժամ հեռու ինձիձ Նոր Հայ. 145, Լինչի քարաէզին վրայ Narekh: 7. Ուխտաց (Ուխտ-ն, Ուխտ-նէյ) վանք ինձիձ. ՀՀ. 178:

74. Տոբ ԽԱՎ. 608. Տոբ “յեղից Բզնու-նեաց” (լճին) ԽԱՍ. 32, “ամուր քաղաքն Վան, որ է ի գաւառին Տոբ-ն, փաւստ. 172. “միջնաբերդի Վան բերդի, որ էր քաղաքն ի Տոբ գաւառին” փաւստ. 178. “յերկիրն Տոսպաց (կարդա՝ Տոսպայ), ի քաղաքն ի Վան” փաւստ. 243. “Վանն Տոսպայ” Խոր. 223. “Տոբ գաւառ” Պամ. Ս. Հռիփսիմ. 302. Տոբ Արծր. 50, 251, 262. Վանոսայ Գաւառ Արծր. 217. “ի Վանոսայ ի քաղաքն Շամիրամայ” Արծր. 63, 240 եւն., յն. θωσπία իբր քաղաք Պողոմ. էջ 946, θωσπitis իբր լիճ եւ երկիր՝ Պողոմ. էջ 936 եւ 945, լիճն θω(σ)πitis Ստրաբոն գլ. 592, “լիճն որ Թոսպիտէս կը կոչուի” Պլին. NH. 6, 27, 31 (128), խաղտէսկան սեպագիր արձանագրութեան մէջ Տո-ւ-ւ-գիլիսուր քաղաք Բիաինա պետութեան եւ երկրին: Ըստ այսմ Տուշպա հին քաղաքանունն եղած է

1 Թրք. +եյ — Հայ. Գեւ-լ, Գեւ-լ, Գեօւ: Տէս Nor-kjugh Սիպերոյ Ռիդդերի Աշխարհագրութեան համար պատրաստած աշխարհացոյցին վրայ՝ Աղթամարայ հարեւարեւմտեան կողմը:

Հայոց քով երկրանուն, իսկ քաղաքը Վան (տե՛ս Հտծ. Զ.) նոր անունն առած է: Վան քաղաքին եւ բերդին մասին տե՛ս Ինճիճ. ՀՀ. 179—186, Նոր Հայ. 138 եւ շար. եւ այն ամէն երկերն որ Հայաստանը կը նկարագրեն: Վանէն զատ՝ հնագոյն ժամանակներն այստեղ կը յիշուին Կաթակէ (տե՛ս. *Կաթակէ) գիւղն՝ Վարադայ արեւելակողմն Ինճիճ. ՀՀ. 186, այժմ Kochpantz ըստ Վիւնշի՝ Petermanns Geogr. Mitt. 35 (1889) տխտկ. 9, քէշէշ-կէօլ-սուի հարաւակողմն, ասոր քով՝ Անե-ալ-ալէ (տե՛ս. *Անե-ալ-ալէ) գիւղն ու Չորոյ վանք մենաստանն, յետոյ Սըւադո կոչուած՝ Ս. Հռիփսիմէի եկեղեցւով կամ վկայարանով Ինճիճ. ՀՀ. 186—187, Նոր Հայ. 148. Լեղո (Լեղի, Լեղոյ?) գիւղն Արծր. 215, Ինճիճ. ՀՀ. 187, այժմ Լեօի Ինճիճ. Նոր Հայ. 149, Լինչի քով Lezk?, շատ անստոյգ. Արտաթի գիւղն Ինճիճ. ՀՀ. 187, Նոր Հայ. 144, Լինչի քով Artemid Վանայ լճին եզերքը՝ Վան քաղաքին հարաւ-արեւմտակողմն. Անիլ գիւղն, մօտ Արտամետի Ինճիճ. ՀՀ. 190, այժմ Անկեղ Ինճիճ. Նոր Հայ. 144, Anghel Cuinet 2, 666 (Angh(u)il-suի վրայ), Լինչի քով Enghil Էնգիլ-սուի = Խօշարի աջ ափին վրայ. Վարդ լեռն՝ Երոտն-Դալ-ալ եւ Ուրբե-Մայր անուն տեղերով Ինճիճ. ՀՀ. 190—191, Նոր Հայ. 147, Լինչի քով Varrag dagh, Վանայ արեւելակողմն, որուն ստորոտն է Սիփայ (ուղղ. Սիփ, Սափ?) գետն Ինճիճ. ՀՀ. 192 = Պտղոմէոսի Σελγιάն՝ ըստ Կիպերտի MAWB. 1873, 207:

75. Բոդալի ԽԱՍ. 32, Բոդալի ԽԱՎ. 608, Բոդալի (Տոսպ, Ռշտունիք, Բոդունիք, Գուկան) Արծր. 251, Բոդալի գաւառ Անդուն գիւղով Արծր. 255: — **76.** Արճիշ-Նիփ ԽԱՎ. 608, Արծր. 252, Արճիշ-Նիփ ԽԱՍ. 32: — **77.** Աշուր ԽԱՎ. 608, ԽԱՍ. ի մէջ եւ այլուր կը պակտի, Աշուր Հանգ. Հայագիտ. 1, 113, St.

Martin Mém. 2, 362. Ասիկայ է Աղ-ց-Վեր Ինճիճ. ՀՀ. 195 = Հաղց-Վեր Արծր. 247 գաւառն՝ Երէ-կաւ ամրոցով: — 77. Բաւել-Վեր կը պակսի ԽԱՍ. ի եւ ԽԱՎ. ի մէջ, բայց կը յիշուի Արծրու-նիէն 251 եւ Խորենացւոյ ըստած աշխարհագրու-թեան մէկ տպագրութենէն ի վկայութիւն կը կո-չուի Ինճիճեանի քով ՀՀ. 163 Բաւել-Վեր մեռով (կարգա՝ Բաւել-Վեր), նոյնպէս St. Martinի քով Mém. 2, 362, Հանդ. Հայագիտ, 1, 113 (Աղաւիս, Բաւել-Վերով, Կաղանովիտ): — 78. Կո-ղան-Վեր ԽԱՎ. 608, կը պակսի ԽԱՍ. ի մէջ, Կո-ղան-Վեր Արծր. 252 = Կո-ղան Կո-ղան Արծր. 234, ուստի ուղիղ՝ Կո-ղան-Վեր. տես Հտծ. Զ.:

79. Ա-բերանի, տեռ. Ա-բերան-ոյ ԽԱՎ. 608, “Ա-բերան՝ (կարգա՝ Ա-բերանի) յեղեց ծովուն Բղնունեաց, յորում՝ կղզիք 2+սորս եւ Լիճ, ցա-մաքակղզին Ափի եւ Ա-բերան, ուստի ելանէ ձուկն” ԽԱՍ. 32, Աղիովիտ (Թիւ 40) եւ Ա-բերանի Խոր. 96, 138, 140, 280, Ասող. 41, “ի գաւառն Ա-բերանի ի գիւղն Բերիլի” Ղեւոնդ 146, “գաւառն Ա-բերանոյ” Ասող. 82 եւն.: Այս գաւառն

1 Թարաբերականը ծովը կը յարաբերէ, եւ ո՛չ թէ գաւառը: — Եւ Երէկէի մէջ էլ 489 կը կար-դանք՝ “Բնագիրն այս ծանօթութեան հետ հակասութեան մէջ է: ԽԱՍ. 32 կ'ուզէ՞ ըսել թէ Կառուց եւ Լիճ կղզիներն Ափուկի եւ Ա-բերանի հետ՝ Ա-բերանի գաւառին կը վերա-բերէին, ինչպէս բնագիրն մէջ ընդունած եմ. թէ լոկ կը դիտէ ըսել թէ ասոնք Վանայ ծովուն հիւսիս-արեւելեան անկիւնն էին, ինչպէս ծանօթութեան մէջ ընդունիլ պատ-շաճ համարած էի: Բնագիրն շարագասութիւնն՝ երկու իմաստն ալ կու տայ, բայց առաջինն է հաւանականը: Բայց հաւանական է որ այս գաւառն ի հարաւակողման մինչեւ Կառուց եւ ի հիւսիսակողման՝ Բերկիլէն անդին տարածուած ըլլայ: Ո՛ր էին այն ատեն Բոգունիք, Արճիշակովիտ, Աղա-ցովիտ եւ Կողանովիտ գաւառները, զորոնք ընդ մէջ Տոս-պայ եւ Ա-բերանոյ պէտք ենք փնտռել: Արդեօք ցամաքի՞ մէջ՝ Ա-բերանիով լճէն բաժնուած:

Աղիովտի արեւելակողմն էր, որուն հետ ի միասին կը յիշուի շատ անգամ, երկուքն ալ (Գ. դարուն) Խորենացւոյ համեմատ (138, 280) Արշակունեաց կրտսեր իշխաններուն կը վերաբերէին: Այս գաւառին մէջ կը յիշուին 1. Բերէի, զոր առաջին անգամ Սեբէոս 108 կը յիշէ, ապա՝ Ղեւոնդ 146, Արծր. 112 եւն, յն. *Περχορι* Կոստ. Պորփ. de adm. imp. 191 եւ շար., G. Cedrenus 2, 502, արար. Bark(a)rī Ibn al Fakīh 285, St. Guyard Géogr. d'Aboulféda 2, Բ. մաս էջ 143, պսօր Berkri (Լինչի քով), Bergiri (Կիպերտի քով), Pergri, Perghri (Կինէի քով 2, 634—635) ոչ հեռու Բենդիմահի-չայէ: Հմմտ. Վարդան աշխ. 426 «Առբերանի եւ Տարբերունի՝ Բերկրի է»: Ասկէ տարբեր է «Բերկրացւոց», գաւառը Կորդուաց մէջ Պտմ. Ս. Հռիփսիմ. 300: 2. Չափառ կղզին, այժմ Կոռ-ց (Ktutz Լինչի քով, Gdutz Կիպերտի քով): 3. Լիճ կղզին, սեռ. Լըճառ, յետոյ՝ Լիճ, սեռ. Լիճ Ինճիճ. ՀՀ. 228, Նոր Հայ. 155, աշխարհացոյց քարտեզներու պսօրւան Լիճ կղզին: 4. Ցամաքակղզին Ափի, անմատոյց, ծովուն կոհակներովը մասամբ պատսպարեալ ժայռաբերդն Ափ-ի կամ Ափ-ի Արծր. 214, 280 եւ շար., Ինճիճ. ՀՀ. 224—225, յետոյ՝ Ափ-ի (Հափ-ի) Ինճիճ. Նոր Հայ. 150, Amug Կիպերտի քարտեզին վրայ, Amikh Լայարդի աշխարհացոյցին վրայ (Nineveh and Babylon): 5. Աւեփովան է Աւեփ առն, Փաւստոսէ (էջ 19 եւ 138) սկսեալ բազմիցս յիշուած Ինճիճ. ՀՀ. 195—196: Վանայ ծովուն եզերքը գետակի մը վրայ էր, զոր Թովմաս Մեծոփեցի ըստ Ինճիճեանի (Հնախօս. Ա. 152) Մարմիտ-սուի հետ կը յիշէ («գետն Առեստու եւ Մարմիտու»): Ասոր քովն էր արքունի ձկնարանը: Այժմ Կոռ-ցի կը կոչուի այն ձուկն, որ Վանայ ծովուն արեւելեան մասին գե-

տակներուն մէջ կ'որսացուի, կ'աղուի եւ կ'արտածուի: Այս ձկան նկատմամբ տե՛ս Կի՛նէ 2, 666, 667, 669: Տա՛րէիի հնագոյն ձեւն էր Գա՛ւէի Հ.Ք. 383, 511, 518 *Գա՛ւիէ, արաբ. *tarīx*, որմէ Արճիշոյ լիճն, վանայ ծովուն արեւելեան մասն արաբ. *buxaira at-tarīx- (tīrrīx)* այս է՝ «լիճ Տարիիի», կը կոչուէր, այսպէս Balāḍuri 200, Istachri Թրգմ. Մորդմանէ 1845, 89, St. Guyard Géogr. d'Aboulféda 2, Բ. մաս էջ 148: Այս բառը յն. τάριχος բառէն կը ծագի Հ.Ք. անդ:

80. Գա՛ւնի ԽԱՎ. 608, Գա՛ւնի ԽԱՍ. 32, Գա՛ւնի Արծր. 251, Ղեւնդ 8, հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 162 ծան. 2 եւ 446: Գաւառս ըստ ԽԱՍ. 32ի կը հասնէր «մինչեւ ցգաւառն կողովեալ, ուստի՝ անոր հարաւակողմն էր: — **81.** Բա՛ժնի ԽԱՎ. 608, Բա՛ժնի ԽԱՍ. 32, Բա՛ժնի Պտմ. Ս. Հռիփսիմ. Խոր. 301: Հոս չուն հետեւեալ ընթացքը կ'առնու՝ Խլաթ Բզնունեաց մէջ — Ս. Խաչ՝ Մոկաց մէջ — Կճաւ — լեառն Սողոմի՝ Կորդուաց մէջ, Բերկրացւոց գաւառ — Տմորիք — Հայաստան գաւառ, լեառն Մշկունեաց — եզր Բժունեաց — գետ — Սուրբ Տիկին ըսուած տեղը — Զուրքն հոսեալ ի լերանց Կանգուարայ (տե՛ս վարը), Ագաւաքար, ուիքն Տիգրիսի — լեառն Պաղատոյ եւն մինչեւ Տոսպ գաւառը, վան քաղաքը, վարադ լեռը: Ըստ այսմ՝ գաւառս էր Բոհոտանսուի հարաւակողմը: — **82.** Ան՝ոյ ԽԱՎ. 608, ԽԱՍ. 32, Կա՛նն Ան՝ոյ Արծր. 143, 252, Ան՝ոյ ԽԱՍ. 279: Անուանս նկատմամբ տե՛ս Հտժ. Զ.:

83. Ան՝եւոյի կամ Ան՝եւոյի (Ան՝եւոյի ԽԱՍ. 32) ԽԱՎ. 608, «գաւառն Անձեւացեաց» Փաւստ. 233, Փարպ. 385, «աշխարհն Անձեւացեաց» Յովհ. Նթղ. 177 եւն., ըստ Ինքեան տոհմի անուն՝ «նահապետն Անձեւացեաց» Փաւստ. 104, «ի խանն Անձեւացեաց տոհմին» Փաւստ. 29, «ի տոհմէն Անձեւացւոց Շմաւոն» Եղիշ. 33, «Շմաւոն

Անձաւացի, Եղիշ. 77, Փարպ. 126, «Անձեւացիքն Պատրիկն եւ Գէորգ», Արծր. 147: Անուանս նկատմամբ տե՛ս Հած. Զ.: Թովմ. Արծրունեայ 209 համեմատ՝ այս գաւառին մէջն էր Կանթոնար ամուրը, ըստ Խոր. 295 (Թուղթ առ Սահակ Արծրունի) եւ 301 (Պտմ. Ս. Հռիփսիմ.) Կանթոնար բերդն եւ Ախառաց տաճարը Հոգեաց վանով Խոր. 281 եւ 295: Կանգուարի լեռներէն փոքրիկ վտանկներ կամ ջուրեր կ'իջնան, որ իրարու հետ միանալով՝ Տիգրիս կը թափին Խոր. 295, 301: Այստեղ Տիգրիս ըսուածն է Բոհտան-սու, որուն վերին ընթացքին վրան է Հոգեաց վանքը = Hokohts vank աշխարհայոյցներու, զոր ինձիճ. Նոր Հայ. 157 Հոգեաց վան կը կոչէ, ըստ այսմ՝ հին հայերէնն ըլլալու էր *Հոգեաց վանք կամ *Հոգեաց վանք: Տե՛ս Վիենշի ճշգրիտ քարտէզն (Petermanns Mitt. Bd. 35 [1899] տխտ. 9 եւ բնագիր էջ 118—119), Կիւնէ 2, 748, Ալիշան Մեծ Հայք Թ. 94 եւ Լինչի աշխարհացոյցը: Ճիշտ Կասրիկ-սուի Տիգրիսի աղբերագետին հետ խառնուած տեղն է, ուրկէ անդին այլ եւս Միքեճմ-սու անունը կ'առնու: Ըստ այսմ Անձեւացիք գաւառը Բոհտան-սուի աղբերաց կողմերն էր՝ Շատախի՝ արեւելեան կողմը: Այս կողմերն էին ըստ հետեւորդի նաեւ Կանթոնար, Գաբէնաց տաճար, Ախառաց տաճար եւ Արշալոյս գիւղը ինձիճ. ՀՀ. 197—198:

84. Արշալոյս-նի, տարբ. ընթերց.՝ Տրդատ-նի, ԽԱՎ. 608, Հանդ. Հայագիտ. 1, 113, Վարդան աշխ. 428, Տրդատ-նի, ԽԱՍ. 32, այս է ուղիղ ձեւը, քանի որ գաւառս յայտնապէս Տրդատունիներու տոհմէն առած է իւր Տրդատ-նի անունը. Եղիշ. 77, «Թէոդոս Տրդատունի», Սեբ.

1 Արգ՝ երբ Al-Marzubānī (Ժ. դար) Baṭriq Mušāliq (հայ.՝ Մուշեղ) մէկ գաւառը կը յիշէ, որմէ Տիգրիս (Բոհտան-սու) կու գայ (Yāqut 2, 552), ասով Անձեւացիքը կ'իմանայ, որուն վրայ Մուշեղ անունով իշխան մը կ'իշխէր (857էն յառաջ), տե՛ս Արծր. 208:

48, 50, «Սարգիս Տրպատունի», Սեր. 65: Անուանս նկատմամբ տես Հտծ. Զ.: Ատրպատունիք ձեւն՝ Ատրպատական անուան ազգեցութեան տակ՝ յառաջ եկած է Տրպատունիքէ, բայց սխալ է¹:

85. Երոստատանի՝ ԽԱՍ. 32, Երէմուսի, տարբերութեց. Երոստատանի կամ Երոստատանի՝ ԽԱՎ. 609, Արոստատանի գաւառն Արծր. 197: Այս գաւառը սահմանակից էր Հայոց յոր վիճակին, զոր Խոր. աշխարհագրութիւնը չի յիշեր եւ զայն իբր զատ գաւառ մը չի ձանձնար, յայտնապէս այն պատճառաւ, որ զայն սահմանակից մեծագոյն գաւառի մը մաս կը համարէր: Բայց արդէն Խորենացին 25 գիտէ Հայոց յոր գաւառն եւ Արծր. 197 կ'ըսէ թէ Հայոց յորը Արուանթունի գաւառը կը հանէ²: Հմմտ. նաեւ Յայսմաւ. Ինճիճեանի քով ՀՀ. 200: «Զորն Հայոց», է Խօշար գետոյն ձորը, զոր Լինչի քարտեզը ճշգորէն Hayotz-dzor կ'արձանագրէ: Հմմտ. Cuinet 2, 666—667, 702, 753, Belck եւ Lehmann WZKM. 14, 19, Ինճիճ. Նոր Հայ. 144—145, ուր Հովսեփ յոր ալ կը կոչուի:

86. Մարգարան (սեռ. Մարգարանի) ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 609, Եղեշ. 22, Արծր. 117, 251, 252, Մարգարան գաւառ Արծր. 206, 209, 240, 259—260, «գաւառն Մարդաստան», 281: Անուանս նկատմամբ տես Հտծ. Զ.: Քաղաքական բաժանման հետեւութեամբ՝ գաւառն Արծրունւոյ քով 252 երկու բաժնի կը բաժնուի, Մարդաստան եւ Բոն Մարդաստան: Այստեղ յիշուած Համբարձումն (Եպիսկոպոսանիստ), Վիդաւոս եւ Զոր Համարանուն տեղեաց գիրքն անծանօթ է. Ինճիճ. ՀՀ. 201:

¹ Ինչ է ո՞ր Դրօսպադնի Պաղում. 6, 2, 5: Հմմտ. Անգրէաս Pauly-Wissowայի Real-Encycl. ԲՁ Amardoi անուան տակ:

² Որոհ գետը, ի գլուխ ձորոյն Հայոց, որ հանէ Արուանթունի գաւառն³:

87. Աբաշ ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 609, Գաւառի Աբաշ Փարպ. 203, 391, 501, «ի գաւառին Շաւարշան՝ որ այժմ կոչի Արտազ, Խոր. 111, «ի հարաւոյ արեւելից կուսէ Մասեաց, որ կոչէր Շաւարշան Գաւառ, ի վերայ պահելով զքնիկ անունն Աբաշ», առնելով Աղուանից աշխարհին մէկ կողմէն, որ կը կոչուէր Աբաշ (տարբ. ընթերց.՝ Աբաշաշ, Աբաշ) Խոր. 131 = Աբաշ (Ոստեաց աշխարհին մէջ) ԽԱՍ. 26, Մարքարտ Երանշ. 4—5, «գաւառն Արտազու, Սեբ. 27, Աբաշան Գաւառն Արծր. 79, Աբաշան Գաւառն Արծր. 259: ԽԱՍ. 32 Արտազու վրայ կ'աւելցընէ մինչ ի կողմիս, որուն համեմատ՝ ըստ այսմ Արտազ էր կողմիսի հարաւակողմն (ինչպէս որ էր Գաւառի). Մակուի կողմերն էր ըստ Վարդանայ աշխ. 422 «Արտազ Մակու է», եւ ըստ Ինճիճ. ՀՀ. 203 «ի գաւառս Արտազու, ի գեօղս որ կոչի Մակու, (Միխիթար Ապարանցիէն): Անծանօթ է այստեղ յիշուած մէկալ տեղերուն գիւղն. ասոնք են՝ Ծառօր, Գաւառ, Ներսէհապատ, Արաբայր, Տղապատ գետ, Եղիպ գիւղ: Մարքարտ Երանշ. 5 Ծան. 1 Աբաշ անունն մէջ կ'ուզէ տեսնել Ստրաբոնի *Ἀζαρα, Ἀρξατα, Ἀρξατα* անունն քաղաքն, որ էր Երասխայ վրայ՝ Ատրպատականի սահմաններուն մօտ:

88. Ալի ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 609, սեռ. Ալի, Եղիշ. 71, Արծր. 143, Ալի Արծր. 252, ասկէ տոհմն կոչուած՝ Ալիշի Եղիշ. 77, Արծր. 147 եւն:

89. Ալի-ի Դժ ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 609, Դժ-ի Ալի-ի (Աբաշի) քաղաքով, որ է Ոստան Արծրունեաց Արծր. 116) 256, «Աղբադ մեծ եւ փոքր» Արծր. 252, լոկ «Աղբադ» կոչուած Արծր.

1 Այժմ Բաշ-քաղէ, գլխաւոր տեղի Աղբադ քաղաքին Cuinet 2, 732:

2 Ալիսի Աղբադ (Albag, Elback Կիւնէ 2, 732) անունը նման Սալամասի՝ հայ. բերնէ չէ. հայ. ձեւն է Աղ-

274 (Յարմարիկ = Աղամակերտ ականով), յԱյբնայ (բցւ.) Եղեշ. 139, տես Թիւ 60 եւ Թիւ 63 գաւառները:

90. Այն-հիյր ԽԱՍ. 32, Այն-իւյր, տարր. ընթերց.՝ Այն-իւյր ԽԱՎ. 609, Այն-իւյր Հանդ. Հայագիտ. 1, 113, Այն-հիյր Եր. Արծր. 51, 252, յ-րն Այն-հիյր Արծր. 51, յ-րն Ընթացիյր Արծր. 226, 232, յ-րն Ընթացիյր Արծր. 279, յ-րն Այն-իւյր Արծր. 264, 271. յ-րն Այն-իւյր Արծր. 271: Անուանս նկատմամբ տես Հտծ. Զ.: Գաւառս սահմանակից էր Պարսկահայոց Հեր (Խեր) գաւառին Արծր. 226: Այստեղ էր Կոոր = Կոոր + բերդն կամ ամրոցն Արծր. 232, 271: Հմմտ. Արծր. 264՝ ձորն Անձահայ — Խերականն կոչեցեալ դաշտ — գաւառն ճուաշ: — **91.** Թոռնաւ ԽԱՎ. 609, Թոռնաւ ԽԱՍ. 32, Թոռնաւ գոռաւ Արծր. 131, 195, 232, 251 եւն: Անուանս նկատմամբ տես Հտծ. Զ.: Այս գաւառին Նիւ բերդին գիւղն անծանօթ է Ինճիճ. ՀՀ. 209:

92. Դոռաշ ԽԱՎ. 609 (բնագրին մէջ սխալ բաժնուելով եղած է՝ Դոռաշ, Ռոորիճնիւ, փոխանակ ըլլալով՝ Դոռաշ, Կրճնիւ), Դոռաշ (սխալ՝ փոխանակ ըլլալով՝ Դոռաշ) ԽԱՍ. 32 “մինչեւ ցերասխ, յաւելուածով, Դոռաշ (Գեորտականով Երասխայ վրայ) Արծր. 253. այլուր լոկ Դոռաշ. այսպէս “ճուաշ եւ Նախճաւան, Խոր. 77, “ճուաշ գաւառ, կամ “գաւառն ճուաշ, Արծր. 195, 225, 251, 258, 281 (սեռ. “գաւառին ճուաշայ), Ասող. 190: Այս գաւառին մէջն էին Շափրաճ բերդն Արծր. 281, Գեորտական, Գիւղի գիւղը, Բալեւր անուն տեղն եւ Մոռաշ անուն Կորիւր գետի, Երասխայ մէկ ճիւղին վրայ Արծր.

բակ (Aybak. — Rohrbach կը գրէ Agbak. Vom Kaukasus zum Mittelmeer 100):

225, 260, 264, *Կիպերտի աշխարհացուցին վրայ՝ թրք. Բրզլ-չայ, այս է "Կարմիր գետ", Լինչի քով Աք-չայ, այս է "Սպիտակ գետ", որ Ջուզայի առջև երասի կը թափի:*

93. Կրճռ-նի, խԱՎ. 609 (տե՛ս ԹԻԼ 92ի տակ), Կրճռ-նի, (կարգա՛ Կրճռ-նի) խԱՍ. 33, Կրճռ-նի, Արծր. 252, Կրճռ-նեաց գաւառն Արծր. 260: — **94.** Մեճնռ-նի, խԱՎ. 609, տարբեր ընթերցումածք՝ Մեճռ-նի, Մեհնռ-նի, ինճիճ. ՀՀ. 212, Վժնռ-նի, խԱՍ. 33, Մեճնռ-նի, (տարբ. ընթերց.՝ Մեճնռ-նի) Արծր. 251: — **95.** Պալռ-նի, խԱՍ. 33, խԱՎ. 609, Արծր. 251, տոճմէն անուանուած. Արտակ Պալռ-նի, Եղեշ. 77, 'յազգէն Պալունեաց արին Արտակ, Եղեշ. 93, 'իշխանն՝ միւս եւս Պալունեաց', Եղեշ. 71: — **96.** Գռ-նի, խԱՎ. 609, տարբեր ընթերց.՝ Գռ-նի, ինճիճ. ՀՀ. 163, Գռ-նի, խԱՍ. 33, Գռ-գռն Արծր. 251: — **97.** Աղռ-նդռռ, խԱՎ. 609, տարբեր ընթերց.՝ Աղռնդռռ Հանդ. Հայագիտ. 1, 113, Աղռնդռռ (կարգա՛ Աղռնդռռ) խԱՍ. 33, Աղռնդռռ Արծր. 251: Անուանս նկատմամբ տե՛ս Հտծ. Զ.: — **98.** Պարսպարոն-նի, տարբ. ընթ.՝ Պարսպարոն-նի, Պարսպարոն-նի, խԱՎ. 609, Պարսպարոն-նի, ինճիճ. ՀՀ. 163, Հանդ. Հայագիտ. 1, 113, Պարսպարոն-նի, խԱՍ. 33: — **99.** Արտաշէշեան խԱՎ. 609, Արտաշէշեան ինճիճ. ՀՀ. 163, Արտաշէշեան Հանդ. Հայագ. 1, 113, Արտաշէշեան խԱՍ. 33, Արտաշէշեան Արծր. 252: Անուանս նկատմամբ տե՛ս Հտծ. Զ.: Արծր. 215 (Վասպուրականի մէջ) Արտաշէշեան աւան մը կը յիշէ: — **100.** Արտառնեան խԱՎ. 609, Արտառնեան խԱՍ.

: Երկրորդ Պալռ-նի մը կամ Պալունեաց երկիր մը կար ԹԻԼ 30 Ցարաւն գաւառի մէջ, տե՛ս Զենոբ 25 ("Երկիրն Պալունեաց, Կառառ քաղաքագիւղով ի Ցարաւն, տե՛ս մերն էջ 190) եւ 36, 43 ("Հոռեանք ի գաւառն Պալունեաց"): ինճիճ. ՀՀ. 112 Ծան. 3:

33. տես Հտծ. Զ.: — **101.** Բռն, տարբ. ընթերց.՝ Բռնտան խԱՎ. 609, Բռնտան խԱՍ. 33: — **102.** Գաբրիելան խԱՎ. 609, Գաբրիելան խԱՍ. 33: — **103.** Գաղթիկան խԱՎ. 609, Գաղթիկան խԱՍ. 33, Գաղթիկան Հանդ. Հայագ. 1, 113, Կարգա՝ Գաղթիկան, տես Հտծ. Զ.: — **104.** Տանիկան խԱՎ. 609, Տաբրեան խԱՍ. 33, Տաբրեան Աղիշան Արարատ 431, Տաբրեան Արծր. 252: — **105.** Վարձանիկ խԱՎ. 609, տարբ. ընթերց.՝ Վարձանիկ Ինճիճ. ՀՀ. 163, Վարձանիկ խԱՍ. 33, Հմմտ. Թիւ 37 եւ Թիւ 188՝ Վարձանիկ Տուրուբերանի եւ Այրարատայ մէջ: — **106.** Գաղնիկան խԱՎ. 609, կը պակսի խԱՍ. Ի մէջ Գաղնի, սեռ. Գաղնի փաւստ. 29, Կոր. 15, 24, Խոր. 57, 126, 131, 138, «գաւառն Գողթան», Խոր. 237, «գաւառն Գողթն», Խոր. 258, «գինաւէտ գաւառին Գողթան», Խոր. 58, «Գողթն գաւառ», Արծր. 252 եւն., Գաղնատու Արծր. 300, ապէ ածանցուած՝ Գաղնիցի Խոր. 80 կամ Գաղնիկ, սեռ. Գաղնից Սեբ. 65: Գողթն է՝ Լինչի աշխարհացուցին Julfa, Akulis, Ordubad անուն տեղեաց կողմերը = Զուղա, Ագուլի, Որդուատ (եւ Վանանդ) քարտէզին Աղիշանի Սիսականին, Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 216:

107. Նախնաւ, «յորում հոմանուն քաղաք», խԱՍ. 33, Նախնաւ, «յորում քաղաք», (Նախնաւ) խԱՎ. 609: Այս անունն Հայոց քով՝ սկսեալ փաւստոսէն գործածուած է եւ այն՝ շատ յաճախ, ամէնէն հին ձեւն է Նախնաւ, աւելի

1 Այս է յն. *Κολθηνή*, *αγρυπτα παρὰ δὲ τὸν Ἀρά-ξην ποταμὸν ἣ τε Κολθηνή καὶ ἡ δὲ αὐτὴν Σοδουκηνή* (Երասի գետին քով Կողթնէ եւ անկէ վար՝ Սոտովկենէ) Պաղում. էջ 938: — Գողթան մօտերն էր Աւիանու *Χολοβητηνὴ* անուանած երկրը, Պաղումէսի *Χολονάτα* քաղաքին կողմերը. A. v. Gutschmid, *Kleine Schriften* 3, 129.

ցանցառ՝ Ն-իճոռն (Ն-իճըռն Սեբ. 23), յետ-
նագոյն ձեւն է (Ժ. դարէն սկսեալ)՝ Ն-իջռն,
Ն-իջըռն, Ն-իիջռն, Ն-իիջէռն, տեղերը
Muradի քով Ararat und Masis էջ 103, Հե-
ղինակին քով Գերմ. Բանասիրաց ի Ստրասբուրգ
գումարեալ 46⁷ Ժողովոյն առթիւ հրատարակեալ
գրութեան մէջ էջ 74, յն. *Naξουάνα* Պաղմ.
էջ 941, արաբ. *Našava* Balāḍuri 195, 200, Ibn
Chordādbēh 122 = *Nağjavān* քաղաք յերկրին
Վասպուրական Yāqūt 1, 222, 624, ռամկօրէն՝
Nağjvān Yāqūt 4, 784, 803, այժմ Նախի-
ջեւան: Ըստ Ինճիճեանի ՀՀ. 217 Նախճաւան
անունը հայ մատենագրութեան մէջ (իբաց առեալ
խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութիւնը) մինչեւ
Ստեփ. Օրբէլեան (իբր 1300) գործածուած է լոկ
իբր քաղաքի անուն, եւ ոչ թէ իբր գաւառի
անուն¹: Գաւառն իւր անունը քաղաքէն առած է:
Անուանս նշանակութեան համար տես Հտծ. Զ.:
Այս գաւառին մէջ յիշուած սակաւաթիւ անուն-
ներուն նկատմամբ տես Ինճիճ. ՀՀ. 222 - 223,
Ալիշան Սիսական 506: Գաւառս վերջէն կը վերա-
բերէր Սիւնեաց նահանգին, տես Brosset Siounie
էջ 6, 12, 13:

108. Մարանդ ԽԱՎ. 609, կը պահսի
ԽԱՍ.ի մէջ, «ի Մարանդի ի Բակուրակերտ
աւանի» Խոր. 137, «Հեր եւ Զարեւանդ եւ Մա-
րանդ եւ Նախջաւան» Յովհ. Վթղ. Ինճիճեանի
քով ՀՀ. 223: Այս գաւառին մէջն էր Մարանդ
քաղաքը Սեբ. 24, Վարդան 108, Կիրակոս 92,
Ինճիճ. ՀՀ. 223, որմէ գաւառն իր անունը
առած է. այժմ Մարանդ (Դաւրէժի հիւսիս-
արեւմտեան կողմը), արաբ. *Marand* Ibn Chor-

¹ Թէեւ խորենացւոյ էջ 77 «յԱրպատականէ մին-
չեւ ցճուաշ եւ Նախճաւանի նման տեղերը՝ Նախճաւանով
թէ քաղաքն եւ թէ գաւառը կրնայ հասկըցուիլ:

dādbēh 119, 122, Yāqūt 4, 503, յն. *Mopōvnda*
Պաղում. 6, 2, 9:

Վասպուրականի գաւառներուն թուումը կարգ կարգ կը կատարուի, այնպէս մը՝ որ կարգերն արեւմուտքէն դէպ ի արեւելք իրարու կը յաջորդեն, իսկ ամէն մէկ կարգին գաւառները հարաւէն դէպ ի հիւսիս յառաջ կը բերուին: Ասոնց թուումը կը սկսի ամէնէն արեւմտեան Ռշտունիք գաւառով եւ կը վերջանայ ամէնէն արեւելեան Մարանգ գաւառով: Ասոնց մէջ գտնուող գաւառները չորս կարգ կը կազմեն. 1. կարգ՝ Տաղէն մինչեւ Գառնի. 2. կարգ՝ Բաժառնիէն մինչեւ Աբդաշ. 3. կարգ՝ Ալիէն մինչեւ Ճաշուր. 4. կարգ՝ Կրճառնիէն մինչեւ Նախճառն: ԽԱՍ.ի բնագիրն անկարգ է ու թերի եւ ԽԱՎ.ի վրայէն հետեւեալ կերպով պէտք է ուղղել: «Վասպուրական՝ ի մտից Պարսկահայոց եւ առ երի Կորճէից՝ ունի գաւառս երեսունեւհինգ. 1. Ղուշտառնիս՝ որ է ընդ Մոկաց եւ ծովուն Բզնունեաց եւն., 2. Տաղ յեւրից (ծովուն), Բզնունեաց, 3. Ղառնիս, 4. Ղառնիսիւ, 5. Ղառնիսի, 6. Ղառնիսի, 7. Ղառնիսի՝ յեւրից ծովուն Բզնունեաց, յորում կղզիք եւն., 8. Ղառնի մինչեւ ցգաւառն Կոզովիտ՝ որ յոտինն Ազատ Մասեաց. եւ յեւրից դոցա 9. Ղառնիս, 10. Ղառնիս, 11. Ղառնիս, 12. Ղառնիս, 13. Ղառնիս, 14. Ղառնիս, 15. Ղառնիս մինչ ի Կոզովիտ. եւ յեւրից դոցա 16. Ղառնի, 17. Ղառնի, 18. Ղառնի, 19. Ղառնի, 20. Ղառնի մինչեւ ցերասխ. յեւրից դոցա (? սոյս խօսքը կը պակսի) 21. Ղառնի մինչեւ 34. Ղառնի, 35. Ղառնի: Դժբախտաբար չ'ըսուիր թէ Կորճունիք—Նախճառն երկայն կարգին գաւառներն ինչ կերպով դասակարգելու է: Կորճունիք գաւառին գիրքին համար յատկիւր ըլլալու է թուում. Արժուունոյ էջ 260, տող 1—4 ըսածին թէ Պարսկահայոց գռեահն՝ Մարդաս-

տանէն ճուաշ-Թոռնաւան կ'երթան՝ անցնելով
կրճունեաց գաւառէն: Բաւական պայծառ չէ
գաւառաց համախմբումն Արծրունւոյ քով էջ
251—252:

Թ. ՍԻՆԵՅ ԳԱՒԱՌՆԵՐԸ:

Խորենացւոյ ըստած աշխարհագրութիւնը
Սիւնեաց գաւառներուն թուումը կ'ընէ բոլորակա-
ձեւ ուղղութեամբ: Մէն մի գաւառի դիրքին հա-
մար համեմատելու է Ալիշանի յաղթ գործը՝ Սի-
սական. Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհին, Վե-
նետ. 1893 (աշխարհացուցով). անուանց նկատ-
մամբ տես չոտ. Զ.:

109. Երէջի իւս. 33, իւսվ. 609, Որբ.
1, 51, 52. 2, 49, 272, այժմ Ալինջա Ալինջա-
չայի վրայ, որ Զուղայի քով Երասխ կը թափի: —
110. Զ-հո-ի իւս. 33, իւսվ. 609, Որբ. 1, 52. 2,
272. Զ-հո-ի St. Martin Mém. 2, 364, Հանդ.
Հայագիտ. 1, 113, Զագրի-չայի վերին ընթաց-
քին վրայ, որուն մօտերն է Նախիջևան: Արգի
Զահունին ըստ Կիպերտի Ալինջա-չային հարաւ-
արեւելեան կողմն է: — **111.** Վ-յոյ յոյ իւս. 33,
իւսվ. 609, Եղեշ. 139 (Վ-յոյ յոյ), Փարս. 106,
Խոր. 271 (Վ-յոյ յոյ), Որբ. 1, 51, 52, 186 Եւն.,
Արփա-չայի վերին ընթացքին վրայ, յն. *Bartz'ar*
կոստ. Պորփ. de cerim. 687, արաբ. *Vais Balā-*
durī 195, 200, *Vaidūr* Ibn Hauqal Ղազարեանի
քով (Arm. unter d. arab. Herrschaft 67, 78): —
112. Գեղարտունի «Հոմանուն ծովոյն» (Սեւա-
նայ կամ Գեղամայ ծով, *Sevanga* կամ *Gōkče*
(լիճ) իւս. 33, «Գեղարտունի (տարբեր ընթերց.
Գեղարտունի) եւ ծովն» իւսվ. 609, Գեղարտունի,
Գեղարտունի Որբ. 1, 51, 274. 2, 263, Գեղարտունի
(Գեղարտունի) Խոր. 28, 83, «գաւառն Գեղար-
քունւոյ» Յովհ. Կթղ. 71, 165, «գաւառն Գե-
ղարքունի» Մ. Կաղանկ. 263, Դաւրիժեցի 81, 83,

193 *հւն*: — **113.** Սոքո ԽԱՎ. 609, Ս(-)Բ+ ԽԱՍ. 33, Ս-Բ+, Ս-Բէյ գաւառ՝ Որբ. 1, 51. 2, 264, Մ. Կաղանկ. 213, Սոֆէյ գաւառ՝ Որբ. 1, 274, Սոքոյն սահմանն Որբ. 2, 15. Գեղամայ լճին հարաւ-արեւելեան կողմը. *յն*. Σοδοουχηνη (*Σο-
δογηνη¹ տեղ)?, որ Κολθηγηνη հետ կը յիշուի Պաղոմէոսի քով. անուանս նկատմամբ տես Հած. Զ.: — **114** Աշահէճ ԽԱՎ. 609, Աշահէճ ԽԱՍ. 33, Աշահէճ գաւառ «որ այժմ (իբր 1300ին) կոչի Բաշահէճ եւ Խոփոս-Քերդ», Որբ. 1, 51. 2, 266, Ակիարայի վերին ընթացքին վրայ, որ Բերկու-
շեաի հետ միանալով Երասի կը թափի: — **115.** Ծղւ-ի-ն ԽԱՍ. 33, Ծղւ-ի ԽԱՎ. 609 (սխալ՝ փոխանակ Ծղւ-ի), Ծղւ-ն St. Martin Mém. 2, 364, ուղիղ միայն Ծղւ-ի Որբ. 1, 51. 2, 259 եւ հնագոյն Ծղւ-ի (սեռ. Ծղւ-ց, հյց. Ծղւ-ի) Սեբ. 93, Մ. Կաղանկ. 263, Որբ. 1, 82, 274. Բերկուշեաի (հայ. Բարկուշատ) վերին ընթացքին վրայ: — **116.** Հաթանդ՝ ԽԱՎ. 609, ԽԱՍ. 33, Որբ. 1, 51. 2, 267. Կայ ուրիշ Հաթանդ մ'ալ Արցախու մէջ: — **117.** Բադ, սեռ. Բաղաց ԽԱՎ. 609, ԽԱՍ. 33, «գաւառն Բաղաց», Մ. Կաղանկ. 263, «Բաղք գաւառ», «որ այժմ կոչի Աճէն», Որբ. 1, 51, «Բաղաց գաւառ», 52. «միւս Բաղք որ անուանի Բաշահէճ», Որբ. 2, 269. 1, 117 եւ «այժմ (իբր 1300ին) կոչի Բաշահէճ», Որբ. 1, 117, 122. Բարկուշատ գետոյն ստորին ընթացքին արեւմտեան կողմը: — **118.** Զոք ԽԱՎ. 609, Զոք (Գ) ԽԱՍ. 33, «Զոք եւ այժմ կոչի Կաղանկ», Որբ. 1, 51. 2, 272, Կաղան 2, 76 եւ շար. Բա-

¹ Ցարբեր ընթերցուած՝ Խաթանդ, Աթանդ, Հաթանդ Ալիշան Սիսական 254: Ոչ թէ Հաթանդ անունէն, այլ Կաղանէն (թիւ 118) ծագած է այժմեան Խոփոս, Ղափոս ա-
նունն ինձիմ. ՀՀ. 303, Ալիշան Սիսական 255, 290:

² Այժմ Խափան, Ղափան — Բաղք եւ Զոք Ալի-
շան Սիսական 8:

զաց արեւմտակողմը: — **119.** Աբե-ի+ ԽԱՎ. 609, ԽԱՍ. 33, “որ այժմ կոչի Տաշիճ հւ Մեղրի, Որբ. 1, 51, Աբե-ի+ Գաւա (Մեղր-յոր) Որբ. 1, 274, Աբե-եայ Գաւա Որբ. 2, 54, 271. Ընդ մէջ շարքի եւ երասխայ: — **120.** Կաւալան ԽԱՍ. 33, Կաւալան ԽԱՎ. 609, ուղիղ՝ Կաւալան, “այժմ Գրհաճ կոչի, Որբ. 1, 51. 2, 270. Երասխայ վրայ՝ Արեւիքի արեւելեան կողմը: — **120.** Այլ-ի Որբ. 2, 260, Ալիշան Սիսական 209. այս անունն հնագոյն ժամանակները գործածուած չի գտնուիր:

Ժ. Արցախի Գաւառները:

121. Մի-ի Զաքանդ ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 609, Զաքանդ Զանդ. Զայագիտ. 1, 113 = Զաքանդ Փաւստ. 15 (համա. Ինճիճ. ՀՀ. 302). Կաղանկ. 264. տես Թիւ 116: — **122.** Վայ-ի+ ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 609, աւելի ուղիղ՝ Վայ-ի+ Խոր. 89 (Վայ-ի+ անուն մէկէ մ'առած իւր անունն). Վերին Վայ-ի+ Կաղանկ. 264: — **123.** Բեր-ի ԽԱՍ. 33, Ինճիճ. ՀՀ. 305, իբր տարբեր ընթերցուած նաեւ ԽԱՎ. 609, ուր բնագիրն է Բեր-ի-յոր, Բեր-ի+ Զանդ. Զայագիտ. 1, 113, Բեր-ի Կաղանկ. 264 երկու անգամ, տես Զ. Հոմ.: — **124.** Մեթի-ան+ ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 609, Գաւա Մեթի-ան+ (Մեթ Կա-ան+) Կաղանկ. 72, 73, 169, 174, 185, 276 (Մեթի-ան+ ուղղականէ մը): — **125.** Մեթի-ան+ ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 609, Կաղանկ. 162, “ի գաւառէն Մեծիրանց, Կաղանկ. 91, “ի

¹ Բրգախի մէկ մասը վերջէն Խալի, Խալի+ կը կոչուէր Ինճիճ. ՀՀ. 315՝ Խալի բերդէն Ինճիճ. անդ 304: Խալի ԹՎՀ. ԿԹ. 71, Ասող. 107, 256, արաբ. Xāṣīn, Xāṣīn Ghazarian Arm. 87, յն. Χατζίσση Կոստ. Պորփ. de cerim. էջ 687:

² Խորհնացին լատագոյն ըրած կ'ըլլար, եթէ Վայ-ի+ գներ, վասն զի Վայ-ան+ի+է միայն *Վայ-ի+ կրնար յառաջ գալ: Վայ-ի+ է աւելի *Վայ-ի+ մասերի:

Մեծիրանց գաւառի, 267, ի վիճակին Մեծիրանց, 163, ի Մեծիրանց սահմանի, 263. Տրդոն-գետակին քով կաղանկ. 103, 163, այժմ Terter, կուրին մէկ օժանդակին՝ արեւմտեան կողմանէ: — 126. Հարճլան, իւլվ. 609, տարբ. ընթերց.՝ Հարճլան, իւլվ. 606 Ծան. 4, Ինճիճ. ՀՀ. 305, Հարճլան, իւլվ. 33: — 127. Մոխան, իւլվ. 33, իւլվ. 609, տարբ. ընթերց.՝ Մոխան, իւլվ. 606 Ծան. 4, Ինճիճ. ՀՀ. 305, Մոխան, կաղանկ. 264: — 128. Պիւն, իւլվ. 33, իւլվ. 609: — 129. Պաշկան, իւլվ. 33, Պաշկան, տարբ. ընթ.՝ Պաշկան, իւլվ. 609, Պաշկան, Հանդ. Հայ. 1, 113, St. Martin Mém. 2, 364, Պաշկան, կաղանկ. 264, Պաշկան, Ինճիճ. ՀՀ. 305, իւլվ. 606 Ծան. 4, Պաշկան, Ինճիճ. ՀՀ. 308, 309, Պաշկան, (սեռ. Պարսկանք-ի) կաղանկ. 54 վերնագրին մէջ, Պաշկան, կարդալու է Պաշկան (Հյո. Պարսկանք-ի) անդ վերջին տող: — 130. Սեւան, տարբ. իւլվ. 609, Ղաւանդան, Ղաւանդ իւլվ. 33, Սեւան, կաղանկ. Հանդ. Հայագիր. 1, 113 = St. Martin Mém. 2, 364, Սեւան, կաղանկ (տարբ. ընթերց.՝ Սեւան, կաղանկ, Թովմ. կիլիկեցւոյ քով) Ինճիճ. ՀՀ. 305, պարզապէս Սեւան, կաղանկ. 264. կարդալու է Սեւան է կաղանկ (պարսկերէն) «Փոքր Սեւան» (Մարքարա Երանշ. 120 Ծան.), որ նոյն չէ Գաղանկ Սեւանի հետ, տե՛ս վերն էջ 101: — 131. Քաւանդան (Իբր. Հյո.) իւլվ. 33, Քաւանդան է

1 Ասոր ստորին հասանքին վրան է Պարտաւ Ուտոյ մէջ: Հմմտ. Balāḍuri 203 «Պարտաւ եկաւ եւ բանակեցաւ Թուրթուրի (տարբ. ընթերց.՝ Տուրտուրի) քով»: Balāḍuri անդ Թիւ 124—126 գաւառները նոյն կարգաւ կը յիշէ Իրենց արաբացած անուններովն՝ Masquān, Maṣirān (այսպէս կարդալու է Maṣriān) եւ Harjilān (Harjiliānի տեղ): Հմմտ. Ghazarian, Arm. էջ 83:

2 Վայկունիք, Բերձոր, Սեւան, Հարանդ, Ամարաս, Պաղկանք, Մխանք եւ Տրի գաւառն:

ԽԱՎ. 609, «Եպիսկոպոս Քոստանթնուպոլսի նահանգին», Ինճիճ. ՀՀ. 309. անունը՝ պարսկական է. տե՛ս ՀտԺ. Զ.: — 132. Կոչվ. ԽԱՎ. 606, 609, Կոթ. ԽԱՍ. 33, Կոչվ. Փաւստ. 210 (այստեղ Ուտույ գաւառներուն մէջ յիշուած), սեռ. Կոչվ. Կաղանկ. 169:

Կաղանկատուացի 169 — 170 Կողթի հետ կը յիշէ 132-ը. Արշակունի գաւառ մ'ալ, զոր կարելի էր այս պատճառաւ Արցախի մէջ փնտռել: Բայց քանի որ ըստ Կաղանկատուացւոյ 265 Արշակաշէն այն գաւառն է, ուր էր Գաւթի (այժմ՝ Jelisa-vetpol) քաղաքն, ուստի Շախունի յետնագոյն մէկ ձեւը պիտի ըլլայ Արշակաշէն (Ժողովրդական ստուգաբանութեամբ յարմարցուած), վասն զի Գաւթի՝ Ուտի նահանգին Շակաշէն (Թիւ 151) գաւառին մէջն էր հաւանականօրէն. տե՛ս Ալիշան Մեծ Հայք 167: Յետնագոյններուն ըսածները (Ինճիճ. ՀՀ. 310 — 311) թէ Գաւթի Աղուանից կամ Արցախի մէջ էր, սա՛ չափ նշանակութիւն ունին որ Ուտի եւ Արցախ յառաջ Աղուանից իշխանութեան տակ էին, եւ այս երկու գաւառներուն մէջ վերջէն ալ տարբերութիւն չէր դրուեր բառին խիստ իմաստովը:

Խորենացւոյ աշխարհագրութիւնն Արցախի գաւառներուն դիրքին վրայ տեղեկութիւն չի տար: Թիւ 121 միւս Հաթանգ գաւառին անունէն գատուով՝ այս գաւառը Սիւնեաց նահանգին Թիւ 116 Հաթանգ գաւառին քովն էր. Արցախ՝ Սիւնեաց քովն է ըստ ԽԱՍ. 33: Այստեղ էր Ամբաս գիւղն, որ Կաղանկատուացւոյ 264 համեմատ՝ Երասխայ հիւսիսակողմն էր: Ալիշան Մեծ Հայք էջ 88

1 Նման կը հնչէ Փոստոսի, զոր Ինճիճ. ՀՀ. 309 — 310 մէտ է այս գաւառին հետ նշանաբանելու: Հմմտ. [Զուանչերի] Պատմ. վրաց 32 «Նախնական... գաւառ Փոստոսոյ... Կուր գետ»:

Այսպիսով՝ իբր գաւառին մէջ կը գնէ Հռոմէոսի գրքը՝ «Երեմիայի Գեղարքայի մերձ սահմանաց Ծար աւանի Գեղարքայի մէջ»։ Մեծիւն՝ գաւառը Թեքթէր գետին վերին ընթացքին վրան էր եւ դէպ ի հարաւ մինչեւ խաչքնի գետը կը տարածուէր, որուն հիւսիսային եզերքին վրան էր Գանձասար եւ ասոր հարաւակողմը՝ Ս. Յակովբայ Մեծնացւոյ վանքն, որ է «Մեծիւնի վանքն» (Ալիշան Մեծ Հայք էջ 89)։ Այս կողմերն էր Չլաի հովիտն ընդ մէջ Մեծիւնից եւ Մեծկողմանց՝ Կաղանկ. 163, տե՛ս Ալիշան Մեծ Հայք էջ 89։ Փաւստոս 210 եւ ԽԱՎ. 606 Կ-ը՝ գաւառն Ուտոյ գաւառներուն հետ կը յիշեն՝ Ուտի, Շակաչէն եւ Գարգման. իսկ Կաղանկատ. 170 Արշակաշէն = Շակաշէն գաւառին հետ, ըստ այսմ Ուտի նահանգին քովն էր եւ Արցախին ամէնէն հիւսիսային գաւառն եղած պիտի ըլլայ։ Այս պարագային՝ գաւառներուն թուումը կատարուած պիտի ըլլայ՝ հարաւէն դէպ ի հիւսիս ուղղութեամբ։

Արցախի գաւառներուն ու տեղերուն նկատմամբ տե՛ս Բարխուտարեանցի վերն յիշուած գիրքն ու անոր Աղուանից քարտէզն, որ մասն է Աղուանից պատմութեան, վաղարշապատ 1902:

1 Յեշուած (Սոթքի Հեա) ԺԳ. դարու Վերջերէն
արձանագրութեան մը մէջ Ի Ծար. (Հաթերքի եւ Գեղա-
մայ լճին Հեա) ԺԵ. դարու մէկ արձանագրութեան մէջ
Բարխուտարեանցի քով Բըցու եղ 405, 408, 409: Բայց
մեր բունած է ասոր Վաղինեանց մէջ բլլալը:

2 Մեծպողոթանների ձեռք էր ընկած Գիւլիանի Կազանի անդ — Ռուսաստանի Ալիշան անդ: Հմմտ. Ուրախաստանի, Ռուսաստանի եւն Ուսույ ձեռք ԽԱՎ. 606 Ծան. 4, արաբ. պարս. rustāq? Ghazarian 92 եւն: Հայք Մեծպողոթանը Գիւլիանանի կողմերը կը գնեն: — Balāḍuri 203 Bailaqān եւ Պարսաւե ետքը կը յիշուին իբր Պարսաւի (Ուսույ ձեռք) գրացի Գիւլաններ՝ Ուսի, Մեծկուանք, Մեծիրանք եւ Հարճ-Լանք, ասոնց հետ՝ Բաղասական եւ յետոյ Շամքոր:

ԺԱ. Փայտակարանի գաղափարները:

133. Հրատարակելու իսկ. 609: — **134.** Վարդանանիցի' իսկ. 609: — **135.** Ենթերգանի բաժինի իսկ. 609: — **136.** Բեկեռն միայն երկու ձեռագրաց մէջ, տես ծան. 12 իսկ. 609, ինձիճ. ՀՀ. 326: — **137.** Ռաբիբալա, տարբ. ընթերց.՝ Ուրբալա, իսկ. 609, ինձիճ. ՀՀ. 326, առնի Ռաբիբալա, ինձիճ. ՀՀ. 326: — **138.** Բաղանոս, տարբ. ընթերց.՝ Բաղանոս իսկ. 609, ինձիճ. ՀՀ. 326: — **139** եւ **140.** Աստուծոյն, Հանի, տարբ. ընթերց.՝ Բաղանոս, Պիճանանի, Բիճանանանի իսկ. 609—610, ինձիճ. ՀՀ. 326: — **141.** Անի, Բաղանոս իսկ. 610, Անի, Բաղանոս Հանդ. Հայագիտ. 1, 113, Անի Բաղանոս ինձիճ. ՀՀ. 326, «Գաւառն որ Ընթերցանն կոչի. Ղեւոնդ 101: — **142.** Սղանդարանիցի իսկ. 610, Սղանդարանիցի ինձիճ. ՀՀ. 326, Սղանդար մէջ Փերոշ Ղեւոնդ 101, Սղանդարիցի չանդ. Հայագիտ. 1, 113: — **143.** Ուրդարիցի իսկ. 610, տարբ. ընթերց.՝ Ուրդարիցի ինձիճ. ՀՀ. 326, Ուրդար Փերոշ Ղեւոնդ 101, Ուրդարիցի:

¹ Ուրար. Varθān, քաղաք մը՝ Ասորպատականի եւ Հայոց սահմանին վրայ. Երասխի՝ Կուրի Հեռ խառնուելէն յառաջ՝ այս քաղաքին առջեւէն կ'անցնէր: Bailaqañ քաղաքն՝ ընդ մէջ Կուրի եւ Երասխայ էր՝ ասոնց իրարու Հեռ միանալէն յառաջ: Ibn Chordādbēh 119, 122, 174—175, Ibn al Fakīh 296, St. Guyard, Géogr. d'Aboulféda 2, Բ. մաս 154:

² Ըստ Ալիշանի Մեծ Հայք էջ 92 (ուր Պաղարոս գրուած է) — այսօրուան Պաղարոս, գետի մ'անունն, որ Թալիշը Մուղանէն կը բաժնէ:

³ Հանի անուան մէջ Անգրէաս Pauly-Wissowaի Real-Encycl. մէջ՝ Ainiāna անուան տակ՝ Սարաբոնի (գլ. 508)՝ *Αινιάνα Οὐνιάνα* մէջ կը տեսնէ: Ալիշան անդ Ասոս. (—դիւն)ի մէջ կը տեսնէ արդի Ասոսը, որ Թալիշի մէջ աւանի մ'անունն է:

232 ՀՏԾ. Դ. — ԳԱՒԱՌԱՆՈՒՆՆԵՐ

Հանդ. Հայագիտ. 1, 113: — 144. Ալե-
սԱՎ. 610, Ալե-ն ինձիճ. ՀՀ. 326, Ալե-
Հանդ. Հայագիտ. 1, 113:

Անուանցս համար, որ մինչեւ թ. 135 պարս-
կական են եւ մասամբ աղաւաղուած, տես Հած. Զ. թիւ 133, 142 եւ 143 -պերթով կազմուած ա-
նունները սասանական կազմութիւն ունին, տես
հեղինակը Zur Chronologie d. arm. Vokalgeseetze
136: Գաւառներուն դիրքն անծանօթ է: Միայն
կարելի է ըսել թէ Վարդանիւր = արար. Var-
ժān Երասխայ վրայ էր՝ դեռ Կուրի հետ չխառ-
նուած եւ թէ թիւ 141 Արիթագաւան, թ. 142
Սպարդարանդէրդ եւ թ. 143 Ուրդարդէրդ (եւ նաեւ
թ. 144 Ալե-ն) դաւառներն ըստ Ղեւոնդայ 101
Երասխայ եւ Կուրի հետ միացած Երասխայ հա-
րաւային կողմն էին:

ԺԲ. Ուրդարդէրդ:

145. Արաւոյ խԱՎ. 610, Արաւոյ St.
Martin Mém. 2, 364, Երաւոյ Հանդ. Հայագիտ.
1, 113: — 146. Տ-ի խԱՎ. 610, Տ-ի Կաղանկ.
264, Տ-ի ինձիճ. ՀՀ. 337: — 147. Ուրդարդէրդ,
տարբ. ընթերց.՝ Ուրդարդի խԱՎ. 610, ինձիճ.
ՀՀ. 337, Ուրդարդի խԱՎ. 606, ծան. 4: —
148. Ալե-ն, տարբ. ընթերց.՝ Ալե-ն խԱՎ. 610,
ինձիճ. ՀՀ. 337, Ալե-ն Հանդ. Հայագիտ. 1,
113: — 149. Տ-ի Կաղանկ, տարբ. ընթերց.՝ Ուրդար-
դի խԱՎ. 610, ինձիճ. ՀՀ. 337, Տ-ի Կաղանկ
խԱՎ. 606 ծան. 4: — 150. Գարդման խԱՎ. 606,
610, Գարդմանայ յորն փաւստ. 45, Գարդմանայ
փաւստ. 159, յորն Գարդմանայ փաւստ. 210
(“ղլուտի, զճակալէն եւ զձորն Գարդմանայ եւ
զկողմ”), Գարդմանայ յորն եւ Գարդմանայ (“իշ-
խանն Գարդմանից”) Կորիւն 31, “Գարդմանայ
ձորն” եւ “իշխանն Գարդմանայ” խոր. 258, “Գաւ-
առն Գարդմանայ” Յովհ. Կթղ. 46, Գաւառահայ

Գարգմանայ, (տարբ. ընթերց.՝ Գարգմանայ) Յովհ. Կթղ. 71, տր. «Գարգմանայ եւ քաւսայ եւ Փառնայ գաւառայ», Կաղանկ. 273, արաբ. *al Ĵardmān Balāḍurī* 202, *qal'a al Ĵardmān* «ամրոցն Գարգման», *Balāḍurī* 195: Գարգման աւանին աւերակներն են այսօրւան Գրթմանիք (Ինճիճ. ՀՀ. 338) Շամքոր-չային (Բարխուտարեանց Արցախ 301--302) արեւելեան մէկ բաղկին վրայ, զոր Լինչ իւր քարտէզին վրայ *Kurtmanyk* ձեւով կը նշանակէ: Գրթմանիքի հիւսիս-արեւմտակողմը՝ Շամքոր-չայի արեւմտեան մէկ բաղկին վրայ է՝ Լինչի քարտէզին համեմատ՝ *Kedabek*, ծանօթ իւր Սիմեոսի վերաբերող պղնձաբովերովն, հին հայկական Գեորգիոս (հայ. Գեորգիոս), որ ըստ Ինճիճեանի ՀՀ. 339 Գարգման գաւառին սահմանին վրայ էր:

151. Շիւշն (տարբ. ընթերց.՝ Շաւշն) ԽԱՎ. 606, 610, Շաւշն Ինճիճ. ՀՀ. 337, Փաւստ. 210, «Շակաշէն գաւառ», Կաղանկ. 141, 251, յայտնապէս = Արշաւշն գաւառ Կաղանկ. 170, 265, յն. *Σαχασσηνή (καὶ αὐτῇ τῇ Ἀλβανίᾳ πρὸς ἄλλους καὶ τῷ Κύρῳ ποταμῷ* = Շակաշէն եւ աս ալ Աղուանից եւ Կուր գետին սահմանակից) Սորաբ. 528, հմմտ. Պողոսմ. էջ 938: Այս գաւառին մէջ էր (տես էջ 229) Թ. դարուն կառուցեալ Գանչի քաղաքը Կաղանկ. 265, Ինճիճ. ՀՀ. 310, այսօրւան *Jelisavetpol'* Գանջաչայի վրայ:

152. Ուրի աւանչնի (կամ աւանչնի St. Martin Mém. 2, 364)՝ «յորում Պարտաւ քաղաք», ԽԱՎ. 610 = արաբ. *Bardā'a* Թերթէր գետի վրայ *Balāḍurī* 203, գլխաւոր քաղաք Աւանի ըստ Աբուլֆէգայի (St. Guyard 2, Բ. մաս էջ 154), հմմտ. *Ghazarian Arm.* unter d. arab. Herrschaft էջ 76: Նախկին քաղաքին աւերակները *Barda* անունով կը նշանակեն մեր աշխարհացոյց-

ները Թէրթէր գետոյն ձախ եզերքին վրայ: — Ըստ Ինճիճեանի ՀՀ. 350 վերջէն Ուսույ մէջ կը յիշուի Տառնշ անունով գաւառ մը, Սեւորգեաց երկիրը (տես վերն էջ 60), մերձաւորապէս Հասան-սուի հարաւային կողմերը (Ալիշան Մեծ Հայք § 161): Տառնշ (սեռ. Տառշ) ձորն ու բերդն արդէն Յովհ. Կթղ. կը յիշէ էջ 168 եւ 173:

Արանոտ, Ռոտպայեակ եւ Շակաշէն գաւառներուն անուանց նկատմամբ տես Հտծ. Զ.: Թիւ 150—152 գաւառներն, որոնց գիրքը գիտենք, հիւսիսէն գէպի հարաւ կը համընթին: Թէ արդեօք մէկալ գաւառներն ալ նոյն ուղղութեամբ յիշուած են կամ ոչ, կարելի չէ վճռել: ՏՌի (Թիւ 146) գաւառին կաղանկառուացւոյ քով 264՝ Արձախի Պաղկանք եւ Միանք (Թիւ 127 եւ 129) գաւառներէն ետքը յիշուիլը Թերեւս նշան մըն է Թէ ՏՌի սահմանակից էր Արդախի, բայց այս պարագան որոշիչ նշանակութիւն չունի:

ԺԳ. Գոգեւոց գոտուները:

153. Զորգոյ ԽԱՍ. 28 եւ 34, ԽԱՎ. 610, Վարդան 70, Զորգոյ Ծովհ. Կթղ. 167, 168 (տարբ. ընթերց.՝ Զորգոյ), Զորգոյ Ծովհ. Կթղ. 53, Ասող. 100, Զորգոյ St. Martin Mém. 2, 366, Հանգ. Հայագիտ. 1, 113. Հնագոյն ժամանակները՝ Զոր փաւստ. 159 (՝ Զորայ գաւառին տէրն), Խոր. 78 = Ասող. 35 կամ յոբնակի ձեւով՝ Զոր փաւստ. 29 (՝ Իշխանն Զորոց աշխարհին), որուն հետ այստեղ կողբացւոց Իշխանն ալ կը յիշուի, տես Թ. 155): Անուանն նկատմամբ տես Հտծ. Զ.: Ծովհ. Կթղ. ի համեմատ 168՝ այստեղ

1 Ծառիւիտ եւ Ուղիւիտ մէջ կը կարգանք էջ 490. Թիւ 153—155 գաւառներուն Թուոսն այստեղ ըստ ԽԱՎ. 610 սլլազգ եղած է քան էջ 237 ըստ ԽԱՍ. 28. ասոնց յարակից չարքը հաստատուն չէ: ԽԱՍ. ի քով 28. 34 եւ ԽԱՎ. Բ

էր բերդն կայան = կայանն ինձի՛մ. ՀՀ. 356, որմէ վերջէն գաւառն ալ կայան կոչուեցաւ: Ըստ Կիրակոսի 107 կայեան գաւառին մէջն էր Գեաթիկ՝ վանքը «ի վերայ գետոյն... զոր անուանեն Աղարեայն գետ, յաջմէ կողմանէ գետոյ. : Քանի որ Աղստեւ գետն այսօրւան Akstafan է, ասով Չորափորոյ դիրքը կ'որոշուի: — 154. Ծափ-ժուռ խԱՎ. 610, Ծափ-ժուռ խԱՍ. 34, Ծափ-ժուռ խԱՍ. 28, աւելի հին՝ Ծափ խոր. 78 = Ծափ Ասող. 35: Անուանս նկատմամբ տե՛ս Հտծ. 2. : — 155. Կոչք-ժուռ խԱՎ. 610, խԱՍ. 28, Կոչք-ժուռ խԱՍ. 34, աւելի հին՝ Կոչք Փաւստ. 159 («Կողբայ գաւառին տէրն»), խոր. 78 = Ասող. 35, ասկէ ածանցուած՝ Կոչք-ժուռ Փաւստ. 29. : — 156. Տաշի խԱՍ. 28, 34, խԱՎ. 605, 610, տե՛ս. Տաշի քարաւ. 222, խոր. 78 = Ասող. 35, «գաւառն Տաշայ», խոր. 258, ասկէ՛ Տաշի-ժուռ Կորիւն 32, վրաց. Տաշի, Հայոցմէ շատ անգամ «գաշտ վրաց», անուանուած, Brosset Description էջ 148, Յովհ. Կթղ.ի քով 107՝ Տաշի-ժուռ՝ Տաշայ տափ, գաշտ, : Տաշայ մէջ էր Լոռի քաղաքն ինձի՛մ. ՀՀ. 361 եւ անոր մօտը գտնուող Օյուն, Ունուն գիւղն ինձի՛մ. ՀՀ. 364, տե՛ս Լինչի քարտէզը (Lori եւ Uzunlyar): — 157. Թաւղի խԱՍ. 34, խԱՎ. 605, 610, վրաց. Թաւ-լիլի Brosset անդ 102, 156 եւ շար., արաբ.

քով՝ ըստ ինձի՛մանի ՀՀ. 356 հարաւ-հիւսիսային ուղղութեամբ իրարու կը յաջորդեն Չոր-ժուռ, Կոչք-ժուռ եւ Ծափ-ժուռ, իսկ ընդհակառակն խԱՎ.ի քով — խոր. 610 (ինձի՛մ. ՀՀ. 356) եւ խոր. 78 Չոր-ժուռ, Ծափ-ժուռ եւ Կոչք-ժուռ նոյն ուղղութեամբ: Ուստի խնդրական կը մնայ Կողբափորին կամ Ծափափորին միջին գաւառ ըլլալը. տարակոյս չկայ որ Չորափոր ամենէն հարաւայինն էր: Փաւստոսի քով 29 Կոչք (Կողբացիք) Չորի հետ կը յիշուի:

1 «Առ ստորոտովք Էշէկ-մէյտան Լերանդ եւ մերձ յԱղստեւ գետ», Աբղան Մեծ Հայք § 159: Էշէկ-մէյտան Լեւոն Սեւանայ լճին հիւսիսային ծայրին արեւմտակողմէ է:

ḍaryālīt Balāḍurī 203, լատ. *Triare* (regio Thasie et Triare usque ad Paryadras montes) Plinius NH. 6, 10, 11 (29). Հայ. Թառեղ գրուած է *փոխանակ հնագոյն* *Թառեղ-ի՝ *Թառեղ-է. արաբ. *ḍaryālīt* փոխանակ **ḍriyālīt*ի՝ վրաց. Թրեթ-լեթիէ: — 158. Կաթար + ԽԱՎ. 605, 610, Կաթար + ԽԱՍ. 34, Գաթար + ԽԱՍ. 28, «գաւառն Կանգարաց, Փարպ. 404, Կաթար + = լեռն Տիֆլիս Խոր. 78 = Ասող. 35: Ուղիղ ձեւն է Կաթար +: — 159. Արաւան ԽԱՍ. 28 եւ 34, ԽԱՎ. 605, 610, արաբ. *Artahāl* Balāḍurī 203, վրաց. Արաւանի Brosset անդ 72, 104, 106: Այսօրւան Արտահանը մասնաւորիչ կ'ընէ գաւառիս գիւղերն: Վրական ձեւը՝ հայերէնէ առնուած է. հայ. Արաւանը պէտք էր որ վրացերէնի անցած ատեն հ ձայնը կորսնցընէր, վասն զի Վիրք — նման Ռուսաց — իրենց լեզուին մէջ հ չունին: — 160. Զառ-ի +, սեռ. Զառ-իայ 605, 610, ԽԱՍ. 28, Խոր. 78 = Ասող. 35, Զառ-ի + վերի ԽԱՍ. 34, վրաց. Զառ-իլեթի Brosset անդ 72, 80: Այս գաւառին կը վերաբերէր Ախալ-լալի քաղաքը՝ Նորքաղաք, տես Ինժին. ՀՀ. 366: — 161. Կաթ-ը + ԽԱՎ. 605, 610, Կաթ-ը + (գործիական՝ Կաթ-ը +) Ագաթ. 628, Կաթ-ը + ԽԱՍ. 34, Կաթ-ը + ԽԱՍ. 28 եւ 35, Կաթ-ը + Պոմ. վրաց 9 եւ շար., վրաց. Կաթ-ը + Brosset անդ 72 եւ 108, արաբ. *Qalarjīt* Balāḍurī 202, Ibn al Fakīh 292, յն. *Καλαρζηνή* Պոտլոմ. եւ *Χορζηνή* Ստրաբոն տես վերն էջ 21: Գաւառիս գիւղերն որոշելու՝ կռուան է մեզի այսօրւան Կաթ-ը + անուն տեղին՝ Արդանուլի հարաւ - արեւմտեան կողմը:

Գալով անուններուն, կ'երեւայ թէ ասոնք ոչ հայկական ծագում ունին եւ ոչ վրական: Թէ

1 Հմմտ. Վախուշտի անյաջող ստուգաբանութիւնները Brossetի քով Description 75 (բայց ուղիղ՝ վրացերէն Սաթ-ի + — սաթ-ի «երեք բերդք» անդ):

ասոնք, որչափ որ պահուած մնացած են, հին հայկական ձեւը պահած են (առանց ձայնաշրջութիւն կրելու եւ առանց լը դիփոխելու), պատճառն այն է, որ ասոնք (ի բաց առեալ թերեւս Արտահան անունը)՝ Հայոց բերին մէջ իրենց կեանքը շարունակած չեն եւ Հայոց կենդանի լեզուին միջնորդութեամբ մեզ աւանդուած չեն: Գալով գաւառներուն դրից, յայտնի է որ ԽԱՍ. 34—35 ասոնց թուումը կ'ընէ արեւելքէն (Չորոփոր Աղստեղի գետին վրայ) դէպ ի արեւմուտք (Կղարջ Զորոխի վրայ): Ինչ որ ասկէ մէն մի գաւառի գիւղին համար կը հետեւի, կը հաստատուի ու կը ճշդուի՝ Խորենացւոյ աշխարհագրութեան վրաց աշխարհին ու Կուր գետոյն (ԽԱՍ. 28) վրայ բաժնետրոյն, վասն զի այս աշխարհագրութիւնը Կուրին ընթացքին հետեւելով Գուգարաց-Վրաց նախ արեւմտեան, ապա հիւսիսային, յետոյ արեւելեան եւ ի վերջոյ ասոնց մէջտեղն դառնուած գաւառներուն վրայ իջ Խօսի: Տայոց կցելով կը յիշէ արեւմտակողմը՝ 1. Կլարճի եւ Շաւշեթի, 2. Արտահան, «ընդ որ անյանէ գետն հզօր Կուր, որ ի Տայոց գալով, ի Կող գաւառէ ընդ ստորոտս Զաւախաց, իջանէ ի Սամցիլէ եւ գառնայ յարեւելս» եւն., յետոյ՝ կ'անցնի Մանգլիսի, Բաշիսի եւ Պարտաւ գաւառէ, յորում է Վրաց մայրաքաղաքը Տէփիս (փոխանակ Տիգրիսի), թողլէ ետքն Տիգրիսն ու Պարուարն՝ եւ 3. Ղարաբաղի եւ 4. Ղարաբաղի եւ 5. Ղարաբաղի հոմանուն գետօք, [կը հոսէ] մինչեւ Զաւախաց քաղաք, զորս՝ ի Հայոց հանեալ է: Որոց ըստ հաւանայ լեւնագալտքն 6. Զաւախաց բազում լճօք լի զանազան ձկամէք, եւ 7. Թաւիշի եւ 8. Տաւիշի:

1 Վրաց. Շաւշեթի ընդ մէջ Զորոխի եւ Արտահան լեւանց Brosset, անդ 74, Սամցիլէի քարտէզն անդ, Shavsheti Dagh Լիւի քով, արար. Šaušit Balādurī 202:

2 Զորս՝ այս է՝ աւանտն վերջը յիշուած երեք գաւառները:

որոց ի հարաւ կանգարք. զամենդ ի Հայոց հանեալ է¹: Այս գաւառաց վրայ անդրադոյն տեղեկութիւնները տես Brosset Description, Ալեշան Մեծ Հայք էջ 61—63 եւ Բրոսէի եւ Վիպերտի աշխարհացոյցները: Ըստ այսմ հետեւեալ եզրակացութիւնը կ'ենլէ. Չորոփոր Աղստեայ գետին վրան էր. ասոր հիւսիսային կողմէ էր Ծորոփոր, եւ ասոր ալ հիւսիսակողմը՝ Կողբոփոր: Արեւելեան կողմանէ երեքն ալ սահմանակից էին Կուրի եւ կը գտնուէին Կուրի բազումներուն վրայ, որ իրենց անունները նոյն գաւառներէն առած էին: Ասոնց հիւսիսային կողմէ էր Տփղիսի գաւառը՝ Պարուար: Ասոնց արեւմտեան կողմէ էր Տաշիր՝ Լուսայ (այսօրւան Զէլալ օղլուի քով) եւ Զելգա-չայի եւ Բորչալու-չայի վրայ գտնուող Ուզունլարի կողմերը: Թրեղք = Թրիալէթ՝ խրամ կամ Բցիա գետին աղբերաց կողմերն է Brosset անդ 158—159. զիսաւոր տեղն է այժմ՝ Զալկա = Ծալքա Ալեշ. Մեծ Հայք § 121: Կանգարք՝ Զաւախք, Թռեղք եւ Տաշիր գաւառներուն հարաւակողմն էր, որ է ըսել՝ նահանգին ամենէն հարաւային գաւառն էր եւ սահմանակից՝ Արարատ նահանգին: Արտասան՝ այժմեան Արտասանին կողմերն էր՝ Կուրի աղբերաց սահմաններուն հիւսիսակողմը: Զաւախքի լեռնագաղտն, ուր էին Ախալքալաք (Մտթ. Ուռհ. 175, Brosset անդ 96 եւ 102) եւ բազմաթիւ ձկնաշատ լճեր, որոնց մէջէն ամենէն նշանաւորն է Թոփուռաւան կամ Փառաւան (Brosset անդ 98, 100, 162, Ալեշան Մեծ Հայք էջ 61), կը տարածուէր մինչեւ Կողբ՝ Կուրի աղբերաց սահմաններուն կողմերը: Վերջապէս Կլարջք Ճորոխի արեւելակողմն էր՝ այսօրւան Կլարջէտի եւ Արտանուճի կողմերը՝ Տայոց հիւսիսային կողմը: Գաւառիս Ճորոխի ա-

1 Հմմտ. ԽԱՍ. 28 «Ի Կող գաւառէ ընդ ստորոտս Զաւախացի եւ [Զունջի] Պամ. Վրաց 24 «Ի Փարանոյ փնջեւ ի գլուխն Կուր գետոյ, որ է Զաւախէթն»:

րեւելակողմն ըլլալը կը ցուցնեն խԱՍ.ի 28 այս խօսքերը՝ «Գաւառը (Գուգարաց-Վրաց) են այս, սկսեալ ի Վոհ (Ճորոխ) գետոյ եւ ի հիւսիսոյ Ցայոյ»՝ կղարջը, Շաւշէթ, Արտահան, եւն։ Բայց ասի ըսել չէ թէ գաւառը դէպ ի հարաւ՝ Ճորոխէն անգին չէր տարածուեր։ Չայս կը ցուցնեն խԱՍ.ի 35 ըսելը թէ «Իջանէ Վոհ գալով ի Սպերայ, անցանէ առ Թուխարս բերդով ի Վլարճս, եւ անտի յեդր»,¹ եթէ միտ դնենք որ հոս «ի Վլարճս» կ'ըսուի, եւ ոչ թէ «վլարճին առջեւէն»։ Վրական աշխարհագրութիւնը (Brosset անդ 72, 108 եւ Սամցիէի աշխարհացոյցը) կղարջութի նահանգը Ճորոխի ձախ (արեւմտեան) կողմը կը դնէ եւ Թորթոսի (Թորթում), Խախուլի, Խապիրի (Սպեր), Փորչխա, Բայբուրդի եւ Ճաննթի (Τζανιχί Պրոկոպ. 1, 288) գաւառները կամ տեղերն նոյն նահանգին մաս կ'ընէ, բայց յետնագոյն վրական այս նահանգին այս ընդարձակ տարածութիւնն երբեք նշանակութիւն կամ արժողութիւն ունեցած չէ հայ. գաւառին համար։ ԽԱՍ. 35 յայտնապէս կ'ըսէ թէ Վոհ-Ճորոխ Սպերէն եւ Թուխարք բերդին առջեւէն անցնելէն ետքը՝ կը մանէ «ի Վլարճս», որ ըստ այսմ կրնար Ճորոխի ստորին ընթացքին վրայ սկսիլ։ Այս հայկական գաւառին մեծագոյն մասը Ճորոխին աջ (արեւելեան) ափին վրայ էր։

Թուխարք կամ Թուղարք բերդը՝ կղարջքին հարաւային սահմանին վրայ՝ էր ըստ խԱՍ.ի 35, Պտմ. Վրաց 20 («ի վերայ գետոյն Սպերոյ, որ ասի Ճորոխ») = Brosset Histoire de la Géorgie 1, 33 Ճորոխի վրայ Թուխարք երկրին մէջ, որ շատ

¹ Եւ. ռօ 'Αδρανούτζιν կոտա. Պորփ. de adm. imp. էջ 208 եւ շար., վրաց. Արքանաւթ Brosset անդ 117: — Վրաց Պատմութեան մէջ (Զուանչի) կլուի կը յիշուի Շաւշէթի եւ Ափխազէթի (114), Ցայոյ (9), Թուխարքի եւ Եգերացւոց երկրին (24, 30) հետ։

անգամ կը յիշուի Կլարշքին հետ¹։ Այս պարագային ուրեմն բերդը չի կրնար նոյն ըլլալ Թուխարքի, վրաց. Թաւ-րի-իի հետ, զոր Brosset անդ 112 ճորոխի աշակողմեան օժանդակներէն մէկուն բաղկին վրայ կը գնէ գէպ Շաւշէթ (տե՛ս Սամցխէի քարտէզն անդ), վասն զի ասի՝ շատ հեռու էր ճորոխէ²։

ԺԴ. Ցայոց գաւառները։

Ցայք ըստ ԽԱՍ.ի 35 ութ (ըստ ԽԱՎ.ի 610՝ ինն) գաւառ ունի՝ «չկող՝ յեւթց կուռէ, յորմէ բխեն աղբիւրք գետոյն Կուրայ ի գեղջէն որ ասի Կրի-կո-նէ³։ Եւ ի մուտս կոյս ըստ երկայնանիստ գաւառին գնայ եւ գառնայ առ հիւսիսի, ընդ Արտահան, իջանէ ընդ Սաճիէ, եւ ապա դառնայ յելս՝ մինչ ի Կաղբից ծովն։ Իսկ ըստ մտից Կաղայ՝ Բերդ-աշտո՛ր, Պար-ի-աշտո՛ր, Ճա-կ-ո՛ր⁴ յելս, եւ ըստ հարաւոյ Բա-խա⁵ եւ Աշտո-աշտո՛ր իւրեանց գետակօք, ողք յիրար անկեալ իջանեն ի Յոհ (կարգա՛ Վոհ)։ Որոց ըստ մտից Արսեացփոր առ Պարխար լերամբն, ընդ որ⁶ իջանէ Յոհ, գալով ի Սպերայ, անցանէ առ Թուխարս բերդով ի Կլ-րճ⁷, եւ անտի յեփր, ընդ Նէթալ, ընդ Մրո-ղ եւ ընդ Մրէր

¹ «ՉԹուխարս եւ զԿլարճս ի ծովէն մինչեւ ցԱրտինն» (Արտիննի) Զուանչիք 71 եւ 84, Klaproth Reise 2, 98։ Այս Թուխարսն Հայք Ցայոց մաս կը հաշուէին, տե՛ս վարն Ցայոց մէջ։ Վրաց Պատմութիւնն Թուխարք բերդաբաղաքը կը յիշէ Օձրիէի հետ։

² Բրոսսէի քով թէ՛ բնագրին մէջ եւ թէ՛ քարտէզին վրայ Ցէթիթի կից գրուած է. այս Ցէթիթին՝ Ռիխարդ Կիպերտի աշխարհացոյցին (Kleinasien, AVI Tirabzon) Tbetin պիտի ըլլայ։ Բայց ասի Ալարայի մէկ օժանդակին վրան է։

³ Բուխայէ ետքն Ուրդի գուրս ինկած է։

⁴ Գերականօրէն կրնայ Պարխարը կամ Արտաշտո՛րը յարաբերել։

գաւառս՝ ի Պոնտոս ծով, զոր (այս է՝ ՎՊՏ) Եգե-
րացիք կոչեն Ալմանիս, եւ խաղաղք կոչաւոյն»:

Այս կտորին վրայ ունինք հետեւեալ գիտո-
ղութիւններն: 1. Կող գաւառը = վրաց. Կոլ-
իսԱՍ. ալ էջ 28 կ'անուանէ Կուրի աղբերաց երկիր,
երբ կ'ըսէ «Որ (այսինքն՝ Կուր) գալով ի Կող
գաւառէ ընդ ստորոտս Զաւարաց, եւ Brosset
Description 80՝ «Կուրը (Մոլիս-ուրէ) կու գայ Ար-
սիան լեռներէ՝ Կոլայէն վեր», Մէկալ անունները
տես Պլինիոսի քով 6, 28: 2. Կրի-սիս-նի կ'երեւայ
թէ «Կուրի ակունք» կը նշանակէ: Թէեւ Կուր ա-
նուան սեռականն առ հասարակ Կուրայ է իսԱՍ.
28, 35, բայց տեղւոյ անունները շատ անգամ այլ
եւ այլ հոլովմանց համեմատ կը հոլովին: 3. Եւսի
տեղ՝ ամէն տեղ ՎՊՏ կարդալու է = յն. Βόας
Պրոկոպ. 1, 288; 2, 464: Այս այն գետն է, որ
Բարձր Հայքէն բխելով՝ Բաբերդն, Սպերն ու
Պերտեկրեաը կը շոշափէ եւ Բաթումի հարաւային
կողմէն Սեւ Ծով կը թափի: ՎՊՏ մէկ ուրիշ ա-
նունն ալ Ակամսիս էր, զոր Եգերացիք կը գործա-
ծէին: Քանի որ Եգերացիք գետին ամէնէն ստորին
ընթացքին վրայ կը բնակէին, ուստի Ակամսիս գե-
տին ամէնէն ստորին մասին անունն է՝ անոր ծով
թափելէն յառաջ եւ Օլթիչայի հետ միանալէն
ետքը: Եգերացիներէն անունն Ակամսիսի ձեւով
Յունաց անցած է, տես Առիանոս Peripl. 7, 4—5,
Պրոկոպ. 2, էջ 464 «Ակամսիս կը կոչեն զայն
տեղացիք»¹: Հայք Եգերացիներէն կամ Յոյներէն
փոխ առած են Ակամսիս անունը, զոր իբր օտար
բառ կամ անուն՝ նախ ՎՊՏ անունով կը մեկնեն,
եւ յետոյ՝ ՎՊՏ համար կը գործածեն «Ակամսիս
որ է ՎՊՏ, որ գայ ի Մեծ Հայոց» իսԱՍ. 27 (Եգե-
րացւոց երկրին մէջ). «Ակամսիս որ է ՎՊՏ» իսԱՍ.

¹ Պրոկոպիոսի քով 1, 289 վերլուծելու Փասիս
գետնած է՝ փոխանակ Ակամսիսի:

30 (Բարձր Հայոց մէջ). «Գեան Ակամին (աարբ. ընթերց.՝ Ակամին), որ ի կողմանս Տայոց բղխեալ՝ երթայ զՏիւսիսոյ արեւմտից, անցանելով ընդ Եգեր՝ մտանէ ի Պոնտոս» Ղեւոնդ 168 = Ասող. 134: Վերջ այս գետը Ճորոխ՝ կ'անուանեն եւ ասով կը հասկընան նախ Օլթի-չայը (Brosset անդ. 108 — 120), որ Բասենոյ (վրաց. Բասիան) հարաւա-կողմը գտնուող Իրիջու լեռնէն (Բրոսէ անդ. 108, 120) կու գայ եւ Նարիման եւ Օլթի բոռած տեղերէն կ'անցնի. երկրորդ՝ Ճորոխ կը կոչեն նաեւ գետին ստորին ընթացքն, Սպերէն եկող արեւմտեան բազկին հետ միանալէ ետքը: Այս արեւմտեան բազուկն, որուն վրան են Բարբերդ եւ Սպեր, վրաց քով կը կոչուի «Գետ Սպերոյ», բայց նաեւ Ճորոխ (Բրոսէ անդ. 114, Պամ. վրաց. 20): Խաղտեական անունն էր Կակամար: 4. Պարթւոյ լեռը, յն. Παρσάδρης մասամբ Տայոց արեւմտեան սահմանը կը կազմէր (հիւսիսէն), բայց մասամբ Տայոց ներսերը կը մտնէր (հարաւէն), տես Ինճիճ. Հնախօս. Ա. 84—85, Հեղինակը Հ.Ք. էջ 66 եւ 508, Մարքարտ Երանշ. 116: Այսօրւան Պարխալ անունը պահած է Պարխար անունը. տես Լինչի քարտեզին Parkhal անուն տեղն ու Parkhalmountsը, Parchal՝ Parchal-sui վրայ եւ Balchar (sic) dagh = Paryadres աշխարհացուցին Ռ. Կիպերտի (Tirabzon), Պերտեկրեկի հիւսիսակողմը: 5. Եգր երկիրը ԽԱՍ. 27 կը նոյնացուի Կողքիսի հետ: Նեկու կը յիշէ Բրոսէ (Histoire de la Géorgie 1 [1849]) էջ 307 Սամցխէի մէջ, իսկ էջ 559 Վարջքի հետ (Թագաւորը Սամցխէէն Շաուշէթ եւ Վարջէթ գնաց եւ Նիգալի հովիտը մտաւ) եւ էջ 579 Աջարայի հետ (ոմանք Աջարա գարձան, այլք՝ Նիգալի հովիտը): Մրոշ (հմմտ. Murgul-su Լինչի քով ?) եւ Մրէր գաւառներն կ'երեւայ Թէ ուրիշ տեղ յիշուած չեն:

1 Վրաց. Ճորոխի, հայ. Ճորոխ Յովհ. Մամկ. 57:

162. Կ-շ (սեռ. Կ-շայ) ԽԱՍ. 28, 35, ԽԱՎ. 610, Խոր. 74, 82, Ղեւոնդ 168, Ասող. 134, վրաց. Կ-շ, քաղաք եւ գաւառ Կուրի աղբերաց սահմաններուն մէջ Բրոսէ անդ 72, 106 եւն.: Այժմ՝ Gölehlինչի աշխարհացոյցին վրայ: — **163.** Բերդաշէր ԽԱՍ. 35, ԽԱՎ. 610, Բերդաշէր Թովմ. Կիլիկեցի ինձիճեանի քով ՀՀ. 371: Անուանս նկատմամբ տես Հտծ. Ջ.: — **164.** Պարդաշէր ԽԱՍ. 35, ԽԱՎ. 610, Պարդաշէր Թովմ. Կիլիկեցի ինձիճ. քով ՀՀ. 371: Ալիշանի համեմատ (Մեծ Հայք § 51) գաւառս էր Օլթի-չայի մէկ օժանդակին՝ Պարտէզ-չայի վրայ: Ասոր վրայ կը գնեն Լինչ եւ Ռ. Կիպերտ (Tirabzon) Պարտուս աւանը, զոր Ալիշան՝ անդ, հին հայ. Պարդաշէր կը համարի, որմէ իւր անունն առած էր գաւառը. տես Հտծ. Ջ.: — **165.** Ճ-ի, տարբ. ընթերց.՝ Ճ-ի-ր ԽԱՎ. 610, ինձիճ. ՀՀ. 371, Ճ-ի-ր ԽԱՍ. 35, Ճ-ի-ր St. Martin Mém. 2, 366: — **166.** Բ-ի ԽԱՎ. 610, ԽԱՍ. 35, տարբ. ընթ.՝ Բ-ի ինձիճ. 371, յն. Βόχαι, Βόρχαι? տես վերն էջ 20: — **167.** Ո-ի ԽԱՎ. 610, ներգոյական՝ յՈ-ի-ն Փարպ. 443, յՈ-ի-ն Փարպ. 452, բացառ.՝ յՈ-ի-ն 445, Ո-ի-ն Հանդ. Հայագիտ. 1, 114: Փարպեցւոյ քով էջ 443 եւ շար. տրուած տեղեկութեանց համեմատ՝ գաւառս էր Բարձր Հայոց Շաղգոմբ եւ Այրարատայ Բասեան գաւառներուն մօտը: — **168** եւ **169** Աշուր եւ Կ-ի ԽԱՎ. 610, պլուր՝ ուղղագոյնս լոկ Տէլ գաւառ՝ Աշուրաշէր ԽԱՍ. 35, հմտ. տարբեր ընթերցումներն ինձիճեանի քով ՀՀ. 371: ԽԱՍ. 35 կը յիշէ զԲուխա (զՈւքաղէ) եւ զԱզորդացիոր՝ «իւրեանց գետակօք, որք յիրար անկեալ իջան են ի Վոհ», եւ ասով կ'իմանայ յայտնապէս Օլթի-չայն ու Թորթումսուն, որ իշխանի մօտերն իրարու հետ միանալով՝ Վոհ-ճորտի կը թափին: Ըստ այսմ՝ այս գաւառ-

ներն այս երկու գետերուն կողմերն էին: Այս ըսուածին հետ կը համաձայնի՝ Հ. Կիպերտի (Carte générale) եւ Ռ. Կիպերտի (Tirabzon) աշխարհացոյցներուն թորթումի լիճին հարաւակողմը, Թորթում-սուի վրայ Ազոր անուն տեղը նշանակելը, զոր Ալիշան Ազորդ կը գրէ (Մեծ Հայք § 46), այս Ազոր-Ազորդն այն տեղն է, որմէ գաւառը կոչուած է Ազորդացփոր (Ալիշան անդ՝ Ազորդափոր). տե՛ս Հած. Ջ.: — 170. Աւելց խոր ԽԱՎ. 610, Աւելց խոր ԽԱՍ. 35, Աւելց խոր Հանդ. Հայադ. 1, 114, վրաց. Աւելց-խոր? Brosset Histoire de la Géorgie 1 (1849), 259: Գաւառս Պարխար լեռանց քովն էր՝ ընդ մէջ Ճորոխի եւ Թորթում գետոյ, վասն զի իւր անունն առած է Արսիսէ, այժմ՝ Էրսիս՝ ընդ մէջ Կիսկինի եւ Պերտեկրէկի (տե՛ս Ռ. Կիպերտի Tirabzon), Ալիշան Մեծ Հայք § 49: Անուանս նկատմամբ՝ տե՛ս Ջ. Հած.:

Գաւառներուն թուումն եղած է արեւելքէն արեւմուտք ուղղութեամբ, ամէնէն արեւելեան կող գաւառէն կուրի վրայ՝ մինչեւ ամէնէն արեւմտեան Արսեացփոր գաւառը Ճորոխի վրայ: Գաւառներուն իրարունկատմամբ ունեցած գիրքին վրայ տե՛ս ԽԱՍ.ի 35 ակնարկութիւնները վերն էջ 240:

Հայք (Ինճիճ. ՀՀ. 373—375) Տայոց մէջ կը գնեն հետեւեալ տեղերն՝ առանց որոշելու թէ որ գաւառին մէջ: 1. Արահել գիւղը Փարպ. 333: 2. Զեհալ (հայ. Զենակք-ի?) գիւղը Փարպ. 282: 3. Երսիսի բերդը Փաւստ. 128, զոր Կիպերտ գտած է այսօրւան Իրխանի մէջ Ճորոխի վրայ՝ այս գետին Օլթի-չային հետ միանալէն ետքը, տե՛ս Ռ. Կիպերտի Tirabzon քարտէզը: 4. Թահալ ամրոցը Ղեւոնդ 26 = Ասող. 124, նոյն՝ հայ. աշխարհագրութեան ԽԱՍ. 35 Թախարք բերդին հետ, որ Կիսնայ Վոհ-Ճորոխի վրայ՝ ընդ մէջ Տայոց Արսեացփոր եւ Գուգարաց Կլարջք գաւառ-

ուաց, որ է ըսել այժմեան Էրսիսի եւ Վլարջէտի մէջ, եւ վրական աշխարհագրութեան (տե՛ս էջ 239) Թուրքերէն հետ չի կրնար նոյն ըլլալ: Քանի որ Հայք զայն Տայոց մէջ կը գնեն, կրնայ խնդիրը թէ արդեօք Արսեացիոր գաւառի՞ն կը վերաբերէր: 5. Գիւղ իշխանաց Ինճիճ. ՀՀ. 373, վրաց. Իշխան Brosset Histoire de la Géorgie (1849), 605, այսօր ալ իշխան՝ Թորթուժ-սուի եւ Օլթի-չայի իրարու հետ միացած տեղւոյն հիւսիսակողմն Ինճիճ. ՀՀ. 373, Նոր Հայ. 130, իշխանա՝ Ռ. Կիպերտի քով (անդ): 6. Մինսն գիւղը, Բասենոյ Գու գիւղէն երկու փարսախ հեռու Փարպ. 414: 7. Որմէն-ղ գիւղը՝ Պարխար լեռանց ստորոտը Փարպ. 219, զոր Ալեշան Մեծ Հայք § 49 այժմեան Օշնախի հետ (Odjnagh Կիպերտի Carte généraleին վրայ, Oshnagh = Vordjnhah Ռ. Կիպերտի Tirabzon քարտէզին վրայ): Քանի որ այս տեղն Էրսիսի մօտերն է գէպի հարաւ, Արսեացիոր գաւառին վերաբերած պիտի ըլլայ: 8. Ռիւիւնոյ (յ.ք. սեռ.) քաղաքը, Ռիւիւն (յ.ք. հյոս.), Ասող. 189, 278, Լաստիվ. 4, 6, 9, ինչպէս արդէն Ինճիճ. Նոր Հայ. 126 եւ Ալեշան Մեծ Հայք § 51 ըսած են, այժմեան Օլթին է՝ Օլթի-չայի վրայ, վրաց. Օլթի-ի Բրոսէանդ 118: Արդ՝ իբր հին Հայ. ձեւ յ.ք. հյոս.ը գնեւու ենք՝ *Ոլթիւն, որ Հայոց բերնին մէջ հարկ էր որ հիմայ *Ռիւիւն ըլլար: Այժմեան Օլթի ձեւը՝ վրական-թրքական է: 9. Հա-ճիւ բերդն՝ Աղօրի = Աղօրի աշխարհին կամ գաւառին մէջ՝ Լաստիվ. 4 եւ 82, Հա-ճիւ լեռան վրայ Ասող. 276: Աղորդացիոր գաւառին մէջ էր,

1 Այս տեղն Ասողկան եւ Լաստիվերտացւոյն ծառի մէջ չէր հին գրութիւններէ, եւ այս պատճառաւ ալ ասոնք անունս պատմական ուղղագրութեամբ չեն գրեր, այլ իրենց ժամանակին արտաբերութեանը կամ հնչմանը համեմատ, երբ արդէն հին հայկական չը՝ ղ եղած էր, եւ նուրբերու առջեւ՝ ի:

եթէ ինձի՞ճ. ՀՀ. 375 իրաւամբ Ալուրդի կը կարգայ՝ փոխանակ Ալուրդի: 10. Ալուրդի ինձի՞ճ. ՀՀ. 375: 11. Մարտի 11. 278, Մարտի 11, Նոյեմբեր 93, ինձի՞ճ. ՀՀ. 375 (Օլթիի հետ յիշուած), այսօրեան Նորիսի ըստ ինձի՞ճ. ՀՀ. 375, Նոր Հայ. 125—126, Ալիշան Մեծ Հայք § 51, տե՛ս եւ Բ. Արաբի Tirabzon քարտէզը:

ԺԵ. Այբարայ Գառնիք:

ԽԱՍ. 33 կ'ըսէ. «Աշխարհ Այբարայ... ունի գաւառս վեշտասան¹, ըստ Բարձր Հայոց՝ զԲաթն², ընդ որ անցանէ Երասխ՝ գետացեալ ի Մարցն³ գետոյ, որ (Երասխ) բաժանէ զԳաթնիսն ի հարաւ եւ զԱթնիսն եւ զՀաւսիսն⁴ ի հիւսիսի, գնալով ընդ մէջ Արշարունաց, որոց Բաթնիսն եւ Ծաղկուն⁵ ի հարաւոյ, եւ Վանսն եւ Շիրակ ի հիւսիսի: Եւրոց եկեալ գետն Արաքսն⁶ (Արաքսն)՝ հանգերձ Մեծ֊գետն, անցանելով յԵլից կուսէ Մաւրիկոպաւսի, այսինքն Շիրակաւոյ՝ աւանի եւ Մրնայ եւ Երասխաւոյ քաղաքի, իջանէ յԵրասխ: Եւ Արածանի զսկիւրն ունի ի Ծաղկունսն ի տեղւոջն որ կոչի Ռոյն, եւ գնալով ընդ հիւ-

1 ԽԱՍ. 610 քան գաւառ կը թուէ:

2 Այս է՝ Բաթն. Բնագրին մէջ՝ Բաթնի վերայ է:

3 Բնագրին մէջ Մարցնի տեղ է:

4 Կարգա՝ Հաւսն է:

5 Բնագրին Ծաղկունսն տեղ է:

6 Այժմ՝ Արփա-չայ՝ Կարս-չայի հետ, որ Չալդեր լիճէն օժանդակ մը կ'ընդունի:

7 Շիրակաւոյ առանին կարգա՝ Շիրակաւոյ. «Ելից կուսէ Մաւրիկոպաւսի, այսինքն Շիրակաւոյն»: Ալիշան (Շիրակ 16) Շիրակաւոյն ուղիղ կը համարի, բայց Արաքսն արեւմտակողմը կը գնէ: Շիրակաւան ըստ ինձի՞ճ. ՀՀ. 427 այլուր առաջին անգամ Յովհ. Վերդիի քով կը յիշուի: Երուսեղիմի գիրքին նկատմամբ տե՛ս Խոր. 117:

սինի պատեղով զնպատական՝ լերամբն՝ առ Բագ-
ւան գեղւոյն, խառնի ի Բաբելոնաց գետն¹: Եւ
Երասխ թողլով զԱրփա-իւ քաղաք՝ ի Հիւսիսի եւ
զԱրփա-նոյն, յորմէ բղխեն աղբիւրք Մեծամարտ²
գետոյ, եւ զինքն զԱրփա-ն³: Եւ է ըստ ելից Կէֆ,
յորմէ բղխեն աղբիւրք Քարա-ն⁴ գետոյ, զինքն իսկ
լեռնագագաթ Մա-ն⁵ ի հարաւ թողու Երասխ.
յորոյ թիկանց տարածեալ Կոփ-ն⁶ գաւառ. եւ
անցանէ Երասխ յելից կուռէ Աւարշուպատ քա-
ղաքի, յորում մայր եկեղեցեաց կաթողիկէ, եւ
մարտիրոսուհեացն մատրանքն: Յորոց յելից բղխեն
աղբիւրք Ապահեն գետոյ որ է խօզմոր, եւ խառնի
ի Մեծամարտ⁷, եւ ապա յելից նորա գետն Աշուր,
եւ արդարեւ ազատ, որոյ ակունքն բխեն ի Գիւղ⁸
լեռանէ, ի Սախուր-ն տեղոյ, որ իջանելով ընդ
Դո-ն, արբուցանէ զամենայն Ռոսան Հայոց, եւ
անցեալ ընդ հարաւ անկանի յԵրասխ: Յորոց ի
մէջ շինեալ է Արարատ քաղաք, ուր յառաջին
ժամանակն խառնուրդք⁹ Մեծամարտի. իսկ այժմ

¹ Այժմ՝ Այա գաղ:

² Այժմ՝ Շերիան-տու:

³ Սարգարաբագի գետը:

⁴ Այժմ՝ Ալագեօզ գաղ:

⁵ «Քարասխ» գարբույ լուրն է, Հոլրոտտան գետ՝

Բշենոյ լուրն է, Աղատ գետ՝ Գառնոյ լուրն է, Վարդ.
աշխ. 422: Քարասխ այժմ կը կոչուի Ապարան-տու, հե-
ղոյն ատենները՝ Քոստալ:

⁶ Գաւառն էր ըստ ԽԱՍ.ի էջ 32 «յոսինն Աղատ
Մասեաց»:

⁷ Թէ այս Մեծամարտն որ գետն է, մութ կը ձայն:
Այն տեղերն ուր Մեծամարտ կը յիշուի, անհաշիւ. Ջ.
Մեծամարտ անուան տակ: Յետ նոյնպէս Հաժ. Ջ. Հրադոն
գետը, զոր վերն առանց յիշելու թողուցինք:

⁸ Այս է Գեղարքունեաց Գիւղ լեռը Խոր. 28, Սուտ-
Սեր. 7, Յովհ. Կթղ. 181:

⁹ Բնագիրը չ'ըսեր թէ Մեծամարտ որ գետին հետ
կը միանար: Ըստ Խոր. 126 Երասխայ հետ կը խառնուէր

փոխեալ զգնացան Մեծամաւրայ՝ խառնի ի մտից կուտէ։ Իսկ յեղից կուտէ Դունայ են դաւառք Ուր-ծոյր եւ Աբաճոյ կողմն, ընդ մէջ կալով վայոյ Զորոյ եւ Շարուր դաշտի, ընդ որ հոսի գետն Աբաճին (?) , առ Մարանոյ (?) քաղաքով, անցանելով ի հարաւ՝ խառնի յերասխ։

171. Բաւեան խԱՎ. 610, Էրկերն Բաւեան (կարգա՝ Բաւեան) Փաւստ. 10, Էրեւան Բաւեան Փաւստ. 55, 139 եւն, «անփայտ եւ վերին Բաւեան»¹ Խոր. 75 (= Վանանդ), Բաւեանցի՝ Սեր. 139 = յն. Փասիանոյ Արշաւ. 4, 6, 5, հմմտ. Փասիս ποταμός Արշաւ. 4, 6, 4, գետն Բաւեանոյ, այժմ Բաւին² Երասխայ ամենէն վերին ընթացքին վրայ։ Այս դաւառին մէջն էին՝ Դոս, Որդարոս, Ունոփ, Ախիգոս, Աւնի, Վաղարշապատ, Վաղարշ, Գափոյր, Սալարոս եւն անուն տեղերն ինծիք. ՀՀ. 384 եւ շար., Խոր Հայ. 88 եւ շար.։ — 172. Գաբեղեան՝ խԱՍ. 33, խԱՎ. 610, «գաւառն Գաբեղենից» Ասող. 83, նախնաբար տոհմի անուն, հմմտ. Գաբաղ — Գաբեղէ Խոր. 76, «Գաբաղ Գաբեղեան» Փարս. 459, «խոսրով Գաբեղեան» Եղիշ. 77, կազմուած՝ Գաբեղ + եան մասնիկէ։ Այս տեղ էր Կաղան (այժմ՝ Kagyzman) Սոփեղք Հայկականք 11, 47 Արշարունեաց սահմանին վրայ ինծիք. ՀՀ. 400։ — 173. Աբեղեան՝ խԱՍ. 33, խԱՎ. 610, նախնաբար տոհմի անուն, հմմտ. «Աբեղոյ ոմն նահապետ Աբեղենից տոհմին» Խոր. 137, Աբեղ — Գաբեղէ Խոր. 76, «տէրն Աբեղենից Գազրիկ» Խոր. 126. տե՛ս Զ. Հած.։ — 174.

Արաշատու քով, հմմտ. Արծր. 78։ Արտաշատու նկատմամբ տե՛ս Հած. Զ.։

¹ Նաեւ «Փոքր Բաւեան» կոչուած՝ «Ստորին Բաւեան» են զանազանուելով Ալեշան Այրարատ 15։

² Ըստ Բեւթի այժմ՝ Բաւինիւր, վիճակ մերձաւորապէս Դեմիքաբայի, Հասանկալայի եւ Բարաուրգանի մէջ տեղերն, VBAG. 1901, 452։

վահանանի, տարբ. ընթերց.՝ Հահանի, ԽԱՎ. 610, Հահանի, ԽԱՍ. 33, Ինճիճ. ՀՀ. 380, կարգալու է՝ Հահանանի կամ Հահանի, ըստ Ալիշանի Այրարատ 14, 27, Հահանին Հանգ. Հայագիտ. 1, 114, տոհմին անունէն Հահանի, Խոր. 76 կոչուած, հմմտ. «Գաբեղեան, Աբեղեան, Հաւանունի, Ալիշանի ցուցակին մէջ Այրարատ էջ 424 — 425, եւ «վաւաճական գահնամակ», Թիւ 50 Հահանին Ալիշ. անդ 431 (ըստ այսմ զանազանելու է վահանանի եղել. 33, 77 եւն): Այս գաւառն ԽԱՍ.ի (էջ 33) համեմատ՝ Երասխայ հիւսիսակողմէն էր, եւ ոչ թէ հարաւակողմէն, ուր կը գնէ Ալիշան անդ: — 175. Արշարունի (սեռ. Արշարունեաց) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Փաւստ. 28, 72, 129, Խոր. 177, Ասող. 106, սկզբնաբար տոհմի անուն, հմմտ. Արշարի արշարունի եղել. 58, 77. յառաջ՝ Երասխայի կոչուած Խոր. 177. տեւ Զ. Համ.ի մէջ: Այստեղ էին Երասխայի, Երասխայի, Բաբուռ, Արարի, եւն. Ինճիճ. ՀՀ. 391 եւ շար.: — 176. Բաբուռ (սեռ. Բաբուռեաց) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Բաբուռեաց Փաւստ. 105, 232, 251, Բաբուռեաց Փաւստ. 172, 176, եղել. 22, Սեբ. 27, 34, «Բաբուռանդ գաւառ», Կորիւն եւն, յն. Βαγρανδοαυηνή կարգա՝ Βαγρανδοαυηνή Պողոտ. էջ 947, արաբ. Βαγρανδ Balādurī 194, 200: Այստեղ էին վաղարշի (Թափրաք-քալէ), Բաբուռ, Զարեհաւան (վերջէն՝ Գաբեղենից մաս համարուած), Զարա, Տերաւի Ինճիճ. ՀՀ. 405 եւ շար.: — 177. Ծաղկոտ (սեռ. Ծաղկոտն) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Սեբ. 74, Ասող. 160, Յովհ. ՎԹՀ. 177, Ծաղկոտն, Ծաղկոտն Փարս. 174, 403, Ծաղկոտն Ասող. 266, 278, ոտ Ծաղկոյ ճառքնա. Ինճիճեանի քով 413 ծան., Ալիշան Այրարատ 511, տեւ Զ. Համ.ի մէջ: Հոս էին Ուլի, Անդ, Հահաղիւն եւն. Ինճիճ. ՀՀ. 414 եւ շար.: — 178. Վանանդ

որոց ի հարաւ կանգարք. զամենդ ի Հայոց հանեալ է¹: Այս գաւառաց վրայ տնդրագոյն տեղեկութիւնները տես Brosset Description, Ալիշան Մեծ Հայք էջ 61—63 եւ Բրոսէի եւ Նիպերտի աշխարհացոյցները: Ըստ այսմ հետեւեալ եզրակացութիւնը կ'ելլէ. Չորոգոր Աղստեւոյ գետին վրան էր. ասոր հիւսիսային կողմն էր Ծորոգոր, եւ ասոր ալ հիւսիսակողմը՝ կողբոգոր: Արեւելեան կողմանէ երեքն ալ սահմանակից էին Վուրի եւ կը գտնուէին Վուրի բազուկներուն վրայ, որ իրենց անունները նոյն գաւառներէն առած էին: Ասոնց հիւսիսային կողմն էր Տփղիսի գաւառը՝ Պարուար: Ասոնց արեւմտեան կողմն էր Տաշիր՝ Լոււոյ (այսօրւան Ջէլալ օղլուի քով) եւ Ջիլգա-չայի եւ Բորչալու-չայի վրայ գտնուող Ուզունլարի կողմերը: Թրեղք = Թրիալէթ՝ խրամ կամ քցիա գետին աղբերաց կողմերն է Brosset անդ 158—159. զլիաւոր տեղն է այժմ՝ Ջալկա = Ծալքա Ալիշ. Մեծ Հայք § 121: Կանգարք՝ Ջաւախք, Թռեղք եւ Տաշիր գաւառներուն հարաւակողմն էր, որ է բոնլ՝ նահանգին ամենէն հարաւային գաւառն էր եւ սահմանակից՝ Արարատ նահանգին: Արտահան՝ այժմեան Արտահանին կողմերն էր՝ Վուրի աղբերաց սահմաններուն հիւսիսակողմը: Ջաւախքի լեռնադաշտն, ուր էին Ախալքալաք (Մոթ. Ուռհ. 175, Brosset անդ 96 եւ 102) եւ բազմաթիւ ձկնաշատ լճեր, որոնց մէջէն ամենէն նշանաւորն է Թոփոռաւան կամ Փառաւան (Brosset անդ 98, 100, 162, Ալիշան Մեծ Հայք էջ 61), կը տարածուէր մինչեւ կողն՝ Վուրի աղբերաց սահմաններուն կողմերը: Վերջապէս Կղարջք Ճորոխի արեւելակողմն էր՝ այսօրւան Վարջէտի եւ Արտանուճի կողմերը՝ Տայոց հիւսիսային կողմը: Գաւառիս Ճորոխի ա-

1 Հմտ. ԽԱՍ. 28 «Ի կող գաւառէ ընդ սոորոտս Ջաւախոց» եւ [Ջուանշիր] Պամ. Վրաց 24 «Ի Փարաւնոյ մինչեւ ի գլուխն Վուր գետոյ, որ է Ջաւախէթ»:

րեւելակողմն բլլալը կը ցուցնեն խԱՍ.ի 28 այս խօսքերը՝ «Գաւառք (Գուգարաց-Վրաց) են այս, սկսեալ ի Վոհ (Ճորոխ) գետոյ եւ ի հիւսիսոյ Տայոց՝ կղարջք, Շաւշէթ, Արտաշան», եւն։ Բայց ասի ըսել չէ թէ գաւառը գէպ ի հարաւ՝ Ճորոխէն անդին չէր տարածուեր։ Չայս կը ցուցնեն խԱՍ.ի 35 ըսելը թէ «Իջանէ Վոհ գալով ի Սպերոյ, անցանէ առ Թուխարս բերդով ի կլարճա, եւ անտի յեգր»,¹ եթէ միտ գնե՞ք որ հոս «ի կլարճա» կ'ըսուի, եւ ոչ թէ «կլարճին առջեւէն»։ Վրական աշխարհագրութիւնը (Brosset անդ 72, 108 եւ Սամցխէի աշխարհացոյցը) կլարջեթի նահանգը Ճորոխի ձախ (արեւմտեան) կողմը կը գնէ եւ Թորթումի (Թորթում), Խախուլի, Խսպիրի (Սպեր), Փորչխա, Բայբուրգի եւ Ճանեթի (Τζανιχί Պրոկոպ. 1, 288) գաւառները կամ տեղերն նոյն նահանգին մաս կ'ընէ, բայց յետնագոյն վրական այս նահանգին այս ընդարձակ տարածութիւնն երբեք նշանակութիւն կամ արժողութիւն ունեցած չէ հայ. գաւառին համար։ ԽԱՍ. 35 յայտնապէս կ'ըսէ թէ Վոհ-Ճորոխ Սպերէն եւ Թուխարք բերդին առջեւէն անցնելէն ետքը՝ կը մտնէ «ի կլարճա», որ ըստ այսմ կրնար Ճորոխի ստորին ընթացքին վրայ սկսիլ։ Այս հայկական գաւառին մեծագոյն մասը Ճորոխին աջ (արեւելեան) ափին վրայ էր։

Թուխարք կամ Թուղարք բերդը՝ կղարջքին հարաւային սահմանին վրայ՝ էր ըստ խԱՍ.ի 35, Պամ. վրաց 26 («ի վերայ գետոյն Սպերոյ, որ ասի Ճորոխ») = Brosset Histoire de la Géorgie 1, 33 Ճորոխի վրայ Թուխարք երկրին մէջ, որ շատ

¹ Եւ. տօ 'Αδρανούτζιν կոռա. Պորփ. de adm. imp. էջ 208 եւ շար., վրաց. Բրոսսէ-է Brosset անդ 117: — Վրաց Պատմութեան մէջ (Զուանչիք) կարկէ կը յիշուի Շաւշէթի եւ Սփխաղեթի (114), Տայոց (9), Թուխարքի եւ Եգերացւոց երկրին (24, 30) հետ։

անգամ կը յիշուի Կղարջքին հետ¹։ Այս պարագային ուրեմն բերդը չի կրնար նոյն ըլլալ Թուխարքի, վրաց. Թա-խար-թի հետ, զոր Brosset անդ 112 ճորոխի աջակողմեան օժանդակներէն մէկուն բազկին վրայ կը դնէ գէպ Շաւշէթ (տես Սամցխէի քարտէզն անդ), վասն զի ասի՝ շատ հեռու էր ճորոխէ²։

ԺԴ. Տայոց գաւառները։

Տայք ըստ ԽԱՍ.ի 35 ութ (ըստ ԽԱՎ.ի 610՝ ինն) գաւառ ունի՝ «չկող՝ յեւից կուսէ, յորմէ բխեն աղբիւրք դետոյն Կուրայ ի գեղջէն որ ասի Կըխ-կո-նէ³։ Եւ ի մոլատս կոյս ըստ երկայնանիստ գաւառին գնայ եւ դառնայ առ հիւսիսի, ընդ Արտասան, իջանէ ընդ Սաճիէ, եւ ապա դառնայ յելս՝ մինչ ի Կաղբից ծովն։ Իսկ ըստ մտից Կողայ՝ Բերդ-պփո-ր, Պարպիւ-պփո-ր, Ճախ-թա՝ յելս, եւ ըստ հարաւոյ Բախ-թա⁴ եւ Աղբիւ-պփո-ր իւրեանց դետակօք, որք յիրար անկեալ իջան են ի Յոհ (Կարդա՝ Վոհ)։ Որոց ըստ մտից Արսեացփոր առ Պարխար լերամբն, ընդ որ⁵ իջանէ Յոհ, գալով ի Սպերայ, անցանէ առ Թուխարս բերդով ի Կլարճ, եւ անտի յեփր, ընդ նիփալ, ընդ Մբո-ղ եւ ընդ Մըխ

¹ «ՋԹուխարս եւ զԿլարճ» ի ծովէն մինչեւ ցԱրսիոն», (Արսիանի) Զուանչիւր 71 եւ 84, Klaproth Reise 2, 98։ Այս Թուխարսն Հայք Տայոց մաս կը հաշուէին, տես վարն Տայոց Աջ։ Վրաց Պատմութիւնն Թուխարք բերդաբաղաքը կը յիշէ Օգրիէի հետ։

² Բրոսսէի քով Թէ՛ բնագրին մէջ եւ Թէ՛ քարտէզին վրայ ՏԲԷԻԷԻ կից գրուած է. այս Տրեթին՝ Ռիխարդ Կեպերտի աշխարհացոյցին (Kleinasien, AVI Tirabzon) Tbetin պիտի ըլլայ։ Բայց ասի Աշարայի մէկ օժանդակին վրան է։

³ Բուխայէ ետքն Ուաղի գուրս ինկած է։

⁴ Գերականօրէն կրնայ Պարխարը կամ Արսեացփորը յարաբերել։

գաւառս՝ ի Պոնտոս ծով, զոր (այս է՝ զՎՌՏ) Եգերացիք կոչեն Ալաֆիս, եւ խաղաղք Կոլոմար:

Այս կտորին վրայ ունինք հետեւեալ գիտողութիւններն: 1. Կող գաւառը = վրաց. Կող՝ ԽԱՍ. ալ էջ 28 կ'անուանէ Կուրի աղբերաց երկիր, երբ կ'ըսէ «Որ (այսինքն՝ Կուր) գալով ի Կող գաւառէ ընդ ստորոտս Զաւախաց», եւ Brosset Description 80՝ «Կուրը (Մոկոուրի) կու գայ Արսիան լեռներէ՝ Կոլայէն վեր»: Մէկալ անունները տես Պլինիոսի քով 6, 28: 2. Կրի-ալոնի կ'երեւայ թէ «Կուրի ակունք», կը նշանակէ: Թէեւ Կուր անունն սեռականն առ հասարակ Կուրայ է ԽԱՍ. 28, 35, բայց տեղւոյ անունները շատ անգամ այլ եւ այլ հոլովմանց համեմատ կը հոլովին: 3. Յնի տեղ՝ ամէն տեղ Վն կարգալու է = յն. Βόας Պրոկոպ. 1, 288; 2, 464: Այս այն գետն է, որ Բարձր Հայքէն բխելով՝ Բաբերդն, Սպերն ու Պերտեկրետը կը շոշափէ եւ Բաթումի հարաւային կողմէն Սեւ Ծով կը թափի: ՎՌՏի մէկ ուրիշ անունն ալ Ակամիս էր, զոր Եգերացիք կը գործածէին: Քանի որ Եգերացիք գետին ամէնէն ստորին ընթացքին վրայ կը բնակէին, ուստի Ակամիս գետին ամէնէն ստորին մասին անունն է՝ անոր ծով թափելէն յառաջ եւ Օլթիչայի հետ միանալէն ետքը: Եգերացիներէն անունն Ակամիսիս ձեւով Յունաց անցած է, տես Առիանոս Peripl. 7, 4—5, Պրոկոպ. 2, էջ 464 «Ակամիսիս կը կոչեն զայն տեղացիք»: Հայք Եգերացիներէն կամ Յոյներէն փոխ առած են Ակամիս անունը, զոր իբր օտար բառ կամ անուն՝ նախ ՎՌՏ անունով կը մեկնեն, եւ յետոյ՝ ՎՌՏի համար կը գործածեն «Ակամիս որ է ՎՌՏ, որ գայ ի Մեծ Հայոց», ԽԱՍ. 27 (Եգերացւոց երկրին մէջ). «Ակամիս որ է ՎՌՏ», ԽԱՍ.

1 Պրոկոպիոսի քով 1, 289 վերպակաւ Փառիս Դրուած է՝ փոխանակ Ակամիսիսի:

30 (Բարձր Հայոց մէջ). «Գետն Ակամսիս (տարբ. ընթերց.՝ Ակամփսիս), որ ի կողմանս Տայոց բղխեալ՝ երթայ զՀիւսիսոյ արեւմտից, անցանելով ընդ Եգեթի՝ մտանէ ի Պոնտոս, Ղեւոնդ 168 = Ատղ. 134: Վերջ այս գետը Ճորոխ՝ կ'անուանեն եւ ասով կը հասկընան նախ Օլթի-չայը (Brosset անդ 108 — 120), որ Բասենոյ (Վրաց. Բասիան) հարաւահողմը գանուող Իրիջու լեռնէն (Բրոսէ անդ 108, 120) կու գայ եւ Նարիման եւ Օլթի բոլած տեղերէն կ'անցնի. երկրորդ՝ Ճորոխ կը կոչեն նաեւ գետին սաորին ընթացքն, Սպերէն եկող արեւմտեան բազկին հետ միանալէ ետքը: Այս արեւմտեան բազուկն, որուն վրան են Բաքերդ եւ Սպեր, Վրաց քով կը կոչուի «գետ Սպերոյ», բայց նաեւ Ճորոխ (Բրոսէ անդ 114, Պտմ. Վրաց 20): Խաղտէական անունն էր Կակամար: 4. Պաշխար, լեռը, յն. Παρυσάρης մասամբ Տայոց արեւմտեան սահմանը կը կազմէր (Հիւսիսէն), բայց մասամբ Տայոց ներսերը կը մանէր (հարաւէն), տես Ինճիճ. Հնագիտ. Ա. 84—85, Հեղինակը Հ.Ք. էջ 66 եւ 508, Մարքարտ Երանշ. 116: Այսօրւան Պարխալ անունը պահած է Պարխար անունը. տես Լինչի քարտէզին Parkhal անուն տեղն ու Parkhalmounts, Parchal՝ Parchal-suh վրայ եւ Balchar (sic) dagh = Paryadres աշխարհացոյցին Ռ. Կիպերտի (Tirabzon), Պերտեկրեկի Հիւսիսակողմը: 5. Եգէր երկիրը ԽԱՍ. 27 կը նշանացուի Կողքիսի հետ: Նեփ-ը կը յիշէ Բրոսէ (Histoire de la Géorgie 1 [1849]) էջ 307 Սամցխէի մէջ, իսկ էջ 559 Վլարջքի հետ (Թագաւորը Սամցխէէն Շաուշէթ եւ Կլարջէթ գնաց եւ Նիգալի հովիտը մտաւ) եւ էջ 579 Ալարայի հետ (ոմանք Ալարա դարձան, այլք՝ Նիգալի հովիտը): Մըր-ը (Տմն. Murgul-su Լինչի քով?) եւ Մըր-ը գաւառներն կ'երեւայ Թէ ուրիշ տեղ յիշուած չեն:

¹ Վրաց. Ճորոխի, հայ. Ճորոխ Յովհ. Մամիկ. 57:

162. Կ-չ (սեռ. Կ-չ) ԽԱՍ. 28, 35, ԽԱՎ. 610, Խոր. 74, 82, ՂԵԼՈՆԴ 168, Ասող. 134, վրաց. Կ-չ՝ քաղաք եւ գաւառ Կուրի աղ-բերաց սահմաններուն մէջ Բրոսէ անդ 72, 106 եւն.: Այժմ՝ Gölehlինչի աշխարհացուցին վրայ: — **163.** Բերդաշէր ԽԱՍ. 35, ԽԱՎ. 610, Բերդաշէր Թովմ. Կիլիկեցի ինձիճեանի քով ՀՀ. 371: Անուանս նկատմամբ տէս Հտծ. Զ.: — **164.** Պարդաշէր ԽԱՍ. 35, ԽԱՎ. 610, Պար-դաշէր Թովմ. Կիլիկեցի ինձիճ. քով ՀՀ. 371: Ալիշանի համեմատ (Մեծ Հայք § 51) գաւառս էր Օլթի-չայի մէկ օժանդակին՝ Պարտէշ-չայի վրայ: Ասոր վրայ կը գնեն Լինչ եւ Ռ. Կիպերա (Tirabzon) Պարտուս աւանը, զոր Ալիշան՝ անդ, հին հայ. Պար-դէշը կը համարի, որմէ իւր անունն առած էր գաւառը. տէս Հտծ. Զ.: — **165.** Ճ-ի+, տարբ. ընթերց.՝ Ճ-ի-ր+ ԽԱՎ. 610, ինձիճ. ՀՀ. 371, Ճ-ի-ր+ ԽԱՍ. 35, Ճ-ի-ր+ St. Martin Mém. 2, 366: — **166.** Բ-ի- ԽԱՎ. 610, ԽԱՍ. 35, տարբ. ընթ.՝ Բ-ի- ինձիճ. 371, յն. Βόχαι, Βόρχαι? տէս վերն էջ 20: — **167.** Ու-դէ ԽԱՎ. 610, ներգոյական՝ յՈւ-դէ Փարպ. 443, յՈւ-դէ Փարպ. 452, բացառ.՝ յՈւ-դայ 445, Ու-դէ Հանդ. Հայագիտ. 1, 114: Փարպեցւոյ քով էջ 443 եւ շար. տրուած տեղեկութեանց համեմատ՝ գաւառս էր Բարձր Հայոց Շաղգոմք եւ Այ-րարատայ Բասեան գաւառներուն մօտը: — **168** եւ **169** Աշրդ եւ Կ-ի-ր ԽԱՎ. 610, այլուր՝ ուղղագոյնս լոկ Տիլ գաւառ՝ Աշրդաշէր ԽԱՍ. 35, հմմտ. տարբեր ընթերցուածներն ինձիճեանի քով ՀՀ. 371: ԽԱՍ. 35 կը յիշէ զԲուխա (զՈւքաղէ) եւ զԱզորդացփոր՝ «իւրեանց գետակօք, որք յիրար անկեալ իջանեն ի Վոհ» եւ ասով կ'իմանայ յայտնապէս Օլթի-չայն ու Թորթու-սուն, որ իշխանի մօտերն իրարու հետ միանալով՝ Վոհ-ճորթի կը թափին: Ըստ այսմ՝ այս գաւառ-

ներն այս երկու գետերուն կողմերն էին: Այս ըսուածին հետ կը համաձայնի՝ Հ. Կիպերտի (Carte générale) եւ Ռ. Կիպերտի (Tirabzon) աշխարհացոյցներուն Թորթումի լիճին հարաւահողմը, Թորթում-սուի վրայ Ազոր անուն տեղը նշանակելը, զոր Ալիշան Ազորդ կը գրէ (Մեծ Հայք § 46), այս Ազոր-Ազորդն այն տեղն է, որմէ գաւառը կոչուած է Ազորդացփոր (Ալիշան անդ՝ Ազորդափոր). տես Հած. Զ.: — 170. Աւեոյ գոր ԽԱՎ. 610, Աբեոյ գոր ԽԱՍ. 35, Աբեոյ գոր Հանդ. Հայագ. 1, 114, վրաց. Ա-խ-գ-ը? Brosset Histoire de la Géorgie 1 (1849), 259: Գաւառս Պարխար լեռանց քովն էր՝ ընդ մէջ Ճորոխի եւ Թորթում գետոյ, վասն զի իւր անունն առած է Արսիսէ, այժմ՝ Էրսիս՝ ընդ մէջ Կիսկինի եւ Պերտեկրէկի (տես Ռ. Կիպերտի Tirabzon), Ալիշան Մեծ Հայք § 49: Անուանս նկատմամբ՝ տես Զ. Հած.:

Գաւառներուն թուումն եղած է արեւելքէն արեւմուտք ուղղութեամբ, ամէնէն արեւելեան կողմ գաւառէն Կուրի վրայ՝ մինչեւ ամէնէն արեւմտեան Արսեացփոր գաւառը Ճորոխի վրայ: Գաւառներուն իրարունկատմամբ ունեցած գիրքին վրայ տես ԽԱՍ. 35 ակնարկութիւնները վերն էջ 240:

Հայք (Ինճիճ. ՀՀ. 373—375) Տայոց մէջ կը դնեն հետեւեալ տեղերն՝ առանց որոշելու թէ որ գաւառին մէջ: 1. Աբահեշ գիւղը Փարպ. 333: 2. Զեռ-ի (Հյց. Զենակք-ի?) գիւղը Փարպ. 282: 3. Եր-ի-անի բերդը Փաւստ. 128, զոր Կիպերտ գտած է այսօրւան Իրխանի մէջ Ճորոխի վրայ՝ այս գետին Օլթի-չային հետ միանալէն ետքը, տես Ռ. Կիպերտի Tirabzon քարտեզը: 4. Թ-ի-տ-ի ամրոցը Ղեւոնդ 26 = Ասող. 124, նոյն՝ Հայ. աշխարհագրութեան ԽԱՍ. 35 Թախարք բերդին հետ, որ Կիյնայ Վոհ-Ճորոխի վրայ՝ ընդ մէջ Տայոց Արսեացփոր եւ Գուգարաց Կլարջ գաւառ-

ուաց, որ է բռնել այժմեան Էրսիսի եւ Ալարջէտի մէջ, եւ վրական աշխարհագրութեան (տես էջ 239) Թուխարքին հետ չի կրնար նոյն բլլալ: Քանի որ Հայք զայն Տայոց մէջ կը դնեն, կրնայ խնդիր բլլալ թէ արդեօք Արսեացիոր գաւառին կը վերաբերէր: 5. Գիւղ իշխանաց Ինճիճ. ՀՀ. 373, վրաց. Իշխան Brosset Histoire de la Géorgie (1849), 605, այսօր ալ իշխան՝ Թորթուժ-սուի եւ Օլթի-չայի իրարու հետ միացած տեղւոյն հիւսիսակողմն Ինճիճ. ՀՀ. 373, Նոր Հայ. 130, իշխանա՝ Ռ. Կիպերտի քով (անդ): 6. Մինս-ինճ գիւղը, Բասենոյ Դու գիւղէն երկու փարսախ հեռու Փարպ. 414: 7. Ունէւղ գիւղը՝ Պարխար լեռանց ստորոտը Փարպ. 219, զոր Ալեշան Մեծ Հայք § 49 այժմեան Օշնախի հետ (Odjnagh Կիպերտի Carte généraleին վրայ, Oshnagh = Vordjnhah Ռ. Կիպերտի Tirabzon քարտէզին վրայ): Քանի որ այս տեղը Էրսիսի մօտերն է գէպի հարաւ, Արսեացիոր գաւառին վերաբերած պիտի բլլայ: 8. Ռ-ի-լեւոյ (յ.ք. սեռ.) քաղաքը, Ռ-իլին (յ.ք. հյոս.), Ասող. 189, 278, Լաստիվ. 4, 6, 9, ինչպէս արդէն Ինճիճ. Նոր Հայ. 126 եւ Ալեշան Մեծ Հայք § 51 ըսած են, այժմեան Օլթին է՝ Օլթի-չայի վրայ, վրաց. Օլթի-ի Բրոսէանդ 118: Արդ՝ իբր հին Հայ. ձեւ յ.ք. հյոս.ը գնեւու ենք՝ *Ուլին, որ Հայոց բերնին մէջ հարկ էր որ հիմայ *Ուլին բլլար: Այժմեան Օլթի ձեւը՝ վրական-թըքական է: 9. Հաւնիլ բերդն՝ Աղօրի = Աղօրի աշխարհին կամ գաւառին մէջ՝ Լաստիվ. 4 եւ 82, Հաւնիլ լեռան վրայ Ասող. 276: Աղօրացիոր գաւառին մէջ էր,

1 Այս տեղն Ասողկան եւ Լաստիվերտացւոյն ծանօթ չէր հին գրութիւններէ, եւ այս պատճառաւ ալ ասոնք անուէն պատմական ուղղագրութեամբ չեն գրեր, այլ իրենց ժամանակին արտաբերութեանը կամ հնչմանը համաձայն, երբ արդէն հին հայկական չը՝ ղ եղած էր, եւ նուրբերու առջեւ՝ ի:

եթէ ինձի՞. ՀՀ. 375 իրաւամբ Աշուրի կը կարգայ՝ փոխանակ Աշուրի: 10. Աշուրի ինձի՞. ՀՀ. 375: 11. Մարտի 278, Մարտի, Նախարարական Վարդան 93, ինձի՞. ՀՀ. 375 (Օլթիի հետ յիշուած), այսօրւան Նախարարական ըստ ինձի՞. ՀՀ. 375, Նոր Հայ. 125—126, Աշուրի Մեծ Հայք § 51, տես եւ Ռ. Արաբաբեկ Tirabzon քարտէզը:

ԺԵ. Այբարայի գրառները:

ԽԱՍ. 33 կ'ըսէ. «Աշխարհ Այբարայ... ունի գաւառս վեշտառան՝, ըստ Բարձր Հայոց՝ զԲաւէն¹, ընդ որ անցանէ Երասխ՝ գետացեալ ի Մարշ² գետոյ, որ (Երասխ) բաժանէ գրաբեղեան ի հարաւ եւ զԱրեւելեան եւ զՀարաւեան ի հիւսիսի, գնալով ընդ մէջ Արշարունեաց, որոց Բաբելոնացի եւ Ծաղկոտն³ ի հարաւոյ, եւ Վանացի եւ Շիրակ ի հիւսիսի: Եւ որոց եկեալ գետն Արաբի⁴ (Արաբիան)՝ հանգերձ Մեծօգետոյն, անցանելով յեկեղ կուսէ Մարտիկոպաւի, այսինքն Շիրակաւոյ՝ աւանի եւ Մարտի, եւ Երասխաւոյ քաղաքի, իջանէ յԵրասխ: Եւ Արածանի զսկիբն ունի ի Ծաղկոտնէ ի տեղւոյն որ կոչի Ռաֆի, եւ գնալով ընդ հիւ-

¹ ԽԱՍ. 610 քան գաւառ կը թուէ:

² Այս է՝ Բաւեան. բնագրին մէջ՝ Բաբելոն վերապէս է:

³ Բնագրին մէջ Մարշարձի սխալ է:

⁴ Կարգա՝ Հաւանեան:

⁵ Բնագրին Ծաղկոտն սխալ է:

⁶ Այս է՝ Արաբիայ՝ Կարաւայի հետ, որ Չաղաքի մէջն օտանդակ մը կ'ընդունի:

⁷ Շիրակաւոյ առանին կարգա՝ Շիրակաւոյ. «Եկեղ կուսէ Մարտիկոպաւի, այսինքն Շիրակաւանի», Աշուրի (Շիրակ 16) Շիրակաւոյն ուղիղ կը համարի, բայց Արաբիանի արեւմտակողմը կը գնէ: Շիրակաւան ըստ ինձի՞. ՀՀ. 427 այլուր առաջին անգամ Յովհ. Վժղ. ի քով կը յիշուի: Երուանդաւաթի դիրքին նկատմամբ տես Խոր. 117:

սխիս պատելով զնպատական՝ լերամբն՝ առ Բագ-
ւան գեղեղջն, խառնի ի Բադրե-անգ գետ¹: Եւ
Երասխ թողլով զԱր-տէ քաղաք՝ ի Հիւսիսի եւ
զԱր-գո-նոն, յորմէ բղխեն աղբիւրք Մեծ-ճաւ²
գետոյ, եւ զինքն զԱր-գո-ն³: Եւ է ըստ ելեց Կէֆ,
յորմէ բղխեն աղբիւրք Բա-ր-ան⁴ գետոյ. զինքն իսկ
լեռնագագաթ Մ-ան⁵ ի հարաւ թողու Երասխ.
յորոյ թիկանց տարածեալ Կո-ն-ի-թ⁶ գաւառ. եւ
անցանէ Երասխ յեկեց կուսէ Ա-շ-ու-ր-շ-ա-ր-թ քա-
ղաքի, յորում մայր եկեղեցեաց կաթողիկէ, եւ
մարտիրոսուհեացն մատրուներն: Յորոց յեկեց բղխեն
աղբիւրք Ա-դ-ան-էն գետոյ որ է Խօզմոր, եւ խառնի
ի Մեծամաւր⁷, եւ ապա յեկեց նորա գետն Աշուր,
եւ արգարեւ ազատ, որոյ ափունքն բխեն ի Գեօղ⁸
լեռանէ, ի Ս-ի-ո-ւ-ր-ի տեղոյ, որ իջանելով ընդ
Դո-ն-ի, արբուցանէ զամենայն Ո-ր-անն Հայոց, եւ
անցեալ ընդ հարաւ անկանի յԵրասխ: Յորոց ի
մէջ շինեալ է Ար-ա-շ-ա-ր քաղաք, ուր յառաջին
ժամանակն խառնուրդք⁹ Մեծամաւրի. իսկ այժմ

1 Այժմ՝ Ալա գաղ:

2 Այժմ՝ Շերիան-սու:

3 Սարգարաբադի գետը:

4 Այժմ՝ Ալագեօզ գաղ:

5 «Բարսախ՝ Բարբուղ ջուրն է, Հուրաստան գետ՝
Բջնույ ջուրն է, Աղատ գետ՝ Գառնույ ջուրն է, Պարգ.
աշխ. 422: Բարսախ այժմ կը կոչուի Ապարան-սու, հնա-
գոյն անունները՝ Բասաղ:

6 Գաւառս էր ըստ ԽԱՍ.ի էջ 32 «յոսինն Աղատ
Մասեաց»:

7 Թէ այս Մեծամաւրն որ գետն է, մեծ կը ձեայ:
Այն տեղերն ուր Մեծամաւր կը յիշուի, տես Հած. Զ.
Մեծամաւր անուան աակ: Յետ նոյնպէս Հած. Զ. Հրազդան
գետը, զոր վերն առանց յիշելու թողուցինք:

8 Այս է Գեղարքունեաց Գեղ լեռը խոր. 28, Սուա-
Սեբ. 7, Յովհ. Վթղ. 181:

9 Բնագիրը չըսեր թէ Մեծամաւր որ գետին հետ
կը միանար: Ըստ խոր. 126 Երասխայ հետ կը խառնուէր

փոխեալ զգնացան Մեծամուրայ՝ խառնի ի մոտից կուսէ։ Իսկ յեկեց կուսէ Դուռնայ են գաւառք Ուր-
ձայր եւ Արծայ կողմն, ընդ մէջ կալով Վայոց
Ձորոյ եւ Շարուր գաշտի, ընդ որ հասի գետն Ար-
արծնի (?), առ Մարունայ (?) քաղաքով, անցանելով
ի հարաւ՝ խառնի յԵրասխ։

171. Բաւեան ԽԱՎ. 610, երկբն Բաւեան-
(կարգա՝ Բաւեան) Փաւստ. 10, Գաւառն Բաւեան
Փաւստ. 55, 139 եւն, «անփայտ եւ վերին Բա-
ւեան»՝ Խոր. 75 (= Վանանդ), Բաւեանցի՝ Սեբ.
139 = Են. Փασιανοί Արշաւ. 4, 6, 5, հմմտ.
Փᾶσις ποταμός Արշաւ. 4, 6, 4, գետն Բաւեանայ,
այտմ Բաւին՝ Երասխայ ամենէն վերին ընթացքին
վրայ։ Այս գաւառին մէջն էին՝ Դոռ, Որդորոռ,
Ունի, Աւիգոմ, Աւնի, Վաղարշաւան, Վաղաւեր,
Գաւայր, Սալարա եւն անուն տեղերն Ինձիճ. ՀՀ.
384 եւ շար.՝ Նոր Հայ. 88 եւ շար.։ — 172.
Գաբեղեան՝ ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 610, «գաւառն Գա-
բեղենից» Առող. 83, նախնաբար տոհմի անուն,
հմմտ. Գաբաղ — Գաբեղն Խոր. 76, «Գաբաղ
Գաբեղեան», Փարս. 459, «Խոսրով Գաբեղեան»,
Եզդ. 77, կազմուած՝ Գաբեղ + եան մասնիկէ։ Այս-
տեղ էր կաղզւաւ (այտմ՝ Kagyzman) Սոփեղք
Հայկականք 11, 47 Արշարունեաց սահմանին վրայ
Ինձիճ. ՀՀ. 400։ — 173. Աբեղեան՝ ԽԱՍ. 33,
ԽԱՎ. 610, նախնաբար տոհմի անուն, հմմտ.
«Աբեղայ ոմն նահապետ Աբեղենից տոհմին» Խոր.
137, Աբեղ — Գաբեղն Խոր. 76, «տէրն Աբեղենից
Գաղբիկ» Խոր. 126. տե՛ս Զ. Հտծ.։ — 174.

Արտաշատու քով, հմմտ. Արծր. 78։ Արդաւորու նկատ-
մամբ տե՛ս Հտծ. Զ.։

1 Նաեւ «Փոքր Բաւեան» կոչուած՝ «Ստարին Բա-
ւեան»էն զանազանուելով Ալիշան Այրարատ 15։

2 Ըստ Բեւբի այտմ՝ Բաւիլի. վիճակ մերձաւորա-
պէս Դեւիթաբայի, Հասանկալայի եւ Բարաուրգանի միջ-
տեղերն, VBAG. 1901, 452։

վահանի, տարբ. ընթերց.՝ Հահանի ԽԱՎ. 610, Հահանի ԽԱՍ. 33, Ինձիճ. ՀՀ. 380, կարգառ է՝ Հահանի կամ Հահանի ըստ Ալիշանի Այրարատ 14, 27, Հահանի Հանգ. Հայագիտ. 1, 114, տոհմին անունն է Հահանի Խոր. 76 կոչուած, հմմտ. «Գաբեղեան, Աբեղեան, Հաւնունի, Ալիշանի ցուցակին մէջ Այրարատ էջ 424 — 425, եւ «Վաւաճական գահնամակ»ի Թիւ 50 Հահանի Ալիշ. անգ 431 (ըստ այսմ զանազանելու է Վահանի Եղիշ. 33, 77 եւն)։ Այս գաւառն ԽԱՍ.ի (էջ 33) համեմատ՝ Երասխայ հիւսիսակողմն էր, եւ ոչ թէ հարաւակողմն, ուր կը գնէ Ալիշան անգ. — 175. Արշարունի (սեռ. Արշարունի) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Փաւստ. 28, 72, 129, Խոր. 177, Ասող. 106, սկզբնաբար տոհմին անուն, հմմտ. Արշարունի Եղիշ. 58, 77. յառաջ՝ Երասխայ կոչուած Խոր. 177. տեւ Զ. Հած.ի մէջ։ Այստեղ էին Երասխայ, Երասխայի, Բագրան, Արագրան եւն. Ինձիճ. ՀՀ. 391 եւ շար. — 176. Բագրան (սեռ. Բագրան) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Բագրան Փաւստ. 105, 232, 251, Բագրան Փաւստ. 172, 176, Եղիշ. 22, Սեբ. 27, 34, «Բագրաւանգ գաւառ» կոչուել եւն, յն. *Bagravan* ի կարգա՝ *Bagravan* ձեռնի Պաղոմ. էջ 947, արար. *Bagravan* Balādurī 194, 200։ Այստեղ էին Վաղարշի (Թագրաւ-քալէ), Բագրան, Չարեհան (Վերջէն՝ Գաբեղեանից մաս համարուած), Չարեհ, Տերեհ Ինձիճ. ՀՀ. 405 եւ շար. — 177. Ծաղկուն (սեռ. Ծաղկուն) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Սեբ. 74, Ասող. 160, Յովհ. Կթղ. 177, Ծաղկուն, Ծաղկուն քաղ. 174, 403, Ծաղկուն Ասող. 266, 278, Ծաղկուն ճառքնա. Ինձիճեանի քով 413 ծան., Ալիշան Այրարատ 511, տեւ Զ. Հած.ի մէջ։ Հոս էին Ուլի, Անգը, Դահաղիճ եւն. Ինձիճ. ՀՀ. 414 եւ շար. — 178. Վանանգ

(սեռ. վանդադ) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Փաւստ. 29, 270, Փարպ. 352, Սեբ. 80, Խոր. 75 (յաւաջ "անփայտ" կամ "վերին" Բառեան կոչուած է եղեր): Հոս էին Կորո, Զարիշադ եւն. Ինճիճ. ՀՀ. 433 եւ շար.: — 179. Շիր-ի (սեռ. Շիր-ի-յ) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Փաւստ. 28, 129, Սեբ. 80 եւն, ասկէ՝ Շիր-ի-յի Սեբ. 139, յն. Տիրա-
 չղոյ Բարխար լեւանց քով (?) Պաղոմ. էջ 938, արաբ. *Sirāj* (*Tair*) Շիրակ (եւ Տայբ?) *Baladurī* 193, 194 եւն: Այստեղ էին Անի, Արփին-յ, Երաշ-
 Գորո-Շիր-ի-յան եւ Հաւսմանի եւ Մարտիշի վանքերն եւն Ինճիճ. ՀՀ. 417—431: Շիրակոյ նկատմամբ տե՛ս Ալիշան Շիրակ վանքաւ. 1881: Գաւառներուն յաջորդական կարգն է ԽԱՎ. 610՝ 1. Շիրակ, 2. Վանանդ սխալ է, ուղիղն է ԽԱՍ. 34՝ Վանանդ եւ Շիրակ, ինչպէս որ գաւառներուն գիրքն ալ կը ցուցնէ: — 180. Արաբ-թոփն ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Ղեւոնդ 15 (սեռ. Արա-
 Բաթ-թփն, արաբ. *ընթերթ*. Արաբ-թոփ-սփն) Յովհ. Կթղ. 12, 63 (սեռ. Արաբ-թոփն), Ասող. 83, 87, 106 (բացառ. Արաբ-թոփն), 141, 160, Կեր. 42 (բացառ. Արաբ-թոփ(ս)ն), իսկ ուր Արաբ-թո-
 Եղիշ. 60, Խոր. 27, "ստն Արաբածն կոչեցեալ լերինն" Խոր. 207, 213, գաւառը կոչուած՝ "ստն Արաբածոյ" Արծր. 75, "Արաբածն կոչեցեալ ստն" Արծր. (շարունակող) 300, "կողմն Արաբա-
 Ծու" Յովհ. Կթղ. 39. տե՛ս Զ. Հած.ի մէջ: Այս գաւառին մէջն էին Օշկան, Արո՛ճ, Աշն-ի, Եղ-
 Վարդ, Թալն, Վրն եւն Ինճիճ. ՀՀ. 439—442. — Ասկէ սկսեալ՝ ԽԱՍ. մեծապէս կը խոտորի ԽԱՎ.է: ԽԱՍ. վերոյիշեալներէն զտա՝ կը յիշէ նի՛ք եւ Կոթովի գաւառներն ալ եւ կը խօսի այնու-
 Տեաեւ քաղաքաց եւ գետոց վրայ. ըսել է թէ բնագիրն ամբողջական չէ: — 181. Ճափոփ ԽԱՎ. 610, Հյոյ. Ճափոփ Ասող. 188, տե՛ս Զ. Հած.ի մէջ: Այստեղ էին Կոլք (աղահանքներով) եւ

Մ--բ--ի ինճիճ. ՀՀ. 443 եւ շար.: -- 182.
 Մ--իւնայ ար. (սեռ. Մ--իւնայ ար.) ԽԱՎ. 610,
 Յովհ. Վթղ. 12, 39, 52, Արծր. 286, Ասող. 99,
 Վիր. 71 = Որ. Մ--իւնայ վարդան 62՝ *Մ--իւն
 (սեռ. Մ--իւն, հյց. Մ--իւն) Ագաթ. 576, Խոր. 58,
 125 ("զառ ստորոտովն Մասեայ"), 126,
 130, 139, 209, 213 նշանաւոր (սխալմամբ Արա-
 րատ անուանուած) լեռն՝ Երասխայ հարաւակողմը:
 Մասիս = Սիփան լեռան վրայ տես վերն էջ 187
 եւ 196: Մասեայ ոռն անունն առաջին անգամ՝
 ԽԱՎ. ի մէջ (էջ 610) կը հանգիպի: Այստեղ էր
 Այ--ի ինճիճ. ՀՀ. 455, զոր Փարպ. 376 գիշն
 Մ--իւնայ կ'անուանէ: -- 183. Կոթ--իւն (սեռ. Կո-
 թ--իւն) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Արծր. 88, 286,
 309, Ղեւոնդ 7, 11 (Կոթ--իւն՝ Չեռագիրը, Կոթ--
 իւն՝ տպագրութիւնը), 18, Ասող. 106, 116, 120,
 122 (տարբ. ընթերց.՝ Կոթ--իւն Ասող. 278),
 Վիր. 29, Գոթ--իւն Սեբ. 68, 94, 108, 109, Կո-
 թ--իւն Խոր. 209, 227, հնագոյն՝ Կոթ (սեռ.
 Կոթ--իւն) Փաւստ. 16, 187, 251 ("երկիրն Կոթայ,
 երկիրն Կոթ գաւառի"), Յովհ. Վթղ. 42 ("գաւառ
 Կոթայ, եւ Կոթ գաւառ"), բայց Փաւստոս գիտէր
 նաեւ Կոթ անունն՝ հոֆ. բառին հետ միանալը,
 ինչպէս որ իւր բացատրութիւնն էջ 106 կը ցու-
 ցենէ՝ "ի հովիտն անուանեալ ի Կոթ գաւառի
 այս է՝ Կոթ գաւառի մէջ, որ նաեւ "հովիտն Կո-
 թայ" կամ *Կոթ հովիտ", *Կոթայ հովիտ կը
 կոչուի, յն. *Koxobit* կոչու. Պորփ. *de cerim.* էջ
 687: Անուանն նկատմամբ տես Ջ. Հտծ.: Այս-
 տեղ էին Բոթ--իւն, Արշ--իւն, Գոթ--իւն, Արթ--
 եւն. ինճիճ. ՀՀ. 447 եւ շար.: -- 184. Աշ--
 (սեռ. Աշ--իւն) ԽԱՎ. 610, Ագաթ. 641, սեռ.
 Աշ--իւն Խոր. 78 (այստեղ Գուգարաց գաւառ-
 ներուն մէջ յիշուած), 164 եւ 265, իսկ սեռ.
 Աշ--իւն Ասող. 35 (Խոր. էն 78), Արծր. 73, վար-
 դան 86, 188. Շիրակայ հիւսիսակողմն եւ սահ-

մանակից՝ Գուգարաց նահանգին, որուն կ'ընծայէ գաւառս խոր. 78, ինչպէս որ Յովհ. Կթղ. ալ ինձիճեանի (ՀՀ. 452) քով՝ Տաշերի հետ կը յիշէ («կողմանց Առոցաց եւ Տաշրայ»): Ալիշան ալ Այրարատ էջ 127 մէտ է այս գաւառն աւելի Գուգարաց նահանգին ընծայելու՝ քան թէ Այրարատայ: Վրական Աբոյի ձեւը Brossetի քով (Description 148 եւն)՝ ըստ այո՞մ Առոցի ձեւէն է՝ ոխալ ընթերցմամբ: — 185. Նի՛ իւսս. 34, իսվ. 610, Սեբ. 80, Յովհ. Կթղ. 44 («Եղբ Նիգ գաւառէն»), Ասող. 87 («Եղբ ի Նգայ գաւառէն»), 105 եւն, Նիգարուն վարդան աշխ. 416. տե՛ս Հտծ. Զ. ի մէջ: Այստեղ էին ԲՁի Հրազդանի վրայ եւ Գառաղի ակունքը իսս. 34, նմանապէս՝ Փարսիսիէր, Եղարարո՛թ, Թեղիէն, Մայրայ վա՛ն եւն. ինձիճ, ՀՀ. 452—454: — 186. Կարայ իսվ. 610, «գաւառն Կոտէից» Սեբ. 45, «նահանգ Կոտէից» Յովհ. Կթղ. 37, «նահանգն Կոտայից» Յովհ. Կթղ. 52, «ի գաւառէ Կոտայից» Ասող. 81, 105 (2եւագիր՝ «Կոտէից»), 106, 109, «գաւառն Կոտայից» Աբծր. 88, «ի կողմն Կոտայո գաւառի» Յովհ. Կթղ. 172: Այստեղ էին Երեւոն, Ձո՛թ, Այլբերէյ գիւղ եւն. ինձիճ. ՀՀ. 454—456: — 187. Մաղալ իսվ. 610, տե՛ս. Մաղալայ Ասող. 106, Ազատ գետին վերին ընթացքին վրայ՝ Գառնի քաղաքով, լատ. Gorneae Տակիտոս Տարեգր. 12, 45: — 188. Վարսիսունի իսվ. 610, Հրազդան գետին վրայ խոր. 29 = 84. տե՛ս համանուն Թիւ 37 եւ 105 գաւառներն եւ անունն Զ. Հտծ. ի մէջ: — 189. եւ 190. Ուրանն Դընայ Դիւնէն ցրաշն Շարո՛ր, տարբ. ընթերց.՝ Ուրանն, Դընայ Կաղա՛ Դիւնէն... իսվ. 610: Այս անունն երկու գաւառի համար (իսվ. 610 քսան գաւառ կը թուէ Այրարատայ մէջ) չի կրնար ուղիղ ըլլալ. իսս. 34 իբր վերջին գաւառք կը յիշէ՝ Դուին, Ոստանն Հայոց եւ Ուր-

ծածոր եւ Արածոյ կողմն գաւառներն, որ էին ընդ մէջ Վայոց ձորոյ (Սիւնեաց մէջ) եւ Շարուր գաւառի: — 189. Ուրաշն Դռն. «ի բնական ուտանին Հայոց ի Դուին», Փարս. 430, «ի բուռն ուտանն Հայոց ի Դուին», Փարս. 542, «յոստանն ի Դուին», Փարս. 479, 525. «բայց յոստանէն ի Դվին քաղաքէ», Յովհ. Կթղ. 39. «գետն Ազատ... իջանելով ընդ Դուին՝ արբուցանէ զամենայն Ոստանն Հայոց», ԽԱՍ. 34. նաեւ Ուրաշն Դռնայ. «յոստանն Դռնայ եկն», Սեբ. 77, 79: Ոստանն Դուին ըսուածն է քաղաքն՝ իրեն վերաբերեալ երկրով (ԽԱՍ. 34) եւ ուրաշն (տե՛ս Հած. Զ.) կ'ըսուէր իբր նիստ Հայաստանի վարչութեան, վասն զի Հայաստան՝ թագաւորութեան բարձուքէն ետքը պարսիկ Մարգպաններու իշխանութեան տակ էր, որ Դուին կը նստէին: Յառաջ, երբ գեռ Հայոց վրայ թագաւորը կ'իշխէին, Վաղարշապատն (ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 611) էր թագաւորանիստն եւ այս պատճառաւ ալ էր «բնակութիւն ոստանին արքունի թագաւորացն», Փարս. 28: — 190. Դռնոյ Շարուր՝ Երասխայ վրայ ԽԱՎ. 610, Արծր. 247, «Շարուր(ն)գաւառ», ԽԱՍ. 34, Յովհ. Կթղ. 102, Ինճիճ. ՀՀ. 462, «գաւառն Շարուր», Օրբ. 1, 280, «զբաւմբ ածեալ զգորս Շարուրն անուանեալ գաւառի, գայ հասանէ մինչեւ ցմեծ մայրաքաղաքն Դուին», Արծր. 300: Այստեղ՝ Արծրունին շարունակողին քով Շարուրը գաւառ կ'ըսուի առաջին անգամ ըլլալով, հմմտ. Թովմ. Կիլիկեցի Ինճիճեանի քով ՀՀ. 462, մինչ Արծրունին ինքնին էջ 247 կը խօսի լոկ Շարուր

1 Զենոր եւ Յովհ. Մամիկոնեան ալ «Դռնոյ գաւառին» վրայ կը խօսին. «Դռնայ գաւառն եպիսկոպոս», Զենոր 25, «ի Դռնայ գաւառէն» Յովհ. Մամիկ. 45:

2 Արաբացւոց տիրապետութեան ժամանակ ալ մայրաքաղաք մնաց Դուին = արաբ. Dabil Balāḡuri 194, 195, 200 եւն.:

գաղտին վրայ: (191.) Ուրծոյ՝ եւ (192.) Աւրծոյ
 Կոչ (ԽԱՍ. 34) գաւառներուն նկատմամբ տե՛ս
 Ալիշան Այրարատ 441 եւ շար.: Այս անուններն
 առաջին անգամ կը գտնենք Եղեռէի քով 57, 71
 («Իշխանն Ուրծայ») եւ 139 («ՄԱյրարատոյ» ի
 գեղջէ յԱրածոյ):

Գաւառներուն թուումը կը կատարուի այս-
 տեղ՝ Երասխայ ընթացքի՝ համեմատ՝ ամէնէն
 արեւմտեան Բառեան գաւառէն սկսելով մինչեւ
 ամէնէն արեւելեան Արած գաւառը: Գաւառ-
 ներուն ու անոնց քաղաքներուն եւ գիւղերուն եւն
 ճիշդ գիւղերն նկատմամբ տե՛ս Ալիշանի մեծ երկն՝
 Այրարատ, Վենետ. 1890:

* *

Քանի որ Հայք Հայաստանի մէջ միշտ եղած
 չեն, ըսել է թէ կար ժամանակ մը, երբ ոչ երկիր
 մը եւ ոչ ալ տեղ մը՝ հայկական անուն մ'ունէր:
 Այս ժամանակը շատ հեռու չէ, եթէ Հայկայ
 որդիքն Քրիստոսէ յառաջ Է. գարուն գաղթած
 են արեւմտեան եւ կենդրոնական Հայաստան, ինչ-
 պէս վերն (էջ 10—12) ընդունեցանք: Բայց որով-
 հետեւ մասնաւորապէս երկրի անունները սովոր-
 աբար չեն բաժնուիր այն երկրէն, որուն անունն
 են, ուստի զարմանալի չէ, երբ այն հին ժամա-
 նակներէն քանի մը նախահայկական երկրանուն-
 ներ մնացած ու անցած ըլլան՝ յետնագոյն ժամա-
 նակներուն: Թէ իրապէս այսպէս ալ եղած է, վերն
 էջ 6—7 Ծովք, Անձիտ, Ներիք եւ թերեւս նաեւ
 Այրարատ անունները ցուցուցին: Բայց ի յառա-
 ջագունէ հաւանական չէ, որ միայն այս անուններն
 նախահայկական ժամանակէն մնացած ըլլան, նա
 մանաւանդ թէ ընդունելու ենք որ վերն նշանա-
 կուած անուններէն մեծ մաս մը իբր նախահայկա-
 կան անուններ կը գտնուէին վերստին խաղաղական
 եւ ասորեստանեայ սեպագիր արձանանագրու-

Թեանց մէջ, եթէ ասոնք՝ վերջէն Հայաստան ըստած երկրին ամէն երկրանունները մեզ աւանդած ըլլային: Ստորաբոնի յիշած երկիրներուն մէկ մեծ մասը (ի հարկէ՝ ոչ ամէնը) դեռ կը գտնենք Ե. եւ յաջորդ դարերու հայ մատենագրութեան մէջ: Ուստի ընդհանրապէս կրնանք ընդունիլ թէ արեւմտեան եւ կենդրոնական Հայաստանի այն անուններն, որ խոհեմ ստուգաբանութեան ատենին առջեւ իրենց հայկական ծագումը չեն կրնար ապացուցանել, նախահայկական ժամանակէ են եւ ըստ հետեւորդի՝ հայկական ծագում չունին: Նոյնն ըսելու է նաեւ՝ Արտաշիսի եւ Ջարիագրիոի ձեռք Բրիտտոսէ յառաջ 190ին Մարաց, Վրաց, Խաղւարաց, Մոսկնաց, Կատառնաց եւ Ասորաց ձեռքէն առնուելով՝ հայկական պետութեան հետ միացուած նահանգներուն անուանց նկատմամբ ալ. այնչափ աւելի իրաւունք ունինք նոյնն ըսելու ասոնց նկատմամբ, որչափ որ այս երկիրներն ունէին ատեն եւ մասամբ անցողակի կերպով միայն հայ ազգեցութեան ենթարկուած են: Ասով ըսած կ'ըլլանք թէ ամէն հայկական երկրանունք, որ գոհացուցիչ կերպով չեն կրնար մեկնուիլ հայերէնով, հարկ է որ այնչափ ատեն կասկածելի ըլլան՝ թէ ոչ-հայկական են, մինչեւ որ հակառակն ապացուցուի. տարակոյս չկայ որ այս կամ այն մասնական դէպքի մէջ միշտ նկատողութեան առնելու է այն հնարաւորութիւնը թէ անուն մը կրնայ հարազատ հայկական ըլլալ եւ մեզի համար ստուգաբանօրէն՝ մութ, այս ինքն եթէ հայ լեզուի ատաղձն՝ որով կազմուած է անունը, հայ մատենագրութեան ժամանակէն յառաջ արդէն կորսուած է: Այս անուններն առհասարակ՝ իրենց ամբողջութեամբն՝ հայ լեզուի մեզ հասած բառաբանքովն մեկնելու ամէն փորձ հարկ է որ անյաջող նկատուի: Ըստ այսմ՝ հայկական երկրանուններուն մէկ մեծ մասը մութ պիտի մնայ

Հաւանօրէն: Բայց ամէն նախահայկական անուանք ընդ միշտ հայ ազգեցութեան գէմ դնել կրցած չեն. անոնց մէկ մասն յընթացս ժամանակաց հայացած է կամ նորակազմ անուններով՝ գործածութենէն ելած է: Այլեւայլ կերպերով եղած է այս բանն: Ամէնէն սովորականն այն է, որ անուն մը հայերէն (հարազատ հայ. կամ պարսկերէնէ փոխառեալ) հասարակ անունով մը — «ձոր», «տուն» եւն նշանակութեամբ — բարդուած է եւ ասով՝ գէթ կիսով չափ հայ անուն մը յառաջ եկած է, այսպէս զ. օր. Թիւ 183 Կ-գ երկիրը՝ հովիտի մը մէջ ըլլալուն կամ հովիտ մ'աւեննալուն՝ *Կոփայ-հովիտ = Կոփայովիտ, վերջէն՝ Կոփովիտ կոչուեցաւ, անուն մը՝ որ հնագոյն Կոգը վերջէն բոլորովին անգործածական ըրած է. այսպիսի անուններ են՝ Թիւ 13, 40, 51, 76, 77, 78, 183 գաւառներուն անունները՝ հովիտով. Թիւ 23, 26, 47, 52, 90, 111, 123, 150 գաւառներունը՝ յորով. Թիւ 153—155, 163, 164, 169, 170 գաւառներունը՝ փորով (= ձոր, հովիտ). Թիւ 12, 17 գաւառներունը՝ րոնով. Թիւ 92, 97, 138, 145 գաւառներունը՝ րոփով (= գետ). Թիւ 82, 177, 180, 182 գաւառներունն՝ րոնով եւն: Կամ երկիրն իւր անունը կ'առնուր իւր վրայ իշխող տոհմէն, ուստի -առնի՝ վերջաւորեալ անուններն, զ. օր. Թիւ 31 Արշա-առնի (Արշաժէ = հին պարս. Արշամ), տէս նաեւ Թիւ 29, 37, 38, 41, 43, 61, 73, 75, 81, 84, 85, 93—95, 98, 105, 122, 174, 175, 188, կամ -եռնի՝ վերջաւորեալք, զ. օր. Թ. 142 Գաթեղեռնի, տէս Թիւ 11 եւ 173, կամ երկիրն անունը կ'առնուր մարդէ մը, զ. օր. Թիւ 100 Արդա-առնի (Արդա-առնէ Հ.Ք. էջ 30), տէս Թ. 99—104, կամ բնակիչներէն՝ զ. օր. Թիւ 83 Անյե-առնի՝ «Անյե-» էն եղողները, Թ. 86 Մարդաստան՝ երկիր Մարդացոց, եւ կամ մէջը գտնուող տեղէ մը զ. օր. Թիւ 91 Թառնառն, 107 Նախառն,

70 Ջրեհաւան, 19 Նիւրիւր, 134 Վարդանիւր:
Այս անուններէն շատ քիչերուն առաջին մասին
հայկական ծագումը բացերեւ է, եւ այս պատճա-
ռաւ շատ սահմանափակ է այն գիպաց թիւն, որոնց
մէջ բարգեալ անուան մ'երկու մասերն ալ հայե-
րէնով մեկնուելու են եւ ըստ այսմ ալ՝ զուտ հայ-
կական կազմութիւն են, այսպէս զ. օր. Թիւ 34
Տարբերութիւն, հմմտ. Թիւ 23(?), 44—46, 50,
52(?), 135:

Քանի որ Արշակունեաց ատենը մեծ բազմու-
թեամբ պարսկական բառեր մտած են հայերէնի
մէջ, ուստի հասկընալի է թէ նորակազմ երկրա-
նունները մասամբ պարսկական տարրներով յօրի-
նուած են (հմմտ. -ան, -ապար, -ապան,
-դաշ, -իւր, -մար, -շար, -շէն, -ապ եւն
վերջաւորութեամբ անուններն Ե. Հաւ. ի մէջ)
կամ մասամբ պարսկական յատուկ անուններէ ա-
ծանցուած են (Ջրեհաւան, Արդաշեսան, Արդա-
շեսան եւն): Եթէ ինչ ինչ անուններ զուտ պարսկական
են, ինչպէս առ հասարակ Փայտակարանի Թիւ 133
—144 ամէն երկրանուններն (զ. օր. Վարդան-
իւր, Ուրդաշեսան) եւ Արձախի Թ. 130—131
Սիւնիան ի նոսրի եւ Քոստանիւր եւ Ուտույ քանի
մ'անուններն, ստոյգ է թէ զատուք ոչ թէ Հայք
տուած են նոյն երկիրներուն, այլ Պարսիկներն՝
այնպիսի ժամանակ մը, երբ այս երկիրներն իրենց
ձեռքն էին: Անձ ցուցնող երկու անուններէ կազ-
մուած անուանք՝ զ. օր. Ուրդաշեսան, սասանեան
ժամանակի դրոշմը կը կրեն, իսկ -իւր վերջաւո-
րեալ անուանք՝ զ. օր. Վարդանիւր՝ Արշակու-
նեաց ժամանակի դրոշմը:

ՅԱՒԵԼՈՒՄՑ Ա.

Գետեր ու լճոներ:

Հայ պատմագիրք շատ յաճախ կը բաւականանան՝ գէտ, զորս կամ լճոն, Բլւր բռնելով՝ առանց անոնց յատուկ անունն ալ տալու. այս պատճառաւ հնագոյն ժամանակներէ գետի եւ լճան շատ քիչ անուն հասած է մեզի: Այսպիսի են՝ Եփրատ, Թէ արեւմտեանն եւ Թէ արեւելեանը՝ Արփա՝ Մուրադ-սու կամ արեւելեան Եփրատ, յն. Արսանիաս. Գայլ՝ արեւմտեան Եփրատայ ճիւղն Եկեղեաց գաւառին մէջ, եւ Դաւ Գայլ՝ արեւելեան Եփրատայ ճիւղն՝ Խորձենոյ մէջ, տես վերն էջ 137. Գէտն Մեղրեայ Տարաւնոյ մէջ վերն էջ 186. Մեղ (կարդա՛ Մեղր) ԽԱՍ. 31, գետ Տարաւնոյ մէջ տես վերն էջ 186. Դիլա՛ն իւր ճիւղերունմէն 1. Մոհա՛ւ շիւ՝ Մեծ Ծոփաց մէջ Փաւսա. 221, 2. Գալէրն, յն. Նիմիթիոս, այժմ՝ Բատման-սու, 363է սկսեալ՝ սահման Հռովմայեցոց եւ Պարսից, տես վերն էջ 31, 3. Զեր՝, յն. Ζίρμας, արաբ. Զար՝՝ Մոկաց մէջ, այժմ՝ Բոհտան-սու, Ուրբ օժանդակով՝ առանձնակ Մոկաց մէջ ԽԱՍ. 32, այժմ՝ Մէօկա-սու, տես վերն էջ 198, 4. Զա՛ւ՝ վերին Զաբ. Ճորձի կամ Ախափս (Αχαψις) կամ Աւն (Βόας), որ Բաթումի քով Սեւ Ծով կը Թափի, տես վերն էջ 241. Երասի՛ իւր օժանդակներովն աջակողմէն 1.

1 Աջակողմեան քանի մ'օժանդակները տես ԽԱՍ. 30: — Անուանցս ու անոնց գտնուած տեղերուն նկատմամբ տես Զ. Հած.:

2 Երանելին Եպիփան կը բնակեր Մեծ Ծոփաց Մամբրէ անապատը Մամուշեղ գետոյն վրայ. անցնելով Աղձնեաց երկրը՝ զայն վանքերով լեցուց, եւ Տիգրանակերտ աւանին մէջ վկայանոց մը շինելէն ետքը՝ զարձաւ իւր վանքը: “Եւ էր մօտ ի գետն Մամուշեղ աղբիւր մի, եւ ձուկն բազում ելանէր, եւն: Տես վերն էջ 167:

Մ—րց՝, որ Բասեան թափուելով (ԽԱՍ. 31)՝
 Երասխը կը գետացընէ (ԽԱՍ. 33), այժմ Բասին-
 առ, որ Բինգէօլէ կու գայ, 2. Տղձոյ Արտազու-
 մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 205, այժմ՝ Աք-չայ, 3. Կորթի
 գետ Ճուաշի մէջ, այժմ՝ Բըզըլ չայ. ձախակողմէն՝
 1. Ախուր-Են (Մէթ-Գետով ԽԱՍ. 34 — Գետն Տէ
 Խոր. 75) Խոր. 117, 118, 122 (սեռ. գետոյն
 Ախուրեան), 125 (սեռ. Ախուրեան գետոյ), այժմ՝
 Արփա-չայ, 2. Բառ-ը (Վաղարշապատու քով)
 Խոր. 90, 144, 145, յետոյ՝ Բառ-ի (որ Նիգէ
 կու գայ) ԽԱՍ. 34 եւ Բառ-ի, Զն-ը Վարդ. Աշխ.
 422, այժմ՝ Ապարան-սու, 3. Ռահ Վաղարշա-
 պատու քով, զոր միայն Կորիւն 21 կը յիշէ. տե՛ս
 Հ.Բ. 69, 4. Մէթ-Գետ (Վաղարշապատու եւ Դըւ-
 նոյ քով), տե՛ս վերն էջ 247, 5. Հր-դրան Երեւ-
 անի քով, այժմ՝ Զննգի-չայ, Զանգա եւն, 6.
 Աշո Դըւնոյ քով, այժմ՝ Գառնի-չայ, 7. Արփա-
 Շարուրի գաշտին մէջ ԽԱՍ. 34, Սադարակի
 քով ? Սիւնեաց գետերն, ինչպէս նաեւ Մեղրի
 գետն Արեւիք գաւառին մէջ, Աղւնոյ գետն ԽԱՍ.
 33 (Ակերա կամ Ակիարա) եւն, համա. Ալիշան
 Սիսական էջ 4. Կոր Փաւստ. 15, 210, 211,
 Եղիշ. 57 եւն, յն. *Kūros* (*Kúrōnos* Պղուտ. Պոմպ.
 ԴԼ. 34, Ապպիանոս Միհր. ԴԼ. 103), վրաց.
 Մոխր-ը *Brosset Description* էջ 134, իւր օժան-
 դակներովն որ են Աղւոր-ի գետ Յովհ. Կթղ. 133,
 Կիր. 107 Կայեան = Ծարոփոր գաւառի մէջ տե՛ս
 էջ 235, այժմ՝ Աղտաաֆա, եւ Լաֆնա Ուտույ մէջ
 Եղիշ. 58 եւն: Գետերու այլ անուններն տե՛ս Ին-
 ճիճ. Հնախօս. Ա. 108—158:

1. չայ. Բառ-ը կը նշանակէ «կռուփ, կռիվամարտ»,
 գետոյն անունը գծուարաւ կրնայ ասոր հետ գործ ունենալ:

2. Գետոյն վրայ անորոշ տեղեկութիւն մը կու տայ
 Լեման ZDMG. 56, 113: Այնտեղ յիշուած ջրանցքին
 նկատմամբ տե՛ս Սեր. էջ 119, ուր սակայն գետոյն անունը
 չի արուիր:

Լեւնէր. Այրարատ նահանգին մէջ՝ Մառնիս (սեռ. Մասեաց, Հյց. Մասիս) Ագաթ. 576, ԽԱՍ. 34, նաեւ Աշոտ Մառնիս կոչուած Խոր. 58, 139, ԽԱՍ. 32, Արծր. 254, Եւրոպացւոց «Արարատ» անուանած լեռը, Մասեացոտն գաւառին մէջ. Նէի (?) Մառնիս = Սիփան լեռ տե՛ս վերն էջ 187. Արաբ. ֆաւստ. 144, ԽԱՍ. 34, այժմ՝ Ալագէօզ Արագածոտն գաւառի մէջ. Յւ- գլ-ի ֆաւստ. 16, 18 լեռ՝ Արագածոտն գաւառի մէջ, Վաղարշապատի Հիւսիսային կողմը Ալեշան Այրարատ 194. Ջրաբան իմ Սա-կ- Վաղարշակեանքի քով ի Բագրեւանդ, այժմ՝ Քէօսէ դաղ. Ջրվէ՛ր՝ Դընոյ ոստանին մէջ լեռնային տեղ մը. Եղեբէ՛ր՝ Կոգովտի մէջ՝ Բագրեւանդ երթալու ճամբուն վրայ (Բաեազիդ-Դիագին). Եղեբէ՛ր՝ բլուր Կոգովտի մէջ. Վարշ՝ մեծ լեռ մը ֆաւստ. 252 (Բագրեւանդայ մէջ). Ծիւրնէ՛ր՝ Ծիրանիս ըսուած լեռը Բասենոյ մէջ, Հասանկալէի Հիւսիսային կողմը՝ Ոկոմի եւ Ակսիգոմն գիւղերով. Դէյ Տայրէ՛ր լեռ Գաբեղենից մէջ. Նշոտ, այժմ՝ Ալագաղ՝ Արածանոյ աղբերաց կողմերը հմմտ. ֆաւստ. 192 եւ ԽԱՍ. 34, Յունաց Νιφάτηςը Սարաբ. գլ. 522, 529, Պտղոմ. էջ 933, Ծաղկոտն գաւառի մէջ. Տուրուբերան նահանգին մէջ՝ Սըման ԽԱՍ. 31 («Ազմունիք առ Սըմանց լեռամբ, որ կոչի Կատար երկրի. յորմէ յոյժ բղխեն աղբիւրք»), այժմ՝ Բինգէօլ դաղ. Մեղիւր-ի Մարդաղւոյ մէջ ԽԱՍ. 31. Այծպոկունի լեռ մէջ Կարնոյ եւ Մարդաղւոյ ԽԱՍ. 31. Քարէ Յովհ. Մամիկ. 28, սեռ. Քարեայ Ագաթ. 606, Ջենոբ. 36, բացառ. ի Քարեայ Յովհ. Մամիկ. 38 Տարաւնոյ

¹ Յաւելի եւ Ուղիւի էջ 489. «Մասիս ըսելով ֆաւստոս ալ էջ 51 Սիփան լեռը կը հասկընայ. տե՛ս Հած. Զ. Աղիորք անուան տակ»:

² Թարբերելու է այն մեծ լեռնէն, «որում Յուն անուանեալ կարդան» ֆաւստ. 38. տե՛ս Հած. Զ.:

մէջ, այն լեռն՝ որուն վրան էր Աշտիշատ. Մահո-
տարաւի եւ Մահո- Բը-ր Տարաւնոյ մէջ. Աշտ-
ի-աւ Թողմ. Մեծոփ. Ինճիճեանի քով ՀՀ. 128,
Աղիովտի մէջ՝ Արճէշի քով. Արշոն Տարաւնոյ մէջ
Զենոբ 28. Բարձր Հայոց մէջ՝ Աթո- Անահայ
Եկեղեցաց գաւառին մէջ. Պաթիւր = Գայլի-տը-տ
Մանանաղւոյ մէջ, Սիբո-տայ Բերդ՝ անդ. Սե-
ղո-ն եւ Մանայրի Դարանաղւոյ մէջ. Չորրորդ
Հայոց մէջ՝ Կահեր (լեռն Կոհերայ) Ասող. 276 ընդ
մէջ Հաշտենից, Ծափաց եւ Խորճենոյ. Աղձնեաց
մէջ՝ Սիւ տես վերն էջ 175. Տայոց մէջ՝ Պարի-տ
(սեռ. Պարխարայ) Փարպ. 219, 220, Խոր. 74,
ԽԱՍ. 35, Լաստիվ. 62, Պամ. Վրաց 33, յն.
Παρσάδρης Սարաբոն գլ. 528, տես Հ.Բ. 66,
508 եւ վերն էջ 242: Վասպուրականի մէջ՝
Ընդ-ի-տը Ռշտունեաց մէջ՝ Վանայ ծովուն հա-
րաւակողմը. Ատաղ-տայ Կորուր. Ախնի՝ ընդ մէջ
Անձնեացեաց եւ Աղբազի. Վարդ (սեռ. Վարա-
գայ) Խոր. 302 (Պամ. Հոփիսիմ.), Արծր. 50,
214, 253, 254 եւն Տոսպ գաւառի մէջ, այժմ՝
Վարագ դաղ. Կորդուաց մէջ՝ Սար-տը² Փաւստ.
22, 24, Խոր. 300 (Պամ. Հոփիսիմ.) ասորական
աղբեր համեմատ. Սողոմ³ Բերկրացիք՝ գաւառին
մէջ. Սիւնեաց մէջ՝ Կորու-տար բլուր, Եղնի-ր Խոյի
Աղահէճք գաւառի մէջ. Կո-տի-տայ Վայոց
ձորոյ մէջ. Արցախու մէջ՝ Դիւղափայտ. Գուգարաց՝

1 Կերեւայ Թէ անունս նոյն է Աղի գիւղին անուանը
հետ՝ Արճիշու կողմերը՝ Մեծոփայ մօտ Ինճիճ. ՀՀ. 506:
Այս պարագային Աշտ- գրուած ըլլալու է՝ փոխանակ
Աշտի, որ սեռականն է Աղիի, եւ Աշտ- լեռնն կ'ըլլայ
ու լեռնն Աղիի:

2 Ցես Հեղինակն գերմ. Բանասիրաց 467 ժողովոյն
առթիւ հրատարակեալ գրութեան մէջ էջ 76:

3 Անդ:

4 Ցարեր այն Բերկրիէն, որ է Վանայ լճին հիւսիս-
արեւելեան անկիւնը:

աւելի ճիշտ վրաստանի մէջ՝ Աբաշ Պամ. Օրբե-
լեանցիւնճիճ. քով ՀՀ. 363, վրաց. Աբաշ Brosset
Description էջ 195: Այս անուններուն մէջէն միայն
Ազատ, Գայլ, Կարմիր, Մեծամաւր, Տղմուտ նոյն-
պէս նաեւ Աթու Անահայ, Արձան, Գայլախա-
զուտ, Դից մայրի, Ծիրանիք, Տլու գլուխ, Տուլ,
Եղբարք, Եղիւր խոյի, Եղջեք, Կատուաքար,
Կուռաքախաղաց, Մահու բլուր (ագարակ), Զրա-
բաշխ, Զրվէժ, Սեպուհ եւ վարազ անունները
Հայերէնով կը մեկնուին գոհացուցիչ կերպով.
Մեկալները մեծ մասամբ ոչ-հայկական պիտի բլան:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Բ.

Մ. Խորենացի եւ Հայկական աշխարհա-
գրութիւնը:

Երրորդ եւ չորրորդ հատածներուն մէջ շատ
անգամ խօսք եղաւ այն փոփոխութեանց վրայ,
զորոնք Հայաստանի երկիրներուն բաժանումն ու
անունները յընթացս ժամանակաց կրած են՝
սկսեալ Փաւստոսէ մինչեւ հայկական աշխարհա-
գրութիւնը (ԽԱՍ.): Այս փոփոխութիւններն այս-
տեղ ի մի կը հաւաքեմ, յուսալով որ ասով նպաստ
մը մատուցած կ'ըլլամ հայ մատենագրութեան
պատմութեան մէկ կարեւոր խնդրոյն լուծման, այս
ինքն այն խնդրոյն թէ արդեօք Մովսիսի Խորենա-
ցւոյ ընծայեալ Հայոց պատմութիւնն եւ հայկա-
կան աշխարհագրութիւնը (ԽԱՍ.) մի եւ նոյն հե-
ղինակէ՞ են, ինչպէս որ շատ անգամ ընդունուած²

1 Մեկալ անուններն (ինչպէս Ախէթ, Արեթ,
Բաթ եւն) տես Զ. Հտծի մէջ. ամբողջ նիւթն ինճիճ.
Հնախօս. Ա. 54—107. Նոյնպէս՝ St. Martin Mém, 1,
36—65: Montagnes et Rivières.

2 Վերջին անգամ այսպէս ընդունուած է Մար-
քարտէ Երանշ. 4:

եւ նոյնչափ անգամ ալ ժխտուած է¹։ Այս բրած ժամանակս՝ միայն թէ ամբողջ աշխարհագրութիւնը նկատողութեան չեմ առնուր, այլ լոկ այն մասը, որ Հայաստանով կը զբաղի² եւ կը ներկայանայ իբր ինքնակաց գործ մը՝ ազգային ազգիւրներու վրայ հաստատուած՝ զանազանուելով մէկալ մասերէն, որ մեծ մասամբ յունական աղբիւրներէ քաղուած են։ Եթէ ապացուցուի որ այս մասը Պատմութեան հեղինակէն է, այն ատեն մնացեալ մասն ալ՝ որ իւր մէջը կը բովանդակէ³ Սիւքրեանի եւ Մարքարտի (Երանշ. էջ 4) դիտած աղբիւրներն Պատմութեան հետ, նոյն հեղինակէն պիտի բլլայ, եւ այս պարագային երկուքն ալ՝ Պատմութիւնն ու Աշխարհագրութիւնն՝ ընծայուելու են կամ Սուքրեանի հետ՝ Ե. դարուն (որ անկարելի է), կամ Մարքարտի հետ՝ Է—Ը. դարուն։ Իսկ եթէ ցուցուի որ Հայաստանի աշխարհագրութեան վրայ խօսող Հատածը՝ Պատմութեան հեղինակէն տարբեր հեղինակ մ'ունի, այն ժամանակ ստիպուած ենք ընդունելու որ կամ Պատմութեան հեղինակն օտար ազգաց աշխարհագրութիւնը գրած է եւ յետնագոյն անձ մը նոյն աշխարհագրութեան մէջ՝ Հայաստանի հատածն աւելցուցած մոծած է, որ հաւանական չէ, կամ այս երկու երկերն՝ որչափ ալ ինչ ինչ կէտերու մէջ իրարու հետ աղբիւր ալ ունենան — այս կէտերը հասարակաց աղբիւրէ մը

¹ Խնդրոյս պատմութեան վրայ տես Murad Ararat und Masis էջ 12-14 Ծան.։

² Հեղինակն այս մասն ասանկ կը սկսի. «Արդ կամ միմ գոտս մանրամասնաբար պատմել, թէ եւ սակաւ ինչ աշխատիցիմ ի գիր եւ քարտէս» (պսիւնքն՝ գրել?)։

³ Հմմտ. զ. օր. Խոր. 75 «Վասն հատուածին Վղընդուր Բուդկարայ Վնդայ (կարգա՛ Վնընդայ Մարքարտ Երանշ. 5) ի տեղիս, յանուն նորա անուանեցաւ Վանանդ, Խօսքը ԽԱՍ. ի հետ էջ 25 «Ողլոնտոր Բւկար», անս ԽԱՍ. Թրդմ. էջ 34։

բխած պիտի ըլլան — , տարբեր հեղինակներէ են, այնպէս որ Պատմութեան յօրինման ժամանակը կրնայ վճռուիլ՝ առանց աշխարհագրութիւնը նկատողութեան առնելու:

Հայաստանի բաժանումը Փաւստոսի քով շատ աւելի նախնական է ու հին՝ քան՝ Հայկական աշխարհագրութեան մէջ: Մինչ վերջինը՝ հաստատուն սահմաններով տասնուհինգ նահանգ գիտէ՝ ամէն մէկն իւր որոշ թուով գաւառներովը, Փաւստոս նահանգի եւ գաւառի մէջ զանազանութիւն չի դնել եւ կը գոհանայ Հայաստանը բաժնելով վերնագաւառաց, միջնաշխարհի եւ ստորին գաւառաց¹: Տարակոյս չկայ որ Փաւստոս ալ գիտէ Աղձնիք, Սիրնիք, Արցախ, Գուգարք, Տայք նահանգները (Մոկք պատահաբար միայն յիշուած չէ), բայց մէկալ ինն նահանգներն իբր նահանգ գոյութիւն չունէին տակաւին այն ժամանակ, որուն պատմութիւնը (Դ. դար) կը գրէ: Այս երկու ծայրերուն մէջտեղը կեցած է Մ. Խորենացւոյ ընծայեալ պատմութիւնը, բայց այնպէս մը որ իւր աշխարհագրական տեսութիւններովն ու անուններովն աւելի Փաւստոսին մօտ է քան աշխարհագրութեան:

Պատմութիւնն ալ՝ նման Փաւստոսի՝ Բարձր Հայք, Տուրուբերան, Կորճէք, Պարսկահայք, Փայտակարան, Ուտի եւ Այրարատ նահանգներն (իբրեւ այսպիսի) չի գիտեր, բայց գիտէ՝ նման աշխարհագրութեան՝ Չորրորդ Հայք եւ Վասպուրական² նահանգներն, որ Փաւստոսի ատեն տակաւին գոյութիւն չունէին իբր նահանգ: Թիւ 15 գաւառին անունը սկսեալ Փաւստոսէն մինչեւ Խոր. կը ներկայանայ հնագոյն Անյի՞ր ձեւով, իսկ աշխարհագրութիւնն (ԽԱՍ.) եւ յետնագոյն հեղինակները կ'անուանեն զայն՝ Անյի՞ն, Հանյի՞ն: Թիւ 16—17

1 Տե՛ս վերն էջ 120:

2 Տե՛ս վերն էջ 92-95:

Գեգիէ՛ եւ Գորէ՛ գաւառներուն անունները կը պակ-
սին Փաւստոսէն սկսեալ մինչեւ Խորենացի եւ ա-
ռաջին անգամ կը տեսնուին Գէորգայ Կիպրացւոյ
(իբր 600ին), ԽԱՍ.ի եւ յետնագոյններու քով,
մինչ հին Անգիլ Գոս = Ingilene անունը Փաւս-
տոսէն մինչեւ Խորենացւոյ պատմութիւնը ծանօթ է,
իսկ Գ. Կիպրացւոյ եւ ԽԱՍ.ի քով՝ անհետացած է՝
Նէրէիբո քաղաքին անունը Զ. դարուն վերջերն
ընդարձակուելով եղած է գաւառի անուն եւ ան-
ցած է Մեծ Ծոփք = Sophanene անունն տեղ,
երբ առի 591ին Հռովմի անցաւ եւ Աղձնեաց հետ
միացուեցաւ. բայց Խորենացին գեռ երկրին Ծոփ
(Խոր. 190 = Փաւստ. 21 «Մեծ Ծոփք»¹) անունը
կու տայ եւ Նէրէիբո անունը չի գիտեր, որ միայն
ԽԱՍ.ի մէջ իբր գաւառի անուն կը տեսնուի՝
Նաեւ կ'երեւայ թէ Խորենացին Մեծ Ծոփաց՝
Աղձնեաց հետ միացուած ըլլալուն վրայ տեղեկու-
թիւն չունի, վասն զի էջ 80 Աղձնիք բերով կը
հասկընայ Արձն երկիրն ու շրջակայքը, Սիմ Լեոն
ու Բաղիշոյ կապանն՝ առանց Ծոփք գաւառը յի-
շելու², իսկ ԽԱՍ. Արձնը եւ Նփրկերան Աղձնեաց
մաս կը համարի: Փաւստոսի քով Տճորէ՛ երկիրը
կը զանազանուի Կորդոսէն եւ Կորդիէն (Կորդիէ,
Կորդիէ), ԽԱՍ.ի քով այլ եւս առնոց հետ չի
յիշուիր. Խոր. կը յիշէ գեռ, բայց տեղ մը Տմո-
րէքը կը նոյնացընէ Կորդիքի հետ՝ սխալմամբ Տմո-
րէքը՝ Կորդիքի հնագոյն անունը համարելով:
Թիւ 153—155 գաւառները Փաւստոսի եւ Խորե-
նացւոյ քով կը կոչուին գեռ Զոր, Ծոփ եւ Կորդի,
իսկ ընդ հակառակն՝ ԽԱՍ.ի մէջ՝ Զորփոս, Ծո-

1 Յե՛ս վերն էջ 155—7:

2 Յե՛ս վերն էջ 164—5:

3 Յե՛ս վերն էջ 167: Բայց ասիկայ ապահով ակն-
արկութիւն մը չէ Պատմութեան յօրինման ժամանակին,
վասն զի հեղինակն այստեղ առիթ մը չունէր՝ Աղձնեաց
տարածութիւնը ճշդիւ նշանակելու:

Բոֆոր եւ Կոդբոֆոր: ԽԱՍ.ի, Ղեւոնդայ, Յովհ. Կթղ.ի, Ասողկան եւն Թ. 180 Ար-գաթոս գաւառի անուան տեղ ուն Ար-գաթոս ձեւն ունին Եղիշէ եւ Խոր. (նաեւ՝ «ոտն Արագածն կոչեցեալ լեւրինն, Խոր.): Թիւ 182 Մատեայ ուն գաւառին անուանն առաջին անգամ իբր գաւառանունն ծանօթացած է ԽԱՍ.է սկսեալ, Խոր. ասոր տեղ կ'ըսէ՝ «գառ ստորոտոյն Մասեայ» (գտնուած երկիրը): Թիւ 183 Կոֆոֆոր գաւառին տեղ Սեբ.ի, ԽԱՍ.ի եւն քով՝ Խոր. ունի Կոֆոյոֆոր ձեւն, իսկ Փաւստոս լոկ Կոֆ կամ «Կոֆոն անուանեալ Կոֆ գաւառ» կ'ըսէ: ԽԱՍ. Թիւ 184 Աշոց գաւառն Գուգարաց եւ Այրարատու սահմանին վրայ՝ Այրարատայ կ'ընծայէ, իսկ Խոր. նոյն գաւառը Գուգարաց մէջ կը գնէ ընդ մէջ Չորոյ եւ Տաշիրի: Ըստ Խորենացւոյ 126 Արտաշատ էր այն տեղն՝ ուր Երասխ եւ Մեծամաւր իրարու հետ կը խառնուին. ըստ ԽԱՍ.ի 34՝ «ուր (Արտաշատու քով) յառաջին ժամանակին խառնուրդք Մեծամաւրի², իսկ այժմն փոխեալ զգնացան Մեծամաւրայ՝ խառնի ի մոից կուսէ» (անշուշտ՝ Արտաշատայ):

Թեբեւս Խորենացւոյ պատմութեան եւ ԽԱՍ.ի խօսքերուն մէջ տեսնուած այս տարբերութիւններէն եւ ոչ մին յինքեան այնչափ զօրաւոր է, որուն վրայ յեցեալ վճռուի աշխարհագրութեան աղբրան՝ նկատմամբ պատմութեան, բայց այս տարբերութեանց ամբողջութիւնը կարծեմ թէ — եթէ նոյն իսկ այս տարբերութիւններէն քանի մը հատը մեկնութեամբ մ'ալ վերցուի — կ'ապացուցանէ որ աշխարհագրութեան Հայաստանով զբաղող մասն եւ ըստ այսմ ամբողջ գրութիւնը պատմութեան հեղինակէն չէ: Քանի

1 Հմմտ. առ այս Խոր. 57 «յարեւելոյ ուսոց մեծի լերինն (այսինքն՝ Մասեայ) մինչեւ ի սահմանս Գողթանն. որ են Ցամբատ, Ոսկիողջ» եւն:

2 Երասխայ հետ, տես վերն էջ 247-8:

որ պատմութիւնը Դ. Հայք նահանգը գիտէ՝ 536է ետքը կրնայ գրուած ըլլալ. 591է յառաջ գրուած ըլլալը կարելի չէ ապահովութեամբ հետեւցնել մէջն եղած աշխարհագրական տեղեկութիւններէ: Նմանապէս Վասպուրական անունն, որուն Ե. դարուն մէջ գործածուած ըլլալն ապացուցուած չէ, հաստատուն ապացոյց մը չէ՝ պատմութեան գրութեան ժամանակն որոշելու: Բայց տարակոյս չկայ որ աշխարհագրութիւնը Պատմութենէն շատ ետք է եւ ամէնէն կանուխ Ե. դարուն կրնայ գրուած ըլլալ: Աշխարհագրութեան գրութեան ժամանակին վարի սահմանն է Նախճաւան գաւառին Վասպուրականէ բաժնուիլն ու Սիւնեաց հետ միացուիլը՝ Արծր. 240, 247, 252 = Ինճիճ. ՀՀ. 218, 220. տես վերին էջ 93—95:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ.

Տեղւոյ անուններուն կազմութիւնը:

Տեղւոյ եւ երկրի կամ աշխարհի անուններ բացատրելու համար հայերէնի մէջ կը գործածուին հետեւեալ հասարակ անուններն՝ երկր, աշխարհ (= հին պարս. xšaθra “պետութիւն”, պահլ. xšaθr, միջին պարս. šahr “աշխարհ”, նոր պարս. šahr “աշխարհ”, յետոյ՝ “քաղաք” ՀՔ. 101) (զ. օր. աշխարհն Հայոց, Սիւնեաց, Տարաւնոյ Յովհ. Կթղ. 96), քաղաք = գաւառ ԽԱՎ. 607, տող 3, Կոնստ. Նահանգ՝ Թէնահանգ (Provinz) եւ Թէ գաւառ՝ (Kanton) իմաստով, Գոստոս,

1 Նահանգ (Provinz) իմաստով Գործ Առաքելոց Իգ. 34 (= ἐπαρχία, պսիւնքն Կիլիկիա), Փաւստ. 25 (Եգիպտոս), 226 (Կեսարիոյ եկեղեցական վիճակը, Թեմք), Խոր. 96 (Արապատական), Յովհ. Կթղ. 38 (Վիրք), 68 (Վասպուրական), 96 (Աղձնիք). Գոստոս (Kanton) իմաստով՝ Փաւստ. 36 (Տարաւն), Կորիւն 24 (Տարաւն), Փարպ. 165 եւ 429 (Բագրեւանդ), Յովհ. Կթղ. 37 եւ 52 (Կոստայք).

նուազական՝ գառառի փառատ. 10, 3. 18, 10, յորգառառ (ըսուած՝ Տայոց համար եղիշ. 99), առառ չ. 318, նուազական՝ առառի փառատ. 16, առառ չ. 112, գեղ, գեղ, գեղ, այս երեք վերջիններով կազմուած՝ առառի ջենոր 25, առառի ջեն. 37, գեղառառ եղիշ. 44, Փարպ. 438, չ. չ. 213, Գառառի (չ. 115) Խոր. 57 (ըսուած՝ Վրնջունեաց համար, որ Սեբ. 93, Ասող. 115 «առառ, կը կոչուի»), Լաստիվ. 44 («գառառակերտն մեծ, որ կոչի Վաղարշառառ»), առառի, նաեւ գիւղ իմաստով Լաստիվ. 103 (որ կաշէ եւ Աղիւսոյ անուն տեղերը նախ գիւղ կը կոչէ 101, տող 4 վարէն, ապա 103, տ. 16 ագարակ), «շինուածք քաղաքաց, գիւղից եւ ագարակաց», Ասող. 264, Բերդ չ. 301, առառ, առառ, յոր եւ հռիւր, գոր (գրեթէ միշտ իբր վերջին անգամ բարդուած անուններու), լեռն, Բերդ, առառ, առ չ. 489, Գառ չ. 134, գեղ, նուազական՝ գեղի փառատ. 19, տ. 8 վարէն, չ. չ. 443 եւ 249, Զով, Զով, լճ, իշի Եով. 53, Սեբ. 139:

Այս հասարակ անուններուն կցուող յատուկ անունները կրնան ասոնցմէ յառաջ կամ ետքը գրուիլ եւ այն՝ կամ համակարգ իբր բացայայտի՝

Հմտ. նաեւ փառատ. 123 «ի նահանգէն ճարաւն գառառէն», եղիշ. 60 «շահանգն Արտաշատու (եւ զԱրտաշատն ինքնին), ԲՎՏ. Կթղ. 173, 178, Արծր. 45 եւն: Միտ գնեւու է որ հնագոյն պատմագիրք շայոց աշխարհին համար զանազանութիւն չեն դներ նահանգ եւ գառառ բառերու մէջ:

1 Գեղ հասարակ անունն քով յատուկ անունը գրեթէ միշտ իբր բացայայտիլ կը գրուի, ըստ այսմ՝ օրինակի համար՝ «Եփրատ գետ» (սեռ. Եփրատ գետոյն փառատ. 272) կամ «գետն Եփրատ» փառատ. 191 (սեռ. գետոյն Եփրատայ փառատ. 191), բայց՝ գետն Մեղունայ, Աղստեղ գետ Կիր. 107 (Աղստեղ՝ իբր տեղ Կիր. 116, այսմ՝ Աղստաֆա), առ հեղեղատովն Տրոուսայ (Թերթեր) Կառակ. 103:

եւ կամ ստորակարգ՝ սեռական հոլովով: Եթէ յատուկ անունը հասարակ անունէն յառաջ դրուի, այն ժամանակ սովորաբար բացայայտիչ է, այսինքն՝ չհոլոված. իսկ եթէ յատուկ անունը հասարակ անունէն վերջը դրուի, սովորաբար սեռական կը դրուի: Սակայն երբեմն նախագաս յատուկ անունը սեռական ալ կը դրուի եւ յետագասը՝ հասարակ անունան հոլովովը: Ըստ այսմ՝ «կոզ գաւառ. բացատրութեան տեղ սովորաբար կ'ըսուի՝ կամ 1. «կոզ գաւառ» (սեռ. տր. «կոզ գաւառի», բացառ.՝ «ի կոզ գաւառէ») կամ 2. «գաւառն կոզայ» (սեռ. տր.՝ «գաւառին կոզայ», բացառ.՝ «ի գաւառէն կոզայ») կամ կանոնին հակառակ՝ 3. «կոզայ գաւառ» (սեռ. տր.՝ «կոզայ գաւառի» եւն) կամ 4. «գաւառն կոզ», սեռ. տր.՝ «գաւառին կոզայ» = սեռ. տր. Թիւ 2ի կամ շատ ցանցառ՝ սեռ. տր. «գաւառին կոզ»: Օրինակներն ի նպաստ այս կանոնին՝ շատ բազմաթիւ են, հոս քանի մը հատ միայն: Թիւ 1 «կոզ գաւառի» ի կոզ գաւառի Փաւստ. 106, Յովհ. Կթղ. 42, յերկիրն կոզ գաւառի Փաւստ. 251. ի Բագրաւանդ գաւառի Փաւստ. 232, 251, Կորին 41. ի Բագուան աւանի Փաւստ. 251. յերէզն աւանին Ագաթ. 590, ի Բագարան գեղջէ Յովհ. Կթղ. 42. ի Նիդ գաւառէ Յովհ. Կթղ. 61. յԱյրարատ գաւառ, ի Վաղարշապատ քաղաք Ագաթ. 33, ի Վաղարշապատ քաղաքի Փաւստ. 16. ի Գլին քաղաքի Յովհ. Կթղ. 42. զՍատաղ քաղաքան Փաւստ. 55. ի վերայ Արճէժն աւանի Ղեւոնդ 146. ի վերայ Նպատ լերինն Փաւստ. 193, 195. ի Սարարդ լերինն Փաւստ. 24. յԱռեւծ լերինն Փաւստ.

1 Հոս կը վերաբերին նաեւ՝ «ի կոտայն գաւառի», Յովհ. Կթղ. 59. վասն զի «կոտայից մէջ», կ'ըսուի «ի կոտայ», (ի նախդիր հոլով): Անեզական յատուկ անուններ ներդրականի մէջ հայցական ձեւով կ'ըլլան: Բայց նաեւ՝ «առ թուրաբար բերդով», ԽԱՍ. 35 եւն:

218. Աւշական բերդին փաւստ. 17. Ատրպատական նահանգին խոր. 96. Հայաստան աշխարհն, սեռ. Հայաստան աշխարհին եւն կորին 20, 23, 33, 40: — Թիւ 2 գաւառն կոփայ կանոնին համար օրինակներ՝ յերկիրն կոգայ փաւստ. 16, յերկիրն կոգայ փաւստ. 187. ի գաւառն Բագրաւանդայ փաւստ. 176. ի գաւառն Բասենոյ փաւստ. 139. ի գաւառին Բասենոյ փաւստ. 55. ի գաւառին կոգովտի Ղեւոնդ 7. ի գիւղն Բագուանու Յովհ. Կթղ. 61. ի գեւղն Երիզայ Ագաթ. 49, ի գեղջ Երիզայ Փարպ. 458. ի գիւղ Բլբուցաց կորին 41. ի գեղջէ Բերդկաց Յովհ. Կթղ. 53. զքաղաքն Ծինկերաի Սեբ. 76. ի բերդն Բաղիշոյ Սեբ. 139. զբերդն կարուց Արծր. 273, Բերդն կարուց Ասող. 161, զքաղաքն Դրենայ Սեբ. 31, ի քաղաքին Սատաղու փաւստ. 16. ի քաղաքին կարուց Ասող. 172. յերկիրն Հայոց Ագաթ. 122, ընդ երկիրն Աղձնեաց փաւստ. 146 եւն: — Թիւ 3 «կոփայ գաւառն» ձեւին համար օրինակներ՝ ի Նգայ գաւառէ Ասող. 87. մինչեւ ի Թիւղ գեւղն փաւստ. 219. կոգայովտ խոր. քով՝ *կոգայ-հովտ բառերէ տես Վերն Թիւ 183. շատ յաճախ՝ կարնոյ քաղաք, զ. օր. ի կարնոյ քաղաք Սեբ. 51, 138, 139, զկարնոյ քաղաք Սեբ. 150, զկարնոյ քաղաքաւ Սեբ. 27, 77 (ասկէ զատ՝ ի քաղաքն կարնոյ Սեբ. 50, ի քաղաքէն կարնոյ Ղեւոնդ 148),

1 Բայց նաեւ «Հայաստան ազգն», կորին 16, սեռ. «Հայաստան գնդին», փաւստ. 198, տող 5. 202, տ. 19: — Թիւ վերջաւորեալ բառերն ալ (զ. օր. Ատրպատական) շատ անգամ անհարկ կը գործածուին. նմանապէս՝ յատապատ արգունի ամականն եւ Եփեփայ գաւառանունն, տես Վերն էջ 129:

2 Նոյն կազմութիւնը նաեւ լիառ բառի քով՝ ի լեւան կոհերայ Ասող. 276, ի մեծ լեւան Յուրոսի Ագաթ. 606, ի լեւան Սարաբատայ փաւստ. 22, ի լեւան Գարբեայ Զենոր 36, սեռ. լերինն Գարբեայ Ագաթ. 606:

որ սկզբնաբար կը նշանակէր՝ քաղաք Կարնոյ գաւառի, որուն գլխաւոր քաղաքն էր. այս կազմութիւնը շատ աւելի յաճախագէտ կը գառնայ, երբ յատուկ անունն անեզական է՝ այսպէս ի Գարանաղեաց գաւառն փաւստ. 29, Ագաթ. 588, ի Գարանաղեաց գաւառին փաւստ. 6, 142, Ագաթ. 642. ի Հողոցմանց գեղջէ Յովհ. Կթղ. 34 (= ի գեղջէ Հողոցմանց Եղիշ. 139. յԱպահունեաց գաւառէն Ասող. 87: — Օրինակներ Թիւ 4 «գաւառն Կոթ» ձեւոյն համար «գաւառին Կոթ» սեռ. ար. ով՝ ամուր բերդն Անի փաւստ. 142. ի գաւառն Դերջան Ագաթ. 593. ի գաւառին Բասեան Խոր. 144. ի գաւառն Նիգ Ասող. 164, ի գաւառն Աբբերանի ի գիւղն Բերկրի Ղեւոնդ 146. ի քաղաքն Դուին Ասող. 161. ի քաղաքն Խլաթ Ղեւոնդ 146. ի գիւղն Արճէշ 144, ընդ գաւառն Ապահունիս 148. ի գիւղն Աշտիշատ, ի գեօղն Օշական Յովհ. Կթղ. 34, զգիւղն Չագ 52, ի քաղաքագիւղն Աւան 42, ի քաղաքագիւղն Երազգաւորս 108. ի գիւղն Դաւարիս փաւստ. 52, յաւանն Վրնջունիս Սեր. 93, Ասող. 115. ի բերդն Պաղին Ասող. 177. ի բարձր լեռան Մասիս Ագաթ. 576. ի լեռան Վարագ Խոր. 302, Արծր. 254. ի լերինն Վարագ Արծր. 50. ի վանքն Գետիկ Կիր. 85 (իսկ սեռ.՝ վանիցն Գետկայ Կիր. 81):

Տեղւոյ անունները կը բաժնուին պարզերու՝ այսինքն այնպիսեաց՝ որ այլ եւս չեն կրնար մասերու բաժնուիլ, ածանցեալներու՝ այսինքն այնպիսեաց՝ որոնց մէջ յայտնապէս մասնիկ մը կը տեսնուի, եւ Բարբերու՝ այս ինքն այնպիսեաց՝ որ երկու անունէ կը բաղկանան՝ կամ իրարու հետ սեռականի աղերս ունենալով եւ կամ — կցողականով իրարու հետ միացած ըլլալով: Այս ամէն անունները, որչափ կըցած եմ մեկնել, հայ. այբուբենի կարգաւ յառաջ պիտի բերուին Զ. Հոմ.ին մէջ. այստեղ այբուբենի կարգաւ պիտի նշանակեմ միայն այն

մասնիկներն՝ որոնց մասնիկ ըլլալը կը ճանչցուի, եւ բարդութեանց մէջ իբր երկրորդ կամ վերջին անգամ գործածուած գոյականները: Այս մէն մի անուան հանդիպած տեղն ու նշանակութիւնն, որչափ որ կրնայ իմացուիլ, տե՛ս Զ. Հած.ի մէջ:

ԱԳ-ը-ի՝ «անգ, անգաստան, գաշտ, կալուած, աւան» — Գողոց ագարակ, Հովուաց ագարակ, Մահու ագարակ. Զառագարակ: Հմմտ. նոր հայ. -ի-ը-ի՝ ճիճագարակ եւ Արուճագարակ անուններուն մէջ, որ Բասենոյ գիւղերէն են ինճիճ. նոր հայ. 90:

-ա-ն մասնիկ = պահլ. akān (Հ.Ք. 94 - 95)

— պարսկերէնէ փոխառեալ բառերու մէջ զ. օր.

Ատրպատական = պահլ. Aturpatakān, Պաղասական կողմանք Կորիւն 31, Սիսական տե՛ս վերն էջ 97, Վասպուրական = պահլ. Vāspuhrakān, բաց տակէ՝ կ'աւելցուի նաեւ հայ. հասարակ (Հ.Ք. 94) եւ յատուկ անուններուն ծայրը, ըլլան յատուկ անուններն անձի անուն (զ. օր. տունն Սասանական Սեր. 31), ըլլան տեղւոյ անուն, ի մասնաւորի շատ գործածական Կորեան եւ Կաղանկատուացւոյ քով, զ. օր. Այրարատական գաւառ Կաղանկ. 156, Արտազական գաւառն Արծր. 79, Արցախական գաւառն Կաղանկ. 73, Արցախական կողմն Կաղանկ. 162, Գարգմանական ձոր Կոր. 31, Խերականն կոչեցեալ գաշտ Արծր. 264, Խորձենական գաւառն Կոր. 24, Կուրական գետն Կաղանկ. 76, Կպատական լեռն ֓աւառ. 194, գաւառն Ուտիական Կաղանկ. 70, Պաղանական տունն Կոր. 19 = Պաղնատուն, Ռշտունական (կողմն) Սեր. 139, Սիւնական աշխարհն Կոր. 24, Տարաւնական գաւառն Կոր. 13, տուն Տանուտերական Սեր. 45, Տափերական կամուրջքն Ագաթ. 40 (= Կամուրջն Տափերայ ֓աւառ. 30, Տափերն կամուրջ ֓աւառ. 172), Տրտուական գետն Կաղանկ. 163. ուստի նաեւ Աժգանական գաշտն՝

Նախնականի մօտ խոր. 57. Արուական. Աւշական. Բիւրական. Գինական. Գիւտական գիւղ կաղանկ. 49. Գուկական. Գիւտական գիւղ՝ Տրաու գետոյն վրայ կաղանկ. 103. Կոմսական. Մառական. Նոր-շիրական (?). Շաւարշական. Ողական. Ուռական. Ուռեկան. Տէրունական. Փառական. Օշական = Աւշական:

— Ինչ «աչք, ծակ, խոռոչ, աղբիւր». — Գետակն կամ Գետական? Աղբերակունք? Իննականեան. Լուակունք Օրբել. 2, 267 կամ Լուսակունք (Ալեշան Սիսական 255)? Հաբանդայ մէջ: Վերջին (անստոյգ) բառին մերձաւոր նշանակութիւնը «լուսոյ ակունք» իմաստով՝ չի յարմարիր տեղւոյ անուան:

— Դէբ-ր, — Դէբ-ր. — Արծաթաղբերք, Բազմաղբիւր, Գողոց աղբեր, Եօթնաղբիւր, Խոզաղբերք, Կախանաղբիւր, Կարմիր աղբիւր, Կաքաւուց աղբիւր, Հացեաց աղբիւր, Վառամաղբիւր, Վարժակայ աղբիւր:

— Դէ (աւ, — Դէ եւն բառէն. ? Հ.Բ. 414). — Գարանաղի թիւ 1 գաւառ, Մանանաղի թիւ 5, Մարգաղի = Մարգոյ աղի թիւ 32: Հմմտ. Աղի, Աղիովիտ (Աղւոյովիտ), Աղիորսք:

— Դր «անձաւ, փապար, ծերպ». — Աւարայր, Բագնայր, Բրտի այրք, Իշայր, Հոռոմայր, Մանեայրք (իսկ՝ Մանայարք Ագաթ. 642), Ուրբաթայրք:

— Լեւոյս «անբնակ՝ ամայի տեղ, ճգնարան, վանք» = պահլ. anāpāt «անբնակ», Հ.Բ. 97. — Սափչի անապատ: Հմմտ. Անապատ Զ. Հոմ. ի մէջ:

— Լեւոյ տեղ ցուցնող մասնիկ, զ. օր աղքատանոց՝ աղքատ բառէն. — Կթանոց?:

— Լեւոյ «բնակեալ», Հ.Բ. 94 = նոր պարսկեր. ābād՝ «բնակեալ», շատ սովորական պարսկական քաղաքանուններու մէջ (զ. օր. Astarābād, Firūzābād, Xurramābād եւն Barbier de Meynard Dictionnaire 32, 429, 206). — Ներսէհապատ,

Պերոզապատ, Վաղարշապատ. հմմտ. Սուրենապատ՝ Ասորպատականի մէջ:

— Ինչ «պատճառ, միջնորդ». — միակ մէկ անգամ Յովհ. Մամիկոնենոյ քով 48 դործածուած՝ Մահու առիթ:

— Ինչ կամ — Ինչ անծանօթ ծագումով եւ նշանակութեամբ. — Բագայառիճ, (Բագայառիճ, Բագառիճ) Դերջանու մէջ, այժմ՝ Pekerridj (աշխարհացոյց ZAE. 11, 1861, ZGE. 4, 1869), Pakaridj (Cuinet 1, 133), Գուկառիճ Սոթից մէջ, Լուսաթառիճ (քաղաք՝ Եփրատայ եւ Արածանոյ միացած տեղը ԽԱՍ. 30). Խաղտոյ առիճ՝ Կարնոյ քով, Խոկառիճ՝ Գեղարքունոյ մէջ, Զիթառիճ՝ Հաշտենից մէջ, Մկնառիճ՝ Տայոց մէջ, Տիրառիճ Բագրեւանդայ մէջ, Արջոյ առիճ (Ալաշա գիւղ) Շիրակայ մէջ (Ալիշան Մեծ Հայք § 41): Սեբեոսի 77 Զիթառիճին-ին տեղ Ասող. 86 կը գնէ Վթռիճ = Κεθαρρίζων Պրոկոպիոսի քով 3, 251 de aedif.: Այս կարգէն՝ յն. Αὐταραρίζων եւ Κουχαρίζων Պրոկոպ. 3, 253 եւ 254 de aedif.: — Ինչ վերջաւորեալ անուններն ի մասնաւորի դործածական են Բարձր եւ Զորքորդ Հայոց մէջ. տես վերն էջ 127, 132, 134 — 141:

— Ինչ «հին պրս. աւեստ. stāna «տեղ», նոր պրս. -stān, երկրանուններու մէջ զ. օր. պահ. Taparastān, Hindūstān, Xūzastān, Saka-stān, Sūrastān (Ասորիք) եւն. Horn, Np. Schriftsprache էջ 191, Հ.Ք. 241. — Հայաստան, Մարդաստան Թ. 86 գաւառ, յետոյ նաեւ Գողթնաստան Արծր. 300՝ հնագոյն Թիւ 106 Գողթն գաւառի տեղ: — Հմմտ. Ասորեստան Հ.Ք. 22, Արուաստան վերն էջ 180 ծան 2, Թուրքաստան²

1 Ասկէ արդի հայերէնի մէջ — Դրան յոքնակերս մասնիկը յառաջ եկած է տես Karst Hist. Gramm. էջ 196:

2 Ասկէ Թուրքաստանեայք կաղանկ. 151, անդ՝ Սիւնեստանեայք:

Կաղանկ. 147, Հնդկաստան ԽԱՎ. 614, Պարսկաստան Սուտ-Կալիստ. 101, 102:

— Եւ տեղ ցուցնող մասնիկ, հմմտ. վարժարան “գպրոց” (— տեղի վարժեւելոյ), վկայարան “մատուռն մարտիրոսաց” (= տեղի վկայից) նոր պարս. dānէ? տես JF. 8, Anz. էջ 47. — Բազարան (= հին պարս. *bagaḍāna?):

— Եւ “Եւրէ”? — Երկայնարարի, Կաքաւարարի: Հմմտ. Կաւարտ Ալիշան Սիսական 274?:

— Եւ “գիւղաքաղաք, քաղաքագիւղ, = հին պարս. āvahana “աւան, գիւղ” (ստոր գիմաց հայերէնի մէջ *աւահան ըլլալու էր Հ.Ք. 11⁴). — Անուշաւան. Արշակաւան. Բադաւան կամ Բադուան (= Դիցաւան կամ Բադնացաւան). Դաւաւան. Երեզնաւան. Զարեհաւան. Թոռնաւան. Կարճաւան, Կարճեւան. Նախճաւան եւն տես էջ 222. Շիրակաւան. Վաղարշաւան. Սմբատաւան:

— Եւ “Եւրմալի”, հմմտ. Արմալի անձի անունն?: Հաւանօրէն Արմալի ոչ-հայկական է, տես Զ. Հտծ.:

— Եւ, շատ սովորական մասնիկ, հմմտ. Թագաւոր, մաքսաւոր, մեղաւոր, պարտաւոր, լուսաւոր, երկնաւոր եւն, — նաեւ Դաւանաւորք-ի? մէջ, որ Թիւ 33 գաւառն է:

— Եւ շատ սովորական մասնիկ, հմմտ. Աթենացիք Փաւստ. 33, Գործք Առաք. ԺԵ. 21, Մծբնացիք Փաւստ. 130, Գաղիլեացիք Գործք Առաք. Գ. 23, քաղաքացի իա. 39, դրացի եւլ ք. 22 եւն. — Անձեւացիք Թիւ 83 գաւառ, նախնաբար՝ բնակչաց անունը, որ վերջէն գաւառին եւ գաւառին վրայ իշխող տոհմին տրուեցաւ:

Եւ “չըջապատուած տեղ, գաւիթ, փարախ, ծիր, պարուակ”, հմմտ. “բակ ունեւ շուրջ զնովաւ” = պատեւ. — Ատրմիլենաբակ, Արախաբակ, Գեղամաբակ, Գետաբակ (Գետաբակք), Դպրաբակ, Խոնթաբակ, Խորասանաբակ, Համա-

մարակք, Հոսարակք (Փոքր Սիւնեաց մէկ գաւառն ըստ Ալիշանի Սիսական 503), Նորարակք, Զաւարարակ (Զաւարարակք), Սահակարակք, Վաշէրակք, Վարդանարակք, Տկողարակ, ամէնքն ալ՝ բացի Հոսարակքէ, Սիւնեաց Սոթք գաւառին մէջ։ Բերան “երախք, (գետա)խառնուէք, սկիզբ, մուտք”, հմտ. գաշտաբերան խոր. 74. -- Տուրուբերան? տես վերն էջ 78—82 հմտ. Բերան Ալիշան Սիսակ. 38 եւ Արբերանի (Թիւ 79 գաւառ)?:

Բերդ՝ “գղեակ, ամրոց, ակառն”, ՀՔ. 301. — Աղնճոց բերդ, Այծեաց (կամ Այծից) բերդ, Անբերդ, Անդոկաբերդ, Աշխարհաբերդ, Աստղաբերդ, Բաղաբերդ, Բոլորաբերդ, Բողբերդ, Եղանց բերդ, Խարբերդ (?), Խոժոռաբերդ, Խօխանաբերդ, Կապոյտ բերդ, Կաքաւաբերդ = բերդն Կաքաւու, Հայրաբերդ, Հրաշկաբերդ, Զադեձորոյ բերդ, Մածնաբերդ, Մահկանաբերդ, Նորբերդ կամ Նոր բերդ, Որձաբերդ, Զարաբերդ, Պահու բերդ, Սեւուկ բերդակ, Սմբատայ բերդ, Սուլիմաբերդ, Վժնաբերդ, Ցամաքաբերդ եւն։ Այս անուններէն շատերուն Սիւնեաց մէջ կը հանդիպինք, Ալիշան Սիսական 7 ուրիշներ ալ կը յիշէ նոյն նահանգին մէջ, զորոնք Սիսականի ցանկին մէջ էջ 533 եւ շար. նշանակուած տեղերը կարելի է տեսնել։

Բլուր՝ “լեռնակ”, — Առաքելոց բլուր Աղձնեաց մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 64. Աստղաբլուր կամ Աստեղաբլուր, Աստեղն բլուր (Կաղանկ.), Արեւու բլուր եւ Աւետեաց բլուր (Զենոբ), Բլուր Գինոյ. Կաղամարտեաց բլուր, Մահու բլուր, Հայրաբլուր, Վարադաբլուր (ամէնքն ալ Յովհ. Մամիկ.)։

Բոյն “բոյն, որջ, ծակ”. — Աղլթաբոյնք Օրբել. 2, 262, Ալիշ. Սիսակ. 98, Արտաբոյնք

1 Հոմանիշ միւս, միւր ըստերն անուանց մէջ չեն գործածուիր։

Օրբել. 1, 111, Ալեշ. Սիսակ. 97 (Սիւնեաց մէջ)։

Գոռ. — Իշուց գաւառ (Թ. 46), Արքայից գաւառ (Թ. 50)։ — Յետոյ նաեւ Արցախագաւառն կաղանկ. 107՝ հնագոյն «Արցախ գաւառ»-ի կամ «գաւառն Արցախայ, ի տեղ»։

Գա-ի-ն «բակ (տան, տաճարի), փարախ»։ — Աջառագաւաթ, Նորագաւաթ։

Գեո. — Ագարակու գետ, Ապարանից գետ, Արտագետ, Արտոց գետ, Աւարագետք, Գինական գետ, Դեղձանագետ, Խորթագետ, Խորուագետ, Միջագետք, Յրտագետ (այս ամէն տեղերն ալ Սիւնեաց մէջ)։ — Կարմիր գետ։

Գերեւման. — Մոգուց գերեզման (Յովհ. Մամիկ.)։

Գե-ղ, Գի-ղ. — Արտից գիւղ, Հացեկաց գիւղ, Նորագիւղ, Նոր գիւղ. Քոչագիւղ։ — Գիւղ իշխանաց տէս Զ. Հտծ. Իշխան անուան տակ։

Գլու-ի «գլուխ, գագաթ», ծայր, սկիզբ, վերջ»։ — Յլու գլուխ, Քարագլուխ։

Գոմ «ախոռ, գիւղ», (Խոր. 74). — Ակսի-գոմք, Եղն-ա-գոմ-եր, Կուտրականգոմք, Մայրոյ գոմ, Մանկան գոմ, Շաղգոմք (կամ Շատգոմք եւն)։

Դաշո = նոր պարս. dašt Հ.Ք. 134. — Ալեիլու գաշտ, Առաւելագաշտ. դաշտ Պայիկայ (սւր) Ղեւոնդ 19։

Դոռան. — դուռն Մօրաց (Յովհ. Մամիկ.), Մայրագուրք կամ Մարատու ? Վայոց ձորոյ մէջ Օրբել. 2, 261, Ալեշան 97։

Դր-ի-ո = հին պրս. diraxt «ծառ» Հ.Ք. 145. — Հացեաց դրախտ։

Ի-ի-ի կազմուած ի-ի-ի մասնիկէ (նուագական՝ գետակ, ծովակ եւն.) — Տանձեակ։

Ի-ա-ի ածական կազմող մասնիկ զ. օր. Քրիստոսեան, այժմեան (այժմ- է). կը կցուի տեղոյ անուններուն. — Այրարատեան գաւառն փաւտ։

16, Փարպ. 28, Կորին 20, 32, Ագաթ. 612 եւն, Այրարատեան գաւառը Կաղանկ. 151. Աւարայրեան դաշտն Արծր. 79. Սարարատեան լեռնն Փաւստ. 22 (= Սարարատ լեռնն Փաւստ. 24), Ուտիեանն գաւառ Կաղանկ. 141 եւն: Այսպէս նաեւ գաւառաց անուններուն մէջ՝ Աբեղեանք թ. 173, Արտաշեսեան թ. 99, Արաւանեան թ. 100, Գաբեղեանք թ. 172, Գաբիթեան թ. 102, Գաղբիկեան թ. 103, Տադրեան թ. 104. Ուստի՝ Աբեղեանք = Աբեղականք, նախ իբր անուն տոհմի՝ Աբեղացիք, յետոյ երկրին տրուած. Արտաշեսեան = Արտաշեսական (երկիր) եւն:

Եկեղեցի = ἐκκλησία Հ.Ք. 347. — Կարմիր եկեղեցի:

-Ենի մասնիկ, հմմտ. թղենի՝ թուզէ, ձիթենի եւն, գայլենի՝ գայլէ եւն. — Եղջերունիք, թեղենիք, Վարդենիք, Բրտենիք? Օրբել. 1, 227, Ինճիճ. ՀՀ. 277, Ալեշ. Սիսական 61:

Եւլ “քաղաքամաս” (Փարպ. 13, Պտմ. Վրաց 20). — Աղաթաղք, Բարդուիթաղք, Գենեւաթաղք, Խնձիթաղք, Ծափաթաղք, Կարթաթաղ, Հաւսաթաղք (տարբ. ընթերց.՝ Հովուաթափք), Շաթիթաղք, Շապուհաթաղ, Շինաթաղ, Քաշաթաղք (Սիւնեաց մէջ գիւղք): Հմմտ. Գետաթաղ Ալեշ. Սիսակ. 220, *Կամբջաթաղ անդ ցանկ 539, Սալթաղ անդ 351 եւ Մեծ, Փոքր եւ Միջին թաղ անդ 299:

Եւս “ձող, որուն վրայ հաւերը կը հանդչին”. — Հաւուց թառ:

Եւս-ճ “հողաբլուր, պատնէշ, ցանկ, շրջանակ (նաւուց)”. — Երիցաթումբ:

-Իկ նուազական մասնիկ, զ. օր. քաղաքիկ Փաւստ. 16, փոքրիկ (սեռ. փոքրկան, յք. սեռ. փոքրկանց) Մատթ. Ժա. 11, Ժբ. 6, Իե. 40. Մարկ. Ժե. 40, փոքրիկ մանգիկ Փաւստ. 28. — Ագարակիկ, Աղջրիկ, Բերդիկ, Բերդիկք (սեռ.

Բերդկաց, Բերդկունք, Գետիկ, Գեւղիկ, Գոմկունք, Դրախտիկ, Նորաշինիկ, Շինիկ, Կիրակոսիկ, Նախճաւանիկ, Տանձիկ:

լճ. — Արեան լիճ, Լիճ:

խշ. — Աղբերիաշ, Աւետեաց խաշ, Սահմանախաշ:

ծռի «ծակ, ծերպ, այր», — Բազմածակք, Գազանածակք: Ասկէ նաեւ 2մշկածակք (տարբ. ընթերց.՝ 2մշկածագք)?:

ծռլ. — Տղրկածով:

Խորդ «գագաթ, ծայր, վերջ», (Խոր. 177). — Արծիւակատար. Աքաղայու կատար. Տիրակատար: Հմմտ. Ծիրնկատար լեռն Ալիշ. Մեծ Հայք § 78:

Խորթ? — Շիկակարն, Ուսակար, Կարբիք Ալիշ. Սիսակ. 255 (Սիւնեաց մէջ)?:

Խրդ = աւետ. kərətə-, հին պրս. krta, պահլ. kert «շինուած», Հ.Ք. 168 եւ շար. — Արկադունկերտ, Բաղկերտ, Բակուրակերտ, Գագակերտ, Դաստակերտ, Դրախտանակերտ (Դրսհանակերտ), Երուանդակերտ, Զարբրիկերտ(?), Ընջղակերտ, Խոսրովակերտ, Կաւակերտ, Հագամակերտ (Յագամակերտ, Ագամակերտ), Հայկերտ, Հնարակերտ (Հունարակերտ), Զիւնկերտ, Զողկերտ, Մանաւաղակերտ (Մանաղկերտ), Մանակերտ, Մատրակերտ, Մարակերտ, Մեծկերտ (Մենծկերտ), Մերթակերտ, Մժնկերտ, Նորակերտ, Նիրկերտ, Շաղկերտ, Շամիրամակերտ (Յայսմաւ. Խնձիճ. քով ՀՀ. 180), Վաղարշակերտ, Վասակակերտ (Վասակերտ), Վարազկերտ, Վարդանակերտ, Տաշտակերտ, Տիգրանակերտ, Տգեւնակերտ (Տնկունակերտ եւն?), Տոլակերտ, Փաւստակերտ: — Արդի անուններուն մէջ -gerd զ. օր. Mazgerd (Դերսիմի մէջ JRGS. 38, 1868), Vazgerd (Cuinet 1, 133) եւն:

իւն «կցորդ», ինչ «կցորդութիւն». — Գետակից, Գետակիցք, Թեղոյ կից (տարբ. բնութեց.՝ Թողոկից), Կից, Կիցք (ամէնքն ալ Սիւնեաց մէջ):

Ի՞նչ? (բառ ուսմկօրէն = «մեղեխ, կոթուն».) — Անկեղակոթ, Բռնակոթ, Մառակոթ (?), Հմմտ. Կոթ Օրբէլ. 263, Ալիշ. Սիսական 38 (ամէնքն ալ Սիւնեաց մէջ):

Ի՞նչ? «կող, կոյ», Պարսից կողմ տարբ. բնութեցութեան մէջ՝ փոխանակ «Պարսից դէմ, ի (գիւղ մը) Յովհ. Մամիկ. 51:

Հոգի? — Աղուէսհագի (Սիւնեաց մէջ):

Հոյ? — Բարձր Հայք, Չորրորդ Հայք, Պարսկահայք:

Հռէ? բարդութեանց մէջ «բովք» (հօց՝ -հանս). — Երկաթահանք, Պղնձահանք. Փողահանք Ալիշ. Սիսական 93, 107?:

Հող «գետին, կալուած». — Կարմրահողուտ (= Կարմրահող-ուտ), Շիկահողք: — Արձանագրութիւնք շատ մը հող-ով կազմուած անուններ կը յիշեն՝ Աղբերկայ հող Ալիշ. Սիսակ. 117, Լոկարչի-ն հող անդ 163, Կաւարտի-ն հող անդ 114, Ցախաքարի հող անդ 158, Որձաքարի-ն հող անդ 116 եւն:

Հռն «ծանծաղ, անցք». — Առնճոյ հռն. Եւանակաց (Յիւնակաց?) հռն:

Հովիտ, -ովիտ, -իւովիտ՝ «ձոր». — Աղոյ հովիտ = Աղիովիտ Թ. 40 գաւառ, Արգաստովիտ Թ. 51, Արճիշակովիտ Թ. 76, Արջովիտ, Բալահովիտ (Բալախովիտ, Բալախոյովիտ, Բալախոհո-

1 Բառին սկիզբը ի՞ փոխանակ հի գաւառական է. Հմմտ. Խեր Արծր. 263 փոխանակ Հեր-ի (քաղաք), Խողոթիմ Փարպ. 106, Խոր. 271՝ փոխանակ Հողոցիմի-ի Եղիշ. 139, Յովհ. Կթղ. 34, Ասող. 78: Վանայ գաւառաբարբառին մէջ հ՝ առ հասարակ ի եղած է, տե՛ս Adjarian, Die Lautlehre des Van-Dialektes էջ 23:

վիտ) Թ. 13, Լիմախովիտ, Կոգովիտ (Կոգայովիտ) Թ. 183, Կուղանովիտ = Հովիտն Կուղան Թ. 78, Հաղացովիտ (Աղացովիտ) Թ. 77, Վահանովիտ: Հմմտ. Խովիտ:

յո՛ր «Հովիտ». — Աբասաձոր, Ագարակի ձոր, Ագնուաձոր (Ագնուաց ձոր), Անատայ ձոր (Անատաց ձոր, Անահատաձոր), Անձահի ձոր (Անձահից ձոր, ձորն Անձահից եւն) Թիւ 90 գաւառ, Աղբերաձոր, ձորն Աղտից, Առուենից ձոր (ձորն Առուանից) Թ. 47, Արկանիձոր, Արձանաձոր, Արջաձոր, Արջուց ձոր, Բազուձոր, Բահիգաձոր (Պահիգաձոր), Բաւաց ձոր, Բերձոր (Բերդաձոր) Թ. 123, Գոթաձոր, Գոմաձոր, Եղեգեաց ձոր, Եղեգեաձոր, Երասխաձոր (= ձորն Երասխայ) Թ. 175 (Արշարունիք), Թմբաձոր, Խաղտաց ձոր, Խաւարաձոր (վանք), Խլաձոր, Խոզաձոր, Խորձոր, Ծաղկաձոր, ձորն Ծաղկոցաց (Ծաղկոցաձոր), Կամրջաձոր (Կամրջաց ձոր), Կամրջոյ ձոր, Կորոյ ձոր Ինժիճ. 44. 524, Հալիձոր, Հայոց ձոր (ձորն Հայոց), ձոր Հասկոյ, Հիւնեաց ձոր, Հոյնոց ձոր, Չագեձոր (Չագաձոր), Մաճառակաձոր, Մարգաձոր (Մաշկաղոց?), Մեծաձոր, Մեղրաձոր, Մթնաձոր, Մշկաձոր, Նախճրաձոր, Շորաձոր (Ղորաձոր), Ոսկեձոր, Ոփեաց ձոր, Ունջիձոր, Ջաղացաձոր, Ջերմաձոր Թ. 52 գաւառ, Սաղատաձոր, Սալնոյ ձոր Թ. 26 գաւառ, Սապատաձոր, Մնաձոր (Մնձաձոր), Սրոց (?) ձոր, Սրեմաձոր, Վայոց ձոր Թ. 111 գաւառ, Վանանդաձոր, Վիշապաձոր, Վախտանգաձոր, Վարդանաձոր, Տաճկաձոր, Տանձուտաձոր = ձորն Տանձուտայ, Քեղաձոր, Օձ ձոր եւն:

յո՛ր? (մայր = 1. «մայր», 2. «եղեւին».) — Բերդիմայր:

յո՛րի «անտառ» (մայրեաց Փաւստ. 18, նոճեղէն եւն). — Արձախամայրի, Դից մայրի, Ըշտկամայրի, Թաղամայրի (Սիւնեաց մէջ), Չորմայրի Ասող. 192: Հմմտ. Մայրեակ:

հ-դ = նոր պարս. *marj* Հ.Ք. 193. —
Թաթու մարդ (Թարումարդ), Հռոմոց մարդ,
Մանուշակի մարդ, Մարաց մարդ, Մեծամարդ,
Մուշեղամարդ, Վարդանայ մարդ, Տաճկամարդ,
Քաղի մարդ:

Դժ. — Գետամէջ:

Իհ-դ = իստ, դիրք, Թագաւորանիտ¹. —
Եզնանիտ, Ծխանիտ, Խորանիտ: Նաեւ Թու-
տիանունիտ Թովհ. Կթղ. 40 Հռովմէական անուն
Չորրորդ Հայոց, տե՛ս վերն էջ 49:

Լ-դ = հին պրս. *šiyāti-* ² հանգիստ, ուրա-
խութիւն, նոր պրս. *šād* Հ.Ք. 211. — Աշտիշատ,
Արտաշատ, Բարկուշատ, Երիշատ, Երուանդաշատ,
Զարիշատ, Զերիշատ, Խորանաշատ, Շիրակաշատ?
տե՛ս վերն էջ 246, Վասակաշատ, Վարդանաշատ:

շէն = բնակեալ, մշակեալ, շինեալ³, աւան,
դիւղ, = աւեստ. *-šayana* Հ.Ք. 213. — Արա-
սաշէն, Ամառաշէն, Արմառաշէն, Արշակաշէն, Ար-
տաշէն, Արքունաշէն, Բարձի շէն, Բարձրաշէն,
Գեղամաշէն, Գնդաշէն, Կարմիրշէն, Համամաշէն,
Հայկաշէն, Մարմարաշէն = Մարմաշէն, Միջ-
նաշէն, Նափակաշէն, Նորաշէն, Շակաշէն, Շամի-
րամաշէն, Սուրենաշէն, Վասակաշէն, Վարդաշէն,
Վրացաշէն, Քարաշէն, Քթաշէն: շէն վերջաւորու-
թեամբ անունները վրաց աշխարհին մէջ ալ սովոր-
ական են, տե՛ս Brosset Description ցանկ:

շնիւ. — Նորաշինիկ՝ Նորաշէն-է ածան-
ցուած:

սոռ. — Աւնոյոտն = ոտնն Աւնոյ Թիւ. 82
գաւառ, Արագածոտն = ոտն Արագածու Թ. 180
գաւառ, Մասեացոտն = ոտն Մասեաց Թ. 182

¹ Հմմտ. Ագաթ. 123 “ի նիստս Թագաւորացն
Հայոց”, (Վաղարշապատ), Եղիշ. 22 “Թագաւորանիտ տե-
ղին”, (Արտաշատ):

² Հմմտ. Բարձրաշէն “բարձր շինուած”, գեղեց-
կաշէն “գեղեցիկ շինուած”, Երժր. 63. սագաշէն Օրբել 2, 84:

գաւառ, Ծաղկոսն (Ծաղկէսոն, Ծաղկոյոսոն) = ոսն Ծաղկոյ Թ. 177 գաւառ: Հմմտ. Թալնոյ ոսն = Թալին (θαλίνα?) Աւել. Այրարատ 137:

ԴԻ. — Աղերսք:

---ի մասնիկ "Սեւեւկ. Բերդակ"ի մէջ:

---նի (յ.թ. սեւ. ---նեց) ածական կազմող մասնիկ¹, հմմտ. արքունի՝ արքայէ, տէրունի փաւստ. 25, 3՝ տէրէ, ծերունի փաւստ. 16, սեւ. 43, 27, Տիկնունի փաւստ. 18, սովորաբար տոհմի անուն կը կազմէ՝ հմմտ. Արշակունիք փաւստ. 90, 117, 120, 142 Արշակէ. Բագրատ Բագրատունի փաւստ. 17. Արտակունիք փարպ. 394՝ Արտակէ Հ.թ. 28. Ամատունեաց տոհմ փաւստ. 17, 38. Արծրունիք, Արշարունիք, Գնդունիք, Գնունիք, Խորխոռունիք, Մանգակունիք, Պալունիք, Սահաունիք, Սիկունիք, Վահեւունիք, Քաջբերունիք եղել. 77 (այստեղ ընդհանրապէս եղակի), այլք Արծր. 109, 146—147, ի մասնաւորի Ալիշան Այրարատ 424—425 եւ 430—431: Տոհմի այսպիսի անուններ՝ տոհմին բնակած տեղւոյն տրուելով՝ ծագած են գաւառաց հետեւեալ անուններն՝ Ասպակունիք Թ. 29, Արշամունիք Թ. 31, Վարաժնունիք Թ. 37, Բզնունիք Թ. 38, Ապահունիք Թ. 41, Խորխոռունիք Թ. 43 Տուրուբերանի մէջ, Ռշտունիք Թ. 73, Բողունիք Թ. 75, Բուժունիք Թ. 81, Տրպատունիք Թ. 84, Երուանդունիք (Արուանթունիք) Թ. 85, Կրճունիք Թ. 93, Մեծնունիք Թ. 94, Պալունիք Թ. 95, Պատուպարունիք Թ. 98, Վարաժնունիք Թ. 105, Տրունիք Աւել. Սիսակ. 338 Վասպուրականի մէջ. Վահաւունիք կարգա՝ Հաւնունիք Թ. 174, Արշարունիք Թ. 175, Վարաժնունիք Թ. 188 Այրարատայ մէջ:

¹ ---նի՝ այն է, հնդիկ-գերմ. eunyo կամ ounyo (ո՛չ Թէ օնyo, որ վաղնջական հայ. *uni ձեւէն անցնելով՝ պատմական ընէ, նի եղած ըլլալու էր):

Կենդանական այս երեք նահանգներէն
գուրս, ուր Հայք երկարագոյն նստած են, հնա-
գոյն ժամանակներն՝ «նի» վերջաւորութեամբ
գաւառի անուն երկու հատ միայն կայ, այսինքն՝
Վայկունիք Թ. 122 Արցախու մէջ եւ Կարաթունիք
Թիւ 61 Կորճէից մէջ. «նի» կազմուած մնացեալ
անուանք՝ բաց ի եզակի գործածուած Գեղարքունի
Թիւ 112 գաւառէն (Սիւնեաց մէջ), գաւառաց
անուն չեն, այլ Սիւնեաց գիւղերու, այսպէս՝
Ապրակունիք Օրբել. 272, Բնունիք, Խոշակունիք
(աւանք Խոր. 57), Կաթունիք, Կուճկունիք
Օրբ. 264, Վաժունիք (Վաժանիք, Վաժոնիք
Օրբել. 270, 272, Ալիշ. Սիսակ. 275, 291),
Վրանջունիք (Նախճաւանի քով Խոր. 57), Տօլունի
Օրբել. 1, 274 եւն։ Այս անուններէն եւ ոչ միոյն
տոհմի անուն ըլլալը ծանօթ է։

«նի» «յատակ, արմատ, ստորոտ, ոտք» —
Քարունջ։ Հմմտ. Արփունջն Օրբել. 264, Ալիշ.
Սիսակ. 64, 76։

«-ր մասնիկ, հմմտ. Ընկուզուտ Խոր. 301՝
Ընկոյզէ, քարուտ Փաւստ. 14՝ քարէ, ճախճախուտ
(տեղի) Ագաթ. 161. — Գայլախազուտ, Եղնուտ,
Լորուտ, Խնձորուտ, Ծակուտ քար, Կարմրահո-
ղուտ, Կնձուտ Ալիշ. Սիսակ. 64, Տանձուտ, Տղմուտ։

Զ-ր. — Բողոտիջուր, Ծաղկաջուր, Ճա-
պաղաջուր, Մայրեաց ջուրք, Պաշարաջուր, Սպի-
տակաջուր, Շաաջուր (Շաա-ջուր-եայ-ք-է?)։
Հմմտ. Զուր։

Ըրիւ = Զ-ր + Իւ. — Աղըջրիկ, նուազական
*Աղըջուր չգործածուած անուան. տես Իւ մասնիկը։

«-ր» = նոր պրս. rōd, rūd, պահլ. rōt, հին
պրս. rauta «գետ» Հ.Ք. 234. — Ճուաշուտ Թ. 92
գաւառ, Աղուանդառ Թ. 97 Վասպուրականի մէջ.

1 Եւտոյ նաեւ քաշունիք՝ հնագոյն Բաղք-ի տեղ
(Թ. 117 գաւառ)։

2 Հմմտ. «յունջ բերդին», Փաւստ. 128։

Բաղանուտ Թ. 138 (Հմմտ. Ռոտրադա Թ. 137)
Փայտակարանի մէջ. Արանուտ Թ. 145 (Հմմտ.
Ռոտպացեան ? Թ. 147) Ուտույ մէջ:

«Բ. «գազաթ, ծայր». — Գանձասար, Ըն-
ձաքիսար, Չիսսար:

Էւշ. — Հարսնովազ:

Էյր «տեղ». — Բարերվայր Օրբել. 268 ==
Բարձրվայր Ալիշ. Սիսակ. 274, Բարերվայր Ալիշ.
Սիսակ. 276, Կենաց վայր, Տանձավայր:

Էւշ. «օթեւան», Ղուկ. Իբ. 16, «բնակարան»,
Փաւստ. 217, Եղիշ. 37, Խոր. 142, սովորաբար՝
«մենաստան, վանք, ուխտ».

«. մենաստանք՝ Աղջոց վանք, Այրիվանք,
Դպրեվանք, Երիցու վանք, Թանահատի վանք,
Խաչատուրյ վանք, Խաչի վանք, Խոտակերից վանք,
Ծիծառնոյ վանք, Ծործորու վանք, Կուռափա
ձորոյ վանք Օրբել. 2, 84, Հնձուց վանք, Հոգեաց
վանք, Հոռոմոսի վանք == Հոռոմոց վանք, Չորոյ
վանք, Նորավանք, Վահանու վանք եւն, Հմմտ.
Օրբել. 2, 83—84, Ալիշ. Սիսակ. 21—22:

բ. մենաստաններէն իրենց անունն առած
գիւղեր եւ նմանիք՝ Արկավանք (Աբկայ վանք),
Աղւոյ վանք, Անուշավանք, Բակուրի վանք, Գայլոց
վանք, Գլխոյ վանք, Գունդավանք, Դոնեվանք,
Լերին վանք, Ծիծառնու վանք, Կամսավանք,
Կուրավանք, Մշակավանք, Պատանդավանք, Պետ-
րոսկայ վանք, Պողոսի վանք, Տեառնավանք,
Վարդավանք, Վարոսի վանք, Փառվարդոյ վանք
եւն, Հմմտ. Օրբել. 260 եւ շար., Ալիշ. Սիսակ.
21—22:

գ. «տուրեւառ, վաճառումք, վաճառա-
տեղի» = պահլ. vāčār, նոր պրս. bāzār Հ. Բ.
242. — Չկնավաճառ:

դ. «ժ» լիթիէ (Հմմտ. գահավէժ Ղուկ.
դ. 29, գետավէժ). — Բռնավէժ, Զրվէժ:

դռնի «արմատ, հիմն, բուն» = նոր պրս.
tak, tag Հ.Ք. 250. — Բերդատակ. Բաղատակ
(Սիւնեաց մէջ):

Դռնի ածանցմանց եւ բարդութեանց մէջ =
«հարթ, տափարակ» (չ. օր. տափակատես [տա-
փակ + տես], տափակողմն, տափաքիթ Խոր. 78,
տափան, տափարակ Խոր. 74, Զենոբ. 45, սարա-
տափ Ալիշ. Այրարատ 156, ռամկ. յոքնակի
տափեր [Գիրք Վաստ.], հմտ. Տափեար). —
Աղջրտափ, Բալխատափ, Դարատափ, Խաչատափ,
Խոշտատայ տափ, Խոռատափք (կամ Խորա-
տունիք), Հայրեաց տափ, Հուռի տափ, Մախա-
ղատափք, Ուռեաց տափ (կամ Թառեաց տափ?),
Տանձատափ, Տիկնատափ Սիւնեաց մէջ. Տաշրա-
տափ Գուգարաց մէջ. Տողոտափ, Տուարածատափ
(Թ. 34 գաւառ.) Տուրուբերանի մէջ:

Դռն «տուն, իշխանական տուն. երկիր»
(հմտ. արքունի տունն Փաւստ. 21, տունն Սիւնեաց
Փաւստ. 250, տունն Աղձնեաց [= աշխարհն
Աղձնեաց] Փաւստ. 21). — Անգեղ տուն Թ. 17 -
գաւառ, Մահկերտուն Թ. 27 գ., Պաղնատուն
(Պաղնայ տուն) Թ. 12 գաւառ:

Դռն-դռն ? — Հատատուք Ալիշ. Սիսակ. 274
(Հատատուք Օրբել. 269. Հաւուտուք Բրոսէ),
Մաղձնատուք, Նորատուք, Շատտուք (?), Չամն-
տուք, Վաժնատուք, Տուտուտուք, Տրէտուք
Սիւնեաց մէջ: Գայլատուք (հյգ. զԳայլատուս
Սեբ. 76), Գայլատու (տէս Հտծ. Զ.) քաղաք
Այրարատայ մէջ եւ Կաղանկատուք (սեռ. Կաղան-
կատուաց Կաղանկ. 107, Կաղանկատուոց 65; 103,
Կաղանկատուց 66) գիւղ Ուտուոյ մէջ ?:

Դռն-ի «ախռ ոչխարաց» (փոխաբերու-
թեամբ՝ «վանք» Կաղանկ. 255, հմտ. յն. μάγδρα
«մակաղատեղ, փարախ», նաեւ «վանք»)). —
Գանձափարախ, Խաչափարախ, Տանձափարախ,
Սարափարախ Սիւնեաց (եւ Կոտէից) մէջ:

†-ը "որովայն, փորուած, ձորագաշտ", վրաց. xevi "ձոր", հմմտ. փորն Ասորոց ἡ χοίλη Σορία Nilos Doxapatres ed. Finck 7, 14. Գաւառ, կողմ, փոր, ուշխարհ, Փաւստ. 173, փորակ "ձորակ", ԽԱՍ. 28 տող 14, Եւթն-փորակեան բազինք Թ. 135 գաւառ, Մարական փորակ Ալիշ. Սիսակ. 203, Փորակ Լմբայ (Ջ. Հտծ.). — Ամեռնափոր, Արսեաց փոր, Բակափոր, Բերդաց փոր, Ծորոփոր, Կողքոփոր, Կոռոշոփոր, Չորոփոր, Միափոր, Նախանձփոր, Ուռեաց փոր, Պարտիզաց փոր Գուգարաց, Տայոց եւ Սիւնեաց մէջ. — Հմմտ. Մանգլեաց՝ փոր, Քուիշափոր, Բողնոփոր վրաստանի մէջ ԽԱՎ. 605, ԽԱՍ. 28 (Մանկիւս Պտմ. վրաց 63, 91, 97, 120, Բաւղնիս 91, անտառ Քուիշոյ 113, վրացերէն Մանգլիս, Բողնիս Brosset Description էջ 171, 145):

†-ը Լ. Բ. 318. — Ազադաղաք Ալիշ. Սիսակ. 38, Ախալ-քաղաք (վրաց. = "նոր քաղաք") Գուգարաց մէջ (ի վերս), նոր քաղաք (նորաքաղաք Ագաթ. 123) այս է՝ վաղարշապատ յԱյրարատ. հմմտ. Պարտիզաքաղաք (= Riša) վրաստանի մէջ Պտմ. վրաց 11. վրաց. Բոստան-քաղաքի (= Rusthavi) Brosset Description 180.

†-ը. — Ագռուաց քար = Ագռուաքար, Ամբրաւաքար, քարն Բաղախու, Դայեկի քար, Դարբնաց քար = Դարբնաքար, Երուանդաքար, Ծակքար, Ծառաքար, Կաճկաքար, Կապուտաքար, Կարմիրքար, Մրկաքար, Որբոքոյ քար, Սեւաքար, Ցախացքար, Քօսաքարեր Ալիշ. Սիսակ. 275:

Համանուն տեղերն ու երկիրները զանազանեւ Համար կը գործածուին Դժ, Դ-ը, Դ-ը, Դ-ը, Դ-ը, Դ-ը, Դ-ը, Դ-ը կամ -որի՝ ածականները, զ. օր. մեծ Հայք եւ փոքր Հայք ԽԱՎ. 606. մեծ Ծովք Փաւստ. 29. Աղբակ մեծ եւ փոքր. Արծր.

1 Արաբ. Manjalis (Balādurī 201, 202):

54, 252. ԽԱՎ. 608. *փղբ* Առեստ Ասող. 52. *փղբ* Սիւնիք Խոր. 189, Ասող. 65. *փղբ* Ոյծ Օրբել. 259. Չադ *փղբ* Ալիշ. Սիսակ. 38, միւս Ծափք Փաւստ. 72. Մակաղաց միւս Օրբել. 267. Նորաշինիկ միւս Օրբել. 263. Թաղ մեծ, *փղբ*, միջին Ալիշ. Սիսակ. 299. Կորդրիկք Վերին, Կ. միջին, Կ. ներքին ԽԱՎ. 608, Կարբիկք Վերին, Կ. ներքին Օրբել. 267. Գոթաձոր Վերին, Գ. ներքին Օրբել. 262. Լիմ Վերին, Լիմ ստորին Ալիշ. Սիսակ. 287. Վերին եւ ստորին Շինահովիտ Ալիշան Այրարատ 319 եւն.

Հ Ա Տ Ա Ժ Զ.

Այբուբենական ցանկ տեղւոյ անուանց, որ ամբողջապէս կամ կիսով չափ մեկնելի են:

Յաջորդ ցանկին մէջ բնականապէս առած չեմ այն անուններն, որ իմ գաղափարներս համեմատ չեն կրնար հայերէնով մեկնուիլ: Ատենցմէ ոմանք յառաջ թէ եւ ստուգաբանօրէն մեկնուած են, բայց քանի որ ես նոյն մեկնութիւններն անյաջող կը համարիմ, ուստի ստիպուեցայ զանոնք ի բաց թողուլ¹: Բայց մէկալ կողմանէ այստեղ այն ամէն անուններն առնուած չեն, որոնք ամբողջապէս կամ կիսով չափ կրնան մեկնուիլ, այլ բնդհանրապէս միայն այն անուններն առնուած են, որ հայ հնագոյն մատենագրութեան (Ե.—ԺԷ. դար) տպագրի գրուածոցը մէջ կը հանդիպին², իսկ անցողակի միայն յիշուած են արդի անունները, զորոնք նորագոյն ուղեւորութիւնք եւ քարտեզը,

1 Չոր օր. Բիալիս, հայ. Բաղեւ — պալտիւ «ձեան մէջ պաղած էշ», մը անուանուած ինձիճ. Նոր Հայ. 171:

2 Թովմայի Մեծոփեցւոյ գործէն օգտուեցայ այնչափ, որչափ որ քաղուածօրէն կը գտնուէր ինձիճեանի (ՀՀ.) քով:

Ինձիճեանի Նոր Հայաստանն եւ Ալիշանի մեծ երկերը, Բարխուդարեանցի Արցախն եւն մեր առջեւ կը գնեն։ Շատ անգամ այս արգի անունները չափազանց աղաւաղուած են՝ եւ անոնց հարազատ հայկական ձեւը ճշտելէն վերջը՝ հարկ է զատոնք հին հայերէնի վերածել, որպէս զի կարելի ըլլայ ստուգաբանական տեսակէտէ՝ անոնց վրայ դատաստան ընել։ այս վերածումն՝ որչափ ալ պարզ ըլլայ սկզբունքի տեսակէտէն, սակայն մասնական գիպաց՝ մէջ միշտ ամէն տեսակ տարակուսի տեղ կը թողու եւ ասով՝ անուանց քննութեան ասպարիզին մէջ արգէն տիրող անստուգութիւնը կը ստուգարացընէ։ Այս բանս յերեւան կ'ելլէ ամէնէն աւելի՝ երբ տեղւոյ անուան մը նշանակութեան կամ իմաստին վրայ դատաստան կ'ընենք։ Հոս կ'արժէ հետեւեալ նախագասութիւնն։ Ամէն իմաստ կամ նշանակութիւն հնարաւոր է, որ անիմաստ չէ։ Ուստի երբ տեղւոյ հայկական անուն մը՝ հոյ լեզուին բառագանձովը կրնայ մեկնուիլ եւ այս մեկնութեամբ ստացուած նշանակութիւնն անիմաստ չէ, նոյն նշանակութիւնն իբր հնարաւոր պիտի ներկայացընենք եւ աստ եւ այժմ պիտի չմտնենք այն խնդրոյն մէջ թէ արդեօք նոյն նշանակութիւնը հաւանական կամ ապահով է թէ անհաւանական։ Այսպէս՝ Խաչ-Քարի գիւղին (տե՛ս վարն) անուան «Խաչի փարախ» նշանակելն ինձի ապահով կ'երեւայ, Խաչ-Քիւ գիւղին (Ջաւախք գաւառին մէջ, տե՛ս վարն) անուան «Խոզի բիր», նշանակելը՝ հնարաւոր, թէեւ ոչ համոզիչ, իսկ Սոբրէնց գետին (տե՛ս վարն) «ստերջներու գաւակ», նշանակելն՝ անհաւանական, վասն զի այս վերջին բացատրութեան ինչ իմաստ ունենալը՝ կը մնայ ինձի

1 Բիւլիս՝ արաբ. Badlisի փոխարէն՝ հին հայ. Բաղլէ, Šoregel (Արնչի քով՝ Shuragel) հին հայ. Շիրուհուհէ եւն։

2 Հմմտ. Նախիվեան, որ ձայնական օրինաց համեմատ չի կրնար աւանդական հին հայ. Նախուհուհէն ըլլալ։

անհասկանալի: Այսպիսի գէպքերու մէջ՝ լեզուական համեմատութիւնք, պատմական աւանդութիւնք եւ ժողովրդական կենդանի լեզուին ծանօթութիւնն ամենէն աւելի կրնան որոշիչ կերպով վճռել, եթէ կարելի է առ հառարակ այսպիսի պարագաներու մէջ որոշիչ կերպով վճռել:

Տեղւոյ անունները կամ պարզ են կամ բազադրեալ, անեզական կամ անյոգնական: Բազադրեալ անունները շատ թոյլ կազմաւորութիւն մ'ունին այն պատճառաւ, որ բազադրութիւնը կը ներկայանայ շատ անգամ սեռականով, ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ օրինակի համար գերմաներէնի մէջ կրնայ ըսուիլ թէ Strassburg եւ թէ Burg der Strasse: Հմմտ. Աբրահայ +ր Խոր. 295 = Աբրահայ Խոր. 301: Այս երկու կազմութիւններն ալ ի նոյն կը յանգին, երբ սեռականը -ոյ կը վերջաւորի, որ յառաջ կ'արտաբերուէր իբրեւ, զ. որ Անդոլֆերդ = Անդոլֆ Բերդ (ԺԴ. դար). այս երկուքին հնչումը կամ արտաբերութիւնն իրարմէ տարբերութիւն չունէր: Սեռականի ոյ վերջաւորութեան յ վերջատառին չհնչուելուն պատճառաւ՝ ան յայտնապէս զօդիչ ձայնաւոր եղած է Չորոֆոր անուան մէջ, որ ծագած է հնագոյն Չորոյ փորէն. այս Չորոֆոր ձեւէն զատ կայ եւ ուղիղ կազմուած Չորոֆոր ձեւը: Նոյն կերպով ծագած են նաեւ Կոլբոֆոր, Ծոբոֆոր՝ եւն, նոյնպէս նաեւ անշուշտ — յի չհնչուելուն պատճառաւ — Կոբոֆոր՝ հնագոյն Կոբոյ--ֆորէ, Բոբոֆոր՝ հնագոյն Բոբոյ--ֆորէ եւն:

Անեզական անուններուն շատ յաճախ հայցական հոլովով գործածուիլը — հայցական կը գրուի նաեւ ուր եւ յո հարցումներու գիմաց — պատճառ եղած է ոչ միայն հայցականին մերթ ընդ մերթ իբրեւ ուղղական բանելուն — հմմտ. Կո--ա--

1 Հմմտ. Բողնոֆոր վերն էջ 287:

իր ուղղական ջենոր 36՝ փոխանակ կոստի,
 Ժողով Թովհ. Մամիկ. 40, Անշ Թովհ.
 Մամիկ. 32, Շիրիման Ասող. 197, Ծիրանի
 Լաստիվ. 79 եւն —, այլ նաեւ — վերջաւորեալ
 ձեւն՝ անուան բուն ձեւն եղած է Թէ նորագոյն եւ
 Թէ նոյն իսկ հնագոյն ժամանակները: Այսպէս
 հայ. կոստ (հայ. ուղղ.՝ ջենոր եւ Թովհ.
 Մամիկ.) եղած է արդի Guvars (Լինչի քարտէզին
 վրայ). հայ. հայ. կոստ (սեռ. կոստ) եղած է
 արդի Kars². հայ Արգանիս՝ Ալիշ. Սիսակ. 325՝
 Արգանիս, Արգանիս. կոստ (սեռ. կոստ) հայ.
 կոստ. 84 եւ շար. Ketscharus (Müller-Simonis
 Vom Kaukasus zum Persischen Meerbusen
 էջ 36). Արգանիս եւ Արգանիս ինքիւ. նոր. հայ.
 181, 191. Միւս, հայ. Միւս, Միւս ինքիւ. նոր
 հայ. 161, Mukus (Լինչ), յն. Mōxē Կոստ.
 Պորթ. 1, 684 de cerim., լատ. Moxoena (Գ. դար),
 ասոր. Bēṣ Moksāyē վերն էջ 83. Դեմիս, հայ.
 Դեմիս՝ Վերցոյնի իբր 600ին (վերն էջ 154):
 Անեղական անուններուն արդի ձեւը սակայն միշտ՝
 հին հայցականէ մը ծագած չէ. ընդհանրապէս
 ուղղականի -ին ալ երբեմն մնացած է, հմտ. Արգանիս
 Կոստ ինքիւ. նոր. հայ. 162, Արգանիս անդ 308՝ հին
 հայ. Արգանիս. վանի անդ = հին հայ. վանի.
 Արգանիս՝ Չմշկածագի արեւմտակողմը Լինչի
 քով՝ հին հայ. Արգանիս եւն, երբեմն ալ -ին
 կ'իյնայ կամ -ի տեղ կ'անցնի արդի հայերէնի -ե
 վերջաւորութիւնը, հմտ. Արգանիս՝ Արգանիս

¹ Ուշ. հայ. Ծիրանի, սեռ. Ծիրանի օրինակ-
 ներուն նման են՝ վրացերէն -is վերջաւորեալ անուանք
 ալ, այսպէս Manglis Brosset Description 171, արաբ.
 Manjalis, հայ. Մանգիլի տեղ վերն էջ 287. Dmanis, հայ.
 Դմանի տեղ ինքիւ. ՀՀ. 517. Olt'is Brosset 119, հայ.
 *Ուլիս — Ուլիսի Ասող. 189, 278, Լաստիվ. 9:

² Արգանիս Կոստ. Պորթ. քով 3, 192 de adm. imp.
 τὸ Κάρος.

(տես վարը), Գեորգեի՝ Գեորգեիէ՝ (տես վարը), Ադրաշէր Ինճիճ. Նոր Հայ. 267՝ հին հ.յ. Ադրաշէի: Վանայ լճին արեւմտակողմն եւ հարաւակողմը շատ մը գիւղեր կան, որոնց անուններն -անց կը վերջաւորին, զ.օր. Ականց, Նորավանց, Ալլաւանց, Սիրուանաանց, Բենտեկանց, Ջարիկանց եւն սր՝-արմատի բառերուն սեռ.ին պէս կը հնչեն: Այս անուններն՝ այսպիսի համարելու պատճառ կրնար բլլալ Կոնյանց անունը (Petersmanns Mitt. 35, 1889 Տխտ. 9, վերն էջ 213), որ Արծրունց քով 214 Կոնյանց գէղ կը կոչուի: Բայց քանի որ Կոնյանից սեռականն իւր ին պէտք էր պահել արդի հայերէնի մէջ, ուստի կրնանք ընդունիլ թէ Կոնյանց հին հայ. *Կոնյան-յոգնակի հայցականէն է (ուղղ. Կոնյանք, սեռ. Կոնյանից) եւ ենթադրել թէ -ն՝ անցնելով -նձէ՝ եղած է -նց, հմմտ. Karst Hist. Gramm. էջ 105—106: Այս պարագային Նորվանց Ինճիճ. Նոր Հայ. 155 Նորվանի *Նորվան հ.յց.էն է (Ալիշ. Սիսակ. Ցանկ) եւ -անց վերջաւորեալ անունները՝ վերը յիշուած -- վերջաւորեալներուն պէս՝ հին յոգ. հ.յց. համարուելու են:

Հայերէն անունները հայ մասենագրութեան մէջ իրենց նախնական ձեւերը կը պահեն եւ կենդանի լեզուին փոփոխութիւնները չեն ներկայացըներ: Այս պատճառաւ ալ գաւառական երեւոյթք եւ աշխարհաբարի կազմութիւնք շատ ցանցառ են. բնականապէս վերջինք կը տեսնուին լոկ նորագոյն անուանց վրայ: Հմմտ. իի եւ հի զիրար փոխանակելը ի խեր = Հեր էջ 209, Անձախի ձոր = Անձահի ձոր էջ 220, Խողցիկ՝ վերն էջ 280 ծան.,

1 Կամ Գեորգեիւն: Կը գտնուի Կիրի եւ Վարդանայ քով Գեորգեիւն (սեռ.) եւ Գեորգեի (հ.յց.): — Ի՞նչ դուրս ինկած է Ալիս անուան մէջ՝ Ալցիէ կամ Ալցիէ Ալիշ. Այրարատ 147, Արիւն՝ Արիւնի կամ Արիւնի (ուղղ. Յովհ. Մամիկ. քով 32) եւն:

նի՜ շի փոխակիլը Մնչոյ — Մշոյ էջ 128, ա՛բբա-
 ձեւը փոխանակ աբսա-ի (Karst Histor. Gramm.
 էջ 104) Աբբա-աւոյ ? անուան մէջ, կարճանջ
 Ալիշ. Սիսակ. 64 — արդի հայ. կարճանջ՝ փոխ. հին
 հայ. կարճ-ընի, ջաղոց (ծաղոց) փոխ. հին հայ.
 ջրաղացի՝ Ջաղոցայոյ անուան մէջ եւն Ալիշ. Սիսակ.
 ցանկ, եր վերջաւորեալ Աբրաներ, Գոմեր, Կալեր,
 Խաշեր, Հողեր, Տափեր եւն յոգնակիները: Չայնա-
 կան տեղակէտէ ի մասնաւորի միտ դնելու է որ հին
 հայկ. մեւթ լը շատ կանուխ արդէն ղ, նուրբերէ
 յառաջ՝ ի եղած է, այնպէս որ այն ամէն ձեւերն,
 ուր հիմայ լ կ'արտառանուի փոխ. ղի (իի), չեն
 կրնար Հայոց բերնին մէջ ծագում մ առած ըլլալ,
 այլ հարկ է որ մեզ հասած ըլլան Արարացոց,
 Քրդաց, Թրքաց կամ Վրաց միջնորդութեամբ:

ԱՐԱՍԱՀՈՐ գիւղ Թ. 153 Չորոփոր գի.ի
 մէջ կիր. 109. Աբա յատուկ անունէն Յովհ.
 Կթղ. 80, Առող. 179՝ եւն, արաբ. 'Abbās + յոյ =
 "Աբասի ձոր": — Աբաս "հայր, արքայ" = յն.
 ἀββαζ տէն Հ.Ք. էջ 338:

ԱՐԱՍԱՀԻՆ գիւղ Սիւնեաց մէջ Օրբեւ. 2,
 241, ԱՍ. 196. վերնոյն պէս Աբա + չի "Աբասի
 չէն, գիւղ":

ԱՐԿԱՎԱՆՔ կամ ԱՐԿԱՅ ՎԱՆՔ՝ տեղի
 Թ. 119 Արեւիք գ.ի մէջ Օրբեւ. 271, ԱՍ. 21, 289.
 արի կամ արուի? + չաւ:

ԱՐԵՂ-ԵԱՆՔ Թ. 173 գ. Այրարատայ մէջ.
 տէն վերն էջ 248:

ԱԳԱՐԱԿ՝ գիւղերու եւ տեղեաց սովորական
 անուն, գ. օր. Այրարատ նահանգին Թ. 181
 Ճակապր գ.ին մէջ ԱՍ. 119, Թ. 187 Մաղաղ
 գ.ին մէջ ԱՍ. 334, 349, Թ. 178 Շիրակ գ.ին
 մէջ ԱՍ. 112. Սիւնեաց նահանգին Թ. 110
 Ճահուկ գ.ին մէջ Օրբեւ. 273, Թ. 111 Վայոց

1 Յովորդ ցանկին մէջ՝ Թ. — Թիւ, գ. — գաւառ,
 ԱՍ. — Աւելան, Այրարատ, ԱՍ. — Աւելան, Սիսական:

Չոր Գ.ին մէջ Օրբել. 262, Թ. 116 Հարանդ Գ.ին մէջ Օրբել. 267, Թ. 117 Բաղք Գ.ին մէջ Օրբել. 268, Թ. 119 Արեւիք Գ.ին մէջ Օրբել. 271. Կորճէից մէջ բերդի մ'անուն Արծր. 263, 270, 278, 279 (միշտ՝ «բերդն Ագարակայ եւ գաւառն Ճախուկ», Թ. 72). Տաւրուբերանի Թ. 30 Տարաւն Գ.ին մէջ՝ Աշտիշատ աւանին մէկ այգւոյն անունը. «յայգւոյն եկեղեցւոյն, որում Ագարակն կոչեն», Փաւստ. 42 = ագարակ «կալուած», եւն. տեո էջ 272: Ասկէ՝ ԱԳԱՐԱԿԻԿ, տեղի Թ. 115 Ծղուկք Գ.ին մէջ Օրբել. 260 = ագար-ի + իկ. ԱԳԱՐԱԿԻ ՉՈՐ, Գիւղ Թ. 111 Վայոց ձոր Գ.ին մէջ Օրբել. 2, 96, 103, 262. ԱԳԱՐԱԿՈՒ ԳԵՏ, տեղի Թ. 114 Աղահէճք Գ.ին մէջ Օրբել. 266: — Հմմտ. Ագար-ի անուն տեղը Վրաց մէջ Պտմ. Վրաց 91 (խունան ամրոցին հանդէպ՝ Կուր գետոյն վրայ): Քանի որ ագար-ի՝ արդի հայերէնի մէջ ագար-ի, թրքական արտասանութեամբ եփրէի կ'ըլլայ, շատ Գիւրաւ կրնայ թրքերէն եփրէի հետ շփոթիլ:

ԱԳՈՒԼԻՍ մեծ Գիւղ. Թ. 106 Գողթն Գ.ի մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 216, Գաւրիժ. 217 եւն, կը մեկնուի այդի + լիով (Սարգսեանց Ս. Ագուլիսի գաւառաբ. էջ 4 ծան.) կամ այգեօ + լիով. բայց անուանս հնագոյն ձեւն էր (ԺԱ. դար) Արգուլիք ԱՍ. 324—325, Արքուլիք Օրբել. 2, 54: Ըստ այսմ՝ Ագուլիս դրուած է հնագոյն Արգուլիսի տեղ, որ յոգնակի հայցականն է Արգուլիքի:

ԱԳՈՒԱՒԱՍ ԲԱՐ կամ ԱԳՈՒԱՒԱԲԱՐ տեղի Թ. 83 Անձեւացիք Գ.ին մէջ Թուղթ առ Սահակ Արծր. եւ Պտմ. Հռիփսիմ. Խոր. 295, 301. ագր-ա- (ա-արմատ) + ար:

ԱԶԱՏ գետ Գառնուոյ եւ Դըւնոյ քով Այրա-բատու մէջ, Ճիւղ Երասխայ Խոր. 194, ԽԱՍ. 34, Վարդան աշխարհ. 422, Ինճիճ. ՀՀ. 469, ԱՍ. 331, սահման բնդ մէջ յունական եւ պարսկական Հայոց՝ 591է սկսեալ Յովհ. Կթղ. 42, τόν

ποταμόν 'Αζάτ Combesis histor. Monothelit.
էջ 281 = ազատ (պահլ. āzāt չ. 91): Հմմտ.
Ազատ գետ = 'Ελεύθερος յԱռիւս Խոր. 97,
ԽԱՍ. 36: Ազատ է նաեւ վերագիր՝ Մասեայ Խոր.
58 եւ 139 (յազատ ի վեր ի Մասիս), Արծր. 254,
ԽԱՍ. 32 (սեւ. Ազատ Մասեայ), Սուռ-Սեր. 7,
տեսն վերն էջ 187: ԱԶԱՏՔԱՂԱՔ տեղի Թ. 112
Գեղարքունի գ. ի մէջ ԱՍ. 38, 66:

ԱԶՆՈՒԱԶՈՐ, Աշունց յոր Թ. 23 գ.:
Աշն-յոր = "Աշնիւ ձոր", "ձոր աղնուայ կամ
աղնուականայ", տեսն վերն էջ 170:

ԱԼԱՇԿԵՐՏ ԱԱ. 522, 536 տեսն Վաղար-
շակերտ:

ԱԼԵԼՈՒԱ ԴԱՇՏ Թ. 15 Հանձիթ գաւառին
մէջ Ուռհ. 250, 251, Ալէլ-այ Դաշ Ինձիճ.
ՀՀ. 59, Տոմաշէկ՝ Կիպերտի հանդիսին առթիւ
հրատարակուած գրքին մէջ էջ 138. Ալէլ- կամ
Ալէլ-? (ալէլուիա, ալէլու = յն. ἀλληλουῖα IF.
10, Anz. 43 կարելի չէ համարիլ) + Դաշ: Ալէ-
լուա անունով տեղ մը կը յիշէ ԱԱ. 209 Թ. 120-
Ալլաի գ. ին մէջ:

ԱԽԱԼ ՔԱՂԱՔ Մարթ. Ուռհ. 175, ԱԽԱԼ-
ՔԱԼԱՔ Պամ. Վրաց 112, "Նոր քաղաք, զոր Վերք
Ախալ քաղաք ասեն", Վարդ. 101. Վրացերէն ախալ
("նոր", Չուրիկով 43) + վրացերէն ալաք "քա-
ղաք" = "նորքաղաք": Այս Թ. 160 Զաւախք գ. ին
մէջ գանուող քաղաքին նկատմամբ տեսն Brosset
Description էջ 101: Քաղաքին անունն էր
վրացերէնի մէջ Ախալալա(ի), կէս հայացած՝
Ախալալա, զոր Մարթ. Ուռհ. սխալմամբ Ախալ
ըմբռնած է, իսկ բոլորովին հայացած՝ Նոր-քաղաք:

ԱԽՈՒԱՆՏՈՒՆ Օրբել. 265, Բրոսէի եւ ԱՍ. ի
(էջ 64) քով ԱԽՈՒԱՏՈՒՆ, տեղի Թ. 113 Սոթք
գ. ին մէջ. ախալ չ. 93 + Կան? "Ախալի
տուն", իմաստը գրաւիչ չէ եւ ընթերցուածն ալ
տարակուսական է:

ԱՅՐԱՌԻՂ ԳԻՆԶ Թ. 41 Ապահանիք Գ.ԻՆ
 մէջ, այլուր Գալարիք կոչուած փառաւ. 52—53
 "փոխանակ զի իմ երկու աչքս լուսաւորքս խաւարե-
 ցան յայս տեղւոյն, արդ փոխանակ Գալարեացո
 անուան՝ Ածուղ անուն լեցի սմա մինչեւ ցյաւի-
 տեանս ժամանակաց" (այսպէս կ'ըսէ Հայոց
 Տիրան Թագաւորն, որուն աչքերը խարեցին
 Պարսիկք) — ածուղ "գործելի, փառաւ. 52, առջ
 1 վարէն, 53 առջ 2, Ագաթ. 168, յետնագոյն ձեւ՝
 ածուի՝: Ասող. 69 Արջիւղն կը գրէ փոխանակ
 Ածուղի, Թէ եւ փառաւորս յենլով, իսկ Վար-
 դան 46 Արծուղն:

ԱԿԱՆԻՔ, տեւ. Այննիւն Թաւճ. Կթղ. 178
 լեւ ընդ մէջ Թ. 83 Արձեւացիք Գ.Ի եւ Թ. 89
 Աղբակ Գ.Ի. — Ինչ "աղբիւր, պատուական քար", ?
 Հմմտ. — Ինչ՝ — Ասկէ զանազաներու է
 Այննիւն "գաշտն որ կոչի Ականից" Սեբ. 73
 Թ. 178 Շիրակ Գ.Ի մէջ, Այննիւն, Այննիւն Ալեշան
 Շիրակ 9, 11:

ԱԿԱՆՔ տեղի Թ. 120. Այլախ Գ.Ի մէջ
 Օրբեւ. 261, Թ. 114 Աղահէճք Գ.Ի մէջ Օրբեւ. 266,
 Թ. 113 Սոթք Գ.Ի մէջ (Այննիւ կամ Այննիւ?)
 Օրբեւ. 265, ԱՍ. 64, Այն Թ. 117 Բաղք (= քա-
 շունիք) Գ.Ի մէջ Օրբեւ. 269. — Ինչ (յոգ. ակունք,
 ականց, ակունն կամ ականս) "աղբիւր, կամ — Ինչ
 (յք. ականք) "պատուական քար", ? Հմմտ. Eghin
 քաղաքն Եփրատայ արեւմտահողմը "Հայ. Այն՝
 քաղաքին մէկ յորդաբուղիս — Ինչն, Cuinet 2, 364:

ԱԿԱՆԻ ԳԻՆԶ Թ. 182 Մասեաց տան Գ.Ի
 մէջ Փարպ. 376, Ինճիճ. ՀՀ. 345, Մասեաց
 Տիւսիսային սառնարը (1840) ին Յուլիս 2ին երկրա-

1 քանի որ Ողբոց մէջ Գ. 8 ածուի կը զանուի,
 ածուի ձեւը սկզբնական համարած եմ Հ.Գ. 412: Բայց սո-
 վորաբար հոն, ուր շի տեղ անցած է ի, զով ձեւը սկզբնա-
 կան է, վառն զի այս շը (Ն) յետնագոյն հայերէնի մէջ Գ (Ն)
 կ'ըլլայ, եւ այս ալ երբեմն ի:

շարժով կործանած). ուրիշ ուր մեկնութիւնը (տե՛ս Koch, Reise nach dem Ararat 166, Lynch Arm. 1, 183 եւ շար.) բնականապէս բոլորովին անյաջող է եւ ըստ ինքեան այլ եւս կրկնուելու չէր: Արդի Արշիւնի ձեւը՝ այս առուգաբանութեան վրայէն ձեւուած է:

ԱՎՍԻԳՈՄՍ Վանք թ. 171 Բասեան գ.ի մէջ Ծիրանին լեւան ստորոտը Ասող. 185, Հյոյ. *Այնիգ-ճի. գոյ բառէն ?:

ԱՂԱԹԱՂՔ ԱՍ. 287 = ԱՂԱԹԱԽՔ Օրբել. 271 տեղի թ. 120 կուսական գ.ի մէջ. ի՞նչ բառն ?:

ԱՂԱՀԱՆՔ Վանայ լճին արեւելեան ափին վրայ՝ դէպ ի հիւսիս (կիպերաի քարտեզին վրայ), Ալիհանա ZAE. 1864 տխտ. Դ = ալահանա:

ԱՂԱՂԻԻԻ Թ. 172 Գաբեղեանք գ.ի մէջ ԱՍ. 54. - ու + ալի-ի = "աղի աղբիւր":

ԱՂԱՑՈՎԻՏ Կամ ՀԱՂԱՑՈՎԻՏ Թ. 77 գ.՝ Երկու բերդով (Բերկրիի մօտ՝ Թ. 79 Աւերաանի գ.ին մէջ) Արծր. 247, Ինճիճ. ՀՀ. 195. (հ)-ոյ ? + -ի = հ-ի:

ԱՂԱՆԵԱԿ տեղի թ. 119 Արեւիք գ.ին մէջ ԱՍ. 299 = ալանե-ի "փոքրիկ աղանի":

ԱՂԱՆՈՅ ԳԵՏ Սիւնեաց մէջ ԽԱՍ. 33 (Աինջի քով՝ Akera), սեռ. "գետոյն Աղանեոյ" Օրբել. 1, 122, 128, ԱՍ. 4. ալանիէ ? , սեռ. ալանեոյ:

ԱՂԻԲԻԱԿԱՆՔ. "մօտ ի գետն" որ անուանի Դու, ի գաշաին Աղբերակեաց՝ զոր Արծաթաղբերսն կոչեն, Փարս. 446 թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ = աղբերակն (ջուրը) "աղբերաջուրը": ԱՍ. 16 կընթեռնու Աղբերակեաց = "գաշա աղբիւրներու" աղբերակն բառէն (յգ. աղբերակունք, սեռ. աղբերականց):

1. աղբերակն բառէ որ է "աղբիւրի վերաբերեալ, աղբիւրէ եկող, πηγαϊος":

կոչուած ("Ծղաքայ եւ Աղուանից եւ այլ գիւղօրէից", անդ)։ Աղւանք անունէն?։

ԱՂՈՒԱՆԴՌՈՑ կամ ԱՂԱՆԴՌՈՑ Թ. 97
դ. Վասպուրականի. Աղւանք, Աղւնք? + առ
"գետ",

ԱՂՈՋՐԻԿ կամ ԱՂԻՈՅ ՋՐԻԿ տեղ մը
Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբեւ. 267, ԱՍ. 255.
Աղւոյ (սեւ. Աղի բառին?) + ջրիկ այս է՝ ջուր + իկ
մասնիկ։ Հմմտ. Աղւանք կամ Աղւոյ լանք տեղ մը
Թ. 119 Արեւիք գ.ին մէջ Օրբեւ. 271, ԱՍ. 298:

ԱՂՈՒԷՍԱՀԱԳԻ տեղ մը Թ. 114 Աղահէճք
գ.ին մէջ ԱՍ. 267. աղւետ + հագի?։ Հմմտ.
աղւետագի:

ԱՂՋՈՑ ՎԱՆՔ Վարդ. աշխ. 420, "այս
ինքն է Աղլիանց լանք, յաւելուածով Յայամ.
Ինճիճեանի քով ՀՀ. 269: Բայց այս յաւելուածն
որ ձեռագիր Յայամաւորքին մէջ կայ, իսկ տպա-
գրին մէջ գուրս թողուած է (Ինճիճ. անդ), ընդ-
օրինակողին այն անհիմն ենթադրութեան վրայ
հաստատուած է թէ աղ կամ աղիճ = աղլի ըլլայ:
Հայ. աղ մը գոյութիւն չունի, իսկ կարելի չէ
այստեղ նկատողութեան առնուլ աղլ՝ փոխանակ
աղիճի: ԱՍ. 354 այս վանքն Աղլիանց լանք կը կոչուի:

ԱՂՋՐՏԱՓ, ԱՂՋՐԱՏԱՓ Թ. 111 Վայոց
ձոր գ.ին մէջ ԱՍ. 116, 117. աղւոր + փոփ =
"աղջորդ գաշտ",

ԱՂՏԲ՝ ձորն Աղտից անուան մէջ, որ Սուկաւ
լեռան մօտերը (Քէօսէ-գաղ Թ. 176 Բագրեւանդ
գ.ին մէջ) կը յիշէ Ասող. 271. աղտ + յոր = "ձոր
աղահանքերու", — Շատ ստեպ կը յիշուին Կող-
րայ աղահանքերը՝ (Թ. 181 Ճակատք գ.ին մէջ).
տէս վարը Կողքոփոր անուան տակ. Կաղղուանի
աղահանքերու մասին տէս ԱՍ. 49:

1 աղ Սեր. 101, աղ Եղիշ. 45, տարբ. ըն-
թերց.՝ աղտ + Ինճիճ. ՀՀ. 443:

ԱՂՑՔ (սեռ. Աղթն) կամ ԱՂԶՔ գիւղ թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ Փաւստ. 144. Խոր. 213, Սեբ. 78, Ասող. 87, Յովհ. 43, այտմ՝ Աղթ. ԱՍ. 147 Խւր. իմաստին բերամար չի կրնար ույ՛, “պիտոյք, կարիք” բառէն ըլլալ:

ԱՂՕՐԻ, ԱՂՈՐԻ կողմանք Տայոց մէջ Լաստիվ. 4 եւ 82, կարգա՝ Աւրդի? Ինճիճ. 375, ուստի = աղւրի “ջաղացք” չէ:

ԱՄԱՌԱՇԷՆ տեղի թ. 109 Երնջակ գ.ին մէջ Օրբել. 272. ա՛ւա-? + չէն:

ԱՄԱՐԱՒԱՔԱՐ տեղ մը Օրբել. 2, 75, ԱՍ. 232 (թ. 115 Ծղուկք գ.), որ կրնայ մեկնուիլ ա՛թրա- (աւակական ձեւ ա՛թա- բառին վարք Հարանց, Ոսկեր. Ես., Կանոնագիրք, տես Karst Hist. Gramm. 104, 145) եւ ա՛ր բառերէն, ուստի = “Արմաւի քար”?: Շատ անպահոյ՛: Հմմտ. վարն Արմա-աշէն անուներ:

ԱՄԵՌՆԱՓՈՐ տեղի թ. 113 Սաթք գ.ին մէջ Օրբել. 2, 264. ա՛թա-? + չէր “ձոր” տես վերն էջ 281:

ԱՄՐԱԿԱՆ, քարանձաւ վանայ Արծր. 252, 253 = ա՛րա-իւն “ամրոց”:

ԱՅԾԻՑ ԲԵՐԻ Ե. Մամիկ. 36, ԱՅԾԵԱՑ ԲԵՐԻ Մաթ. Ուռհ. 21, 338, 393. ոյ՛ (յգ. սեռ. ոյ՛նց կամ ոյ՛նե-ոյ) + բերդ:

ԱՅԾՊՏԿՈՒՆՔ ԽԱՍ. 31. “Այծու պըտկունք”. Ընդ մը, տես վերն էջ 186, այտմ՝ Էյէրլի տաղ?:

ԱՅՐԱՐԱՍ միջնաշխարհ Հայոց = Էրր. Arārāt, ստուերէն Urartu, յն. Αλαρόδιοι? Տես վերն էջ 2, 10 Ժան. 2, 11: Ծագմամբ՝ ոչ-հայկական, ստուգաբանօրէն՝ մութ: Սխալ մեկնութիւնները տես Murad Ararat und Masis էջ 20—22, վերէր “Արարատը Ս. Գրոց մէջ” 52: Հմմտ. Lynch Armenia 1, 197:

ԱՅՐԻՎԱՆՔ *մենաստան* (Թ. 187 Մաղադ գ.ին մէջ Գառնույ ձօս) Կիր. 174, Վարդան աշխ. 420. այր (սեռ. այրէ) + լան + ԱԱ. 336—337: Յովհ. Կթղ.ի քով 181 լան + այրէ, էջ 181 նաեւ լան + արցի այրէ, հմմտ. ԱԱ. 346 «քանզի բազումք գոն փորածու այրք եւ ամրոցք» [Դաւրի-ժեցիէն էջ 48]:

ԱՅՐՔ տեղի Թ. 113 Սթք գ.ին մէջ Օրբեւ. 265 = այր + «այրեր»:

ԱԹՈՌ ԱՆԱՀՏԱՅ (2եռագիր՝ ՆԱՀԱՏԱՅ) Փաւստ. 219 լեռ մը. «նոսէրսա (Եպիփան) ի մեծի լեռինն ի տեղի գիցն զոր կոչեն աթռա Անահտայ»։ Դրիցը նկատմամբ տես Վերն Թ. 4 Եկեղեաց գ.ի մէջ էջ 130:

Իսկ ԱՆԱՀՏԱԶՈՐ ՍԻՆԵԱՅ մէջ ԱՍ. 274, որ Օրբեւեանի քով (էջ 269) Ան-պայ յոր է (Ան-պայ յոր Բրոսէ), ապահովապէս Անահտայ հետ գարծ չունի: Անհապախն աղբիւրի նկատմամբ (*Անհապախն աղբիւրէ?) Մասիսի ոտքն՝ Ակոռիի ձօս, տես Murad Ararat und Masis էջ 54. այս աղբիւրն այլուր միշտ Ս. Յակոբայ աղբիւր կը կոչուի:

ԱՆԱՊԱՏ ամրոց Օրբեւ. 2, 94, 96, ԱՍ. 180, այլ եւ այլ տեղեր ՍԻՆԵԱՅ մէջ Օրբեւ. 2, 264, 265, ԱՍ. ցանկ էջ 534, Ան-պա կղզի (= Լիմ) *մենաստանով* Վանայ լճին մէջ տես Rohrbach Vom Kaukasus zum Mittelmeer էջ 61 = անպա, տես էջ 273:

ԱՆԲԵՐԴ (ԱՄԲԵՐԴ) տեղի եւ շրջանակ Թ. 180 Արագածոտն գ.ի ԱԱ. 133, 156, Վարդան 92, Կիր. 79, Brosset Histoire de la Géorgie 1 (1849), 319. Քերդ բառով կազմուած եւ ինչո՞ւ առ հասարակ *Աթերդ չի կոչուիր (նք հայերէնի մէջ կ'ըլլայ Բ, ի բաց առեալ ան ժխտականով կազմուած բառերը, որոնց ն տառը ք տառէն յառաջ կը մնայ՝ անով կազմուած մէկալ

բարդութեանց նման. այստեղ ալ ի բաց առնելու է անթիշ բառը):

ԱՆԳԵՂՏՈՒՆ Թ. 17 = Գ.՝ Անգել ամրոցով տեւ վերն էջ 156, ասկէ՝ Անգելայի Ասող. 82, 2ամշեան Ա. 539: Խորենացւոյ էջ 79 անուանս տուած մեկնութիւնն իբր «ան-գեղ, տ-գեղ» (Հմմտ. Սուտ. Սեր. 6) բնականապէս սխալ է:

Ասկէ զանազանելու է ԱՆԳՂ (սեռ. Անգել) գիւղն կամ աւանն եւ ամրոցը Թ. 177 Ծաղկատն գ.ին մէջ Եղեշ. 44, Փարս. 174, Սեր. 74 (Աբա-ծանւոյ վրայ), 75, 76, Արծր. 309 (պէտք է ընթեռնուի՝ Անգելն սեռ. փոխանակ Անգելորանի, Պրեկոպ. 1, էջ 263 belt. Pers.: 'Αγγλῶν. Ինձիճ. ՀՀ. 415, A. Rabe, Arm. Uebersetzung der Alexander - Biographie էջ 50՝ τῆς 'Αγγλῆς χώρας = հայ. Անգիլայ գաւառին Պտմ. Աղեքո. (Սուտ-Ապրիսթ.) Վենետ. 1842 էջ 89, ԱԱ. 512, 518 = անգլ, սեռ. անգել? Դարձեալ ասկէ ալ տարբեր է Անգլ գիւղը Յայսմաուրք Ինձիճեանի քով ՀՀ. 190 Թ. 74 Տոսպ գ.ին մէջ, Արտամետի հարաւակողմը (Վանայ լճին եզերքը), այժմ՝ Enghil, Anguil, Ankagh եւն գրուած (տես լինշ 2, 122, Cuinet 2, 666 եւն), զոր հայք Անկեղ՝ կ'արտա-սանեն (այսպէս Angegh կիպերտի քարտիզին վրայ գղ. լեզուաւ): Թէ այս եւ նման անունները, Ղ.օր. Անգելի տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 262, Անգելյօր Օրբել. 1, 111, անգլ թռչնոյն անունէն թէ մէկալ անգլ (Գիրք վառ-տակոց՝ անգլ), յ.ք. անգել «ականջ ամանի» բառէն մեկնելու է, անստոյգ կը մնայ:

ԱՆԴԱԿ տեղ մը Թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 11, 34, 39, Ինձիճ. Նոր Հայ. 191, անդ բառին նուազակամբ:

1 Ինձիճ. Նոր Հայ. 144 Անկլ կը գրէ, որ արդի ար-տասանութեամբ Angy = Angoy հնչուելու է:

ԱՆԴԱՄԷՋ տեղի թ. 106 Գողթն գ.ին
ձեջ ԱՍ. 315 = ՀԱՆԴԱՄԷՋԲ ԱՍ. 326. ադ,
հադ? + Դե:

ԱՆԴՈԿԱԲԵՐԴ տեղի (աճրոց) թ. 117 Բաղք
գ.ին ձեջ Օրբեւ. 270. Անդոյ, բերդ Օրբեւ. 1,
52. Անդոյ յատուկ անուն (Իշխան Սիւնեաց
Փաւստ. 28 եւն) + բերդ:

ԱՆԿԵՂԱԿՈԹ տեղի թ. 120 = Այլախ գ.ին
ձեջ Օրբեւ. 260, ԱՍ. 212, Անգեղաւթի ԱՍ. 209,
Անգեղաւթեցի ԱՍ. 525. ագեղ? + ին տես վերն
էջ 280:

ԱՆՁԱՀԻՉՈՐ, ԱՆՁԱԽԻՉՈՐ եւն թ. 90
գ. վասպուրականի, տես վերն էջ 220. սեռ.
Անյահի? + յ-ր = "Անձահի ձոր": — Անյ-ի գա-
ւառական ձեւն է Անձահի:

ԱՆՁԱԽԻՉԻՔ, ԱՆՁԻԽԻՉԻՔ թ. 83 գ.
վասպուրականի, տես վերն էջ 216. Անյ- + աչի
մասնիկ, նախնաբար անուն տոհմի: Այն ենթադրու-
թիւնն թէ անունն իր ծագումն առած ըլլայ
վանայ արեւելակողմն՝ ընդ ձեջ Էրճէք-կէօլի եւ
Քէշիշ-կէօլի գանուող Andzaw (Petermann
Geogr. Mitt. 1865 էջ 210, Տխտ. 7) = Anzaff
գիւղէն, որ Արշակ-սուրբ մօտերն է ըստ Բեւլքի Globus
Հտ. 69 էջ 193, (Artchag կամ Erdjek-su Կիպերտի
աշխարհացոյցին վրայ), անոր համար ընդունելի չի
կրնար ըլլալ, վասն զի այն գիւղն Անձաւացեաց
գ.ին ձեջ չէ:

ԱՆՁԻՏ, յետոյ ՀԱՆՁԻԹ թ. 15 գ. Զորրորդ
Հայոց ձեջ, յն. 'Ανζιτηνί, առոր. Anzīt, առուր.
Inziti, Enzite եւն, տես վերն էջ 151: Անունն
նախահայկական է:

ԱՆՈՒՇԱԽԱՆ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ.ին
ձեջ Օրբեւ. 266, ԱՆՈՒՇԱՎԱՆՔ տեղի թ. 110
Ճահուկ գ.ին ձեջ Օրբեւ. 273. Անյշ (կնոջ
անուն Հ. 18, իբր հասարակ անուն "քաղցրա-
բոյր, սիրուն", Հ. 99)? + ա-ն կամ լ-ն: —

Խոր. ԽԲ. 44 Անուշաւան անունը կը գործածէ իբր էրիկ մարդու անուն (նախնական պատմութեան մէջ):

ԱՇԽԱՐՀԱԲԵՐԴ Արծր. 194 ամրոց (որչափ կ'երեւայ Թ. 7 Սպեր գ.ին մէջ). աշխարհ + քերդ:

ԱՇՈՏԱԿԵՐՏ "Աշոտէ շինուած", կը հնչէ Բեւթ' վիւնշի Աշոտ-Դարէան VBAG. 1901 Հա. 33, 290:

ԱՇՈՒՆԲ տեղ մը Տայոց մէջ վարդ. 85. ապահովապէս աշուն բառէն չէ: Վարդանայ հրատարակիչը կը կարծէ թէ ասով իմացուածն է Էօշթ (Ոշի) Թորթում կէօղի հարաւային արեւմտակողմը:

ԱՇՏԱՐԱԿ տեղի Թ. 120 Կուտական գ.ին մէջ Օրբեւ. 271. ԱՇՏԱՐԱԿ (սեռ. Աշտարակաց) գիւղ Բագրեւանդայ մէջ Յովհ. Կթղ. 37 = Ասող. 82. ԱՇՏԱՐԱԿԱԿ գիւղ Արագածոտն գ.ին մէջ Ասող. 106 = Աշտարակ ԱՍ. 185, Լինչ 1, 141, տե՛ս Լինչի եւ ԱՍ.ի քարտեզները: = աշտարակ, յ.թ. աշտարակ:

ԱՇՏԻՇԱՏ (սեռ. Աշտիշատ), Հայոց կրօնական կենաց գլխաւոր քաղաքը Դ. դարուն, գիւղ Թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ Փաւստ. 37, 48, 114, Կորիւն 42, Փարպ. 104, Խոր. 85, 202 (բացառ'. յԱշտիշատից), 260, 270, Զենոբ 16, 29 (սեռ. Աշտիշատայ), Յովհ. Կթղ. 34, Ասող. 65, 69 եւն, Ժողովրդական ստուգաբանութեամբ մեկնուած յաշ (= պահ. yašt) "շահ, բառով. այսպէս՝ Յաշտիշատ Ագաթ. 606, ասկէ՝ իբր "յաշտից Գեղի", Ագաթ. 606, "յաշտից տեղիւն", Խոր. 88, "յԱշտից տեղեացն" Զենոբ 40) կամ իբր "յաշտաշատ, զոհաշատ" (πολύθυτος), տե՛ս Հ.թ. 198 եւ 212: Այս մեկնութիւնը արժեք չունի, վասն զի Աշտիշատ նախնական ձեւն է: Զարիշատ անունն նման կերպով կազմուած է Աշտիշատ բառ Հ.թ. 40, 211, 211. Աշտի պարսկական կրճա-

առած անուն մը + շաբ «ուրախութիւն» տե՛ս վերն էջ 282 = հին պարս. šiyāti-: — Ըստ Ագաթանգեղոսի 606 Աշտիշատ էր «ի սնարս լերինն քարքեայ ի վերայ գետոյն Եփրատայ (այս է՝ Արածանոյ), որ հանդէպ հայի ի մեծ լեռանն Տաւրոսի»։ Ըստ Փաւստոսի 115՝ Աշտիշատէն իջնալով՝ կը հասնուէր Եփրատայ եզերքը, ուր «երկու գետք իրարու հետ կը միանան հին Մծուրք քաղաքին քով, զոր շինած էր Սանատրուկ Թագաւորը։ Ինճիճ. Նոր Հայ. 193—194 Աշտիշատը կը նոյնացնէ Ս. Սահակ գիւղին հետ «հեռի ի սուրբ կարապետէ իբրեւ 6 ժամաւ յարեւելեան կողմն նորա առ ստորոտով լերին...։ Զսորա եկեղեցին եւ զմենաստան քակեաց Լէնկթէմուրն առ ի շինել ի քարանց անտի զքայքայեալ կամուրջն Եփրատայ... ի Սուրբ Սահակայ մինչ ի կամուրջն... հեռի է իբրեւ 2 ժամաւ»։ Ուստի Cuinet 2, 587 այս տեղը կը փնտռէ այժմեան Դերիգի մէջ (?), ուր է եղեր յիշեալ կամուրջն Եփրատայ. իսկ Լինչ 1, 296 ծան. Աշտիշատն՝ առանց ապացոյց յառաջ բերելու՝ այժմեան Ս. Կարապետ վանքին տեղը կը գնէ։

ԱՊԱՐԱՆՔ տեղի թ. 111 վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբեւ. 261, ԱՍ. 97, թ. 109 Երնջակ գ.ին մէջ ԱՍ. 315 = Ադարանէր Ինճիճ. ՀՀ. 508, ԱՍ. 351, 369, Ինճիճ. Նոր Հայ. 267, Ադրեւէր մենաստան 3 մղոն Նախիջեւանէն հեռու Müller-Simonis Vom Kaukasus z. pers. Meerbus. 52, որմէ իր անունն առած է Մխիթար Ապարանցի. Ադարան՝ գիւղ եւ մենաստան Մոկաց մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 136, Արծր. (շարայարող) 310, Ինճիճ. Նոր Հայ. 162, այժմ՝ Abaran Կինէի քարտէզը 2, 634—635՝ Ադարանից Ս. Խաւ վանքով թ. 47 Առուենից ձոր գ.ին մէջ Կինէ 2, 714. Պաշ-Ադարան (պաշ Թրքերէն = գլուխ) թ. 185 Նիդ գ.ին մէջ ԱՍ. 250, Լինչ 1, 137 (վերին քա-

սաղի = Ապարան-սուի վրայ)։ Աղբ-ն + Բալուի հիւսիսակողմը Hausknecht-Kiepert Routen im Orient. = «պարան + «տուն, պալատ», Հ.Ք. 104, աշխարհաբար պարաներ, պարաներ, յգ. պարանի։ — Նոյնպէս Աղբ-նից գետ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ի մէջ Օրբեւ. 260։

ԱՋԱՌԱԳԱՒԻԹ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբեւ. 261. «ջ-ը + գ-ի»։

ԱՋՈՂՔ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբեւ. 261. հայ. «ջ-ը բառէն չէ»։

ԱՌԱԽԵԼԱԳԱՇՏ քար մը Օրբեւ. 1, 275 (Ծղուկքի մէջ ԱՍ. 245). «ա-տ-ել + գ-ա-լ»?։

ԱՌԱՒԻՏՔ (սեռ. Առաւիւտոց) գիւղ Փաւստ. 117, ԱՍ. 519 (Շահապիվանու մօտ թ. 177 Ծաղկոտն գ.ին մէջ). «ա-տ-յ» («ա-տ-յ» եւն) բառէն?։

ԱՌԱՔԵԼՈՅ ԲԼՈՒՐ Աղձնեաց մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 64։

ԱՌԲԵՐԱՆԻ Թ. 79 գ. Վասպուրականի տես Վերն 214. Ա-բ-եր-նի եւ Տ-ր-ա-բ-եր-նի բեր-ն բառէն?։ Հայ. «ա-բ-եր-ն բառը վերջէն յն. πε-ριστόμιον բառին վրայէն կաղապարուած է»։

ԱՌԵՍԱԿՈՂՄՆ գաշտ Ղեւոնդ 23. Ա-տ- (աւանմը թ. 79 Առբերանի գ.ին մէջ Փաւստ. 19, 138, Սեբ. 33, 45, տես Վերն էջ 215) + «-ղմ» = «Առեստի կողմն»։

ԱՌԵՒԾ Լեռ մը թ. 4 Եկեղեաց գ.ին մօտերը Փաւստ. 73, 218, 219 = «ա-ե-ծ, «ա-ի-ծ»։ Այստեղ կը նստէր Շաղիտա ասորին, որ Կորդուաց վարդապետ կարգուած էր Փաւստ. 42. մինչեւ այստեղ Արշակ Թագաւորն ընդ առաջ գնացներ-սիսի՝ անոր Կեսարիայէն դարձած ատենը Փաւստ. 73։ — ԱՌԻՒԾ կը կոչուի նաեւ Բարձր Հայոց թ. 2 գաւառն եւ ամրոց մը Կիլիկիոյ մէջ։

ԱՌՆՃՈՅ ՀՈՒՆ տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբեւ. 264 = «հուն Առինճի», Ա-ի-ն-ճ

անունով տեղ մ'ալ կայ Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ ԱՍ. 98:

ԱՌՆՈՅՈՑՆ Թ. 82 գ. Վասպուրականի = «ոռն Առնայ եւ Առնիօրն (Արծր. 279) տեա վերն էջ 216 Առնայ (սեռական Առնի?)» + «ոռն Առնի»:

ԱՌՈՒԵՆԻՑ 2ՈՐ Թ. 47 գ. Մոկաց = յորն Առնաւից տեա վերն էջ 198. Արնաւի? + յոր: Այժմ գիւղ մը Մոկա քաղաքին հարաւ-արեւ-մտակողմն՝ անկէ 6 ժամ հեռու ինձիճ. Նոր Հայ. 162:

ԱՍԵԱՑ ՓՈՐ = Արեւոյ խոր Թ. 170 գ. Տայոց տեա վերն էջ 244. Արեւի (հայ. Արսիս, այժմ Էրսիս՝ Կիսկինի քով) սեռականը Արեւոյ + խոր = «Արսիսի ձոր»:

ԱՍՊԱԿՈՒՆԻՔ Թ. 29 գ. Տուրուբերանի տեա վերն էջ 189, նախնաբար տոհմի անուն, ածանցուած Ապուլէ, ապուլէ, որ առաջին անգամն է ապով = «ձի» բարդուած բառերու, ապուլանի՝ «որսորդ», հ.թ. 108:

ԱՍՏԵՂԱԲԼՈՒՐ Կաղանկ. 75 = Ապուլ-բլուր Յայամ. ինձիճեանի քով ՀՀ. 315 = Ապուլ բլուր Կաղանկ. 72—74 տեղի Արցախի մէջ. ապուլ (սեռ. աստեղ) + բլուր:

ԱՍՏՂԱԲԵՐԴ Թովհ. Մամիկ. 48, ինձիճ. ՀՀ. 100, անշուշտ նոյն արդի Ապուլբերդի հետ ի կեղծ ինձիճ. Նոր Հայ. 108, Կիպերտի աշխարհացոյցին վրայ Asdghapiert, Լինչի քարտեզին վրայ Azaghpert (Azdghapertի տեղ) ընդ մէջ կեղծ-սուի եւ Կիւնէք-սուի. ապուլ + բերդ: — Աստղ բառէն է նաեւ Ապուլճէ, Ապուլճէ, Ապու-

1 Ուրիշ անուն մըն է Արնիւք տեղը Տարաւնոյ մէջ Թովհ. Մամիկ. 32 (Արնիւք իբր ուղղական), այժմ Արնիւ Մշոյ արեւմտակողմը Տարաւնոյ մէջ: Թովհ. Մամիկ. անդ անունն կը մեկնէ իբր — առ Բօնլ:

դռնի բերդն ի Տարաւն Յովհ. Մամիկ. 15, 21, 48, Ինձիճ. ՀՀ. 110? Ապրիլի, սեռ. ասորիւն բառէն է թերեւս արդի հայ. Աղէթերդ Մշոյ քով Ինձիճ ՀՀ. 188, ըստ Ալեշանի Մեծ Հայք § 47 = հին հայ. *Ապրիւնիթերդ? եւ Ապրիւնիթերդ, վարդայ լեռան ամենէն բարձր գագաթը (վինե 2, 676)?

ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ տեղի թ. 113 Սթբ գ.ին մէջ. Սորբ Ապրիւնիթերդ գիւղ, այսպէս կոչուած իւր եկեղեցիին, թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ Ինձիճ. ՀՀ. 509, ԱՍ. 33 = ասորիւն (θροτόχος): Ասկէ է Ապրիւնիթերդ յոր Բորչալուի մէկ փոքր օժանդակը՝ Գուգարաց մէջ Mem. de l'Académie imp. de St. Pétersbourg VIIe Série, Tome 6, Nr. 6, 1863 էջ 68.

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇԻՆ գիւղ Հայոց ձորոյ մէջ, վանայ հարաւ-արեւելակողմը, Խոշաբ գետոյն հիւսիսակողմը Ինձիճ. Նոր Հայ. 144, վինե 2, 702. Ապրիւն + շին = "Աստուծմէ շինուած", հմմտ. Ապրիւնիթերդ լեռն Ուլնիոյ քով Mitt. d. k. k. Geogr. Gesell. Wien 1890, Հտ. 33 էջ 428.

ԱՏԲԾ(Ե)ՂԵՆԱԲԱԿ տեղի թ. 113. Սթբ գ.ին մէջ Օրբեւ. 265, ԱՍ. 64. ասորի(ե)ղէն? + բնի:

ԱՏԲՊԱՏՈՒՆԻԹ տե՛ս ՏԵՂԱՊԱՆԻԹ:

ԱՐԱԳԱԾՈՏՆ թ. 180 գ. Այրարատու = ասի Արագածո. Արագած? (այժմ Արագածո-ղաղ¹) + ասի: Հմմտ. Արագած խորաբ Սուր Սեբ. 7:

ԱՐԱԾ գիւղ Այրարատու մէջ եղիւ. 139. արած "արատ կեղոյ, բիծ"? Ասկէ՛ Արածոյ ինչիս ԽԱՍ. 34:

¹ Koch Reise nach dem Ararat էջ 185 կը գրէ Allah-ges եւ կը մեկնէ "աւք Աստուծոյ" (Թրք. գէօղ "աւքն")

ԱՐԱԾԱՆԻ Հարաւային (արեւելեան) բազուկ Եփրատայ՝, կը բղկէ Թ. 177 Ծաղկոտն գ.է ԽԱՍ. 31, տես վերն էջ 246, կը հոսէ Թ. 41 Ապահունեաց գ.էն ԽԱՍ. 31 եւ (արեւմտեան) Եփրատայ հետ կը միանայ Լուսաթառիճի քով ԽԱՍ. 30. Զենոր 38 (սեռ. Աբաշան), Յովհ. Մամիկ. 28, 31, 38, 47 (սեռ. Աբաշան), Ղեւոնդ 148, Հանդ. Հայագիտ. 1, 192, յն. Ἀρσανίας Պղոտ. Ղուկ. 31, Դիոն Կասիոս 62, 21 (հերոն), վերջէն Աբիւն (սեռ. Ἀρσίνοῦ Պրոկոպ. 1, 84 bell. Pers.), լատ. Arsanias Պլին. 6, 128, Տակիտոս Տարեգր. 15, 15, արաբ. Arsanās (կու գայ Tarūnէ = հյ. Տարաւնէ, կ'անցնի Շամշատի = Արսամոսատի եւ Hisn-Ziyādի = լատ. Ziata (Մոմէն Պոմ. Հռ. 5, 393) = Խարբերդի առջեւէն եւ Մալաթիոյ = Մելիտանէի քով Եփրատ կը թափի) JRAS. 27, 11, Ibn Chordādbēh 174, ասոր. Arsanīa, Arzanīa: Անունն նախահայկական է:

ԱՐԱՆՈՒՍ Թ. 145 գ. Ուտույ. Աբաշ? + ... «գետ»:

ԱՐԱԽԻՍԱՐԱԿ, ԱՐԵԽԻՍԱՐԱԿ տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբեւ. 264, Աբաշ-Բաշի ԽԱ. 64. Աբաշ-? + Բաշ: Հմմտ. Աբաշ- Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ ԽԱ. 255, Աբե-Է Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբեւ. 260:

ԱՐԳԱՍՏՈՎԻՏ Թ. 51 գ. Մոկաց. Աբաշ-? + Կովի:

ԱՐԳԵԼԱՆ վանք մը Թ. 79 Առբերանի գ.ին մէջ, տես վերն էջ 79 = արգելանոց, բանտ»:

¹ Ըստ Պատմութեան Աղեքսանդրի (Սուա-Կալիսթենէս) վերնետ. 1842 էջ 89, յունարէնէն R. Raabe (Leipzig 1896) էջ 50 Արածանի գետը «հոսի ի ծաղկաւեա լիւանցն Անգղայ գաւառին յակունքն (= εν ταις κρηναίς) Եփրատայ հանդէպ լիւրին Այրարատայ»:

ԱՐԵԱՆ ԼԻՃ ձոր լճով մը Թ. 60 Որսիրանք
գ.ին մէջ Արծր. 143. արեւ (սեռ. արեւ) + լճ:
— Հմմտ. Արեւ-դէ-ը Ալիշան Շիրակ 161:

ԱՐԵՆՈՒ ԲԼՈՒՐ Զենոբ 41 (Տարաւնոյ մէջ).
արեւ (սեռ. արեւ-ռ-ռ) + բլուր (տարբ. ընթեր-
ցուած՝ Արեւ-ոյ բլուր ?):

ԱՐԶՐՈՒՄ Վարդան աշխ. 426, Կարին քա-
ղաքին արաբական անունը, տես վերն էջ 134:

ԱՐԾԱԹԱՂԲԵՐՔ Փարպ. 446 Բասենոյ
մէջ. արծաթ + աղբիւր, տես վերն Աղբիւր-իւն +
անուան տակ:

ԱՐԾԱԹԻ ԳԻՆՂ Թ. 9 Կարին գ.ին մէջ
Փարպ. 454, այժմ՝ Արծրթի Կարնոյ քով Ինճիճ.
Նոր Հայ. 77, ZAE. 16, 1864 Տխտ. 4 = արծաթի
“արծաթեայ”:

ԱՐԾԻՒ ԳԻՆՂ Թ. 115 Ծղրուկ գ.ին մէջ
Օրբեւ. 1, 249. 2, 259 = արծիւ: Առկէ՝ ԱՐ-
ԾԻՒԱԿԱՍԱՐ Օրբեւ. 1, 250. արծիւ + իւր-ը: —
ԱՐԾՈՒԻ Զենոբ 29, Յովհ. Մամիկ. 36 (Այծից
բերդ, “զոր յառաջ Արծաթ-իւ կոչէին”) = արծաթ-ի,
յ.ք. արծաթ-ի: — ԱՐԾՈՒԱԲԵՐ մենաստան Թ. 40
Աղիովետ գ.ին մէջ եւ Արծիշու քով Վարդան
աշխ. Ինճիճեանի քով ՀՀ. 127. արծիւ + բեր =
“արծիւներէ բերուած”?: Բեւ.ք այս մենաստանն
Arzwapert կ’անուանէ (Globus 64 էջ 157), որ
հին հայ *Արծաթեւրդ ըլլալու էր, բայց այս ձեւը
չի գտնուիր: Ընդ հակառակն Ինճիճեան Նոր Հայ.
198 փոքրիկ մատուռ մը կը յիշէ Տարաւնոյ մէջ
Արծաթեւր անունով, Ս. Յովհաննէս վանքին քով
(4 ժամ հեռու Մուշէն եւ նոյնչափ ալ հեռու Ս.
Կարապետէն), ուր կը պահուի հին աւետարան մը
“յարծուոյ ինչ բերեալ”:

ԱՐԿԱՂՈՒԿԵՐՏ (ԱՐԿԱԹՈՒԿԵՐՏ) տեղի Թ.
111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբեւ. 262. Արիւր-ը ?
+ իւր-ը:

ԱՐԿԱՆԻՉՈՐ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ
Օրբել. 268, ԱՍ. 274. Արիւն? + յոր "Արկանի ձոր",

ԱՐՉԱՆԱՄԱՅՐԻ տեղի թ. 120 Կոստական
գ.ին մէջ Օրբել. 271. Արչի? (ասիկա գծուարաւ
կրնայ Արցախ = Արձախ գաւառին անունն ըլլալ)
+ յայրի = "Արձախի անտառ",

ԱՐՉԱՆ լեռ Զենոբ 27, 28 եւն (Տարաւնոյ
մէջ) = արշա "սիւն": — Արշաւայր տեղի թ. 117
Բաղք գ.ին մէջ Օրբել. 269 = "Արձանի ձոր",
կամ "սեան ձոր"?,

ԱՐՃԻՇԱԿՈՎԻՏ թ. 76 գ. Վասպուրականի.
Արճիշի? + արշ = արշա: Արճիշի՝ *արճիշիէ
կ'երեւայ թէ թ. 40 Աղիովիտ գ.ին մէջ գտնուող
Արճիշ (սեռ. Արճիշ) քաղաքին անունէն ածան-
ցուած է, բայց այս երկուքն տեղւոյ կողմանէ
պէտք է բոլորովին զանազանել:

ԱՐՄԱՆԱՇԻՆ տեղի թ. 110 Ճահուկ գ.ին
մէջ Օրբել. 273, ԱՍ. 487. արմա- + շին = "Ար-
մաւի, արմաւենոյ գիւղ?", (Հայաստան արմաւենի
չունի):

ԱՐՄԱՆԻՐ (սեռ. Արմա-րի, բացառ. յԱր-
մա-րայ) լեռ եւ բլուր գետի մ'եզերքն Եղիշ. 60,
Խոր. 27, 72, 117, 118, 126, 127 թ. 180
Արագածոտն գ.ին մէջ ԱՍ. 149, յն. *Ἀρμαουίρα*
Պտղոմ. 941 (փոխանակ աւանդեալ *Ἀρμαουρία*
ձեւոյն): Քաղաքիս դրից նկատմամբ տես B. Sar-
kissian Étude sur la vallée de l'Araxe et ses
trois villes anciennes, Venise 1886 էջ 16--21,
Belck Globus 63 էջ 372, ԱՍ.ի աշխարհացոյցը:
Բերդն ըստ Բելքի Քրիստոսէ յառաջ իբր 770ին
կառուցուած է Արգիստիս Առաջնէն. անունս
քնականաբար Արմայի- անուան հետ Խոր. 27 գործ
չունի եւ անտարակոյս նախահայկական է:

ԱՐՇԱԿԱՇԻՆ թ. 132 գ. ըստ երեւու-
թիւն Արշաի (= հին պրակ. Aršaka Հ.Ք. 27) + շին.
բայց յիբրականութեան՝ ժողովրդական ստուգա-

բանութեամբ՝ Շ-ի-շէն անունէն (Թ. 151 Գ.)
ծագած:

ԱՐՇԱԿԱՒԱՆ ԳԱՍՏԱԿԵՐԱՄ, ձեռակերտ,
գիւղաքաղաք, քաղաք անուանուած՝ Թ. 183
Կոգովիտ Գ. ին մէջ Փաւստ. 107, 110, 112, Խոր.
213, 216, Հայոց Արշակ Թագաւորէն Գ. դարուն
հիմնուած. Արշակ-Ման:

ԱՐՇԱՄՈՒՆԻՔ Թ. 31 Գ. Տուրուբերանի.
Արշ- (= հին պարսկ. Aršama, յն. Ἀρσάμας)
+-նէ մասնիկ, նախնաբար տոհմի անուն (Հմմտ.
Արշակունիք):

*ԱՐՇԱՄԱՇԱՏ, լատ. Arsamosada Տակիտ.
Յարեգր. 15, 10, "Եփրատայ մօտ", Պլին. NH. 6,
9, 26, յն. Ἀρσαμόσατα՝ Պաղոմ. 946—947,
Ἀρσαμουσάτων Գէորգ Կիպրացի էջ 48 Չորրորդ
Հայոց մէջ, ասոր. ARŠMŠT = Aršemsāt Josua
Stylites ed. Wright էջ 30, 9 (Թրգմ. էջ 25) եւ
Aršimšāt, արաբ. Šimšāt Balādurī 193, 194,
JRAS. 27, 11, Ibn Chordādbēh 96, միջին Հայ.
Աշմ-շա (ընդ մէջ Մելիտինեայ եւ Հանձիթի յի-
շուած) Միքայէլ Ասոր. 371, Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ.
59, Աշմուշատ Մտթ. Ուռհ. 250, 251², տեա. Աշ-
մ-շոյ Հռոմիկայի Ժողովոյն (ԺԲ. դար) ստորա-
դրութեանց մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 60, յն. τῇ τοῦ Ἀρ-
μοσάτου θέρμᾳ Կոստ. Պորփ. de adm. imp. 226.
Հմմտ. Գեղեթ Գ. Կիպր. էջ 171—72. Այս քաղաքն

¹ "Ար(սա)մոսատ մօտ, է Գեղեցիկ կոչուած գաւառին
ընդ մէջ Եփրատայ եւ Տիգրիսի, Պողիւբոս 8, 25, 1: Այս
"գեղեցիկ գաւառը, կ'երեւայ թէ է Ուռհայեցւոյն 250—251
Ալեքս. գաղաքը, զոր վերը տեսանք: Հմմտ. Յոմալէկ Կիպր-
աի հանդիսին առթիւ հրատարակեալ գրութեան մէջ էջ 138.

² Այստեղն է՝ Աշմուշատ քաղաք "ի յԱրշնայ վերայ":
Արշն ըսուածով ո՛չ Կարնայ Արշն քաղաքը կրնամ հաս-
կընալ եւ ո՛չ ալ Արշն գաւառն, այլ կ'ենթադրեմ միջին
Հայ. Արշնայ — հին Հայ. Արտանայ եւ կը թարգմանեմ
"ի յԱրածանայ վերայ":

Քրիստոսէ յառաջ իբր 235ին Արշամ Թագաւորէն (Justi Namenbuch էջ 29, Ph. Reinach Revue des études grecques 3, 369) հիմնուեցաւ, Քրիստոսէ յառաջ 202ին կը յիշուի իբր ամբողջ Հայոց Քսէրքսէս Թագաւորին (Niese, Geschichte der griech. und maked. Staaten 2, 392). Անունս պարսկական էր = պահլ. *Aršamašāt եւ կը նշանակէր «Ուրարտութիւն Արշամի», չ. 211: — Արածանւոյ (Մուրադ-սուի) վրայ էր քաղաքս՝ ընդ մէջ Բալուի եւ Խարբերդի (Համա. Yāqūt 3, 151), Թ. 15 Անձիտ գ.ին մէջ կամ քովը: Ճիշտ գիտքը գեռ վերջնականապէս ճշդուած չէ, տէս Կիպերտ MAWB. 1873, 178, Գեյցեր Գէորգ Կիպր. 172 եւ 247 (Եարբաճայի քով ըստ Հոֆմանի), Տոմաշէկ Կիպերտի Հանդիսին առթիւ հրատարակուած գրութեան մէջ 138 (Խարաբայի քով՝ Եարբաճայի դիմաց), տէս վարն Գոյլ անսուան տակ:

Այս քաղաքը պէտք է զանազանել Կոմմա-գենէի Սափաթ քաղաքէն, ասոր. Šmišt = Semīšat Josua Stylites էջ 55 (Թրգմ. էջ 46), արաբ. Sumaisāt Balādurī 174, հայ. Շմշաթ Patrum Nicaenorum nomina ed. Gelzer, Hilgenfeld, Cuntze էջ 192 (եւ Սափաթացի 184), Շմշաթ Խոր. 95, Ասող. 41, Շմաշաթ ԽԱՍ. 35, Սափաթապիւն չաղափն Կորիւն 18 = չաղափն Սափաթացաց Կորիւն 19 (յետնագոյն խմբագրութեան մէջ Սափա եղած՝ աղաւաղուելով):

ԱՐՇԱՐԱՐԱՆԻՔ Թ. 175 գ. Այրարատայ, յառաջ Երուսաղէմ կոչուած, իբրեւ Թէ Արշա-իւրէն այսպէս կոչուած Խոր. 177. Արշա-իւր Կամսարական, իշխանն Շիրակայ եւ Արշարունեաց Փաւստ. 28, 72, տէրն Արշարունեաց Արշաւիր Փարպ. 126, 167, 210, Արշաւիր արշարունի Եղեշ. 58, 77: Արշարունիք անունն իբր տոհմի անուն՝ Արշա-իւրէ յառաջ բերելը Թէ եւ ունի իւր հրապոյրը, բայց միտ գնեւու է որ Արշա-իւր անունէն հարկ էր

որ *Արշարունի Կաթողիկոս, համառ. սեռ. տր. Արշարունի փառաւ. 28, գործիական Արշարունի փառաւ. 210, Արշարունի Արծր. 49, եւ նմանապէս մտադիր ըլլալու է որ Արշարունեաց Արշարունի իշխանը փառաւ. 28 եւ շար. արշարունի ցեղէ չէր, այլ Կաթողիկոս տոհմէ²: Անուանս յետնագոյն ձեւն է Արշարունի Ա. 56, Մտթ. Ուռհ. 328, Օրբել. 1, 235 (սեռ. Աշարունեաց), Աշարունի Պատմ. Վրաց. 119: — Այս գ.ին մէջն էր Artogerassa Ամմ. 27, 12, 5 = Արտոգէրէս ամրոցը (տես այս անուան տակ):

ԱՐՈՒԱԿԱՆ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ Օրբել. 266. գծուարաւ = արտոգէրէս «այրական»:

ԱՐՁԲ (սեռ. Արշարունի) տեղ մը³ Յովհ. Մամիկ. 31, 54, 55, 56. արջ բառէն?: ԱՐՁՈՒՑ ԶՈՐ (անուանուեցաւ այն տեղն, ուր Արշարունի իշխանը վախճանեցաւ) Զենոբ 30, թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ: — ԱՐՁՈՎԻՑ տեղի (թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 511, Ա. 18) Մտթ. Ուռհ. 125, ԱՐՁԱԶՈՐ գիւղ թ. 117 Բաղք գ.ին եւ թ. 118 Զորք գ.ին մէջ ԱՍ. 275, 291 = «Զոր Արջի» կամ «արջերու ձոր»?: — ԱՐՁՈՅ ԱՌԻՃ գիւղ (Ալաճա) Շիրակ գ.ին մէջ Ալիշան Մեծ Հայք § 41:

ԱՐՏԱՄԵՏ քաղաք թ. 74 Տոսպ գ.ին մէջ Արծր. 130, 131, Ինճիճ. ՀՀ. 187—190, յն.

¹ Համառ. նաեւ Արտաւէր, սեռ. բցառ. Արտաւէր, Խոր. 126, արհաւիրք, սեռ. արհաւիրք (եւ զարհաւիրք):

² Այլագգ Խոր. 177, որ կ'ըսէ թէ Տիգրան թագաւորն Արշարունի Կաթողիկոսի որդւոյն՝ տուած ըլլայ Երասխան գաւառը, զոր Արշարունի իւր անուամբ Արշարունիք անուանած ըլլայ: Այս պատմութիւնն անշուշտ Խորենացիին հնարած է:

³ Ըստ Յովհ. Մամիկ. 54 ասի Շատախու կողմերն էր Տարաւնոյ հիւսիս-արեւմտեան կողմը:

Ἀρτέμιτα Պողոմ. 946, այժմ՝ Արտեմիտ՝ վանայ
 Հարաւ-արեւմտեան կողմը՝ վանայ լճին եղերը.
 Լինչ 2, 119—120 Արտամետ ըստ Արծրունւոյ
 էջ 54 *Արտամաթի տեղ է եղեր եւ կազմուած է
 *Արտէ (փոխանակ Արտաշէի) եւ պարս. մաթէ (մաթ
 Ինճիճ. ՀՀ. 189) = եկ.ք (Հմմտ. պահլ. āmat,
 mat, նոր պրս. āmad «եկն»), ուստի «եկ.ք Ար-
 տաշիսի» կը նշանակէ եղեր: Հմմտ. Մարդեթ
 (= Երուանդաշատ Արշարունեաց մէջ) ըստ Խոր.
 123 Մարդեթ այսինքն Հայերէն՝ Մարդեթ: — Ar-
 temita անունը Հայաստանէ դուրս ալ գոյութիւն
 ունէր, Հմմտ. Սորաբոն 519, Պլին. NH 6, 117,
 Տակիտ. Տարեգր. 6, 41:

ԱՐՏԱՇԱՏ (սեռ. Արտաշատ) քաղաք,
 բերդ, Թագաւորանիստ Այրարատայ մէջ Եղեռ.
 22, 52, 60, 77, Փաւստ. 18, 30, 171, 172,
 Ագաթ. 40 (Երասխայ վրայ), 103, Փարպ. 438
 (կամուրջ Երասխայ), 524 (կամուրջ՝ Արտաշատու),
 367 (Դըւնոյ քով), Արծր. 230 (Դըւնոյ Հանդէպ),
 Արտաշիսէն շինուած Երասխայ եւ Մեծամաւրի
 իրարու խառնուած տեղը Խոր. 126, Հմմտ. ԽԱՍ.
 34 եւ վերն էջ 247, արաբ. Ardašāt² «այսինքն
 Գիրմիզի գիւղը», Balādurī 200, լատ. Artaxata
 Տակիտ. Տարեգր. 2, 56 (Ջենոն Արտաշատ քա-
 �ղաքը Գերմանիկոսէ Թագաւոր պսակուեցաւ եւ
 ժողովուրդէն ողջունուեցաւ իբր Թագաւոր Ար-
 տաքսիաս. «այս անունը անոր տունին՝ քաղաքին
 անունէն»), 13, 39 (Արտաշատու պարիսպները՝
 Երասխէն կը թրջեն), 41 (կորբուղոնէ կործանած),
 յն. Ἀρτάξατα, «գոր եւ Ἀρτάξιαστα կ'անուա-
 նեն, Աննիբաղէն շինուած»³ Արտաքսիաս (= Ար-

¹ Արտաշատու քովերը գտնուող կամուրջներուն
 Հմմտ. տես Ինճիճ. ՀՀ. 487—488, ԱՆ. 401—402:

² Տես Ghazarian Arm. unter d. arab. Herrschaft 79.

³ Ճիշտ չէ. տես Մոմսէն Պոմ. Հռ. 1°, 747:

տաշէս) Թագաւորին — բլլալով Թագաւորական քաղաք աշխարհին. եւ է ցամաքակղզւոյ վրայ՝ շուրջանակի պարիսպ ունենալով դեռը՝ բաց ի պարանոցի մասէն. իսկ պարանոցը փակուած է փոսով եւ ժայռով. Սարաբոն 529, Պաղոմ. 941, մայրաքաղաք Հայոց Պարթեւեաց ժամանակ, Քրիստոսէ յառաջ 166ին հիմնուած (Fabricius Theoph. v. Mytilene 32 եւ 131), Քրիստոսէ ետքը 163ին Պրիսկոսէ կործանած, յետոյ վերստին շինուած, Դ. դարուն հայ Կաթողիկոսաց աթոռ փաւստ. 30, Gelzer Anfänge 131, 368ին Պարսիկներէն առնուած Ամմ. 25, 7, 12 (ըստ փաւստ. 172 ի հիմանց կործանած), Ե. դարուն Եշիշէն եւ փարպեցիէն կը յիշուի, յետոյ նաեւ արաբացի մատենագիրներէն, Յովհ. Կթղ. 63 (Ժ. դար) զայն ստացուած Կաթողիկոսաց կը կոչէ, զոր արաբացի Ոստիկանն Խուզիմա (արաբ. Chuzaima) իրեն կորզեց եւ ընդ միշտ Կաթողիկոսներէն յափշտակեց: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 485—497, ԱԱ. 395—404, Ghazarian Arm. u. d. arab. Herrschaft 64: Անունս բարդուած է հյ. Արտաշէս, յն. Artaxias անուան պահլաւական ձեւէն + պահլ. շառ եւ կը նշանակէ «Ուրախութիւն Արտաշէսի»: Հմմտ. ՀՔ. 28, 29, 211, 1F. 8 Anz. 44, KZ. 37, 140—141: Քաղաքս էր բուն Այրարատ գաւառին մէջ. Խորաշխարհազրուծեան յետնագոյն բաժանման համեմատ հարկ է որ իյնայ Թ. 189 Ոստանն Պրւնայ գ.ին մէջ: Քաղաքիս գիրքը վերջնականապէս գեռճղուած չէ:

ԱՐՏԱՀԻՍԵԱՆ Թ. 99 գ. Վասպուրականի, Արտաշէսեան առանձն Արծր. 215 Վասպուրականի մէջ. Արտաշէս (յատուկ անուն ՀՔ. 28, 29) + Եան մասնիկ: Հմմտ. Արտաւազդ Արտաշէսեան = «Արտաւազդ որդի Արտաշէսի», Արծր. 254:

¹ Այսինքն՝ Երասխ:

ԱՐՏԱՒԱԶԻ ԱՊԱՐԱՆՔ *անապատ Սիւնեաց*
ձեջ Օրբել. 1, 217, ԱՍ. 79. Արտաւազ¹ փո-
խանակ Արտաւազի (Հ.Ֆ. 29, Justi Namenbuch
38)? + աղբւրն, Հ.Ֆ. 104 = "տուն, պալատ Ար-
տաւազի"? — Հմմտ. Արտաւազայ աղբւրն,
յԱրագածոտն ըստ ԱԱ. 401, Արտաւազի կամ
Արտաւազի? մատուռն յԱրագածոտն ԱԱ. 158,
Արտաւազայ Թ. 120 կուսական գ.ին ձեջ ԱՍ.
287, 289?։

ԱՐՏԱՒԱՆԵԱՆ Թ. 100 գ. Վասպուրականի.
 Արտաւան (յատուկ անուն Հ.Ֆ. 30) + ան մասնիկ։

ԱՐՏ- կը գտնուի նաեւ հետեւեալ անուն-
 ներուն ձեջ, զոր կարելի չէ ապահովութեամբ
 մեկնել.

ԱՐՏԱՐՈՅՆ, ԱՐՏԱՐՈՅՆՔ Թ. 111 Վայոց
 ձոր գ.ին ձեջ Օրբել. 1, 111, 2, 262, ԱՍ. 97.
 ԱՐՏԱԳԵՏ, ԱՐՏԱՆԳԵՏ Թ. 114 Աշահէճք գ.ին
 ձեջ Օրբել. 2, 266, ԱՍ. 266, ԱՐՏԱԳԵՐՔ (սեռ.
 Արտագերիք, հյոց. Արտագերս) ամրոց Թ. 175
 Արշարունիք գ.ին ձեջ Եղ. 52, Փաւստ. 129, 170,
 171, Խոր. 218, 222, ԱԱ. 57, յն. Ἀρτάγαιρα
 Ստրաբոն 529, լատ. Artogerassa Ամմ. 27, 12, 5
 եւ 12 (կարդալու է *Artagersa²). Ἀρταγερᾶρτα
 Պաղլոմ. 949, MAWB. 1873 էջ 179. Ἀρταλέσ-
 (ων) քաղաք Թ. 10 Խորձեան գ.ին ձեջ Պրոկոպ.
 3 էջ 252 de aedif. ԱՐՏԱՄԵՏ տես վերն էջ 314.
 ԱՐՏԱՇԷՆ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին ձեջ Օր-
 բել. 267 եւն.։

¹ Այլուստ ծանօթ չէ Արտաւազ մը, զոր կարելի
 ըլլար գնել — աւետ. ašavāzah-։

² Էջ 490 Ուրդեիտի Եւ Յաւելիտի ձեջ կը կարդանք.
 Ամփանոսի Artogerassa, յէն զատ՝ Մեւլայի քով (3, 102,
 ըստ Պաղլոմէոսի էջ 949) կայ Artagera։ Եթէ Ամփանոսի
 քով Artagersa կարդալու է, ինչպէս կը կարծեմ, այն
 ատեն ասի է — հյ. Արտաբերս, յգ. հյոց. Արտաբերիտ։

ԱՐՏՈՑ ԳԵՏ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ Օրբել. 261. արտ (յոգ. արտ բառին, սեռ. արտոյ)? + գէր = "գետ Արտքի"? — Հմմտ. Արտից գիւղ գիւղը Ս. Կարապետի մօտ թ. 30 Տաւաւն գ. ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 38, 39:

ԱՐՔԱՅԻՑ ԳԱՒԱՌ թ. 50 գ. Մոկաց. արտոյ + գէր = :

ԱՐՔՈՒԳԵՏ աւան թ. 114 Աղահէճք գ. ին մէջ Կաղանկ. 266 (ուր ԱՍ. 266 ԱՐՔՈՒՆԱԳԵՏ կը կարգայ), Արտո-գէր (Արտ-գէր) տեղի թ. 110 Ճահուկ գ. ին մէջ Օրբել. 273, ԱՍ. 280. Արտո-եւն? + գէր:

ԱՐՔՈՒՆԱՇԷՆ գիւղ թ. 153 Չորոփոր գ. ին մէջ Յովհ. Կթղ. 53 = Ասող. 100, ասոր տեղ Վարդանայ քով էջ 70 Արտո-նի. արտո-նի "արքայական", արտո-նի + "պալատ արքայից" + շէն. Հմմտ. արտո-նի (տաճար Լաստիվ.) "արքունական":

ԱՒԱՆ գիւղ, գիւղաքաղաք Գրւնոյ արեւմտեան կողմը Սեբ. 77, Յովհ. Կթղ. 42, 43, թ. 186 Կոտայք գ. ին մէջ ԱՍ. 292 = ասն:

ԱՒԱՐԱԳԵՏ տեղի թ. 117 Բաղք գ. ին մէջ Օրբել. 268. Ա-ար? (իբր հասարակ անուն = ար "կողոպուտ") + գէր:

ԱՒԱՐԱՅԻ գիւղ. թ. 87 Արտազ գ. ին մէջ Փարպ. 203, Գուշն Ա-արայի Եղիշ. 147 = Ա-արայեան Գուշն Արծր. 79. Ա-ար? (տե՛ս նախորդ անունը) + այր ծակ:

ԱՒԵՏԵԱՑ ԲԼՈՒՐ Զենոր 41, Յովհ. Մամիկ. 7 (յառաջ՝ Արեւոյ Բլուր անուանուած, տե՛ս վերն). ասեպի + "ուրախալի լուր" + Բլուր = "բլուր ուրախալի լոյս":

ԱՒԵՏԵԱՑ ԽԱՇ Թայմաւորք Ինճիճեանի քով ՀՀ. 416 տեղի թ. 177 Ծաղկոտն գ. ին մէջ? = "Խաշ ուրախալի լոյս":

ԱՒԵՐԱԿԻ ՕՐԲԵԼ. 273 = ԱՒԵՐԱԿԻ ԱՍ. 480 տեղի թ. 110 ճահող գ.ին մէջ = աւերակ (յգ. աւերակ) «կործանած տեղ»։ — Հմմտ. ԱՒԵՐԻ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ՕՐԲԵԼ. 269. — Եւ «կործանած, կործանում», վաղուէ տես վարը։

ԱՒԶ = ՕՅ տես վարն։

ԱՒՀԱԿԱՆ (ՕՇԱԿԱՆ) բերդ, աւան թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ փաւստ. 17 եւն. տես վարն Օշակն։

ԱՔԱՂԱՅՈՒ ԿԱՏԱՐ բնութիւն վասպուրականի մէջ Արծր. 215. Առաջ? + իտար «գաղաթ», (գ. օր. պաղաղի կատար)։

ԲԱԳԱՅԱՆՈՒԹ ԳԻՆԼ թ. 6 Գերջան գ.ին մէջ Ագաթ. 593, 594, ԲԱԳԱՅԱՆՈՒՆԶ Խոր. 88, ԲԱԳԱՆՈՒԹ Ասող. 251, այժմ՝ Բեգեւիճ տես վերն էլ 132, ըստ Ագաթ. 594 «ըստ պարթեւներէն լեզուին», է. Բագ «աստուած»? Հգ. 113 + առիճ տես վերն էլ 274։ Պարսկերէն *Bagayāda- յը (Marquart Untersuchungen z. Gesch. v. Eran 236) հարկ էր որ հայերէնի մէջ *Բագայար ըլլար (բով, եւ ոչ Թէ-աով)։

ԲԱԳԱՐԱՆ 1. քաղաք եւ ամրոց թ. 175 Արշարունիք գ.ին մէջ Ախուրեան (= Արփա-չայ) գետոյն վրայ Խոր. 118, Յովհ. Կթղ. 80 (Թագաւորանիստ Բագրատունեաց), Ասող. 48, 165, Ինճիճ. ՀՀ. 394—395, յետոյ՝ Բագրան (սեռ. Բագրանոյ, Բագրնի) ԱԱ. 67, այժմ՝ աւերակք Բագրանի Արփա-չայի վրայ Լինչի աշխարհացոյց, Բեւք Globus 64, 201. 2. ԳԻՆԼ թ. 183 Կոգովիտ գ.ին մէջ Խոր. 125, Յովհ. Կթղ. 42, Կիր. 29, Ինճիճ. ՀՀ. 447, ԱԱ. 493. Բագ «աստուած», Հգ. 113 + առիճ տես վերն էլ 275 = «Դից կամ աստուածոց տեղի»։ Խորենացւոյ քով էլ 118 վերնագրին մէջ Բագարան՝ «քաղաք կռոյց», կը կոչուի, իսկ գլխոյն մէջ կ'ըսուի Թէ Երուանդ քաղաքը

Բագարան կոչեց, «այս ինքն թէ ի նմա յօրինեալ է զկազմութիւն բազնացն»:

ԲԱԳԱՒԱՆՆ՝ (ԲԱԳՈՒԱՆ) աւան, գիւղ Թ. 176 Բագրեւանդ գ. ին մէջ Փաւոտ. 176, 192, 251, Ագաթ. 612 («ի պարթեւական լեզուէն² Դիցաւն» = Դիցնաւն անդ), Փարս. 429, ԽԱՍ. 34, Յովհ. Կթղ. 61, Ասող. 91, Օրբել. 1, 108, Ինճիճ. ՀՀ. 406—410, այժմ թրք. Իւշ-քիլիսէ՝ Դիադինի հիւսիսային արեւմտակողմը. Բագաւստուած, Հ. Բ. 113 + աւան = «Դիցաւան»: Ագաթանգեղոս պարս. Բագն ուղիղ կերպով հայ. Դիւով (սեռ. դից) մեկնած է, իսկ Խորենացի անորոշ կերպով մը՝ Բագնով³, ըստ այսմ ալ Բագաւանը Խոր. 158՝ Բագնաց աւանով Խոր. 146, 269 (= «աւան բագիններու, սեղաններու») մեկնած: — Հմմտ. Ալիշ Բագնաւ Թ. 141 գ. Ը:

ԲԱԳՆԱՅԲ մենաստան Թ. 178 Շիրակ գ. ին մէջ Կիր. 50, Ալիշան Շիրակ 111. Բագին «սեղան, խոյր «ծակ»?: Այս մենաստանն կ'երեւայ թէ Ասողկան քով էլ 270 Բագնե (Բագնե Ինճիճ. ՀՀ. 431 Ժան., Ալիշան Շիրակ 111) կը կոչուի?:

ԲԱԳՆԱՅ ԳԵՒՂ յՈւտի կաղանկ. 74 (Պաւրիկ հրտ. 1, 196) = «գեւղ բագիններու, սեղաններու»:

ԲԱԳՐԵՒԱՆԻ, ԲԱԳՐԱՒԱՆԻ Թ. 176 գ. Այրարատայ, դժուարաւ կրնայ Բագ բառէն ըլլալ: Հմմտ. ԱԱ. 523:

¹ Ել 490 Ուղիւիէ Եւ Յաւիւիէ մէջ կը կարգաւոր. Հյ. Բագաւան, Բագաւան միջին հայերէնի մէջ Pakvan կը հնչուէր, ինչպէս որ Լա. Paccvan յաճն 1321 կը ցուցնէ ԱԱ. 523:

² Պէտք էր ըլլալ. «ի պարթեւական լեզուի Բագաւան, այս է հայ. Դից աւան»:

³ Նշանակես եւ յն. Ագաթ. 73: *ἐν πόλει Βαγανάν, ἥτις καλεῖται διὰ τῆς τῶν Πάρθων γλώσσης κομώπολις βωμῶν.*

ԲԱԶՈՒՆԻՔ այս է ԲԱԶԿԵՐՏ Թ. 156 Տաշիր գ.ին մէջ վարդան 90. Բաշ ? + աւի- + մասնիկ (= Բազ-ացիք) կամ + իւր (= Բազէ շինուած ?) : Բաշ անունն խորենացւոյ քով էջ 26 (որդին Մանաւադայ) պատմական չէ :

ԲԱԶՄԱՂԲԻՒՐ՝ Պախիր լեռանց ճեղքուածներուն մէջ աւան մը (Մանանաղւոյ մէջ տես վերն էջ 131) Լաստիվ. 103 (վերջէն խաշ կոչուած Լաստիվ. 104). Բաշ- + աղբիւր :

ԲԱԶՄԱԾԱԿՔ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբել. 267. Բաշ- + ծա- կաշապք :

ԲԱԶՈՒՇՈՐ կողմն Թ. 183 Կոգովիտ գ.ին մէջ Ղեւնդ 7, ԱՍ. 491, 495, 508. Բաշ- (տես. Բաշ ?) + յուր = “հովիտ Բաշի” ? :

ԲԱԼԱԽԱՏԱՓ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ ԱՍ. 39. Բալա ? + րաբ “դաշտ” :

ԲԱԼԱՀՈՎԻՏ, ԲԱԼԱԽՈՎԻՏ եւն Թ. 13 գ. 2 որորորդ Հայոց տես վերն էջ 142. Բալա եւն ? + հովիւ : Այս գաւառին մէջն էր Բալա-ամրոցն ինձիճ. ՀՀ. 46, Ասող. 264 տես վերն էջ 142: Եթէ գաւառն իւր անունն այս ամրոցէն առած ըլլար (ինձիճ. ՀՀ. 46), պէտք էր կոչուիլ *Բալա-այ հովիւ, *Բալա-այովի կամ *Բալա-ովի, *Բալա-ովի :

ԲԱՂԱՍԱԿԱՆ (դաշտի Բալասան) Աղուանից մէջ ԽԱՎ. 606 պարսկերէն է = *dašt i balāsa-kān*, արաբ. *balāsajān* Balādurī 203, հմմտ. հայ. Բալասիճ “Բաղասացիք”, Փաւստ. 15, 17, կազմնուած նման հայ. Արբուդովիճ անունն՝ Արբուդովիճէ, Մարքարտ Երանշ. 120 :

ԲԱԿ ԳԻԼՂ Թ. 92 ճուաշ գ.ին մէջ Մաթ. Ուռհ. 40, Սմբատ 39 = Բաի “գաւիթ” : —

1 Ասիէ նաեւ նոր հայ. Pazachbur ընդ մէջ Բա-բերդի եւ Սպերի Strecker ZGE. 4, 1869, տիտ. VIII = հին հայ. *Բալաբիւր ?

ԻՍԻԶԵ. ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒԱՆՑ

ԲԱԿԵԱՐ ամրոց ճուաշ գ.ին մէջ Ասող. 90 = քալեւր հաւաքական յոգնակի Բալէ = “գաւիթ-նեբ”. նոր հայ. ԲԱԿԵՐ գիւղ Ահնայ Ինճիճ. նոր Հայ. 308:

ԲԱԿԱՓՈՐ տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 264. Բալ + ք = “ձորադաշտ”:

ԲԱԿՈՒՐԱԿԵՐՏ աւան Թ. 108 Մարանդ գ.ին մէջ Խոր. 137. “Ի Մարինդ... յաշխարհին Մարաց” Արծր. 56, Ինճիճ. ՀՀ. 511. Բալ-ր (յատուկ անուն. զ. օր. Փաւստ. 21, Կորին 25) + Իր = “Բակուրէ շինուած”:

ԲԱԿՈՒՐԻ ՎԱՆՔ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օրբել. 269 = “Բակուրի վանք”:

ԲԱՀԻԶԱՉՈՐ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբել. 268, ԱՍ. 255. Բալիշ ? + Եր:

ԲԱՂԱՐԵՐԴ ամրոց Թ. 118 Չորք գ.ին մէջ Օրբել. 1, 51. 2, 272, ԱՍ. 294. Բաշ ? + Եր:

ՔԱՐՆ ԲԱՂԱԿՈՒ “շինէ (այս Ինքն Բաղակ) զքարն Բաղակու ամրոց, որ կոչի Բաղակի քար. եւ ամրացուցանէ զբերդն եւ կոչէ Բաղալիւր” Օրբել. 1, 52. 2, 79:

ԲԱՂԱՆՈՒՍ Թ. 158 գ. Փայտակարանի. Բաղան ? + Եր “գետ”:

ԲԱՄԲԿԻ ՉՈՐ Թ. 156 Տաշիւր գ.ին մէջ Վարդան Աշխարհ. 424, Ինճիճ. ՀՀ. 363, նոր Հայ. 28, 280. Բամբալի (գծուարաւ = Բամբալի) + Եր = “Բամբակի ձոր”։ Հմմտ. Բամբալի հող ԱՍ. 116:

ԲԱՅԲԵՐԴ ԽՈՐ. 115, τὸ Βαϊβεργὼν χα-
λοῦμενον (φρούριον) Պրոկոպ. 3, 253 de aedif.,
վրաց. Բայբերդի Խալիւրա գետին վրայ Brosset
Description 126—127, Ինճիճ. նոր Հայ. 95,
401, այժմ՝ Բայբուրդ ճորոխ գետին վրայ. հայ.
Բերդ բառով բարդուած:

ԲԱՌԻԼՈՎԻՏ Թ. 77. գ. Վասպուրականի տեա վերն էջ 214. հ-վեք բառով բարդուած:

ԲԱՐԴՈՒԹԱՂԷ տեղի Թ. 120 Կուսական գ.ին մէջ Օրբել. 271, ԱՍ. 287. Բարդո՞ւ? (Բարդ սովորաբար = "դէզ" եւն) + Բաւ տեա վերն էջ 278:

ԲԱՐԿՈՒՇԱՏ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ, բերդ Օրբել. 1, 52. -շաբէ "ուրախութիւն", էջ 282? Կիպերա Բարկուշետ մ'ալ կը նշանակէ Կուրի արեւելակողմը Շիրուանի մէջ:

ԲԱՐՁԻՇԻՆ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 261. Բարձի? (Բարձ = "բարձ, պատիւ, աստիճան",) + շի:

(ԲԱՐՁՐ ԲԵՐԴ ԿԻԼԿԻՈՅ մէջ Ինճիճ. Նոր Հայ. 364):

ԲԱՐՁՐ ՀԱՅԲ Հայկական նահանգ տեա վերն էջ 67:

ԲԱՐՁՐԱԲՈՒՂ (-ԲՈՂ) ամուր տեղ Եղեղ. 52. Բարձր + Բաւ?

ԲԱՐՁՐԱՇԻՆ տեղի Թ. 120. Այլախ գ.ին մէջ ԱՍ. 209 = Բարձրաշիւ "բարձր շինուած":

ԲԱՒԱՑ ՁՈՐ գիւղ Թ. 178 Շիրակ գ.ին մէջ Ասող. 188. Բաւաց (յոգ. սեռ. Բաւ? ուղղականի մը) + յոր: -- ԲԱՒ անուանով տեղ մը կը յիշէ Ինճիճ. Նոր. Հայ. 191 Տարաւնոյ մէջ. Բաւ անհոլով բառը կը նշանակէ "վախճան, չափ, սահման":

ԲԵՐԱՆ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 264, ԱՍ. 38. Բերան բառն է:

ԲԵՐԴ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ ԱՍ. 38, Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ ԱՍ. 245, աւազականոց մը Օրբել. 1, 275 = Բերդ "ամրոց": Ասկէ՝ ԲԵՐԴԲ գիւղ Սիւնեաց մէջ Օրբել. 1, 218, ԱՍ. 81 = Բերդ + "ամրոցք": ԲԵՐԴԱՑ ՓՈՐ Թ. 163 գ. Տայոց տեա վերն էջ 243 = "ձոր բերդերուն":

ԲԵՐԴԻԿ տեղի թ. 109 Երնջակ գ.ին մէջ Օրբել. 2, 272, թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱՍ. 275, թ. 179 Վանանդ գ.ին մէջ ԱՍ. 107. Բերդ + ի՛նչ նաւազական մասնիկ: — ԲԵՐԴԻԿՈՒՆԲ գիւղ թ. 176 Բաղքեւտնդ գ.ին մէջ Փարս. 176, յոյնակի *Բերդիկ. *ԲԵՐԴԻԿԲ, սեռ. Բերդի- (կամ Բերդի-ն) ԱՍ. 352 Բերդի-ն, ուղղական է մը) գիւղ թ. 187 Մազազ գ.ին մէջ Յովհ. Կթղ. 53: Նոր հայ. Բերդի՛ն՝ Խարրեղդի հիւսիսակողմը, Արածանոյ = Մուրադ-սուի հիւսիսային ափին վրայ՝ հին հայ. *Բերդակէ կամ *Բերդիէ Ինճիճ. Նոր Հայ. 227: Ուրիշ երկու Բերդակ տես Ինճիճ. անդ 143, 191: Ասկէ նաեւ արդի հայ. Բերդեգրե՛ն ճորոխի վրայ = հին հայ. *Բերդ-գորակ?, նոյն- պէս ԲԵՐԴԻԿԱՆԵՐԷՆՈՐ Օրբել. 1, 250?, ԲԵՐԴԻ- ՄԱՅՐ Օրբել. 262? (հայր = 1. մայր եւ 2. մայրի. մայրի իմաստով չի յարմարիր.), ԲԵՐԴԻԿՈՒՐ (-ԿՈՐ) Տրաու գետին վրայ Կաղանկ. 239, 277, Կիր. 100?:

ԲԵՐԴԱԹԱՂ աւերակք բերդի մը թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ ԱՍ. 172. տեղի Աշտարակայ մէջ (Արագածոտն) ԱՍ. 185. Բերդ + Բաղ:

ԲԵՐԴԱՉՈՐ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 265, թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ ԱՍ. 270 (Թրք. քալէ-տէրէսի). Բերդ + յոր: Զանա- զանեղու է Բերդի-րէ (տարբ. բնթերց. Բերդ-յոր) թ. 123 գ. Արցախի. տես վերն էջ 227:

ԲԵՐԴԱՏԱԿ տեղի թ. 120. Ալախ գ.ին մէջ ԱՍ. 261. Բերդ + րակ «արմատ, հիմք, յա- տակ» = «բերդի ոտը», Հմմտ. Թրք. քալէ-տիպի = հայ. Բերդարակ թ. 187 Մազազ գ.ին մէջ ԱՍ. 360:

1 -ի՛ն. սեռ. -ին, յոք. ուղղ. -ին, կամ -ի՛ն. սեռ. -ին, կամ -ին:

ԲԶՆՈՒՆԻՔ Թ. 38 Գ. տե՛ս վերն էջ 194:
 ԲԻՒՐԱԿԱՆ *փոքրիկ ամրոց Յովհ. Կթղ.*
 182, 183 Թ. 180 Արադածոսն գ.ին մէջ ԱՍ.
 156—157. Բէւր «տասն հազար» + «չա՛ն մասնիկ»:
 ԲԻՒՐԱԿԱՆ *Թարգմանութիւնն է արգի Թըք.*
Պիկեօլի, հին հայ. Սրմանց լեւոն արգի անունն.
տե՛ս վերն էջ 184:

ԲԼՈՒՐ տեղի Թ. 110 Ճահակ գ.ին մէջ
 Օրբել. 272, գիւղ Թ. 181 Ճակապք գ.ին մէջ
 ԱՍ. 126 = Բլւր *փոքրիկ լեռնակ*, նոյն անունն
 է նաեւ Plur (արգի հնչմամբ) ընդ մէջ Բարբերգի
 եւ Երզնկայի Լինչի քարտեզին վրայ, Strecker
 ZGE. 4, 1869 տխտ. Գ., Կարնոյ արեւմտեան
 կողմը Կինէ 1, 131: Ասկէ՛ ԲԼՐԱԿ գիւղ Թ. 83
 Անձեւացիք գ.ին մէջ Արծր. 212 = Բլւր «*փոքր*
բլուր» — Ուրիշ Բլւր մը՝ գիւղ Թ. 176 Բա-
 գրեւանդ գ.ին մէջ (ուր Ս. Սահակ վախճանեցաւ)
 Փարպ. 103, Խար. 270, Կորեան յեանադոյն
 Խմբագրութեան մէջ 41 «*գեւղն Բլւր*», Կրտսի,
 Իսկ հնագոյն Խմբագրութեան մէջ (Վնենտ. 1894)
 41՝ «*գիւղ Բլւրոյց*», սւրեմն սղղակաւնը Բլւրոյց,
 որ Բլւրի հետ (յ.ք. բլուրք, տե՛ս. բլրոց) չի հա-
 մաձայնիր: — ԲԼՈՒՐԱ գիւղ Թ. 9 Կարին՝ գ.ին
 մէջ Լաստիվ. 85. յեանադոյն լեզուի հայցականն
 իբր ուղղական գործածուած (տե՛ս վերն էջ 291),
 ուրեմն Բլւրոյի տեղ = «*բլուրներ*», Ըստ ԱՍ. 23
 այժմեան Բլուրն է Թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ,
 Ինձի՛ճ. նոր Հայ. 91, Թըք. Թեփեփե՛ = «*փոքրիկ*
բլուր»:

ԲՆՈՒՆԻՔ տեղի Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ
 Օրբել. 1, 274. 2, 260 տե՛ս վերն էջ 283:

ԲՈԼՈՐԱԲԵՐԴ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր
 գ.ին մէջ ԱՍ. 98. Բլւր «*կլւր, ամբողջ*» + Բերդ
 = «*կլւր բերդ*»:

1 «Հասեալք ի գաւառն Կարնոյ մերձ ի գիւղն որ
 կոչի Բլւրո», Լաստիվ. 85:

ԳԱԶԱՆԱԾԱԿՔ տեղի թ. 172 Գաբեղեանք
գ.ին մէջ Ասող. 79, Վարդան 81. Գալան «վայրենի
անասուն», + ծախ «որջ» = «Գազաններու որջ»:

ԳԱԶՐԻԿԵԱՆ Թ. 103 Գ. Վասպուրականի.
Գազրիկ յատուկ անուն եղել. 58, 77 եւն + եան
մասնիկ էջ 277:

ԳԱՅԼ ԳԵՄ Թ. 4 Եկեղեաց գ.ին մէջ Ա-
գաթ. 49, 591 տեւ վերն էջ 130 = Գայլ, Հմմտ.
Δύχος առ Benselerի Wb. der griech. Eigen-
namen. Երկրորդ Գայլ գետ մ'ալ (տեւ վերն
էջ 67, 137) կը յիշէ ԽԱՍ. 30 Իբրեւ Հայոց
գլխաւոր չորս գետերէն մին. Եփրատ, Երասխ,
Գայլ (գէպ ի հարաւ կ'ընթանայ) եւ Ակամպսիս
(Ճորոխ): Այս Գայլով հասկըցուածն է Լեճիկ-
Կեղի-Փերի-սու որուն միջին ընթացքին վրայ էր
(Գ. Հայոց) Թ. 10 Խորձեան գ.ը: ԽԱՍ. 30 Գ.
Հայոց մէջ Գայլ կ'անուանէ այս գետը, զոր
ԽԱՍ. 30 Բարձր Հայոց մէջ Գայլ անուանած էր,
իբր այն թէ այս երկուքն իրարմէ տարբեր գետեր ըլ-
լային: Բայց իրողութիւնն ասանկ չէ: ԽԱՍ. ի քով
էջ 30 Խնդիրը Լինչի քարտէսին Kighi-suին վրայ
է, որ Կարնոյ հարաւակողմէն բղետով՝ Կեղի-Խոր-
ձեանէն կ'անցնի եւ այժմեան Պիստեկ եւ Բեր-
գեկի միջեւն՝ Մուրադ-սու — Արածանի կը թափի:
Կ'երեւայ թէ այս գետն անուան կողմանէ նոյն
է nahr ad-dib «Գայլ-գետ, ըսուածին հետ
(Ibn Serapion JRAS. 27, 13), որ Qālīqalի
(Կարնոյ) մօտերը լեռնէ մ'ելլելով՝ Շիմշատ քա-
ղաքէն վեր՝ Արսանաս (Արածանի) կը թափի: Եթէ
ուղիղ է այս ըսուածն, եւ Սիւնկիւտ — Աք-սու
— Խոզատ-սուի հետ նոյն է Սալգիտ գետն որ
Մեզուր լեռնէն գալով Շիմշատէն եւ մերձակայ
լեռներէն քիչ մը վար Արածանոյ հետ կը խառ-
նուի (Ibn Serapion անդ), այն ատեն Շիմշատ —
Աշմուշատ Խորբերդի հիւսիսակողմն եղած պիտի
ըլլայ: Բայց հմմտ. Տոմաշէկ Կիպերտի հանդիսին

առթիւ հրտ. գրութեան մէջ էջ 138 եւ վերն ըսուածը:

ԳԱՅԼԱԽԱՋՈՒՏ լեռ մը, յառաջ Պաիկը ըսուած, Թ. 5 Մանանդի? գ.ին մէջ Լաստիվ. 103, Ինճիճ. ՀՀ. 23. Գայլախալ “կայծքար” + “-ի մասնիկ” = “կայծքար ունեցող”:

ԳԱՅԼԱԿԱԼ տեղի Թ. 110 Ճահուկ գ.ին մէջ Օրբեւ. 273, ԱՍ. 480 (Գայլախալ Բրտտէ). Գայլ + իւլ? (իւլ սովորաբար = “կասեւոր տեղ”, իւլ = “կաթիլ”):

ԳԱՅԼԱՏՈՒՔ քաղաք, Սերէսի քով 76 ընդ մէջ Անդղի (Ծաղկոտն գ.ին մէջ տեւ վերն էջ 302) եւ Երգինայ՝ յիշուած, լիճ Գայլախալ (տեւ. Գայլատուայ) Խոր. 141, ԽԱՎ. 611, Թ. 183 Կողովիտ գ.ին մէջ ԱՍ. 491—492. Գայլ + րոստ էջ 286?:

ԳԱՅԼՈՑ ՎԱՆՔ տեղի Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբեւ. 2, 260 = վանք գայլերու:

ԳԱՅԼՈՒՉՈՐ Մինաստան Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Վարդան Աշխ. 422 = Գայլնոր, Գլնոր եւ ԱՍ. 130. Գայլ? + յոր:

ԳԱՆՉԱԿ քաղաք (Ար) շահաշէն գ.ի մէջ Կաղանկ. 265, Աղուանից մէջ Կիր. 117, Հայոց մէջ Մաթ. Ուրհ. 286, այժմ Գանջա կամ Գէնջէ = Jelisavetpol (Elizabetpol). Գանջա տեղի Թ. 106 Գողթն գ.ին մէջ ԱՍ. 320—321, տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ ԱՍ. 98, 180, Օրբեւ. 2, 102, Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ ԱՍ. 38, 42. Գանջա (Գանջա Ղեւոնդ 134) գլխաւոր քաղաք Ատրպատականի Պարսից եւ Հայոց սահմանին վրայ, պրո. Ganjak, Ganja, յն. Γατζαք եւն. Հ.Բ. 33—34. հայ. Գանջ = պրո. ganj “մթերք ընչից, Հ.Բ. 126:

ԳԱՆՉԱՂԱՆՏԱՌ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբեւ. 263 (այժմ Գանջա ԱՍ. 42?). անորոշ բառով բարդուած:

ԳԱՆՉԱՍԱՐ *մենտառան Արցախի մէջ* Խո-
խանարեբրդի հանդէպ, լեւան մը վրայ Կիր. 146,
Վարդան 153, Վարդան Աշխ. 414, Ինճիճ. 44.
314. Գան? + սար "գաղաթ":

ԳԱՆՉԱՓԱՐԱՆՈՒ ՎԱՆՔ ՍԻՆԵՆԱՅ *մէջ*
ԱՍ. 21, Ինճիճ. 44. 300, Նոր Հայ. 272. Գան?
+ փոր-ի:

ԳԱՌՆԱԿԵՐ ԳԻՆՂ Թ. 112 Գեղարքունի
Գ.ին մէջ Ինճիճ. 44. 273, ԱՍ. 39 չի կրնար
Գաւն "գառնուկ" + ինք "ուտող" ("Գառն ու-
տող") ԸԼԱԼ:

ԳԱՐԴԻՄԱՆԱՉՈՐ = ՉՈՐՆ ԳԱՐԴԻՄԱՆԱՅ
ԵԼՆ = Թ. 150 Գ. Ուտող. "ձոր Գարգմանի":

ԳԵՂԱՄԱՐԱԿ տեղի Թ. 113 Սոթք Գ.ին
մէջ Օրբել. 265. Գեղամ տեղւոյ անուն ("ծովի
Գեղամայ" Խոր. 122', Ատող. 259) + Բա-
"գաւիթ" = "Գեղամայ գաւիթ":

ԳԵՂԱՄԱՇԻՆ Ինճիճեանի քով 44. 457,
ԱՍ. 359 Յովհ. Կթղ. Էն 191 յատուկ անուն չէ,
այլ Թ. 187 Մաղաղ Գ.ին մէկ վերագիրն ("գկող-
մամբ գեղամայէն գաւառին Մաղաղայ") եւ կը նշա-
նակէ "Գեղամէն հառաւածեալ": Հմմտ. Խոր. 29'
Գեղամ կը շինէ Գեղամի, որ վերջէն Գառնի կո-
չուեցաւ: Գառնի քաղաքը Մաղաղ Գ.ին մէջն էր:

ԳԵՂԱՐԴԱՍԱՐ ԱՍ. 334, ԳԵՂԱՐԴԱՉՈՐ
335, ԳԵՂԱՐԴԱՅ ՎԱՆՔ 336 Գառնիէն 10 քի-
լոմ. դէպ ի հիւսիս-արեւելք Թ. 187 Մաղաղ
Գ.ին մէջ, յառաջ այս վանքին մէջ պահուած սուրբ
Գեղարդէն (հյ. գեղարդն, ռեա. գեղարդեան, յեռ-
նագոյն ձեւը՝ գեղարդ կամ Kieṛart: Globus 63,
372) անունն առած Վարդան Աշխ. 420, ԱՍ.
338: Վանքիս հնագոյն անունն էր Այրի Էմէ + տեղ
վերն էջ 301:

1 Ըստ այսմ նաեւ անի անուն խորհնացւոյ քով
13, 28 (նախապատմական ժամանակի մէջ):

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ Թ. 112 Գ. ՍԻՆԵԱՅ տենս վերն էջ 225, նաեւ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱՍ. 274, «Ծոփն Գեղամայ», Խոր. 122 Գեղարքունի գ.ին մէջ, Գեղ լեւոր Գեղարքունեայ մէջ Խոր. 28, Սուտ-Սեբ. 7, Յովհ. Կթղ. 181, ԱՍ. 26 աշխարհագրորէն իրարու կը վերաբերին, իսկ ստուգաբանօրէն չեմ կրնար զատնէք իրարու հետ միացընել, որչափ ալ ամենուն մէջ գեղ-գտնուի: Խոր. 28 այս ամէն անունները բնականապէս առասպելական Գեղ-Ռէ անունէն յառաջ կը բերէ:

ԳԵՆԵՆԱԹԱՂՔ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբել. 267 (= ԳԻՆԵԹԱՂՔ? ԱՍ. 271). ԳԵՆԵ? + Բեղ- + տենս վերն էջ 278:

ԳԵՏՔ ԱԻԱՆ (կը գտնուի միայն հայցականն՝ «ի Գետս աւան») Թ. 92 Ճուաշուտ գ.ին մէջ Արծր. 253 = Գեթ + «գետեր» (հայ. «գետ»):

ԳԵՏԱՐԱԿՔ, սեռ. Գեթաթախ-ի վարդան 144, հայ. Գեթաթախ անդ 138, Գեթաթախ Բերդայ Կիր. 31 Թ. 150 Գարգման գ.ին սահմանին վըայ Ինճիճ. ՀՀ. 339, այժմ Գետաբեկ տենս վերն էջ 233. Գեթաթախ տեղի Թ. 113 Սթեք գ.ին մէջ Օրբել. 265. Գեթ + Թախ = «գետագաւիթ»?:

ԳԵՏԱԹԱՂ Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ ԱՍ. 220. Գեթ + Բեղ տենս վերն էջ 278:

ԳԵՏԱԿԻՑՔ վանք մը Կիր. 73 (ոչ շատ հեռու Գեթիկ լեռէ Թ. 153 Չորսփոր գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 515, 357). Գեթ-իկ տեղի Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբել. 260, ԱՍ. 208. Գեթ + Իկ «կցորդ», կամ Իկց + «միացում», ուստի կամ «նոյն գետոյն կից»¹ կամ «միացում գետոց» (հմմտ. Լտ. ad confluentes = Koblenz)?:

ԳԵՏԱԿՆ տեղի Սեւան կղզոյն մօտ Օրբել. Ինճիճեանի քով ՀՀ. 276 = Գեթախ Օրբել. 2,

¹ Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 515 «Գետիկ վանքն, որ եւ կից էր գետոյն Աղստեւոյ»:

203 (Օրբելեանի Պարիզի հրատարակութեան համեմատ). կը պակսի ԱՍ.ի ցանկին մէջ. գէր + ալ «աղբիւր», կամ ալ՝ մասնիկ էջ 272? :

ԳԵՏԱՄԷՋ ԳԻՆՆԱԿԱՅ ԴՅՂ ՕՐԲԵԼ. 1, 227, առկէ՝ նաեւ ԱՍ. 61 (Գեղարքունայի եւ Սոթքի տակ). գէր + մէջ «մէջտեղ», ուստի «գետոյն մէջտեղ», հոս՝ «տեղի ընդ մէջ երկուց գետոյ», Հմմտ. գէր + մէջ Օրբել. 1, 110:

ԳԵՏԱՎԱՆԱՑ ԾՈՒՎ ԱՐԸՆԵԱԿԱՅ ԴՅՂ ՕՐԲԵԼ. 1, 227, ԱՍ. 61. գէր + լաւ + :

ԳԵՏԵՋԻ ԳԻՆՆԱԿԱՅ ԴՅՂ «հանգիստ... Առուանից ձորոյ (Թ. 47 գ.ին մէջ) կէս ժամաւ հեռի ի նմանէ, ի միւս կողմն գետակին», Ինճիճ. Նոր Հայ. 162 = գէր + լաւ «գետակին»:

ԳԵՏԻՎ ԳԻՆՆԱԿԱՅ Թ. 178 Շիրակ գ.ին մէջ ՍԵՐ. 74, Ալիշան Շիրակ 161. վանք կայեան գ.ին մէջ (= Թ. 153 Չորոփոր գ.ին մէջ) Աղստեղ գետոյն վրայ կիր. 79, 107, 111 (սեռ. Գետկայ). տեղի Թ. 111 վայոյց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 261, ԱՍ. 108. գէր + ինչ նուազական? :

ԳԵՐԵՋԻՄԱՆԻՔ «բլուրն, ուր անկու Բէլ», Հայոց ձոր գ.ին մէջ Խոր. 25, Ինճիճ. ՀՀ. 200. գերեւոր՝ բառը:

ԳԵՐԻՎ ԱՆԱՆ՝ Փաւստ. 253 պիտի ըլլայ = գէր «չէն», Այս տեղն կապակցութեան նայելով Թ. 176 Բագրեւանդ գ.ին մէջ ըլլալու է՝ Բագրեւանի մօտերը. բայց ոչ Ինճիճեան եւ ոչ Ալիշան կը նշանակեն այս անունը, գէրն այստեղ հասարակ անուն ըմբռնելով եւ Բագրեւան անունն ընծայելով: Այս պարագային Փաւստոսի բնագրին առաջ բառը ջնջել հարկ կ'ըլլար:

ԳԵՐԻՎԻՎ ԳԻՆՆԱԿԱՅ Թ. 167 Ուրաղ գ.ին մէջ Փարպ. 443. Թ. 92 Ճուշ գ.ին մէջ Արծր. 260. գէր + ինչ մասնիկ:

1 «Ըստ Գեղն աւանի ի դուրս ելանէր»,

ՍՈՒՐԲ ԳԵՈՐԳ *տեղի թ.* 114 Աշահէճք
գ.ին մէջ Օրբել. 266: Յայտնապէս եկեղեցիէ
 Մ'առած իւր անունն:

ԳԻՆԱԿԱՆ ԳԵՏ *տեղի թ.* 120. Այլախ
գ.ին մէջ Օրբել. 261 (Ուսական գետի հետ
 յիշուած), Օրբել. 1. 209, գէշ? կամ գիշ? +
 ալան մասնիկ + գէր:

ԳԻՆՈՅ ԲԷՈՒՐ Լեռ Երասխայ հարաւա-
 կողմը (աջ ափին վրայ եւ հանդէպ Դըւնոյ) Արծր.
 300, 301, Արծր. անդ կը մեկնէ "գիւնոյ բլուր":
 Հմմտ. Գիւն, գէր (նաեւ՝ Գիւնգոյն գէր ԱՍ. 461),
 որ Ակոռիի մօտերէն Մասիսէն կու գայ եւ
 Երասխ կը թափի ԱՍ. 461 եւ քարտէշ: Բայց
 այս մեկնութիւնը յետնագոյն ժամանակէ է, վասն
 զի Խորենացւոյ ծանօթ չէ ("զակամբք Գինայո՝
 ուղղականը՝ Գին կամ Գէն?):

ԳԻՇԵՐԱՅՈՐ Օրբել. 2, 236 "շինէ եկե-
 ղեցի մի Գիշերաձոր անուն", գիշեր + յոր "ձոր
 Գիշերաւան?": Բրոսէ կը թարգմանէ "Գիշերաձոր
 ըսուած տեղ մը որ "գոյնզգոյն ապակի", կը նշա-
 նակէ (Histoire de la Siounie 268): Գիշեր-ին
 այս իմաստն ինծի ծանօթ չէ: Ինճիճեան եւ ԱՍ.
 Գիշերաձոր անունը ցանկին մէջ չեն նշանակեր:

ԳԻՍ, սեռ. Գիւն, գիւղ յՈւարի կաղանկ.
 8, 70, 71, 170, 171, 175, 218 գէ բառէն չէ:

ԳԼԽՈՅ ՎԱՆՔ Թ. 124 Մեծկուտնք *գ.ին*
մէջ կաղանկ. 169, 174, 186, Վարդան 68.
 Գլուխ եւ վան + "Գլուխի վանք"?:

ԳՆԴԱՇԷՆ *տեղի թ.* 116 Հաբանդ *գ.ին*
մէջ Օրբել. 267, ԱՍ. 255. Գունդ "Գնդակ,
 վաշտ, ? (ՀՔ. 130) + չէ: Հմմտ. Գունդ-վան?.
 Գունդ + վան Թ. 109 Երնջակ *գ.ին մէջ ԱՍ.* 315:

ԳՈԳՈՎԻՏ տեա կ-գ-վի:

ԳՈԹԱՅՈՐ (Վերին եւ սաորին) *տեղի թ.*
 120. Այլախ *գ.ին մէջ Օրբել.* 261, ԱՍ. 209.

1 Եթէ գիւն+ալան ըլլար, ապէս "գիւնիւն կը ծագեր:

Գ-ն? + յ-ր: Հմմտ. Գ-ն-ա-ր ԱՍ. 210. Գ-ն?
+ -ա-ր:

ԳՈՂԱԹԱՓ ԱՍ. 215 (Թ. 115 Ծղուկք
Գ-ին մէջ). Գ-ւ + Բ-ի?:

ԳՈՂԹՆԱՍՏԱՆ ԱՐԺՐ. 300. Գ-ւն Թ.
106 Գ. Վասպուրականի + ապառ: Հմմտ. "տունն
Գողթան", "տունն = երկիրն Գողթան" ("առ ոտո
տանն Գողթան") Կորիւն 15:

ԳՈՂՈՑ ԱԳԱՐԱԿ տեղի Թ. 113 Սթք
Գ-ին մէջ Օրբել. 265, ԱՍ. 64. Գ-ւ (յբ. սեռ.
Գողոց) + ա-բ-ա-ի = "Գողերու արտ": — Գ-ւ-ը
ալբի-ր Յովհ. Մամիկ. 39 (տեղի Թ. 30 Տարաւն
Գ-ին մէջ) = "Գողերու աղբիւր":

ԳՈՄՔ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր Գ-ին մէջ
Օրբել. 263. Թ. 112 Գեղաբքունի Գ-ին մէջ
Օրբել. 264. Գոմ Բաղիշոյ արեւմտակողմն ինճիճ.
Նոր Հայ. 174, Խարբերդի քով անդ 237, Խար-
բերդի արեւելակողմը, Պիտտեկի հարաւակողմը
Hausknecht-Kiepert Routen im Orient = Գոմ
"ախոռներ": Հմմտ. ԳՈՄԵՐ ԱՍ. 209 (Ծղուկք
Գ-ին մէջ), ինճիճ. Նոր Հայ. 78 (Բաբերդէն
1½ օր հեռու), ռամկական յոբնակի Գոմ
բառին:

ԳՈՄԿՈՒՆՔ ԳԻԼ Թ. 30 Տարաւն Գ-ին մէջ
Փաւստ. 123. *Գոմի նուազականի մը յոբնակին՝
Գոմ բառէն:

ԳՈՄԱՉՈՐ 1. Գիւղ Սիւնեաց մէջ Օրբել.
1, 218, ԱՍ. 81 (Թ. 112—113 Գ-ին մէջ). 2. աւան
Թ. 171 Բասեան Գ-ին մէջ Ասող. 144, ԱՍ. 30,
ինճիճ. Նոր Հայ. 88. Գ-մ + յ-ր: ԱՍ. կը յիշէ
Գոմ-յոր մ'ալ Թ. 179 Վանանդ Գ-ին մէջ էջ 78
եւ Գոմ-յոր մ'ալ Թ. 188 Վարաժնունիք Գ-ին
մէջ էջ 282:

ԳՈՒԿԱԿԱՆ տեղի Թ. 117 Բաղք Գ-ին մէջ
Օրբել. 269 Գոմի? + ա-ի-ն մասնիկ. Գոմ-ա-ր-ն

տեղի թ. 113 ՍԹԶ գ.ին մէջ Օրբել. 264, ԱՍ. 64. Գո՞ւ՞? + առնճ տես վերն էջ 274:

ԴԱԼԱՐԻՆՔ տեղի թ. 110 Ճահուկ գ.ին մէջ Օրբել. 273, ԱՍ. 480 (Դալարի Բրոսէ). ԴԱԼԱՐԻՔ գիւղ թ. 41 Ապահունիք գ.ին մէջ Փաւստ. 52, որ ածուղով կոյրցած Տիրան թա. գաւորէն Ածուղ կոչուեցաւ (տես վերն էջ 296). Դալար «կանաչ», Դալարի «կանաչեղէն», յ.թ. Դալարի = «կանանչներ»:

ԴԱՅԵՍԻ ՔԱՐ Օրբել. 2, 239, ԱՍ. 168. Դայեայ «ստնտու» + ար: ԱՍ. 168 կը ներկայացընէ Դաճէի՛ + ար տարբեր ընթերցումածն եւ կը փնտռէ արդի Ծծախաչի մօտերը (ծիծ + խաչ) թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ:

ԴԱՇՏ գիւղ թ. 106 Գողթն գ.ին մէջ Ագուլիսի քով ԱՍ. 315, 326, Դաւարիժ. 448, Ինճիճ. Նոր. Հայ. 270 = Դաշո:

ԴԱՍՏԱԿ տեղի թ. 106 Գողթն գ.ին մէջ ԱՍ. 315, 326, 338 = Դասապի թաթ ձեռաց, ձեռքը բազկին հետ միացընող զօղը: Հմմտ. Դասապի վանք Արծկէի քով թ. 38 Բզնունիք գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 123, մասունքէ կամ նշխարէ մ'այսպէս անուանուած:

ԴԱՍՏԱԿԵՐՏ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ ԱՍ. 208 (Դասապիերի տեղ Օրբել. 259), թ. 120. Այլախ գ.ին մէջ Օրբել. 260, թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 263, թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ (ի Սիւնիս), թ. 125 Մեծիրանք գ.ին մէջ Կաղանկ. 267 (յԱրցախ նահանգի). = Դասապիեր «ձեռակերտ, կալուած» Հ.թ. 135:

ԴԱՏՈՒԱՆ աւան Արծր. 218, այժմ Tadvan Վանայ ծովուն հարաւ-արեւմտեան անկիւնը. Ինճիճեան կ'ընծայէ Վասպուրականի, բայց կը վերաբերէր Տուրուբերանի թ. 38 Բզնունիք գ.ին. Դասո? + ասն փոխանակ ասնի (բարդութեանց մէջ):

ԴԱՐԱՆԱՂԻՔ Թ. 1 Գ. Բարձր Հայոց տեն
վերն էջ 283. = Դարան «ընդունարան» Հ.Բ. 136
+ աղի՝ սեռ. ալ բառին («աղի ընդունարան =
աղահանք») չէ, ինչպէս որ Հայոցմէ ոմանք հա-
մարած են:

ԴԱՐԱՏԱՓ տեղի Սիւնեաց մէջ Օրբէլ. 1,
260, 261, ԱՍ. 227 (Թ. 115 Ծղուկք Գ.). Դ-ը
«բարձրաւանդակ» ? + Դ-ի տեն վերն էջ 286:

ԴԱՐԲՆԱՑ ՔԱՐ կամ ԴԱՐԲՆԱՔԱՐ տեղի
Թ. 83 Անձեւացիք Գ.ին մէջ Թուղթ առ Սահակ
Ածրունի Խոր. 294, 295. Դ-րքն + Դ-ը =
«Դարբիններու քար»:

ԴԳՂԱԹ, Տիգրիս գետը Սեբ. 31, 32, 95,
Դիլաթ ԽԱՍ. 30, 37, 38, ուրիշ տեղերը տեն
Հ.Բ. 292, նաեւ Տիգրիս կ'ըսուի, Թ. 11 Հաշտեանք
Գ.էն կու գայ ԽԱՍ. 30, ասուր. Diglat, ասոր.
Deqlaթ, Պլինիոս Diglito, պահլ. DGLT, արաբ.
Digla, հին պրս. Tigrā, յն. Τίγρης, Τίγρις, լատ.
Tigris. Հայ ձեւերը սեմական *Diglat կամ *Diqlat
ձեւէն են: Պարսիկները Diglat ձեւն ըրած են
Digrā — կանոնաւորապէս Լը՝ րի փոխելով — եւ
ժողովրդական ստուգաբանութեամբ յենելով պլ-
եւայլ բառերու վըպ, զ. օր. *tigrī (= աւեստ.
tiγri) «նետ», ըրած են վերջապէս Tigrā: Յոյները
Պարսիկներէն առած են Լ եւ Դ ունեցող ձեւը:
Ըստ Պլինիոսի NH. 6, 127 Տիգրիս կը բղխէ Հայոց
Elegosine երկրէն, եւ ըստ 6, 128 կը հոսէ Arrene
(Archene, Arthene) երկրէն՝ շատ մօտ Արածանւոյ
Արսանիաս, Մուրադ-սու. եւ ըստ 6, 129 իւր մէջը
կ'ընդունի Հայոց աշխարհէն Պարթենիաս եւ Նի-

1 Ալեշան Physiologie d'Arménie (1870) էջ 25 նշոյն
աղին կը գտնէ Դարան-աղի, Մանան-աղի, Աղի-ովիտ ա-
նուններուն մէջ եւ զայն ալ բառէն կը համարի, ինչպէս
եւ Աղարի եւ Աղտից ձոր անունները: Ցէս վերն էջ 273,
298, 299:

կեփորիսս գեաերն (Տակիւ. Տարեգր. 15, 4)՝ յառաջ քան հարաւ դառնալը:

(ԴԸԴԾԱՃ գիւղ Սեբաստիոյ քով ի Փղեր Ասիա, Ինճիճ. Նոր Հայ. 288 = ԴԴՏՏՏ:)

ԴԵՂԱՅԱՅՈՐԿՄԴԵՂՆԱՅՈՐ ԿԵՂԻԹ. 115
Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբեւ. 1, 274, 277, ԱՍ. 246. ԴԵՂ՝ կամ ԴԵՂԻՆ + ԵՐ:

ԴԵՂԱՅԱԳԵՑ ԳԻՒԼ Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ ԱՍ. 68, Օրբեւ. 1, 224. ԴԵՂՆ՝ «գեղին մազով» + ԵՐ:

ԴԻԶԱՓԱՅՑ ԼԵԱ Արցախի նահանգին մէջ Կաղանկ. 92, Ինճիճ. ՀՀ. 315, Brosset Histoire de la Siounie 2. 166 մեկնուած է իբր «փայտի կոյտ», կամ «ուր փայտ գիլուած է», ԴԵՂ «կոյտ», եւ փայտ բառերէ: «Փայտի կոյտը» Հայ. ԸԼԱՅԼԵՐ «Փայտագէտ», իսկ ԴԵՂՓԱՅՐ նշանակելու է «կուռ տափայտ»: Ժողովրդական ստուգաբանութեամբ՝ օտար անուն մը ձեւաշրջուած:

ԴԻՑ ՄԱՅՐԻ ԼԵԱ մը Թ. 172 Գարեղեանք գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 388, Սոփերք Հայկականք ԺԱ. Վենետ. 1854, էջ 51 եւ 47, ԱՍ. 50. Կեղի Թ. 120 Կուսական գ.ին մէջ Օրբեւ. 271, ԱՍ. 287. ԴԵՂ (սեռ. ԴԵՂ ԲԱՌԻՆ) + ԵՐ՝ «անտառ» = «տատուածներու անտառ»: Հմմտ. ԴԵՂՆ՝ «վերը Բաբանան անուան տակ էջ 320»:

ԴՈՆԵՎԱՆԲ ԳԻՒԼ Թ. 36 Հարք գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 120 (ձեռագիր աւետարան ԺԴ. գաւէն). ԴՆԵՂ + ԼՆ:

ԴՈՒԻՆ՝ կամ ԴԸԻՆ (սեռ. ԴՆՆ՝ այս է ԴԸՆՆ՝ ՍԵՐ. 31, բացառ. ի ԴՆՆ՝ այս է ի ԴԸՆՆ՝ Փարս. 391, ներգոյական՝ ի ԴՆԻ՝ այս է ի ԴԸՆԻ՝ Փարս. 430, 457, ՍԵՐ. 25) քաղաք յԱՅՐԱՐԱՄ (Թ. 189 Ոստանն ԴԸՆՆ՝ գ.ին մէջ) հին

¹ Duin, Dovin, Tuin, Tovin եւն տառադարձութիւնն եւ հնչուած ճիշդ չէ: Ժ. Գարեն սկսեալ գրեթէ ԴԸՆՆ՝ կը հնչուէր:

Արտաշատու հիւսիսային կողմը, մայրաքաղաք Հայոց՝ հայկական թագաւորութեան կործանումէն սկսեալ, յն. Δούβιος Պրոկոպ. 1, 263, 297, արաբ. *Dabīl Balāḍurī* 199—202, ասոր. *Devīn* եւն (Ghazarian, Armenien u. d. arab. Herrsch. 71). անունս ըստ խոր. 194 իբր թէ պարսկական է եւ «բլուր» կը նշանակէ («որ ըստ պարսկական լեզուին Դուին կոչի որ թարգմանի բլուր»), սխալմունք մը, որուն պատճառն է խորենացւոյ աղբիւրը՝ Փաւստ. 18—21 (մինչեւ... ի բլուրն՝ որ անուանեալ կոչի Դուին, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու, Փաւստ. 18): Դըւնոյ քով գտնուող բլուրն Արծրունին ալ կը յիշէ, միայն թէ Բլուրը գործածելով իբր յատուկ անուն. «ի Բլուր տեղւոջն» (տարբեր Դըւնէն) Արծր. 79 եւ «հանդէպ քաղաքին Արտաշատու, որ Բլուրն նորուն ասի, յորում շահաստանն Դուին» Արծր. 230: Քաղաքն 892/3 տարին երկրաշարժէ մ'ի հիմանց կործանեցաւ Արծր. 230: Անուանս ստուգաբանութիւնը ծանօթ չէ: — Դըւնի գիւղն (կարնոյ գաշտին մէջ ինճիճ. Նոր Հայ. 78) Դուին անուան նուազակա՞նն է: Հմմտ. վարը Ն-իջ-անի՛ Ն-իջ-անէ:

ԴՊՐԱԲԱԿ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 265. Դոյն «գրիչ, Հ.Ք. 145 + Բ-ի = Դպիրներու բակ?»:

ԴՊՐԵՎԱՆՔ մենաստան թ. 178 Շիրակ գ.ին մէջ Առող. 176, Կիր. 48, Վարդան 69 (Դպրավանք), Ալիշան Շիրակ 16, ԱՍ. 168. Դոյն «գրիչ» + լան: Նար Պէյի հայ.-գաղղ. բառ-գիրքը (Պարիզ 1893) կը նշանակէ Դոյն-լան, «կղերանոց», իմաստով, զոր այլուր չեմ գտներ:

ԴՐԱՍԻԿ տեղի թ. 110 Ճահուկ գ.ին մէջ Օրբել. 273. Դրաի «պարտէզ», Հ.Ք. 145 + Էլ մասնիկ = «պարտիզիկ»: Հմմտ. Դրաի (Tracht) Ճորիի հիւսիսային կողմը, Սատաղի

արեւմտեան կողմէ Streckerի քով ZGE. 4, 1869 տիւմ. Ը.:

ԴՐՍՀԱՆԱԿԵՐՏ ձծ գառաակերտ եղիշ. 60, ԴՐԱՍԻԱՆԱԿԵՐՏ եղիշ. 73 հրա. Մոսկ., Խոր. 177. Դրա-ի-ն? + Իեր: Եղիշէի քով 60 յիշուած տեղերուն եւ Խորենացւոյ քով 177 յիշուած գաւառներուն նայելով՝ Դրահանակերտ կ'իյնար Այրարատ նահանգին մէջ, մերձաւորապէս ընդ մէջ Շիրակայ եւ Կոտէից:

ԴՐՈՒՆՔ տեղի Թ. 111 վայոց ձոր գ. ին մէջ Օրբեւ. 263 = Դրա-ն?, յգք. Դրա-ն բառին: ԵՋՆԱԳՈՄԵՐ տեղի Թ. 114 Աղահէճք գ. ին մէջ ԱՍ. 267. Եշ + Գո-ի, ռամկական յգք. Գո- բառին = «եղերու ախոռներ»:

ԵՋՆԱՆԻՍ ԱՍ. 53, 98, Եշ-ն-ի-ն Օրբեւ. 263 տեղի Թ. 111 վայոց ձոր գ. ին մէջ. Եշ + Ի-ր «նստեղու տեղ» = «եղերու կենտրոն տեղ»:

(ԵԿԵՂԵՑԱԶՈՐ վարդան 42 տեղի Սերառ-տիոյ քովերը՝ Փոքր Ասիոյ մէջ, Թարգմանութիւն օտար անուան մը):

ԵՂԱՆՑ ԲԵՐԴ ԿԱՄ ԵՂՆՈՒՏ աճուր բերդ Թ. 30 Տարան գ. ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 24, Լաստիվ. 82, 83, 94. Եշ «եղնիկ, եղջերու», յգք. սեռ. Եղնոյ + Բերդ կամ Դրա մասնիկ = «եղնիկներու բերդ» կամ «եղնաշատ»:

ԵՂԲԱՐՔ սարակ Թ. 183 Կողովկա գ. ին մէջ՝ Բագրուձորոյ կամ Մարդուձայից կողմերը Ղեւնդ 7. = Եղբ-ր, յգք. Եղբ-յր բառին:

ԵՂԵԳԻՔ տեղի Թ. 111 վայոց ձոր գ. ին մէջ Օրբեւ. 262 (հյգ. Եղեգի- Օրբեւ. 1, 224, սեռ. Եղեգեաց 1, 109, 110, 182, 305, Եղեգից ձոր վարդան Աշխ. 422) = Եղեգեաց ձոր ԱՍ. 90, 91 յեանագոյն անուն վայոց ձորոյ. ԵՂԵԳԵԱԿ (սեռ. Եղեգեից) գիւղ Թ. 176 Բագրեւանդ գ. ին մէջ Եղիշ. 139, Փարպ. 233 (Եղեգի + ալ մասնիկ),

Հմմտ. 'Ηλέγεια Պάλην. էջ 940, 'Ελέγεια Ստեփ.
Բիւզանդացի, Elegia Պլինիոս 5, 84. Եղեֆ = Եղեֆ
(սեռ. Եղեֆի կամ Եղիֆի) «դառնիճ. բառէն»:

ԵՂԵԳԻԱՆՈՐ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր
գ.ին մէջ Օրբել. 262 (տարբեր՝ Եղեֆէ) = ԱՍ.
190 (էջ 196 Եղեֆ-յո՞ր?). Եղեֆն + յո՞ր «Եղեֆի ձոր»:

ԵՂԵԳԻՆ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ
Օրբել. 268 = Եղեֆն ԱՍ. 274?, Եղեֆ- («Եղեֆի
դէպք, հայ. Եղեֆի») գիւղ թ. 117 Բաղք գ.ին
մէջ Օրբել. 1, 274 = Եղեֆն ԱՍ. 228. Եղեֆն
բառը, եթէ Եղեֆն կարդալու է անուան, — թ. 36
Հարք գ.ին մէջ գտնուող ԵՂԵԳԻԱՆ անուն
Եղեֆնի եւ Յղի-յ տարբեր ընթերցուածներն տե՛ս
ինձիճ. ՀՀ. 120, Ասող. 81:

ԵՂԶԻՒՐ ԽՈՅԻ սար՝ Աղքաւ գետ աւանին
քով թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ Կաղանկ. 266.
Եղջի-ր + սեռ. Խոյ բառի: Ասոր տեղ ԱՍ. 266
կ'ընթեռնու՛ Եղջի-ր Խոյ. սեռ. Եղջի-ր բառի՝ Եղջի-ր
+ Խոյ?:

ԵՂԶԻՐԻ ԸՐԻՆՔ թ. 183 Կոդոլիտ գ.է՝
Բագաւան (թ. 176 Բագրեւանդ գ.ը) տանող ճամ-
բուն վրայ (Բայազիդ — Դիարդին — Իււքրիսէ)
Փաւստ. 252, ԱՍ. 490 = Եղջի-ր, յք. Եղջի-ր
բառի:

ԵՂԶԵՐՈՒԵՆԻՔ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին
մէջ Օրբել. 265, ԱՍ. 64. Եղջի-ր բառէն?:

ԵՐԱԶԳԱՒՈՐԻ ԳԱՆԻ թ. 178 Շիրակ գ.ին
մէջ Յովհ. Կթղ. 80 («սեփական կալուած Երազ-
գաւորից Շիրակաւան»), 108 = Շիրակաւան Կիր.
43, Վարդան 86. Երազ? + ուր մասնիկ էջ 275:

ԵՐԱԽԱՆԻ ամուր բերդ Տայք նահանգին
մէջ Փաւստ. 128 տե՛ս վերն էջ 244. ո՛չ Եր-ի +
բերան, բառէն եւ ո՛չ ալ Եր-իան «խախ-
ճան» բառէն:

ԵՐԱՇԽԱՒՈՐ մենաստան թ. 38 Բղնունիք
գ.ին մէջ Յայմաւուրք, Սուրբ Երաշխաւոր ձառ-

ընտիր ինձիճեանի քով ԼԶ. 123, սորբ ստիւն
Երանիստ վարդան Աշխ. 425 = Երանիստ
"պատասխանատու":

ԵՐԱՍԻ (սեռ. Երանիստ) Փարպ. 369, 438,
Ագաթ. 40, Խոր. 27, 28, 72, 78, 117, 126
ևւն, յն. 'Αραξης Ստրաբոն գլ. 527, Պտղոմ.
935, վրաց. Ռոմ-ի (կամ Արաշի) Brosset Des-
cription 120, արաբ. ar-Rass Ibn Chordādbēh
էջ 174, 14: Հայ լեզուի ձայնական օրինաց համե-
մատ Երանիստ հնագոյն *բիւն ձեւէ մըն է, զոր
կրնանք վերստին գտնել յն. 'Αραξ-ης եւ վրաց.
Բիւն(ի) ձեւերուն մէջ: Քանի որ անունս Հերոդոտի
անգամ սովորական է, նախահայկական պիտի ըլլայ:

ԵՐԱՍԻԱՉՈՐ՝ ըստ Խոր. 177 հնագոյն ա-
նունն է Թ. 175 Արշարունեաց գ.ին. Յովհ. Կթղ.
ասոր մէջ կը յիշէ Կաղդանն էջ 99, Նիւմի-նի-
էջ 108 գիւղերն եւ Կաղդոս ամրոցն էջ 128. Վար-
դան Աշխ. 414 կ'ըսէ "Արշարունիք եւ ձորն Ե-
րասիայ Կաղզուան է" (այժմ): Անունս ըստ բաւա-
կանի կը նշանանայ յն. 'Αραξηνόν πεδιον ըսուածին
հետ Ստրաբ. գլ. 527. այս գաշտն ըստ Ստրաբոնի
պէտք է Արտաշատէ վար փնտռել, իսկ Երասիա-
ձոր Երասիայ վերին ընթացքին վրայ՝ Կաղզուանի
(= Kagyzman) կողմերն էր:

ԵՐԵՉՆԱԻԱՆ տեղ մը Հայոց աշխարհին
մէջ Յովհ. Մամիկ. 54. Երեշ? + ստն:

ԵՐԵՐԻ տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ,
ԵՐԵՐՈՒՔ Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ, ԵՐԵ-
ՐՈՒՆՔ Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 265,
264, 262. Գործարար կրնայ երեւ, երեւոն բառե-
րէն ըլլալ:

ԵՐԵԻԱՆ ամրոց Սեր. 116, աւան Յովհ. Կթղ.
53, Թ. 186 Կոտայք գ.ին մէջ Վարդան Աշխ.
420, Ինձիճ. ԼԶ. 454, ԱԱ. 299, այժմ Երեւան.
Երեւան (հմտ. յերեւան կամ = Երեւիմ, յե-
րեւանի "տեսանելի") բառէն կը համարուի, վասն

զի «ցամաք այսր կողման նախ եւ առաջ ել յե-
րեւան ի նուազել ջուրցն յետ ջրհեղեղի» Ինճիճ.
ՀՀ. 455, Լինչ 1, 209: Այստուգաբանութիւնն
անհաւանական է. հիմը՝ սխալ:

ԵՐԵՒԵԱԼ տեղի վանանդայ մէջ փառաւ.
138 = ԵՐԵՒԵԼ դաշտ Խոր. 236, ԱՍ. 75, 89
անտարակոյս երեւելի հետ գործ չունի:

ԵՐԵՒԱՐԲ Թ. 39 գ. տես վերն էջ 195.
Դժոհարաւ՝ երեւոյ «ձի» բառէն:

ԵՐԵԿ-ԳԱԿԱԹԵԱՆ Brosset Collection
d'histoires arm. 2, 226 = Երեւ-գագ-թեան
«երեք գագթով» Դաւիթ Բէգ (հրա. Գու-
լամիրեանց) էջ 5 կ'երեւայ թէ լոկ թիւք. Իւչ-
թէփէ անուան թարգմանութիւնն է, որ լեռ մըն
է Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 262:

ԵՐԷԶ (սեռ. Երէշ) գիւղ կամ աւան
Թ. 4 Եկեղեց գ.ին մէջ (այժմ՝ Էրզնկեան)
Ագաթ. 49, 590, Խոր. 88, 137. գիւղ Թ. 31
Արշամունիք գ.ին մէջ փարպ. 456, 458. մեծ
աւան Թ. 11 Հաշտեանք գ.ին մէջ Լաստիվ. 81.
տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբեւ. 264. երեւ
«ամայի, քարուտ. կոշտ երկիր» բառէն?

ԵՐԷՑ գիւղ Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օր-
բեւ. 269, «կոչեալ... յանուն Երէց-կայ վանահօր
եւ յետոյ եպիսկոպոսի Սիւնեաց, որ շինեացն անդ
զհաշակաւոր մենաստանն Երիցու վանք» ԱՍ. 280.
Հմմտ. Երէցվանի գիւղը ԱՍ. 275. երեց «ծեր. քա-
հանայ» եւ վն:

ԵՐԷՇԱՏ Արճիշու կողմերն թովմ. Մեծո-
փեցի Ինճիճեանի քով ՀՀ. 519, այժ Երիշատ
(Լինչի աշխարհացոյցին վրայ)՝ Ականցի հիւսիսա-
կողմը. երի? + շոք տես վերն էջ 282:

ԵՐԷՍԱԹՈՒՄԲ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին
մէջ ԱՍ. 275. երեց «ծեր. քահանայ» + Խո-մբ

1 Հմմտ. Օրբեւ. 1, 114, 117, 120. 2, 83:

«Հողաբլուր, պատնէշ»? Հմմտ. երէց-էն թ. 112 — 113 գ.ին մէջ ԱՍ. 64. երէց + շէն, երէց-ի-ւր ԱՍ. 114. երէց + ի-ւր տես վարն կալեր անուան տակ:

ԵՐԿԱԹԱՀԱՆՔ ԲՐՈՒՐ Աղանիք նահանգին մէջ ճառքնաւ. Ինճիճեանի քով ՀՀ. 63 = Երկ-
ն-ւնէ + «երկաթի բով» անդ յորն Երկ-ն-ւնապոյ
«երկաթ հանողներու ձոր» հմմտ. լեռն երկ-ն-
ւնապոյն է-կապ-բարձրապոյն յԱղանիս (թ. 73 Ռշառու-
նեաց սահմանին վրայ) Փաւստ. 24: Աստեք աւելի
հասարակ անուն են քան թէ յատուկ:

ԵՐԿԱՅՆԱՐՏԻ Օրբեւ. 262 տեղի թ. 111
Վայոց ձոր գ.ին մէջ. երկ-յն + արդ? (ար-
բառէն):

ԵՐԿԱՅՆՈՐԴՔ ամուր տեղի պարսկական
Հայաստանի մէջ Եղեշ. 52. երկ-յն + արդ?:

ԵՐՆՋԱԿ Թ. 109 գ. Սիւնեաց՝ Եր-ն-ի ամ-
րոցէն (վերջէն՝ Աքնջ- ԱՍ. 365) իբրեւ թէ ոյս-
պէս կոչուած. Երնջակ ամրոցն ալ իւր անունն ա-
ռած է Կըսուի Եր-ն-ի (Երնջ «նոր կով») ա-
նուն կինէ մը, որ հիմնադիրն եղած է ամրոցին
Օրբեւ. 1, 52 — ?:

ԵՐՈՒԱՆԴԱԿԱՆՔ տեղի Վարազայ լեռան
ստորոտն ու Տոսպ գ.ին մտից առջեւ Արծր. 50.
Եր-ւնդ յակ. անուն + -իւն մասնիկ:

ԵՐՈՒԱՆԴԱԿԵՐՏ գաստակերտ Երասխայ
վրայ, ըստ Խոր. 118 շինուած Երուանդէն, Թ. 175
Արշարունիք գ.ին մէջ ԱՍ. 62—64. Եր-ւնդ +
իւր: Երկրորդ Եր-ւնդ-իւր մը կը յիշէ Օրբեւ.
270 Թ. 170 Բաղք գ.ին մէջ:

ԵՐՈՒԱՆԴԱՀԱՏ մեծ քաղաք Փաւստ. 172,
Խոր. 117, ԽԱՍ. 34, Թ. 175 Արշարունիք գ.ին
մէջ ԱՍ. 59—61, յետոյ Մ-բ-ի կոչուած Խոր.
123, ԱՍ. 60 ծան. 2. Եր-ւնդ + շար = «Ու-
րախութիւն Երուանդայ»: Ասող. 47, 48 Եր-ւն-

դատար «Երուանդի քար» կ'անուանէ քաղաքն ու բլուրն որուն վրայ էր քաղաքը:

ԵՐՈՒԱՆԴԱՎԱՆ «անուանեաց զհովիտն... Մարաց մարգ, եւ զանդի ճակատուն (տարբեր ընթերց.՝ ճամբարուն)՝ Երուանդավան, որ կոչի մինչեւ ցայսօր ժամանակի. այս ինքն եթէ յայժմ տեղւոյ լանեաց շերտնէն» Խոր. 123: Անունս, որուն միայն այստեղ կը հանդիպինք, կրնայ նշանակել միայն «Երուանդ-վանող» կամ թերեւս Երուանդայ թաղ» (իջավան, սովորաբար իջավան, աւթեվան, բառերուն մէջ գտնուող -վան էն, վասն զի Երուանդան «Երուանդայ աւան» ընթերցուածն (բառամիջի -ով՝ փոխանակ բառավերջի վի) կ'երեւայ թէ այստեղ ընդունելի չէ:

ԵՒԱՆԱԿԱՆ ՀՈՒՆ Օրբել. 263 = Անունաց հուն տեղի Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ. Ե-ան-ի? + հուն «անցը»:

ԵՒԹՆՓՈՐԱԿԵԱՆ ԲԱԳԻՆՔ Թ. 135 գ. Փայտակարանի տէս վերն էջ 231. Ե-ն + քր + ք-իւն «եթը փորով սեղաններ, սեղաններ 7 փորուածքով»:

ԵՓՐԱՏ, քիչ անգամ ԵՓՐԱՏ (Փաւստ. 192, Ասող. 119, 122, սեռ. տր. Եփրատ-Փաւստ. 115, Խոր. 101, 159, 198, սեռ. բաշառ. Եփրատ փաւստ. 191, ԽԱՎ. 612, Խոր. 91, 256, գործիական Եփրատ- Խոր. 230. նաեւ Եփրատ գետն = գետն Եփրատ փաւստ. 191, 192. սեռ. Եփրատ գետն փաւստ. 272 = գետն Եփրատ փաւստ. 191 = Եփ. Εὐφράτης, Եփ. Εὐφράτης, հին պրս. Ufrātu, ասոր. Purattu Schrader Keilinschr. Bibliothek 1, 140, ասոր. Pəraḏ Josua Stylites ed. Wright էջ 55, 1, արաբ. al-Furāt Ibn Chordābeh 174: — Հայկական Եփրատ ձեւը յունէն է. Ե-փրատ երկրորդական ձեւը նմանապէս յունէն է՝ Եփ. Εὐφράτηςի վրայ նորէն հիմնուած ըլլալով: Անունս կը ցուցունէ 1. Եփրատ մեր այժ-

մեան իմաստովն (արեւմտեան եւ ստորին եփրատ), այսպէս խոր. 91, 101, 159, 198, 230, 256, խԱՎ. 603, 606, 611, 612, խԱՍ. 29, 30 եւն. 2. արեւելեան եփրատ = Մուրադ-սու = Արածանի, այսպէս միշտ փաւստոսի քով, ահա էջ 115, 191 (Տարաւնոյ մէջ), 192 (Նպատ լեռան քով), 254, 272 (եփրատայ աղբիւրներն ի Ծաղկոտն), խԱՍ. 31, Յովհ. Կթղ. 96 եւն. Ինչպէս կ'երեւայ փաւստոս, Կորիւն, Ադաթ., փարպ. եւ խոր. Արածանի անունը գործածած չեն. ահա Արածանի վերն էջ 309: Ծանօթ էր հնոց արեւմտեան եփրատայ Կարնոյ գաւառէն (in praefectura Armeniae majoris Caranitide Plin. 5, 83) բղեւջը. պէսպէս անուններ կու տան այն լեռան, որմէ կը բղեւ (այժմ՝ Դիւմլիւ գաղ՝ Կարնոյ հիւսիսային կողմը). այսպէս՝ "Αβος Սարաբոն գլ. 527 (= Բինգէօլ գաղ?), Abas Պլին. 5, 83, Capotes անգ. արաբ. Aqraddis, Afraddis, Barūjis Ibn Serapion JRAS. 27, 10, Ibn Chordādbēh էջ 174, 233: Ըստ Պլինիոսի (անգ.) գետս՝ իւր ընթացքին ամենէն վերին կողմերը կը կոչուէր Pyxurates. Հայք եփրատն այս կողմերն ալ եփրատ կ'անուանեն խոր. 256:

ԵՕԹՆԱՂԲԻՒՐ գիւղ մը Մխիթ. Ապարանցի Ինճիճեանի քով ՀՀ. 519. Եօն (Ե-նի յետնագոյն ձեւն) + -ի-ր "7 աղբիւր ունեցող", — ԵՕԹՆԱԲԵՐԴ Ղափան գ. (վերն էջ 226) Դաւիթ Բէգ էջ 3, 43, ԱՍ. 297. Եօն + Բերդ: ԶԱՌԱԳԱՐԱԿ տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ. ին մէջ Օրբել. 263. շա-? + -ի-ր-ի:

ԶԱՐԱԲԱՆԻ Թ. 71 գ. Պարսկահայոց. շա-? + -ան-դ?: Հմմտ. Բաբր-անդ, Բաբ- -ան-դ- -ի (Բաբ- բառէն):

ԶԱԻ "Զար գետն" Արծր. 143 Ասորեստանցւոց երկրին մէջ, արաբ. az-Zāb Ibn Chordādbēh էջ 93 տող 15—16, յն. Ζαπάτας քսենոփոն արշաւ. 2, 5 եւն.: Օտար ծագում ունի անունս: Մէկ

ուրիշ անունն էր *Zerbis* Պլին. NH. 6, 118, այժմ
ալ Ջորջ Կոչուած Ինճիճ. ՀՀ. 152, Petermann
Geogr. Mitt. 1876 Ergänzungsband 10, 2. Hälfte
էջ 1:

ԶԱՐԴ ամրոց մը Արծր. 53 Վասպուրականի
մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 189. = շարդ "պաճուճանք"?

ԶԱՐԵՀԱՒԱՆ 1. Թ. 70 Գ. Պարսկահայոց
ԽԱՎ. 608, Արծր. 252, Ջորէն-ան Արծր. 143,
Ջորէն-ան Արծր. 260. 2. քաղաք Թ. 176
Բաղրեւանդ Գ.ին մէջ Փաւստ. 172, 176, 251
(Պարսկներէ կործանած, Բագաւանի մօտ), Եղիշ.
103, Փարպ. 182 (գիւղ), Սեբ. 149, ըստ Ասող-
կան 160. Թ. 177 Ծաղկոտն Գ.ին մէջ (սահմանա-
կից Բաղրեւանդայ, տես Ինճիճ. ՀՀ. 411. ԱԱ.
517). Ջորէն յոկ. անուն տես վերն էջ 16
ծան. 2 + -ան = "Ջարեհի աւան (քաղաք)",
— Արշարունեաց Ջորէն-ան = Ջորէն-անի?
նկատմամբ տես Ինճիճ. ՀՀ. 402, ԱԱ. 41:

ԶԱՐԵՐԻՏԱԿԵՐՏ տեղի Թ. 117 Բաղք Գ.ին
մէջ Օրբէլ. 268, Ջորէրէիէր ԱՍ. 274, ԶԱՐԵՐԻ
ԴԱՍՏԱԿԵՐՏ Բրոսե 286. Ջորէրէ? + Իէր կամ
Դորէրէր "ձեռակերտ":

ԶԱՐԻՇԱՍ 1. քաղաք Թ. 40 Աղիովիտ Գ.ին
մէջ Փաւստ. 172, Խոր. 210. 2. Թ. 179 Վանանդ
Գ.ին մէջ Խոր. 266 (կարսի հիւսիսային կողմը).
Ջորէ՛ փոխանակ Ջորէհի? (տես վերն) + շար "ու-
րախութիւն" ԱԱ. 108:

ԶԵՐԻՇԱՍ, ԵՐԻՇԱՍ Թ. 113 Սոթք Գ.ին մէջ
Օրբէլ. 2, 54, 265, ԱՍ. 64, 73. Դէրէ, Երէ? + շար
"ուրախութիւն"? : Հմտ. Երիշատ վերն էջ 341:

(ԶԵՅԹՈՒՆ "ձիթապտուղ" = Զէթուն՝
հին Ուլիոյ նորագոյն անունը Mitt. d. k. k. Geogr.
Ges. Wien 1890, Bd. 33 էջ 430—431.)

ԷԶՄԻԱԾԻՆ մենաստան եւ աթոռ կաթու-
ղիկոսին Հայոց, շատ մօտ հին Վաղարշապատի, որ
Գեռ գոյութիւն ունի իբր գիւղ, կը մեկնուի իբր

էլ յիշեն Ս. Գրիգորի մէկ տեսիլքին համեմատ, յորում Ս. Գրիգոր Բրիտանիոյ՝ երկնքէն իջնալն ու մայր եկեղեցւոյն եւ մարտիրոսաց երեք եկեղեցիներուն (Շողակաթ, Ս. Հռիփսիմէ եւ Ս. Գայիտնէ, ասկէ էջմիածնի թղթ. անունն՝ Իւլ թիւի-տէրէք եկեղեցիք)՝ յատակագիծը յայտնելը կը տեսնէ, տես Սգաթ. 552—568, Gelzer, Anfänge der arm. Kirche էջ 126 եւ շար., Լինչ 1, 228—276 (չորս եկեղեցեաց պատկերներովն), Ինճիճ. ՀՀ. 473—477, ԱԱ. 209—234: Էջմիածին անունը Ժ. Գարէն ասորին գործածուած կը գտնուի, տես ԱԱ. 210 ծան., ծագումը պայծառ չէ, տես Ինճիճ. ՀՀ. 476, ԱԱ. 210: Հայոց քով չեն գտնուիր նախադասութեամբ կազմուած անուանք (բայ ասկէ եւ Ընթացից Ասորւոյն անունէ), որ այնպէս յաճախագէտ են սեմական ազգերու քով: Հմմտ. Հ. Բ. էջ 56: Թերեւս անունս ալ իւր նախնական էլ յիշին ձեւէն աղաւաղուելով՝ այժմեան ձեւն առած է ԱԱ. 210: Ստեփանոս Օրբելեան իւր Ողբին մէջ (յամէ 1298) էջք միածնին անունը կը գործածէ իբր անուն Վաղարշապատի կաթողիկէին, տես Brosset Histoire de la Siou-nie 2, 172.

(Ընկնողութիւն, ամբողջ Ուլիսիոյ մէջ Mitt. der k. k. Geogr. Ges. Wien 1890 Bd. 33, 452 = Ընթացից = "ընկուղաշատ",)

ԸՆԾԱՅԵԱՑ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆՆ ՎԱՆՔ Վասպուրական նահանգին մէջ, ձեռագիր աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 227 = "Աստուածածին ընծայեց": Տես եւ Էջմիածին անունը:

1 Ագաթանգեղոյ քով խօսքը Միածնին վրայ չէ, այլ անորոշ կերպով՝ Աստուծոյ վրայ. ("աշաւոր տեսիլ մարդոյ, Ագաթ. 554, "տեսչութիւնն Աստուծոյ, 560):

ԸՆԶԱՔԻԱՐՍ ՓԱԼԱՍ. 24¹ և 25 սխալ փոխանակ ԸՆԶԱՔԻՍԱՐԻ, ԸՆԾԱՔԻՍԱՐԻ ՅՈՎՏ. ԿԹՂ. 39, Վարդան 59 լեռ Թ. 73 Ռշտունիք Գ.ին (և Աղձնեաց) սահմանին վրայ Ինճիճ ՀՀ. 165. Ընչո՞ւ կամ՝ Ընչո՞ւ՝ հիմայ ալ գոյութիւն ունեցող Ընձաք գիւղին անունը (Լինչի քով 2, 117, 137 և քարտէզ — Վանայ ծովուն հարաւային կողմը — Enzakh գրուած) + «աւ» «բարձունք, գագաթ» = «Ընձաքի բարձունք», Կ'երեւայ թէ լեռնայօժ Ak Kul կը կոչուի Լինչ 2, 137:

ԸՆԶՂԱԿԵՐՏ ՕՐԲԵԼ. 273 = ԸՆԶՂԱԿԵՐՏ ԱՍ. 479 տեղի Թ. 110 ճահուկ Գ.ին մէջ. Ընչո՞ւ «գուարակ փոքր», նաեւ յտկ. անուն Եղիշ. 71 + Իբր = Ընչուղէ շինուած:

ԸՇՏԿԱՄԱՅՐԻ տեղի Թ. 115 Ծղուկք Գ.ին մէջ ՕՐԲԵԼ. 260. Ըչո՞ւ? + Տարի «անտառ»:

ԹԱԳԱՒՈՐԱՄԱՐԳ տեղի Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 315, 351. Բաթաւոր + Տարի = «Թագաւորի մարգարէներ»:

ԹԱԹՈՒ ՄԱՐԳ ՕՐԲԵԼ. 270, Թարաւոր Բրոսէ 287, ԱՍ. 287 (Թարաւոր) տեղի Թ. 120 Կուսական Գ.ին մէջ. ? + Տարի:

ԹԱՂՏՆ ՏՐԴԱՏԱՅ = «գահ Տրդատայ», մեծ շէնք մը Գառնի քաղաքին մէջ Կիր. 46, Վարդան Աշխ. 420 = «արաւային Տրդատայ Կիր. 200, հմնո. Խոր. 177, ԱԱ. 365. Բաւոր, Բախոր = նոր պրս. taxt «աթոռ, գահ», ՀՔ. 250:

ԹԱԿԱՐԹ-Ք (ԹԱԿԱՐԴ-Ք) միայն Զենոր 45, տեղի Տարաւնոյ մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 112 = Բախոր (Բախորի) «հաղբ, ուռկան, ցանց»:

ՄԵԾ, Փոքր և Միջին ԹԱՂ տեղի Թ. 119 Արեւիք Գ.ին մէջ ԱԱ. 299 = Թաւ «քաղաքամաս», ?:

¹ «Առ ուրիշ Ընձաքիարս լերինն ի ծովեղերն Ընչտունեաց ծովուն», = Վանայ ծովուն՝ Ռշտունիք Գ.ին քով:

ԹԱՂԱՄԱՅՐԻ տեղի թ. 119 Արեւիք գ. ին մէջ Օրբել. 272. Թաղ (տե՛ս նախորդ անուններն)? + հայրի «անտառ»:

ԹԱՄԲԱՐԱՐՔ տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ. ին մէջ Օրբել. 264. Բա՛յք «Համետ» + բա՛յք «շինող»?: Բառգիւղները թամբարար իմաստով Բա՛յքաբո՛յք կը նշանակեն:

ԹԱՆԱՀԱՍՏ ՎԱՆՔ մենաստան թ. 115 Ծղուկք գ. ին մէջ՝ ըստ ԱՍ. ի 251 = «Վանք Թանահատի», Օրբելեանի Համեմատ 1, 186, 204 այս վանքին վանականները Բանահատ կ'ըսուէին, վասն զի Բանէ հրաժարած էին (հոգաւնել «կտրել, բաժնել»), եւ միայն հացով ու ջրով կ'ապրէին, իսկ կիրակի օրերը՝ բանջարեղէնով: Վանքիս անունն տարակոյս չկայ որ ասոր հետ կապ չունի: Այս վանքէն տարբեր է ԹԱՆԱՍՏԻ կամ ԹԱՆԱՂԻ ՎԱՆՔն Վայոց ձորոյ մէջ ԱՍ. 119, 121, Թանապոյց վանք կաղանկ. 256:

ԹԵՂԵԱԿ տեղի Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 315 (Բեղէնի Բրոսէ 288). Բեղի «պողի», + ալ նուազական մասնիկ?:

ԹԵՂԵՆԻՔ, սեռ. Թեղէնեաց վանք եւ գիւղ թ. 185 Նիգ գ. ին մէջ Ասող. 186, Կիր. 84, Վարդան Աշխարհ. 416, ԱԱ. 257. Բեղի «պողի», ՀՔ. 375 + ենի մասնիկ = «պողենի»: — Առ հասարակ ենի մասնիկն անկերու եւ ծառերու անուն կը կազմէ՝ պողոյն անուններուն կցուելով, զ. օր. Բեղէնի՝ Բեղէ, բայց կը գտնուի նաեւ «Բեղի» բառով:

ԹԵՂՈՅ ԿԻՑ Օրբել. 217 կամ ԹՈՂՈՅԻՑ ԱՍ. 287 տեղի թ. 120 Կուսական գ. ին մէջ. Բեղի «պողի»? + ինչ? տե՛ս վերն Գեորգիէց եւ էջ 280:

ԹԸՄՆԻՍ Կորդուաց մէջ տե՛ս վերն էջ 202:

ԹԻԼ (սեռ. Թալ) գիւղ թ. 30 Տարաւն գ. ին մէջ Ասող. 145, այժմ Til Մշոյ արեւելեան կողմը, տե՛ս Լինչի քարտեզը. աւան մը թ. 4 Եկեղեաց

գ.ին մէջ Ագաթ. 591 եւն. գիւղ մը Բալուի ա-
րեւմտեան կողմը՝ Մուրադ-սուի վրայ ինձիճ. Նոր
Հայ. 226, Hausknecht-Kiepert Routen im
Orient. գիւղ մը Փէրիի հիւսիս-արեւելեան կողմն
ինձիճ. Նոր Հայ. 227, Լինչի քարտեզը. կարելի
էր աչքի առջեւ բերել ասոր. tell "բլուր", որ այն-
պէս յաճախ է Միջագետաց տեղւոյ անուններուն
մէջ, բայց հաւանական չէ որ արեւմտեան Հայաս-
տանի մէջ այսպէս տարածուած անուն մը ասորա-
կան ծագում ունենայ. Այսպարագային հայերէնի
մէջ Բիւ ըլլալու էր՝ ղով, եւ ոչ թէ Բիւ:

ԹՄԲԲԱԶՈՐ տեղի Տարաւնոյ մէջ. միայն
Յովհ. Կթղ. 42. Բժէի "Թմրութիւն, + յոր =
"Թմրութեան ձոր":

ԹՈՒՆԱԻԱՆ Թ. 91 գ. Վասպուրականի.
Թռն անուն մը (հմմտ. Թռնիկ իբր յակ. անուն
Թռնէ)? + առն:

ԹՈՒԻՍ (տարբեր ընթերց.՝ ԹՈՒՂԻՍ) գետ
եւ գիւղ Վանայ լճին հարաւ-արեւմտեան ան-
կիւնը, տե՛ս Յովհ. Կթղ. 97 "ի ջուր ինչ գեղջ մի
Թուղի անուն". Արծր. 236 "պարտութիւն Սմբա-
տայ յԱհմատայ ի սահմանս Աղձնեաց ի վերայ
գետոյն Թուի կոչոցեալ որ իջանէ ի ծովն Բզնու-
նեաց". 237 "բանակեցաւ (Սմբատ) յափն գետոյն,
որ իջանէ յԱղձնեաց խոխոմացն" (այսինքն՝ ի ծովն
Բզնունեաց, գետն է՝ Թուի). Յայսմաուրը ինձիճ.
ՀՀ. 85 "Եւ այլքն գնացին ի տեղին որ կոչի
Թուի, ի գաւառն Աղձնեաց, որ այժմ կոչի Խոյց":

։ Հմմտ. Արծր. 127 "պահն Հոյցայ", 237 "ընդ ճա-
նապարհն Հոյցայ". Յովհ. Կթղ. 96 "հանդէպ քաղաքա-
գեղջն Հոյցայ", ինձիճ. ՀՀ. 85 Ծան. "գիւղն որ կոչի
Խոյց", ինչպէս կ'երեւայ այս գիւղը կ'իշխէր Բզնունիքէ
Ռշտունիք տանող ճամբուն վրան եւ կամ նոյն է Թուիի
հետ կամ անոր մօտ էր. Սմբատ Թագաւորն Ապահունիք-
Բզնունիքէ դալով՝ Թուի գետին քով կը յաղթուի եւ
Հոյցի ճամբով եւ կը դառնայ:

ԼԵՐԻՆ ՎԱՆՔ տեղի թ. 120. Այլախ գ.ին մէջ Օրբ. 260, ԱՍ. 209 (Լերինդ ինչ? ԱՍ. 22). Իսկ (սեռ. լերին) + ինչ = «լեռան վանք»:

ԼԻՃ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 261 = ի՞նչ «ծովակ»:

ԼԻՄԱԽՈՎԻՑ տեղի թ. 120 Կուսական գ.ին մէջ Օրբել. 271, ԱՍ. 287. Լիճ (տեղւոյ անուն Օրբել. 270, 271) + Խովո = հովիտ = «Լիճի հովիտ»: — Վանայ ծովուն Լիճ կղզին հնադրին լեզուի մէջ Լիճ կր կոչուի (տես վերն էջ 215):

ԼՕՐ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբել. 259 = լոր «լորամարդի»: — Ասկէ՛ Լ-ր-ոյ Օրբել. 1, 250, ԱՍ. 220 Ի Ծղուկս = «Լորի ձոր»: — Լ-ր-ո գիւղ յՈւտի Տաւուշ բերդին հարաւակողմը Կիր. 129. լոր + -ո մասնիկ = «լորաշատ»:

ԼՈՒՍԱԹԱՌԻՃ տեղի արեւելեան եւ արեւմտեան Եփրատայ իրարու խառնուած տեղը ԽԱՍ. 30, Լ-ս-թ? + -ի՞նչ տես վերն էջ 274:

ԼՈՒՍԱԿՈՒՆՔ տես վերն էջ 273:

ԽԱՂՏԱՆ 2ՈՐ (աարբեր ընթերց.՝ ԽԱՂՏԱՆՈՐ Ինճիճ. ՀՀ. 520) թ. 6 Դերջան գ.ին մօտ Արծր. 81. Խաղտ + յտկ. անուն? + յ-ր = «Խաղտերու ձոր»:

ԽԱՂՏՈՅ ԱՌԻՃ (ԽԱՂՏՈՅԱՌԻՃ) բերդ, ամրոց թ. 9 Կարին գ.ին մէջ Ասող. 192, Լաստիվ. 15, 43 տես վերն էջ 135. Խաղտայ եզ. սեռ. Խաղտի? + -ի՞նչ տես վերն էջ 274: Խաղտ անունը մեր միտքը կը բերէ Լէմանի եւ Բելքի Խաղտինբը, յն. *Χάλδοι*, Քսենոփոնի քով՝ *Χαλδαῖοι*, որ յետոյ Փղբ. Հայոց հիւսիսակողմը, Դերջանի եւ Կարնայ արեւմտակողմն, բնակեցան, բայց ասոնք հ. Խաղտի + կը կոչուին Փաւստ. 179, սեռ. Խաղտեայ (Բ. Մակար. Դ, 47 = *Σχυθών*): Տես վերն էջ 1—2, 116: Լաստիվերտացւոյ Խաղտայն կրնայ Խաղտայի ալ տեղը բռնած ըլլալ, որ Խաղտի արմատին սեռականն է:

ԽԱՆՔ տեղի Թ. 115 Ծղրւկք գ.ին մէջ Օրբել. 260. Խաճ բառը 1. «սան, կողով», 2. «իջեւան, օթեւան?».

ԽԱՉ աւան Լաստիվ. 104 տե՛ս վերը Բաշկալքի-ր անուան տակ = Խաճ բառը. Սուրբ Խաճ անուն այլ եւ այլ վանաց, եկեղեցեաց եւ լեռանց Թ. 89 Մեծ Աղբակ գ.ին մէջ Արծր. 200. Մոկաց մէջ Խոր. 300, Մուկուսի հիւսիս-արեւմտեան կողմն աշխարհացոյցներու վրայ. լեռ Թ. 173 Արեղեանք գ.ին մէջ ԱԱ. 39. տե՛ս դարձեալ Ինճիճ. Նոր Հայ. 91 եւ 152:

ԽԱՉԱՏՐՈՅ ՎԱՆՔ Սիւնեաց մէջ Օրբել. 2, 84 = Խաչատուրի վանք:

ԽԱՉԱՏԱՓ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱԱ. 575. Խաճ + փ «դաշտ» տե՛ս վերն էջ 286:

ԽԱՉԱՓԱՐԱԽ գիւղ Թ. 186 Կոտայք գ.ին մէջ ԱԱ. 319, Թ. 109 Երնջակ գ.ին մէջ ԱԱ. 351. Խաճ + փ-ր-ի «գաւիթ ոչխարաց, վանք» տե՛ս էջ 286:

ԽԱՐԲԵՐԴ ամրոց Թ. 15 Հանձիթ (Անձիա) գ.ին մէջ ըստ Մտթ. Ուռհ. 443, 445, յն. *Xárpote* G. Cedrenus 2, 419, 13, արաբ. *Xartbirt* *Yāqūt*, այժմ Խարբուա՝ Մուրադ-սուի հարաւու կողմը, չի կրնար «forteresse de pierre» (քարե բերդ) Cuinet 2, 355 մեկնուիլ, որ հայ. *Խարբերդ պէտք էր ըլլալ: Կ'երեւայ թէ այս քաղաքին հետ նոյն է լա. *Ziata* ամրոցն Ամմ. 19, 6, 1. ասոր. *Ziyāt* երկիր *Anecd.* 2, 61, 14, արաբ. *Hisn Ziyād* Ibn Chordābeh 123, Ibn Serapion *JRAS.* 27, 11, տե՛ս Մոմեն Հուովմ. Պամմ. 5, 393, վերն էջ 309:

ԽԱՐԶ գիւղ Թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 22, այժմ Խարծ Մեղրադեաի հիւսիս-կողմն Ինճիճ. Նոր Հայ. 191 = Խ-ը՝ «շամբ»:

ԽԱՒԱՐԱՉՈՐ ՎԱՆՔ Ինճիճ. ՀՀ. 521 = «վանք խաւարի ձորոյ»:

ԽԼԱՉՈՐԻ ՎԱՆՔ Թ. 6 ԴԵՐՋԱՆ Գ.ԻՆ ՄԷՋ
ԱՍՈՂ. 174 = «վանք խլածորոյ (իւլ կամ իւլ-
+յոր)»:

ԽՆԱՄՔ «քաղաքն Անի, որ կոչի ին-
վարդան 86. ապահովապէս ին- (յ. ին-մի)
«հոգ, հոգացողութիւն» բառը չէ:

ԽՆԶԻ ԹԱՂՔ տեղի Թ. 112 ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ
Գ.ԻՆ ՄԷՋ ՕՐԲԵԼ. 263. ինչի (իւնչ սովորաբար =
«հոգ, ծոց») սեռական մը + իւլ տէս վերն
էջ 278:

ԽՆՉՈՐՈՒՑ տեղի Թ. 111 ՎԱՅՈՅ ՃՈՐ Գ.ԻՆ
ՄԷՋ ՕՐԲԵԼ. 263. ինչոր (ինչոր) + որ մասնիկ
= «խնծորաշատ»: ինչոր բառէն է անշուշտ նաեւ
ԽՆՉՈՐԱԿ Ի ՇԱՀԱԿՈՆԱ ԱՍ. 486. ԽՆՉՈՐԵՍՔ
Թ. 116 ՀԱՔԱՆԴ Գ.ԻՆ ՄԷՋ ՕՐԲԵԼ. 267, ինծիծ.
ՆՈՐ ՀԱՅ. 274 (բստ ԱՍ. Ի 263 այժմ ինչիւր-
*ինչիւր-որ-նէ). ԽՆՉՈՐՈՅ ԳԼՈՒԽ ԿԱԿԱՆ ԶԱ-
ՂԱՔԻՆ ԴՐԱՆ ԳԻՄԱՅ ՕՐԲԵԼ. 2, 78, ԱՍ. 295.
ԽՆՉՈՐԻ ԻՆԾԻԾ. ՆՈՐ ՀԱՅ. 105 = *Chinzorik*
Strecker ZGE. 4, 1869, տխտ. Ը., *Henzorik*
Լինչի քարտեզին վրայ՝ Կամախի հիւսիսակողմը,
Elmalu Կիպերտի քով. *Khendzorkin* Կիպերտի
քարտեզին վրայ = Թրք. Էմալը Վանայ ծովուն
հարաւ-արեւմտեան անկիւնը, տէս վերն էջ 171:

ԽՈԶ- (Իւլ բառը) կը գտնուի անշուշտ յա-
ջորդ անուններու մէջ՝ ԽՈԶԱԲԻՐ ԳԻԼՂ Թ. 160
ՋԱԼԱԽՔ Գ.ԻՆ ՄԷՋ ԱՍՈՂ. 106 (բէր = «մահակ,
գաւազան»), ԽՈԶԱՉՈՐ Թ. 120 ԿՈՒՍԱԿԱՆ Գ.ԻՆ
ՄԷՋ ՕՐԲԵԼ. 271 (Խուշ-յոր ԱՍ. 287), ԽՈԶԱՂ-
ԲԵՐՔ «Խողի աղբիւրներ»՝ Արծր. 195 (Խողբեր+
ինծիծ. ՀՀ. 227) ԳԻԼՂ ՎԱՍԱԿԱՐԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳԻՆ
ՄԷՋ (աղբեր+ = «աղբիւրներ»): Հմմտ. ՆՈՐ ԱՆՈՒՆ-
ՆԵՐՈ՝ *Chozachbur* (Խողաղբիւր) ընդ մէջ ԲԱՔԵՐԴԻ
ԵՒ ԽԱԿԻՐԻ *Strecker* ZGE. 4, 1869, տխտ. Ը., ԽՈ-
ԶԱՂԲԻՐԻ ԳԻԼՂ = Թրք. ՏՈՒՆԼՂ-ԿՈՒԼՂԱՔ (տո-
մուլ = խող, ԿՈՒԼՂԱՔ = աղբիւր, առուակ) ԱՍ.

39 Աբեղեանք գ. ին մէջ, ԽՈԶԱԳՐԱԿ “Խողի ա-
գարակ, գիւղ Ակնայ քով Ինճիճ. Նոր Հայ. 307:

ԽՈԶԱՆ աւան Թ. 14 Ծոփք գ. ին մէջ
Ասող. 63, 144. գծաւարտ կրնայ իռլան՝ ծիղ,
ծղոտ, բառն բլլաւ. Թերեւս նախահայկական, տեւ
վերն էջ 159:

ԽՈԹՈՌԱՐԵՐԴ ամրոց Թ. 114 Աղահէճք
գ. ին մէջ Օրբել. 1, 51, 52. Խ-ի-ս- “գաժան,
գժնեայ. ? + բերք:

ԽՈԿԱՌԻՆՃ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի
գ. ին մէջ Օրբել. 263. Խ-ի-? + ա-ին տեւ վերն
էջ 274:

ԽՈՅԱՆԱՆԱՅ ԲԵՐԴ այսպէս կոչուած բոս
լեզուին Պարսից կիր. 176 = ԽՕԽԱՆԱՐԵՐԴ
Գանձասարայ հանդէպ (Արցախի մէջ) կիր. 146.
? + բերք:

ԽՈՆԹԱԿԱՐԱԿ Օրբել. 265, ԽՈՆԹԱՐԱԿ,
ԽՈՆԹԱՆԱՐԱԿ ԱՍ. 64 տեղի Թ. 113 Սոթք
գ. ին մէջ. ? + Խ-ի “գաւիթ”:

ԽՈՇՏԱՏԱՅ ՏԱՓ ԱՍ. 289. Խոշոտայ
տեւական մը + Կ-ի “գաշտ, տեւ էջ 286:

ԽՈՌԱԿԵՐՏ Վարդան 90 (բոս Խոր. 26) “Խո-
ռէ շինուած” = ԽՈՇՈՐԱՆԻ ? տեւ Ինճիճ. ՀՀ. 131

ԽՈՌԱՏԱՓՔ ԱՍ. 479 կամ ԽՈՌԱՏՈՒ-
ՆԻՔ Օրբել. 273, ԱՍ. 479 Թ. 110 Ճահուկ
գ. ին մէջ. Խ-ս- ? + Կ-ի տեւ վերն էջ 286, իսկ
Խոռատ-ս-նի-? :

ԽՈՍՐՈՎԱԿԵՐՏ մայրի մը Խոսրով Փղբ. Թա-
գաւորէն տնկուած՝ Փաւսա. 18, Փարպ. 440,

1 “Առեալ յամուր բերդէն արքունի, որում կոչին
Գառնի, մինչեւ ի գաշտն Մեծամարտի ի բլուրն՝ որ անուա-
նեալ կոչի Դուին, որ կայ ի հիւսիսայ կողմանէ քաղաքին
մօտ Արտաշատու, զգեան խոնարհ մինչեւ յապարտան՝
Յիկնունի՝ տնկեցին զկաղինն: Եւ կոչեաց զանուն նորա
Յաճար մայրի: Եւ միւս ի մայրեացն յեղեղեաբերանին ի
նմանէ ի հարաւակոյս լին զգաշտն՝ կաղնատուն տնկով. եւ

Խոր. 194, Սեր. 109. Խոր-ի + Իեր « Խորովէ շինուած »:

ԽՈՒՂԻՑ տեղի Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբել. 259 = հոգի:

ԽՈՏ գիւղ Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբել. 2, 59 եւ 268 = Խոր « գալարիք »: Հմմտ. Դաւրի: Ասկէ՝ ԽՈՏԱԳԵՏ (« շխտաագետայ մեծ այգին » Օրբել. 2, 59). Խոր + գեղ. ՎԱՆՔՆ ԽՈՏԱԿԵՐԱՑ կամ ԽՈՏԱԿԵՐԻՑ Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 1, 282, 283. 2, 84, ԱՍ. 170:

ԽՈՐԱՆՈՐ անապատ = Խոր-ի + Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 258, 259 (Ստ. Օրբելեանի Պարիզի հրատարակութեան համեմատ 2, 81 հասարակ անուն է) = Խոր-ի « Խորունկ ձոր » կամ « Խորունկ ձորերով » (նաեւ « Խորտուբորտ »): Նոյն Խոր-ի-ի անապատին հետ ԱՍ. 22?: — Հմմտ. Խոր-ի տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱՍ. 275:

ԽՈՐԱՆԱՇԱՏ ուխտ յԱրցախ Կիր. 184, 199 « այսպէս կոչեցեալ սակս յորովութեան եկեղեցեաց եւ խորանայն ի նմա » Ինճիճ. ՀՀ. 313, ուստի Խորան « վրան, տապանակ, սեղան » + շոր « բազում » Հ.Ք. 212 = « բազմասեղան »: Բայց շոր « բազում » սովորաբար կը գործածուի միայն իբր առաջին անգամ բարդութեանց:

ԽՈՐԱՆԻՍ մանւր տեղի Եղիշ. 52. Խոր « Խորունկ » + Իեր « աթոռ, գիրք » = « Խորունկ գիրք ունեցող »:

ԽՈՐԱՍԱՆԱԲԱԿ տեղի Թ. 113 Ստեք գ.ին մէջ Օրբել. 265 = Խոր-ան-ի Թ. 1, 274, ԱՍ. 63—64. Խոր-ան (Հմմտ. Խոր-ան աւանը ստորին Բասենոյ մէջ ԱՍ. 33) + Բ-ի « գաւիթ »:

Կոչեցին զանուն նորա խորովակերտ: Եւ անդ շինեցին զապարանսն արքունականս, եւ զերկոսեան տեղին պարսպաւ փակեցին. եւ ոչ կցեցին ի միմեանս վասն պողոտայի ճանապարհին Փաւստ. 18:

ԽՈՐԹԱԳԵՑ տեղի Թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ Օրբել. 264, ԱՍ. 64. Խորթ? (= անհարազատ) + գեղ:

ԽՈՐԹՈՒՈՒՆԻՔ Թ. 43. Գ. Տուրուբերանի տէն վերն էջ 197, սովորաբար տոհմի անուն. Խորթ (խորի սաստկականը)? + -նի մասնիկ, ըստ Խորենացւոյ 26 խոր նահապետէն իւր անունն առած: Ծագումը՝ մութ:

ԽՈՐՈՒԱԳԵՑ ԱՍ. 532. Խորո? + գեղ:

ԽՈՐ ՎԻՐԱՊ Արտաշատու քով, ուր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ շարչարուեցաւ, այժմ վերապին վրայ եկեղեցի եւ մենաստան Վարդան Աշխ. 418, Ինճիճ. Նոր Հայ. 257, Լինչ 1, 200 = "խորունկ վերապ.", տէն Ագաթ. 103:

ԽՐԱՍ ամբողջ Նախճուանի քով Խոր. 57, Սեբ. 118, Ասող. 124, Վարդան Աշխ. 422, Երասխայ վրայ՝ այսօրւան Գարաշամբի մօտ, տէն ԱՍ. 514 = Խրո՝ "պատառուած, ճեղքուած", Տէն վարը Շո՛ք անուան տակ:

ԽՕԽԱՆԱԲԵՐԴ տէն Խոյ-Խանայէրէր էջ 354:

ԾԱԿՔԱՐ գետ եւ գիւղ Թ. 112 Գեղարքունի գ. ին մէջ ԱՍ. 53. Զ-ի "բացուածք, փոքրիկ ծերպ", + -ուր "վէմ", Հմմտ. Ծախուր տեղի Մշոյ հարաւարեւմտեան կողմը, Թրք. Տէլի. + -ու, ժայռ մը ծակով, որուն մէջէն է ճամբան Ինճիճ. Նոր Հայ. 199. Ծախուր -ուր Օրբել. 2, 239 (Զ-ի + -ուր մասնիկ = "Զ-իւր"):

ԾԱՂԻԿ գիւղ Մամիկոնեանց՝ Իշխանութեան տակ Փարպ. 453 = Զ-իկ (սեռ. Զ-իկ): — Այս բառէն՝ ԾԱՂԻԿ Ի Վժանիս "տեղի բազում անդաստանաց", Օրբել. 2, 59. Զ-իկ + իկ մասնիկ. ԾԱՂԱՍՁՈՐ Օրբել. 2, 106. ԾԱՂԱՍՁՈՐ

1 Կապակցութեան նայելով՝ Տայոց մէջ պիտի ըլլայ, ուր Մամիկոնեանք կ'իշխէին Փաւստ. 66: Ինճիճ. ՀՀ. 104 կը կարծէ թէ Ծաղիկ Տարաւոյ մէջ էր. զոր Մամիկոնեանք 440ին ժառանգած էին. Փարպ. 103—104:

Թ. 38 Բզնունիք գ.ին մէջ Սեր. 34 = “Ծաղկի ջուր”, Այս բառէն է նաեւ ԾԱՂԿԱՅ տեղի 1. Թ. 110 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբել. 260, 2. Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 264? :

ԾԱՂԿՈՏՆ, ԾԱՂԿՈՅ ՈՏՆ, ՈՏՆ ԾԱՂ-
ԿՈՅ (Սոփերք Հայկականք ԺԹ, 60), ԾԱՂԿԷ-
ՈՏՆ, ԾԱՂԿԷՈՅ ՈՏՆ Թ. 177 Գ. Այրարատայ,
Ալա-դաղի ոտքը, տե՛ս վերն էջ 249, ԱԱ. 511.
Ծաղիյ սեռ. (ուղղ. Ծաղի) կամ Ծաղիյ սեռ.
(ուղղ. Ծաղի) + ոտն = “Ոտք Ծաղիկ կամ
Ծաղիկ լեռան”, Ծաղի-ոտն համառօտուած է՝ Ծաղ-
իյ ոտնէ, Ծաղի-ոտն՝ Ծաղի-ոտնէ: Բայց Խնչ կը
նշանակէ Ծաղի: Փարս. 174 գաւառս կ’անուանէ
Ծաղի-ոտն = Զաղի-ոտ. Աղեքսանդրի պատմու-
թեան մէջ (Սուտ-կալիսթ.) էջ 89 Ալա-դաղ
լեռները կը կոչուին Ծաղի-ոտն լեռն = յն. ἀν-
θηρὰ ὄρη (R. Raabe էջ 50): Արդեօք ասի լոկ
Ծաղի անուան ժողովրդական-ստուգաբանական
մեկնութիւնն է, որմէ գաւառին անունն յարմար-
ցուած ըլլայ ի Սոփերս հայկ. ԺԹ, էջ 60:

2ՈՐՆ ԾԱՂԿՈՑԱՅ = ԾԱՂԿՈՑԱՅ 2ՈՐ Ան-
ւոյ քով հովիտ մը Թ. 178 Շիրակ գ.ին մէջ Ա-
սող. 187, 282, Սամ. Անեցի 104, Կիր. 50, Ալե-
շան Շիրակ 87, Լինչ 1, 368 եւ 382. Զաղի-
պարտէզ + յոր = “պարտէզներու ձոր”:

ԾԱՂԿՈՒՆԵԱՅ 2ՈՐ, Թ. 188 Վարժա-
նունիք գ.ին նոր անունն ԱԱ. 277, Ծաղի-նո-
յոր Դաւրիժ. 53, 81 = “ձոր Ծաղկունիքի”.
Զաղի + ոտն մասնիկ?: Թրք. Դերե-նիէ (դերե
= ձոր, չիչէք = ծաղիկ) թարգմանութեան հա-
մեմատ՝ ԱԱ. 277 պիտի նշանակէ ‘Ծաղկածոր’.
նոր հայերէն Զաղի-ոտն բառ մը ծանօթ չէ ինձ:

ԾԱՌԱՔԱՅ մնաստան, ամրոցի փոխուած,
Այրարատայ մէջ Կիր. 51, Վարդան Աշխ. 416.
ԱԱ. 47 (Թ. 172 Գաբեղեանք գ.ին մէջ). Զա-
+ ոտն:

ԾԱՓԱՍԱՂՔ տեղի Թ. 113 ՍԻԹՔ Գ.ԻՆ
մէջ Օրբեւ. 264. Զ-ի? (սովորաբար = «ափն ափի
զարնեւի») + լու տեւ զերն էջ 278.

ԾԻԾԱՌՆՈՅ ՎԱՆՔ մնաստան Օրբեւ. 2,
84, ԾԻԾԱՌՆՈՒ ՎԱՆՔ տեղի Թ. 114 ԱԶՏԷՃՔ
Գ.ԻՆ մէջ Օրբեւ. 266, ԾԻԾԱՌՆԱՎԱՆՔ ԱՅ.
268. ԾԻԾԱՌՆԷ կամ ԾԻԾԱՌՆ փոքրիկ աւան
Թ. 30 Տարաւն Գ.ԻՆ մէջ, այսպէս կոչուած մարդէ
մը, «որոյ անունն էր Ծիծառնիկ», Յովհ. Մամիկ.
54—56, ԾԻԾԱՌՆՔԱՐ անապատ ԱՅ. 268.
Յիշուան (սեռ. Յիշուան) բառէն? :

ԾԻՐԱՆԻՔ (Ծիւրնի- իբր ուղղական Լաւ-
տիվ. 79, սեռ. Ծիւրնեաց Ասող. 185) լեռ Թ. 171
Բառեան Գ.ԻՆ մէջ՝ Հասանքայէի հիւսիսակողմ
ԱՅ. 19 = Յիւրնի «ծիրանագոյն, ծիրանի ներկ»,
(Յիւրնի, փաւսա. 25 = «ծիրանագոյն զգեստը»):
— Հմմտ. ԾԻՐԱՆԱՀՈՂ Օրբեւ. 1, 250, ԱՅ.
247. Յիւրնի (բարդուլթեանց մէջ շատ անգամ՝
Յիւրն) «ծիրանի գոյն» (կամ՝ Յիւրն = «ծիրան
պտուղը») + հու. ԾԻՐԱՆԱԻՐ ուխտատեղի ի
Փարպի Հանդ. Հայագիտ. 2, 44 = Յիւրնաւոր
«ծիրանի զգեստ հագած»: Ասկէ՝ ԾԻՐՆԱՅԱՐ
լեռ մը Մշոյ քովերը Ալիշան Սեծ Հայք § 78:

ԾԻՆԿԵՐՏ քաղաք ի Տարայ? («ի Տա-
րային») Սեբ. 76. Յիւ? + կեր «շինուած»:

ԾԱՆԱՆԻՍՏ մամուր տեղի Եղիշ. 52 =
Ծիւնիտ Եղիշ. հրա. Յովհաննիսեանց 64, ա-
մուր տեղ մ'ընդ մէջ Խորանիստի եւ Ողականի
(Վերջինս ի Տարաւն). Զ-ի? (սովորաբար =
«վճարք») կամ Զուի-մուխ? + Նիտ «նստուածք»,
Դիւք»:

ԾԾՄԱԿ-Ն (տարբերակներցուած՝ ԾՄԱԿ-Ն)
Յովհ. Մամիկ. 23, 24, 31, Ինճիճ. ՀՀ. 110 տեղի
Թ. 30 Տարաւն Գ.ԻՆ մէջ. Զմի «ծործոր» (Եփրիկ
174) + Ն յօդ չէ, վասն զի անունս այսօր ալ Ծճմի
է՝ Ըլլալով լեռան մը բազում կն եւ փոքրիկ լճակ մը

Նորլենի հարաւակողմը՝ Մշոյ կողմերը (Տարաւն)
Ինճիճ. Նոր Հայ. 182:

ԾՈՒՄԲ (Միայն Ծախչի սեռականը գործածուած կոյ) գիւղ Թ. 41 Ապահոսներ գ.ին մէջ Ասող. 271. Եթէ անունն ուղիղ աւանգուած է, շնորհ (սեռ. շնորհ) բառը է:

ԾԱՆԴԻՑ (անտառ) Խոր. 118. «անուանե-
ղանտառն Ծնէդդ» = յԲ. սնն. շննդի (երեց
որոյ տեղոյն մէջ սաստիկ բազմանալուն պատճա-
ռաւ): Ըստ ԱՆ.ի 64 թ. 175 Արշարունիք
գ.ին մէջ:

ԾԱՌԻՓՈՐ Թ. 154 Գ. Գուգարաց = Ծաֆ
Խոր. 78 (= Ծաֆ Առող. 35). ծագած՝ Ծաֆյի գլուխ
(= Ես էջ 290). Ծաֆյ սեռ. (Ծաֆ ուղղակիանէ
մը?) + գլուխ = «Ծաֆի ծաֆ»:

30 = 2-^ኛ “*ጥፋት*” ምሳሌ ዓመቱ ከ 153፡ ሲነሱ
“*ድምርተኛው የጥፋት*” ምሳሌ ዓመቱ ከ 153፡ ሲነሱ
Mitt. d. k. k. Geogr. Ges. Wien 1890
Bd. 33, 428.

ԾՈՐԾՈՐՈՒ ՎԱՆԷ Յովհ. Երզնկացի Ին-
ճիճեանի քով ՀՀ. 205 (թ. 87 Արտապ գ. Ին մէջ).
Զործոր «Ժմակ, ձոր»:

ԾՈՓԲ Թ. 14 Դ. Չորրորդ Հայոց տես լեհեր
էջ 142 եւ շար.:

ԿԱԹՈՂԻԿՆ ԱՍ. 64. Կ-Ռ? (Կ-Ռ սովորաբար
= «Կաթիլ») + շէ տես վերին էջ 282: Հմմտ.
Կ-Ռ-ն-ն-ի-՝ ԱՍ. 64:

ԿԱԼԵՐ տեղի թ. 119 ԱՐԵՒԷՔ Գ.ԻՆ ՄԵՋ
ԱՍ. 299, թ. 113 ՍՈՐԹԵ Գ.ԻՆ ՄԵՋ ԱՍ. 64. ռ.ա.մ.
Կական լոք. Կոլ բառին?:

ԿԱԽԱՆԱՂԲԻՒՐ *տեղի* Թ. 113 Սոթք Դ. Ին
 ձեջ Օրբել. 265. Կ-ի-ն? (Հմմտ. Կախան-ա-կառուց
 Սեբ. 117) + -դբի-ր:

ԿԱԶԱՄԱԽԵԱՑ ԲԼՈՒՐ անտառ մի Տա-
րաւնդի մէջ՝ Արածանւոյ մօտ Յովհ. Կթդ. 50, 53.

հաղթանի բառը = «կաղամախիներու բլուր»,
 ԿԱՂԱՄԱՆԻ տեղի թ. 112 Գեղարբունի գ.ին մէջ
 ԱՍ. 38 = հին հայ. հաղթանի. ԿԱՂԱՄԱՆԻՏ գիւղ
 Փէրտէգրէկի կողմերը (Ճորոխի վայ) Ինճիճ. Նոր
 Հայ. 134 = հին հայ. հաղթանի: Իսկ թիւ է
 ԿԱՂԱՄԱՆԻՔ ՍԵՐ. 29:

ԿԱՃԿԱՔԱՐ գիւղ թ. 179 Վանանդ գ.ին
 մէջ Ասող. 144. հօնի, հօնի? + հար:

ԿԱՄԱՎԱՆՔ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին
 մէջ Օրբել. 260. հօ? + հն:

ԿԱՄԱՐԿԱՊ հին հայ. բառը կը գտնենք
 արդի Gamargab, Gamrgab անուան մէջ, որ գիւղ
 է Ակնայ վիճակին մէջ Cuinet 2, 366.

ԿԱՄԱՐՋԱՉՈՐ կամ ԿԱՄԱՐՋԱՑ ՉՈՐ տեղի
 եւ մենաստան (թ. 175 Արշարունիք գ.ին մէջ ԱՍ.
 58—59 եւ Փղբը Հայոց մէջ ԱՍ. 547) Ասող. 173,
 181, Լաստիվ. 6 («Կամրջաց ձորոց վանք»), հօ-
 ռը + յոր = «կամուրջի» կամ «կամուրջներու
 ձոր»: ԿԱՄԱՐՋԱՉՈՐ ձեւը Կիրակոսի (էջ 48),
 Մաթ. Ուռհայեցւոյ (էջ 296) քով՝ միջին հայե-
 րէն է, հմմտ. արդի հայ. հօնը = հին հայ.
 հօնը. ԿԱՄԱՐՈՒՆՋ գիւղ Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 64,
 76. ԿԱՄԱՐՈՒՆՋ գիւղ Ուրֆայի քով Ինճիճ. Նոր
 Հայ. 336 = հօնը: — Ասկէ՝ ԿԱՄԱՐՋԱՑ ՉՈՐ
 տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 261.
 ԱՍ. 97 (= «Կարմնջոյ ձոր», Բրոսէ 282). ԿԱՄԱՐՋԱՑ
 ԽԵԼԻՍ (հայ.) Օրբել. 2, 239, Կարմնիքի ԱՍ.
 181 = հօնը «գլուխ կամրջաց». Կարմնիքի
 (վերականգնուած) «կամուրջներու թաղ» ճահուկ
 գ.ի մէջ ԱՍ. 480:

ԿԱՅԵԱՆ (սեռ. Կայեի) ամրոց թ. 153 Չո-
 բոփոր գ.ին մէջ Յովհ. Կթղ. 165, բերդ եւ գաւառ
 Կիր. 79, 85, 108, Ինճիճ. ՀՀ. 356 = հայեան
 (հայե) «կայարան, օթեւան»:

ԿԱՇԷ գիւղ կամ ագարակ Լաստիվ. 103.
դժուարաւ կրնայ իշխի, իշխոյ բառն ըլլալ: Հմմտ.
վերն Աշխոյ էջ 298:

ԿԱՇԿԱՌՈՑ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ
ԱՍ. 275. իշխո «կարկառ քարանց» + ուր մաս-
նիկ?:

ԿԱՊԱՆ յետնագոյն անուն թ. 118 Զորք
գ.ի Օրբէլ. 1, 51, այժմ Ղափան տես վերն էջ
266 = իսկան «կիրճ»: Հմմտ. Կապան քաղաքն
Ուլնիոյ հիւսիս-արեւմտակողմը Mitt. d. k. k. Geogr.
Ges. Wien 1890 Bd. 33, 444, 446.

ԿԱՊՈՅՏ = իսկոյր «երկնագոյն» (փոխա-
ռեալ բառ մը պահլաւերէն kapötէ Հ.Բ. 166)
բառը կը տեսնենք յաջորդ անուններուն մէջ. Կա-
պոյր ամուր տեղի ի Հայո, Թերեւս Սիւնեաց մէջ
(քանի որ Որոտնի հետ կը յիշուի) Եղիշ. 52, ԱՍ.
112, Կապոյր Բերդ Վայոց ձորոյ մէջ Օրբէլ. 1, 52,
Կապոյր+ յ. տեղի Վայոց ձորոյ մէջ Օրբէլ. 2,
261, ԱՍ. 97, Կապոյր. լեռն Եղիշ. 98 (Սիւնեաց
մէջ ԱՍ. 110 կամ Արշարունեաց մէջ ԱՍ. 58).
Կապոյր բերդ, ամրոց թ. 175 Արշարունիք = Երաս-
խանք գ.ին մէջ Յովհ. Կթղ. 128, Ասող. 165
(«ամուրն կապուտայ»), Արծր. 285 («ի բերդին
կապուտայ»), Վարդան 111, Օրբէլ. 1, 235 (Կա-
պոյր բերդ յիշուած՝ Աշորնեաց ձորոյն մէջ), Վար-
դան Աշխ. 416 («բերդն կապոյտ») կը նշանաբնէ
Արտագերբի հետ (տես վերն էջ 347), տես ԱՍ.
57—58, 549. Կապոյր+ գ.ինք Արշարունիք
գ.ին մէջ Ասող. 176, ԱՍ. 58 = Կապոյր+
Կիր. 48. Կապոյր+ բերդ Տարաւնոյ մէջ Ալիշան
Մեծ Հայք § 78. Կապոյր+ բերդ Արշլտի մէջ
(թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ) Մտթ. Ուռհ. 125,
ԱՍ. 18, Կապոյր+ կամ Կապոյրեոյ? Ասող.
101. Կապոյր+ լեռ, յառաջ Ընծաքիսար բուռած
(տես վերն էջ 347) Ինճիճ. Նոր Հայ. 147 (Ս. Յա-
կովլայ վանքով), ըստ Լինչի 2, 137 այժմ լոկ

քրդական անուն Ս. Յակոբայ մատրան (չեւ ի՛նչ-
սուի Ak Kul միայն). Իսլամ + Իսլ. «կողմ»,
կուշա, . Capotes լեռն եփրատայ աղբիւրներուն
կողմերը բարձր Հայոց մէջ Պլին. 5, 24, Կադո-
լիճը Մարաց մէջ ԽԱՎ. 613 = լիճն Ուրմիյ, ա-
րաբ. Kabūdān (= պահ. *Kapōtān) Մարքարտ
Երանշ. 143 = յն. Καπαῦτα, պոպէս կարգալու-
է Ստրաբոնի (գլ. 523) Σταῦταն:

ԿԱՏԱՐՈՅ ՎԱՆՔ Մենաստան Օրբել. 1, 291,
Կաղանկ. 241. Իսլամ - գաղաթ, բառը:

ԿԱՏՈՒԱՔԱՐ ԲՂՈՐԹ. 111 Վայոց ձոր գ. ին
մէջ ԱՍ. 172. Իսլամ + Իսլ.: Նոյն իմաստն ունի
Կատուի Իսլ. բերդն ի Տարաւն Ինճիճ. Նոր
Հայ. 160:

ԿԱՐԻՆ Թ. 9 գ. Բարձր Հայոց տես վերն էջ
132, ըստ Andreass (Mitt. d. Vorderasiat. Ges. 2,
145) նոյն պիտի բլայ պարթեւական Kāren տոհմ-
անունն հետ = Հայ. Կարին Հ. 45, լս. Care-
nes, արաբ. պրս. Qārān (Nöldeke Tabari 128,
438, Pers. Studien 2, 30), Qārīn (Մարքարտ
Երանշ. 19): Այս պարագային կը սպասուէր գէթ
*Կարենեան, *Կարենեան (հմտ. Արտաւանեան, Ար-
տաշիսեան էջ 316) կամ *Կարենալի: Վասն զի
անձի կամ տոհմի անուն մը եղակիի մէջ իբր երկրի
անուն չի գործածուիր: Հին Հայ. Կարենը նախա-
հայկական kārīnō մը կ'ենթադրէ:

ԿԱՐԹԱԹԱՂ տեղի Թ. 119 Արեւիք գ. ին
մէջ ԱՍ. 299. Իսլ. (սովորաբար = ձուկ որսալու
գործիք) + Իսլ. տես վերն էջ 278:

Καρκαθιόχερτα Ծափաց գլխաւոր քաղաքը
(տես Թ. 14 Ծափք գ. ը) Ստրաբոն գլ. 527, վերն
էջ 28, կարգալու է 'Αρχαθιόχερτα (Blau եւ
Marquart ZDMG. 31, 499; 49, 656). 'Αρχαθίας
+ Իսլ. = «Արկաթակերտ»:

ԿԱՐԿԱՌ տեղի (յԱրցախ) Կիր. 207 =
Իսլ. «քարակոյտ»:

ԿԱՐՃԱՒԱՆ, ԿԱՐՃԵՒԱՆ աւան թ. 119
Արեւիք գ.ին մէջ Օրբել. 1, 274. 2, 79, 271.
Կ-րճ? (սովորաբար = ոչ-երկայն) + ---:

ԿԱՐՄԻՐ = Կ-րժիր «շիկագոյն, վարդագոյն».
Հ.թ. 167 հետեւեալ անուանց մէջ. Կ-րժիր - Կ-րժիր
տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ ԱՍ. 39.
Կ-րժիր Գեղ. Արծր. 254 թ. 92 ճուաշ գ.ին մէջ.
այժմ թրք. «Քըզել շայ» (Müller-Simonis 77.
Լինչի քով Աք-շայ «Սպիտակ գետ»): Կ-րժիր
Եկեղեցի տեղի թ. 110 ճահուկ գ.ին մէջ Օրբել.
272. Կ-րժիրէն տեղի Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 38, 64,
209. Կ-րժիրաւ տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ.ին
մէջ ԱՍ. 39. Կ-րժիր լանտ անուն այլ եւ այլ մենաս-
տանաց Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 219, 511, Բասենոյ մէջ
ԱՍ. 21, Հինձք գիւղը Կարմիրվանք մենաստանով
Guinet 1, 194, Տարաւնոյ մէջ Ինճիճ. Նոր Հայ-
190. Կ-րժիր Փ-ր-ի Կարմիր ձոր, թ. 179 վանանդ
գ.ի մէջ մասն ԱՍ. 76. Կ-րժիր --- Կ-րժիր տեղի
թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱՍ. 275:

ԿԱՐՔ (ուղղականորդործածուած չի գտնուիր).
սեռ. Կ-ր-ո-յ Արծր. 273, Ասող. 161, 172, 196
եւն, հյո. Կ-ր- Ասող. 151, 180, 188, Պամ.
Վրաց 109, 114 եւն, յն. τὸ χάστρον τὸ Κάρ-
կոսս. Պորփ. de adm. imp. 192, 4 Կ-ր- բերդն,
ամրոցն եւ քաղաքը (հին հյո. էն ծագած) թ. 179
Վանանդ գ.ին մէջ Վարդան Աշխ. 418. ոչ Կ-ր
«չուան» եւ ոչ ալ Կ-ր «Կարողութիւն» բառն է.
Ըստ Լինչի 1, 395 վրացերէն է եղեր = karī
«գուռն, բակ» (Չուբինովի բառգիրքը էջ 237)?

ԿԱՒԱԿԵՐՏ գաստակերտ մը յԱյրարատ.
Հուրաստանի եզերքը Յովհ. Կթղ. 63, 64, ԱՍ. 320
= Կ-ա-կերտ կաւէ շինուած:

ԿԱՒԱՐՏ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ
ԱՍ. 274. Կ-ա- + -րտ «դաշտ»?

ԿԱՔԱՒԱՐԵՐԴ թ. 118 Չորք (Կապան) գ.ին
մէջ Օրբել. 2, 79 = Բերդ Կ-ա-ա-ա- անդ. Կ-ա-ա-

“կաքաւ թռչունը”, ՀՔ. 307 + բերդ: կաքաւ բառէն՝ կառաւոյ աղբիւր տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ Օրբել. 263, ԱՍ. 98. կառաւոյքիւր Շահապօնք գ. ին մէջ ԱՍ. 484. կառաւոյր ամրոց Թովհ. Կթղ. 175. կառաւոյր տեղի թ. 115 Ծղուկք գ. ին մէջ Օրբել. 260. կառաւոյր տէս վերն էջ 275. կառաւոյր Ծղուկքի մէջ ԱՍ. 252: Հմմտ. կառաւոյն? անուն քաղաքի մը Հանդէս Հայագիտ. 1, 217 Ծան. 3:

ԿԵՆԱՅ ԱՍՏՈՒԹ Թովհ. Մամիկ. 42. Կեն + լայր:

ԿԹԱՆՈՑ ՍԻՆԵՆԱՅ մէջ Օրբել. 1, 227, ԱՍ. 60—61. Կթ կամ Կեն + աւոյ մասնիկ = “կթելու տեղ”?

ԿԹՈՒՃ քաղաք թ. 11 Հաշտեանք գ. ին մէջ Ասող. 86, Եր. *Κεθαρτζ(ων)* Պրոկոպ. 3, 251 de aedif., ասոր. Qitriz Գեղեթ Գեորգ Կիպր. 174—175, Սկղենաւորութիւն Բիւզ. բանակաթեմերու էջ 69. Կթ? (սովորաբար = Կթել) + աւոյ տէս վերն էջ 274: Բայց այս պարագային ինչո՞ւ *Կթաւոյն չէր ըսուեր քաղաքս. *Κεθαρτζων*ի մէջ *αρ* նշանակութիւն չունի: Տես վարը Զեմաւոյն: Անունս անշուշտ հայկական չէ:

ԿԻՐԱԿՈՍԻԿ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ. ին մէջ Օրբել. 260, ԱՍ. 215. Կիրաւ անձի անուն = *Κυριαχός* + ի՛նչ նուազական: Հմմտ. Կիրաւի կարնոյ հիւսիսակողմը (Կինէ, Հտ. Ա. կարնոյ Վիլայէթի աշխարհացոյցն եւ էջ 133), Giregössek (Strecker, ZGE. 4, 1869, տխտ. Գ.) = հին հայ. *Կիրաւաւ կամ Կիրաւի. Կիրաւ + աւ կամ ի՛նչ մասնիկ?

ԿԻՑ տեղի թ. 120 Կուսական գ. ին մէջ Օրբել. 271. Կից + թ. 118 Զորք գ. ին մէջ Օրբել. 272, ԱՍ. 292 = Կից + “կցորդութիւն”: Ասկէ՛ Կից իւրիւր տեղ մը Օրբել. 1, 116, ԱՍ. 214 (Ծղուկք) = “վտակներու միանալը”:

ԿՈԳՈՎԻՏ (սեռ. Կոգ-վիտ) Թ. 183 Գ. Այ-
րարատայ տես էջ 251. Կոգ (սեռ. Կոգ-այ) Գ. ին
հնագոյն անունն + -վիտ = Կոգ-վիտ, նախնաբար
Կոգ-այ-վիտ, յետոյ համառօտուելով՝ Կոգ-վիտ:

ԿՈԹԱՔԱՐ ՍԻՆԵՑԱԳ Մէջ Օրբել. 1, 226,
նաեւ Կոթ-այ, + -ար ԱՍ. 26? Կոթ վիճակ մը ԱՍ. 50
+ + -ար?

ԿՈՂԲՈՓՈՐ Թ. 155 Գ. Գուգարաց. Կողբ՝
(սեռ. Կողբ-այ) դաւառին հնագոյն անունն + -բ
“ձոր”, նախնաբար՝ *Կողբ-այ յոր, տես վերն էջ 290:

ԿՈՂՍԲԵՐԴ ԽԱՍ. 30 Թ. 10 Խորձեան
Գ. ին մէջ = “Կողի (= Կեղի) բերդ” տես էջ 137:

ԿՈՌՈՇՈՓՈՐ տեղի Թ. 120. Այլախ Գ. ին
մէջ Օրբել. 261, ԱՍ. 209. Կո-շ? + -բ “դաշ-
տաձոր”:

ԿՈՎԱՍԿԱՆ Թ. 120 Գ. Սինեցա Օրբել.
1, 51 եւն, Գի-շ Կո-վ-ի-ան տեղի Թ. 117 Բաղդ
Գ. ին մէջ Օրբել. 269 = Կո-վ-ի-ան գի-շ ԱՍ. 274.
Կո-վ-ի կամ Կո-վ-ի-? + -ի-ան մասնիկ:

ԿՈՏՈՐ, ԿՈՏՈՐՔ բերդ, ամրոց Թ. 90 Ան-
ձահիձոր Գ. ին մէջ Արծր. 232, 235 (“Կոտոր”),
270, 271 (“բերդն Կոտորոց”), Ասող. 182 (“Կո-
տորաց բերդն”) = Կո-տոր, Եբ. Կո-տոր + “կոտոր”:

ԿՈՐՈՎԻ տեղի Թ. 115 Ծղուկք Գ. ին մէջ
Օրբել. 260. Գժուարաւ = Կո-ր-ով “առոյգ եւն”:

ԿՈՒԿԱՅԱՌԻՃ (բյու. ի Կո-կ-այ-մ-այ) Խոր.
265. Կո-կ-այ? + -մ-ի տես վերն էջ 274:

ԿՈՒՂԱՆՈՎԻՏ = Կո-վիտ Կո-ղան Թ. 78 Գ.
Վասպուրականի. Կո-ղան? + Կո-վիտ:

1 Պէտք է զտնադանել Կողբ գիւղէն կամ աւանէն,
որ այժմ Kulp կ'ըսուի: Կողբ՝ իւրազանքներով էր Թ. 181
Ճակատք Գ. ին մէջ Կորիւն 32, Խոր. 258, Սեբ. 101, Ղե-
ւանդ 144, Յովհ. Կթղ. 45, 107. Վարդան 61—62, Կիր.
31, Ինճիճ. ՀՀ. 443, ԱՍ. 49: Երգի անունն հայ բերնէ
ծագած չէ, վասն զի հայու բերնին մէջ Կուղբ կ'ըլլար, եւ
ոչ Թէ Kulp.

ԿՈՒՏԱԿՔ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ
Օրբեւ. 265 = Կոտայի, յք. Կոտայի «կոյս»:

ԿՈՒՏՐԱԿԱԳՈՄՔ տեղի թ. 112 Գեղար-
քունի գ. ին մէջ Օրբեւ. 264, ԱՍ. 38. Կոտայի?
+ Կոտայ: Հմմտ. Կոտայէն գիւղ ի Տայս Ինճիճ.
Նոր Հայ. 133, Ճորոխի հարաւակողմը՝ Ճորոխի
կիսկին հասնելէն յառաջ, տես R. Kiepert քար-
տեզ Tirabzon:

ԿՈՒՐԱՎԱՆՔ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ. ին
մէջ Օրբեւ. 260. Կոտայի? Կոտայի բառէն (= «կոյս»?)
+ Կոտայ:

ԿՈՒՍԱՅ ԲԱԿ Օրբեւ. 2, 54 = Կոտայի
ԱՍ. 50 վիճակ թ. 112 Գեղարքունի գ. ին մէջ.
? + Կոտայ:

ԿՍՐՕՆՔ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին
մէջ Օրբեւ. 261 = Կոտայ, Կոտայի կարուած,
կարուելի կարոյ:

ԿՐՃՈՒՆՔ թ. 93 գ. Վասպուրականի տես
վերին էջ 221. Կիւրճ, Կոտայ? յատուկ անուն + անի
մասնիկ տես վերին էջ 283:

ՀԱՐԱՆԴ թ. 116, 121 գ. — Հմմտ. Վա-
նանք թ. 179 գ., Մարանք թ. 108 գ. անք մար-
նիկով մը կազմուած:

ՀԱԴԱՄԱԿԵՐՏ Խոր. 76, Արծր. 302 =
Արամիւրք Փարպ. 16, Արծր. 116, 256, Յար-
միւրք (Աղամակերտի տեղ) Արծր. 260, 274,
281 քաղաք թ. 89 Մեծ Աղբաղ գ. ին մէջ, ստան
Արծրունեաց. Հարամ յակ. անուն? + Կոտայ:

ՀԱԼԻՉՈՐ տեղի թ. 117 Բաղք գ. ին մէջ
ԱՍ. 275. Հալի սեռականը? + Կոտայ:

ՀԱՄԱՄԱԲԱԿ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին
մէջ Օրբեւ. 264. Հարամ յկտ. անուն (Հմմտ.
Արծր. 55, Առող. 134 Ամատունի մը, 158 Արեւ-
ելցի, 161 Թագաւոր Աղսւանից) + Կոտայի «գաւիթ»:
— ՀԱՄԱՄԱՇԷՆ՝ Տամբուր քաղաքին յեանա-
գոյն անունը՝ Ճորոխ գետին մօտերը Յովհ. Մամիկ.

57. Հաս. քեռորդի վաղգեանի, իշխանին վրայ
Յովհ. Մամիկ. 57 + չէ = «Համամի գիւղ»:
Այժմ՝ Հաս. ինճիճ. Նոր Հայ 395բ:

ՀԱՄԲՈՅՐԱԶԱՆ աւան թ. 86 Մարգարա-
տան գ. ին մէջ Արծր. 240. անշուշտ հաս. թուր եւ
չէ «Կերպ» բառերէն չէ Հ. 148:

ՀԱՄԿՈՒԲԵՐԴ գիւղ վանայ ծովուն արեւե-
լեան ափին վրայ Բելք Globus Հտ. 64 էջ 157.
Հաս. (Աս. ին վերն էջ 215) + բերք:

ՀԱՅԱԹԱՂ տեղի Հանդէս Հայագիտ. 2, 42
արձանագրութիւն մը յամէ 985 = Հայ. թ. 180
Արագածոտն գ. ին մէջ Ա. 203. Հայ + Բաւ
տեւ վերն էջ 278:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ («Երկիրն Հայաստան», Փաւստ.
153, «Հայաստան՝ Երկիր» Սեբ. 80, «Հայաստան
աշխարհ», Կորիւն 20, 23), ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՔ.
Հայ Սեբ. 147, յ. 2-յ (սեբ. Հ-յ) տեւ Արծր.
ցանկ էջ 335, արմատն է հ-յ- (Հնգիկ-գերմ.
pəto-է?) + ա-ր-ան (պարս. stān) տեւ վերն էջ 274:
Ասկէ՝ Հայոց յոր՝ վանայ լճին հարաւակողմը Խոշարի
կողմերը, թ. 81 Արուանդունիք գ. ին մօտերը
Խոր. 25, Արծր. 197 («ձորն Հայոց»), ինճիճ. ՀՀ.
200, Նոր Հայ. 144, WZKM. 14, 19:

ՀԱՅԵԼԵԱԿ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ. ին
մէջ Օրբել. 266. հայելի + ի մասնիկ?

ՀԱՅԱՆՇԷՆ՝ ի Հայո (թ. 36 Հարք գ. ին
մէջ) Հայկէն հիմնուած առաջին գիւղը Խոր. 23.
Հայի, Հայոց առասպելական նախահայրը (նաեւ =
«Որինն ասողը») + չէ = «Հայկի գիւղ»:
Այժմ անունն միայն հոս կը հանդիպի, եւ այնուհետեւ
այլ եւս հետքն անգամ չի տեսնուիր: — Ասկէ՝
ՀԱՅԱՎԱՆՔ եկեղեցի Հայկավանք թաղին մէջ
ի վան Լինչ 2, 101 (արդի անուն՝ գիտնականեւ.

1 Հայաստան ածականաբար՝ «Հայաստան աշխարհ»
— Երկիր, — ազգ., ըստ Հայկազեան Բառարանի Բ. 30:

բէն տրուած): — ՀԱՅԿԱՐԵՐԻ ԿԱՄ ՀԱՅԿԱՅ
ԲԵՐԴ ամբողջի ժառանգականները Հայոց ձոր գ.ին մէջ
Կինէ 2, 702, ԲԵԼԸ VBAG. 1895, 606, Globus
64 էջ 198 եւն, Ինճիճ. Նոր Հայ. 145, Հայ-Բերդ
աւերակք ծործորի մը մէջ Ս. Կարապետի մօտերն
(ի Տարաւն) Լինչ 2, 177: Նմանապէս արդի ժա-
մանակի ուսումնականաց տուած մէկ անունն:

ՀԱՅԿԱՐԵՐ (տարբ. ընթերց.՝ Հայրէն) տեղի
յիշուած միայն Յովհ. Մամիկոնեանէ 53. Հայ +
Ինչ = “Հայերէ շինուած”:

ՀԱՅԿԱՐԵՐԻ ամբողջ Սիւնեաց էջ Օրբել. 1,
52. Հայր + Բերդ:

ՀԱՅԿԱՐԵՐԻ (տարբ. ընթերց.՝ Հայրէն, Հայր Բերդ Յովհ. Մամիկ. 29, Ինճիճ. ՀՀ. 102)
տեղ մը Յովհ. Մամիկ. 43. Հայր (= վանահայր)
+ Բերդ:

ՀԱՅԿԱՐԵՐ ՏԱՓ Օրբել. 2, 102, տարբ.
ընթերց.՝ Հայրէնեաց Գր. Բրոսէ 203, ԱՍ. 180,
185 (Վայոց ձոր). Հայրէ? Կամ Հայրէնի բառերուն
սեռականը + Գր. “գաշտ” տեւ էջ 286:

ՀԱՆԴԻՍԵԱՆԻ տեղի Թ. 11 Հայտեանք
գ.ին մէջ՝ իբրեւ թէ այնտեղ կատարուած զօրա-
հանդէսէ մը այսպէս կոչուած Յովհ. Մամիկ. 47.
Հանդէս “զօրահանդէս” + Եւ մասնիկ էջ 277?
Յովհ. Մամիկոնենոյ անունն տուած մեկնութեան
հիմը՝ լոկ իւր ստուգաբանութիւնն է եւ ըստ ին-
քեան զուրկ է յարգէ կամ արժէքէ:

ՉՈՐ ՀԱՍԿՈՅ? Թ. 86 Մարդաստան գ.ին
մօտերն Արծր. 117. յոր եւ հալ “ցորենազգինե-
րուն գլուխը”:

ՀԱՐՄԱՎԱԶ Ժայռ Թ. 115 Ծղուկք գ.ին
մէջ Օրբել. 1, 278, ԱՍ. 252. Հարմ “նոր ամուս-
նացած կին” + Էւ “ընթացք, ուստոստում” =
“հարսի վազք”: Հմմտ. Գերմանացոց Mägd-
sprung: Զրոյցը տեւ Օրբել. 1, 203—209 =

ԱՍ. 252-253 (թղթ. «կելին քահա», «հարսնա-
ժայռ»):

ՀԱՐԲ (սեռ. Հարայ, հյո. Հար) Թ. 36 գ.
Տուրուբերանի. ըստ խոր. 23. Ինճիճ. ՀՀ. 115
պիտի ըլլայ = հար + «հայրեր» (սեռ. Հար, յթ.
հայր բառին): Բնականապէս՝ սխալ:

ՀԱՅԻՔ տեղի Թ. 111 Ապոյց ձոր գ.ին մէջ
Օրբել. 262. հայի «օձառանջ ըսուած ծառք», յթ.
հայի: Ասկէ՝ Հայեայ - դիւի-ր տեղի Թ. 114 Աղա-
հէճք գ.ին մէջ Օրբել. 266 = «հացիներու աղ-
բիւր»: — Հայեայ դիւի-ր տեղի Աշտիշատու մէջ
Թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ Փաւստ. 38, 43 = «հա-
ցիներու պարտեզ» (հոն կար «հացուտ պարտեզ»,
ժ'ըստ Փաւստոսի 38): — Հայեայ դիւի-ր գիւղի
Տարաւն (որմէ էր Ս. Մեսրոպ) կորին 13, Փարպ.
33 եւն. հայեայ, որ յթ. սեռականն է *հայեակի
= հայի + ակ մասնիկ = «փոքրիկ հացի», ուստի՝
Հացեկաց գիւղ = «փոքրիկ հացիներու գիւղ»:

ՀԱՆԱԽԱՂԱՅԻՆ ԲԵՐԴ Կաղանկ. 273,
Հաւաիւայ կիր. 145, Ինճիճ. ՀՀ. 304 յԱրցախ.
հա- «հաւ. Թուշուն» + իւղայ- + «վաղք, Թուշք»
= «Թուշոյ Թուշ»:

ՀԱՆԱՃԻՉ ամբոց եւ բերդի Տայս (տե՛ս վերն
էջ 245) լատիւ. 4, 82, Ասող. 276 (Հաւ-ճիւ).
հա- + ճիւ «կարկաջ» = «Թուշոյ կարկաջ»:

ՀԱՆՈՒՑ ԹԱՌ Թուղժ. Մեծոփ. Յիշատա-
կարան էջ 52, ԱԱ. 354 Գառնույ քով Թ. 187
Մաղաղ գ.ին մէջ, մենաստան. հա- + թա- =
«հաւերու դադարելու ձող»:

ՀԱՆԱԽԱՂԱՅԻՆ տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին
մէջ Օրբել. 264. *հաւա- + *թաւ տե՛ս վերն էջ

1 Ասիկայ է Հայեայ դիւի-րի Տարաւն Փաւստոսի
քով 48, զոր պէտք է Հայեայ դիւի-ր ուղղել, վասն զի Թա-
րաւորին հարձն որ նոյն գիւղէն էր հայեայի կ'ըսուի («ի
հարձն անտի ի հացեկացոյն» Փաւստ. 49) Հիմայ Հայի,
բրդերէն խալի գիւղը, տե՛ս վերն էջ 190:

ԾԱՓԱԹԱՂՔ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 264. Զ-ի? (սովորաբար = «ափն ափի զարնել») + Բ-ը տե՛ս վերն էջ 278.

ԾԻԾԱՌՆՈՅ ՎԱՆՔ մենաստան. Օրբել. 2, 84, ԾԻԾԱՌՆՈՒ ՎԱՆՔ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ Օրբել. 266, ԾԻԾԱՌՆԱՎԱՆՔ ԱՍ. 268. ԾԻԾԱՌՆԷ կամ ԾԻԾԱՌՆ փոքրիկ աւան թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ, այսպէս կոչուած մարգէ մը, «որոյ անունն էր Ծիծառնիկ», Յովհ. Մամիկ. 54—56, ԾԻԾԱՌՆՔԱՐ անապատ ԱՍ. 268. Զիծ-ուն (սեռ. Զիծ-ուն) բառէն? :

ԾԻՐԱՆԻՔ (Ծիւրանի- իբր ուղղական Լաւ-տիվ. 79, սեռ. Ծիւրանեաց Ասող. 185) լեռ թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ՝ Հասանքալէի հիւսիսակողմէ ԱԱ. 19 = Զիւրանի «ծիրանագոյն, ծիրանի ներկ», (Զիւրանի, Փաւստ. 25 = «ծիրանագոյն զգեստք»), — Հմմտ. ԾԻՐԱՆԱՀՈՂ Օրբել. 1, 250, ԱՍ. 247. Զիւրանի (բարդուլթեանց մէջ շատ անգամ՝ Զիւրան) «ծիրանի գոյն» (կամ՝ Զիւրան = «ծիրան պտուղը») + Կ-ը. ԾԻՐԱՆԱՒՈՐ ուխտատեղի է Փարպի Հանգ. Հայագիտ. 2, 44 = Զիւրան-որ «ծիրանի զգեստ հագած», Ասկէ՝ ԾԻՐՆԿԱՑԱՐ լեռ մը Մշոյ քովերը Ալիշան Սեծ Հայք § 78:

ԾԻՆԿԵՐՏ քաղաք է Տարայ? («ի Տա-րային») Սեբ. 76. Զին? + Կէր «շինուած», :

ԾԱՍԱՆԻՍՏ ամուր տեղի Եղիշ. 52 = Ծիւնի-ո Եղիշ. հրտ. Յովհաննիսեանց 64, ա-մուր տեղ մ'ընդ մէջ Խորանիստի եւ Ողականի (վերջինս է Տարաւն). Զ-ի? (սովորաբար = «վճարք») կամ Զ-ի մուխ, ? + Կիւր «նստուածք, դիրք», :

ԾԾՄԱԿ-Ն (տարբեր ընթերցուած՝ ԾՄԱԿ-Ն) Յովհ. Մամիկ. 23, 24, 31, Ինճիճ. ՀՀ. 110 տեղի թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ. Զ-ի «ծործոր» (Եղիշի 174) + Կ յօդ չէ, վասն զի անունս այսօր ալ Ծծ-ի է՝ ըլլալով լեռան մը բազուկն եւ փոքրիկ լճակ մը

Նորշէնի հարաւակողմը՝ Մշոյ կողմերը (Տարաւն) Ինճիճ. Նոր Հայ. 182:

ԾՈՒՄԲ (միայն Ծաֆոյ սեռականը գործածուած կայ) գիւղ Թ. 41 Ապահունիք գ.ին մէջ Ասող. 271. Եթէ անունս ուղիղ աւանդուած է, շնոյթ (սեռ. շնոյթ) բառը չէ:

ԾՆՆԳՈՑ (անտառ) Խոր. 118. «անուանէ զանտառն Ծննդոյ», = յք. սեռ. շննդոյ (երեօց որոյ տեղւոյն մէջ սաստիկ բազմանալուն պատճառաւ): Ըստ ԱԱ. Ի 64 Թ. 175 Արշարունիք գ.ին մէջ:

ԾՈՐՈՓՈՐ Թ. 154 գ. Գուգարաց = Ծոբ Խոր. 78 (= Ծոփ Ասող. 35). Ժագած՝ Ծոբոյ փոք (տես էջ 290). Ծոբոյ սեռ. (Ծոբ ուղղականէ մը?) + փոք = «Ծոբի ձոր»:

ԾՈՒՎ ԳԵՂԻ Թ. 15 Հանձիթ գ.ին մէջ ԽԱՍ. 30 = շուփ «լիճեր» տես վերն էջ 153: Հմմտ. «Չուքուրլուք լեռը», զոր Հայք Ծոփ «լիճեր» կ'անուանեն Mitt. d. k. k. Geogr. Ges. Wien 1890 Bd. 33, 423.

ԾՈՐԾՈՐՈՒ ՎԱՆՔ ՅՈՎՏ. Երզնկացի Ինճիճանի քով ՀՀ. 205 (Թ. 87 Արտաղ գ.ին մէջ). Շորշոր «ծմակ, ձոր»:

ԾՈՒՓ Թ. 14 գ. Չորրորդ Հայոց տես վերն էջ 142 եւ շար.:

ԿԱԹԱՇԷՆ ԱՍ. 64. Կաթ? (Կաթ սովորաբար = «կաթիլ») + Էն տես վերն էջ 282: Հմմտ. Կաթ-Էն-Կաթ ԱՍ. 64:

ԿԱԼԵՐ տեղի Թ. 119 Արեւիք գ.ին մէջ ԱՍ. 299, Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ ԱՍ. 64. Կալ կական յոք. Կալ բառին?:

ԿԱԼԱՆԱՂԻՒՐ տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 265. Կալան? (Հմմտ. Կալան-ա-կառուց Սեբ. 117) + Կալան:

ԿԱՂԱՄԱԽԵԱՑ ԲԼՈՒՐ անտառ մը Տարաւնոյ մէջ՝ Արածանուոյ մօտ ՅովՏ. Կթղ. 50, 53.

Կաղամախիներու բառը = «կաղամախիներու բառը».
 ԿԱՂԱՄԱԽԻ տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ
 ԱՍ. 38 = Հին Հայ. Կաղամախին. ԿԱՂԱՄԱԽԻՏ գիւղ
 Փէրաէգրէկի կողմերը (Ճորոխի վրայ) Ինճիճ. Նոր
 Հայ. 134 = Հին Հայ. Կաղամախին: Իսկ թիւն է
 ԿԱՂԱՄԱԽԻՔ Սեր. 29:

ԿԱՃԿԱՔԱՐ գիւղ թ. 179 Վանանդ գ.ին
 մէջ Ասող. 144. Կաճիկ, Կաճալի? + Կար:

ԿԱՄԱՎԱՆՔ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին
 մէջ Օրբէլ. 260. Կա? + Կան:

ԿԱՄԱՐԿԱՊ Հին Հայ. բառը կը գտնենք
 արդի Gamargab, Gamrgab անուան մէջ, որ գիւղ
 է Ակնայ վիճակին մէջ Guinet 2, 366.

ԿԱՄՐՋԱՁՈՐ կամ ԿԱՄՐՋԱՑ ԶՈՐ տեղի
 եւ մենաստան (թ. 175 Արշարունիք գ.ին մէջ ԱՍ.
 58—59 եւ Փղբր Հայոց մէջ ԱՍ. 547) Ասող. 173,
 181, Լաստիվ. 6 («Կամրջաց ձորոց վանք»). Կա-
 մարջ + յոր = «կամուրջին» կամ «կամուրջներու
 ձոր»: ԿԱՄՐՋԱՁԱՁՈՐ ձեւը Կիրակոսի (էջ 48),
 Մաթ. Ուռհայեցւոյ (էջ 296) քով՝ միջին Հայե-
 րէն է, հմմտ. արդի Հայ. Կարճալ = Հին Հայ.
 Կամարջ. ԿԱՄՐՈՒՆՋ գիւղ Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 64,
 76. ԿԱՄՐՈՒՋ գիւղ Ուրֆայի քով Ինճիճ. Նոր
 Հայ. 336 = Կամարջ: — Ասկէ՝ ԿԱՄՐՋԱՑ ԶՈՐ
 տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբէլ. 261.
 ԱՍ. 97 (= «Կարմնջոյ ձոր», Բրոսէ 282). ԿԱՄՐՋԱՑ
 ԽԵԼԻՍ (Հյոց.) Օրբէլ. 2, 239, Կարմնիւն ԱՍ.
 181 = Կարմնիւն «գլուխ կամրջաց». Կարմնիւն
 (վերականգնուած) «կամուրջներու թաղ» ճահուկ
 գ.ի մէջ ԱՍ. 480:

ԿԱՅԵԱՆ (սեռ. Կայեան) ամրոց թ. 153 Ձո-
 րոփոր գ.ին մէջ Յովհ. Կթղ. 165, Բերդ եւ գաւառ.
 Կիր. 79, 85, 108, Ինճիճ. ՀՀ. 356 = Կայեան
 (Կայան) «կայարան, օթեւան»:

ԿԱՇԷ գիւղ կամ ագարակ Լաստիվ. 103. գծուարաւ կրնայ իւշէ, իւշէայ բառն ըլլալ: Հմմտ. վերն Աշխարհ, էջ 298:

ԿԱՇԿԱՌՈՑ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱՍ. 275. իւշիւս «կարկառ քարանց» + «դ մասնիկ?»:

ԿԱՊԱՆ յետնագոյն անուն Թ. 118 Ձորք գ.ի Օրբել. 1, 51, այժմ Ղափան տէս վերն էջ 266 = իւշան «կիրճ»: Հմմտ. Կապան քաղաքն Ուշինոյ հիւսիս-արեւմտակողմը Mitt. d. k. k. Geogr. Ges. Wien 1890 Bd. 33, 444, 446.

ԿԱՊՈՅՑ = իւշայր «երկնագոյն» (փոխառեալ բառ մը պահլաւերէն kapōtէ Հ.Ք. 166) բառը կը տեսնենք յաջորդ անուններուն մէջ. Կապայր ամուր տեղի ի Հայս, Թերեւս Սիւնեաց մէջ (քանի որ Որոտնի հետ կը յիշուի) Եղեշ. 52, ԱՍ. 112, Կապայր Բերդ Վայոց ձորոյ մէջ Օրբել. 1, 52, Կապայր+ յ.թ. տեղի Վայոց ձորոյ մէջ Օրբել. 2, 261, ԱՍ. 97, Կապայր. լեւան Եղեշ. 98 (Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 110 կամ Արշարունեաց մէջ ԱՍ. 58). Կապայր բերդ, ամրոց Թ. 175 Արշարունիք = Երասխաձոր գ.ին մէջ Յովհ. Կթղ. 128, Ասող. 165 («ամուրն Կապուտայ»), Արծր. 285 («ի բերդին Կապուտայ»), Վարդան 111, Օրբել. 1, 235 (Կապուտ բերդ յիշուած՝ Աշորնեաց ձորոյն մէջ), Վարդան Աշխ. 416 («բերդն Կապուտ») կը նոյնացընէ Արտագերքի հետ (տէս վերն էջ 347), տէս ԱՍ. 57—58, 549. Կապուտաւր վանք Արշարունիք գ.ին մէջ Ասող. 176, ԱՍ. 58 = Կապուտաւր Կիր. 48. Կապուտաւր բերդ Տարաւնոյ մէջ Ալիշան Մեծ Հայք § 78. Կապուտաւր բերդ Արջովտի մէջ (Թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ) Մտթ. Ուռհ. 125, ԱՍ. 18, Կապուտաւր կամ Կապուտիւրոյ? Ասող. 101. Կապուտիւր լեռ, յառաջ Ընձաքիսար ըսուած (տէս վերն էջ 347) Ինճիճ. Նոր Հայ. 147 (Ս. Յակովբայ վանքով), ըստ Լինչի 2, 137 այժմ լոկ

քրդական անուն Ս. Յակոբայ մատրան (լեռք կ'ըսուի Ak Kul միայն). Իսպար + Իսլ "կողմ", կուշտ. Capotes լեռն եփրատայ աղբիւրներուն կողմերը բարձր Հայոց մէջ Պլին. 5, 24, Կապոտան լիճք Մարաց մէջ ԽԱՎ. 613 = լիճն Ուրմիայ, արաբ. Kabūdān (= պահ. *Kapōtān) Մարջարա երանջ. 143 = յն. Καπαῦτα, պոսպէս կարդալու է Սարարոնի (գլ. 523) Σπαῦταն:

ԿԱՏԱՐՈՅ ՎԱՆՔ Մենաստան Օրբէլ. 1, 291, Կաղանկ. 241. Իսպար "գաղաթ", բառը:

ԿԱՏՈՒԱՔԱՐ ԲԼՈՒԹ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ ԱՍ. 172. Իսպար + Իսլ: Նոյն իմաստն ունի Կապոտ + Իսլ բերդն ի Տարաւն Ինճիճ. Նոր Հայ. 160:

ԿԱՐԻՆ Թ. 9 գ. Բարձր Հայոց տէս վերն էջ 132, ըստ Andreas (Mitt. d. Vorderasiat. Ges. 2, 145) նոյն պիտի բլայ պարթեւական Kārēn տոհմանունն հետ = Հայ. Կարին Հ. 45, լտ. Carenes, արաբ. Կար. Qārān (Nöldeke Tabari 128, 438, Pers. Studien 2, 30), Qārīn (Մարջարա երանջ. 19): Այս պարագային կը սպասուէր գէթ *Կարինէն, *Կարինէն (հմտ. Արտաւանեան, Արտաշեսեան էջ 316) կամ *Կարիննի: Վասն զի անձի կամ տոհմի անուն մը եղակիի մէջ իբր երկրի անուն չի գործածուիր: Հին Հայ. Կարինը նախահայկական kārīnō մը կ'ենթադրէ:

ԿԱՐԹԱԹԱՂԱՆԳ Թ. 119 Արեւիք գ. ին մէջ ԱՍ. 299. Իսլ (տովորաբար = ձուկ որսալու գործիք) + Իսլ տէս վերն էջ 278:

Καρχαδιόχερτα Ծովաց գլխաւոր քաղաքը (տէս Թ. 14 Ծովիք գ. Բ) Սարաբոն գլ. 527, վերն էջ 28, կարդալու է 'Αρχαδιόχερτα (Blau եւ Marquart ZDMG. 31, 499; 49, 656). 'Αρχαδιὰς + Իսլ = "Արկաթակերտ":

ԿԱՐԿԱՌ Թ. 119 (ՍԱՐԳԱԹ) Կիր. 207 = Իսլ "քարակոյտ":

ԿԱՐՃԱՒԱՆ, ԿԱՐՃԵՒԱՆ աւան թ. 119
Արեւիք գ.ին մէջ Օրբել. 1, 274. 2, 79, 271.
Կարճ? (սովորաբար = ոչ-երկայն) + աւան:

ԿԱՐՄԻՐ = Կարմիր «շեկագոյն, վարդագոյն»,
Հ.թ. 167 հետեւեալ անուանց մէջ. Կարմիր-զօր
տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ ԱՍ. 39.
Կարմիր քիւր Արծր. 254 թ. 92 ճուաշ գ.ին մէջ.
այժմ թրք. «Քըզըլ շայ» (Müller-Simonis 77.
Լինչի քով Ա.ք-շայ «Սպիտակ գետ»), Կարմիր
էկեղեցի տեղի թ. 110 ճահուկ գ.ին մէջ Օրբել.
272. Կարմիրշէն տեղի Սիւնեացի մէջ ԱՍ. 38, 64,
209. Կարմիր-տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ.ին
մէջ ԱՍ. 39. Կարմիր լանդ անուն այլ եւ այլ մենաս-
տանաց Սիւնեացի մէջ ԱՍ. 219, 511, Բասենոյ մէջ
ԱՍ. 21, Հինձք գիւղը Կարմիրվանք մենաստանով
Cuinet 1, 194, Տարաւնոյ մէջ Ինճիճ. Նոր Հայ.
190. Կարմիր Փարսի Կարմիր ձոր, թ. 179 Վանանդ
գ.ի մէկ մասն ԱՍ. 76. Կարմիր-հող-տար տեղի
թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱՍ. 275:

ԿԱՐՔ (ուղղականորդ քործածուած շի գտնուիր).
սեռ. Կար-նոյ Արծր. 273, Ասող. 161, 172, 196
եւն, հյոյ. Կար- Ասող. 151, 180, 188, Պտմ.
Վրաց 109, 114 եւն, յն. τὸ χάστρον τὸ Κάρς
կոստ. Պորփ. de adm. imp. 192, 4 Կար- բերդն,
ամրոցն եւ քաղաքը (հին հյոյ. էն ծագած) թ. 179
Վանանդ գ.ին մէջ Վարդան Աշխ. 418. ոչ իւր
«չուան» եւ ոչ ալ իւր «կարողութիւն» բառն է.
Ըստ Լինչի 1, 395 վրացերէն է եղեր = karǝ
«գուռն, բակ» (Չուբինովի բառգիրքը էջ 237)?

ԿԱՒԱԿԵՐՏ դաստակերտ մը յԱյրարատ՝
Հուրաստանի եզերքը Յովհ. Կթղ. 63, 64, ԱՍ. 320
= Կաւ-իւր կաւէ շինուած:

ԿԱՒԱՐՏ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ
ԱՍ. 274. Կա- + ար «դաշտ»,

ԿԱՔԱՒԱՐԵՐԴ թ. 118 Չորք (կապան) գ.ին
մէջ Օրբել. 2, 79 = Բերդն կա- + ար անդ. Կա- +

“կաքաւ թռչունը”, ՀՔ. 307 + քեր: կաքաւ բառէն՝ կառաւոյ աղբէր տեղի թ. 111 վայոց ձոր գ. ին մէջ Օրբել. 263, ԱՍ. 98. կառաւոյքէր Շահապօնք գ. ին մէջ ԱՍ. 484. կառաւոյր ամրոց Յովհ. Կթղ. 175. կառաւոյր տեղի թ. 115 Ծղուկք գ. ին մէջ Օրբել. 260. կառաւոյր տէս վերն էջ 275. կառաւոյր Ծղուկքի մէջ ԱՍ. 252: Հմմտ. կառաւոյն? անուն քաղաքի մը Հանգէս Հայագիտ. 1, 217 Ծան. 3:

ԿԵՆԱՅ ԱՍՅՐԲ Յովհ. Մամիկ. 42. Կենս + լոյր:

ԿԹԱՆՈՑ ՍԻՆԵԱՅ մէջ Օրբել. 1, 227, ԱՍ. 60—61. Կթ կամ Կոթ + աւոյ մասնիկ = “կթեւու տեղ”:

ԿԹՈՒԺ քաղաք թ. 11 Հաշտեանք գ. ին մէջ Ասող. 86, յն. *Κεθαρζ(ων)* Պրոկոպ. 3, 251 de aedif., ասոր. Qītrīz Գեղեթ Գեորգ Կիպր. 174—175, Սկզբնաւորութիւն Բիւզ. բանակաթեմերու էջ 69. Կթ? (սովորաբար = Կթել) + աւոյ տէս վերն էջ 274: Բայց այս պարագային ինչո՞ւ *Կթաւոյն չէր ըսուեր քաղաքս. *Κεθαρζ(ων)*ի մէջ *αρ* նշանակութիւն չունի: Տես վարը Զեթաւոյն: Անունս անշուշտ հայկական չէ:

ԿԻՐԱԿՈՍԻԿ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ. ին մէջ Օրբել. 260, ԱՍ. 215. Կիրաւ անձի անուն = *Κυριαχός* + Իլ նուազական: Հմմտ. Կիրաւաւ կարնոյ հիւսիսակողմը (Կինէ, Հտ. Ա. կարնոյ վիւլայէթի աշխարհացոյցն եւ էջ 133), Giregössek (Strecker, ZGE. 4, 1869, տխտ. Գ.) = հին հայ. *Կիրաւաւ կամ Կիրաւաւի. Կիրաւ + աւ կամ Իլ մասնիկ?

ԿԻՑ տեղի թ. 120 Կուսական գ. ին մէջ Օրբել. 271. Կեց + թ. 118 Զորք գ. ին մէջ Օրբել. 272, ԱՍ. 292 = Կեց + “կցորդութիւն”: Ասկէ՝ Կեց Կոթոյ տեղ մը Օրբել. 1, 116, ԱՍ. 214 (Ծղուկք) = “վտակներու միանալը”:

ԿՈՒՐՈՎԻՏ (սեռ. Կոբովի) Թ. 183 Գ. Այ-
րարատայ տեւ էջ 251. Կոբ (սեռ. Կոբայ) Գ. ին
հնագոյն անունն + ովի = հովի, նախնաբար
Կոբայովի, յետոյ համառօտուելով՝ Կոբովի:

ԿՈՐԱՔԱՐ ՍԻՆԵԱՅ Մէջ ՕՐԲԵԼ. 1, 226,
նաեւ Կոբայայ տ. ԼՍ. 26? Կոբ վիճակ մը ԼՍ. 50
+ տ.?

ԿՈՂՐՈՓՈՐ Թ. 155 Գ. Գուգարայ. Կողբ՝
(սեռ. Կոլբայ) Գաւառին հնագոյն անունն + ք-
“ձոր”, նախնաբար՝ *Կոլբայ յոր, տեւ վերն էջ 290:

ԿՈՂՈՐԵՐԴ ԽԱՍ. 30 Թ. 10 Խորձեան
Գ. ին մէջ = “Կողի (= Կողի) բերդ, տեւ էջ 137:

ԿՈՒՈՇՈՓՈՐ տեղի Թ. 120. ԵՍՄԻ Գ. ին
մէջ ՕՐԲԵԼ. 261, ԼՍ. 209. Կոշ? + ք- “գաշ-
տաձոր”:

ԿՈՎՍԱԿԱՆ Թ. 120 Գ. Սիւնեայ ՕՐԲԵԼ.
1, 51 եւն, Գիւղ Կովայան տեղի Թ. 117 Բաղդ
Գ. ին մէջ ՕՐԲԵԼ. 269 = Կովայան քիւղ ԼՍ. 274.
Կովայ կամ Կովի? + ան մասնիկ:

ԿՈՏՈՐ, ԿՈՏՈՐՔ բերդ, ամրոց Թ. 90 Ան-
ձահիձոր Գ. ին մէջ Արծր. 232, 235 (“Կոտոր”),
270, 271 (“բերդն Կոտորոց”), Ասող. 182 (“Կո-
տորայ բերդն”) = Կոտոր, Ե. Կոտոր + “կոտոր”:

ԿՈՐՈՎԻ տեղի Թ. 115 Ծղուկք Գ. ին մէջ
ՕՐԲԵԼ. 260. Գժուարաւ = Կորով “առոյգ եւն”:

ԿՈՒԿԱՅԱՌԻՃ (բցա. է Կուկայան) Խոր.
265. Կուկայ? + տեւ տեւ վերն էջ 274:

ԿՈՒՂԱՆՈՎԻՏ = հովի Կուղան Թ. 78 Գ.
Վասպուրականի. Կուղան? + հովի:

1 Պէտք է զտնադանել Կոլբ գիւղէն կամ աւանէն,
որ այժմ Kulp կ'ըսուի: Կողբ՝ իւր աղահանքներովն՝ էր Թ. 181
Ճակատք Գ. ին մէջ Կորիւն 32, Խոր. 258, Սեբ. 101, Ղե-
ւոնդ. 144, Յովհ. Կթղ. 45, 107. Վարդան 61—62, Կիր.
31, Ինճիճ. 22. 443, ԼՍ. 49: Արդի անունն հայ բերնէ
ծագած է, վասն զի հայու բերնին մէջ Կուղբ կ'ըլլար, եւ
ոչ թէ Kulp.

ԿՈՒՏԱԿԻ տեղի թ. 113 Յոթք գ. ին մէջ
Օրբել. 265 = Կոթի, յք. Կոթի «կոթ»,

ԿՈՒՏՐԱԿԱԳՈՄԻ տեղի թ. 112 Գեղար-
քունի գ. ին մէջ Օրբել. 264, ԱՍ. 38. Կոթի?
+ Կոթ. Հմմտ. Կոթի-ն գիւղի Տոյս Ինճիճ.
Նոր Հայ. 133, Ճորոխի հարաւակողմը՝ Ճորոխի
կիսկին հասնելէն յառաջ, տես R. Kiepert քար-
տեզ Tirabzon:

ԿՈՒՐԱՎԱՆ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ. ին
մէջ Օրբել. 260. Կոթ՝ Կոթ բառէն (= «կոթ»?)
+ Կոթ:

ԿՈՒՅԱՅ ԲԱԿ Օրբել. 2, 54 = Կոյ-բա-
ԱՍ. 50 վիճակ թ. 112 Գեղարքունի գ. ին մէջ.
? + Բա-:

ԿՏՐՕՆ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին
մէջ Օրբել. 261 = Կոթ, Կոթ-ն կտրուած,
կտրուելի կտոր:

ԿՐՃՈՒՆԻ տեղի թ. 93 գ. Վասպուրականի տես
վերն էջ 221. Կիճ, Կոթ? յատուկ անուն + ան-
մասնիկ տես վերն էջ 283:

ՀԱՐԱՆԴ թ. 116, 121 գ. — Հմմտ. Վա-
նանք թ. 179 գ., Մարանք թ. 108 գ. անք մար-
նիկով մը կազմուած:

ՀԱԴԱՄԱԿԵՐՏ Խոր. 76, Արծր. 302 =
Արա-իւր փարպ. 16, Արծր. 116, 256, Երա-
նիւր (Աղամակերտի տեղ) Արծր. 260, 274,
281 քաղաք թ. 89 Մեծ Աղադ գ. ին մէջ, ոստան
Արծրունեաց. Հոթ-՝ յակ. անուն? + Կեր:

ՀԱԼԻՉՈՐ տեղի թ. 117 Բաղք գ. ին մէջ
ԱՍ. 275. Հալի սեռականը? + Կեր:

ՀԱՄԱՄԱԲԱԿ տեղի թ. 113 Յոթք գ. ին
մէջ Օրբել. 264. Հա-՝ յկտ. անուն (Հմմտ.
Արծր. 55, Ասող. 134 Ամատունի մը, 158 Արեւ-
ելի, 161 Թագաւոր Աղբաւից) + Բա- «բաւիթ»:
— ՀԱՄԱՄԱՇԻՆ՝ Տամբուր քաղաքին յետեւ-
գոյն անունը՝ Ճորոխ գետին մօտերը Յովհ. Մամիկ.

57. Հասա՛ք եւորդի վաշգեանի, իշխանին վրայ
Յովհ. Մամիկ. 57 + չէ՛ = “Համամի գիւղ”:
Այժմ՝ Հասչէ՛ն Ինճիճ. Նոր Հայ 395?

ՀԱՄԲՈՅՐԱԶԱՆ աւան Թ. 86 Մարդաս-
տան գ.ին մէջ Արծր. 240. անշուշտ հաճոյք եւ
չա՛ն “կերպ” բառերէն չէ Հ.Ք. 148:

ՀԱՄԿՈՒԲԵՐԴԻ գիւղ վանայ ծովուն արեւե-
լեան ափին վրայ Բելք Globus Հտ. 64 էջ 157.
Հասա-ի (Ասա-իէ վերն էջ 215) + բերդ:

ՀԱՅԱԹԱՂ տեղի Հանգէս Հայագիտ. 2, 42
արձանագրութիւն մը յամէ 985 = Հայաւ Թ.
180 Արագածոտն գ.ին մէջ ԱՍ. 203. Հայ + Բաւ
տե՛ս վերն էջ 278:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ (“երկիրն Հայաստան, Փաւստ.
153, “Հայաստան՝ երկիր” Սեբ. 80, “Հայաստան
աշխարհ, Կորիւն 20, 23), ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅԲ.
Հայ Սեբ. 147, յբ. Հայ + (սեռ. Հայոց) տե՛ս Արծր.
ցանկ էջ 335, արմատն է հայ- (հնդկ-գերմ.
pəto-է?) + տաւան (պարս. stān) տե՛ս վերն էջ 274:
Ասկէ՛ Հայոց յոր՝ վանայ լճին հարաւակողմը Խոշաբի
կողմերը, Թ. 81 Արուանդունիք գ.ին մօտերը
Խոր. 25, Արծր. 197 (“ձորն Հայոց”), Ինճիճ. ՀՀ.
200, Նոր Հայ. 144, WZKM. 14, 19:

ՀԱՅԵԼԵԱԿ տեղի Թ. 114 Աղահէճք գ.ին
մէջ Օրբել. 266. հայելի + ալ մասնիկ?

ՀԱՅԱՄԱՆՔԻ՛ Ի Հայո (Թ. 36 Հարք գ.ին
մէջ) Հայկէն հիմնուած առաջին գիւղը Խոր. 23.
Հայի՛, Հայոց առասպելական նախահայրը (նաեւ =
“Որիտն առողը”) + չէ՛ = “Հայկի գիւղ”:
Այս անունն միայն հոս կը հանդիպի, եւ այնուհետեւ
այլ եւս հեռքն անգամ չի տեսնուիր: — Ասկէ՛
ՀԱՅԱՎԱՆՔ եկեղեցի Հայկավանք Թաղին մէջ
ի վան Լինչ 2, 101 (արդի անուն՝ գիտնականեւ-

1 Հայաստան ածականաբար՝ “Հայաստան աշխարհ.
— երկիր, — ազգ., ըստ Հայկագեան Բառարանի Բ. 30:

բէն տրուած): — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՄ ՀԱՅԱՍՏ
ԲԵՐԴ ամրոցի մ'աւերակները Հայոց ձոր գ. ին մէջ
Կինէ 2, 702, ԲԵԼԵ VBAG. 1895, 606, Globus
64 էջ 198 եւն, Ինճիճ. Նոր Հայ. 145, Հայ-Բերդ
աւերակք ծործորի մը մէջ Ս. Կարապետի մօտերն
(ի Տարաւն) Լինչ 2, 177: Նմանապէս արդի ժա-
մանակի ուսումնականաց տուած մէկ անունն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ (տարբ. ընթերց.՝ Հայքեր) տեղի
յիշուած միայն Յովհ. Մամիկոնեանէ 53. Հայ +
իեր = "Հայերէ շինուած":

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ամրոց Սիւնեաց էջ Օրբել. 1,
52. Հայ + Բերդ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՈՒՐ (տարբ. ընթերց.՝ Հայքեր, Հայ
Բերդ Յովհ. Մամիկ. 29, Ինճիճ. ՀՀ. 102)
տեղ մը Յովհ. Մամիկ. 43. Հայ (= վանահայր)
+ Բերդ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՏԱՓ Օրբել. 2, 102, տարբ.
ընթերց.՝ Հայքերէնց Կաթ Բրոսէ 203, ԱՍ. 180,
185 (Վայոց ձոր). Հայքի? Կամ Հայքի? բառերուն
սեռականը + Կաթ "գաշտ" տես էջ 286:

ՀԱՆԴԻՍԵԱՆԵ տեղի Թ. 11 Հաշտեանը
գ. ին մէջ՝ իբրեւ թէ այնտեղ կատարուած զօրա-
հանդէսէ մը այսպէս կոչուած Յովհ. Մամիկ. 47.
Հանդէս "զօրահանդէս" + եւ մասնիկ էջ 277?
Յովհ. Մամիկոնենոյ անուանս տուած մեկնութեան
հիմը՝ լոկ իւր ստուգաբանութիւնն է եւ ըստ ին-
քեան զուրկ է յարգէ կամ արժէքէ:

ՉՈՐ ՀԱՍԿՈՅ Թ. 86 Մարդաստան գ. ին
մօտերն Արծր. 117. յոր եւ Հայ "ցորենազգիներ-
ուն գլուխը"?:

ՀԱՐՍՆԱՎԱԶ ժայռ Թ. 115 Ծղուկք գ. ին
մէջ Օրբել. 1, 278, ԱՍ. 252. Հայ "նոր ամուս-
նացած կին" + լու "ընթացք, ուսումնական" =
"հարսի վազք": Հմմտ. Գերմանացւոց Magde-
sprungը: Զրոյցը տես Օրբել. 1, 203—209 =

ԱՍ. 252 – 253 (ԹՐԲ. “ԿԷԼԻՆ քահա”, “Հարսնա-
ժայռ”):

ՀԱՐԲ (սեռ. Հարթ, Հյո. Հարթ) Թ. 36 Գ.
ՏՈՐՈՐԲԵՐԱՆԻ. ըստ խոր. 23. Ինճիճ. ՀՀ. 115
պիտի ըլլայ = հարթ “Հայրեր” (սեռ. Հարթ, Ե.
հարթ բառին): Բնականապէս՝ սխալ:

ՀԱՑԻՔ տեղի Թ. 111 Այոց ձոր Գ.ին մէջ
ՕՐԲԵԼ. 262. հոցի “օձատանջ ըսուած ծառք”, Ե.
հոցի: Ասկէ՝ Հոցեաց ողբի-ր տեղի Թ. 114 Աղա-
հէճ Գ.ին մէջ ՕՐԲԵԼ. 266 = “Հացինեբու աղ-
բիւր”: — Հոցեաց դր-ի տեղի Աշտիշատու մէջ
Թ. 30 Տարաւն Գ.ին մէջ Փաւստ. 38, 43 = “Հա-
ցինեբու պարտէզ” (հոն կար “Հացուտ պուրակ
ժ” ըստ Փաւստոսի 38): — Հոցեաց գիւղ՝ գիւղ ի
Տարաւն (որմէ էր Ս. Մեսրոպ) Կորին 13, Փարպ.
33 եւն. հոցեաց, որ Ե. սեռականն է *հոցեակի
= հոցի + -ի մասնիկ = “փոքրիկ հացի”, ուստի՝
Հացեկաց գիւղ = “փոքրիկ հացինեբու գիւղ”:

ՀԱԻԱՆԱՂԱՑԻՆ ԲԵՐԴ Կաղանկ. 273,
Հաւ-իտաց Կիր. 145, Ինճիճ. ՀՀ. 304 յԱրցախ.
հաւ- “հաւ. Թռչուն” + իտաց- + “վազք, Թռիչք”,
= “Թռչնայ Թռիչ”:

ՀԱԻԱՃԻ2 ամրոց եւ բերդ ի Տայս (տես վերն
էջ 245) Լաստիվ. 4, 82, Ասող. 276 (Հաւ-իւ).
հաւ- + իւ “կարկաջ” = “Թռչնայ կարկաջ”:

ՀԱԻՈՒՑ ԹԱՌ Թովմ. Մեծոփ. Յիշատա-
կարան էջ 52, ԱՍ. 354 Գառնուոյ քով Թ. 187
Մաղաղ Գ.ին մէջ, մենաստան. հաւ- + թաւ =
“Հաւեբու դադարելու ձող”:

ՀԱԻԱԹԱՂԻ տեղի Թ. 113 Սոթք Գ.ին
մէջ ՕՐԲԵԼ. 264. *հաւ- + *թաւ տես վերն էջ

1 Ասիկայ է Հոցեաց գիւղն ի Տարաւն Փաւստոսի
քով 48, զոր պէտք է Հոցեաց գիւղ ուղղել, վասն զի Թա-
գաւորին հարձն որ նոյն գիւղէն էր հոցեացի կ'ըսուի (“Ի
հարձն անտի ի հաղեկացւոյն” Փաւստ. 49) Հիմայ Հոցի,
բորերէն խոյնի գիւղը, տես վերն էջ 190:

ԻՐԱՅԻ. ՏՅԱՆՑ ԱՆՈՒԱՆՑ

278: ԱՍ. 64 ունի Հովնաթի + տարբեր ընթերցուածք. հովն + թի?:

ՀՆԱՐԱԿԵՐՏ ամուր քաղաք Կուրի վրայ՝ Չորոփորի հարաւակողմը (Հայաստանէն դուրս) ԽԱՍ. 28, Խոր. 78 = Կաղանկ. 7, Հռնաբալիբր Ասող. 34, 35 (Խորենացիէն 78), Յովհ. Կթղ. 90. պարո. հռնաբ «ճարտարութիւն» (= հայ. հնաբ) + Կեբ = «ճարտարութեամբ, արուեստով շինուած»: Աղուանից մէկ քաղաքին պարս. անունն է (միջին պարս. *Հունարկերս):

ՀՆՉՈՒՑ ՎԱՆՔ մենաստան Թ. 9 Կարին գ.ին մէջ Ասող. 176, 185, Լաստիվ. 6 («Հնձուց նախագահ»), Մաթ. Ուռհ. 54 (սեաւ՝ «Ընծայուց հայր») = «Հինձքի կամ Հունձքի վանք»? Ըստ Ինձիճեանի՝ Նոր Հայ. 75՝ անունն առած է Հինձք կամ Հնձուկ գիւղէն: Կինէ 1, 194 գիւղը կ'անուանէ Հինսկ (Կարմիր վանքով): Ուստի հայ. հռն) բառը չէ:

ՀՈԳԵԱՑ ՎԱՆՔ մենաստան Թ. 83 Անձեւացիք գ.ին մէջ Թուղթ Սահակայ Արծրունւոյ եւ Թղթ. առ Սահակ Արծր.՝ Խորենացւոյ քով 281, 295. հոթի + (սեռ. հոթեաց) = «հոգիներու վանք»: Այժմ Հոգոց վանք Բոհտան-սուի աղբերաց կողմերը: Դիրքին նկատմամբ տես վերն էջ 217:

ՀԻՒՆԵԱՑ ՉՈՐ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օրբել. 2, 268. Հոյնոց յոր Թ. 120 Կովսական գ.ին մէջ ԱՍ. 287 (տարբեր ընթերց.՝ Հոյնոցիոր Օրբել. 2, 270). հիւնի կամ հոյն (հոյն, յք. սեռ. հռնեց = «զղաւ, չում») բառին յք. սեռականը + յոր:

ՀՈՆԸՆԿԵՑ Յովհ. Մամիկ. 44 (հմմտ. 47 «չորեքհազար գլուխ համարով ընկեցին ընդ քարն որ կոչեցաւ Հոնընկէց»), Langlois Collection 1, 377 կը թարգմանէ «jetées-là» (աամիօրէն հոն «անդ» բառէն?): Հոն մարդու մը անուն է Յովհ. Մամիկ. 45, սովորաբար = «հոնացի», ուստի Հոն-

ընկեց = «Հոնը կամ Հոները նետող, ձգող»,
Հմմտ. Կարենից փառաւ. 38:

ՀՈՌՈՄԱՅՐ այր մը Գուգարաց մէջ վար-
դան 129. Հոմոս «Հռոմայեցի» + այր = «Հռոմ-
այեցեաց այր»:

ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔ Թ. 178 Շիրակ գ. ին
մէջ Ասող. 174, 188, Լաստիվ. 12 = Հոմոսայ
վան, Կիր. 48 = «վանք Հռոմայեցւոյն»? (Հոմո-
սոս անուան ուրիշ տեղ չենք հանգիսյիր), «վանք
Հռոմայեցւոց»:

ՀՈՌՈՄՈՑ ՄԱՐԳ Այրարատայ մէջ Սեբ. 73,
Յովհ. Կթղ. 63. Հոմոս + մարգ = «Հռոմայե-
ցիներու մարգագետին»:

ՀՈՍԱՐԱԿ Գ. Փոքր Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 532.
Հոմոս + ք-ի տես վերն էջ 275:

ՀՈՎՈՒՆՑ ԱԳԱՐԱԿ տեղի Թ. 112 Գեղար-
քունի գ. ին մէջ Օրբել. 2, 263. Հովն + արքունի
= «Հովններու արքա, դաշտ»:

ՀՈՐՔ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ
Օրբել. 262. Հոր = «ջրհոր»:

ՀՈՒՌԻՏԱՓ տեղի Թ. 177 Բաղք գ. ին մէջ
ԱՍ. 275. Հոմոս? սեռական + արք «դաշտ» տես
էջ 286:

ՀՐԱԶԳԱՆ՝ Երասխի մէկ բազուկը Թ. 188
Վարաժնունիք գ. ին մէջ Խոր. 29, 84 = Հոր-դ-
դուն Սեբ. 45, Հոր-սոսուն Յովհ. Կթղ. 64 (Կա-
սկերտի քով), Արծր. 88, ԱՍ 277 = պահլ.
Frazdān (լիճ յեջնասանու մէջ), զանգ. *frazdānu*?
— Այժմ ջանգի, որ Գեղամայ լճէն գալով՝
Բջնույ (Վարդան Աշխ. 422) եւ Երեւանու առջեւէն
կ'անցնի եւ Երասխ կը թափի:

ՀՐԱՇԱՐԵՐԻԿ կամ ՀՐԱՍԵԿԱՅ ԲԵՐԻԿ
(= Կապոյտք) տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ
ԱՍ. 98, 180, Օրբել. 1, 280. Հրա-իկ յտկ. անուն
ԱՍ. 180 + Բերիկ:

ՀՐԱՔՈՏ ԲԵՐՈԺ Թ. 133 գ. Փայտակա-
րանի. ? + Բեր- = պրս. Pēroz (Պարսից արքայ)
տե՛ս Հ.Ք. 68:

ՀՐԵՇՏԱԿԱՐՆԱԿ անապատ (յԱյրարատ)
Վարդան Աշխ. 416 = "հրեշտակներէն բնա-
կուած":

ՉԱԳ. տեղի Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ
Օրբել. 263, Չ-ի իւր ԱՍ. 38, 50. 2) գիւղ Թ.
186 Կոտայք գ.ին մէջ Յովհ. 52, Ասող.
109, ԱԱ. 291. յ-ի (սեռ. յ-ի) "ձագուկ" բառը?
— ՉԱԳԱՎԱՆՔ Վարդան Աշխ. 420, Թովմ. Մե-
ծոփ. Յիշատակարան 52, Ինճիճ. ՀՀ. 455, ԱԱ.
291 վանք Չագ գիւղի քով = "Չագի վանք":

ՉԱԳԱՉՈՐ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ
Օրբել. 267, ԱՍ. 255. Չ-ի իւր վիճակ Հաբան-
դայ, Չ-ի իւր Բերդ ի Հաբանդ Օրբել. 1, 52,
ԱՍ. 260—261. Չ-ի? առասպելական անձ Օրբե-
լեանի քով 1, 52, ԱՍ. 255 ? + յ-ի:

ՉԻԱՍԱՐ տեղի Թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ
Օրբել. 266. ԱՍ. 266. յի + -ի = "ձիւղուի":

ՉԻԹԱՌԻՃ քաղաք Թ. 11 Հաշտեանք գ.ին
մէջ Սեբ. 77 կ'երեւայ թէ = է յի "ձիթապողոյ
իւղ" + -ի տե՛ս էջ 274: Բայց քաղաքն Ասող-
կան քով 86 կը կոչուի Կիւթիճ = յն. Kithariζ(ων),
ասոր. Qitriz տե՛ս վերն էջ 363: Չայնական տե-
սակէտէ յի յի փոխուիլն ու հակառակը՝ անկա-
րելի է: Ուրեմն ինչպէս Չիթառիճը Կիթաիճի հետ
համաձայնեցընելու է:

ՉԻՆԱԿԵՐՏ միայն Յովհ. Մամիկոնենոյ քով
30 շինէ զաւերեալն Չինկերտ քաղաք մեծ. եւ
փոխէ զանուն քաղաքին ըստ անուան կնոջն...
Պորպէս, այսինքն համեղ, եւ 58 "կայթաղեալ...
ի Չինկերտ Տարանոյ ի Պորպ քաղաքի". Չի-ն?
(սովորաբար = ձիւն) + ի-ի:

ՉԿԱՎԱՃԱՌ տեղի Թ. 185 Նիգ գ.ին
մէջ Ասող. 165. յ-ի + ձ-ի = "ձուկ ծախե-

ըստ տեղ. — Ասկէ՝ ՉԿՆԱՐԱՆ տեղի թ. 120. — Այլաւ գ.ին մէջ Օրբել. 261. յոյն + — րոշ? (սովորաբար = արածող): Հմմտ. Չիլըւր կողմի ի կիլիկիա Մտթ. Ոււհ. 397:

ՉՈՂԿԵՐՏ աւան եղիշ. 60 ("Փարսխոտ — Արդեանք — Չողկերտ — Արմաւիր"), ասոր տեղ Յղիշէի Մոսկուայի հրատարակութիւնն ունի (էջ 73) Ցուլիւր, տեղի թ. 181 ճակատք գ.ին մէջ, այժմ Գարաքալէ ըստ ԱԱ.ի 123. Չու? (սովորաբար = "ցողուն, գաւազան") + իւր: Հմմտ. Ցուլիւր:

ՉՈՐ (սեռ. Չուր) թ. 153 գ. Գուգարաց = յուր "հովիտ", յետոյ՝ Չուրիւր, Չուրիւր քուր, Չուրիւր քուր տես էջ 234, 290. Չուր + քուր "գաշտ Չուրի": — Ուրիշ Չուր մը կը յիշէ Սեբ. 108 "Ընդ ճանապարհս յուր" ընդ մէջ Ասորեստանի եւ Տարաւնոյ = ձոր եւ կապան Բաղիշոյ = Ասող. 120 "Ընդ ճանապարհն Չուրոյ": Ղեւոնդ 9 նոյն կողմերը կ'անուանէ "զկիրճս ճանապարհին Չուրոյ" եւ Փաւստ. 159 Չուր (իբր ուղղ. հայց.) — ?

ՉՈՐՔ թ. 118 գ. Սիւնեաց, վերջէն կապան կոչուած, կապան ամուր քաղաքով Օրբել. 2, 78. 2) տեղ մը վասպուրականի մէջ Արծր. 254 = յուր "հովիտներ":

ՉՈՐՈՑ ԳԵՏ (Բորչալու գետին կողմերը Ալիշան Մեծ Հայք էջ 62, ընդ մէջ Ուտուր եւ Գորգուրաց ըստ Սէն-Մարտէնի) կաղանկ. 273, վարդան 138. Չուր (կամ յուր) + քուր = "Չուրի գետ" (կամ "հովտի գետ"):

ՉՈՐՈՑ ՎԱՆՔ մենաստան թ. 74 Տոսպ գ.ին մէջ Յովհ. Կթղ. 100, Արծր. 63, 238, Օրբել. 2, 18, վարդան 116, Մտթ. Ոււհ. 87 (= Չուրիւր = Սուրապուր Ինճիճ. ՀՀ. 187) = "վանք Չուրոյ" կամ "վ. հովտի":

(Սուրալ գիւղ Ակնայ վիճակին մէջ Կինէ 2, 366, ՉՈՐԱԿ Ինճիճ. Նոր Հայ. 508 = յորսի «փոքր ձոր»)

ՃԱԿԱՍՏՔ Թ. 181 Գ. Այրարատայ, գծուա-
րաւ կրնայ ճակարակ բառն բլլալ:

ՃԱՀՈՒԿ Թ. 110 Գ. Սիւնեաց, տեղի ճա-
հուկ Գ.ին մէջ Օրբել. 272, ԱՍ. 479. ապահո-
վապէս ճանաչի «երամակ. բառը չէ: — Ուրիշ
ճանաչի մը Սերէսի քով 48 «ի շամբին որ կոչի
ճանաչի» (Նախնականի քով Թ. 107 Գ.ին մէջ):
— ճիւղի բերդ եւ Թ. 62 Գ. Արծրունւոյ քով
135 եւն. տես էջ 205 — ճանաչի ԽԱՎ. 608
Կորճէք նահանգին մէջ:

ՃԱՊԱՂԱՅՈՒՐ (ՃԱՊԱՂԱՅՈՒՐ, ՃԱՊԱՂ-
ՅՈՒՐ) Ասող. 264, Մարթ. Ուռհ. 249 (Սասուն
— Ճապղղուր—Աշմուշատ), երկիր Արածանւոյ
(Մուրադ-սուր) հիւսիսակողմը, Կինէք-սուրի վրայ
ընդ մէջ Բալուրի եւ Գինջի, տես Կինէ 2, 624 եւ
աշխարհացոյցները, յառաջ մէկ մասն էր Թ. 11
Հաշտեանք Գ.ին. հաղաղ «ծաւալուճի, հեղուճի»
+ Զուր = «ծաւալեալ ջրով» (Եփրատայ ընդար-
ձակուած կողմերը):

ՃԵՐՄԱԿ ՎԱՆՔ (Իբր 1570ին յիշուած)
ԱՍ. 39 (Թ. 172 Գաբեղեանք Գ.). ճերմի «սպի-
տակ» = «սպիտակ վանք»:

ՃՈՒԱՀՈՒՑ Թ. 92 Գ. Վասպուրականի.
ճանաչ (տես էջ 220) + «գետ», Հմմտ. պարս.
Marv եւ Marv i rōd Հ.Ֆ. 52, 234:

ՄԱՆԱՂԱՏԱՓՔ Սիւնեաց մէջ Օրբել. 1,
129, ԱՍ. 285. հախաղ «պարկ» + «գալ» «գալա»,
տես էջ 286:

ՄԱՆԱՐԵՐԻ ԵՄ ԵՄ ԵՄ Վարդան 145, Կիր-
56, 72, 73, 129, ՄԱՆԱՐԵՐԻ Մաղաքիս Արե-

1 Հմմտ. «արեան ճապաղիս հանել (հեղուկ)», Զե-
նոր 29, Յովհ. Կիւղ. 64, 2 վարեն:

դայ 7. Բա՞ն-ն? (սովորաբար = «մածեալ կաթ») + քերդ:

ՄԱԿԱՂՈՑ տեղի թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբեւ. 267, ԱՍ. 263. Բա՞ն-ն (որ կը գտնուի) Բա՞ն-նորի «խաշանց հանգչելու տեղ» եւ Բա՞ն-նի «խաշանց հանգչել» բառերուն մէջ) + ոչ մասնիկ (Հմմտ. ամուր — ամրոց, դարբին — դարբնոց եւն), ուստի = «հանգչելու, դադարելու տեղ»:

ՄԱՀԿԱՆԱԲԵՐԴ Ի Կայեան = թ. 153 Չորոգիոր գ. Կիր. 107. Վարդան 119. Բա՞ն-ն? (Բա՞ն-ն — ոչ ոք բառէն) + քերդ:

ՄԱՀՈՒ ԱԳԱՐԱԿ ԲԼՈՐ մէջ թ. 30 Տարան գ.ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 34. Բա՞ն + քերդ = «ագարակ մահու», այսինքն՝ Մահ-դարձ Ինձիճ. նոր Հայ. 191. Մահ — քերդ՝ բլուր մի Տարան Յովհ. Մամիկ. 36. Մահ — քերդ տեղի Ի Տարան Յովհ. Մամիկ. 48. Բա՞ն + քերդ տեւ վերն էջ 274 = «մահու պատճառ»:

ՄԱՂՉԱՆՏՈՒՔ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օրբեւ. 269. Բա՞ն-ն? + ոչ ոք տեւ էջ 286:

ՄԱՃ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օրբեւ. 1, 264. 2, 269 = Բա՞ն — մաճ, արօր, խոփ?:

ՄԱՃԱՌԱԿԱՂՈՐ Սիւնեաց մէջ Պամ. Օրբեւեանց Ինձիճեանի քով ՀՀ. 273, 298, արգի Հայ. Մհ-ի-յոր ԱՍ. 142, 154, 167 (թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ). Բա՞ն-ն (կաթին) «մածեալ կաթ», նոր պանիր» + յոր = «պանրի ձոր»:

ՄԱՄԲՐԻ անապատ Մամուշեղ գետոյն վրայ թ. 14 Մեծ Ծոփք գ.ին մէջ Փաւստ. 221 = Ս. Գրոց Մամբրէն = յն. Μαμβρι, եբբ. Mamrē Ծան. Ժգ. 18 եւն?։ Հմմտ. Պրոկոպիոսի (3, 231 de aedif.) Μαμβρι անունն, ամրոց մէջ Մամբրէ կոչուած Ի կողման Եփրատայ (Կոմմագենէ), Յուստինիանոսէ նորոգուած, Գիողղեաթիանոսէ հիմնուած:

ՄԱՅՐԵՆԻ տեղի թ. 109 Երնջակ գ.ին մէջ
Բրոսէ 288, ԱՍ. 315 (Գողթն). Տայրէ “անտառ,
+ ալ մասնիկ = “անտառակի”:

ՄԱՅՐԵՆԱՅ ԶՈՒՐԲ ՕՂՆԻ Ժառանգութիւնն
Գանձակայ մօտերը՝ Սամուէլի շարայարողն (Ինճիճ.
ՀՀ. 527). Տայրէ + Զուր = “անտառներու ջրերը”:

ՄԱՅՐՈՅ ԳՈՄ Մենաստան Բջնւոյ քով
թ. 185 Նիգ գ.ին մէջ ԱՍ. 270, Ասող. 88,
Մայրեփո՛ Յովհ. Կթղ. 46 յառաջ կ'ըսուէր Մայ-
րոյ լան+. Տայրոյ (Տայրոյէն) սեռական (ուղղ. Տայրէ)
+ լան+ = “անտառի կամ Մայրիի վանք, յետոյ
եղաւ Մայրոյ քո՛. Տայրոյ + քո՛ = “Մայրիի ախոռ”
կոչուեցաւ եղբ Կթղ.էն ի նախատինս իւր այնտեղ
բնակող հակառակորդին՝ Յովհաննու, որ այնու-
հետեւ Մայրեփոյէ Յովհ. Կթղ. 46, Ասող. 88,
Մայրեփոյէ Կիր. 31, Վարդան Աշխ. 414 մակա-
նունն ընդունեցաւ՝ փոխանակ Մայրեփոյէ ա-
նուն Կիր. 31:

ՄԱՅՐՈՒՉՈՐ = Մայրոյ յո՛ տեղի, անա-
պատ Վիշապաձորի քով թ. 172 Գաբեղեանք գ.ին
մէջ Սոփերը հայկականը ժա, 50, Մայրոյո՛ր Ին-
ճիճ. ՀՀ. 388, Մայրոյո՛ր ԱՍ. 50. Տայրոյ (վերնոյն
պէս) + յո՛ր = “անտառի ձոր”:

ՄԱՆԱԶԿԵՐՏ (սեռ. Մանգիւրոյ) քաղաք,
գիւղ թ. 36 Հարք եւ թ. 41 Ապահունիք գաւառ-
ներուն սահմանին վրայ, տե՛ս վերն էջ 193, 196.
Փաւստ. 10 Մանաւաղիւրո, 263 Մանաւաղիւրոյ
(սեռ.), 226 Մանգիւրոյ (սեռ.). Եղեշ. 22 Մա-
նգիւրո. Փարպ. 333 Մանգիւրո-էջէ+, ասոր.
Manāzgerd, արաբ. Manāsīrd JRAS. 1902 էջ
785 (արշաւանք ամին 940 յետ Գրիստոսի),
Jāqūt 4, 648, յետնագոյն արաբական ձեւ Ma-
lasjird JRAS. 1902 էջ 263, Géogr. d'Aboulféda
trad. par St. Guyard Tome 2, 2, 147, միջին
հայերէն Մանգիւր Մութ. Ուռհ. 141 եւ շար.:

յն. *Μαντζικιέρτ* (տես վերն էջ 196), այժմ Մե-
լասկերտ եւն՝ Ղանայ լճին հիւսիսային կողմը: Ա-
մենէն նորն են շուրջ ձեւերը. միջին-հայ., յոյն եւ
հնագոյն արարական ձեւերը՝ հին հայ. Ման-շիւր
ձեւը մատնանիշ կ'ընեն: Թէ Ման-շիւրն ինչպէս
Փաւստոսի քով մէյ մէկ անգամ հանդիպող Մա-
ն-աւաղ-իւր եւ Ման-աւաղ-իւր ձեւերէն ծագած
կրնայ ըլլալ, միթիւն է, վասն զի ընդ մէջ ձայ-
նաւորաց գտնուող ոչ ան եւ ոչ ալ — երբեք կ'իյնան
հին հայերէնի մէջ: Արդեօք անունս՝ շատ երկայն
ըլլալուն համար — հինգվանկեան եւ ինչ ինչ հո-
լովներու մէջ՝ վեցվանկեան — բառ քմաց կրճատուե-
ցաւ: Բայց թերեւս Ման-շիւրն է նախնական
ձեւն, եւ Ման-աւաղ-իւր՝ այնտեղ տիրող Ման-ա-
ղ-իւր րոնգի (Փաւստ. 9) անունէն ծագում առած
երկրորդական անձիշտ ձեւ մըն է: Ստուգաբանօրէն
ի հարկէ լոկ Մանաւաղակերտ ձեւը պայծառ է.
Ման-աւաղ = *Μονόβαλτος* պարսկ.-հայ. յատուկ
անուն Հ. Բ. 50, *Justi Namenbuch* 189 + իւր
= «Մանաւաղէ շինուած»: Ինչպէս որ -իւր-ով
շինուած անուններուն մեծագոյն մասը (զ. օր.
Տիգրանակերտ), նոյնպէս նաեւ այս անունը՝ Պար-
թեւաց ատեն ծագում առած պիտի ըլլայ: Ըստ
Բելքի եւ Լէմսնի՝ Մանաւաղակերտ անունն մէջ
ոչ թէ պարսկական Ման-աւաղ յտկ. անունը ծած-
կուած է, այլ Խաղտեայց Մե-ն-աւ (Մե-ն-աւ,
Մե-ն-վ-ա) թագաւորին անունը (տես վերն էջ 2),
զոր վերջէն Պարսիկք կամ Հայք Ման-աւաղ ա-
նուն փոխած ըլլալու են: Այս պարագային Պար-
թեւաց ժամանակին սկիզբներն անունս եղած
պիտի ըլլայ *Մե-ն-աւաղ-իւր? — Մանաւաղեանց
քաղաքն ու գաւառը (Մանաղկերտ եւ Ապահու-
նիք) զարմանալի կերպով Արծրունւոյ քով 246
(Քրիստոսի 902 թուականին) «Մանաղաւեան քա-
ղաք եւ նահանգ» կը կոչուի: Ուստի՝ Մանաղաւեան՝
Ման-աւաղ-իւրն է:

ՄԱՆԱԿԵՐՏ քար մը Աղթամար կղզւոյն
գիմացը հարաւակողմէն՝ Թ. 73 Ռշտունիք գ.ին
մէջ Արծր. 229, բերդ ինճիճ. ՀՀ. 169—170
(տարբեր ընթերց.՝ Մանազկերտ), Մանգլիկոյ ԽԱՍ.
32. Ման- (Մանգլիկոյ եւն անուան մէջ Հ.Բ. 50)
+ Կերտ. Այժմ՝ Բարադ-ը ինճիճ. ՀՀ. 170,
Նոր Հայ. 159, Ալեշան Մեծ Հայք 54 (Ոստան
արեւմտակողմը՝ Վանայ լճին տփին վրայ՝ կառու-
ցուած մինչեւ լիճ երկարող լեռան մրջառիվայ-
րին վրայ)։

ՄԱՆԱՆԱՂԻ (սեռ. Մանաղ-ոյ) Թ. 5 գ.
Բարադ Հայոց տեւս վերն էջ 131. Մանա + ողի?։
Տեւս վերն Գարանաղիք էջ 335։

ՄԱՆԱՆԻՍՈՒՉՈՐ Թ. 27 Սասուն գաւառին
մէջ (?) Վարդան Աշխ. 430 մէտ է Տաննիկի յոր մեկ-
նեւ, միայն թէ ինճիճ. ՀՀ. 74 Ման-իւն յոր կը
կարդայ։

ՄԱՆԵԱՅ ԱՅԻՔ ԼԵԱ Թ. 1 Գարանաղիք
գ.ին մէջ Խոր. 178, 300, Յովհ. Մամիկ. 7. Խո-
րենացւոյ անդ տուած տեղեկութեան համեմատ՝
Մանէ, Մանեայ (Սուրբի մը անունը Խոր. 178)
+ ոյր = «Մանէի այրերը», Ագաթանգեղոսի քով
լեռը կը կոչուի Մանայոր, եւ Սուրբի մը խօսքը
չկայ։ Տեւս Սեդուհ։

ՄԱՆԿԱՆ ԳՈՍ՝ աւան Թ. 36 Հաղք գ.ին
մէջ. Տանուհի, սեռ. Տանիւն «ողայ» + Գ-Տ «ախոռ»
= «ախոռ ողայոց»։

ՄԱՆՈՒՇԱԿԻ ՄԱՐԳ տեղի Թ. 120 Կովսա-
կան գ.ին մէջ Օրբել. 270. Տանուշակի + Տարբ =
«մարգագետին մանուշակի»։ Հմմտ. Մանիշիւ Թ.
111 Վայոց ձոր գ.ի մէջ ԱՍ. 98. Տանիշակ բառը?։

ՄԱՌԱԿԱՆ աւան Թ. 92 Դուշաշ գ.ին մէջ
Արծր. 254, 264. Տաւ? + աւան մասնիկ տեւս
էջ 272։

ՄԱՌԱՎԻՈԹ Օրբէլ. 270 կամ ՄԱՌԱՎԱՏ ԱՍ. 286 տեղի թ. 120 Կովսական գ.ին մէջ. Դա-? + Կէ-? տեւ էջ 280:

ՄԱՍԵԱՑ ՈՏՆ (տեւ. Մ-տեայ որուն) թ. 182 գ. Այրարատի տեւ վերն էջ 251. *Մ-տ- (տեւ. Մ-տեայ, Հյո. Մ-տ-ն) անուն հռչակաւոր Արարատ լեռան + որն = "Մատիտի ոտք": Մ-տ-ի-ի ծագումն ծանօթ չէ:

ՄԱՏՐԱՎԵՐՑ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ Օրբէլ. 266. Դա-? + Կեր-? Հմմտ. Մ-տ-տ- լ-ն + Ի Տարաւն Յովհ. Մամիկ. 51 եւ շար.?:

ՄԱՐԱԳ գիւղ թ. 9 Կարին գ.ին մէջ Փաւստ. 105 ("Ի գեղջէ Մարագայ") = Դա-? (մէկ անգամ գործածուած Յայսմաւուրքի մէջ) "խոտանոց, յարգանոց": Ասոր տեղ Խոր. 206 ("Ի Մարգաց Կարնայ") եւ Արծր. 70 ("Ի գեղջէն Մարգաց") կը կարգան Մ-ր-? = Դա-? "մարգագետինք": Բայց այս երկու բնութեցուածներէն մին միայն կրնայ ուղիղ ըլլալ:

ՄԱՐԱՎԵՐՑ տեղի "Ի դաշտին սր անուանեալ կոչի Շարուրայ" Խոր. 58 (թ. 190 դաշտն Շարուր գ. Այրարատ նահանգին մէջ). Մ-ր (որ ըստ Խորենացւոյ 58 այստեղ պիտի նշանակէ մար = մեղացի եւ կրնայ ալ նշանակել, տեւ Հ.Ք. 52) + Կեր-? = "Ի Մարաց շինուած": Ըստ իրականութեան՝ անհաւանական:

ՄԱՐԱՆԴ թ. 108 գ. Վասպուրականի եւ գլխաւոր քաղաք տեւ վերն էջ 223 = Մ-ր-ան-?, Հմմտ. Վանանգ, Հաբանգ?: Ուրիշ այլուստ անծանօթ Մ-ր-ան- մը Սիւնեաց մէջ (Վայոց ձոր ԱՍ. 158) Օրբէլէանէն 1, 112 կը մեկնուի իբր Դա-ր-ան-դ-այ "մայրն անգ է" (այ գաւառական ձեւ՝ հին հայերէնի եին): Նոյն մեկնութիւնը կը տրուի նաեւ առաջին Մ-ր-ան-դին ալ, վասն զի կ'ըսուի թէ Նոյայ կիւր հոն թաղուած է եղեր: Բնականաբար՝ անընդունելի:

ՄԱՐԱՑ ՄԱՐԳ ձոր մը Խոր. 123. Մարտ
 “Մեղացիք”, + Տարգ = “Մարերու մարգագետին”,
 Տես Երանանգստէն էջ 343:

ՄԱՐԳ-Բ տեղի թ. 114 Աղահեք գ.ին մէջ
 Օրբել. 266 = Տարգ + “մարգագետինք”, — Մար-
 Գ-ն “մարգի ձոր”, տեղի թ. 116 Հաբանդ գ.ին
 մէջ Օրբել. 268 կամ Մարգ-ն ԱՍ. 255?:

ՄԱՐԴԱԿԱՅԻ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին
 մէջ Օրբել. 259, ԱՍ. 208. Տարգ-ն “գերան յար-
 կաց”, բառը չէ + այր:

ՄԱՐԴԱՂԻ (սեռ. Մարգ-ն) թ. 32 գ.
 Տուրուբերանի՝ Մարգ-ն ունի Եղիշ. 30 հրա. Յով-
 հաննիսեանցի. Մարգ? (սովորաբար Տարգ =
 “մարգ”) անուան եղ. սեռականը Մարգ-ն + ունի
 տես վերին էջ 273, 335: Հմմտ. Սեռ-ն Բերդ-ն:

ՄԱՐԴԱՍՏԱՆ (սեռ. Մարգ-ն) թ. 86
 գ. Վասպուրականի. Մարգ = *Márhoi* օտար ցեղ
 մը տես վերին էջ 13, 60 ծան. 1 + -ան =
 պարս. *stān* “տեղ, աշխարհ”, տես վերին 274,
 ուստի “աշխարհ Մարգաց”:

ՄԱՐՄԱՇԷՆ Ասող. 270, Մարմարշէն Կիր.
 50, Վարդան Աշխ. 418 մենաստան թ. 178 Շիրակ
 գ.ին մէջ. կը մեկնուի՝ Տարմ-ը (Տարմ-ե-ն) բառին
 մէջ) “մարմոր” + շէն = “մարմորէ շինուած”, Կիր.
 50 ընթերցուածին համեմատ, տես Լինչ 1,
 131—132: Բայց մենաստանը մարմորէ շինուած չէ
 եւ շինողին արձանագրութեանը մէջ կը կոչուի
 Մարմարշէն ԱՍ. 147. Մարմ? + շէն “գիւղ, շէնք,
 շինուած”:

ՄԱՐՄԵՏ տես վերին էջ 314 Արտաշ:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին
 մէջ Օրբել. 261 = Տարտիրոս (յունարէնէ) “վիայ”:

ՄԱՐՏԻՐՈՍԱՑ ՊՕԼԻՍ՝ հայացած *Μαρτυρό-
 πολισ* = Նփրկերա քաղաք թ. 18 Նփրկերա գ.ին
 մէջ Յովհ. Կթղ. 40, Ասող. 193 տես վերին
 էջ 163—166:

ՄԵԾԱԳԵՏ Ախուրեան գետին մէկ բազուկը (Զարիշատի քովերն ու հիւսիսակողմը) ԱՍ. 107, ԽԱՍ. 34. *Դձ + գե* = «մեծ գետ?»: Լաւագոյն է «գետն Մեծ, Խոր. 74 (Բ. զ.), տես ԱՍ. 107, այժմ՝ Զալգըր-չայ: — Մեծ-ձոր տեղի 1. Թ. 115 Ծղուկը գ.ին մէջ, 2. Թ. 120. Այլախ գ.ին մէջ Օրբեւ. 260, 261. *Դձ + յ* = «մեծ ձորով: — Մեծ-ձոր տեղի Թ. 117 Բաղը գ.ին մէջ Օրբեւ. 269. *Դձ + ձ* = «մեծ մարգագետնով»: — Մեծ-ձոր (սեռ. Մեծ-ձորէ) 1. անուն երկու գետերու. Փաւստ. 18 («յամուր բերդէն արքունի, որում կոչեն Գառնի մինչեւ ի դաշտն Մեծամաւրի», Խոր. 126 (Երասխայ եւ Մեծամաւրի իրարու խառնուիլն Արտաշատու քով), Սեբ. 108, 109, ԽԱՍ. 34 տող 21—22 (յառաջագոյն խառնուելը Երասխայ եւ Մեծամաւրի՝ Արտաշատու քով. «խկայժմ փոխեալ զգնացս Մեծամաւրայ»), ԽԱՍ. 34 տող 10 (կը բղխէ Արագածոտնէ եւ Վաղարշապատու առջեւէն կը հոսէ եւն. *Դձ + ձ* = «մեծ ճահիճ» (Հմմտ. Արծր. 78 «ի խառնուրդս Երասխայ եւ Մաւրին մեծին» Դըւնոյ քովերը) կամ «մեծ ճահիճով». 2. Մեծ-ձոր փոքրիկ ամրոց մը Թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 11, 39 = «մեծ ճահիճով». անտառ մը ի Տարաւն ինճիճ, Նոր Հայ. 181: Հմմտ. Մարտի Դձ Խոր. 75 Կարսի գետը ԱՍ. 107, որուն մէջ կը թափի գետն Դձ Խոր. 75 (= Մեծ-գետ ԽԱՍ. 34), որ «ի Ծովակէն հիւսիսոյ [Զալգըր կէօլ] սկիզբն առեալ իջանէ». նմանապէս ձորն Դձ Խոր. 72. «Հասանէ ի միջոց աշ-

1 Խոր տեղ Խոր. 194 կը դնէ «առ Ազատ գետով»:

2 Հմմտ. Ագաթ. 40 «կէսքն անցեալ ընդ կամուրջն Վաղարշապատ քաղաքի՝ զոր եւ կամուրջ Մեծամաւրի կոչեն, աճապարէին հասանել յառաջ մի ի խելս կամրջին արտաշատու». Հմմտ. Ագաթ. 261:

խորհիս վերագոյն քան զակունս խաբէն յեջի՝ յափն
Երաւիայ, մօտ յԱրմաւիրն»:

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԽԱՎ. 606՝ զոր զանազանելու է
Փոքր Հայքէն ԽԱՎ. 606:

(ՄԵԾ ԲԱՐ Մենաստան, ՄԵԾ ԱՅՐ «Մեծ
քարայր», տեղի յՈւլնիա Mitt. d. k. k. Geogr.
Ges. Wien 1890, Bd. 33 էջ 453:)

Ապահով չէ յեջի իմաստն հետեւեալ ա-
նուններուն մէջ. ՄԵԾԿՈՒԱՆՔ ԵՒ ՄԵԾԻՐԱՆՔ
Գ. ք Արցախի (Թ. 124, 125) ԵՒ ՄԵԾԿԵՐՏ =
ՄԵՆԾԿԵՐՏ (յն. Μερτίχερτον՝ փոխանակ Μεστι-
χερτονի վերն էջ 159) բերդ Բալուի քով ի Գ.
Հայոս Ասող. 144, Սամ. 92, Վարդան 113, Թոր-
քական արտասանութեամբ այժմ՝ Մալիբեր Ինճիճ.
Նոր Հայ. 226:

ՄԵՀԵՆԿԵՐՏ գիւղ Թ. 156 Տաշիր գ. ին
մէջ Ուխտանէս 2, 36. Դէն? + իբր «Հինուած»:

ՄԵՂԱՍՏՈՐ Թ. 119 Արեւիք գ. ին մէն
մասն, Մեղրի գիւղէն այսպէս կոչուած = «Մեղրիկ
ձոր», հնագոյն է՝ Մեղր, յիւ ԱՍ. 303, Օրբել.
1, 274:

ՄԵՂԱԳԵՏ տեւ վերն էջ 186:

ՄԵՐԹԱԿԵՐՏ տեղի Թ. 117 Բաղք գ. ին
մէջ Օրբել. 269. Դեր? + իբր «Հինուած»:

ՄԹԻՆ ԼԵՐԻՆՔ = Թ. 158 Կանգարք գ. խոր.
78, Ասող. 35. Պիւ «մութ», բառը: Նորագոյն
հրատարակութեանց մէջ իբր հասարակ անուն բմ-
բունուած — «մութ Լեւներ», Այսպէս կը կոչուի
նաեւ Մասիս ԱՎ. 469: — Ասկէ՝ ՄԹԱՍՏՈՐ տեղի
Թ. 119 Արեւիք գ. ին մէջ ԱՍ. 299 = «մութ
ձորով»:

ՄԺՆԿԵՐՏ Սոյ ժողովոյն (1307ին) եպիս-
կոպոսաց ստորագրութեանց մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 527

1 Հմմտ. Մեծամարտի աղբիւրները փոքրիկ լճի մը
հարաւակողմէ Արծր. 78:

(Բասենոյ մէջ), ԱԱ. 38 (Աբեղենից մէջ), Թըքերէն Միճինկիրա ԱԱ. 38. Մձ? (= Մ-ձ-ն? ԱԱ. 38) + իւր «շինուած», երկրորդ Մձիւր մի = Mešingert (Belck Globus 64, 199), Mečin-kert (Լինչ 2, 122) կը գտնուի վանայ ծովուն հա-րաւակողմը՝ Մենուասայ ջրուղւոյն վրայ:

ՄԻԱՓՈՐ ամուր գ. Յովհ. Կթղ. 126, Օր-բել. 1, 234, Կիր. 102 (ընդ մէջ Արցախ-Գարգ-մանայ եւ Գեղամայ լճին ինճիճ. ՀՀ. 528). Տ «մէկ» + իւր, «փոր, փորուածք, ձոր» = «միաձոր, միայն մէկ ձոր ունեցող»: — Տոմաշէկ՝ Կիպերտի հանգիստութեան առթիւ հրատարակուած գրքին մէջ էջ 143 Պեւտինգերեան տախտակին (ճանա-պարհ Մեւլիտենե - Արաբիոս) Miasena անունէն կը հետեւցրնէ հայ. *Մի-ւլէն մի, զոր սակայն սխալ կը մեկնէ «հասուած» հարթ գետնի մի վրայ, թարգմանելով: Հմմտ. Մի-ւր-ն ի Բասեան ԱԱ. 23 = «մէկ տունով»:

ՄԻՋԱԳԵՏՔ տեղի թ. 111 վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 263. Տէլ + իւր = «գետերու մէջ գտնուող»: Հմմտ. Միջ-գետի խոր. 89 եւն = Με-σοποταμία.

ՄԻՋՆԱՇԷՆ Կիր. 109 (ՂԱրցախ), եթէ յտկ. անուն է = «Միջին գիւղ», Տիւն + լէն «գիւղ»: Իբրեւ հասարակ անուն կրնայ նաեւ «գիւղին միջովայրը» նշանակել:

ՄԿՆԱՌԻՆՃ գիւղ ի Տայս (մերձաւորապէս երկու փարսախ հեռու՝ Բասենոյ Դու գիւղէն) Փարպ. 414. Տ-ն «մուկ» + աւին տես վերն էջ 274:

ՄԿՆԻԿ տեղի եփրայ վրայ (Հայաստանի մէջ) Մտթ. Ուռհ. 267. Տ-ն + ի նուազական = «փոքրիկ մուկ»:

ՄՇԱԿԱՎԱՆՔ վարդան 142 (ծանօթու-թիւն հրատարակչին՝ «ի կողմփոր»). Տ-ն «երկրա-գործ» + լ-ն:

ՄՇԿԱԶՈՐ տեղի թ. 115 Ծղուկը գ. ին մէջ Օրբել. 259. հո-շէ, Դշէ? (հո-շէ սովորաբար = «մշկամակ») + յոր:

ՄՈԿՐՈՒՑ ԳԵՐԵԶՄԱՆ «կոչեցաւ տեղին այն Մոգուց գերզման որ է Մոկկունս» Յովհ. Մամիկ. 45 = «մոգերու գերզման»: Բնականաբար սխալ է այս ստուգաբանութիւնը Մոկկունս + տնուան, զոր գիւղն թ. 30 Տարաւն գ. ին մէջ այսօր ալ կը կրէ (Մոկկունք) Ինճիճ. Նոր Հայ. 188:

ՄՈՒՐՈՒՑ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ Օրբել. 261 = հերոց «մոխրոյ կոյտ» (հերեր + ոց մասնիկ = «մոխրի տեղ»): — Mokhrapiert գիւղ Վանայ լճին հարաւակողմն եւ Ալթամար կղզւոյն հանդէպ Կիպերաի քարտէզն ու Կինէ 2, 707 = հին հայ. * ՄՈՒՐԱՐԵՐԻԳ. հերեր + բերդ: Հմմտ. Մեր-բերդ ի Վերս Պամ. Վրաց 13 (կարդա՛ Մար-բերդ? Բրոսէ):

ՄՈՐԵՆՍԻ տեղի թ. 115 Ծղուկը գ. ին մէջ 260 = հերեր: Հմմտ. Մերերի + գիւղ Խարբերգի կողմերը Կինէ 2, 352 = հերերի:

ՄՈՒՇԵՂԱՄԱՐԳ թ. 11 Հաշտեանք գ. ին մէջ Զեւոր 46. Մուշեղ յոկ. անուն + հեր = «Մուշեղի մարգագետին»: Ինճիճեան ՀՀ. 45 Մուշեղ-հարգի տեղ՝ Մուշեղոյ գետը կը կարդայ: Հմմտ. Մուշեղ-բերդ գիւղն ԱԱ. 320 (Կոտայք) = «Մուշեղի աղբիւր» եւ Մուշեղոյ կամ Մուշեղ-իւն գիւղ Ակնայ Ինճիճ. Նոր Հայ. 308:

ՄՐԿԱՔԱՐ տեղի թ. 116 Հաբանդ գ. ին մէջ Օրբել. 267. հո-բէ? (սովորաբար = «խորովեալ ցորենեղէն» χιδρον) + որ:

ԴՈՒՌՆ ՄՕՐԱՑՆ? Յովհ. Մամիկ. 22 = «ճահիճներու դուռ»:

Ս. ՅՈՀԱՆՆՈՒ ՎԱՆՔ = Բագաւան վերն էլ 320, Թրք. Իւլ-քիլիսէ ԱԱ. 528:

ՅՈՒՍՏԻՆԱՆՈՒՆԻՍ Յովհ. Կթղ. 40 տեւ վերն էլ 49:

ՆԱԽԱՆՉՓՈՐ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին
ձջ Օրբել. 267, ԱՍ. 255. Ըստ երեւութիւն՝ Ն-
իւն) + իւր “ձոր”?

ՆԱԽԱՆՉԱՒԱՆ քաղաք եւ Թ. 107 գ. Վաս-
պուրականի, յետոյ Սիւնեաց. հնագոյն ժամանակ-
ները՝ Ն-իւն-աւ, քիչ անգամ՝ Ն-իւն-աւ (Ն-ի-
ւ-աւ) փաւստ. 173, Սեր. 49, 61, 94, 108, 118
(Ն-իւն-աւ 93, 118) եւն, Ժ. դարուն՝ Ն-իւն-աւ
Յովհ. Կթղ. 61, 117, 179, յետոյ՝ Ն-իւն-աւ,
յն. Naξουάνα Պտղոմ. 941, արար. Našavā եւն
տեսն վերն էջ 222, այժմ Nachitchevan եւն
գրուած՝ աշխարհացոյցներու վրայ. Ն-իւն կամ
Ն-իւն յոկ. անուն մը? + -աւ = Նախիճի կամ
Նախուճի աւան: Ժողովրդական ստուգաբանու-
թեամբ անուանս Ն-իւն-աւ մեկնութեան նկատ-
մամբ տեսն գերմ. Բանասիրաց 46^ր ժողովոյն առ-
թիւ հրտ. գրքին ձջ էջ 73 եւ 79: — Ն-իւն-աւ
անունով երկրորդ տեղ մը կար Թ. 178 Շիրակ գ.ին
ձջ ԱԱ. 138, զոր նոյն իսկ Խոր. 219 կը յիշէ?
— Ն-իւն Ն-իւն-աւի մասին, որ 1780ին հիմնուած
է Գոն գետին վրայ, տես Koch, Reise nach dem
Aralat 249.

ՆԱԽԱՆՉԱՒԱՆԻԿ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին
ձջ Օրբել. 270, ԱՍ. 275. Ն-իւն-աւ տեսն վերը
+ իւն նուազական = “փոքր Ն.”:

ՆԱԽԱՆՉԱՐԱՆՈՐ գիւղ Թ. 175 Երասխաձոր (=
Արշարունիք) գ.ին ձջ Յովհ. Կթղ. 108. Ն-իւն-իւր +
“կառորած” (պրս. նախճիր “որս”) + յ-իւր = “որ-
սաձոր”:

ՆԱՓԱԿԱՇԷՆ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին
ձջ Օրբել. 268. Ն-իւն (սովորաբար = “մուշկի
քսակ” ՀՔ. 203) + շէն “գիւղ”:

ՆԵՐՍԵՀԱՊԱՏ գիւղ Թ. 87 Արտազ գ.ին
ձջ Փարպ. 391. Ն-իւն-իւն յոկ. անուն “Ներսէս”

1 Տես այս մասին ամփոփումս ՀԱ, 1901. էջ 360:

Հ.Ք. 57 + — — — տե՛ս վերին էջ 273, մերձաւորապէս = “Ներսէսի գաղուծ”:

ՆԻԳ (տե՛ս. Ն՝: —) Թ. 185 գ. Այրարատայ. դժուարաւ Ն՝: “աղիս, պարզունակ” բառը: Ասկէ՝ ՆԳԱՏՈՒՆ վարդան Աշխ. 416. Ն՝: + — — — “տուն, աշխարհ”:

ՆԿԱՆ ամրոց, բերդ Թ. 91 Թոռնաւան գ. ին մէջ Ղեւոնդ 133, 134, Արծր. 131, 133, 224, 232, 270. դժուարաւ Ն՝: — “հաց” բառը:

ՆԿԱՐԷՆ մենաստան Թ. 73 Ռշտունիք գ. ին մէջ վարդան Աշխ. 428 = Ն՝: — — — “խառնակ, նախշուն”:

ՆՈՐԱԲԱԿ տեղի Թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ Օրբել. 264. Նոր + Բ — — — “նոր բակեր” — ՆՈՐԱԲԵՐԴ ամաւր Թ. 83 Անձեւացիք գ. ին մէջ Արծր. 208, 209. = “նոր բերդ”:

ՆՈՐԱԳԻՒՂ տեղի Թ. 118 Չորք գ. ին մէջ Օրբել. 272, Թ. 110 Ճահուկ գ. ին մէջ Օրբել. 273, ԱՍ. 479, Թ. 106 Գողթն գ. ին մէջ ԱՍ. 315, գիւղ Թ. 186 Կոտայք գ. ին մէջ ԱՍ. 320, աւան Թ. 73 Ռշտունիք գ. ին մէջ Արծր. 128, 207 = “նոր գիւղ”:

ՆՈՐԱԳԱՒԻԹ գիւղ Թ. 186 Կոտայք գ. ին մէջ ԱՍ. 320 = “նոր գաւիթ, բակ”:

ՆՈՐԱԿԵՐՏ տեղի Թ. 106 Գողթն գ. ին մէջ ԱՍ. 315 = “նոր շինուած”:

ՆՈՐԱՂԲՈՅՐԻԿ (միջին հայ.՝ յամէ 1262) գիւղ Թ. 178 Շիրակ գ. ին մէջ Ալիշան Շիրակ 119 = “նոր աղբիւրիկ”:

ՆՈՐԱՇԷՆ՝ գիւղ

1 Նորայի կամ Նորշի անունն այսօր ալ Հայաստանի մէջ շատ սովորական է: Հմմտ, Նորայի անունով երկու գիւղերն՝ Աղեքսանդրոպոլէ Երեւան տանող ճամբուն վրայ եւ անոր աջակողմը Լինչի քարտեզին վրայ, Սիփան լեռան արեւելակողմը գտնուող Նորշի գիւղն եւ Դատուանի արեւելակողմը՝ Քարա-սուի աղբերաց կողմերը գտնուող Նորշին (ի Տարաւն): Ուստի մեծապէս կը սխալի Բելք (Beitr. zur alten Geogr. u. Gesch. էջ 36), երբ Երեւան-Նախիջի ան տանող թղթափարական ճամբու վրայ գտնուող

Դըւնդ կողմերը վարդան 129, Ինձիճ. ՀՀ. 470, Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 263, Թ. 109 Երնջակ գ.ին մէջ ԱՍ. 351 = “նոր գիւղ”. ՆՈՐԱՇԻՆԻԿ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբել. 267, Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ 268 (Երկու տեղի), Թ. 120 Կովսական գ.ին մէջ 271 (Օրբել. 1. 253, 254), Թ. 110 Ճահուկ գ.ին մէջ 273, Երնջակ գ.ին մէջ Ֆինիկ Յուցակ ՀՅ. ձեռագր. 159. Նորշէն + Էլ մասիկ = “նոր գիւղիկ”. ՆՈՐԱՒԱՆ Վանայ ծովուն արեւելակողմը Կինէ 2, 634—635 = “նոր աւան”. ՆՈՐԱՎԱՆՔ մենաստան (անապատ) Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 1. 81, 292. 2, 84 = “նոր վանք”. ՆՈՐԱՏՈՒՍ գիւղ Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 1, 225, 233, ԱՍ. 38 (սեռ. Նորադարձ արձանագր. ԱՍ. 47, ուստի Նորադարձայ սեռականն Օրբել. 2, 42 յետնագոյն է կամ սխալ. Նոր + դարձ տեղի վերն էջ 28): ՆՈՐԲԻՐԳ տեղի Թ. 110 Ճահուկ գ.ին մէջ Օրբել. 273. ուրիշ մը՝ Կիր. 72, վարդան 145, 155 = “նոր բերդ”. ՆՈՐ ԳԻՒՂ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱՍ. 275. ՆՈՐ ՔԱՂԱՔ = վաղարշապատ փարպ. 105, Կորիւն 20, 30, 44, Խոր. 145, Յովհ. Կթղ. 36 = ՆՈՐԱՔԱՂԱՔ Ագաթ. 123 “նոր քաղաք” (καινή πόλις, Բրիտանսէ ետքը 163ին Հռովմայեցիներէն շինուած՝ Արտաշատու կործանուածէն ետքը. Մամէն Պատմ. Հռմ. 5, 407):

ՆՈՐՇԻՐԱԿԱՆ (ՆՈՇԻՐԱԿԱՆ) Երկիր Հայոց հարաւային սահմանին վրայ, տեղի վերն էջ 179, կ'երեւայ Թէ = Նոր + շիրիւն է, բայց իբրեւ

երկու գիւղերուն Նորշէն անունը Նոր գիւղ կը մեկնէ եւ այս Նորայով կ'ուզէ մեկնել Պեւսինգերեան Ցախտակին Sanora անունը (sa- համարելով՝ վրական Նախագաս մասնիկ): Հմմտ. Lehmann, Deutsche Literaturz. 1903, սիւն 1170: — Նոր Գիւղ անունն ալ սովորական է, բայց արդի լեզուի մէջ եղած է Նոր Գիւղ:

օտար երկրի մ'անուն՝ կրնայ օտար ալ, թերեւս պարսկ. եւ = նորշէր, նշէր? + ուն բլլալ:

ՆՈՐԻՔ տեղի թ. 115 Ծղզկէք գ.ին մէջ Օրբեւ. 259, թ. 111 վայոյց ձոր գ.ին մէջ Օրբեւ. 262 = նորի + «նորահաս արմտիք»? Ասկէ՝ ՆՈՐԵԱՑ վանք = «նորիքի վանք» Օրբեւ. 2, 37,

ՆՇԽԱՐՔ տեղի թ. 113 Սթք գ.ին մէջ ԱՍ. 64. Նշէր «մնացորդ, մասունք» բառը? Հմմտ. ՆՇԽԱՐԱԶՈՐ հովիտն ԱՍ. 136 (Արազածոսն):

ՆՊԱՏ լեռ թ. 177 Ծաղկոտն գ.ին մէջ, սահմանակից թ. 176 Բադրեւանդ գ.ին ԽԱՍ. 34, Փաւստ. 192, 193, 195. Ագաթ. 613, Փարսկ. 429, Նդար-նիւն լեռն Փաւստ. 194, ԽԱՍ. 34, այժմ՝ Ալա գաղ, յն. Νιφάτης Ստրաբոն 522, 529, Պտղոմ. 933. ոչ հայ. Նդար-նիւ «վանձան», ոչ յն. Νίφα (Συγ.), Νιφάσις եւն. եւ ոչ ալ աւետ. nipātā- «պաշտպանուած» բառին հետ գործ ունի: Նդար ծագած է հնագոյն *Nipāt կամ *Nupātէ մը:

ՆՓՐԿԵՐՏ Մարտիրոսացւոյն քաղաքն եւ թ. 18 Նփրկերտ գ. Աղձնեաց տեւ վերն էջ 163, 164. Հնագոյն *Nifrikertէ մը:

ՇԱԹԻԹԱՂՔ տեղի թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբեւ. 268. Շ-նի? + Բաւ տեւ վերն էջ 278:

ՇԱԿԱՇԷՆ թ. 151 գ. Ուտույ բոտ ԽԱՎ. 610 (ընդ մէջ Գարգմանայ եւ առանձնակ Ուտույ յիշուած), Փաւստ. 210 (Ուտի, Շակաշէն եւ Գարգման), Կաղանկ. 141, 251, յն. Σαχαστηνή Ստրաբ. 511, 528. Շ-նի?, որ իւր շին պատճառաւ չի կրնար = հին պրս. Ս-նի «Սակաստանցի» բլլալ (Հմմտ. հայ. Ս-նապառն ՀՔ. 71) + չն «գիւղ, շինուած»:

ՇԱՀԱՊԻՎԱՆ Արշակունի թագաւորաց բանակատեղին Փաւստ. 117, լեռ Խոր. 209 թ. 177 Ծաղկոտն գ.ին մէջ, երկրորդ գլխաւոր տեղի այս գ.ին ԱՍ. 518, «Շահապ Շահապի-

վանի», Ագաթ. 650, Շահադիվան, Վարդան 126, «Ժողովն ի Շահապիվան», Վարդան 53, «Ժողովն Շահապիվանի Օրբել. 1, 97. Շահադի «կուսակալ, նախարար», Հ. Բ. 208 + վան «իջեւան» = «իջեւան կուսակալ»:

ՀԱՀԱՊԱԽԻՍ Օրբել. 1, 51 = Թ. 110 ճահուկ գ. Օրբել. 2, 41 բերդով եւ ձորով («Շահապանից բերդ» ի Շահապայ պարսկէ շինեալ? Օրբել. 1, 52. Շահապանից ձոր՝ իւր անունն Շահապէն առած անդ). Շահադ (համտ. Շահապիվան) + -ան-?; Շահադան գրութիւնն Օրբելեանին քով շատ աչքի կը զարնէ, վասն զի ասոր ատենն հին ա- շատոնց օ եղած էր եւ օ ալ կը ներկայանայ յետնագոյն ձեռագրաց մէջ, մինչ - = - (ա- - է, -ի է ծագած՝ ոչ-վերջին վանկի մէջ) կը թայ: Ուստի Շահադան գրելու եւ Շահադան կարգալու է: ԱՍ. 480 Շահադան (եւ ուղղ. Շահադանի) կը գրէ: Յետնագոյն ձեւեր են լտ. Sciabunensis (կնքոյ մը վրայ) եւ հյ. Շահադանի գերեզմանաքարի մը վրայ յամէ 1720 ԱՍ. 481—483: Արաբական Sāhabūnis? ձեւը, զոր Balāḍuri էջ 195 եւ Ibn al Fakīh էջ 288 կ'ընծայեն, ապահով չէ:

ՀԱՂԳՈՄԲ Թ. 8 գ. Բարձր Հայոց տես վերն էջ 132. շաղ? + Բարձր «ախոռք»? Ոչ-հայկական:

ՀԱՂԿԵՐՑ տեղի Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 315 (Գողթն), շաղ? + Իւր «շինուած»:

ՀԱՄԲ (սեռ. Շահադի). Շահադ, «որ կոչի ճահուկ» (Թ. 110 գ. Սիւնեաց ԱՍ. 478—479) Սեբ. 48, Շահադ Սեբ. 117 հասարակ թէ յատուկ անուն, համտ. Շահադ գիւղ Թ. 107 Նախաւան գ. ին մէջ = Շահադի, պրս. dere i Šamb, այժմ՝ Darašamb, Darašam «ձոր Շահադի» Երասխայ աբեւեղեան ափին վրայ ընդ մէջ Աստապատի եւ

Ջուղայի՝ Խրամի քովերը (տես վերն էջ 356) ԱՍ. 515 = շաբ «եղեգնում»:

ԲԱՂԱՔՆ ՀԱՄԻՐԱՄԱՅ այս է վան թ. 74 Տոսպ գ. ին մէջ Խոր. 80, 94, Ասող. 40, Արծր. 63, 240, 252, նաեւ Հաթրասիէր «Համիրամէ շինուած» կոչուած Յայսմաւ. 8 Հոկտ. (Ինձիճ. ՀՀ. 180) այս է վան-թերք կամ Հաթրասիէն մեկնութեամբ Արծր. (Հարայարող) 306 («յանմատոյց ամրոցն զՀամիրամաշէն», ... զանառիկ բերդն զԱմիւկ»): Հմմտ. Հաթրաս-ս- (Թրք. սու = ջուր) վանայ քով, Մենուասայ հին ջրուղին տես Լինշ 2, 122, Ինձիճ. Նոր Հայ. 160. Հաթրաս փոխառեալ բառ = ասոր. Šamirām ՀՔ. 296: — Ասկէ՝ նաեւ քերդ. Հաթրասայ Արցախու Փառխոս գ. ին մէջ Վարդ. 100: Արդեօք ասկէ է նաեւ Հաթրաս բերդն կամ ամրոցն թ. 92 Ճուշ գ. ին մէջ Արծր. 258, 259, 270, 281: Համիրամ անունով տեղերը տես Hoffmann Auszüge 137, Nöldeke Syr. Chronik 42 (Հոշարէի մէկ փոսք), JRAS. 1902, 736 (բերդ ի Հերաս) եւն:

ՀԱՄԸՈՅԼԻԻ տես Սամշոյլէ:

ՀԱՊՈՒՀԱԹԱՂ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ Բրոսէ 284, ԱՍ. 64 (Հաղուհ-նայ Օրբել. 265). Հաղուհ յոկ. անուն + խաղ տես էջ 278:

ՀԱՏԱՆ շատ մը հայ երկիրներու անուն. զ. օր. Հատախ ի Տարաւն Յովհ. Մամիկ. 15, 54 = Արջ տես վերն էջ 314, Հատախ՝ Բոկասն-սուի աղբերաց կողմերը Դաւրիժեցի 495, 506. ապահովապէս Թրք. Հահ Կաղ անուն վրայէն ձեւուած չէ:

ՀԱՏԱՋԻՔ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ Օրբել. 264. շա «բազում» + ջուր + եւ մասնիկ? (Հմմտ. շա-ջու-ջ «բազմաջուր» ՀՔ. 212) = «բազմաջուր»:

ՀԱՒԱՐՀԱՆ 1) Թ. 87 գ. “որ այժմ կոչի
Արդաշտ” Խոր. 111, Կաղանկ. 11 = Հաւարշտի
Կաւա Խոր. 130. 2) աւան Թ. 87 Արտազ գ. ին
մէջ Սոփեթը հայկականք Ը. 61 (Վենետ. 1861).
Հաւարշտ յակ. անուն Հ. 61 + աւ կամ աւան
մասնիկ (= պրս. ān կամ akān):

Հին գիւղ Մշոյ կողմերը (Տարաւն) Ինձիճ.
Խոր Հայ. 200 = չին “գիւղ, Ասկէ՝ Վերին չին
= “վերին գիւղ” Թ. 114 Աղահէճք գ. ին մէջ
Օրբեւ. 266:

ՀԻԿԱԿԱՐԲՆ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի
գ. ին մէջ Օրբեւ. 264: չին “կարմրագոյն գեղին”
+ Կարբն? Ասկէ՝ ՀԻԿԱՀՈՂԲ տեղի Թ. 120
Կովսական գ. ին մէջ Օրբեւ. 271. չին + հու. չին
Կաւա Բաւին յոյնական. ՀԻԿԱՔԱՐ տեղի Թ. 125
Մեծիւրանք գ. ին մէջ Կաղանկ. 263. չին + Կար
= “կարմրածայռ”:

ՀԻՆԱԹԱՂ տեղի Թ. 120. Այլախ գ. ին
մէջ ԱՍ. 209. չին “գիւղ, + Բաւ տեւ վերին
էջ 278: Ասկէ՝ ՀԻՆԱՀՈՎԻՏ (վերին եւ ստորին)
գիւղ Երեւանի քով ԱՍ. 319. չին + հու. =
“գիւղաձոր”:

ՀԻՐԱԿԱՒԱՆ գիւղ Հիւրակայ գաշտին մէջ
Սեբ. 34, 73, Յովհ. Կթղ. 80. Հիւրի Թ. 179 գ.
Այրարատայ ԽԱՎ. 610 + աւան: — ՀԻՐԱԿԱ-
ՀԱՏ աւան = Մարիի-Կոյս լոյ ԽԱՍ. 34, Հիւրա-
կաւանի հարաւ-արեւմտեան կողմն Ալիշան Հիւրակ
16. Հիւրի + շար “ուրախութիւն”?: Վերջինը
միայն անձ ցուցնող անուններու հետ բարդուած:
Տեւ վերին էջ 246 ծան. 7:

ՀԻՐԻՄՔ տեղի Թ. 175 Արշարունիք գ. ին
մէջ Ասող. 195 (Հիւրի- Իբր ուղղ., տարբեր

1 Մարբարտ Երանշ. 5 ծան. այս անունը կը փնտռէ
Սարարունի (527, 529) ‘Açarə, ‘Ağəta կամ ‘Ağəta
անուն մէջ:

ընթերց.՝ Շերի), գիշ. Շերի-յ Արշամունիք գ.ին մէջ Փարպ. 454 (կարգա՝ Արշարունիք Ինճիճ. ՀՀ. 402, ԱԱ. 48) = շերի «գերեզմանք» վրաց պատմութիւնն (110) ալ Շերի՝ անունով տեղ մը կը յիշէ:

ՇՈՂԱԿԱԹ ԵԿԵՂԵՑԻ յԵՄԻԱԾԻՆ ԻՆՃԻՃ. ՀՀ. 473—477, ԱԱ. 235, Լինչ 1, 270. շո «շոյլ» + իւր-եւ «ծորեւ» = «լոյս կաթկթելը», Տեո վերը ԵՄԻԱԾԻՆ անուն տակ էջ 345:

ՇՈՐԱՉՈՐ (տարբեր ընթերց.՝ Ղոր-յոր, կարգա՝ Ցոր-յոր? ԱԱ. 258) Բջնոյ նահանգին մէջ (Թ. 185 Նիգ գ.ին մէջ) Կիր. 112. շոր? + յոր:

ՇՏԱՏՈՒՔ տեղի Թ. 120 Կովսական գ.ին մէջ Օրբել. 270, Բրոսէ 287 (Շար-ի ԱՍ. 286). շիւ կամ շոր? + որ տեւ վերն էջ 286:

ՈՂԱԿԱՆ բերդ Թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ «ի վերայ գետոյն Եփրատայ» (Արածանւոյ = Մուրադ-սուի), որ Դ. դարուն Մամիկոնեանց կը վերաբերէր, Փաւստ. 191, Խոր. 166, Ողիւն Զեւոր 26 եւ շար., Յովհ. Մամիկ. 16 եւ շար. ու? + ուն մասնիկ: Տումաշէկի անունն ստուած «բուրաձեւ», իմաստը (Սասուն եւն էջ 15) հիմնուած է շփոթութեան մը վրայ՝ հայ ուղ՝ ու այս է ուղ «օղակ» համարելով: Կինէ 2, 587 կը կարծէ թէ բերդիս մնացորդները գտած է Մշոյ դաշտին աւերածեան եզերքին վրայ, հոն՝ ուր 60 մետր բարձրութեամբ երկու ժայռեր Մուրադ-սուի առջեւ թումը կը կազմեն: Բերդիս մնացորդները կը գտնուին եղեր այս ժայռերէն մէկուն գագաթը. այսինքն ալ ափին վրայ գտնուողին գլուխը, որ երեք կողմանէ ջրով կը պատի: Ինճիճ. ՀՀ. 108 մէտ է այժմեան Պոկլանի հետ նոյնացընելու, բայց ոչ իրաւամբ:

ՈՍԿԵՉՈՐ տեղի Թ. 109 Երնջակ գ.ին մէջ Բրոսէ 288, ԱՍ. 315. ոսկէ + յոր = «Ոսկեայ ձոր» . տակէ՝ Ուիլէն ԱՍ. 64 = «Ոսկեայ գիւղ»:

ՈՍԿԻՔ տեղի Եփրատայ (Արածանույ) աղբերաց կողմերը Փաւստ. 272, Թ. 177 Ծաղկոտն գ.ին մէջ ԽԱՍ. 34. —ի բաժը:

ՈՍՏԱՆ, որ անտարակոյս պարսկական ծագում ունի տես Խոր. 77 եւ Հ.Ք. 215, Գ. դարուն կը նշանակէր այն երկիրն կամ քաղաքն, որ հայ աւատատէրի մը (Մամիկոնեանի, Կամնարականի մը եւն) իշխանութեան տակ չէ, այլ արշակունի թագաւորին (կամ Արշակունեաց թագաւորական տնէն իշխանի մը) իշխանութեան տակ է եւ կրնայ ըստ այսմ «արքունի կալուած, ստացուած, երկիր, քաղաք թարգմանուիլ: Այսպիսի արքունական կալուած մը, այն ալ՝ ամէնէն կարեւորն եւ «բնիկ սեփական» կալուածն էր հին ժամանակներէ ի վեր՝ Այրարատ՝ գաւառն (եւ զի թէ նահանգը). նոյն գաւառին ամէնէն հոյակապ եւ նշանաւոր քաղաքը, ուր սովորաբար կը նստէին թագաւորը (նախ Արտաշատ, ապա՝ Վաղարշապատ², բնականաբար ամբողջ Հայաստան աշխարհի գլխաւոր քաղաքն, ոստանն եղաւ: Երբ Հայոց թագաւորութիւնն կործանեցաւ եւ Ե. դարուն Դուին՝ պարսիկ եւ հայ մարզպաններու նիստն եղաւ, բնականաբար Ոստան անունն այս գաւառին կապուած մնաց եւ Արտաշատու մօտերը գտնուող Դուին քաղաքն ալ նշանակելու համար գործածուեցաւ («Ոստանն Դըւնոյ»), Բայց քանի որ Դուին Հայաստանի մայրաքաղաքն էր, սկսան Ոստանը մայրաքաղաք իմասնով գործածել եւ քանի մը նահանգներուն եւ գաւառներուն ամէնէն կարեւոր քաղաքներն Ոստան կոչել: Այսպէս յետագայն մատենագիրները³

1 Հմմտ. Խոր. 208: — Երկրորդ մըն էր Թ. 170 Ընդեղ տուն գ.ը Փաւստ. 212:

2 (զգաւառ) զբնիկ սեփական կալուածի ազգին Արշակունեաց՝ զքաղաքն Վաղարշապատ, զբնակութիւն ոստանին արշակունի թագաւորացն» Փարպ. 28:

3 Խոր. 218 Արշարունեաց Երուանդաշատ քաղաքը կը կոչէ «քաղաք ոստանին», Կամնարականաց: Ըստ Փաւս-

կը յիշեն Ոստան մը Ռշտունեաց (Արծր. 128. Ժ. դարէն), Ոստան մը Վասպուրականի (Նախաւան, Արծր. 128), Ոստան մ'Արծրունեաց (Հադամակերտ, Արծր.), Ոստան մը Բագրատունեաց (Դարոյնք, Ղեւոնդ Ը. դարէն) տես ինձի՛ճ. ՀՀ. 458 ծան. : Այս իմաստով՝ Պարսից Յազկերտ արքային մէկ ոստանը կը յիշէ Փարպ. 317 ի վրկան, որ պարսկական նահանգ մըն է. Ասորիք ալ Արշունի = Հյ. Աղձնիքի ոստան մը կը յիշեն (տես վերն էջ 77) : Հմմտ. Աղուանից Ոստան ի մարդոն գաւառը ԽԱՎ. 606 = Ոստան ի մարդոնէան Ղեւոնդ 132 = «նիստ մարդպանի» :

Այս Ոստանը յատուկ անուն եղած է. Ոստան՝ Վանայ լճին հարաւակողմն՝ Աղթամար կղզոյն գիմացը այժմ՝ պարտիզանման տեղ մը Լինչ. 2, 123, յառաջ՝ քաղաք եւ վիճակ 13 գիւղով ինձի՛ճ. Նոր Հայ. 158, հնագոյն ժամանակներն Ոստան կը գրուէր (եւ Ostan կ'արտաբերուէր, կիլիկեանց ժամանակէն սկսեալ Vostan կ'արտասանուի) Դաւրիժ. 424 եւ շար. , Վարդան Աշխ. 426. Իբր հասարակ անուն կը գործածէ գեռ Արծր. 128, 196—252 «ոստանն Ռշտունեաց», իսկ Արծրունեոյ յետնագոյն շարայարողն (էջ 269է սկսեալ մինչեւ վերջը) Ոստանը կը գործածէ իբր յակ. անուն «Ոստանն աւան», 274, 292, «աւանն Ոստան ի գաւառն Ռշտունեաց», 291 (Ոստանին եւ շրջակայից նկարագրութիւնը 291—292). արար. Vastān Վանայ ծովուն հարաւային ափին վրայ JRAS. 1902, էջ 263 (յամի Տեառն 1340) եւն. : Ասկէ նաեւ Թ. 189 գ. ին ու անոր գլխաւոր քաղաքին «Ոստանն Դըւնայ», անունն ԽԱՎ. 61⁽¹⁾, Սեբ. 79 կամ «Ոստանն Դուին», այսպէս՝ «յոս-

տոսի 129 Արշակ Թագաւորը զամսարականաց երկիրներն՝ Շիրակն եւ Արարունիքն «ունէր յոստան», անոնց առհմը քնաղինջ ընելէ ետքը :

տանն ի Դուին», Փարպ. 479. 525, «ի բնական
աստանին Հայոց ի Դուին», Փարպ. 430, «ի բուն
աստանն Հայոց ի Դուին», Փարպ. 542. «բայց յՈս-
տանէն ի Դուին քաղաքէ», Յովհ. Կթղ. 38: Բայց
թէ Ոստանով ոչ միայն Դուին քաղաքը կը հաս-
կըցուէր, այլ եւ այն գաւառն, որուն մէջն էր
Դուին, բացայայտ կը տեսնուի խորենացւոյ ըսուած
աշխարհադրութեան հետեւեալ խօսքէն խԱՍ. 34
«Գեան Ազատ... իջանելով ընդ Դուին, արբու-
ցանէ զամենայն Ոստանն Հայոց»:

ՈՍՏԻՆՔ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ
Օրբել. 1, 111, ԱՍ. 98. որին «չոր, անջուր»
բառը:

ՈՐԲՈՔՈՅ ՔԱՐ տեղի թ. 114 Աղահէճք
գ.ին մէջ Օրբել. 266 = «քար Որբոքի»?:

ՈՐԴԱՆՀԱՅՐ տեղի թ. 120. Այլաի գ.ին
մէջ Օրբել. 261. որտեղ (սովորաբար = «որդան
կարմիր») + հայր?:

ՈՐԹՔ ԱԼԱՆՆ մը խոր. 214 = «ընդ կողովք»:

ՈՐԶԱԲԵՐԴ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ
Օրբել. 260. որ «արու» + բերդ: — ՈՐԶԱ-
ՔԱՐԻՆ ՀՈՂՆ «ագարակ Որձաքարի» ԱՍ. 116.
որտեղ «կարծր քար» բառը:

ՈՐՄԶԴԳԵՐՈԺ թ. 143 գ. Փայտակարանի
ԽԱՎ. 610 = Ուրդի փերշ Ղեւոնդ 101. Ու-
րդի յտկ. անուն Հ. 62 + Պերշ յտկ. անուն
Հ. 67—67:

ՈՐՈՏՆ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ
Օրբել. 1, 52. 2, 259, Եղիշ. 52, «գեան Ու-
րդ», Օրբել. 1, 247, գետոյն որտեղ-յն հոսելէն
այսպէս կոչուած է եղեր Ինճիճ. ՀՀ. 286 (որտեղ
«որոտում»)։ Դժուարաւ՝ ուղիղ:

ՈՓԻՔ տեղի թ. 110 Ճահուկ գ.ին մէջ
Օրբել. 273 = «ոփի բոսած ծառ», ՈՓԵԱՑ
2ՈՐ (ՅՈՓԵԱՑ 2ՈՐ) տեղի թ. 112 Գեղաբոսի
գ.ին մէջ Օրբել. 263 = «ոփինբոս ձոր», «փի

= լւ. quercus, fagus, populus? կամ յոփե = լւ. opulus? Ալիշան Բուսաբանութիւն էջ 513 եւ 454:

ՈՒՂԷ? Գիտնի Ուղեաց անուան մէջ Յովհ. Կթղ. 44 = Ուղեայ (սեւ.) Ղեւնդ 24 = Ուղեայ (սեւ.) Արծր. 286, ԱՍ. 486 գիւղ թ. 182 Մասեացոսն գ.ին մէջ. ուղի "ճամբայ", բառը չէ:

ՈՒՂՏՈՒ ԱԿՈՒՆՔ Խոր. 131 տեղի թ. 187 Մազազ գ.ին մէջ? ԱՍ. 359 = "ուղտի աղբիւրներ", ՀՄՏ. Ուղտու տարեր, ժայռք Նիմրուզ գաղի ոտորոտը Alishan Le Haygh 29:

ՈՒՆԶԻԶՈՐ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 264, Ունլիյոր Բրոսէ 283, ԱՍ. 64. ունլ "ծայր, ծագ, յատակ, արմատ" + յոր:

ՈՒՌԱԿԱՆ ԳԵՏ տեղի թ. 120. Այլաի գ.ին մէջ Օրբել. 261. -- "բարունակ որթոյ", + աիւն մասնիկ: Ասկէ՝ ՈՒՌԱԿԱՆԲ Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 264. -- + իւրբ?

ՈՒՌԵԿԱՆ ԳԻՂ Տէր Խորայէլ Ինճիճեանի քով ՀՀ. 537 (յուսի կամ յԱրցախ). -- "ուռենի", + աիւն մասնիկ: -- ՈՒՌԻՔ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 263 = -- "ուռենիներ", -- ՈՒՌԵԱՑ ՏԱՓ ԳԻՂ թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 1, 218. Գալ "գաշտ", (տարբեր ընթերցումով՝ Թալեաց Գալ Ինճիճ. ՀՀ. 276, ԱՍ. 49): -- ՈՒՌԵԱՑ ՓՈՐ Փոքր Սիւնեաց մէջ (Արցախ) ԱՍ. 532. Գոր "ձոր" = "ուռենիներու ձոր". ՈՒՌՈՅ ՔԱՐ Օրբել. 1, 281 = "քար ուռենույր?"

ՈՒՐԲԱԹԱՅԻՔ Վարազ լեւան վրայ թ. 74 Տոսպ գ.ին մէջ Խոր. 302 (Պամ. Հռիփսիմ.), -- Բաթ + ալ = "ուրբաթ օրւան քարայրներ" (ուր ամէն ուրբաթ պատարագ կը մատուցուէր): -- Ուրբաթայր կը յիշուի իբր անուն աղուան քահանայի մը (Ժողով Աղուենիյ) Ֆինկ Ցուցակ ՀՅ. ձեռագր. 27:

2ԱՄՈՏՈՒՔ տեղի թ. 120 Կովսական գ.ին
Մէջ Օրբել. 270, 2ԱՄՈՏՈՒՔ ԱՍ. 287. Կոհ-?
+ Կոհ տես վերն էջ 286:

2ԱՐԱՐԵՐԻ ամրոց (յԱրցախ) Կաղանկ. 142,
Կիր. 207. Կոհ? (սովորաբար = 'գէշ, վատ') +
Բեր. Ալիշան Մեծ Հայք § 174 կ'ըսէ թէ ամե-
նէն հին ձեւն է ճոհ-բեր, իսկ նորագոյնն է'
Ձեբեր:

2ՄՇԿԱԾԱԳԻ Մտթ. Ուռհ. 23, սեռ.
2Մշի-թոհ-յ Սմբատ 34, 2Մշի-թ-ի վարդան Աշխ.
430, տեղի թ. 17բ. Խոզան գ.ին Մէջ, որմէ էր
բստ Մտթ. Ուռհայեցոյ 23 Յովհաննէս 2Մշկիկ
(բայց տես վերն էջ 158 ծան. 1). 2Մշի-? + ծաթ
'ծայր, գաղաթ, վերջ, սահման' կամ ծ-ի 'պատ-
առածք, ճեղք, պր?' : Հայք կը դնեն =
*2Մշի-թ-ի + եւ կը մեկնեն 'ծագումն 2Մշկիկ' :

2ՈՐՐՈՐԻ Հայք տես վերն էջ 69:

ՊԱՆԵՍՏ տեղի թ. 110 ճահող գ.ին Մէջ
Օրբել. 272 = Կահ- Կահող, Կահող տեղ :

ՊԱՆՈՒ ԲԵՐԻ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին
Մէջ Օրբել. 270, ԱՍ. 275. Կահ 'պահպանու-
թիւն' (Բրոսէ էջ 286: Բահ- Բեր): + Բեր:

ՊԱՂՆԱՏՈՒՆ թ. 12 գ. 2որորդ Հայոց =
Պաղ(ն)ախան Կոհ. Պաղն տես վերն էջ 140 +
Կոհ = Երկիր Պաղնոյ :

ԴԱՇՏՆ ՊԱՅԻԿԱՅ "Դաշտ Պայկիկ" ? Ղեւ-
ոնդ 19 (Ն.Ր). Կոյի 'պահակ, պահպան' բառը:

ՊԱՇԱՐԱՋՈՒՐ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին
Մէջ ԱՍ. 275. Կաշ- 'պարէն' ? + Ը-:

ՊԱՏԱՆԴԱՎԱՆՔ տեղի թ. 116 Հաբանդ
գ.ին Մէջ Օրբել. 267. Կապանդ - անձն տուեալ ի
գրաւ + Ը-:

ՊԱՐԻԱՐ ԼԵՐԻՆՔ տես վերն էջ 242:

ՊԱՐՍԻՑ ԴԷՄԿԱՄ ՊԱՐՍԻՑ ԿՈՂՄ "Դիւղն
զոր Պարսից դէմն կոչեն" Յովհ. Մամիկ. 51.

Պարտ + Դեֆ (= Դեֆ) կամ Ի-դֆ (= Ի-դֆ) =
 “Պարտկներու կողմերը”:

ՊԱՐՍԿԱՀԱՅԻ ԶԱՆՏԱՆԻ ԿԱՆՈՆ ԵՂ 89.
 Պարտ + Դեֆ: Հմմտ. *Περσαρμενία* Հայոց նոյն
 միջոցին Պարսից իշխանութեան տակ գտնուած
 մասը (եւ սչ թէ Պարսկահայք Նահանգը), տեւ
 վերն էջ 36, 89:

ՊԱՐՏԻՉԱՅ ՓՈՐ Թ. 164 Գ. Տայոց տեւ
 վերն էջ 243. Պարտ + Դեֆ = “պարտեղներու
 ճոր” — Հմմտ. Պարտեղ + Դեֆ ի վերս (Ուրշտ)
 Պարտ. վրաց 11 = “պարտեղներու քաղաք”:

ՊԵՏՐՈՍԿԱՆՑ ՎԱՆՔ ԿԱՆՈՆ Թ. 116 Հարանդ
 Գ. ին մէջ Օրբել. 267. Պարտ + Դեֆ (նուազական Պարտ
 Դեֆ) + Դեֆ:

ՊԵՏՐՈՍԿԱՆՑ ԿԱՆՈՆ Թ. 116 Հարանդ
 = Պարտ + Դեֆ Կանոն. 169 տեւ վերն էջ 110:
 Պարտ յոկ. անուն = պար. *Pērōz* Հ. Բ.
 68 + Դեֆ = պար. *āpāt* Հ. Բ. 97: Հմմտ.
 արաբացած պարսկերէն *Firūzābād* (Արաքստանի
 մէջ) *JRAS.* 1902 էջ 250 եւ *Firūzqubād* անուն
 ներն (Կասպից ծովու մօտերը) *JRAS.* 1902, 246,
lbn al Fakih 287 եւն:

ՊԵՏՐՈՍ ԿԱՆՈՆ Թ. 115 Ծղուկ Գ. ին մէջ
 Օրբել. 259 (Բրոսէ 281՝ ՊԵՏՐՈՍ) = Պարտ +
 “խայտ, նկարէն”:

ՊԵՏՐՈՍԿԱՆՑ ՎԱՆՔ ԿԱՆՈՆ 148 (Ընդ մէջ
 Տաշրայ եւ Ծորոփորի) Կիր. 116, 126, 180, Օր-
 բել. 2, 100, ԱՍ. 278, տեղ մը՝ որ իւր անունն
 առած է հոն գտնուող պղնձի հանքերէն կամ
 բովերէն:

ՊԵՏՐՈՍ ԿԱՆՈՆ Թ. 111 Վայոց ճոր Գ. ին մէջ
 Օրբել. 262. Պարտ + “անտառացեալ վայր, մայրիք
 բառին յորնակին”:

ՊԵՏՐՈՍԿԱՆՑ ՎԱՆՔ ԿԱՆՈՆ Թ. 120 Կովսական
 Գ. ին մէջ Օրբել. 271. Պարտ յոկ. անուն + Դեֆ:

ՋԱՂԱՑԱԶՈՐ տեղի Թ. 113 Սոթք գ. ին
մէջ Օրբել. 2, 54, 265. Զուշ (Հնագոյն) Զուշ-
+ յուր = Զուշաքքի ձոր.:

ՋԱՋՈՒՐԱՐԱԿ տեղի Թ. 113 Սոթք գ. ին
մէջ ԱՍ. 64, ՂԱՋՈՒՐԱՐԱԿ Օրբել. 265, ՋԱ-
ՋՈՒՐԱՐԱԿ Բրոսէ 284. Զ-Զուր եւն? + Բ-ի
“գաւիթ”:

ՋԵՐՄԱԶՈՐ Թ. 52 գ. Մոկաց. Զերժ “տաք”
+ յուր = “տաք ձոր” կամ “Ջերմ գետոյն ձորը”
= արաբ. vādī az-Zarm? տե՛ս վերն էջ 199: —
Ջերժ բառէն է նաեւ ՋԵՐՄԱԿ, գիւղ վարի Կեղիի
մէջ, որուն քովերը Ջերմ աղբիւր մը կայ Ինճիճ.
Նոր Հայ. 110. բայց Զերժ բառէն չէ Ջերմոյ աւանն
(ի Մանանաղի) Լաստիվ. 105, նաեւ գետ մը Կոր-
դուաց մէջ տե՛ս վերն էջ 199 ծան. 2:

ՋԵՐՄՈՒԿ տեղի Թ. 111 Վայց ձոր գ. ին
մէջ Օրբել. 262, Բրոսէ 282 = Ջերմ-ի + ԱՍ. 98.
Զերմ-ի, յ.ք. Զերմ-ի + “տաք ջրեր”, Ջերմ-ի մը
Կարնոյ քովերը կը յիշէ Սեբ. 50, Հմմտ. Սոս-
Ջերմ-ի Կարնոյ քով եւ Ընճ- (Թրք. = Ջերմուկ)
երկաթի ջերմաջուր աղբիւրներէն անունն առած
Կոն (Reise nach dem Ararat 261), Կարնոյ ձա-
խակողմը Կիպերտի աշխարհացոյցը, ZAE. 16, 1864
տխտ. Դ., Ջերմ-ի Օլթիի արեւելակողմը՝ Օլթիի
եւ Սարըղամըշի մէջտեղն. Ջերմ-ի աւան ընդ մէջ
Եփրատայ եւ Տիգրոսակերտի, Սեւերեկի հիւսի-
սակողմը Կիպերտի քարտիկին վրայ, հին տառն՝
Aharne ի Gumathene իր ջերմաջուր աղբիւրներովն
Ամմիանոս 18, 9, Josua Stylites Թրգմ. ի Wrightէ
էջ 24, Ինճիճ. Նոր Հայ. 239 (Ծծմբոյին ջրով):

ՋԶՏԱԹԱՂ Կապանի մէկ քաղաքամասն Օր-
բել. 2, 78. Զու = Զուր Հ.ք. 279 Ծան.՝ Զ-
ուրէ? = պարս. juhūd “հրեայ” + Բ-ը =
“Հրեաներու Թաղ”?: Բոլորովին անգործածական
է պարս. Զուր-ուր ձեւը՝ հայ. հրեայ բառին տեղ:

ՋՈՒՐ տեղի թ. 110 ճահակ գ. ին մէջ Օր-
բել. 273 = Ը-ր: Ասկէ՝ ՋՐԱԲԱՇԽ կամ Սու-
կաւ, Սուկաւէտ լեռ թ. 176 Բաղրեւանդ գ. ին
մէջ Սոփերք Հայկականք թ. 33, 63, 65, Ին-
ճիճ, ՀՀ. 406, ԱԱ. 537, այժմ Բէտե գաղ =
Ը-բ-շի «բաշխումն ջրոց». ՋՐԱԲԱՇԽԻՖ Փաւստ.
18 թ. 180 Արագածոտն գ. ին մէջ ԱԱ. 194. յք.
Ը-բ-շիի. Ը-բ-շի = Ը-բ-շի + ի մասնիկ.
ՋՐԱԿԵԹ լեռնային կողմանք Դրենոյ քովերը Փարպ.
440 թ. 189 Ոստանն Դրենոյ գ. ին մէջ ԱԱ. 450.
գիւղ. թ. 186 կոտայք գ. ին մէջ ԱԱ. 293. Ը-ր
+ ինքեւ «հոսեւ, թափիւ» = «քարավաղ. յ.
Ջրիշի = «ներամերհայ սուրբ ուխտն» կաղանկ.
10, Ինճիճ. ՀՀ. 535 (յուտի կամ յԱրցախ). ա-
ռուակ մը թ. 180 Արագածոտն գ. ին մէջ ԱԱ. 158.
Ը-ր + իշի? (իշի է «նեղութիւն, ցաւ»):

ՌՈՏԻ ԲԱՂԱ թ. 137 գ. Փայտակարանի,
ՌՈՏՊԱՅԵԱԿ թ. 147 գ. Ուտուոյ տես վերն էջ
231, 232. — «գետ» բառը Հ. Բ. 234:

ՍԱԳՐԱՅ ԲԵՐԴ թ. 191 Ուրծ գ. ին մէջ
Փարպ. 367 = Ս-ի-բ-բ-ր ՍԱ. 443. — Գ-ր? (—ի-
թ-ռ-ռ-ռ մը Հ. Բ. 276) + Բ-բ-ր:

ՍԱԼՆԱՊԱՏ (ՍԱԼՆԱՊԱԴ) = Չորոյ վանք
մենաստանը Տոսպ գ. ին մէջ տես վերն էջ 373.
— ին կամ — աւ-ւ? + — աւ տես էջ 273:

ՍԱԼՆՈՅ ՉՈՐ թ. 26 գ. տես վերն էջ 373.
Ս-ին կամ Ս-ւ-ւ + յ-ր:

ՍԱՀԱԿԱԲԱԿ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին
մէջ Օրբել. 265. Սահ-ի յտկ. անուն Բ-բ-ի =
«Սահակոյ բակեր»:

ՍԱՀՄԱՆԱՆԱՍ (յԱղուանս) կաղանկ. 276
= Կիր. 100. — հ-հ-ւ + ի-ւ = «սահմանի խաչ»:

ՍԱՂԱՏԱՉՈՐ տեղի թ. 120. Այլտի գ. ին
մէջ Օրբել. 261, Բրոսէ 282 (ԱՍ. 209՝ Սապար-
յո, իսկ ցանկին մէջ՝ Սաղար-յո). — աղար? + յ-ր:

ՍԱՂՄՈՍԱՎԱՆՔ մենաստան Թ. 180 Արա-
գածոտն գ. ին մէջ Թովմ. Մեծոփ. Յիշատակա-
րան 77, Վարդան Աշխ. 416, ԱԱ. 161 եւ շար.
ազնոս + լանս = «սաղմոսի վանք»:

ՍԱՄԱՐԵԼԻԻ ամրոց ի վերս Վարդան 101,
Սաշնյարէ Պտմ. Վրաց 13, Հաճնդէ ԽԱՎ. 606,
Հաճնյարէ Յովհ. Կիթղ. 160, Հաճնյար (սեռ.)
Արծր. 174, Հաճնյարէ Ասող. 256, 279 (ձեռա-
գիր՝ Հաճնդէ եւ Հաճնդէ), Հաճնյարէ Կիր. 136,
Օրբել. 2, 131, Հաճնյարէ Պտմ. Վրաց 11, 20 եւն,
արաբ. *Samšulde' Balādurī* 195 = վրացերէն
Սաճն-իլդէ (Brosset Description 167) կը նշանակէ
բստ Յովհ. Կիթղ. ի 160 «երեք նետք», բստ Կա-
պրոթի (Reise in den Kaukasus 2, 74) «երեք
եղբարք», բստ Մովսիսի աշխարհ. հրտ. Պատկա-
նեան էջ 40 = «երեք աղեղք», եւ այս վերջինն է
ուղեղը. վրաց. աղ = «երեք» + յն-իլդէ «ա-
ղեղ» (Չուբինով, Բառագ. 431 եւ 360):

ՍԱՊԱՏԱՆՈՐ տեղի Թ. 115 Ծղուկք գ. ին
մէջ Օրբել. 259, ԱՍ. 208, ապա «կողով» Հ. Բ.
236 + յր:

ՍԱՌԱՆԱՔԱՐ Օրբել. 1, 250, ԱՍ. 247
(Ծղուկք). առն «սառայց» + ար «վէմ»:

ՍԱՐԱՐԱԳ Լեռ տես վերն էջ 261:

ՍԱՐԱՓԱՐԱՆ տեղի Թ. 120 Այլախ գ. ին
մէջ Օրբել. 261, ԱՍ. 209 (Սալգոր-ի Բրոսէ 282).
աւր, աւլ? + ար-ի «ոչխարներու արոտ»:

ՍԱՓԱՆԱՊԱՏ տեղի Թ. 113 Սոթք գ. ին
մէջ Օրբել. 264. Սաթիկ աւազար Բրոսէ 283, ԱՍ,
64. աթիկ կամ աթուկ? + աւազար «ամայի վայր.
ճգնարան»:

ՍԵԱՒ ԼԵԱՌՆ «սեւ Լեռ» Դտթ. Ուռհ.
355, Վարդան 111 («Լեռան Սեաւ»)՝ «Եւս-իւրի»
ի Կիլիկիա Ալիշան Սիսուան 403: Ասկէ՝ ՍԵՒԱՂ-
ԲԻՒՐ առուակ յՈւլնիա Mitt. d. k. Geogr.

Gesell. Wien, Bd. 33 էջ 428, ՍԵՒԱՋՈՒՐ՝ Օր-
բել. 1, 250, ԱՍ. 247, ՍԵՒԱՔԱՐ ԿԵՂԻ Թ. 117
Բաղդ. գ. ին մէջ ԱՍ. 275 = «սեւ քար». ՍԵՒՈՒԿ
ԲԵՐԴԱԿ՝ «որ է Մարդաղի» (Թ. 30 գ.) Ասող.
192. «Իս- + ու-ի մասնիկ եւ քեր- + ու-ի մասնիկ =
«սեւ բերդիկ»:

ՍԵՒՈՐԴԻԲ ԿԵՂ 60:

ՍԵՊՈՒՀ ԼԵԱ Թ. 1 Դարանաղիք գ. ին մէջ
Խոր. 300 (Պամ. Հռիփսիմ.), ըսուած Մանայ այր-
(տե՛ս վերին էջ 378) = «Եղ-ն «կրտսեր անգամ
աղնուական տոհմի, իշխան» (տարբերելով նախա-
րարէ, պետէ)?» — ՍԵՂ-ն ԼԵԱՆ ըսա ինձիճեանի
Նոր Հայ. 60 եւ 100 այսօրւան Գոհանամ ԼԵԱՆ է՝
Երզնկայի հարաւ-արեւելեան կողմը, իսկ ԼԻՆՅԻ
քարաւէզին վրայ է ընդ մէջ Երզնկայի (Եկեղեաց)
եւ Կամախի (Դարանաղիք)՝ Եփրատայ հիւսիսային
կողմը: Այստեղ կը գնէ նաեւ Յովհ. Երզնկացի
Ինձիճ. ՀՀ. 4: — ՍԵՂ-ն անունով ԼԵԱ մըն ալ
Իսպիրի (Սպեր) վիճակին մէջ Ճորոխի աղբերաց մօ-
տերը տե՛ս Կինէ 1, 171:

ՍԵՐԿԵՒԼԻ (ՍԵՐԿԵՒԵԼԻ) ԳԻԼ Թ. 180
Արագածոտն գ. ին մէջ Վարդան 98, Հանդէս
Հայագիր. 2, 47 արձանագրութիւն յամէ 1215,
ԱԱ. 165, ԼԵԱ Մաթ. Ուռհ. 16 («Լեառն որ կոչէր
Սերկեւելոյ») = «Երկիւղ» «սերկեւել պաղոյն
ծառք»: Հմմտ. Սերկիւ-ԷԼ ԳԻԼ ԵԱԿԻ Ինձիճ. Նոր
Հայ. 308:

1 Ասանկ «Սեաւ ջուր» մըն ալ՝ Թրք. Բարսու- կը
հոսէ Երասխայ գաղտին մէջ: Կը բղխէ Մասեաց սոթը գըա-
նուող գաղտէն եւ մուծ ջուր մ'ունի. քիչ մ'եղքն Երասխ
կը Թափի: Այժմեան ընթացքը նոյն չէ նախկին ընթացքին
հետ Koch Reise nach dem Ararat 148, 160, 171. Հմմտ.
ՍԻ- ԳԻ- Բարսու Վանայ լճին արեւելեան կողմը
Կինէ 2, 634-635:

2 ՍԻ- ու-ի անձի անուն ալ է Փարպ. 388:

ՍԻՍԱԿԱՆ՝ ՍԻՆԻՔ նահանգին մէջ իշխող
տոհմին անունը, արաբ. Sisaġan, միջին պրո-
Sisakān. Սի- + -ան մասնիկ կամ Սի- + -ան
մասնիկ տեւ վերն էջ 96:

ՍԻՆԻՔ նահանգ, *Սի + -ան չէ. տեւ վերն
էջ 96:

ՍՄԲԱՏԱՅ ԲԵՐԴ ԼԵՈ ՄԸ Թ. 5 Մանանայի
դ.ին մէջ Լաստիվ. 50 (ինճիճ. ՀՀ. 23 ՍԲ-
բերդ). ՍԲ-դ յակ. անուն + բերդ (էջ 44 «Լեւոն
որ կոչի ՍԲ-դ», էջ 52 «Լերիք Սմբատայ»):

ՍՄԲԱՏԱՆ տեղի Թ. 7 Սպեր դ.ին մէջ
Խոր. 115, ասկէ՝ վարդան 77 (որ զայն Բեբերդի՝
հետ կը նշանացընէ = Բայբերդ Խոր. 115). ՍԲ-դ
+ ան:

ՄՆԾՆԵԱԿ տեղի Թ. 117 Բաղք դ.ին մէջ
Օրբել. 269. Նշնի = Նշնի, Նշնի «սինի ծառ»
(-ին) «սին» բառէն, լատ. sorbum? Հ.Բ. 276)?
+ ու մասնիկ: — Ասկէ ՍՆԱՉՈՐ տեղի Թ. 113
ՍԻԹք դ.ին մէջ Օրբել. 265, Սն-յոր կամ Սնյոր
ԱՍ. 64. Նի = Նի «սին ըսուած պտուղը» (Հ.Բ.
276)? + յոր = «սինբուռ ձոր»:

ՍՈԹՔ (ՍՈՂՔ, ՍՈՏՔ) Թ. 113 դ. Սիւ-
նեաց. կ'ըսուի թէ իւր անունն առած է այնտեղ
տիրող բուքերէն եւ դառնաշունչ հովերէն. Օրբել.
1, 51: Բայց ուր կը նշանակէ լոկ պինդ, կուռ,
կարծր, խիստ. ուր եւ ուր ձեւով բառ չկայ:

ՍՈՒԼԷՅՄԱՆԱՅ ՍԱՐ ԼԵՈ Թ. 112 Գեղար-
քունի դ.ին մէջ Դաւրիժ. 193. Սուլէյման յակ.
անուն + ար = Սուլէյմանի բարձունք, լեռ:

ՍՈՒԼԻՄԱՐԵՐԴ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր
դ.ին մէջ ԱՍ. 98 = Սուլեյման յակ. անուն ԱՍ. 164
+ բերդ = «Սուլիմի բերդ»: — ՍՈՒԼԵՄԱՅ
ՉՈՐ, ԴԼԵԱԿ Սուլեյման անդ ԱՍ. 160, 163:

1 Ցարբեր ընթերցուած՝ Բրդի ինճիճ. ՀՀ. 26:

ՍՈՒՐԵՆԱՊԱՏ ՂԵՆՈՂ 134 (տեղի Ատրպա-
տականի մէջ: պահ. Սուրեն. Հ.Ք. 73 + պահ. Ս.
աղապ. «Բնականալ»): — ՍՈՒՐԵՆ ԿԱՄ ՍՈՒՐԵՆԱ-
ՇԷՆ աւան Սալահուդինի քամ (անծանօթ) Սահա-
լունի ք. Գ. Ին մէջ Յայամաուդք Ինճիճեանի քով
ՀՀ. 22 (Եկեղեցաց անուան տակ): — ՍՈՒՐԵՆԱՅ
ԱՆԱՊԱՏ Ասոդ. 82 Էմիթանի նախկին անունն:

ՍՈՒՐԲ ԽԱԶ ԵՆՈՒՆ ԵՄԵՆ ԵՄԵՆ ԵՄԵՆ
ՍՈՒՐԲ ՏԻԿԻՆ ԵՄԵՆ ԿՐՐԵ ՏԻԿԻՆ ԵՄԵՆ ԵՄԵՆ

ՍՈՒՐԲ ՄԱՐԻ ՕՐԲԵԼ, 2, 137, Ինձիճ. ՀՀ.
444 Ժողովրդական ստուգարանների համար ձեռա-
փոխումը հնագույն ՍՈՒՐԲԱՌԻԷ, որ քաղաքը եւ
բերդ էր Թ. 181 ճակատը գ.ին մէջ Լաստիվ.
38, Այժմ Թուրք. Սիւրմէլի ԱԱ. 121, Սուրմալի
Բեյը Globus 63, 372, Սուրմալու Լինչի քով:

ՍՊԱՆԻԱՐԱՆ-ՊԵՐՈՒ Թ. 142 Գ. Փայտակարանի, տարբեր ընթերցում՝ Սպանիա Գերա թեմ զերն էլ 231. կազմում արարակերէն երկու անձի անուններէ, որոնցմէ առաջինն աղճատում է (Հմտ. Սպանիա-Գերա, Սպանիա-Գերա, Սպանիա-Գերա Լ. Գ. 74), երկրորդն է = պրա. Պերա Լ. Գ. 68:

ՍՊԵՐ Թ. 7 Գ. Բարձր Հայոց տեւ վերն
էջ 232:

ՍՊԻՏԱԿԱԶՈՒՐԻ տեղի թ. 114 Աղահեճք
Գ. Ին Ջջ ԱՍ. 267. արևել + Զար = *ճերմակ
Ջարդ:

**ՄՏԵՐԶԱՑ ԳԱՒԱԿ տեղի Սինհայ մէջ Օր-
բել. 1, 250, ԱՍ. 223 (Ծառուկ)։** կարելի է բա-
նաւոր կերպով մեկնել իբր - ԴԵՐԸ "ամուլ" բառին
յգ. սեռականը + չ--ով "շատին կողմն գրաստու..."

ՍՐՈՑ ԶՈՐ, *այլ ընթերց.*՝ ՍՐԵՆՑ ԶՈՐ
ԹՈՎՏ. ՄՊՈԼԿ. 39. -բ-ց (յգ. սեռ. --բ բառին)?
ԿՈՄ -բեշ? + Յ-բ: ԱՆԴ. ՍՐԵՄԱԶՈՐ. ՍՐԵՄ ԵՄԿ.
ԱՆՈՒՆ (բառ ԹՈՎՏ. ՄՊՈԼԿ.) + Յ-բ, աւարի
“ՍՐԵՄԻ ԶՈՐ”:

ՎԱՅՆԱՏՈՒՔ տեղի թ. 120 Կովսական
Գ.ին ձեջ Օրբել. 270. Էսթ? + Կո- տես էջ 286:

ՎԱՆՏԱՆԳԱՉՈՐ տեղի թ. 120 Կովսական
Գ.ին ձեջ Օրբել. 270. Էսթ? + Կո- տես էջ 286:

ՎԱՆՏԱՆԳԱՉՈՐ տեղի թ. 120 Կովսական
Գ.ին ձեջ Օրբել. 271. Վախանգ յոկ. անուն
(Յովհ. Մամիկ. 30 եւ շար.) + յո- = «ձոր Վախ-
անգի»:

ՎԱՀԱՆՈՎԻՏ Հիմնուած Վահանէն՝ Վա-
րդի որդիէն Յովհ. Մամիկ. 41. Վահան յոկ.
անուն. (Հ.Ք. 509) + փո, հոփո = «Վահանի
ձոր»։ Հմմտ. Վահան- Էսթ. Օրբել. 2, 84:

ՎԱՀԱՆՈՒՆԻՔ թ. 174 Գ. Այրարատայ
ԽԱՎ. 610 սխալ գրութիւն՝ փոխանակ Հ-էն-
նի + (Հ-ան-նի +, Հ-ան-նի) ուղիղ գրութեան ԱՎ.
27. Հ-ան-նի? + անի մասնիկ, տես վերն էջ 283:

ՎԱՂԱՏՈՒ տեղի թ. 116 Հաբանդ Գ.ին
ձեջ Օրբել. 267. Է-ւ (= «շուտ, արագ») + Կո-
տես էջ 286:

ՎԱՂԱՐՇԱԿԵՐՏ մարոց, բերդ, քաղաք
թ. 176 Բագրեւանդ Գ.ին ձեջ Սոփերք Հայկա-
կանք ԺԹ, 65 (Ոսկեանք), Յովհ. Կթղ. Ինձի-
ճեանի քով ՀՀ. 405, Յովհ. Մամիկ. 55 «Վա-
ղարշակերտայ սուրբ Աստուածածին», Ասող.
165, 267, 277, Լաստիվ. 9 (Վաղարշակերտ),
16 (Վաղարշուկերտ), Օրբել. 2. 137 (Կարս, Վա-
ղարշակերտ, Կաղզուան, Սուրբ Մարի, Անի եւն),
Վարդան Աշխ. 426, միջին հայերէն՝ Վաղարշի
Հանդէս Հայագիտ. 1, 190 (նաեւ Վաղարշի),
արաբ. Valāšgird JRAS. 1902, 263 (Malāzjird,
Vān, Vastān, Valāšgird), այժմ՝ Աւրիւսի վիճակ
եւ քաղաք (Թփրաք-քալէ) ԱՎ. 536. Վաղարշ
յոկ. անուն = լատ. Vologesus Հ.Ք. 79 + Կերո
= «Վաղարշէ շինուած», բառ անունն նոյն՝ լատ.
Vologesocerta, պրս. Valāšgird եւն անուններուն
հետ Հ.Ք. 170: Արդի Աւրշ-ի) ձեւը Բելք եւ

Լէման VBAG. 1899, 613, WZKM. 14, 32 կը մեկնեն անոր հիմը կազմող Աւ-ը- խաղդէական տեղւոյ անունէն? Յամենայն գէպս Աւշիբ-ը ձեւը հին հայ. վաղարշկերտ ձեւին շարունակութիւնը չի կրնար բլլալ ձայնական տեսակէտէ: Վաղարշ- կերտն՝ Աւշկերտ չէր բլլար, այլ *Վաղա(ր)շկերտ: Բայց կրնայ անուանս մէկ արգի աղաւաղումն բլլալ, ինչպէս որ ասանկ աղաւաղութիւններ սովորական են. տես վերն էջ 289, ծան. 1:

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ քաղաք Այրարատ գ. ին մէջ Ագաթ. 33, 38, 103, 626 (բոս ԱԱ. Բ 203 եւ շար. յետնագոյն Թ. 180 Արագածոտն գ. ին մէջ), Քրիստոսէ ետքը 163ին Հռովմայեցիներէն կառուցուած իբր նոր քաղաք (տես վերն այս ա- նուան տակ էջ 387), զոր վաղարշ Թագաւորու- նիստ բռալ ZDMG. 49, 651. Դ. դարուն վերջերր Հայոց կրօնական կենաց գլխաւոր քաղաքն եղաւ Gelzer, Anfänge 131, S. Weber Die katholische Kirche 181, այժմ՝ գիւղ Էջմիածնի քով, տես Փաւստ. 16, 172 (քաղաք), Ագաթ. 123, 127, Փարպ. 28, ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 614 (Թագաւորու- նիստ), Սեբ. 25, Արծր. 300, Պաղանկ. 18 եւն. Վաղարշ (վերնոյն պէս) + - - - = պահլ. āpāt քնակուած:

ՎԱՂԱՐՇԱՒԱՆ աւան Թ. 171 Բասեան գ. ին մէջ Խոր. 144 (որ խառնին Մուրց եւ երասխ.), Լաստիվ. 44, ԱԱ. 25. Վաղարշ (վեր- նոյն պէս) + - - - = "աւան Վաղարշի": Հմմտ. Բուր-դ-ն-ի վերն էջ 326:

ՎԱՂԱԻԲԻ տեղի Թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ Օրբել. 2, 15, 264, Թ. 171 Բասեան, Թ. 176 Բագրեւանդ, Թ. 186 Կոտայք գաւառներուն մէջ ԱԱ. 28, 534, 285, Ինճիճ. ՀՀ. 387, Թ. 9 Կարին գ. ին մէջ (Waghawjer, ZAE. 16, 1864 Տխտ. Դ.) = Վաղարշ "կանուխ աւերած, շուտ աւերող":

ՎԱՅՈՑ 2ՈՐ Թ. 111 գ. Սիւնեաց տես
վերն էջ 225. իւր «վայ, ողբ», Ագաթ. 40, Ասող.
264 + յոր = «ողբոց եւ աշխարանաց ձոր», ըստ
Օրբել. 1, 51. Անապահոյ:

ՎԱՆ քաղաք, բերդ, ամրոց Թ. 74 Տոսպ
գ.ին մէջ Փաւստ. 172, 178, 243, Եղեշ. 52,
Արծր. 51, 215, 233, 248 = Վան Տոսպ խոր.
223, Արծրունւոյ քով սովորական՝ Վանսոյ իբր
քաղաք եւ գաւառ տես վերն էջ 212, յն. Βου-
άνα Պաղոմ. էջ 948, Χαύων Դէոդորոս 2, 13,
3?, Ὑβαν գլխաւոր քաղաք Վասպուրականի G.
Cedrenus 2, 580 (εἰς τὸ Ὑβαν = ՀՅ. «ի Վան»)
Վան «իջեւան» (վերջէն «վանք») բառը?:

ՎԱՆ տեղի Թ. 119 Երջակ (— Գողթն)
գ.ին մէջ Բրոսէ 288, ԱՍ. 515. Վան բառը?
Շատ անհաւանական: Ի՞նչ է Վանս-վան Թ. 112
Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 264, Վանս-վան
ԱՍ. 60:

ՎԱՆԱՆԴԱՆՈՐ = «վանանդի ձոր», Թ.
106 Գողթն (= Տրունի, Տրունիոյ յոր) գ.ին մէջ
ԱՍ. 338. Վանդ (գիւղ ի Գողթն Օրբել. 1,
61, Ինճիճ. ՀՀ. 216, ԱՍ. 338, տեղի Թ. 117
Բաղք գ.ին մէջ ԱՍ. 274) + յոր: Այս վանանդը
պէտք է զանազանեւ Այրարատայ Թ. 178 Վա-
նանդ գ.էն:

(ՎԱՆՔ գիւղ Ակնայ վիճակին մէջ Կինէ,
2, 366, Վան Ինճիճ. Նոր Հայ. 308 = Վան
«մեհաստան».)

ՎԱՆԻԲԱԿՔ տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին
մէջ Օրբել. 265. Վան յակ. անուն (գ.օր. Փաւստ.
9, 16 եւն, Խոր. 265) + ք = «վաչէի բակերը»:

ՎԱՌԱՄԱՂԲԻՐ տեղի Թ. 120 Կովսական
գ.ին մէջ Օրբել. 270. Վամ = Վամ յակ.
անուն ՀՔ. 78 + ողբիւր = «վամի աղբիւր»:

ՎԱՍԱԿԱԿԵՐՏ 1. Թ. 4 Եկեղեցաց գ.ին մէջ,
շինուած Վանսէն՝ վաչէի որդիէն Ասող. 70 (ձե-

Լէման VBAG. 1899, 613, WZKM. 14, 32 կը մեկնեն անոր հիմը կազմող Աւշի- խաղդէական տեղւոյ անունէն? Թամնայն գէպս Աւշիէր գէպ հին հայ. վաղարշներու ձեւին շարունակութիւնը չի կրնար բլլալ ձայնական տեսակետէ: Վաղարշ- կերտն՝ Աւշիներու շէր բլլար, այլ *Վաղա(ր)շկերտ: Բայց կրնայ անուանա մէկ արգիւղաւաղումն բլլալ, ինչպէս որ ասանկ աղաւաղութիւններ սովորական են. տես վերն էջ 289, ծան. 1:

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ քաղաք Այրարատ գ.ին մէջ Ագաթ. 33, 38, 103, 626 (բստ ԱԱ.ի 203 եւ շար. յետնագոյն Թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ), Քրիստոսէ ետքը 163ին Հռովմայեցիներէն կառուցուած իբր նոր քաղաք (տես վերն այս ա- նուան տակ էջ 387), զոր վաղարշ Թագաւորա- նիստ բրաւ ZDMG. 49, 651. Դ. դարուն վերջերի Հայոց կրօնական կենաց գլխաւոր քաղաքն եղաւ Gelzer, Anfänge 131, S. Weber Die katholische Kirche 181, այժմ՝ գիւղ Էջմիածնի քով, տես Փաւստ. 16, 172 (քաղաք), Ագաթ. 123, 127, Փարպ. 28, ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 614 (Թագաւորա- նիստ), Սեբ. 25, Արծր. 300, Պաղանկ. 187 եւն. Վաղարշ (վերնոյն պէս) + -ա- = պահլ. āpāt "բնակուած":

ՎԱՂԱՐՇԱՒԱՆ աւան Թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ Խոր. 144 ("ուր խառնին Մուրց եւ երասիւ."), Լաստիվ. 44, ԱԱ. 25. Վաղարշ (վեր- նոյն պէս) + -ան = "աւան Վաղարշի": Հմմտ. Բաղր-դ-հ-ի վերն էջ 326:

ՎԱՂԱՒԵՐ տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 2, 15, 264, Թ. 171 Բասեան, Թ. 176 Բագրեւանդ, Թ. 186 Կոտայք գաւառներուն մէջ ԱԱ. 28, 534, 285, Ինճիճ. ՀՀ. 387, Թ. 9 Կարին գ.ին մէջ (Waghawjer, ZAE. 16, 1864 Տխտ. Դ.) = Վաղ-ե-ր "կանուխ աւերած, շուտ աւերող":

ՎԱՅՈՑ ԶՈՐ Թ. 111 Գ. Սիւնեաց տէս
վերն էջ 225. Էյ. «վայ, ողբ», Ագաթ. 40, Ասող.
264 + յոր = «ողբոց եւ աշխարանաց ձոր», Ըստ
Օրբել. 1, 51. Անապահով:

ՎԱՆ քաղաք, բերդ, ամրոց Թ. 74 Տոսպ
Գ.ին մէջ Փաւստ. 172, 178, 243, Եղեշ. 52.
Արծր. 51, 215, 233, 248 = Վան Տոսպ Խոր.
223, Արծրունւոյ քով սովորական՝ Վանապոլ իբր
քաղաք եւ գաւառ տէս վերն էջ 212, յն. Βου-
άνα Պաղոմ. էջ 948, Χαύων Գէորգորոս 2, 13,
3?, յ/βαν դիւաւոր քաղաք Վասպուրականի G.
Cedrenus 2, 580 (εις τὸ ἵβαν = Տ.Յ. «ի Վան»).
Էն. «իջեւան» (վերջէն «վանք») բառը?

ՎԱՆ տեղի Թ. 119 Երջակ (— Գողթն)
Գ.ին մէջ Բրոսէ 288, ԱՍ. 515. Էն. բառը?
Հատ անհաւանական: Ի՞նչ է Վան. — Էն Թ. 112
Գեղարքունի Գ.ին մէջ Օրբել. 264, Վանեւան
ԱՍ. 60.

ՎԱՆԱՆԴԱԶՈՐ = «Վանանդի ձոր», Թ.
106 Գողթն (= Տրանի., Տրանեայ յոր) Գ.ին մէջ
ԱՍ. 338. Վանանդ (գիւղ ի Գողթն Օրբել. 1,
61, Ինճիճ. ՀՀ. 216, ԱՍ. 338, տեղի Թ. 117
Բաղք Գ.ին մէջ ԱՍ. 274) + յոր: Այս Վանանդը
պէտք է զանազանեւ Այրարատայ Թ. 179 Վա-
նանդ Գ.էն:

(ՎԱՆՔ ԳԻՆԳ ԱԿՆԱՅ ՎԻՃԱԿԻՆ մէջ Կինէ,
2, 366, Վան. Ինճիճ. Նոր Հայ. 308 = Էն.
«մնաստան».)

ՎԱԶԻԻԲԱԿՔ տեղի Թ. 113 Սթք Գ.ին
մէջ Օրբել. 265. Վազի յակ. անուն (զ. օր. Փաւստ.
9, 16 Եւն, Խոր. 265) + քաւ = «Վազէի բակերը»,

ՎԱՌԱՄԱՂԲԻԻՐ տեղի Թ. 120 Կովսական
Գ.ին մէջ Օրբել. 270. Վաւմ = Վաւմ յակ.
անուն ՀՔ. 78 + աղբիւր = «Վաւմի աղբիւր»:

ՎԱՍԱԿԱԿԵՐՏ 1. Թ. 4 Եկեղեաց Գ.ին մէջ,
շինուած Վասակէն՝ Վազէի որդիէն Ասող. 70 (ձե-

աագիրն՝ վաւեր), այժմ Wazgird երզնկայի հիւ-
սիսակողմը, Թիլի արեւելակողմը. 2. տեղի թ. 115
Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբեւ. 260. 3. թ. 114 Աղա-
հեճք գ.ին մէջ Օրբեւ. 266, ԱՍ, 266. 4. թ. 110
Ճահուկ գ.ին մէջ Օրբեւ. 273, ԱՍ, 480 (վաւե-
րաւեր կամ վաւեր). վաւեր յոկ. անուն Հ. Բ.
80 + իբր «վասակէ շինուած»:

ՎԱՍԱԿԱՇԱՏ ամուր տեղի եղիշ. 52. վա-
ւեր + շար = «ուրախութիւն վասակի», Հ. Բ.
80, 211:

ՎԱՍԱԿԱՄՈՒՏԲ ձոր մը թ. 180 Արագածո-
տն գ.ին մէջ: վաւեր + մարտ տեւ ԱՍ. 164:

ՎԱՍԱԿԱՇԻՆ 1. տեղի թ. 112 Գեղարքունի
գ.ին մէջ Օրբեւ. 263, Դաւրիժ. 612. 2. թ. 113
Սոթք գ.ին մէջ Օրբեւ. 264. վաւեր + շին:

ՎԱՍԱԿԱՆՆ թ. 15 Հանձիթ գ.ին մէջ
Մաթ. Ուհ. 8, Սմբատ 26. վաւեր + ան:

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ նահանգ Հայոց տեւ վերն
էջ 92 = պահ. vāspuhrakān «ազնուական»:

ՎԱՐԱԶԼԵԱ Փաւստ. 252 = վարաւ անձի
սովորական անուն տեւ Հ. Բ. 81 կամ = վարաւ
«արու խոզ», Հ. Բ. 244:

ՎԱՐԱԶԱԲԱՆՈՒԹ Թովհ. Մամիկ. 42. վա-
րաւ յոկ. անուն + Բաւեր:

ՎԱՐԱԶԱԿԵՐՏ գիւղ յԱյրարատ Փարպ.
372, 373, ԱՍ. 489 (թ. 182 Մասեանցոտն գ.ին
մէջ). վարաւ յոկ. անուն + իբր = «վարազե
շինուած», Հ. Բ. 171:

ՎԱՐԱԺՆՈՒՆԻԲ 1. Թիւ 188 գ. Այրարա-
տայ, 2. թ. 105 գ. վասպուրականի, 3. թ. 37 գ.
Տուրուբերանի ԱՍ. 278, նախնաբար տոհմի անուն
(«տունն վարաժնունի», «ագգն վարաժնունի»,
Խոր. 29, 84, Ասող. 139, Արծր. 147 «վարաժ-
նունիք», 214 «Ռստոմ վարաժնունի», զորոնք
Խոր. էջ 29 վարժ կամ էջ 84 վարժ անունով

նախնիէ մը կը համարի), Վարդան? + ռնի մասնիկ տես վերն էջ 283:

ՍՈՒՐԲ ՎԱՐԴԱՆ գիւղ Շամիրամ-սուրբ (Մինուսայ ջրուղւոյն) վրայ կիսէ 2, 667 = "Ս. Վարդան", յտկ. անուն Հ.Ք. 22:

ՎԱՐԴԱՆԱՐԱՎԱՔ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբէլ. 264. Վարդան + Բախ = "Վարդանայ բախերը":

ՎԱՐԴԱՆԱԿԵՐՏ 1. թ. 134 գ. Փայտակարանի տես վերն էջ 231, 2. աւան Այրարատ գ.ին մէջ Երասխայ վրայ Սեր. 94, Ղեւոնդ 24, 31, Ասող. 101, 123, Վարդան 71, Կիր. 36, ԱԱ. 486. Վարդան յտկ. անուն + Կերտ = "Վարդանէ շինուած", թ. 134 գ. ն իւր անուն առած է Վարդան-Կերտ = արաբ. Varðan քաղաքէն: Մարքարտ Երանշ. 111:

ՎԱՐԴԱՆԱՇՈՐ տեղի թ. 119 Արեւիք գ.ին մէջ Օրբէլ. 2, 272, ԱՍ. 299 (Բրոսէ 287՝ Վրանայր). Վարդան + Եր:

ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՄԱՐԳ = "մարգագետին Վարդանի", Օրբէլ. 1, 250, ԱՍ. 247:

ՎԱՐԴԱՆԱՇԱՏ Եղիշ. 60 (Հրտ. Մոսկ. 73) Այրարատ նահանգի մէջ? Երկրորդ մը՝ Գեղ-Բախի հետ յիշուած Վարդան 144. Վարդան յտկ. անուն + շտ = "ուրախութիւն Վարդանայ":

ՎԱՐԴԱՇԷՆ 1. գիւղ թ. 167 Ռքաղ գ.ին մէջ Փարպ. 443. 2. արդի Վարդաշէն՝ հին Աղուանից աշխարհին մէջ Կիպերտի քարտեզին վրայ՝ 45/46 արեւել. երկայն., 41/42 հիւսիս. լայն.: Վարդ յտկ. անուն Հ.Ք. 82 կամ Վարդ (ծաղիկը) Հ.Ք. 244 + շէն = "գիւղ Վարդայ կամ վարդի"?: — Հմմտ. ՎԱՐԴԱՐԱՆՈՒՐ տեղի թ. 185 Նիգ. գ.ին մէջ ԱԱ. 249՝ Բլուր բառէն, ՎԱՐԴԱՄԱՐԳ գետ թ. 181 Ճակատք գ.ին մէջ ԱԱ. 115՝ Բլուր բառէն:

ՎԱՐԴԱՎԱՆՔ տեղի թ. 117 Բաղբ գ.ին մէջ Օրբել. 268. Վարդ (վերնոյն պէս) + իւն = "վանք Վարդայ":

ԱՒԱՆՆ ՎԱՐԴԳԻՍԻ Բասաղ զեռոյն վրայ Խոր. 90, 144, ԱՍ. 204 թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ = Վարդշապատ Խոր. 145, Ասող. 50. Վարդշապատ. անուն Խոր. 144—145 = "Վարդ-գետի աւան":

ՎԱՐԴԵՆԻՔ 1. զիւղ Արագածի ոտքը կիր. 211, ԱՍ. 253 (թ. 185 նիգ գ.). 2. տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 262. 3. թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 263, ԱՍ. 38. 4. այժմեան Վարդենի՝ Եփրատայ արեւելակողմը, կիպերտի քով՝ Ակնայ հանդէպ, 2 մշկածագի հիւսիսակողմը, Լինչի քով՝ 2 մշկածագի հարաւ-արեւմտեան կողմը. 5. այժմեան Վարդենի՝ Ճորոխի աղբերաց կողմերը՝ Բաբերդի արեւելակողմը կիպերտի եւ Շարեքերի քով ZGE, 4, 1869, Տխտ. Ը. (Լինչի աշխարհացոյցին վրայ՝ Varteniz՝ փոխանակ Vartenist յբ. հայց.?). Վարդենի "տունի վարդի", յբ. Վարդենի "վարդի տուններ", "վարդատուն":

ՎԱՐԴԻՆԷՐ մենաստան վաղցունի քով Ինճիճ. Նոր Հայ. 121, ԱՍ. 50—51, հնագոյն՝ ՎԱՐԴԻՆԷ ԱՅԲ թ. 175 Երասխաձոր գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 401, Վարդան Աշխ. 416, անունն առած Վարդի հայրէն Ասող. 176, ԱՍ. 51:

ՎԱՐԺԱՆԿԻ (այլ բնութեց.՝ ՎԱՐԺԱԿԱՅ, ՎԱՐԺԱԿԱՅ) ԱՂԲԻՒՐ տեղի թ. 113 Սթբ գ.ին մէջ Օրբել. 265, ԱՍ. 64, Բրոսէ 284. Վարժա՞? + -դէ՛ր:

ՎԱՐՈՍԻ ՎԱՆՔ տեղի թ. 120 Կովսական գ.ին մէջ Օրբել. 270. Վար՝ յակ. անուն (տե՛ս ԱՍ. 40—50, Սոփերք Հայկ. Ժա, 47 եւ շար.) + իւն = "վ. Վարոսի":

ՎԺՆԱՅԵՐԴ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ Օրբել. 266. Վժն-? + Բերդ:

ՎԻՇԱՊ քաղաք թ. 30 Տարան գ. ին մէջ
Ջենոբ 28, 36 = փշաղ «մեծ օձ»:

ՎԻՇԱՊԱՆՈՐ տեղի թ. 172 Գաբեղեանք
գ. ին մէջ Սոփերք Հայկ. Ժա, 47, Ինճիճ. ՀՀ.
388, ԱԱ. 50. փշաղ + յոյ = «վիշապի ձոր»
(= Գաղանձ-ի տես վերն էջ 327):

ՎԼՍԱՆՇԻՆ տեղի թ. 112 Գեղարքունի
գ. ին մէջ ԱՍ. 39. արգեօք Վրաց լէն = «գիւղ
Վրաց»?: Հմմտ. Տեղանունն անուն կազմու-
թիւնը:

ՎՐՆՋՈՒՆԻՔ աւան Երասխայ վրայ՝ Նախ-
ճաւանի կողմերը Խոր. 57 (Վրանջ-նի), Սեբ. 93,
Ասող. 115, ԱԱ. 486. *Վրնջ կամ *Վրանջ +
անի մասնիկ տես էջ 283:

ՏԱԹԵԻ ԳԻՂ ԵՆ ՆՇԱՆԱՆՈՐ ՄԻՆԱՍՏԱՆ
թ. 115 Ծղուկք գ. ին մէջ Օրբել. 259 Եւն.
Εὐσταθίου՝ անունէն չէ ԱՍ. 224 (Դնդդէմ Վար-
դանայ Աշխ. 414, Brosset Histoire de la
Siounie 14):

ՏԱԽՏԱԿ տեղի թ. 110 Ճահուկ գ. ին
մէջ Օրբել. 2, 273 = Կոթոթի + «փայտ տա-
փարակ. Հ. Բ. 250:

ՏԱՃԱՐ ՄԱՅՐԻ. Կոն. «պալատ, եւ Դոյրի
«անտառ». տես վերը Խորանիւնի էջ 354: —
Ասկէ՝ ՏԱՃԱՐԱԲԱԿ կամ ԴԵԺՐԱԲԱԿ ԵՆ ՏԱ-
ՃԱՐԱՓԱԿ ԳԻՂք թ. 186 Կոտայք եւ թ. 187
Մաղաղ գ. ներուն մէջ ԱԱ. 292 եւ 348?:

ՏԱՃԱՆՈՐ տեղի թ. 117 Բաղք գ. ին
մէջ Օրբել. 269. Տ-նի «արաբացի» Հ. Բ. 86 +
յոյ = «ձոր Արաբացուց»:

ՏԱՃԱՄՄԵՐԳ = «մարգագետին Արաբա-
ցուց» ԱԱ. 170 (Արագածոտն):

1 Այլ է Հայ. Յոթաղ Սեբ. 96, 97, ՍԿՆԻ Թովմ.
Խեծոփ. Յիշատակարան 51:

ՏԱՆԾԱԳԱՒԻԹ *այդի* ԱՍ. 162 (Արադա-
ծոտն). *դան* = *դան* + *դան* = “տանձերու
դանիթ”:

ՏԱՆԾԱՎԱՅԻ *տեղի* Թ. 117 Բաղք *դ.ին*
ձէջ Օրբել. 269, յետոյ՝ Տանյ-իւր ԱՍ. 282.
դան + *դան* = “տանձի դաշտ”:

ՏԱՆԾԱՏԱՓ Օրբել. 1, 274 (Դեւյ-իւր ա-
նուան հետ ի միասին յիշուած) *տեղի* Թ. 120-
Այլաի *դ.ին* ձէջ ԱՍ. 209. *դան* + *դան* = “տան-
ձերու դաշտ”:

ՏԱՆԾԱՓԱՐԱՆ *մնաստան* (Թ. 117 Բաղք
դ.ին ձէջ ԱՍ. 278) Օրբել. 1, 285. 2, 84,
Փաւրիթ. 253. *դան* + *դան* = “գոմ, մնաստան”:

ՏԱՆԾԵԱԿ *տեղի* Թ. 116 Հարանդ *դ.ին*
ձէջ Օրբել. 267. *դան*ի “տանձերի” + *դան* մասնիկ
= “փոքր տանձերի”։ — Ասկէ ՏԱՆԾԻՔ *տեղի* Թ.
111 Վայոց ձոր *դ.ին* ձէջ ԱՍ. 98, 200, 205
= “տանձերիներ”։ ՏԱՆԾԻՔ (լսկ) “ի Տան-
ԾԵԱՅ” կաղանկ. 223) = “տանձերիք”։ ՏԱՆ-
ԾՈՒՏ *տեղի* Թ. 114 Աշահէճք *դ.ին* ձէջ Օրբել.
266. Թ. 116 Ծղուկք *դ.ին* ձէջ ԱՍ. 244. Ուրիշ
տեղի ԺՂ. Կիր. 109, Ինճիճ. ՀՀ. 313, արդի
Danzut ճորտի արեւելեան կողմը, Բաբերդի հիւ-
սիսակողմը Strecker ZGE. 4, 1869, Տխա. Ը.
դան + *դան* մասնիկ = “տանձաշատ”։ ասկէ՝
ՏԱՆԾՈՒՏԱԶՈՐ = ԶՈՐՆ ՏԱՆԾՈՒՏԱՅ Կիր. 108
Գուգարաց ձէջ Ինճիճ. ՀՀ. 358:

ՏԱՇՏԱԿԵՐՏ *գիւղ Սիւնեաց* ձէջ Օրբել.
2, 16, ԱՍ. 230 (Ծղուկք), *դաշտ*? (սովորաբար
= “դաշտուրան, սկահ”) + Իւր “շինուած”:

ՏԱՇՐԱՏԱՓ Յովհ. Կթղ. 107 = Թ. 156
Տաշիր *դ. Գուգարաց տեա վերն էջ* 235. Տաշիր +
դան = “դաշտ Տաշիրի”:

ՏԱՍՈՒԿ ՂԵԱՆԴ 134 *տեղի Պարսկահայոց*
ձէջ, *այժմ* Տաւուշ Ուրմիոյ լճին հիւսիսային
կողմը = արաբ. tassuj “գաւառ” Ibn Chor-

dādbēh ed. de Goeje 5—6, «*չորրորդ մասն գանգի մը*», = նոր պրս. *tasū*, արդի հայ. *խառն* պահլ. **tasūkt* «*չորրորդ մաս, քառորդ*», ՀՔ. 266:

ՏԱՓԵԱՐ տեղի 1. Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օրբել. 268. 2. Թ. 119 Արեւիք գ.ին մէջ Օրբել. 271 = **դ-դի-ր*, *հմկ*. *դ-դի-ր* յգ. *դ-դ* «*հարթ, շիտակ, բառին*» = «*հարթաստանք*»:

ՏԵԱՌՆԱՎԱՆՔ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 261. *դեռն* (*դէր բառէն. հմմտ. բարդութիւններն զ. օր. տեառնագիր, տեառնամայր, եւն*) + *ն* = «*վ. Տեառն*»: — Ասկէ՛ նաեւ ՏԵՌՆԱՏԵԱՆ տեղի Թ. 113 Սթթք գ.ին մէջ Օրբել. 265. *դեռն* + *դեռն* = «*դատաստան, ատեան Տեառն*»: *դեռն* սեռականը բարդութեանց մէջ սովորաբար **դեռն* չ'ըլլար, այլ կը պահէ իւր եւն:

ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ բերդ յՈւտի Վարդան 145, կիր. 73, 79, Պամ. Վրաց 121 = *դերունդն* «*տէրունի, տիրական*» (շատ սովորական՝ «*նշան տէրունական*», Յովհ. Մամիկ. 20 եւն = «*խաչ*», իբր «*նշան Տեառն*»):

ՏԶՐԿԱԾՈՎ փոքրիկ լիճ եւ գիւղ կիր. 112 Թ. 153 Չորոփոր գ.ին մէջ Ինճիճ. Հնախօս. 1, 164. *դըրն* «*արիւնածուծ սողուն մը*», + *ն* «*լիճ*» = «*սղրուկի լիճ*»: Հմմտ. Թրք. Սիւլիւկլիւկէօլ Ուլնիյ քով Mitt. d. k. k. Geogr. Ges. Wien 1890, Bd. 33 էջ 427:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ 1. քաղաք Փաւստ. 142, 221, Խոր. 57, 212, 214 եւն. Տիգրան Մեծէն Գրիստոսէ յառաջ իբր 80 հիմնուած, յն. *Tigranovoxerta* Ստրաբոն, լատ. *Tigranocerta* Տակիտ. եւն. տես Պաղոմ. 5, 12, 10 ed. Müller էջ 949—952. 2. Տիգրանիկէր աւան Թ. 150 Գարգման գ.ին մէջ կամ քովերն յՈւտի Սեբ. 92 (այստեղ *միւս Տիգրանակերտ*, ըսուած) = Ասող.

115. Տէր-ն յակ. տնուն Հ.Ք. 87—88 + Իր- =
 «Տիգրանէն շինուած»:

Տիգրանակերտ քաղաքին գրից նկատմամբ տես Kiepert Abhandl. d. kgl. Akad. d. Wiss. zu Berlin 1873, 164 եւ շար., Mommsen Hermes 9, 130 եւ շար., Sachau AAWB. 1880, 1 եւ շար., Lehmann Verh. d. 46, Vers. deutsch. Philol. u. Schulm. 25 եւ շար., Henderson, Controversies in Armenian Topographie I. The Site of Tigranocerta Journal of Philology հտ. 28, 1903 էջ 99 եւ շար.: Հայկական տեղեկութեանց միայն Աման անդ մտադիր եղած է: Փաւստոս էջ 142 կ'ըսէ «առին աւերեցին (Պարսք առ Շապհով թագաւորաւ) զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ որ էր ի դաւառին Աղձնեաց յիշխանութեան բզեշխին»: Նմանապէս էջ 221 կը պատմէ թէ Երանեղին սուրբն Եպիփան' Մեծ Ծովիաց Մամբրէ անապատին մէջ Մամուշեղ գետոյն վրայ ապրելէն եւ անկէ՝ Ծովքը դարձրնեղէն, վանքերով լեցընելէն եւ լուսաւորելէն ետքը, անցաւ Աղձնեաց երկիրն ու առ ալ լուսաւորեց, վանքերով լեցուց եւ Տիգրանակերտ աւանաքաղաքին մէջ վկայանոց մը շինեց Սրբոց յիշատակին օրը՝ ի փրկութիւն եւ ի բարեխօսութիւն աշխարհի. ապա դարձաւ իւր վանքը (Մամուշեղ գետը տես վերն էջ 167, 258): Մինչ յետնագոյն Հայք Տիգրանակերտ ու Ամիգն իրարու հետ կը շփոթեն (Sachau անդ էջ 50), Փաւստոս չի շփոթեր, վասն զի Տիգրանակերտն Աղձնեաց մէջ կը գնէ, որ թէ իրեն եւ թէ իւր ժամանակակիցներուն համար Մեծ Ծովիաց աջ՝ այսինքն՝ արեւելակողմն էր, իսկ Ամիգ, զոր Փաւստ. 26 «քաղաքն Ամուացուց», կ'անուանէ, թէ Փաւստոսի եւ թէ ամենուն համար՝ Մեծ Ծովիաց ձախակողմը կամ արեւմտակողմն էր: Բայց բոլորովին հիմէ զուրկ է Սախաւի (էջ 15 եւ 60) այն ենթադրութիւնը թէ Փաւստոս եւ իւր ժամանակակիցները՝ Տիգրանա-

կերտ քաղաքին դիրքը՝ Պոզոմեոսի ըսածներուն վրայէն յարմարացուցած ըլլան: Մեծ նշանակութիւն ունի ի հարկէ Լիւիսէ առնելով՝ Եւտրոպիոսի վկայելը թէ Տիգրանակերտ Աղձնեաց՝ մէկ քաղաքն էր: Ուստի Փաւստոսի եւ Եւտրոպիոսի-Լիւիսի իրարմէ բոլորովին անկախ կրկին վկայութիւնները զիրար կ'ամրացընեն ու կը ցուցընեն, որ Տիգրանակերտ Աղձնեաց նահանգին մէջ էր: Հիմա խնդիր է թէ Փաւստոսի ատեն ո՞րն էր այս նահանգին սահմանը: Այստեղ հարկ է Լէմանի դէմ շեշտել թէ Փաւստոսի ատեն Մեծ Ծոփքը դաւառն Աղձնեաց չէր վերաբերեր, վասն զի անոր հետ 591ին միացուեցաւ (տես վերն էջ 46, 77, 165), այնպէս որ նոյն ատենները նփրկերտ ալ Աղձնեաց մաս եղած չի կրնար համարուիլ. միայն այն ատեն նփրկերտ Աղձնեաց մաս եղած կրնար համարուիլ, եթէ Աղձնեաց սահմանը դէպ ի հարաւ Բատման-սուէ — որ Աղձնեաց սահմանը կը կազմէր — անդին մղուի, բայց առ այս որ եւ իցէ կռուան չունինք²: Ուստի հաւանական կը մնայ թէ Տիգրանակերտ Բատման-սուի արեւելեան կողմն էր: Ասոր ի նպաստ կ'ելլէ Պլինիոսի (WH. 6, 129) ըսածն ալ թէ Տիգրիս Ագիարենէ չհասած՝ Հայաստանէն եկող

² Eutropi breviarium ab urbe condita recog. Franc. Ruehl Leipzig 1897, 6, 9 “դՏիգրանակերտ, Աղձնեաց քաղաքը, Հայոց պետութեան ամենէն հոյակապն առաւ” (Ղուկուղոս):

Յի'երեւայ թէ ըստ Փաւստոսի Դ. դարուն Մամուշեղ գետը կը կազմէր սահմանը: Թէ Մամուշեղ նոյն է Բատման-սուի հետ թէ ոչ, ինչպէս վերն էջ 167 ենթագրեցիք, կարելի չէ վճռել: Աղձնեաց հարաւային սահմանն էր յետոյ՝ Տիգրիս (տես էջ 77) թէ նաեւ Դ. դարուն, նմանապէս անորոշ է: Միտ գնելու է որ Մեծ Ծոփքը ալ Դ. դարուն կը տարածուէր մինչեւ Բնաբեղ Մերտինի քով (տես էջ 147): Ամփանու “անգրադրիտեան” բացատրութիւնն որոշիչ նշանակութիւն չունի (վերն էջ 32):

Պարթենիա (= քաղերթ-նիմփիոս-Բատման-սու?)
 եւ Նիկեփորիոս (Ռեգուանի գետ կամ Մոգրիկի,
 Կեղէր, Բոհտան սու?) գետերն իւր մէջը կ'ընդունի.
 իսկ ըստ Տակիտոսի Տարեգր. 15, 4 Նիկեփորիոս
 գետոյն վրան էր Տիգրանակերտ քաղաքը:

ՍՈՒՐԲ ՏԻԿԻՆ տեղի (Թ. 81—83 գաւառ-
 ներուն կողմերը) Խոր. 301 Պամ. սրբոց Հռիփսիմ.,
 Թերեւս այս օրւան Սուրբ Տէյնն Կինէի 2, 634—
 635 աշխարհացոյցին վրայ՝ ընդ մէջ Մովսի եւ
 Հոգեաց Վանաց, վերին Բոհտան-սուի հիւսիսա-
 կողմը, ըստ Կինէի 2, 704 վեց քիլոմետր հեռու
 Տաղէէ՝ Ս. Հռիփսիմայ եւ Կայիանեայ գեղեցիկ
 եկեղեցիովն. = “Ս. Տիրուհի”:

ՏԻԿՆԱՏԱՓ տեղի Թ. 119 Արեւիք գ. ին
 մէջ ԱՍ. 299. Դիւնն “տիրուհի” + Կ-ի = “տի-
 րուհւոյ գաշտ”:

ՏԻԿՆՈՒՆԻ պալատ մը (Թ. 189 Ոստանն
 Դըւնոյ գ. ին մէջ) Փալատ. 18 տես վերն էջ 354.
 Խոր-ձնիւր անուան տակ, Դիւնն (վերնոյն պէս) +
 Կ-ի մասնիկ = “տիրուհւոյ վերաբերող”: Հմմտ.
 Կեր-ձնիւն:

ՏԻՐԱԿԱՏԱՐ քաղաք Զենոբ 28 (ի Տարւան).
 Կեր + Կ-ի = “քաղաք տեառն”:

ՏԻՐԱՌԻՃ գիւղ Թ. 176 Բագրեւանդ գ. ին
 մէջ Յովհ. Կթղ. 37, Ասող. 81, ԱՍ. 541. Կեր
 = Կ-ի տես վերն էջ 274. ԱՍ. 541 Տէր (? Ագա-
 թանգեղեայ քով՝ Տէր) գիւղը կը համարի. ես թէ
 այս եւ թէ պրս. Tırն անհաւանական կը հա-
 մարիմ:

ՏԿՈՒԱՐԱԿ (այլ ընթերց.՝ Դիւն-Է-ի) տեղի
 Թ. 117 Բաղք գ. ին մէջ Օրբել. 265. Դիւն + Է-ի:

ՏԿՈՒՆԱԿԵՐՏ տեղի Թ. 117 Բաղք գ. ին
 մէջ ԱՍ. 275, Կ-ձնիւր, Տ-ձնիւր տեղի Թ. 120
 Կովսական գ. ին մէջ Օրբել. 271 = Տէր-ձնիւր
 ԱՍ. 287, հմմտ. Տիւնիւր Կաղանկ. 241. ? + Կեր
 “շինուած”:

ՏՂՄՈՒՏ գետ Եղեշ. 90, դաշտ Փարպ. 203
Թ. 87 Արտաշ. գ. ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 205 =
արշնար “ցեխոտ” (տիշճ բառէն):

ՏՈՂԱՅՏԱՓ կամ ՏՈՂԱՏԱՓ տեղի Մա-
նազկերտի մօտերն (այժմ՝ Տեղտափ կիրճ ընդ մէջ
Խնուսի եւ Գիւլլիւի ըստ Տոմաշէկի Աստուռն եւն
էջ 44?) Մաթ. Ուռհ. 242, 542. Կոշ? (սովորա-
բար = “շարք”, “գիծ”) + Կոշ = դաշտ Տոդէ?:

ՏՈՍՊ (այլ ընթերց.՝ ՏՈՋԲ, ՏՈՍԲ Թ. 74
գ. Վասպուրականի տեւս վերն էջ 212 = սեպա-
գիր արձանագրութեանց Տաշլան, որ է Ուրար-
տուի պետութեան գլխաւոր քաղաքը, յն. Թաթ-
պիա իբր քաղաք, Թաթպիւս իբր լիճ եւ երկիր եւն.
նախահայկական է:

ՏՈՒԱՐԱԾԱՏԱՓ = ՏՈՒԱՐԱԾՈՅ ՏԱՓ
Թ. 34 գ. Կոստան (Կոստանդուպոլիս) “Տովիւ” +
Կոշ = “Տովիւներու դաշտ”:

ՏՈՒՏՈՒՍՏՈՒՔ տեղի Թ. 117 Բաղք գ. ին
մէջ Օրբել. 269, ԱՍ. 275. ? + Կոշ տեւս էջ 286:

ՏՐԷՏՈՒՔ տեղի Թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ
Օրբել. 264. ? + Կոշ տեւս էջ 286:

ՏՐՊԱՏՈՒՆԻՔ Թ. 84 գ. Վասպուրականի
տեւս վերն էջ 217. *Տրպար (պրս. *Tiripāta-է
“Տիր-է պաշտպանեալ. ? Հմմտ. Տրպար Հ. Բ. 89)
+ Կոշ-ի մասնիկ = “տոհմ Տրպատեանց”:

ՑԱԽԱՑ ՔԱՐ կամ ՑԱՂԱՑ ՔԱՐ տեղի եւ
մենաստան Թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ Ասոյ.
176, Օրբել. 1, 111. 2, 84, ԱՍ. 155, 98, ՑԱ-
ԽԱՔԱՐ ԱՍ. 154 (արձանագրութիւն). Գեօ-
յգ. սեւ. Գեօ բառին? (Գեօ սովորաբար = “ճիւղ,
ոստ”, յգ. սեւ. Գեօ) + Կոշ:

ՑԱՄԱՔԱՐԵՐԴ ԳԻՂ Թ. 112 Գեղարքունի
գ. ին մէջ Օրբել. 1, 218, ԱՍ. 78, 81. Գոհ +
“չոր, ցամաք երկիր” + Բերդ = “բերդ ցամաքի”:

ՑԱՌԻ ԳԼՈՒԽ լեւ Փաւստ. 16, 18 Թ. 180
Արագածոտն գ. ին մէջ. Գոլ, սեւ. Գոլ + Գլուխ

= “գլուխ ցլու” — փաւստոսի էջ 38 մեծ լեռ 8-րդի դիմացը կու գայ Ագաթանգեղոսի էջ 606 մեծ լեռ 8-րդի՝ Տարաւնոյ Աշտիշատ քաղաքին դիմացը. ուստի փաւստոսի քով 8-րդ թարգմանութիւն է Տ-րո = յն. τὰ ὑποὺς “ցլու” բառին:

ՅՈՒԱԿԵՐՏ ԵՒ ՓԱՌԱՆՈՏ տեղիք երասխայ հարաւակողմը՝ Մասեաց ստորոտը, իրարմէ իբր կէսօրւան ճամբայ հեռու խոր. 28, Փաւստոսի (կարգա՝ Փաւստոս?) Սուտ-Սեբ. 7, Փաւստոս, Արտեանք եւ Չողկերտ եղել. 60 (Մոսկովայի հրատարակութեան մէջ էջ 73 վերջնոյս տեղ՝ Յուլիեր), առաջինը Տաշլուրուն գիւղէն 7 քիլոմետր հեռու՝ գէպի արեւմտեան հիւսիս (ԱԱ.ի եւ Կիւերտի աշխարհացոյցներուն համեմատ), Մասեաց (Թ. 182 Մասեացոտն գ.ին մէջ) հիւսիսային զաւիթափին վրայ, Բարտ-քոյունլուէ՝ չորս քիլոմետր հեռու Belck, Btrg. zur Geogr. u. Gesch. Vorderasiens 87, վերջինն՝ այժմ Բուլաք-բաշ՝, նախկին Յուլակերտէ իբր 12—14 քիլոմետր հեռու գեպի արեւելք, Պեւտինգերեան Տախտակին Պարսկաստան Բեւք անդ 91, ԱԱ. 487—489. առասպելական Ամոտիայի սրգւոց՝ Յուլի եւ Փաւստի անուններէն այսպէս կոչուած խոր. 28: Յուլիեր = “Յուլ (կամ Յուլի?) շինուած” փաւստոս նոր պրո. farrux բառին հետ գործ չունի:

ՅԲՏԱԿԵՏ տեղի Թ. 111 վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբեւ. 262 (Յրոգեւ), ԱԱ. 64. Գ-րո “պաղ” + Գեւ = “պաղ գետ”:

ՅԲՕՆԲ այսինքն ՅԲԱՆԲ տեղի խոր. 17, այժմ՝ Zronk ի Տարաւն լինչի քարտեզին վրայ, Յրօն+ Ինճիճ. Նոր Հայ. 191, խոր. 17 կը մեկնէ իբր տեղի “բաժանելոյ” Գեւ (Գեւ “ցրուած” Գեւ “տարածել”, Գեւ-Ն “ցրուել”) + աւն մասնիկ, հմմտ. Կորթն+ էջ 366: Այս սառագարանութիւնն

1. Լինչի քարտեզին վրայ:

առարկութիւն չի վերցըներ, իսկ խոր. 17 պատ-
մուածը՝ յարմարցուած է անուանի:

ՓԱՌԱԺՆԱԿԵՐՏ գիւղ թ. 185 Նիգ գ.ին
մէջ Յովհ. Կթղ. 44, Ասող. 87, Օրբել. 1, 156.
Քառաձիւ? + կերպ “շինուած”:

ՓԱՌԱՆՈՑ տեւ Յոլակերտ անուան տակ:

ՓԱՌԱԿԱՆՔ տեղի թ. 112 Գեղարքունի
գ.ին մէջ Օրբել. 264. Քառա? (սովորաբար =
“փառաւորութիւն”) + ահա՝ մասնիկ? չմտ.
Փառախան դաշտ (ի Մասեացոտն) Սուտ-Սեբ. 7
Փառախոտի քով:

ՓԱՌՈՒԱՐՏՈՅ ՎԱՆՔ Օրբել. 270, ԱՍ.
286 (Փառաւորոյ Բրոսէ 287). Փառաւոր? +
վան:

ՓԵԹԱԿԱՆՈՑ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին
մէջ Օրբել. 260, ԱՍ. 209. Քեթիւ “մեղունոց”
+ ահա՝ մասնիկ = “փեթակներու տեղ”:

ՓԵՌՈՏԱԿ գիւղ թ. 72 Հեր գ.ին մէջ
Արծր. 226. նման կը հնչէ պրս. furððի “վարի”
= պհլ. *frōtak? Բայց պրս. fr- = fir = fur
սովորաբար հայերէնի մէջ Քե- = չըլլար, այլ հր:

ՓՇԱՏԻՔ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին
մէջ Օրբել. 262. յգ. Քշաթի “ծառ փշատ պողոյ”
բառին: Ասկէ՝ Փշաթի գիւղ Ակնայ քով Ինճիճ.
Նոր Հայ. 308. ՓՇԱՏԵՑԱՐՈՒՍ տեղի թ. 120
Կովսական գ.ին մէջ Օրբել. 271, ԱՍ. 287
(Փշաթից-բո- Բրոսէ 287). Քշաթից կամ Քշաթից
(Քշաթի բառին յգ. սեռ.) + ար-?:

ՓՈՐԱԿ 1. Փոքր-Վանանգ, թ. 179 Վա-
նանգ գ.ին մէկ մասը ԱՍ. 75—76, Լաստիվ. 9.
2. Սթք գ.ին հարաւակողմը եւ Սիւնեաց Ծա-
րին արեւմտակողմն երկիր մը ԱՍ. 75, Օրբել. 2,
49, 54. 3. Փոթի Լթայ ձորակ մը Յովհ. Կթղ.
105 = Լոթ գ. (Գաւառն Լումբայ կոչեցեալ
Փորակ) Արծր. 275 (Պղունը գիւղով) = Քոթ
Լթայ Սեւան ամրոցով Արծր. 232 Վասպուրական

նահանգին մէջ ինձիճ. ՀՀ. 226. 4-ր «ձորա-
գաշտ» տես վերն էջ 287 + ալ նուազական =
«ձորակ»:

ՔԱՂԱՏԱԿ տեղի թ. 120- . Այլախ գ.ին
մէջ. 4-ր «քօշ, նոխազ» + 4-ի տես վերն էջ
286 — ?:

ՔԱՂԱՔՈՒԴԱՇՏ կաղանկ. 255, Ասող.
280 Վաղարշապատ քաղաքին մէջ կամ քոյն
ինձիճ. ՀՀ. 472, ԱՍ. 204. 4-րդ (ն- արմատ)
+ 7-րդ = «քաղաքի գաշտ» — Լինշ Բուլա-
նքքի մէջ Kaghak անունով տեղ մը կը նշանակէ
Մուրադ-սուի հարաւակողմը = Հյ. 4-րդ + ?:

ՔԱՂԻ ՄԱՐԳ ՕՐԲԷԼ. 2, 97, ՔԱՇԻ ՄԱՐԳ
ԱՍ. 97 տեղի թ. 111 Վ.յոց ձոր գ.ին մէջ.
? + 7-րդ:

ՔԱՂԻՐԹ գետ ընդ մէջ թ. 18 եւ թ. 19
գաւառներու, յն. Νυμφιος, ասորերեն Kallaθ
(«հարսնագետ» Hoffmann առ Գեղեցիկի Գ. կիսը.
167 եւ Ջաքարիա Հռետոր 366 — ?), արաբ.
Sātidamā, այժմ Բատման-սու տես վերն էջ 258.
դժուարաւ Հյ. 4-րդի «աղիք» բառը: Արդեօք
անունս առհասարակ հայկ. ծագում ունի:

ՔԱՄԲԷՃԱՆ եւն տես վերն էջ 19:

ՔԱՇԱԹԱՂԻ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ.ին
մէջ ՕՐԲԷԼ. 266. 4-րդ + 1-րդ տես վերն էջ 278:

ՔԱՋԲԵՐՈՒՆԻՔ՝ յառաջ (թ. 40) Աղիովիս
ինձիճ. ՀՀ. 126, հնագոյն ժամանակները լոկ
տոհմի անուն եղիշ. 77 (ներսէս քաջբերունի)
եւն. 4-րդեր? (տարբեր՝ 4-րդերէ «բերրի») + անի
մասնիկ:

ՔԱՌԱՍՈՒՆՔ տեղի թ. 175 Արշարունիք
գ.ին մէջ ԱՍ. 54 = 4-րդ (4) «քառասուն»:

ՔԱՐԱԳԼՈՒԽ 1. տեղի թ. 114 Աղահէճք
գ.ին մէջ ԱՍ. 267. 2. թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ
ԱՍ. 275. 3. տեղի Մանազկերտի քով Մոթ.
Ուռհ. 141 = 4-րդ-ըն-ի Յովհ. Մամիկ. 45

“քարուտ գազաթ” + + + + + — քար բառը կայ նաև հետեւեալ անուաններուն մէջ՝ ԲԱՐԱ-ԴԱՇՏ, յառաջ՝ Մանկեր տես էջ 378. ԲԱՐԱ-ՀԱՆՔ ԱՍ. 186 (Արագածոտն), 315 (Երեւանայ մէկ թաղը) = քարահան “քարահատ” ԲԱՐԱ-ՇԷՆ տեղի թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ ԱՍ. 255 = քարէ շինուած. ԲԱՐԱՎԱԶ ջրվէժ Երասխայ՝ Օրտուկատի քով Օրբել. 1, 123. 2, 54, ԱՍ. 322, Հմմտ. Խոր. 28, Fabricius Theoph. von Mytilene 124, Ինճիճ. Հնախօս. 1, 115, Müller-Simonis 48 = քարէ ջրվէժ, (քար + ջր, ջր +). ԲԱՐԱՓՈՍ գիւղ Վանայ քով Դաւրիժ. 491. = “քարի փոս” ԲԱՐԱՓՈՍ տեղի թ. 109 Երեջակ գ.ին մէջ Օրբել. 272. ԱՍ. 98 = քարի (քարահատ կամ կո-փածոյ քարերով շինուած). ԲԱՐՀԵՐԶ ամուր բերդ կիր. 79 = “քարի ծերպ” ԲԱՐՈՒՆԶ աւան (Դըւնոյ քով) Յովհ. Սթ. 180. տեղի թ. 120. Այլախ գ.ին մէջ Օրբել. 260. անջ “արմատ, յատակ” = “քարայտակ”:

ԲԵՂԱԶՈՐ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ Օրբել. 266. Եւ? (Եւ = “քեղի”) + Եր:

ԲԹԱՇԷՆ տեղի թ. 113 Սթ. ք.ին մէջ ԱՍ. 64. Ին (սովորաբար = “ունչք, ցուկ”) + շէն “գիւղ, շինուած”:

ԲՈՒՌԱԿԱՆԱՂԱՑ սար մը Օրբել. 2, 106, ԱՍ. 172 թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ. Խաւի “ձորուկ” + Խաւի “վազուն”, Խաւի “խաղա-ցումն” Խաւի = “ձորուկի վազք”:

ԲՈՒՍՏ ՓԱՌՆԷՍ թ. 131 գ. Արցախի տես վերն էջ 228. պրս. Խաւի “կողմ” ՀՔ. 258 + Ի (զօղ) + Խաւի = “կողմն փառնէսի”:

ԲՕԶԱԳԵՂ տեղի թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբել. 267, ԲՕԶԱԳԻՂ ԱՍ. 255. Իւ? + Եւ = Դեւ:

Օ2 = ԱԻ2 1. ձոր մը Գազկակերտի քով
 Ի վասպուրական Արծր. 256. 2. քաղաք Թ. 30
 Տարաւն գ.ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 21, 22, 58,
 Ա-յ Հանդէս Ամս. 1901 էջ 33 Աւետարանի մը
 յիշատակարանը, քաղաքին աւերակներն ինճիճ.
 Նոր Հայ. 191, Օյ բերդ վարդան 79 = օյ,
 հնագոյն՝ --յ բառը:

ՕՇԱԿԱՆ, հին գրութիւն՝ ԱԻՇԱԿԱՆ 1.
 դիւղ Թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ Փաւստ. 17,
 Կորիւն 45, Արծր. 75, ԱԱ. 189, տես Լինչի եւ
 ԱԱ. Ի քարտէզներն (Երեւանայ հիւսիսային արեւ-
 մտակողմը). 2. դաշտ Թ. 41 Ապահոնիք գ.ին
 մէջ ("Ի դաշտին Օշական Ի Մանազաւեան նահան-
 գին") Արծր. 246. --շ? + --ն մասնիկ տես
 վերն էջ 272:

Մ Ե Ր Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ա Յ Ո Յ Ց Ը

Հին Հայաստանի տեղագրութեան մերձաւոր պաշտօնն է ճշդել եւ քարտիզի վրայ որոշ նշանակել այն բազմաթիւ գաւառները, որոնց կը բաժնուէր Հայոց աշխարհը: Վասն զի գաւառներն են որ մասնաւորապէս մեր հետաքրքրութիւնն իրենց վրայ կը հրաւիրեն՝ հայ պատմագրական մատենագրութեան մէջ այնպէս ստեպ յիշուելուն, այնպէս որ անոնց գրից ծանօթութիւնն անհրաժեշտ է այն ամէնուն, որ պատմագիրներուն պատմած իրողութեանց ընթացքին հետեւիլ կ'ուզեն: Այս պատճառաւ ալ յընթացս ժամանակաց այլ եւ այլ փորձեր եղած են՝ գաւառներու դիրքը հետազօտելու եւ անոնց քարտէզը գծելու: Այս ասպարէզի վրայ ալ վենետիկոյ Միքիթարեան Հաբբ, ի մասնաւորի Հ. Ղ. Ինճիճեան եւ Հ. Ղ. Ալիշան, շատ մեծ արդիւնք շահած են գիտութեան առջեւ: Հ. Ղ. Ինճիճեան իւր «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց» (Վենետ. 1822) նշանաւոր աշխատութեամբն, ուր ի մի հաւաքած է Հայաստանի գաւառներուն եւ տեղեաց վրայ իրեն ծանօթ հայ մատենագիրներուն կարեւոր տեղեկութիւնները, հիմը դրած է Հայաստանի պատմական տեղագրութեան, երբ արդէն 1806ին իւր ընդարձակածաւալ գիտութիւնն ապացուցած է «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց օաշխարհի» գրութեան մէջ, որուն առաջին հատորը հիմնական

կերպով կը խօսի Նոր Հայաստանի վրայ: Ին՝
 ճիճեանէ յառաջ՝ Հ. Մ. Չամչեան իւր «Պատ-
 մութիւն Հայոցի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ յամ
 Տեառն 1784», գործոյն (Հատոր Գ. Վենե-
 տիկ 1786) կցած է քարտէզ մը՝ Հայաստանեայց
 գաւառները ըստ հին պատմագրաց, որ որչափ ալ
 գաւառներուն մէկ փոքր մասն եւ անոցմէ քանի
 մը հատը ճիշդ տեղը դրած չէ, սակայն շատ լաւ
 էր իր ժամանակին համար: Չամչեանէ ետքը Հին
 եւ Նոր Հայաստանի ծանօթութեան բրած յա-
 ռաջագիմութիւնն ի ձեռն Ինճիճեանի եւ նորա-
 գոյն ուղեւորաց՝ կը տեսնուի Վենետիկոյ Հարց
 1849ին հրատարակած աշխարհացոյցին վրայ: Այս
 աշխարհացոյցն իւր նախորդին համեմատութեամբ
 շատ աւելի ընդարձակ եւ ճիշդ պատկեր մը կը
 գծէ Հայաստանի տեղագրական յարաբերութեանց
 եւ կը նշանակէ միանգամայն հին գաւառներու եւ
 տեղեաց մեծ բազմութիւն մը, բայց անոնց դիր-
 քերը մասամբ այնպէս սխալ կ'որոշէ, որ չի կրնար
 ըսուիլ թէ լաւ առաջնորդ մըն է հին տեղագրու-
 թեան: Չեմ գիտեր թէ այս աշխարհացոյցն Ալի-
 շանէ՞ է, սակայն այնպիսի մեծ նմանութիւն ունի
 ասի նոյն Հօր իւր «Տեղագրութիւն Հայոց Մեծաց»
 (Վենետ. 1855) գործոյն կցած — շատ անպայ-
 ծառ — քարտիզին, որ այս երկու քարտէզներուն
 նոյն հեղինակէն ըլլալը շատ հաւանական կ'երեւայ:
 Նոյն գիտնական Հայրը վերջէն վերն էջ Թ յի-
 շուած երկերովն աշխարհագրական հետազօտու-
 թեան ոչ միայն զգալի կերպով նպաստեց, այլ
 Այրարատ եւ Սիւնիք նահանգներուն գաւառ-
 ներուն համար հետազօտութեան առժամանակեայ
 վերջ մը տուաւ, մինչեւ որ նոր քննութիւնք եւ
 ուղեւորութիւնք այս նահանգներուն նուազ ծա-
 նօթ կողմերը լուսաւորեն եւ շարժառիթ ըլլան
 հին տեղագրութեան կարեւոր խնդիրները պար-
 զելու, զ. օ. Արմաւիր, Արտաշատ եւ Գուին

գլխաւոր քաղաքներուն գիրքը, Մեծամաւրի նախկին եւ այժմեան ընթացքը: Ալիշանի այս գործոց կողմ աշխարհացոյցներն ալ — ի բաց առնելով մանրամասնութիւնները — կրնան ապագայի համար իբր որոշիչ ուղեցոյց արժեւ: Հայոց աշխարհին մնացած նահանգներէն միայն Բարձր Հայք, Չորրորդ Հայք եւ Աղձնիք արեւմտեան նահանգները մասնական հետազոտութեան նիւթ եղած են: Իւր նշանաւոր քարտէզներովն Հայոց աշխարհին տեղագրութեան համար մեծ արդիւնքներ ունեցող Հայնրիխ Վիպերտ հետազոտած է «Հաւաքալիքն Հայաստանի երկիրներուն սահմաններն՝ ըստ ընդի տղերացի», իսկ Հ. Գելցեր՝ Չորրորդ Հայոց գաւառներուն պատմութեան ու տեղագրութեան մասին շատ մեծայարգ նպաստներ մատուցած ի իւր Գէորգայ Վիպրացւոյ հոյակապ հրատարակութեան մէջ (տես էջ ԺԲ): Երկուքն ալ իրենց հետազոտութեանց արդիւնքները քարտէզներով ալ ներկայացուցած են: Հին Հայաստանի տեղագրութեան մասին փոքր ուսումնասիրութիւնները, զ. օ. Տոմաշէկի յօդուածը՝ Historisch-Topographisches vom oberen Euphrat und aus Ost-Kappadokien (ի Beiträge z. alten Gesch. und Geogr. Berlin 1898 կամ Kiepert-Festschrift էջ 137 եւ շար.) եւ այլք մեր ուսումնասիրութեան ընթացքին մէջ իրենց տեղը յիշուեցան:

Մինչեւ հիմայ եղած հետազոտութեանց եւ իմ ուսումնասիրութեանս արդիւնքները քարտէզի մը վրայ ամփոփելու փորձին ձեռնարկած ատենս՝ հարկ էր որ արդի Հայաստանի լաւ քարտէզ մ'ընտրէի, որպէս չի վրան նշանակէի հին գաւառ-

՝ Heinrich Kiepert, Die Landschaftsgrenzen des südlichen Armeniens nach einheimischen Quellen. MAWB. 1873.

ներուն եւ տեղերուն անունները, որոնց դիրքը գէթ չափով մ¹ որոշելու հնարաւորութիւն կար: Մինչեւ հիմայ բուն Հայաստանի համար իրապէս լաւ քարտէզ մը չկայ¹, վասն չի ոչ միայն Հայաստանի մեծամեծ մասերը գրեթէ անծանօթ են, այլ նոյն իսկ այլուստ ծանօթ տեղեաց ճշգրտ դիրքը դեռ որոշուած չէ: Այս է պատճառը Հայաստանի այլեւայլ քարտէզներուն զարմանալի տարբերութեանց՝ որ շատ անգամ անկարելի կ'ընեն տեղւոյ մ'անունը մէկ քարտէզէ ուրիշ քարտէզ մ'անցընելը: Բայց որովհետեւ Հայաստանի արդի կացութիւնն ամենեւին յոյս չի տար որ մերձաւոր առեւտրեա երկիրը հիմնապէս հետազօտուի, ուստի նպատակայարմար է՝ փոխանակ ապագայի քարտիզին սպասելու՝ եղածներուն մէջէն յարաբերաբար ամենէն լաւը՝ հիմ բռնել: Ինծի ամենէն լաւն երեւցած է Լինչի³ քարտէզը, որ շատ պայծառ է եւ այնու մեր վախճանին ի մասնաւորի յարմար որ շատ հարուստ է իւր ընծայած տեղեաց անուններով: Այս քարտիզէն առած եմ գետերը մեծաւ մասամբ եւ տեղեաց դիրքերը՝ որ կարեւոր են հին տեղագրութեան համար կամ կրնան ի լուսաւորութիւն ծառայել. յետոյ այս ստուերա-

¹ Հայաստանի հիւսիս-արեւմտեան անկեան (հին Ցայք եւ Կղարջք) հիանալի քարտէզ մը դեռ նորերս հրատարակեց Ռիխարդ Կիպերտ իբր մասն իւր Փոքուն Ասիոյ քարտէզին A VI Tirabzon.

² Հայաստանի ընտիր քարտէզներու ցանկ մը կու տայ Justi (Grundriss d. iran. Philo 2, էջ 606-608): Ասոնց վրայ աւելցընելու է վերը էջ Ժ—ԺԴ յիշուած քարտէզներն Հ. Կիպերտի, Կինէի եւ Լինչի: Առանձինն երկիրներու քարտէզները (ի Wünsch, Maunsell եւն) վերն ուսումնասիրութեան ընթացքին մէջ յիշուեցան:

³ Map of Armenia and adjacent countries. By. H. F. B. Lynch, M. A. and F. Oswald, B. Sc. The Material compiled by W. Shawe, F. R. G. S. 1901.

գծին վրայ աւելցուցած եմ որոշելի գաւառներուն եւ տեղերուն անունները: Քանի մը տեղեր՝ որ Լինչի քով կը պակսէին, առած եմ Վիպերտի եւ Ալիշանի (Այրարատ եւ Սիւնիք) քարտէզներէն: Արդի անուններուն գրութեան մէջ ընդհանրապէս հետեւած եմ Լինչի, բայց անգղիացւոյն chին (= գերմ. tsch) տեղ գրած եմ իմ Շա կամ Շհ (= հին հայ. Ճ շ), իսկ անոր khին տեղ (= գերմ. ch, զ. օր. Bach բառին մէջ) գրած եմ ch, այնպէս որ իմ քովս kh հին հայ. + տառին դիմացն է: Արդի անուններուն գրութեան այնչափ ալ մեծ կարեւորութիւն չեմ ընծայեր, քանի որ անոնց ուղիղ կամ ճիշդ հնչումը չենք դիտեր, վասն զի ասոնք առ հասարակ Եւրոպացւոց կամ Թրքաց միջնորդութեամբը ազաւաղեալ ձեւով եւ հայերէնի համար լատինական անբաւական ալփաբետաց միջնորդութեամբ մեզ հասած են: Թէ հին հայերէնի հմուտք երբեմն փորձուած են արդի անունները հին հայերէնի համեմատ գրել (ինչպէս Լինչ ալ կ'ընէ շատ անգամ), թէ եւ սկզբունքով հաւնելու բան չէ, բայց այն ամէն դէպքերու մէջ ըմբռնելի է, ուր արդի անունն ըստ բաւականի ծանօթ չէ: Վասն զի մասնական դէպքի մը մէջ նոր անունն ամէն անգամ կարելի չէ ապահովութեամբ հիշեն հետեւցընել: Շատ աւելի ճիշդ կը շարժիմ հին հայերէն անուանց գրութեան մէջ, զորոնք կը ստորագծեմ եթէ գաւառանուն են, եւ եթէ տեղւոյ անուն են, որ նոր անուան քով կը գրուին, կլոր փակագծի մէջ կ'առնում: Միտ դնելու է որ արդի հնչումը հիշեն շատ խոտորած է, այնպէս որ ի մասնաւորի

1 Թէ ինչ ինչ անուններու մէջ Լինչի քով ձայնաւորք ալ ըստ անգղիերէնի հնչուելու են, մտքէ հանելու չէ:

Հին հայ. ի արդի հայերէնի մէջ եղած է *γ*
(լատ. գրով *g*ով կամ *gh*ով կը ներ-
կայացուի),

Հին հայ. *k, č, ts, t, p*՝ արդի հայերէնի մէջ
եղած են *g, j, dz, d, b* եւ

Հին հայ. *g, j, dz, d, b*՝ արդի հայերէնի
մէջ եղած են *k, č, ts, t, p* եւն.

եւ Եւրոպացիք, Ռուսք եւ Թուրքք հայ. *k, č, ts, t, p* տառերը գրութեամբ եւ հնչմամբ շփոթած են հայ. *kh, čh, ths, th, ph* թաւերու հետ, առանց նկատողութեան առնելու դաւառական եւ անուանց բազմազան աղաւաղումներն թրքաց ու քրդաց բերնին մէջ: Այսպէս օրինակի համար Հին հայ. *Medzkerd*, (Մեծկերտ)՝ արդի հայերէնի մէջ պիտի ըլլար *Metzgert* բայց Թուրքերը ասի ըրին *Mazgird* (Ինձիճ. Նոր Հայ. 226), եւ աշխարհացոյց քարտէզները այս անունը կը նշանակեն *Mazgerd* (Կիպերտ), *Mazgert* (Լինչ), *Mazagerd* (Կինէ Հտ. 2) ձեւերով. Հին հայ. *Čapałajur* պիտի ըլլար արդի հայ. *Ĵabačur* կամ *Ĵabčur* (Ինձիճ. Նոր Հայ. 224), իսկ աշխարհացոյցները կը գրեն *Tchabagdjour* (Կիպերտ՝ փոխանակ *Čabačur*), *Chabakchur* (Լինչ՝ փոխանակ *Čabakčur*) եւն՝ ըստ Թուրք կառավարութեան պաշտօնական, արաբական գրով գրուած ձեւոյն:

Ինչպէս ամէն երկրանուն՝ հայկական դաւառներուն անուններն ընդհանրապէս երկայն ատեն կապուած մնացած են այն երկրին, որուն անունն էին. միայն այնպիսի սաստիկ տակնուվրայութիւններ, որոնց ենթակայ եղաւ Հայաստան յընթաց հազարէ աւելի տարիներու՝ օտար ազգաց յարձակումներովն ու երկիրը մտնելովն, կրցան Հին դաւառներուն անունները գրելթէ ամբողջապէս աշխարհացոյց քարտէզէն անհե-

տացընել: Տարակոյս չկայ որ հին ատեններ ալ՝ յընթացս դարերու փոփոխութիւններ տեղի ունեցած են, գաւառներուն սահմաններն ընդարձակուած կամ անձկացած են, եւ այս կամ այն անունը վտարուած է նոր անունէ մը: Վերը տեսնեմք թէ Բնչպէս Տմորիք անուան տեղ բռնած է Կորդիք, Անգեղտան տեղ՝ Մեծ Ծովք, Մեծ Ծովքն ալ իւր կարգին տեղի տուած է Նփրկերտ անուան, եւ թէ Բնչպէս հին Ծովաց մէկ մասը (Ծովք Շահունաց) առած է Դեգիք եւ Գորեք նոր անունները, մինչ մէկալ մասն իւր Ծովք անունը պահած է՝: Ըստ այսմ Դ. դարու քարտէզէ մը դուրս ձգելու ստիպուած ենք Նփրկերտ, Դեգիք եւ Գորեք անուններն եւ մէկալները դնել, իսկ Է. դարու աշխարհացոյցին վրայ՝ Կորդիք, Նփրկերտ, Ծովք, Դեգիք եւ Գորեք անունները դնել եւ մէկալները դուրս թողուլ: Բայց քանի որ այս աննշան պէսպիսութեանց համար չ'արժեք երկու կամ աւելի աշխարհացոյց քարտէզ գծել, նախամեծար կը համարիմ՝ քարտէզին վրայ նշանակել այն ամէն գաւառներն, որոնց գիրքը գէթ մերձաւորապէս կարելի է որոշել², իսկ այն հին անունները,

1 Հմմտ. նաեւ Սիւնեաց մէջ Վապան, Քաշունիք, Այլախ, Շահապունիք նոր գաւառանունները, Արցախի մէջ՝ Խաչենք եւն:

2 Մինչեւ հիմայ կարելի եղած չէ Մովսէսի վեց (թ. 44-46, 48, 50-51), Կորճէից հինգ (թ. 57-59, 61-62), Պարսկահայոց վեց (թ. 64-69), Վասպուրականի տասներկու (թ. 94-105), Արցախի ինն (թ. 121, 123-124, 126-131), Փայտակարանի տասնութ (թ. 133, 135-144) եւ Ուտայ հինգ (թ. 144-149) գաւառներուն - ընդամենն 54 գաւառներու - գիրքը: Այս գաւառներուն մեծամասնութիւնը պատմագրութեանց մէջ չեն յիշուիր կամ շատ ցանցաւ կը յիշուին: Ասոնց քարտէզին վրայ մերձաւորապէս նշանակուած գիրքը որոշուած է այն նահանգներուն սահմաններովն միայն, որոնց մէջ են, ծանօթ

որ հայերէն աշխարհագրութեան այլ եւս ծանօթ չեն, անկիւնաւոր փակագծով կը տարբերեմ՝ յետնագոյններէ։ Նահանգներու անուններուն բաւականաչափ տեղ մնացած չըլլալուն՝ լատինական թուանշաններ դրած եմ առոնց տեղ, որոնց մեկնութիւնը քարտէսիս եզերքը կը տեսնուի։

գաւառներուն քարտէզի վրայ պարապ թողած միջոցին ու այն կարգով, որով կը յիշուին գաւառները Խորենացւոյ ըսուած հայերէն աշխարհագրութեան մէջ։

ՅԱՆԵԼԼԻՔ ԵՒ ՈՒՂՂԵԼԻՔ

Էջ 48 ծան. 1. 362 կարգա՝ 44.

Հեղինակն իւր վերջին «Հայականք»ին մէջ (Indogermanische Forschungen XIX. Band: Fünftes Heft էջ 457—480) Գէշէր բառին «գոյնզգոյն ապակի» նշանակելուն նկատմամբ կը գրէ (էջ 477), որ այս ուսումնասիրութեան մէջ յիշուած է Գէշէրաձոր անուան տակ (էջ 332). «Գէշէր»-ը «ձոր գիշերւան» անունին վրայ խօսած ատենս, ըսած էի թէ Բրոսէ այս անունը «գոյնզգոյն ապակի» մեկնած է՝ աւելցընելով միանգամայն թէ Գէշէր (Հմմտ. Հ. Գ. 435) բառին «գոյնզգոյն ապակիի» իմաստն ինծի ծանօթ չէ: Բայց թէ Գէշէր բառը «գոյնզգոյն ապակիի» իմաստն ալ ունեցած կամ առած է, յայտնի է վրացերէնէ, որ Գէշէր բառը (վრաց. Գէշէր-է) 'jais, pierre noire, իմաստով հայերէնէ փոխ առած է Tschoubinoff Dictionaire Géorgien - Russe - Français 1840 (էջ 127)»:

Էջ 405 երրորդ եւ չորրորդ տողերը բոլորովին ջնջուելու են:

Մնացած քանի մը վրիպակներն ինքնին կ'իմացուին:

ՅԱՆԿ ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒԱՆՑ

Ա.—Դ. ՀԱՏԱԾՆԵՐՈՒ

(ա. = ամրոց, գ. = գաւառ, գղ. = գիւղ, Լ. = լեռ, ն. = նահանգ,
վ. = վանք, տ. = տեղի, ք. = քաղաք)

Աբանդ գ. 226
Աբեղեանք գ. 246, 248
Աբոցի գ. 252
Ագուլիս գղ. 222
Ագուաւաց քար տ. 217
Ադամակերտ ք. 219, 220
Ադատ գետ 45, 247, 259
Աղնուաձոր, Աղնուաց ձոր գ.
160, 170, 177
Աղորդ գ. 243
Աղորդացիորդ գ. 240, 243
Աղորդի, Աղորի գ. 246
Աղրուկ ք. 168—9
Աթանուտ գ. 232
Աթթախ տ. 186
Աթի, Աթիի, Աթիի Բա-
գուան գ. 231
Աթու Անահայ Լ. 261
Աթսիբագուան գ. 232
Ալաւան, Ալեւան գ. 232
Ալեւուայ գաղա 154
Ալի, Ալիս, Ալրու ք. 7,
73, 74
Ալիի գ. 208
Ախալկալալի ք. 236
Ախթամար, Աղթամար կղզի
211
Ախուրեան, Ախուրէն գետ
246, 259
Ակամիս գետ 67, 241, 258
Ականիք Լ. 261, 262
Ակե, Ակէ գ. 219, 224
Ակն տ. 129
Ակուռի գղ. 251

Ակսիգոմա տ. 248
Ահեւականից գիւղ 213
Աղաէս գ. 232
Աղահէճ, Աղահէճք, Աղահէջ
գ. 226
Աղանդուտ (Աղանդուտ) գ.
221
Աղասեր գ. 232
Աղացովիս գ. 214, 225
Աղաւիս գ. 213
Աղաւնոյ գետ 259
Աղբագ, Աղբակ մեծ եւ փոքր
գ. 205—6, 219—20, 224
Աղեւան գ. 232
Աղթամար կղզի 211
Աղի գղ. 261
Աղիովիս գ. 185, 195
Աղիորսք ք. 187
Աղիտովիս գ. 185
Աղիւն գ. 128
Աղին գ. 159, 167—9
Աղինիք ն. 6, 22, 73—78,
151, 159—184, 265
Աղյահովիս գ. 195
Աղովիս գ. 213
Աղորի գ. 245
Աղու լեռան 261
Աղուանդուտ գ. 221
Աղուէ գ. 232
Աղստեղոյ գետ 235, 259
Աղւան գ. 232
Աղւոյ հովիտ, Աղւոյովիս գ.
195
Աղփակ տեղ Աղբագ

Աղօրի Գ. 245
 Աճէն Գ. 226
 Ամարաս աւան 101, 228, 229
 Ամենափրկիչ վանք 200
 Ափր, Ափր 5, 6, 42, 168-9
 Ափի, Ափի, Ամուկ ցամա-
 քակղզի 214, 215
 Ամպրիտաիկ, Ամպրիտաիկ ա.
 209
 Այգաւք Գ. 205
 Այլաի Գ. 227
 Այլի, Այլի-Գուրիճան Գ.
 209, 210
 Այծպակունք Լ. 184, 186,
 260
 Այղաբերից գիւղ 252
 Այսերս Գ. 209
 Այսուանք, Այսովանք Գ. 205
 Այրարատ ն. 3, 11, 22, 52,
 118-125, 246-254
 Անահապահ երկիր 180
 Անահապայ աթոռ. տէն Աթոռ.
 Անահապայ
 Անգեղ ա. 154
 Անգեղ տուն Գ. 31, 43, 63,
 152, 156-7.
 Անգղ ա. 155, 249
 Անի ք. 250
 Անի ա. 128, 145
 Անկղ գղ. 154, 213
 Անձախանոր, Անձախի ձոր,
 Անձախիձոր, Անձահայ ձոր,
 Անձահիձոր, Անձահից ձոր
 Գ. 220, 224
 Անձաւացիք, Անձեւացիք, Ան-
 ձափրիք Գ. 216, 224, 256
 Անձիթ, Անձիա Գ. 52, 54,
 74, 134, 151, 169, 264
 Անձափանիք տէն Անձեւացիք
 Անտան գղ. 213
 Աշմուկիք Գ. 192
 Աջմուկիք Գ. 184
 Աշնակ գղ. 250
 Աշոցի, Աշոցք Գ. 251, 252, 266
 Աշունք ա. 246
 Աշտիշատ ք. 189
 Աղահանիք Գ. 17, 185-6,
 193, 196
 Ապարանք ուխտ 200
 Աւաղս ք. 191
 Ս. Աւարեալք վանք 190

ՎԵՐԱՆՈՒՄ ԵՆԻՆԵՐՈՒՄ

Աւարեան, Աւարեանի Գ.
 214, 224
 Աւետա աւան, Աւետաղան
 Գ. 214, 215
 Աւելւ Լ. 128, 262
 Աւինչ գղ. 191
 Աւիւն Գ. 128
 Աւնա Գ. 209
 Աւնետան, Աւնայ տան, Աւ-
 նայտան Գ. 216, 224
 Աւսապիտան Գ. 231
 Աւսուանից ձոր, Աւսուենից ձ.,
 Աւգենից ձ. Գ. 198
 Աւսու աւան 231
 Աւսեթ կղզի 211
 Ասաղին ա. 140
 Ասեաց փոր, Ասե-փոր Գ.
 244
 Աշերբերդ, *Ասաղնկան բերդ
 191
 Ասպականունեաց ձոր, Աս-
 պակունեաց ձոր, Ասպա-
 կունիք Գ. 184, 189
 Ասպահն գետ 247
 Ասպիսակ գղ. 196
 Ասրեաց փոր Գ. 244
 Ատիճանս գղ. 199
 Ատրուանք Գ. 205
 Ատրպատական 99, 218
 Ատրպատունիք Գ. 217-8
 Ատրաշատան 180
 Արագած Լ. — Աւագեօզ
 գաղ 247, 260
 Արագածայ տան, Արագա-
 ծտան, Արագածու տան Գ.
 247, 250, 260, 266
 Արած գղ. 192
 Արածանի գետ 7, 258
 Արածայ կղզի 248, 254
 Արահեղ գղ. 244
 Արանուտ Գ. 232
 Արարադ, Արարատ տէն Այ-
 րարատ
 Արդատանովիտ, Արդատա-
 լիտ, Արդադանեաց ուլիտ Գ.
 198
 Արգելան վանք 79
 Արգինայ ա. 250
 Արգոզ, Արգոզական Գ. 219
 Արեւեաց տուն, Արեւիք Գ.
 224

Արզան, Արզանիա, Արշ.
Արծն գ. 7, 75-8, 134
167-9, 177
Արզաշու(նու) ք. 4
Արշարդեան գ. 183
Արշուն ք. 168-9
Արզում ք. 134
Արիտի գ. 209
Արծաթի գ. 135
Արծաթ ա. եւ գ. 81, 251
Արծկէ գ. 187, 194
Արծն գ. 63
Արկն ա. 141
Արմաի ն. 100-1
Արման Լ. 261
Արմաւակոց գ. 217
Արմիւ, Արմն ք. 134
Արմիւ կղզի 185
Արմն գ. 160, 167-169
Արշէ ք. 195
Արշիշակովի, Արշիշակովի
գ. 218, 224
Արմա Լ. 262
Արմաի ք. 119, 247
Արմնիա 10
Արշաշուէն գ. 229, 233
Արշակուն ք. 251
Արշաշուէի գ. 139 184, 192
Արշարունիք գ. 246, 249
Արունգունիք գ. 224
Արունգունի գ. 218
Արունասան, Արունասան 44,
180
Արուն ա. 250
Արունց փոք գ. 244
Արապերք ք. 249
Արապ, Արապական գ. 44,
219, 224
Արասան. փոք. Արասնի գ.
236, 237
Արասնա գ. 213
Արասնի ք. 239
Արասնա ք. 25, 247, 248
Արասնիցան, Արասնիցան,
Արասնիցան, Արասնիցան,
Արասնիցան, Արասնիցան
գ. 221
Արասնան, Արասնան
գ. 221, 256
Արասնա ա. 102
Արաի կղզի 211

Արաս Լ. 212
Արասալ գ. 219
Արասնի գ. 248, 259
Արցաի ն. 22, 100-1
Արշարդե գ. 198
Արունգուն ք. 209
Արապար գ. 219
Ա. գ. 19
Ա. գ. 128
Ա. գ. 248
Արապար Լ. 261
Արգան գ. 222
Արգաթի գ. 127-8, 132
Արգարան գ. եւ ա. 249,
251
Արգուն ա. 249
Արգուն գ. 246
Արգարանի, Արգարանի գ.
246, 249
Արգարանի գ. 247
Արգան ք. 39
*Արգան ա. 136
Արգանի գ. 131
Արապովի, Արապովի,
Արապովի, Արապովի,
Արապովի գ. 40, 137, 142
Արա ա. 7, 142
Արա գ. 195
Արա ա. 220
Արապի ք. 187
Արապա ա. 231
Արապ ք. 185, 187-8
Արա ք. 226
Արապի ա. 178
Արապովի, Արապովի,
Արապովի գ. 214
Արապի ք. 248
Արապ, Արապ, պ. Բա-
սիլի գ. 185, 246, 248
Արապա ա. 226
Արապ, Արապա գ. 222
Արապ գ. 77, 183
Արա գ. 178
Արապի գ. 203
Արապա գ. 227
Արապի, Արապի գ.
240, 243
Արապի գ. 78, 215
Արապի գ. 78
Արապի գ. 214, 215

Բերձոր, Բերձորք Գ. 227
 Բշնուկական գաւառ, Բշնու-
 նիք 185, 194
 Բշնունեաց ծով 44
 Բժուկիք Գ. 216
 Բխահնա 1, 4
 *Բիգառիճ ա. 131
 Բիժանհանհանի Գ. 231
 Բլուրս գլ. 135
 Բնաբեղ բերդ 71, 147 166
 Բոգունի, Բոգունիք, Բոգո-
 նիք, Բուգունիք Գ. 213,
 224
 Բուխ Գ. 20, 243
 Բողոքոր Գ. 237
 Բոթ ա. 262
 Բուժունի, Բուժունիք Գ.
 216, 224
 Բուխ Գ. 20, 240, 243
 Բուժու ք. 162
 Բուռս Գ. 231
 Բշնի ա. 252

Դարեղեանք Գ. 246, 248
 Դարիթեան Գ. 222
 Դաղրիզեն, Դաղրիկան, Դաղ-
 բիկանք, Դաղրիկեան Գ.
 222

Դալհուր, Դահար ա. 192
 Դալլ գետ 67, 258
 Դալլ միւս, գետ 137, 258
 Դալլաբաղու Լ. 131, 261
 Դանկարք Գ. 236
 Դանձակ ք. 91, 92, 229, 233
 Դառնի Գ. 45, 216, 224
 Դառնի ք. 252
 Դաստոճոր — Դասնաւորք Գ.
 185—193
 Դարգման, Դարգմանական
 ձոր, Դարգմանաձոր, Դարգ-
 մանայ ձոր, Դարմանայ ձոր,
 Դարգմանոց ձոր, Դարգ-
 մանք Գ. 292

Դարեկի թմանի գլ. 219
 Դաւիթան Գ. 222
 Դաւրեգ Գ. 137, 155
 Դեղեւ Գ. 170
 Դեղ Լ. 247
 Դեղակունի Գ. 226
 *Դեղառիճ ա. 131

Դեղաքունի, Դեղաքունի Գ.
 225

Դեհարաւք ա. 233
 Դեհար գլ. 200
 Դեհար աւան 220
 Դեհոլ Լ. 247
 Դեղի, *Դեղեի, Դեղի, *Դե-
 զեղ Գ. 160, 170—173, 177
 Դիլլան ք. 7
 Դիրիհ Գ. 140
 Դիւլ իշխանաց գլ. 245
 Դիւղիկ գլ. 220
 Դլակայ վանք 189
 Դոգովիտ Գ. 251
 Դոկան Գ. 221
 Դոհանաւ Լ. 127
 Դոդթն, Դոդթնաստան Գ.
 222

Դոմաձոր ա. 248
 Դոմա Գ. 193
 *Դովգարք ն. 115
 Դորեք, Դորեք Գ. 154—6,
 265
 Դորոզ, Դորոզ Գ. 61
 Դուգան, Դուկան Գ. 221
 Դուգարք ն. 20, 22 106,
 107, 113—115
 Դուկան գլ. 212
 Դրհամ Գ. 227

Դաիանի 7
 Դալա Գ. 185, 193
 Դան Գ. 182
 Դանաւորք, Դաստարաւորք
 Գ. 185, 195
 Դասնի Գ. 216
 Դասիկ Գ. 170
 Դարանաղէ, Դարանաղի,
 Դարանաղիք Գ. 126
 Դարբնաց քար ա. 217
 Դարիւնք, Դարոյնք ա. 145,
 251
 Դեգիք, Դեդնիս, Դեդիկ,
 Դեդիք Գ. 137, 154—5,
 265

Դեբլան Գ. 21, 62, 132
 Դեղափայտ Լ. 261
 Դիւս Գ. 7
 Դիւսի Գ. 7
 Դիւս մարտի Լ. 260
 Դկդաւ, Դկդաւթ գետ 73, 258

Դոնեկովսկի Գ. 193
Դրեք Գ. 155
Դու Գ. 68, 133, 248
Դուին Գ. 36, 44, 247
Դուկան Գ. 221

Եդր Գ. 240-2
Եղնկա, Եղնկան Գ. 130
Եկեղեցի Գ. 21, 33, 62, 129
— 131

Եղապարուտ ա. 252
Եղբարք բուր 260
Եղեգան Գ. 193
Եղեղի լիճ 185, 188
Եղեղի Գ. 219
Եղեղար Գ. 250
Եղեղի Լ. 260
Եղեղի Խոյ Լ. 261
Եղեղեղ Գ. 154
Երազարք-Շիրական ա. 250

Երախանի բերդ 244
Երանոս Գ. 232
Երարի գետ 97, 258
Երասխանի Գ. 249
Երեան Գ. 9, 252
Երեարք, Երեղարք Գ. 185
Երեւել գաղա 34
Երեղեղ, Երեղեղան Գ. 130
Երեղ ա. 130, 192
Երեղար Գ. 185
Երեղա ա. 214
Երեղեղեղ Գ. 218
Երեղարք, Երեղար Գ. 195
Երեղեղ Գ. 160
Երեղեղ Գ. 225
Երեղեղեղեղ ա. 213
Երեղեղեղեղ Գ. 249
Երեղեղեղեղ Գ. 246, 249
Երեղեղեղեղ, Երեղեղեղեղ-
եղ Գ. 218
Երեղեղեղեղեղ բաղնիք Գ. 231
Երեղեղ գետ 258

Զարանգ Գ. 89, 209, 210
Զարեղեղ, Զարեղեղ ա. 136
Զարեղեղ, Զարեղեղ, Զարեղեղ
Գ. 91, 209, 249, 257

Զարեղեղ Գ. 209
Զարեղեղ Գ. 195, 250
Զարեղեղ 258
Զարեղեղ Գ. 209
Զաւ — Վերին Զաւ, գետ 258
Զաւեղ Գ. 183
Զեղեղ Գ. 244
Զեղեղեղ, Զեղեղեղ Գ. 170
Զեղեղ Գ. 92
Զեղեղեղ, Զեղեղեղ 7
Զեղեղ, Զեղեղ, Զեղեղ, Զեղեղ
այսինքն Զեղեղ Զեղեղ, Զեղեղ
199

Էկ, Էկի ա. 208
Էկի, Էկեղ — Էկի ա. 6
Էկեղեղ ա. 8
Էրեղեղ, Էրեղեղ, Էր-
եղեղ Գ. 134

Ընդ-բաղան Գ. 231
Ընդ-հիւսիս Էր, Ընդ-հիւսիս Էր
Գ. 220
Ընդ Գ. 211
Ընդ-հիւսիս Լ. 44, 211, 261
Ընդ, Ընդ Գ. 87, 209
Ընդ-հիւսիս Գ. 210
Ընդ-հիւսիս Գ. 230
Ընդ Գ. 209

Թալի ա. 250
Թեղեղեղ ա. 252
Թեղեղեղեղ, Թեղեղեղեղ-
իս Գ. 37, 120, 133
Թեղեղ ա. 202
Թիւ աւան 130, 190
Թեղեղ ա. 202
Թեղեղեղ Գ. 197
Թեղեղեղ, Թեղեղեղ Գ. 220, 224, 256
Թեղեղեղ աւան 127
Թեղեղ Գ. Է. Գ. 171-3
179
Թեղեղ, Թեղեղ, Թեղեղ-
եղ ա. 240, 244
Թեղեղ, Թեղեղ բերդ
239, 244
Թեղեղ, Թեղեղ, Թեղեղ
Թեղեղեղ Գ. 235-237
Թեղ, Թեղ, Թեղ Գ. 209

Ինզի, Ինչիտ, Ինչիտի երկիր
6, 52, 62, 74
Իշայր եւ միւս Իշայր գ. 198
Իշխանաց գիւղ, վրաց. Իշ-
խան գղ. 245
Իշոց, Իշուց գ. 198
Իսպիր, Իսպիր գ. 182

Լեզու (Լեզի, Լեզյ?), այժմ
Լեւի գղ. 213
Լիթ, Լիմ կղզի 214, 215
Լոռի ք. 235
Լուսաթառնիք ք. 136
Լոփնաս, Լուբնաս գետ 110,
159

Խաբանդ գ. 226
Խաի գղ. 130
Խաղիք, Խաղտիք 2
Խաղխաղ գղ. 109, 110
Խաղաղառնիք, *Խաղառնիք,
Խաղաղառնիք, Խաղաղ ա-
ռնիք ա. 135

Ս. Խաչ վանք 200
Խաչ Լ. 131
Խաչնիք, Խաչեն գ. 61, 227
Խաչենք ա. 101
Խառաքառա գղ. 195
Խարբերդ ա. 7, 153
Խարձ, Խարձ գղ. 191
Խափան գ. 226
Խեր գ. 209—210
Խերհիթք, Խերհեք գ. 170,
177
Խիզան գղ. 179
Խլաթ գղ. 179, 194
Խոզան գ. եւ գղք. 157
Խոժոռաբերդ գ. 226
Խոզք գղ. 179
Խոյթ գ. 55, 177, 184, 188—9
Խորխոռունիք գ. 197
Խորձան, Խորձան, Խորձեն
գ. 137—8
Խորնի գղ. 190
Խուբուշկիա երկիր 9
Խուզան երկիր 158

Ծախնոտ գղ. 192
Ծաղկեան, Ծաղկոյ սան,
Ծաղկոյսան, Ծաղկսան.

Ծաղկունի, Ծաղկուն գ.
246, 249
Ծաւոնք գ. 31, 182—3
Ծիւան կղզի 185, 187
Ծիրանիք Լ. 260
Ծղակ, Ծղակ, Ծղակն,
Ծղակք, Ծղակք գ. 226
Ծոբ, Ծոբափոր, Ծոբափոր,
Ծոփ, Ծոփափոր գ. 235,
237, 266
Ծովուց լեռնիք 153
Ծովք ա. 137, 153
Ծործորու վանք 210
Ծուպան, Ծուպանի — Ծոփ
150, 158
Ծոփք գ. 28—30, 137,
142—151, 265
Ծոփք մծ 25, 26, 43, 148
—151, 265
Ծոփք միւս, Ծոփք Շահեայ
կամ Շահունու, Ծոփք
փոքր 26, 31, 43, 145, 148
—151

Կազք տեղ Կասք
Կալարջ գ. 236
Կաղանպիտ գ. 214
Կաղարջ գ. 62, 236
Կաղաւան գղ. 248
Կամախ. ա 127
Կամակար գետ 241
Կամբիւնան, Կամբեն, Կամ-
բիան ա. 19
Կամբիւնէս գետ 19
Կայան, Կայեան ա. 235
Ս. Կանանց վանք 200
Կանգարք, Կանկարք գ. 236
Կանգուար ա. 182, 217
Կաշխարի լեռնագետի 6
Կապան գ. 226
Կապիւնան ա. 19
Կապուտկոյ Լ. 211
Կասք, Կազք, Կասպք,
Կասփք երկիր 103—6
Կասուպար բլուր 261
Կարաթունիք, Կարթունիք,
Կարապունիք, Կարասունիք
գ. 205
Ս. Կարապետ վանք 189
Կարբերդ գ. 153
Կարին գ. 20, 62, 132

- Կարկածիակերս ք. 143
 Կարփր գետ 220, 259
 Կարնայի ք., Կարնայ ք. 133-136
 Կարս ք. 9, 250
 Կարփր գ. 243
 Կեթիկ, Կեթիկ գ. 160, 169, 177
 Կեդի ա. 137
 Կերմանից գ. 195
 Կթառիճ, Կթառիճ ք. 38, 42, 43, 47, 136-140
 Կիւսուրի պետութիւն 7
 Կիրզան պետութիւն 7
 Կիրիսու գ. 6
 Կլարֆ, Կլարֆ, Կլարֆ, Կլարֆ գ. 20, 236, 239
 Կուզան-ովիս գ. 214
 Կճաւ ա. 200
 Կոգ, Կոգայ, Հովիս, Կոգայովիս, Կոգայովիս, Կոգովիս 247, 250, 251, 256, 266
 Կոդրիէ տես Կորդիէ
 Կոթէր աւան 131
 Կուլ փաց. — Կոշ
 Կոխա — Կոշ
 Կոչիւր Լ. 139, 261
 Կոչի Ի Նիհորական գ. 181
 Կոշ, փացերէն Կուլ գ. 240, 241, 243
 Կոշ գ. 250
 Կոշ, Կոշափոր. Կոշափոր գ. 235, 266
 Կոշի, Կոխա գ. 239, 260
 Կոշի, Կոշափոր գ. 137
 Կոշականից գ. 213
 Կոշափոր գ. 237
 Կոպրիէ գ. 204
 Կովսական գ. 227
 Կոսակ, Կոսայ գ. 228, 262
 Կոստմ գ. 179
 Կոստոր, Կոստոր ա. 230
 Կոր, Կորի, Կորայ ձոր գ. 197
 Կորդիէ, Կերիճ, Կոշիճ եւ Ներքին Կորդիէ գ. 204, 206-8, 265
 Կորդուր, Կորդաց գ., Կորդովաց աշխարհ գ. 22, 63, 84-89, 201-5, 209, 265
 *Կորդ-Հայք 89
 Կորնայ, Կորնէ ք. 22, 84-9, 201
 Կուսաւ գ. 190, 221
 Կուզան Հովիս, Կուզանովիս գ. 214, 224
 Կուսականաց Լ. 261
 Կուսիճան գ. 209
 Կուսական գ. 227
 Կուսեման ք. 160, 179
 Կուր, փաց. Մկուսարի գետ 241, 259
 Կանի ա. 137, 155
 Կասուց Կշի 214, 215
 Կրիականից գ. 240, 241
 Կրկունիէ, Կրկունիէ գ. 221, 224
 Կոսական գ. 227
 Հաբանդ, Համբաս գ. 226
 Հաբանդ փուս, Համբանդ գ. 227, 229
 Հազաստ վանք 61
 Հազաստ գ. 214
 Համբասական ք. 82, 218
 Համակ ջամաթականից 215
 Հայոց ձոր վիճակ 218
 Հայք Առաջին 26, 38, 48, 50
 " Երկրորդ 26, 39, 48, 50
 " Երրորդ 39, 48, 50
 " Զորրորդ ք. 22, 37, 39, 50, 69-73, 137
 " Զորրորդ առաջին 46, 77
 " " փուս 46, 50
 " Մեծ 37
 " Փար 12, 26
 " Բարձր ք. 22, 37, 39, 41, 67-9, 126-136
 " Խորագոյն 69, 117
 " Ներքսագոյն 38, 50
 " Սարին 50
 Հանդ-բերդ ա. 230
 Հանի գ. 231
 Հանիճի գ. 151, 264
 Հաշտանից գ. 137-40
 Հավու ձոր վիճակ 218
 Հարճանից, Հարճանից, Հարճանից գ. 228
 Հարք գ. 193
 Հացեկաց գիւղ 190
 Հացիւն ա. 44

Հաւճիւն ա. 245
 Հաւունիք, Հաւնունի, Հաւ-
 ունիք, Հաւննունիք գ. 246, 249
 Հեր գ. 209-210
 Հեր ք. 209
 Հնարակերա ա. եւ ք. 97, 237
 Հնունց վանք 135
 *Հոգեաց, Հոգւոց վանք 217
 Հոշմ, Հոշո, Հոշք գլ. 179
 Հոռե ա. 137, 153
 Հոռամսին վանք 250
 Հրազդան գետ 259
 Հրաքաղերոժ գ. 231

Զագ գլ. 252
 Զերա ա. 249
 Զոր, Զորք, Զորափոր, Զոր-
 փոր, Զորոփոր, Զորոց-
 փոր գ. 234-237, 265
 Զոր Հաւոյ ա. 218
 Զորոյ վանք մեծաստան 213
 Զորոգեա ա. 61
 Զորք, Զորայ գ. 226

Ղազարու վանք մեծաստան 190
 Ղափան գ. 226
 Ղեւնդուպոլիս ք. 39

Ճախուկ գ. եւ ա. 205
 Ճակառք, Ճակասա, Ճակք
 (Ք. 165) գ. 240, 243
 Ճակառք (Ք. 181) գ. 250
 Ճահուկ (Ք. 62) գ. 205, 206
 Ճահուկ (Ք. 110) գ. 225
 Ճորոյ պահակ 102
 Ճորոք գետ 167, 258
 Ճուաշ, Ճուաշաս, Ճաշաս
 գ. 220, 220

Մաղաղ գ. 252
 Մակու գ. 44
 Մահկերտուն, *Մահկերտ-
 ուն, տունն Մահքերտան
 իշխանին գ. 181
 Մահու ագարակ բլուր 191,
 261
 Մահու բլուր Լ. 261
 Մահաւաղ գլ. 212
 Մամբրէ անապատ 167
 Մամուշէ գետ 167, 258

Մամրուան գլ. 246
 Մարոյ վանք 252
 Մանազկերա ք. 196
 Մանակերա ան Մանգկերա
 Մանայարք Լ. 261
 Մանանաղի գ. 131
 Մանանաղի գետ 131
 Մանգլեացփոր գ. 237
 Մանգլերա, Մանակերգ գա-
 րաւանդ 211
 Մանկանգոժ գլ. 198
 Մառական աւան 220
 Մասեաց գեղ — Ակուի 251
 Մասեաց սան գ. 44, 251, 266
 Մասիս լեռներ 4, 5
 Մասիս, Մասիք, Ազատ Մա-
 սիս, Նեխ(?) Մասիս Լ. 247,
 251, 260
 *Մասիկ(ժք, Մասիկ(ժք,
 Մեխիք կողմ. 113
 Մաաղաւանք, Մաանավանք
 գլ. 195
 Մարաթ Լ. 176
 Մարանդ գ. 223-4
 Մարգաղի, Մարգոյ աղի,
 Մարգոյ ուղի, Մարգուղի
 գ. 184, 192
 Մարգաստան 218, 224, 256
 Մարդե ա. 77
 Մարի գ. 209
 Մարմաշէն վ. 250
 Մարեառլ գետ 215
 Մարեիրոսաց քաղաք, Մար-
 տիրոսացպոլիս ք. 38, 42, 163
 Մարւնայ ք. 248
 Մաւրիկոպոլիս ք. 246
 Մելաինե ք. 69
 Մեծագետ գետ 246, 259
 Մեծամար գետ 249, 259
 Մեծիրանք գ. 227, 230
 Մեծկերա ա. 159
 Մեծկուանք, Մեծկուեանք գ.
 227
 Մեծունիք, Մեծնունիք, Մեծ-
 նունիք գ. 221
 Մեծոփայ ուխտ 195
 Մեհունիք գ. 221
 Մեղ, Մեղր գետ 184, 186,
 258
 Մեղլեայ, Մեղտեայ գետ 186,
 258

Մեղեդուի Լ. 184, 260
 *Մեղանի ա. 186
 Մեղրագետ գետ 186
 Մեղրագամ գլ. 186
 Մեղրաձոր, Մեղրի գ. 222
 Մերմ գետ 199
 Մզուր, Մըլուր, Մընձուր,
 *Մանձուր գ. 47, 73, 128-9
 Միջա, Միջառ, Միջաց գ. 198
 Միանք, Մոխանք, Մոխանք
 գ. 228
 Մծրին ք. 25, 32, 165
 Մկնագինձ գլ. 117, 245
 Մոթոզանք գ. 205
 Մոկկունն ա. 191
 Մոկք ն. 22, 83-4
 Մոկք առանձնակ, Մոանձնա-
 կան Մոկաց գաւառն գ. 198
 Մոչմանք գ. 205
 Մուհարին ք. 164
 Մուշ ք. 190
 Մուշեղայ ա. 140
 Մուրց, Մուրցամուր գետ
 185, 246, 259
 Մուփարին, Մուփարին ք.
 164
 Մրեն ա. 246
 Մրիա գ. 240
 Մրուշ գ. 250

Յագամակերտ աւան 220
 Յոհ — Վոհ գետ 241
 Յորփ — Ուրփ գ. 92
 Յուստինիանիա գ. 46, 50
 Յուստինիանու նիստ ք. 49
 Յուստինիանու պոյն ք. 49

Նաիրի 5
 Նախնական, Նախնական,
 Նախնական, Նախնական,
 Նախնական, Նախնական,
 Նախնական գ. 224-5, 256
 Նամրուան, պոփ՝ Նարինան
 գլ. 246
 Նարեկ վ. եւ գլ. 212
 Նգասուն գ. 252
 Ներսէհապատ ա. 219
 Նըւարակ գլ. 91, 210
 Նիգ գ. 247, 250, 252
 Նիգաւ գ. 240
 Նիհորական գ. 181

Նիմփիոս գետ 160
 Ներբու երկիր 6
 Ներդուն երկիր 5
 Ներբա երկիր 6
 Նմրին ք. 165
 Նկան ա. 220
 Նուրական, Նուրյական, Նոր
 Շիրակ գ. 179-180
 Նորագեղ աւան 212
 Նպատ Լ. 260
 Նփրկերտ, Նփուս գ. եւ ք.
 38, 159, 163-6, 168, 177,
 257, 265

Շակաշեն գ. 229, 230
 Շահապիկան ա. 249
 Շահայ կամ Շահունոց
 Ծոփք ան Ծոփք
 Շաղագամ, Շաղաք, Շաղ-
 գոմք գ. 117, 132
 Շամբրամ ա. 220
 Շատախ վիճակ 200-1
 Շատգոմք գ. 132
 Շարուրի գաղա ք. 248, 252-3
 Շաւարշական գ., Շաւարշան
 գ. 219
 Շաւշեն, վրաց. Շաւշեն
 գլ. 237
 Շաքե գ. 19
 Շերիաներիտ ք. 158
 Շիթիթմա, Շիթմա գետ 77,
 160
 Շիկաշեն գ. 22, 233
 Շիրակ գ. 246, 250
 Շիրակաշա աւան, Շիրա-
 կաւան ա. 246
 Շնգար ա. 33
 Շնգար Լ. 77
 Շոխ վիճակ 200
 Շուրբիա երկիր 6
 Շուկառաք, Շուկառապ
 ք. 77, 160, 177

Ոթոզանք գ. 205
 Ոլու, Ոլուր գլ. 140, 166
 *Ոլթի, *Ոլթի ք. 245
 Ոկոմ աւան 248
 Ողական ա. 190
 Ոնխարաց, Ոնխարանց, Ոնխա-
 րանից վանք 212
 Ոսկեք ա. 246, 249

Ոստան անն, ք. 79, 212
 Ոստանն Դուռն, Ոստանն
 Դւնայ ք. 244, 262-8
 Ուէն ք. 209
 Ուփոկապոյ ք. 231
 Ուսմանտի ք. 16, 71
 Որբ գետ 198, 258
 Որգորու գլ. 68, 243
 Որդոր գլ. 218
 Որխանք ք. 205
 Որմզդեփերոժ, Որմզդեփերուժ,
 Որմզդպերոժ, Որմզդեփերոզ
 ք. 231-2
 Որջնահ գլ. 245
 Որսերանից ձոր ք. 205
 Որսերանք ք. 205
 Որսերանք գլ. 205
 Ուրուսու, Ուրբուսու, Ուպու-
 սու ք. 162
 Ուդա ա. 6
 Ուիշդիշ երկիր 7
 Ուիթիւս ք. 245
 Ունուն գլ. 235
 Ուշանատակ ք. 282
 Ուտի ն. 21, 22, 106-112
 Ուտի առանկնակ կամ առանձ-
 նական ք. 108, 112, 233
 Ուտ-առնատակ ք. 230
 Ուրաշտու երկիր 10, 118
 Ուրարտու երկիր 1-11, 52,
 55, 118
 Ուրբաթայր ա. 213
 Ուրեմ երկիր 5
 Ուրծամոր ք. 248, 254
 Ուրմիոյ լիճ 5
 Ուրուսե երկիր 5
 Ուքադի, Ուքադէ ք. 240, 243

Չղախ Հովիտ 230
 Չմկածադք ա. 158
 Չորմայրի ա. 135
 Չքատան կղզի 214, 215

Պալարուտ գետ 231
 Պալի տեղի 179
 Պալուներ 221
 Պաեիր Լ. 131, 261
 Պածկանք, Պազկանք, Պայծ-
 կանք, Պանկանք, Պար-
 զեանք, Պարծկանք, Պարա-
 կան, Պարսկանք ք. 228

Պաղանական տուն ք. 140
 Պաղտառ ք. 231
 Պաղին ա. 137-140
 Պաղնական տուն, Պաղնա-
 տուն, Պաղնայտուն ք. 47,
 137, 140-2
 Պատպարունիք, Պատպարու-
 նիք ք. 221
 Պարխար Լ. 18, 27, 240, 242,
 261
 Պարուար ք. 237
 Պարսկահայք ն. 36, 89-92
 Պարսպատունիք, Պարսպա-
 բունիք ք. 221
 Պարոք 103-4
 Պարտաւ ք. 110-112, 228
 Պարտիզանոր, Պարտիզանփոր
 ք. 240, 243
 Պերոզ, Պերոզպատ, Պերո-
 ժպատ, Պերոժկաւատ ք.
 110
 Պիանք ք. 228
 Պիանահանի ք. 231

Զահուկ ք. 225
 Զաւաիք, վրաց. Զաւաիքի
 ք. 236, 237
 Զերմ գետ 199, 258
 Զերմանոր ք. 199
 Զերմայ գետ 199
 Զլմար, Զղամաթ — Զղամար,
 Զղմար, այժմ՝ Զուլամերկ
 ա. 206
 Զուկ ա. 199
 Զրբաւլի Լ. 260
 Զրվէժ Լ. 260

Ռահ գետ 259
 Ռեիմնա ք. 32, 183-4
 Ռշաունիք ք. 210, 224
 Ռոսաստակ, Ռոսաստակ վիճակ
 230
 Ռովտապոյակ ք. 282
 Ռոտակք, Ռոտակ, Ռոտակք,
 Ռոտակ, Ռոտակք ք. 92
 Ռոտիրադա ք. 231
 Ռոտիրճունիք ք. 210
 Ռոտպաղեան, Ռոտպաղիակ ք.
 232

Սալառ գ. 193
 Սալնաձոր, Սալնաձոր, Սալնա-
 ձոր, Սալնայ ձոր, Սալնայձոր
 գ. 160, 173, 176
 Սալնապատ գանդ 213
 Սալքորառ 248
 Սախուրակ ա. 247
 Սաղամաս, Սաղամասառ, Սա-
 լամաս, Սալամաս, Սալ-
 մաս ք. 85, 210
 Սամցիկե ա. 236, 240
 Սանահին գանդ 61
 Սանասուն, Սանասունք, Սան-
 սուն, Սասունք գ. 55, 160,
 173-7
 Սասաղ ք. 26
 Սարապոնիք գ. 205
 Սարարադ լ. 261
 Սերարսիա ք. 26, 39, 48
 Սեղմ ա. 179
 Սեպուհ լ. 261
 Սեւանայ լիճ 8
 Սեւուկ բերդակ 192
 Սերիկեթ գ. 170
 Սերբիան ա. 170
 Սիմ, Սիմե լ. 167, 175-8, 261
 Սիսական ն. 96-100
 Սիսական, Սիսականք, Սիսա-
 կանք, Սիսական դռակ,
 Սիսական սոռանն — Սիսա-
 կանի կսռակ գ. 97, 228, 257
 Սիւնիք ն. 15, 17, 22, 95-100
 Սիւնիք փոքր 101, 228
 Սղզայ գաւառ 213
 Սղերա, Սղերթ ա. 170
 Սմրառայ բերդ լ. 261
 Սնգաւիճ ա. 136
 Սոկ ա. 137, 155
 Սոդայ լ. 261
 Սովեթի (Վրաց.) գ. 115
 Սոսք, Սոսք, Սո(ս)թք, Սոթք
 գ. 226
 Սուխի բրկիր 7
 Սուկու լ. 260
 Սուպանի բրկիր 70
 Սուրենապատ ա. 92
 Սուրմառի ա. 251
 Սպանդարանպերժ, Սպան-
 դարանէպերժ, Սպանդար-
 պերժ, Սպադար-սն-Փե-
 րոզ գ. 231-2

Սպեր գ. 11, 132
 Սրբիք ա. 205-6
 Սրմանց լեռնիք 184, 260
 Վաժնիք ահա Վաթնիսնի
 (թ. 37 գ. եւ 105 գ.)
 Վահուսնիք, Վահուսնիք
 գ. 249
 Վաղարշակերա ք. 247
 Վաղարշապատ ք. 247
 Վաղարշաւան ա. 123, 248
 Վաղուեր ա. 248
 Վայկունիք, Վակունիք,
 Վայկիք գ. 227
 Վայոյ կամ Վայոց ձոր գ.
 225, 248
 Վան ք. 4, 212
 Վանայ լիճ 1, 3
 Վանանդ գ. 246, 249
 Վանասոյ գ. 212
 Վանասոյ ք. 3
 Վասակերա գղ. 131
 Վասպուրական ն. 8, 17, 19,
 22, 92-95
 Վարդ լ. 231, 261
 Վարդ լ. 260
 Վարժանիք (թ. 188) գ.
 262
 Վարժանիք, Վաժնիք,
 Վարժանիք թ. 105 գ. 222
 Վարժանիք, Վաժնիք
 թ. 37 գ. 185, 193-5
 Վարժանիք գղ. 196
 Վարդանպերա գ. 231-2,
 257
 Ս. Վարդանայ գանդ. 200
 Վժան ա. 250
 Վժնիք գ. 221
 Վհրի, Վհրի ք. 87
 Վիջայ գ. 198
 Վիսահառ ա. 218
 Վահ գետ 20, 67, 241, 258
 Տագրեան, Տագրեանք, Տա-
 գրեան, Տանկրիայն գ. 222
 Տամբերա, Տամբեթ, Տամբեր
 գ. 87, 209
 Տաշք ն. 18, 22, 115-8, 204
 Տաշք գ. 61, 235, 237
 Տաշած գ. 227
 Տաշտառ գ. 235

Յասակ գ. 92
 Յասիկ գ. 160, 169—70, 177
 Յարան գ. 21, 184, 189—192
 Յարբերունի գ. 78
 Յարուբերան ն. 78—82
 Յաւուշ ձոր եւ. 61, 234
 Յաք ա. 200
 Յեգրանակերա ք. 24
 Ս. Յեկին 201
 Յերաւիճ ա. 249
 Յլուք գ. 153
 Յղմուտ գետ 219, 259
 Յմբրէք գ. 62, 21, 88, 206—8, 265
 Յլուշ գ. 212
 Յողատափ գ. 193
 Յռւի գ. 282
 Յոսր, Յոսպ, Յոշք գ. 212, 224
 Յոսպ ք. 4
 Յուարածատափ, Յուարածոյ տափ, Յուարածաթափ գ. 185, 193, 257
 Յուկքատակ, Յուկքատակ գ. 232
 Յուշեա ք. 6
 Յուշպա ք. 4, 214
 Յուռապղին ա. 77
 Յուս գ. 61
 Յուրուբերան ն. 8, 22, 78—82, 184
 Յուրուշպա ք. 4
 Յոք կղզի 185
 Յռի, Յրի գ. 228, 282
 Յրպատունիք գ. 217—8, 224
 Յրոտու գետակ 228
 Յիւիւս, Յիւլիս ք. 237
 Յլու գլուխ Լ. 260
 Յրուկք ա. 191

Փայտակարան ն. 17, 22, 101—106
 Փայտակարան ք. 36
 Փառածնակերա ա. 252
 Փառխոս գ. 229
 Փարհուք ա. 195
 Փեռտակ գ. 210
 Փշփաշ ա. 163

Բաշ, Բեշ, Բիշ գ. 160, 169
 Բաղանոս գ. 231
 Բաղիրթ գետ 77, 159, 160, 258
 Բամբեճան գ. 19
 Բաշաթաշ գ. 226
 Բաշունիք գ. 228
 Բալբերունի գ. 196
 Բառուշ, Բարաթս գետ 125, 247, 259
 Բարադաշ գ. 211
 Բարբուշ լուր 259
 Բարբէ Լ. 260
 Բեշ, Բիշ, Բաշ գ. 160, 169, 177
 Բիշ ա. 160, 179
 Բիշ վիճակ եւ. ք. 137
 Բիշմար, Բիշմար ք. 160, 179
 Բնատափն ա. 136
 Բոնկեան գ. 231
 Բուստիփառնէս, Բուստիփառնէս, Բուստիփարնէս գ. 229, 257
 Բուիկ ա. 137, 155

Օձ ք. 190
 Օման գ. 235
 Օշական ա. 250

ԱՂԴԱՅԻՆ ԲԱՑԵՆԱԴԱՐԱՆ

- Ա. Գալեմքեարեան Հ. Գ. Վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեհահայոց դատաստանագրոյն: 1. Պիչոֆ, Լեհահայոց հին իրաւունքը: 2. Գոչեք, իրաւունք Հայոց: 1890: էջ 85+59: Ֆր. 1.25
- Բ. Մեմեկիչեան Հ. Գ., Ազգաբանութիւն ազն. զարմին Տիւզեանց: 1890: էջ 50: Ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Թ., Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: էջ ԺԱ+159: Ֆր. 1.25
- Դ. Դ. Տաւ, Արեւելեան Հայք ի Դուքովինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալեմքեարեան: 1891: էջ 79: Ֆր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Թ. Վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյկալիստենեայ Վարուց Աղեքսանդրի: 1892: էջ Դ+272: Ֆր. 3.—
- Զ. Ա. Տըվչե եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Թ. Վ. Տաշեան: 1892: էջ 82: Ֆր. 1.—
- Ը. Մառ Ն., Ամսոնային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս: Թրգմ. Ո. Անոփեան: 1892: էջ 89: Ֆր. 1.25
- Ը. Գալիէք Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիս Խորենացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Թ. Վ. Տաշեան: 1893: էջ Ժ+51: Ֆր. 1.—
- Թ. Գալեմքեարեան Հ. Գ. Վ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1893: էջ 232: Ֆր. 2.50

- Ժ. Կոնիքի ֆ. Կ., Քննութիւնը զբոց Դաւթի
Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. չ. Ե. Վ. Տաշեան:
1893: Էջ Է+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գովրիկեան չ. Գ. Վ., Հայք յՈղիսաքեթու-
պոլիս Դրանսիլուանիոյ 1680—1779: (1 զըն-
կատիւ.) 1893: Էջ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Զենոք Գլակ, համեմատական
ուսումնասիրութիւն: 1893: Էջ 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փ., Հայ զիւղական տունը:
Թրգմ. չ. Բ. Վ. Պիլէզիկճեան: (6 տիտլ. 55
պտկ.) 1894: Էջ 93: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գալիքի Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիս Խորե-
նացոյ. Հտր. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. չ. Ե.
Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան չ. Ե. Վ., Ուսումնասիրութիւնը հայերէն
փոխառեալ բառից: Ա. չ. Հիւլլաման, Սեմական
փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ. Փոքրէ-
ման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի
մէջ: Գ. չ. Հիւլլաման, Հայկական Յատուկ անունք:
1894: Էջ 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան չ. Ե. Վ., Մատենագրական մանր
ուսումնասիրութիւնը: Հտր. Ա.: Ա. Նեմեսիոս: Բ.
Պրոկղ Դիաղոխոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ. Գիրք Հեր-
ժուածոց կամ Եպիփան: Ե. Պրոկղ: Զ. Սեկունդոս
իմամտ.: 1895: Էջ ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան չ. Ե. Վ., Հայկական աշխատսիրութիւնը
հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ամիսփուած եւ թարգմ.
ծանօթութեամբ: 1895: Էջ 202: Ֆր. 2.5
- ԺԸ. Տիւրեան Կ., Սեւ Ժովու ոռոսական եզերքը:
1895: Էջ 92: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գովրիկեան չ. Գ. Վ., Դրանսիլուանիոյ Հայոց
Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա Հայաքա-
ղաքի ի զիր եւ ի պատկերս: 1896: Էջ Թ+352:
Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան չ. Ե. Վ., “Վարդապետութիւն առա-
քելոց, անվաւերական կանոնացմատեանը. Թուղթ
Յակոբայ առ Կողրատոս եւ Կանոնք Թաղէի:
1896: Էջ Թ+442: Ֆր. 6.—

- ԻԱ. Տոմաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնք Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիկ-ճեան: 1896: Էջ Է+62: Ֆր. 1.—
- ԻԲ. Կարրիէր Ա., Արգարու զրոյցը Մոմսէս Խորենացոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1897. Էջ ԺԳ+107: Ֆր. 1.50
- ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք Նախնեաց ռամկորէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածներ: Մասն Ա. Ռամկորէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897, Էջ Ը+272: Ֆր. 4.—
- ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք Նախնեաց ռամկորէնի եւն: Տետր Բ: 1897: Էջ Ա—Ը+273—522: Ֆր. 3.—
- ԻԵ. Գեղեքի Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմիեարեան: Յաւելումք 1. Ցանկ Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած զրքերու: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897: Էջ Ը+130: Ֆր. 1.50
- ԻԶ. Մեմեվիշեան Հ. Գ. Վ., Գիրք (Կամ՝ յօդուած) զրելու արուեստը: Յաւելումք Գիրք կարգալու արուեստը: 1898: Էջ Է+123: Ֆր. 1.25
- ԻԷ. Խաչաթեան Գր., Մ. Խորենացու Նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: Էջ 56: Ֆր. 1.—
- ԻԸ. Տաշեան Հ. Յ., Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց զրչութեան արուեստին: (10 զնկատիպ պատկերով) 1898: Էջ ԺԱ+202: Ֆր. 2.50
- ԻԹ. Դադեաշեան Ե., Փ. Բիզանդացի եւ իւր պատմութեան խարդախողը: Մ. Խորենացու դիւարների ուսումնասիրութիւն: 1898: Էջ 175: Ֆր. 2.50
- Լ. Մանրեան Լ., Հայերէն քարառախօսութիւն: Թրգմ. Ի ուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1899: Էջ Է+26 Ֆր. —.50

- ԼԱ. Բօսեան Հ. Յ., Հայքի Զմիւռնիա եւ ի շրջա-
կայս: Հատոր Ա. Զմիւռնիա եւ Հայք. (պատկե-
րազարդ:) 1899: Էջ ԺԲ+369 Փր. — 5
- ԼԲ. Բօսեան Հ. Յ., Հայքի Զմիւռնիա եւ ի շրջա-
կայս: Հատոր Բ. Զմիւռնիոյ վիճակին զլիաւոր
քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899:
Էջ Ժ+161 Փր. 2.50
- ԼԳ. Գոշրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յԵղիսաբեթուպոլիս
Դրանսիոյ մասին. Բ. Հտր. 1780—1825: 1899:
Էջ Է+558 Փր. 5.—
- ԼԴ. Գազանձեան Ե., Եւդոկիոյ Հայոց զաւառաբար-
քաւը: 1899: Էջ Է+124 Փր. 1.—
- ԼԵ. Կարրիէր Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեծեան-
ներն Ազաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համե-
մատ: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: (քարտէզով:) 1899: Էջ 48: Փր. —.70
- ԼԶ. Տաշեան Հ. Յ., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ,
ըստ Ն. Մառի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածք-
ներ: 1900: Էջ ԺԱ+198: Փր. 2.50
- ԼԷ. Տաշեան Հ. Յ., Մատենագրական Մանր Ուսում-
նասիրութիւնք. (տես ԺԶ.) Մասն Բ: Է—Ժ. Խիկար
եւ իւր իմաստութիւնն, Ազապետոս եւ իւր Յոր-
դորականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն
Արզարու եւ Զրիստոսի ըստ Նորագիտ արձանա
գրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ Վեց-
օրեայք: 1901: Էջ ԺԲ+388: Փր. 4.50
- ԼԸ. Տէր-Պօղոսեան Գր., Նկատողութիւններ Փաւս-
տոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: Էջ
Ը+110: Փր. 1.50
- ԼԹ. Վեքէր Դր. Ս., Արարատը Ս. Գրոց մէջ: Թրգմ.
Հ. Բ. Պիլէգիկմեան: 1901: Էջ Ե+77: Փր. 1.—
- Խ. Սանտաշեան Յովսէփ Վ., Ասորեստանայ
եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ
որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխարհին պատմութեան
կը վերաբերին: 1901: Էջ 262: Փր. 4.50
- ԽԱ. Խաչաթեան Բագրատ, Հայ Ժողովրդական
դիւցազնական վէպը: 1903: Էջ Ը+72: Փր. 1.—

- ԽԲ. Մեմեվիշեան Հ. Գ. Վ., Արդի լեզուագիտութիւնը: Հտր Ա.: 1903: էջ Ը+204: Փր. 3.—
- ԽԳ. Մարկարտ Դր. Յ., Հայ Բղեաշխը: Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: 1903: էջ 44: Փր. —.75
- ԽԴ. Գեղցեք Հ., Սկզբնաւորութիւնը Բիւզանդեան քանակաթեմերու դրութեան (1 քարտէզով): Թրգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան: 1903: էջ Է+83: Փր. 2.—
- ԽԵ. Կիւլեւեքեան Բ. Վ., Ժովք, Ժովք-Տիւրք եւ Հոռմ-Կլայ, պատմական եւ տեղագրական ուսումնասիրութիւն: (1 աշխրհգրկն տխտկով) 1904, էջ Ը+119: Փր. 1.50
- ԽԶ. Կիւլեւեքեան Բ. Վ., Կոլոտ Եռմաննէս Պատրիարք. պատմագրական եւ քանասիրական ուսումնասիրութիւն: 1904: էջ ԺԴ+227: Փր. 3.50
- ԽԷ. Պեդեքսըն Հ., Նպատ մի հայ. լեզուի պատմութեան: Թրգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան: 1904: էջ Ը+87: Փր. 1.25
- ԽԸ. Տեք-Մկրտչեան Գ. եւ Աժառեան Հ. Ե., Հննութիւն եւ համեմատութիւն Եզնկայ նորագիւտ ծեռագրին: 1904: էջ Է+110: Փր. 1.5
- ԽԹ. Դավիթիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յնդիսարեթուպոլիս: Գ. Հտր. 1825-1904: էջ Ժ+663: Փր. 7.—
- Ժ. Շտրեք Մ., Հայաստան, Ջրդաստան եւ արեւմտեան Պարսկաստան քարեւական-ատորեստանայ սեպագրերու համաձայն: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկեան: 1904: էջ Է+222: Փր. 3.—
- ԺԱ. Խաչատրեանց Պրոֆ. Գր., Հայ Արշակունիք ըստ Մովս. Խորենացոյ, կամ Նոր ուսումնասիրութիւններ Մովս. Խորենացոյ մասին: Թրգմ. Արսէն Ա. Սիմոնեանց: 1906: էջ Ը+124: Փր. 1.50
- ԺԲ. Պեդեքսըն Հ., Հայերէն եւ դրացի լեզուները: Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: 1907: էջ ԺԱ+257: Փր. 5.—
- ԺԳ. Հիւրջման Հ., Հին Հայոց տեղոյ անունները: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկեան: 1907: էջ ԺԶ+443: Փր. 7.—

3 2044 019 024 231

This book should be returned to the Library on or before the last date stamped below.

A fine of five cents a day is incurred by retaining it beyond the specified time.

Please return promptly.

CANCELLED
4835166
APR 19 1978

WIDENER
JUN 14 1997
FEB 10 1997
CANCELLED

WIDENER
SEP 10 1998
BOOK DUE

WIDENER
OCT 6 1996
CANCELLED
BOOK DUE

